

ESKİ TÜRKLER

L. N. Gumilëv

Dördüncü Baskı

SELENCE

ESKİ TURKLER

Ley Nikolayeviç Gumilëv

Rusçadan Çeviren
D. Ahsen BATUR

Dördüncü Baskı

Selenge Yayınları
İstanbul - 2003

Selenge Yayınları No:2
Tarih Dizisi No:1

Dizgi-Sayfa Düzeni
Selahattin Uslucan

Tashih Redaksiyon
Dilara Batur

Kapak
Nüans Ajans

Baskı-Cilt
Matsan

ISBN 975-8839-05-5

Lev Gumilev's Russian text copyright © 1993 by Natalie Gumileva
Türkiyede Türkçe basım hakları © Selenge Yayınları'na aittir.

Selenge Yayınları
Ticarethane Sok. No:41/24 Cağaloğlu / İSTANBUL
Tel-Fax: 0.212 514 45 73
www.selenge.com / e-mail:selenge@hotmail.com

İÇİNDEKİLER

YAZAR VE KİTAP ÜZERİNE	7
YAZARDAN	11
ÖNSÖZ	13

BİRİNCİ BÖLÜM BÜYÜK TÜRK HAKANLIĞI

I. 420-546. YILLAR AREFESİ	19
II. ATALAR	27
III. BÜYÜK AÇINA DEVLETİNİN KURULUŞU (545-581)	41
IV. İPEK YOLU	61
V. HAKANLIĞIN İÇİNDE	75
VI. KENDİ EVLERİNDE TÜRKLER	91
VII. TÜRKLERDE DİN	103
VIII. GÖRÜŞLER VE ŞÜPHELER	117
IX. BÜYÜK KAVGA	137
X. İRAN ÜZERİNE YÜRÜYÜŞ	157
XI. AÇINA VE SUI (SUEY)	175
XII. BATI HAKANLIĞI	191
XIII. T'ANG İMPARATORLUĞUNUN DOĞUŞU	211
XIV. DOĞU HAKANLIĞI	227
XV. VII. YÜZYILDA DÜNYA SAVAŞI	245
XVI. ON OKLAR	265
XVII. TABGAÇ HANI	279
XVIII. HAKANLIĞIN SONU	297

İKİNCİ BÖLÜM
GÖKTÜRKLER ve UYGURLAR veya
II. HAKANLIK DEVRİ

XIX.	BATI HAKANLIĞI'NIN CAN ÇEKİŞMESİ VE TİBET'İN YAYILIŞI	311
XX.	HALKLARIN ŞEKİLLENİŞİ	323
XXI.	KUTLUG'UN İSYANI	335
XXII.	HAKANLIĞIN YENİDEN KURULUŞU	353
XXII.	SARSINTI	379
XXIV.	KENDİ EVLERİNDE GÖKTÜRKLER	399
XXV.	TİBETLİLER VE TÜRGİŞLER	421
XXVI.	HAKANLIK VE İMPARATORLUK	437
XXVII.	UYGUR HAKANLIĞININ KURULUŞU	449
XXVIII.	AN LU-SHAN İSYANI	465
XXIX.	VIII. YÜZYILDA TİBET	485
XXX.	VIII-IX. YÜZYILLAR ARASI UYGURİSTAN	505
	SENKRONİK TABLO	517
	ANOMASTİK TABLO	549
	KISALTMALAR	565
	KAYNAKLAR	566
	DİZİN	579

YAZAR VE KİTAP ÜZERİNE

Yazarla ilgili kısa biyografiyi kitabın arka kapağında bulacaksınız. Daha fazla bilgi için ise yine aynı yazarın "Etnogenez" adlı eserinin baş kısmına bakınız.

Yazarın ismi Rus dilinde Gumilëv şeklinde yazılmasına rağmen Türkçe Gumilëff olarak okunmalıdır. Biz, daha önceki baskıda Türkçe'de "ë" olmadığı için yanlış okumalara yol açmasın diye bazı tavsiyelere binaen ve hatta Rusça'da "ö" harfi olmamasına rağmen bunu kitap kapağında "ö" ile karşılamayı uygun bulmuştuk. Bu defa ise yanlış okumalara yol açtığı için orjinal şekliyle verdik. Bu zorluk esasen kullanılan iki alfabe arasındaki farklardan kaynaklanmaktadır.

Eserin bundan önceki baskısında kullanılan transkripsiyon ve Rusça kaynakçaların dipnotlarda gösterilmesinde de zorluklar yaşandığı gibi; yer, kabile, boy isimlerinden başka Türk hakan, bey, şad isim ve lakablarıyla Çin hanedan ve coğrafi isimlerinin yazılmasında karşılaşılan transkripsiyon zorlukları esasen Rus okuyuşundan ve eserin orjinalindeki yazılışından kaynaklanmasına rağmen, yapılan haklı tenkitler gözönüne alınarak bazı düzeltmelere gidilmiştir.

Dipnotlarda geçen Rusça kaynak isimleri bu ikinci baskıda okunuş olarak değil Türkçe transkripsiyonla yazılmıştır. Kaynak ilk geçtiği yerde tam olarak verilmiş ondan sonraki yerlerde ise kısaltmalar kullanılmıştır. Kitabın sonundaki kaynakça Rus ve Avrupa dillerinde yine orjinal haliyle ayrıca konulmuş; kitabın Görüşler ve Şüpheler adlı bölümü tarih usulü ve Türkoloji yönünden önemli bir bölüm olduğundan özellikle Türkoloji konusunda çalışma yapıp da Rusça bilmeyenler için kaynakların Türkçe anlamları da yazılmıştır. Bundan başka özellikle Türk isim ve ünvanları kitaptaki orjinal haliyle verilmiş ancak Türk ve Batı kaynaklarında geçen transkripsiyon da nazarda tutulmuştur ve bunlar

[...] arasında yazılmıştır. [— L.G.] ile gösterilen yerler ise yazarın kendisine aittir. Eski Türk ve Çin tarihiyle ilgili okuyuşlar Rus, Çin, Fransız, Türk ve Alman okuyuşlarına göre farklılıklar arzettiği için böyle bir güçlük yaşanması normaldir. Bir örnek olarak bazı yazarların Ssu-ma olarak yazdıkları ismi W. Eberhard "Sih-ma" olarak göstermektedir. Ancak her halükârda bu Sîma olarak okunmalıdır. Biz bu konularda Eberhard'ı tercih ettik. Ayrıca birinci baskıda dikkatsizlikten veya bilgisizlikten kaynaklanan çeviri hataları da tashih edilmiştir.

Kitapta geçen Türk hanedan mensuplarının isim ve ünvanlarının orjinaline sadık kalınarak verildiğini ancak bazı açıklamalar yapıldığını belirtmiştik. Bir örnek olarak: Kitapta Kül Tegin olarak geçen isim aslında ve doğru şekliyle "Köl Tigin" olarak okunmalıdır. Keza "budun" kelimesi "bodun" şeklinde tashih edilmelidir. Bu hatanın Radloff'un okuyuşunu takip eden bazı Türkologların ana şivelerinin Kuzey Türk şiveleri olması, bu şivede yuvarlak ünlelerin O ve Ö şeklinde "geniş ünlü" değil de U ve Ü şeklinde "dar ünlü" olarak yaşamasından kaynaklandığı daha sonra ortaya çıkmıştır. Binaenaleyh "Kül-tegin" değil "Köl-tigin", "Barkul" değil "Barköl", "tudun" değil "todun" olarak okunması gerektiği ileri sürülmektedir.¹ Ancak bunun yanında Barthold "gür" kelimesinin eski Türkçe'deki "kür" veya "gül" olduğunu, Kaşgarlı Mahmud ise (bkz. Divan-ı Lügat-it Türk, I, 324-5) cesur ve kahraman anlamına geldiğini kaydetmektedir. Bu görüşten hareketle Kül-tegin'in "kahraman veya cesur prens" anlamına geldiği ileri sürülebilir. Biz bu iki görüş arasında tereddütte kaldığımız için yine orjinalde olduğu gibi "Kül-tegin" olarak bırakmayı uygun gördük. Çünkü bu ikinci görüş -bize göre- telaffuz probleminden öte daha anlamlı ve mantıklı görünmektedir.

Bu tür zorluklar sadece dar ünlü geniş ünlü farkından kaynaklanan kelimelerden ibaret değildir elbette. Bazı kabile ve boy isimleri de muhtelif kaynaklarda farklı şekillerde yazılmaktadır. Mesela ilk baskıda "tele" olarak verilen kelimenin "ti-le, di-le, tyele, tiele, t'ie-le, tığ-lo, t'ieh-le ve tëlê"; diğerinin ise "tölös, tölis, töles, tölüs, töleş, teles ve talas" şeklinde yazılışları vardır. Eski Türk yön isimlerinde ve ordu taksiminde kullanılan "tölös"le karıştırılmaması için bunlardan "töles"i ve Türkiye'li Türkologların yaygın olarak kullandıkları "t'ie-le"yi kabul ettik. Bundan başka bugün yeryüzünde temsilcisi kalmamış veya başka büyük kabilelerin bünyelerinde eriyip gitmiş eski boy ve klan isimlerini de W.

11 Bkz. SERTKAYA, Osman, F., *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, s. 218.

Eberhard'ın “Çin'in Şimal Komşuları” isimli eserinde kaydettiği şekliyle kabul etmeyi uygun gördük.

Kitapta “Mongol” olarak geçen kelimeyi bütün Avrupalı kaynaklar bu haliyle yazmalarına rağmen bizde bilinen şekli “Moğol”la karşıladık. Ancak bunun Orta Asya'da yaşamış bulunan bir Türk kabilesi Muğal veya Moğıl'la karıştırılmaması gerekir. Çünkü Moğol ve Moğıl ayrı ayrı şeylerdir. Babür'ün Hindistan'da kurduğu imparatorluğa da Avrupa kaynaklarında Büyük Moğol İmparatorluğu ismi verilmesi belki de bu hatadan kaynaklanmaktadır.² Hatta bugün Türkistan'da Mugal adında bir köy de vardır.

Yazar Göktürk Hakanlığını I. ve II. Hakanlık dönemi olarak ikiye ayırmakta ve birincisinde Moğol isimlendirmesine uygun olarak “Türküt” kelimesini kullanmaktadır. Onun bununla kastettiği şey Açına veya Aşina Hakanlığıdır. O yüzden biz “Türküt”ü nadiren kullandık ve onun yerine “Açına”yı tercih ettik.

Birinci baskıda özet olarak alınan “Görüşler ve Düşünceler” isimli bölüm tam metniyle, Türk tarihini fazla ilgilendirmediği için çıkarmış olduğumuz “An Lu-shan İsyanı” başlıklı bölüm ise görülen lüzum üzerine bu baskıda konulmuştur.

D. Ahsen BATUR

YAZARDAN

Bu kitaba 5 Aralık 1935'de başlanmış; şu ana kadar da nihai anlamda tamamlanamamıştı. Zira eski Türkler'in tarihiyle ilgili bütün materyaller toplanmamış, bütün problemler çözülmemişti. Bu yüzden araştırmaların devam etmesi sadece bir arzu değil, aynı zamanda bir mecburiyetti.

Bu çalışmanın tamamlanmasına yardım eden ve kimileri aramızdan ayrılan değerli meslektaşlarım ve dostlarımı, bu cümleden Orta Asya halkları tarihi konusunda ün yapmış, vakti dolunca öbür dünyaya itikal etmiş olan dostum G.Y. Grumm-Grjimaýlo'yu, uzun çalışma döneminde yardımlarını esirgemeyen üstadlarım N.V. Kùner, A. Yu. Yakubovski'yi ve Ord. Prof. V. V. Struve'yi ömrüm boyu hatırlayacağım.

Bu vesileyle kitabın yazılmasında tavsiyelerini esirgemeyen hocam M.I. Artamonoff, Prof. S.L.Tixvinski, S.V. Kalèsnik'e; Norilsk ve Karakanda tutuklu kamplarını benimle birlikte adımlayan ve kitabın basılması konusunda tavsiyede bulunan arkadaşlarım L.A. Voznènski, D.Y. Alşibaya'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Tavsiye ve tenkitlerini esirgemeyen I. P. Petruşèvski, V. V. Mavrodin, M. A. Gukovski, A. P. Okladnikoff, M. V. Vorovyeff, A. F. Anisimoff, B. I. Kuznetsoff, S. I. Rudenko ve A. T. Krükoff'a; en nihayet yüksek tarih eğitimimi tamamladığım Leningrad Alma Mater Üniversitesine şükranlarımı arz ederim.

İthaf

*Bu kitabı Sovyetler Birliği'ndeki
Türk kardeşlerime ithaf ediyorum.*

ÖNSÖZ

İnsanlık tarihi henüz bütün yönleriyle düzenli bir şekilde incelenmiş değil. Avrupa ve Yakın Doğu'daki hadiseler zinciri ve toplum şekillenmeleri XIX.Yüzyıl sonlarına doğru şöyle-böyle incelenmiş; Çin ve Hint yazılı kaynaklarıyla, çok geniş Avrasya stepleri ise, XX. Yüzyılın başlarında hâlâ araştırmacıları beklemektedir. Orta Asya bozkırlarında iki önemli halkın -Hunlar¹ ve kadim Türkler- ve keza isimlerini duyuramamış diğer küçük kabilelerin birbirleriyle kaynaşıp yokoldukları bir dönemde Çingis-han'ın tarih sahnesine çıktığı devir özellikle incelenmelidir.

Hayat tarzları, göçebe yaşantıları ve aile düzenleriyle, mükemmellik arzermeyen idarî sistemleri birbirine benzese de, bunların birbirinin mücerret takipçisi olarak değerdendirilmesi yanlışır. Hunlar ve kadim Türkler'in kaderleri gibi, hayatları, yerleşimleri, politikaları ve tarihteki yerleri de kesinlikle birbirinden farklıdır.

Dünya tarihi içinde, kadim Türk halklarının ve kurdukları devletlerin tarihini incelendiğinde şöyle bir soru sormak lazım gelmektedir: Türkler neden ortaya çıktılar ve neden katıyyen torunları olmayan müteakip birçok millete kendi isimlerini bırakarak tarihten silindiler? Sadece siyasî tarih veya sadece sosyal davranış analizleriyle bu sorunun cevabını bulma denemeleri defalarca yapılmış ama herhangi bir sonuç alınmamıştır. Kadim Türkler insanlık tarihinde çok geniş bir yer kaplamalarına rağmen nüfusça az idiler ve Çin ve İran'la yakın komşu olmaları hasebiyle onların kendi iç işlerine müdahalesini önleyemediler. Binaenaleyh bunların sosyo-politik tarihleri birbiriyle yakından alakalıdır ve biz olayların seyrini takip edebilmek için her ikisindeki hadiseleri de nazarı dikkate almak zorundayız. Mesela ekonomik yapıdaki değışmeler ve çoğu kez Çin ihraç ürünlerinin azamî ve asgarî seviyelerine bağılı ge-

lişmelerin yanı sıra, İran yönetiminin engelleyici tavırları da çok mühim roller oynamıştır.

VI.Yüzyılın sonlarında Türk Hakanlığı'nın sınırlarının uzun bir kısmı batıda Bizans, güneyde Pers ve hatta Hindistan ve doğuda Çin sınırlarıyla iç içeydi. Bu yüzden söz konusu ülkelerin tarihlerindeki ani değişiklikler bizim araştırdığımız dönem içinde Türk devletinin kaderini de etkilemiştir. Türk Devleti insanlık tairihinin çok kritik bir döneminde kurulmuştur. Çünkü o güne kadar Akdeniz ve Uzak Doğu kültürleri, birbirlerinden haberdar olsalar bile, aralarında bir iletişim kuramamışlardı. Zira uçsuz bucaksız stepler ve sıradağlar Doğu ile Batı'nın kucaklaşmasını engellemekteydi. Ancak metal üzengi ve denk takımlarının icadından sonra insan gücünün yerini alan kervanlar sahraları ve sarp geçitleri aşmayı başardılar. Bu yüzden ki Bizans'ın altınları hızla Çinliler'in ceplerine akarken, Bizans, Çin imparatorlarından aldığı kurşlarla yetinmek zorunda kaldı.

Bu durumda Türkler sadece aracı rolü oynamakla kalmadılar; aynı zamanda Çin, İran, Bizans ve Hint kültürlerine karşı koyabileceğini zannettikleri kendi kültürlerini de geliştirdiler. Sıkı kan bağlarına ve eski geleneklere bağlı bozkır kültürünün bir özelliğidir bu. Ancak bu kültürün komşu ülkelerin kültürlerine nisbetle daha az gelişmiş olduğu da bilinmektedir. Bunun sebebi Türkler'in ve diğer göçebe kabilelerin komşu ülke halklarından daha az kabiliyetli olmaları değil, aksine onların kültür materyalleri kalıntılarının -keçe, deri, ağaç ve kürk- taşla göre daha az dayanıklı olmasıydı. Binaenaleyh Batı Avrupalı araştırmacılar göçbeleri "insanlığın parazitleri" olarak kabul etmekle yanlış bir düşünceye saplanmışlardır. Bugün Sibiryaya, Moğolistan ve Orta-Asya'da yapılan arkeolojik kazılar bir yıl içinde bu düşüncüyü değiştirecek ve kadim Türkler'in zevkleri üzerinde konuşabileceğimiz günler gelecektir. Kültür materyallerinden ziyade araştırmacıları en fazla hayrete düşüren şey Türkler'in karmaşık toplum yapısı ve sosyal kurumlarıdır: İl, ülüş sistemi, memurî hiyerarşi, ordu disiplini, diplomasi ve komşu ülkelerin ideolojik sistemlerine karşı koyabilen son derece mükemmel bir dünya görüşü.

Bütün bu anlatılanlara rağmen bozkırlarda ve devletin sınırlarında meydana gelen muhalefet hareketleri önlenemeyecek şekilde olduğundan, kadim Türk toplumunun takip ettiği yol, onların yokolmalarına zemin hazırlayacak tarzdaydı. Kritik dönemlerde bozkır halkının kâhir

ekseriyeti hanlarının yardım talebini reddetmiş; bu keyfiyet hakanlığın 604'te doğu ve batı olarak ikiye ayrılmasına yol açmış; 630 ve 659'da çökmeye başlamasına ve 745'de ise millet olarak mahvolmalarına sebep olmuştur. Elbette bu, halkı teşkil eden bütün insanların yokolduğu anlamında değildir. Aksine halkın bir kısmı bozkırlarda yeni teşekkül eden Uygur Hakanlığı'na iltihak ederken, büyük kısmı Çin sınır orduları bünyesinde yer aldı. Bilahere bunlar 756'da T'ang hanedanı imparatorluğuna karşı isyan ettiler. Kalan Türkler de bu isyana fiilen katıldılar ve onlarla birlikte imha edildiler. Bu olay, bir milletin ve dönemin gerçek sonu olmuştur ki, elinizdeki kitabın konusu da budur.

Ancak "Türk" ismi yokolmadığı gibi aksine Asya'nın yarımına yayıldı. Araplar Soğdiyana'nın kuzeyinde yaşayan bütün göçebe savaşçıları ve bozkırlılar için kahramanlığın ve âlicenaplığın sembolü olmuş olan o ismin gerçek sahiplerinin yeryüzü haritasından silinmesinden sonra başlangıçta bu isimlendirmeyi kabullenen herkesi Türk olarak nitelediler. Daha sonraları bu kelime bir kez daha şekil değiştirerek, bir dil âilesini temsil etmeye başladı. Çünkü VI-VII. Yüzyıllarda Büyük Hakanlık bünyesindeki durumu değişen Türkler bir çok milletler haline gelmişlerdi. Onlardan bazıları, mesela Türkmenler, Azeriler ve Osmanlılar, artık mongoloid değillerdir. Bazıları hakanlığın en azılı düşmanlarıydılar: Yakutlar'ın ataları Kurikanlar ve Hakaslar'ın ataları Kırgızlar gibi. Balıklar ve Çuvaşlar gibi üçüncü bir grup ise kadim Türkler'den daha önce şekillenmişlerdi. Ancak bugün "Türk" kelimesine atfedilen lengüistik gelişme daha vâzıh bir temele sahiptir. Kadim Türkler, Hunlar döneminde olgunlaşmasına rağmen, III-V. Yüzyıllardaki durgunluk devrinde anabioz ahvalde bulunan bozkır kültürünü hayata geçirerek daha belirgin hale getirdiler.

Netice itibariyle kadim Türkler insanlık tarihinde çok geniş ve önemli bir yer tutmuştur ama günümüze kadar bu milletin tarihi tam olarak yazılmamıştır. Yazılan bölük pörçük ve muhtasar şeyler ise tarihi, etnoğrafik, etimolojik ve sair problemlerin çözümüne nisbeten yardımcı olmuşlardır. Böylesine geniş bir konunun güclüğü ortadayken, elinizdeki çalışmanın bunların üstesinden geldiği gibi bir iddiası olamaz. Bu kitabın müellifi, çözüm bekleyen meselelere sadece bir nebzecek yaklaştığı ümidindedir. Elinizdeki eser, tarihi analiz ve sentez metodunun birlikte kullanılması yönünde bir deneme olarak düşünülmüştür. Kadim Türkler'in ve halkların tarihi gelişimiyle alakalı tahlil, doğrudan onlarla ve selefleriyle bağlantılıdır. Tarihi kaynakların tenkitleri, anomastik

ve etnojenetik problemler de ele alınmıştır. Sentezler ise Türküt², Göktürk³ ve Uygurlar'ın⁴ tarihini, belirgin bir bütünlük arzetmesi cihetiyle tek bir proses olarak ele almış ve umum dünya tarihine de bir nebze ışık tutmuştur.

2 Birinci Hakanlık Türkleri (546-658).

3 Göktürkler: İkinci Hakanlık Türkleri (678-747).

4 Bu kitapta sadece 747-847 yılları arası göçebe Uygurlar'ın kurduğu hakanlık incelenmiş olup, daha sonraki Uygur yerleşik dönemleri ele alınmamıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
BÜYÜK TÜRK HAKKANLIĞI

I

420-546. YILLAR AREFESİ

Sarı Nehir Çevresindeki Değişiklikler

Avrupa'da V. Yüzyılda yaşlı Roma İmparatorluğu'nun yıkılması-na sebep olan büyük halk göçlerine nazaran Doğu Asya'daki göçler bir yüz yıl önce başlamıştı. Çin tarihî kaynaklarında “beş barbar kabile dönemi” (304-399) ismiyle zikredilen devirde Kuzey Çin, Hunlar ve Siyenpi (Hsien-p'i)ler tarafından zapt ve istila edilmiş; bunlar orada Got, Vandal ve Burgund barbar krallıklarına benzer bir dizi kısa ömürlü devletler kurmuşlardı. Avrupa'nın Balkan Yarımadası yörelerinde Doğu Roma İmparatorluğu kurulduğu gibi Çin'de de Yang-tse nehri havzasında Han İmparatorluğu'nun varisi olarak müstakil Çin İmparatorluğu şekillenmişti. Erken Bizans nasıl Roma'nın ihtişamlı dönemini hatırlatıyorsa, bu imparatorluk da büyük selefine oldukça benziyordu. Tek farkı kuzey ve batıdan sarkan barbarlara karşı koyacak gücü kendinde bulabilmesiydi. Sık sık hanedan değişikliklerine¹ sebep olan zayıf ve kabiliyetsiz imparatorlar, o dönemde Huang-ho (Sarı Nehir) Vadisi diye isimlendirilen Orta Çin Vahaları'nda yaşayan Çinliler'i barbar kumandanlara kurban ederken, sürekli iç savaşların yol açtığı kanlı çatışmalar ve yabancı yönetimlerin katı zulümlerine rağmen, Kuzey Çin'de yaşayanlar, istilacılara karşı VI. Yüzyılda Çin'in yeniden doğmasına zemin hazırlayan başarılı bir direniş gösterdiler.

Bütün rakiblerini² alteden T'o-pa kabilesi Çin kültürünün tesiri altına girmişti. T'o-palar'ın kurmuş oldukları erken-feodal devlet 420'ye gelindiğinde bütün Kuzey Çin'i Wei İmparatorluğu ismiyle tek bir imparatorluk halinde birleştirmişti [386. yıl]. Bu, T'o-pa ha-

1 420'de Ch'in, 479'da Liu-sung, 502'de Ch'i ve 557'de Liang hanedanları inkırazı uğradılar.

2 Hunlar, Mu-junglar, Ti'ler, Yü-wenler (Tatabıların selefleri) ve Kitanlar.

nının tebâlarının büyük kısmını teşkil eden Çin halkıyla kaynaşma yönünde attığı ilk adımdı. Göçebelerin asimile edilme sürecinin başlatan T'o-palar'ın torunları V. Yüzyılda saçlarını kestiler fakat yerli halkla kaynaşmaları onların güç ve geleneklerini yıktı. Sonunda ana dillerini unutarak Çince konuşmaya başladılar. Dil ve giysilerini değiştiren, kendilerine her zaman zafer sağlayan bozkır cesaret ve tesanüt duygularını yitirdiler ama yine de ısrarla kendi devletlerini kurmak isteyen Çin halkıyla tam olarak kaynaşamadılar.

Saray darbeleri ve onları müteakiben çıkan iç çatışmalar Wei Hanedanı'nın zayıflamasına sebep oldu. Öyle ki, Siyenpi İmparatorluğu'nun bünyesinde görev yapan Çinli kumandanlar efendilerinden daha güçlü ve etkin hale geldiler. 531'de kuzey-doğuda Kao Huan isyan ederek T'o-pa askerlerini öldürüp başkent Lo-yang'ı işgal etti. Kao, başlangıçta güya imparatorun lehine hareket ediyormuş gibi davrandı ve alenen prenseslerden biriyle evlenmek istediğini bildirdi. Fakat kendi kumandanından korkan imparator, batıya, Yü-wen T'ai isimli Çinlileşmiş bir başka Siyenpi kumandanı destek gördüğü Ch'ang-an'a kaçtı. Kao Huan, Wei ailesinden bir prensi tahta çıkardı ve böylece imparatorluk Doğu ve Batı Wei ismiyle ikiye bölündü. Ne var ki gerçek iktidar her iki tarafta da Siyenpi imparatorlarını birer kukla olarak tutan Çinli kumandanların ellerindeydi. Bu durum uzun süre devam edemezdi. Siyenpiler'in katı muamelesi sebebiyle zaten patlamaya muntazır Çinliler, dizginleri ellerine geçirdikten sonra istilacılara daha fazla boyun eğmek istemiyorlardı. Yü-wen T'ai kukla imparatorlardan bazılarını zehirletti ve onun oğlu 557'de nefret edilen hanedanı lağvedip, kendi P'ei Chou³ hanedanını kuracak kadar güçlü olduğu hükmüne vardı.

Kuzey-Doğu Çin'deki Siyenpiler'in başlarına gelen bundan da beterdi. Kao Huan'ın halefi Kao Yang 550'de son imparatoru kendi lehine tahttan feragat etmeye zorlamak maksadıyla zehirledi. İmparatorun akrabalarından 720 kişi de öldürülerek, cenaze töreni düzenlenmesin diye cesetleri nehre atıldı. Yeni hanedan ise P'ei Ch'i adını aldı.

Her iki kuzey hükümdarlığı da ekonomi ve politikada oldukça güçlüydü. Yabancı kabilelerin boyunduruğundan kurtulan Çin halkı, var gücüyle kendi kültürünü yeniden canlandırmak için harekete

3 Yani Kuzey-Chou hanedanı. (P'ei kelimesi kuzey anlamına gelmektedir).

geçmişti. P'ei Chou ile P'ei Ch'i arasındaki rekabet ise her iki tarafın gücünü erittiği için onları aktif bir politika uygulama imkanından mahrum bırakıyordu.

Güneyde Liang hanedanının son imparatorları zulüm ve istibda dayalı bir yönetim sergilemişler, onların yerine geçen Ch'en hanedanı da aynı yolu izlemişti. 557'deki saray darbesi ve son Liang imparatorunun katledilmesi, menkup hanedan taraftarlarını silahlı isyana sevketti. Sonunda isyancılar Ch'en ordusunu yenerek Orta Çin'de küçük bir Hou Liang İmparatorluğu kurmayı başardılar.

Görünüşe göre Çin dört müteakıl ve birbirine düşman hükümdarlık şeklinde taksimlenmişti. Çin'in gücünü emen bu gergin durum iki küçük ve nisbeten zayıf göçebe devleti için bir kurtuluş vesilesi oldu: Ju-jan [Cuceni; Avar], [Jou-jan/Juan-juan] ordası ve Togon (T'u-yü-hun) hükümdarlığı. Güneyden gelen baskıların zayıflaması sayesinde bu ikisi bir süre sonra Doğu Asya'nın güçlü devletleri arasına girmeye muvaffak oldular. IV. Yüzyılın ortalarında teşekkül etmiş bulunan Ju-jan bozkır hanlığı, VI. Yüzyılın başlarında neredeyse tarih sahnesinden silinmesine yol açacak bir kriz yaşadı ki, bu konuya biraz sonra temas edilecektir.

Togon hükümdarlığı ise dağlık Çaydam bozkırlarında kurulmuştu. Henüz 312 yılında Mu-jung boyundan küçük bir Siyenpi kabilesi prensleriyle birlikte Güney Mançurya'dan batıya göç ederek Kukunor [Kukenor] Gölü çevresine yerleşmişler; burada dağınık Tibet kabilelerine karşı başarılı fakat T'o-palar'a karşı oldukça başarısız savaşlar çıkarmışlardı. Neticede Togonlar'ın ahfâdı Wei İmparatorluğu'nun vassalı oldularsa da, bilahere Wei'lerin parçalanması onlara bağımsızlıklarını hediye etmişti. VI.Yüzyılın ikinci çeyreğinde Prens K'ua-lü kendisini han ilan etti ve 540'da Yü-wen T'ai'ya düşmanlığını muhafaza ederken Kao Huan'a elçi gönderdi. Bu olay, biraz sonra üzerinde duracağımız gibi Togon dış politikasının geleceğini belirledi. Togon, üzerinde "şehirler"⁴ kurulu (muhtemelen kasabalarla tahkim edilmiş) geniş bir alanı hâkimiyet altına almasına ve hatta muhtemelen T'o-pa yönetim şeklini de uygulamasına rağmen henüz güçlü bir devlet haline gelememişti. Silah zoruyla baş eğdirilen Tibet kabileleri bağımsızlık ve intikam planları yapıyorlardı. Ekonomi geniş ölçüde hayvancılığa dayalıydı ama halkın kültür seviyesi düşüktü.

4 Biçurin N.Ya (Yakinî). *İstoriya Tibeta i Xuxunora*, SPb, 1833, I/33. Bundan sonra: Biçurin, *İstoriya Tibeta*.

Buna karşılık hanların keyfi tutumları, yangını sürekli körükleyen suikastler, değişiklikler ve baskıları da beraberinde getiriyordu. Bütün bu olumsuzluklar Togon'un hareket sahasını daraltırken, bilahe-re onun feci sonunu da hazırlayacaktı.

Ju-janlar ve Teleütler

Ju-jan halkının menşei konusunda defalarca sorular sorulmuşsa da, kesin bir cevap alınamamıştır. Belki de soruyu onların menşei değil, nasıl teşekkül ettikleri konusunda sormak daha doğru olurdu. Her millette olduğu gibi Ju-janlar'da da tek bir etnik kan yoktu. Bir kere Ju-janlar'ın menşei biraz da nevi şahsına münhasır idi. Kargaşa dönemlerinde her zaman nereden çıktığı bilinmeyen, soyu sopu belirsiz pek çok insan ortaya çıkar. IV. Yüzyıl ortalarında da buna benzer olaylar çok görülmüştür. Tıpkı bunun gibi, T'o-palar arasında barınamayan veya Hun yabgusunun [shan-yü] başkentinde kendilerine yer bulamayanlar bozkırlara kaçtılar. Fakat oralarda da insafsız köle tacirlerinden, ordulardan, kuraklıktan ve aç sefil köylülerden kaçmak zorunda kaldılar. Bu insanların ortak bir menşei, dilleri ve inançları yoktu fakat onları yoksul bir hayata mahkum eden kader, mecburi olarak kendi aralarında teşkilatlanma ihtiyacını da beraberinde getirdi.

IV. Yüzyılın 50'lerinde Yü-chü-lü (Yügülü okunur) adlı, Siyenpi ahırlarında çalıştırılan bir köle, ölüme mahkum edilmişti. Yü-chü-lü dağlara kaçmayı başardı ve orada kendisi gibi firari yüz kadar kişi çevresine toplandı. Sonunda firariler komşu kabilelerle anlaşıp, aralarına karıştılar.

Yü-chü-lü'nün halefi Kui Liu-hou, (Guyluhö okunur) T'o-palar'la temasa geçerek her yıl at, samur ve sansar kürkü vermeyi taahhüt etti. Böylece ordası Ju-jan* ismini aldı. Hingan [Kingan] a kadar uzanan bütün Halha vadisine saçıldılarsa da hanın otağı Hangay'a kuruldu. Ju-janlar teşkilatlanma cihetinden son derece ilkeldiler ve bir kabile yapısından oldukça uzaktılar. Ordu ve idarî birim bin kişilik bir alaydan ibaretti ve o da han tarafından tayin edilen bir kumandanın idaresine tâbi idi. Bu alayda her yüz kişi için bir tuğ tahsis edilmişti ve başlarında bir kumandan vardı. Ju-janlar arasında okuma

* Juan-juan veya Ju-jan yahut Cucen Çin'cede "hoş olmayan tarzda kaynaşan böcekler" anlamına gelmektedir.(çev.)

yazma bilen hiç kimse yoktu. Alış-veriş birimi koyun pisliği veya kertikli ağaç pullardı. Savaş ve yağmalardan sonra ganimet taksimi kumandanlarca yapılır; cesurlara ganimetin en büyük kısmı verilir, korkaklar ise ağaç sopalarla dövülürdü.⁵ 200 yıl Ju-jan hayat tarzında hiçbir değişiklik vukû bulmadı ve tek geçim kaynakları komşularını yağmalamak oldu.

Acaba Ju-janlar kendi aralarında hangi dili konuşuyorlardı? Çin tarihçileri bu konuda birbirine zıt bilgiler veriyorlar: "Wei-shu" Ju-janlar'ı Tung-hular'ın bir kolu olarak görür; "Sung-shu", "Liang-shu" ve "Nan-shu"⁶ ise onları Hunlar'ın akrabaları olarak kabul ederler. Ve nihayet "P'ei-shih?" Yü-chü-lü'yü Kao asıllı diye gösterir.⁷ Güney Çin tarihçileri bu malumatları ikinci kaynaklardan almışlardır fakat Yü-chü-lü'nün kendi milliyeti anlaşılamadığı gibi, çevresinde toplananların da tek bir kabile mensubu olmadıkları muhakkak. Bize göre ise Ju-janlar Siyenpi yani Moğol lehçelerinden biriyle konuşuyorlardı. Çünkü Ju-jan hanlarının ünvanlarını Çinceye çeviren bir Çin tarihçisi bunların orjinal "Wei hükümdarlığı yani Siyenpi diline ait olduklarını" iddia etmektedir.⁸ Ju-janlar kendilerini T'o-palar'la aynı soydan⁹ kabul ederlerse de, çok değişik kabilelerden teşekkül ettikleri nazar-i itibare alınır, bu iddianın nirengi noktasını ginekolojik yapının değil, olsa olsa Ju-jan diliyle T'o-pa dili arasındaki benzerliğin teşkil ettiğini kabul etmek lazım gelir.¹⁰

Ju-jan hanlığı esasî gücünü Töles * kabilelerini itaat altında tutmaya hasretmişti. Töles tarihi incelendiğinde onların henüz M.Ö. III. Yüzyılda Ordos'un batısındaki bozkırlarda yaşadıkları görülüyor. Tölesler 338'de T'o-pa hanlığının boyunduruğuna girerek IV. Yüzyılın sonlarında güneye, Cungarya'ya göç edip, Selenge'ye kadar olan Batı Moğolistan'a yerleştiler. Fakat aralarındaki sabık ihtilaflar sebebiyle

5 Biçurin N.Ya (Yakin). *Sobraniye svedeniy o narodax obitavşix v Sredney Azii v drevniye veremena*. M.; L., 1950. I/209. Bundan sonra: Biçurin, *Sobraniye*.

6 Shiratory K., *Über die Sprache der Hiung-nu und der tungghu-Stämme*, SPb, 1902, p. 18-19. Bundan sonra: Shiratory, *Über*.

7 Biçurin N.Ya (Yakin). *Zapiski o Mongolii*. СПб., 1828, Ч. III, с. 101. Bundan sonra: Biçurin, *Zapiski*; Grumm Grjimaýlo G.Y. *Zapadnaya Mongoliya i uránhayski kray*. L., 1926, II/174,175. Bundan sonra: Grjimaýlo, *Zapadnaya*.

8 Biçurin, *Sobraniye*, I/209 vd.

9 Age., s. 226.

10 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 174, 175; Tolstov S.P. *Tiraniya Abruya*. Исторические записки. 1933, № 3, с. 610. Bundan sonra: Tolstov, *Tiraniya*.

* Töles : Bazı kaynaklarda Tölös, Tölüs, Teles, Telesa, Töleş, Talas; Ti-le, Tile, Di-li, Tye-le, Tie-le, Tie-lo, Tıg-lo, Tele, vs. şekillerinde de geçmektedir. (Çev.)

Ju-janlar'a karşı koyamadıklarından onlara vergi vermeye mecbur kaldılar.

Töles kabileleri Ju-janlar'a son derece gerekli, ama Ju-jan ordası Tölesler'e hiç de lazım değildi. Ju-janlar çalışmaktan nefret eden insanların karışımından meydana gelmiş; bunların çocukları da vergi toplama işiyle meşgul olmaktan başka bir şey yapmamışlardı. Tölesler ise hayvancılıkla uğraşıyorlar; sığır sürülerini güdüp, kimseye bir şey ödemek istemiyorlardı.

Bu eğilimler sonunda her iki halkın politik yapısının teşekkülüne zemin hazırladı. Ju-janlar idarî mekanizmayı ellerinde tuttular ve askerî güce dayalı olarak yani komşularını yağmalayarak yaşamayı tercih ettiler. Tölesler ise zayıf bağlarla birbirlerine bağlı kabileler konfederasyonu teşkil ederek bütün güçleriyle bağımsızlıklarını korumaya çalıştılar.

Ju-janlar'la yanyana yaşamalarına rağmen Tölesler onlara hiç karışmadılar. Zaten daha önce de primitiv patriarkal yapılarını ve göçebe hayat tarzlarını muhafaza ederek Hun İmparatorluğu bünyesinden ayrılmışlar; Çinlileşmek, Çinliler'in kesinlikle alışamadıkları bozkırın iç kısımlarında yaşayan bu mütevazî insanlara hiç cazip gelmemişti. Genel bir teşkilatlanma eğilimi gösterememişlerdi;12 boydan her biri kabile reisi sayılan bir bey tarafından yönetilmiş, ayrıca da "kabiledaşlar âsûde bir hayat sürmüştü."11

Tölesler yüksek tekerlekli arabalarını sürerek bozkırlarda yaşadılar; savaşı ve hür yaşamayı seven insanlardı. Buna karşılık bir teşkilatlanma eğilimi gösteremediler. Onlar kendilerine "T'ie-le" derlerdi ve bu etnonim halen de Altaylar'da Teleüt şeklinde mevcuttur. Yakutlar, Telengitler, Uygurlar ve başkaları onların torunlarıdır. Bunların büyük bir kısmı günümüzde hayat sahnesinden silinmişlerdir.

Ju-jan Hanlığı

V. Yüzyılın başlarında Hingan'dan Altaylar'a kadar uzanan geniş steplerde "yaydan boşanmış ok" anlamına gelen Tê-wu-t'ai lakablı Ju-jan (Cucen) hanı She-lun mutlak bir hâkimiyet sağladı. T'ie-le göçelerini hâkimiyet altına aldıktan sonra İli [İle] nehri kenarlarına saçılmış bulunan Orta Asya Hunları'yla çatışmaya girdi. Hunlar'ın

11 Biçurin, *Sobraniye*, I/215.

başında Jih-pa Yeh-chi (Jibayegi okunur) adında bir kumandan vardı. Bu kumandan Ongin nehri sahillerinde vukû bulan çarpışmada She-lun'u mağlup ettiyse de, Ju-jan devletinin işini bitiremedi ve bir "galip sıfatıyla ancak kendi bağımsızlığını satın alabildi."¹²

Bundan sonra She-lun'u en çok meşgul eden konu Ju-jan hanlığından biraz daha güçlü olan T'o-pa-Wei İmparatorluğu'nun daha da kuvvetlenmesinin engellenmesi idi. Ancak Güney Çin'deki savaşlar T'o-pa-Wei İmparatorluğu'nun başıboş kalan tebaalarıyla hesaplaşmasını engelliyor, She-lun de T'o-palar'ın bütün düşmanlarını destekliyordu. 410'da ölünce tahta kardeşi Hū-lū geçti.

Hū-lū T'o-palar'ı rahat bırakarak kuzeye yöneldi. Yenisey boylarında yaşayan Kırgızlar'ı ve Ho-weiler'i (bir Sibiryâ kabilesi) itaat altına aldı. 414'de âni bir suikastle öldürüldüyse de, suikastçıların elebaşısı P'u-lu Chen de aynı yıl öldü. Bu defa tahta She-lun'un amcaoğlu Ta-t'an geçti. Ta-t'an ilk iş olarak Çinliler'e saldırdı fakat fazla başarılı olamadığı gibi Çinliler Ju-janlar'ı tenkil etmek için takibe başladılar. Ancak durumda bir değişiklik olmadı.

418-419 yılları Ju-janlar'la Orta Asya Hunları ve Yüeh-chihler [Yüeci, Yüe-cı] arasında çıkan çatışmalarla geçti.¹³ Ju-janlar Tarbagatay'a saldırıp öyle bir dehşet saçtılar ki, Yüeciler'in kumandanı Ki-to-lo (Kitara) onlarla komşuluktan vazgeçip güneye kaçtı ve orada Karşı Vadisi'ndeki¹⁴ Po-lü¹⁵ şehrini işgal etti. Ki-ta-ra orada da Persler ve Eftalitler'le savaşmaya mecbur kaldı. Ki-ta-ra'nın savaşçıları tarihe kendi etnik isimleriyle değil, kumandanlarının ismiyle geçtiklerinden Kitariler (Kidarit) diye anıldılar.

¹² Age., s. 249.

¹³ Bu savaşların tarihleri şu şekilde hesaplanmalıdır: Yüeban'la savaşan Ta-t'an 414'te tahta geçti. 415'de Çin'e saldırdı. Demek ki o tarihte doğu ile meşguldü. Çinliler'e ikinci saldırısı 424'de vukû bulabilmiştir. Demek ki Yüebanlarla savaş da bu esnada oldu. Nüvizmatik araştırmalar daha doğru sonuç vermektedir: 417 yılında Ki-ta-ra namına sikke darbedilmişse de, S.K.Kabanoff Kidarit Hanlığı'nın tarihini 420 olarak kaydeder. (Biçurin, *Sobraniye*, I/189; II/259; Kabanov S.K. *K voprosu o stolitse kidaritov*. ВДН. 1953. № 2, s. 172.)

¹⁴ Kabanov S.K. *K voprosu*, 2/201, 207. R.M. Ghirschman'ın Kidarit başkentinin Belh'te olması gerektiği şeklindeki görüşü (Ghirschman R.M., *Les Hionites-Hephthalites*, Le Caire, s. 89-90) benimsenmemiştir.

¹⁵ Biçurin, *Sobraniye*, II/264.

II ATALAR

Ju-jan-Wei İmparatorluğu Savaşı

420. yıl, Ju-jan gücünün zirveye çıktığı yıldır. Kuzey ve batıdaki kabileleri fazla uğraşmadan hâkimiyet altına almaları Ju-janlar'ı büyük bozkırda hâkim-i mutlak yapmışsa da, baş ağrıları hiç eksik olmadı. En büyük düşmanları T'o-pa-Wei İmparatorluğu idi ve Ju-jan hanı Ta-t'an rakibinin güçlenmemesi için elinden geleni yapıyordu.

424'de Ta-t'an 60 bin kişilik bir süvari ordusuyla Çin'e saldırdı ve başkente kadar ulaşarak imparatorun şehir dışında bulunan sarayını yağmaladı. Ancak T'o-palar'ın karşı hücumla geçmeleri ve Ju-jan ordusunun disiplinsiz olması sebebiyle Ta-t'an çarpışmayı göze alamayarak geri çekilmeye mecbur kaldı. Hatta 425'de T'o-palar Ju-janlar'ı Gobi'ye sürdüler. 430'da İmparator T'ai-wu-ti (T'o-pa Tao) Güney Çin'i ele geçirebilmek için Ju-janlar'ı ortadan kaldırmaya karar verdi. Bozkırlara çok büyük bir ordu sevketti. Ju-janlar bozuldu. Batıya kaçan Ta-t'an'dan bir daha haber alınamadı ve Tölesler kalan Ju-janlar'ı tenkil ettiler. Ta-t'an'ın oğlu Wu-ti savaştan vazgeçerek Wei İmparatorluğu'na vergi ödemeyi kabul etmesine rağmen, daha sonra bizzat kendisi ilk saldırıya geçen taraf olarak 437'de barış anlaşmasını bozdu. Galiba Ju-janlar yağma yapmadan idame-i hayat edemiyorlardı. T'o-pa İmparatoru'nun cevabi hücumu da bir netice getirmedi ve boğazlara çekilip gizlenen Ju-janlar'ı bulamadığı için geri döndü.

440'da Wu-ti, T'o-palar'ın Ho-hsi'ye saldırmasından yararlanıp yeniden T'o-pa sınırlarına hücumla geçtiyse de, öncü kuvvetleri daha sınırda iken pusuya yatmış düşmanlar tarafından esir edildiler. Ju-janlar yine kaçmaya mecbur kaldılar. 445'de aynı olay yine tekerrür etti ve Wu-ti'nin ölümünden sonra yerine oğlu Tu Hou-ch'eng (445-446) geçti.

Şimdi roller değişmişti: Gücünün doruğuna ulaşan T'o-pa-Wei İmparatorluğu bozkırlara yönelerek Ju-janlar'ı dağlara çekilmeye mecbur etmişti ve aslına bakılırsa bu bir savaş değil, tenkil hareketiydi.

Tu Hou-ch'eng'in oğlu ve halefi Yü-ch'eng (464-485) karşı koymaya çalıştıysa da, 470'de mağlup oldu ve 475'de barış anlaşması yaparak vergi vermeyi kabul etti. Ju-janlar zayıflamış; Çin'e yapılan ve pek de başarılı olamayan saldırılar sonucunda şimdi Batı ucunda daha fakir, daha güçsüz bir devlet kalmıştı. 460'da Ju-janlar, T'o-palar'dan kaçan ve vaktiyle müttefikleri olan Güney Hunları'nı Turfan Vadisi'nde bozguna uğratarak bölgeyi istila ettiler. 470 yılında ise Hoten'i [Hotan] yağmalamakla birlikte Eftalitler tarafından durduruldular. Böylece T'ien-shan Dağları Ju-janlar'ın tabii sınırı oldu.

Yeni Ju-jan hanı Tou-wu-lun (485-492) "sert ve kana susamış bi-riydi."¹ Daha tahta oturur oturmaz devlet erkanından birini bütün sülalesiyle birlikte katletti ve tabii bu durum tüm ülkede infiale yol açtı. Ayrıca onun Çin'e saldırmak için kıvranıp durması da pek çoğunun hoşuna gitmiyordu. Çünkü herkes bu hücumun başarılı geçmesi halinde dahi, arkasından kimsenin tahmin edemeyeceği şekilde ağır sonuçlar getirecek bir karşı Çin saldırısının geleceğine inanıyordu.

Tölesler'in reisi A-fu-chi-lo sürekli olarak ona Çin'e saldırmamasını tavsiye ediyordu ama telkinlerinin bir fayda sağlamadığını görünce, bütün Tölesler'i isyana çağırdı. O dönemde Tölesler'in sayısı hiç de az değildi. (Çin kaynaklarına göre 100 bin çadır.) A-fu-chi-lo batıya, İrtiş Vadisi'ne göç ederek, orada kendini Ju-jan hanıyla denk tutmaması yönündeki uyarılara kulak asmadı ve "Gögün Ulu Oğlu"² ünvanını aldı. Neticede savaş patladı ve A-fu-chi-lo yağmurdan kaçayım derken doluya tutuldu.

490'da Çin orduları doğudan steplere saçılarak Tölesler'le birlikte Ju-janlar'ı kısıp aldılar. Ju-jan devlet erkanı bütün bu olanların sorumluluğunu hana yükleyerek onu öldürdüler.(492)

T'ie-lelerin batıya yürüyüşü oldukça önemli bir olaydı: Batıda bu dağınık kabileler kendi devletlerini kurdular³ ve böylece Asya'da et-

1 Biçurin, *Sobraniye*, I/195.

2 Age., s. 217.

3 En doğrusu ve gerçeğe uygun olanı Batı T'ie-lelerini, Altay Teleütleri onların torunları olarak görüldüğü için, Teleüt diye adlandırmaktır. Doğu T'ie-lelerini ise tarih-coğrafyacıların tavsiyesine binaen Töles diye adlandırmak lazım gelir.

nogenez prosesi yeniden başladı. Aynı dönemde Altay Dağları'nda Türk Devleti şekillenirken, Brahmaputra Vadisi'nde Tibetliler ortaya çıktılar. Çin'de ise Sui ve T'ang hanedanlarının muhteşem Ortaçağ kültürünü doğuran rönesans yüzüye gelecekti. Böylece kadim Orta-Asya tarihi dönemi kapandığı için yeni döneme ayak uyduramayan Ju-janlar'ın tarihten silinmeleri mukarrer oldu.

Teleüt Hanlığı-Kao-kui

Teleütler'in kopuşu ve 492'deki devlet inkılabı Ju-jan tarihinde ki zaman kırılmalarıydı. Ju-janlar Orta-Asya'daki hâkimiyetlerini kaybetmişlerdi ve artık mücadelelerini hâkimiyet amacıyla değil, mevcudiyetlerini sürdürebilmek için yapıyorlardı. Tou-wu-lun'u öldürüp yerine geçen Na-kai topu topu bir yıl tahtta kaldı. Onun sloganı “huzur-u tâtme” idi ve seleflerinin aksine barışçı bir politika takip etti. Na-kai'nin oğlu Fu-tu mümkün olduğunca babasının politikasını sürdürdü.⁴

Yeni yurtlarına tam olarak yerleşen Teleütler Hun döneminin son kalıntısı Yüeban'ı ortadan kaldırdılar ve yeni topraklarda kendi devletlerini tesise giriştiler. Halkı ikiye ayırdılar. Kuzeylilerin reisi A-fu-chi-lo kendine “büyük han”, güneydeki ise “han naibi” ünvanını aldı.⁵ Onların kendi devletlerine ne isim verdikleri bilinmiyorsa da, Çin kaynakları “Yüksek Araba” anlamına gelen “Kao-kui” (Gaoguy okunur) adını vermektedirler. Bu yüzden onlar tarihe de “Kao-kuiler” olarak geçmiştirler.

Kao-kuiler elbiselik ipek alacakları hesabıyla politik yönden Çin'e bağlandılar fakat bu ipek onlara pek bir fayda sağlamadı. Çünkü İranlılar'ın hesabını görerek arkalarını emniyete alan Eftalitler* 494'de kuzeye yönelmişlerdi. Kao-kuiler'in askerî yönden zayıf olan güneyi göz açıp kapayıncaya kadar mağlup edildi. Han naibi öldürüldü; bütün ailesi esir edildi ve halk panik içinde kaçıştı. Bir kısmı Ju-janlar'a, bir kısmı ise Çinliler'e sığındılar. 496. yıl da kuzeyliler için savaş açısından parlak geçmedi. Eftalitler esirler arasından Prens Mi-wu-t'u'yu seçip, kalan Teleütler'in başına getirdiler. Böylece Ju-janlar'ın düşmanı ama 60 top ipek kumaş karşılığında Çinliler'in mütte-

4 Biçurin, *Sobraniye*, I/196.

5 Age., s. 217.

* Akhunlar (çev.)

fiki olan Kao-kuiler Eftalitler'in vassalı haline geldiler.⁶ Eftalitler Karaşar'ı işgal edince, Çinli Ju'nun yönetiminde bulunan Kao-ch'ang (Gav-çang okunur) prensliği imparatorardan kendi tebaasını kabul edip, Çin topraklarına götürmesini istedi. Ju-janlar'ın çevresi çelik bir kafesle kuşatılmıştı. Ne var ki bu arada yurtlarından göçetmek istemeyen Kao-ch'anglılar başlarındaki prensi öldürerek Ju-janlar'a iltihak ettiler. Tabii bu durum bazı ekonomik güçlükleri de beraberinde getirdi. Kao-ch'anglılar Ju-janlar'a buğday, meyve ve kumaş vermek zorunda kaldılar ama durum Çin İmparatoru Hsüan-wu-ti'yi öfkelenlendirdiği için politik bir gerginlik yüzeye geldi. Fu-tu'nun barış ricasına ise imparator, şu anda sadece Güney Çin'in fethiyle meğul olduğu, kuzeyle uğraşamayacağı için bu isteği hoş karşıladığı, ancak Fu-tu'yu ve Ju-janlar'ı isyankar tebaa olarak telakki ettiği şeklinde cevap verdi.⁷ Bu arada Kao-ch'ang'da Çin taraftarları galip gelmiş ve Ju-janlar'la yapılan ittifak bozulmuştu. (Yıl 500).⁸

Batı bölgelerinde Çin menfaatlarını korumak maksadıyla Meng-Wei kumandasında üç bin kişilik düzenli bir savaşçı birlik gönderilmişti. Meng-Wei Hami'de üslenerek Ju-janlar'ı sıkıştırdı. Fu-tu'nun Çin'deki elçisi cevapsız bırakılırken, 60 top ipek kumaşın kan bedeli olarak isyan etmek mecburiyetinde olan Teleütler Cucenler'e karşı ayaklandılar. Pu-lei Gölü civarında Mi-wu-t'u Ju-janlar'ı mağlup etti. Güneye kaçan Ju-janlar P'ei-shan dağlarında Meng-Wei birlikleriyle karşılaşınca panik içinde ricat ederken tekrar Teleütler'in kucağına düştüler ve yeni bir mağlubiyetten kurtulamadılar (508). Katliamda zavallı Fu-tu han öldürüldü. Mi-wu-t'u onun yüzülmüş kafa derisini Meng-Wei'ye gönderdi. Mükafaat olarak Mi-wu-t'u'ya komple bir müzik seti, 80 müzisyen, 60 top koyu kırmızı ve 60 top da değişik renkte ipek gönderildi. Fu-tu'nun halefi Che-wu-nu başlangıçta Çinliler'le anlaşmaya çok istekli olmasına rağmen bunun fayda vermeyeceğini, ancak güçle isteğine ulaşacağını anladı. 516'da Kao-kuiler'e saldırıp, Mi-wu-t'u'yu mağlup ve esir ederek, sağ kalanların hepsini katlettirdi. Esir, bacaklarından bir lagar beygire bağlandı ve sarsıntıdan ölünceye kadar bu şekilde sürüklendi. Daha sonra ise kafatasını cila-layarak şarap kasesi yaptılar. Ju-janlar'ın katliamından kurtulabilen Teleütler Eftalitler'e iltihak ettiler.⁹ Bundan sora Ju-jan hanlığının el-

6 Agy.

7 Age., s. 196.

8 Age., II/251.

9 Biçurin, *Sobraniye*, I/218.

çisi İmparator Wei-Hsiao Ming-ti tarafından kabul edilerek, (518) ona vassallık anlaşması hükümlerini bihakkın yerine getirmedikleri konusunda nota verildi.¹⁰ Böyle bir formül galiba Ju-janlar'ı büsbütün ümitsiz bir duruma düşmekten kurtararak herhangi bir uzlaşma imkanı sağlamış oldu.

Ju-janlar'da İç Çekişmeler

Che-wu-nu, Ju-janlar'ı kurtarmak için elinden geleni yaptı. Teleütler'i mağlup etmiş olmasına rağmen batıdaki savaşı sürdüremeyeceği için Eftalitler'le barış anlaşması imzaladı. Bilahere bu ittifak bir Ju-jan prensesiyle Eftalit âyanlarından birinin nikahı ile de pekiştirildi.¹¹ Doğuda ise Ju-janlar Mançurya kabilelerinden Ti-tou-wu-kan'ı birlikte mağlup etmek ve Wei hanedanının Mançurya'daki itibarını sarsmak maksadıyla Koreliler'le (Kao-Kui-li) irtibata geçtiler.¹² Böylece Turfan problemi tatlı bir şekilde halledilmiş oldu. 518'de Çin yönetimi Turfan vadisindeki halkı Orta-Çin'e getirme kararından resmen vazgeçerek Kao-ch'ang prensliğini tanıdı.¹³ Galiba Turfanlılar'la Ju-janlar arasındaki ticaret bitmemişti ki, Ju-janlar muntazam olarak buğday ve kumaş alıyorlardı. Metal mamülleri ise Ju-janlar'a Altaylı vassalları Türkler'den (T'u-chüe) geliyordu.

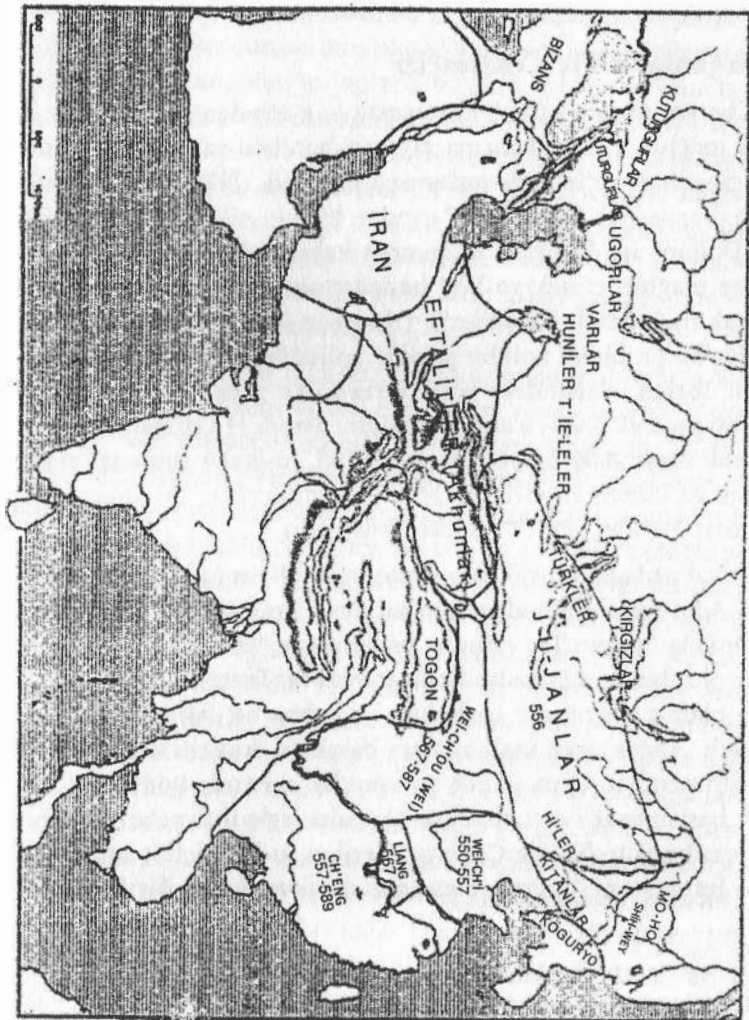
Fakat ordadaki birlik bozulmuş ve Budizm Ju-janlar arasına girmişti. Adet-i vechile Budist bahşılar evvel emirde hanı budistleştirdiler. Ordada "şamin"ler - Budist bahşılar- ve "ni"ler - kadın keşişler-peyda oldular. Budist kadın keşişler yeni bir fantastik formül bularak resmi olarak evlenmeye başladılar ve galiba bu durum hanı pek şaşırtmadı. Ancak zayıf malumatlara bakılırsa Budizm herkesin de hoşuna gitmemişti. Orda içinde ve askerler arasında Budizme karşı çıkışlar başlamış ve her zamankinden daha fazla ihtiyaçları olan birlikleri bozulmuştu. 513'de Çin'e gönderilen Ju-jan elçilik heyetinin başında imparatora "inciyle bezenmiş çerçeve içinde bir heykel" tak-

¹⁰ Age., s. 197.

¹¹ Age., s. 203. Görünüşe bakılırsa Ju-jan-Eftalit ittifakı Eftalitler'le Wei İmparatorluğu arasındaki dostluğa gölge düşürmüştü. Çünkü 516-520 ve 526'da Eftalitler Liang İmparatorluğu'na (Güney Çin) elçi göndererek, büyük bir ihtimalle T'o-palar'a karşı bir kalisyon teşkiline çalıştılar. (Hannestad K., *Les relations de Byzance avec la Transcaucasie et l'Asie Centrale aux V et VI siècles.*// Byzantion, 1957, vol. 25-27, pp. 452-453.)

¹² Biçurin, *Sobraniye*, II/74.

¹³ Age., I/52.

Türk Devleti'nin Kuruluş Arefesinde Orta-Asya

dim eden şaman Hung-hsüan yer aldı.¹⁴ Bu olayla göçebe tarihinde ilk defa bir ruhanî politik görev üstlenmiş oluyordu.

Daha da önemlisi Ju-jan ordasında Tê-wu-hun Divan isimli genç bir kadın şamanın yer almasıydı. Görünüşe göre “divan” (veya divane) onun lakabıydı ve Farsça “mecnun, meczub” anlamına geliyordu. “Güçlü ruhları teshir edip, itaat altına almıştı ve Che-wu-nu onun her dediğine inanıyordu”¹⁵ Çin kaynakları onu bir şarlatan olarak niteleyerek, madrabazlıkları hakkında bir dizi olaylar anlatırlarsa da, bunlar bizi burada ilgilendirmemektedir. “Che-wu-nu ona aşırı saygı ve sevgi gösterirdi. Onun tavsiyeleri yüzünden ülke yönetiminde büyük kargaşalıklar vukû buldu.”¹⁶ Ordada dikkate değer bir muhalefet baş gösterdi ve 520'de Che-wu-nu ava çıktığı bir sırada bu meczub, hanın annesinin emriyle boğularak öldürüldü. Han avdan döndüğünde anası, beylerle söz birliği yaparak onu da öldürttü ve böylece boş kalan tahta diğer oğlu Anahuan'ı [Anaboy/A-na-kui] geçirdi.

Henüz on gün geçmeden Che-wu-nu'nun intikamı alındı. Hanın akrabalarından Shih-fa (Şifa okunur) isimli birisi ordayı basarak yerle bir etti. Anahuan Çin'e kaçmayı başarırken, annesi ve kardeşleri öldürüldüler. Daha Anahuan Çin'de hüsn-ü kabul görmeden, dayısı P'o-lo-meng, (Bolomin okunur) taraftarlarını toplayarak Shih-fa'yı bozguna uğrattı. Mançurya'daki Ti-tou-wu-kan¹⁷ (Didougan okunur) kabilesine sığınan Shih-fa orada öldürüldü. P'o-lo-meng, han ünvanı aldıysa da, isyan eden Teleütler tarafından bozguna uğratılınca tebaasıyla birlikte Çin'e göç etti. Böylece Ju-janlar yine yok olma noktasına geldiler.

Sonunda Çin amacına nail olmuştu. Artık her iki Ju-jan hanı da elindeydi. Kuzeyden gelenler “hanlığın büyük bir çalkantı içinde olduğunu, her kabilenin müstakil bir hayat sürdüğünü ve herkesin birbirini asıp kestiğini” anlatıyorlardı.¹⁸

Elbette bu iç savaşlar Teleütler'in işine yaradı. İşkenceyle öldürülen Mi-wu-t'u'nun küçük kardeşi İ-fu, Kao-kui Devleti'ni yeniden kurarak 521'de Po-lo-meng'e bağlı Ju-janlar'ı mağlup etti ve onları Çin'e sürdü.¹⁹ Aynı yılın bahar aylarında Anahuan'ın yerini alan kardeşi

14 Age., I/196.

15 Agy.

16 Biçurin, *Sobraniye*, II/79.

17 Age., I/202.

18 Age., I/219.

19 Biçurin, *Sobraniye*, I/219.

Hsie-ni-fa Kao-kuiler'in elinden kurtularak Çin'e kaçtı. Ele geçirdiği fırsattan faydalanmak isteyen Çin yönetimi P'o-lo-meng'i taraftarlarıyla birlikte Çin'in içlerine, Kukunor Gölü civarına iskan etti. Sahte tavırlarıyla Çinliler'in itimadını kazanan Anahuan ise sınıra, Tun-huang'ın kuzeyine yerleştirildi. Üç kızkardeşi Eftalit hükümdarlarıyla evlenmiş olan Po-lo-meng hemen onlara kaçmaya yeltendiyse de, yakalandı ve hapiste öldü. Anahuan daha dayanıklıydı. 522'de onbin çuval tohumluk darı istedi ama galiba Ju-janlar darıları yemiş olacaklar ki, bir sonraki yıl açlık baş gösterince Çin sınırlarını yağmalamaya giriştiler. Meseleyi soruşturmak için gönderilen Çinliler Anahuan'ın emriyle tutuklandılar. Daha sonra Anahuan çevresini tamamen yağmalayarak ordasıyla birlikte kuzeye göçetti. Orada Çinli görevlileri serbest bıraktı. Anahuan'ı takip için gönderilenler de elleri boş döndüler.²⁰ Böylece açlığın sebep olduğu bir macera Ju-janlar'ı kurtarmış oldu.

Her yıl yeni bir politik durum ortaya çıktığı için Wei İmparatorluğu da olayların hızlılığı karşısında ne yapacağını şaşırılmış vaziyeteydi. Isyankar Hi'lerin [Tatabı] yaşadığı Batı Mançurya'yı henüz 496'da kaybetmişti.²¹ Güney Çin'de Liang İmparatorluğu kıpırdanmaya başlamış ve en nihayet 524'de aynı kuzey bölgelerinde Wo-ye Kalesi'nde başlayan isyan hızla yayılmıştı. Bu isyanı bastırmakla görevlendirilen Anahuan, 525 baharında isyancıları mağlup edince, bu başarısından dolayı çeşitli ödüller almış ve geçmiş bütün hataları bağışlanmıştı. Şimdi sıra Kao-kuiler'e gelmişti. Teleütler'le teke tek kalan Ju-janlar onları vergiye bağladılar. I-fu, savaşa devam etmek isteyen kardeşi Yüe-ch'ui tarafından öldürüldü. Fakat 534-537 yılları arasında o da hüzime uğradı. I-fu'nun oğlu P'i-ti amcasını öldürerek direnişin başına geçti. 540 yılında Ju-janlar P'i-ti'yi mağlup ettiler ve böylece Kao-kui Devleti son nefesini verdi. Bu arada Çin'de de Wei İmparatorluğu ikiye ayrılmış ve doğu ile batı imparatorlukları arasında kıyasıya bir savaş başlamıştı. Böylece orada Anahuan hâkim-i mutlak olmuş ve her iki imparatorluk da gelip ondan medet ummak zorunda kalmışlardı.

Ju-jan yıldızının en son defa parlamasıydı bu.

20 Age., s. 204.

21 Age., II/73.

Dişi Kurdun Çocukları

Kendi asıllarını öğrenmek, bu konuda geneakolojik incelemeler yapmak uzun zamandır Orta-Asya halklarını meşgul eden bir mesele olmuştur.²² Her halükarda birçoklarına atalarının soyunu bir kurda veya başka bir yırtıcıya bağlamak oldukça enteresan gelmiştir. Bu cümleden Tibetliler atalarının bir dişi maymunla bir orman rakşasasının (iblis) birleşmesinden; Moğollar bir bozkurtla bir alageyiğin, Tölesler bir kurtla Hun yabgusunun kızının, Türkler ise Hun prensi ile bir dişi kurdun birleşmesinden türediklerini varsayarlar. Son iki efsane çok eskilerde ve muhtemelen bu halkların Büyük Gobi Çölü'nün güney uçlarında yaşadıkları dönemlerde ortaya çıkmıştır. Çünkü mitoloji, bir noktaya kadar tarihî politik olaylar ve etnogeneze tarafından doğrulanmaktadır.

Kuzey Çin'in fethi sırasında T'o-palar tarafından mağlup edilen kabileler arasında Açına (veya A-shih-na)'nın "beşyüz ailesi"²³ de vardı. Bu "beşyüz aile" V. Yüzyılda Hunlar ve Siyenpiler tarafından Çinliler'den fethedilen Shen-si'nin batı taraflarında yaşayan "değişik boyların karışımından"²⁴ ortaya çıkmıştı.²⁵ Açına [A-shih-na], Ho-hsi'yi (Huang-ho ile Nan-shan arasında, Ordos'un batısında yer alan bölge) hâkimiyet altında tutan Hun prensi Mu-kan'ın* emrine girmişti. 439'da T'o-palar Hunlar'ı yenip Ho-hsi'yi Wei İmparatorluğu sınırlarına ilhak edince Prens Açına "beşyüz çadırılık" tebaasıyla Altay Dağları'nın güney eteklerine kadar saçılmış olan Ju-janlar'a sığınmış ve onlara demir döküp vermeye başlamıştı.²⁶

22 Reşidüddin. *Sbornik letopisey*. M.; L., 1952, I/153. Bundan sonra : Reşidüddin, *Sbornik*.

23 Beşyüz aile: Az kullanılan mecâzi bir ifade. (Gumilëv L.N. *Tri işeznuvşix naroda*//Страны и народы Востока. M., 1961, II/105.M. Bundan sonra: Gumilëv, *Tri işeznuvşix*.

24 Biçurin, *Sobraniye*, I/221.

25 Çin tarihi kaynaklarında bu dönem şu şekilde geçer: Wu-hu yani beş barbar kabile dönemi. Çin topraklarında kurulan devletler ve göçebe kabilelerin listesi için bkz. Gumilëv L.N. *Kitayskaya xronologičeskaya terminologiya v trudax N.Ya. Biçurina na fone vseirnnoy istorii*. Bundan sonra: Gumilëv, *Kitayskaya*; Biçurin N.Ya. *Sobraniye svedeniy po istoričeskoy geografii Vostochnoy i Sredinnoy Azii*. Çeboksarı, 1960, s. 658-662. Bundan sonra: Biçurin, *Sobraniye svedeniy*.

* Mu-kan'ın ismi aynı yazarın Hunlar isimli eserinde üç yerde Mu-kien şeklinde yazılmış olduğundan büyük bir ihtimale burada bir dizgi hatası söz konusudur.(çev.)

26 Biçurin, *Sobraniye*, I/221.

Metin bütün Türk halklarını değil, sadece yönetici kabilelerini kaydetmektedir. Kadim Türkler'in teşekkülünden bahseden bu versiyonlarda kesinlikle efsanelere rastlanmaz. Görünüşe göre Açına, şu veya bu şekilde kalabalık Siyenpiler ve Hun prensliklerinde uzun süre yaşayamayan kaçak savaşçılardan müteşekkil küçük bir grubun lideriydi. III-V. Yüzyıllar arasındaki karmaşa dönemlerinde devlet denilmesi mümkün olmayan bu tür küçük gruplar bir süre varlık gösterip sonra iz bırakmadan koybolup gitmişlerdir.

Çinliler Açına hanlarının tebaasına T'u-küe* [T'u-chüe] diyorlardı. Bu kelime P. Pelliot tarafından "Türk+üt" yani "Türk+ler" şeklinde Türkçe değil Moğolca çoğul ekiyle doğru bir şekilde çözülmüştür. Çünkü eski Türkçede bütün politik kelimeler Moğolca çoğul ekiyle kullanılırdı. Bu durum Türk diline dış unsurlardan karışma olduğunu düşünmemize esas teşkil etmektedir.

Türk kelimesi "güçlü, sert" anlamına gelmektedir. A.N. Kononoff'a göre bu isim, bir kabile birliğini etnik yönden tarif etmek için bilahere ortaya atılmış bir kelimedir. Bu birliğin başlangıçta kullandığı dil her ne olursa olsun, V. Yüzyılda tarih sahnesine çıktığında, onun temsilcileri, kabileler arası ortak dil olan Siyenpice yani eski Moğolcaya anlıyorlardı. O dönemin ordu, diplomasi ve pazar dili bu idi. Açına 439'da Gobi'nin kuzey uçlarına bu dili konuşarak geldi. Açına kelimesi "kurt" anlamındadır. Türkçede kurt için "böri, buri" veya "kaşgir/kasgir" kelimeleri kullanılır ama Moğolcada "şonoçino" kurt demektir. "A" ön-takısı Çince de saygı ifadesi için kullanılır. Bu noktadan hareketle "Açına" kelimesi "asil kurt" demektir²⁷. Arap kaynakları bu Çince ifadeyi fazla değiştirmeden "şâne" şeklinde muhafaza etmişlerdir.²⁸

Açına hanlarının gerçekten totemist olup olmadıklarını söylemek bugün için elimizde bulunan donelere göre mümkün değildir.²⁹ Ancak "kurt" kelimesinin Türklerde çok şey ifade ettiği kesin. Çinli yazarlar muhtemelen Türk hanlarının bizzat görünüşlerini nazar-ı itibare alarak, onları tavsif ederken "Türk hakani" ile "kurt" kelime-

* Altay Dağları'nın şekli miğfere benzediği için, Çinliler'in dilinde de miğfere T'u-chüe denildiğinden onların ünvanı bundan sonra T'u-chüe oldu. (Bkz. Taşağıl, Ahmet, Gök-Türkler, TTK, 1995, Ankara, s.II) (Çev.)

27 Gumilëv, *Tri işeznuvşix*, s. 104-105.

28 Macoudi., *Les prairies d'or*, I/289.

29 Clauson, G., *Turks and Wolves/Studia Orientalia*, XXVIII, Helsinki, 1964, p.1-22. (Ayrı basım). Hereafter: Clauson, *Turks*.

sini eşanlamli olarak kullanmışlardır. Nitekim Siyenpi asıllı prenesin, kocası Sha-po-lio [Şapolyo] handan bahsederken “tam bir kurt karakterli insan”³⁰ ibaresini kullandığı; Çinliler'in Türkler'e saldırı-cakları zaman “yapılması gereken şey, göçmenleri kovmak ve kurtla-ra saldırmaktır”³¹ dedikleri bilinmektedir. Bundan başka altın kurt başı Türk tuğlarını süslemiş³² ve nihayet Türkler'in doğuşuyla ilgili iki efsanede dişi primajenitor [ilk ata] kurt en fazla yeri işgal etmiş-tir.³³ Her iki efsane arasında bazı karakteristik farklar varsa da, Açı-na ordasının Kan-su'dan çıkışıyla ilgili tarihî olaylardan hiç bahsedil-mez. Bu yüzden Altaylar'da ortaya çıkan efsanelerin, buraya gelenle-rin istisnai durumuna temel teşkil etmesi için özellikle yaratıldığını düşünmek gerekir.

Birinci efsanede “Batı ucundaki* Hyung-nu hanedanından batıya geçenler”den yani Atilla'nın devletinden bahsedilmesi enteresandır. Bu kabile komşuları tarafından tamamen imha edilir ve sadece dokuz yaşlarında bir erkek çocuk sağ kalır. Düşmanlar onun el ve ayakları-nı keserek bataklığa atarlar. Orada ondan bir dişi kurt hamile kalır. Daha sonra çocuğu yakalayıp öldürürler ama dişi kurt Altay Dağla-rı'na kaçar ve orada on erkek çocuk doğurur. Bunlar çoğalırlar ve bir-kaç kuşaktan sonra A-hsien-shê [A-hsien Şad/Arslan Şad] isimli biri bütün oymağıyla mağaralardan çıkıp Ju-jan hanının vassalı olur. Bu efsaneye göre Altaylı T'u-chüe'ler (Türküt=Türkler) Batı Hunla-rı'ndan çıkmışlardır. Fakat bu çıkış doğrudan değil mistik bir şekilde bir dişi kurt vasıtasıyla olmuştur. Çünkü Batı Hunları 468'de tarihten silinmiş, Türkler ise millet olarak 545'de ortaya çıkmışlardır ki, bu da onların süratli bir şekilde çoğaldıklarını ve birkaç kuşak geçtiğini gösterir.

İkinci efsanede ise Türkler'in So* kolundan ve yine bir dişi kurt-tan türedikleri hikaye edilir. Efsaneye göre “So kabilesi reisleri kendi

30 Biçurin, *Sobraniye*, I/237.

31 Age., s. 290; Chavannes, E., *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux//* Сборник трудов Орхонской экспедиции. СПб, 1903, Вып. VI, P. 61.

32 Biçurin, *Sobraniye*, I/229.

33 Age., s. 220 vd.; Julien, S., *Documents historiques sur les Toukiue (Turcs)*, JA. 1864, vol. 3,4, pp.327-328. Ci-après : Julien, *Documents.*; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken*, Buch I-II, Wiesbaden, 1958, S. 5. Bundan sonra: Liu Mau-tsai., *Die chinesischen*.

* Batı ucu: Çin coğrafya kaynaklarında Kuça ile Karaşar arasında kalan bölge. (çev.)

* Veya Şu yahut Sou/Suo (Çev.)

aptalca davranışları” sonucunda ölürler (neye istinaden olduğu açık değil) ve sadece dişi kurdun dört torunu hayatta kalır. Birisi beyaz ördek [Lebed] olur. İkincisi Ch'i-ku ismiyle Abu [A-fu/Abakan] ve Kien [Ch'ien] nehirleri arasına yerleşir; üçüncü ve dördüncüsü ise Güney Altaylar'daki Ch'u-hsi (Ch'u-yeh) [Ch'u-che] Nehri kenarında karar kılarlar. So efsanesini Kumandinler'in So koluna-Kuzey Altaylar'da Biya Nehri sahillerinde yaşayan kabile- nisbet eden N.A. Aristoff, birinci torunu Lebedin/Ku-kiji kabilesine, ikinci torunu ise Abakan (Abu) ile Yenisey (Kien-kem) arasında yaşayan Kırgızlar'a bağlayarak izah eder. Büyük oğulun torunu birinci efsanedeki A-hsien-shê'dir. Görüldüğü gibi her iki efsane de aynı sonuca bağlanmaktadır.³⁴

Firarilerin geldikleri Moğolistan Altayları'nın etekleri, Hunlar'dan türeyen ve Türkçe konuşan kabilelerle meskundü. Prens Açina'nın yerli halklarla dostluk kuran savaşçıları onlara “Türk” veya “Türküt” (Türkler) adını verdiler.

Bu kelimenin serüveni hayli dikkat çekicidir ve titizlikle üzerinde durulmasını gerektirecek kadar bizim konumuzla ilgisi fazladır. Türk kelimesi 1500 yıl boyunca birkaç kez mana değişikliğine uğramıştır. Prens Açina çevresinde toplanan, VI-VIII. Yüzyıllar arasında küçük bir halk olarak varlığını sürdüren ve artık Türkçe konuşan orda- gördüğümüz gibi- Türkler olarak isimlendirildi. Fakat yine Türkçe konuşan diğer komşu halklar hiçbir zaman Türk ismiyle isimlendirilmediler. Araplar dil ayırımı yapmadan Orta ve Merkezi Asya'da yaşayan bütün göçebeleri Türk olarak tanımladılar. İlk olarak Redişüddin, muhtemelen dilleri arasındaki farklara istinaden, Moğollar'la Türkler'i birbirinden ayırmaya başlamıştır. Bugün ise Türk ismi, bazı türkîzabân halklar komşularıyla Türkçe konuştukları için, etnoğrafik ve hatta türeyiş yönündeki farklılıklara bakılmaksızın bu dili konuşanlara verilen ortak isimdir. Kelimenin aplikasyonundaki bu farklılık karşısında elbette meseleyi kesin bir aydınlığa kavuşturmak gerekir. Tarihi, elinizdeki kitabın asıl konusunu teşkil eden bu millet-i biz, burada bir karışıklığa meydan vermemek için VI. Yüzyılda Jujan veya Çinliler'in adlandırdıkları gibi Türküt (Türkler) olarak adlandıracağız.³⁵

34 Aristov N.A. *Zametki ob etničeskom sostave tyurskim plemen i narodnostey i svedeniya ob ix çislennosti*// Jivaya Starina. X., 1896 (Ayrı basım) V/5. Bundan sonra Aristov, *Zametki*.

35 Bu meşrut terimler tarafımızdan 1959'da teklif edilmiştir. (Bkz. Gumilëv L.N. *Altayskaya vetv turok-tugyu*/CA. 1959. № 1, c. 105" Artamonov M.I. *Istoriya Xa-*

Açına ismi altında birleşen “beşyüz aile”nin aslı ne olursa olsun, savaştaki şansları kendilerinden yüz çevirip Çin'den Altaylar'a sürülünceye kadar aralarında Moğolca konuştular. Ancak bir asır içinde tamamen Türk diliyle konuşulan bir ortamda, “beşyüz Moğol aile”nin Türk denizinde bir damla bile addedilemeyeceği nazarda tutulursa, onların dillerini çok hızlı bir şekilde değiştirme kabiliyetine sahip oldukları söylenebilir. Bundan başka VI. Yüzyılın ortalarına doğru Açına kolu mesuplarının ve yol arkadaşlarının kesinlikle Türkleştiklerini fakat Moğolcadan sadece ünvan kelimelerini muhafazaya devam ettiklerini de hesaba katmak gerekir.

Yukarıda anlatılanlara binaen Türk dili ile kendini “Türk” veya “Türküt” diye adlandıran halkın ortaya çıkışı tamamıyla farklı olaylardır. Şu anda Türkçe denilen diller çok eskilere dayanır³⁶ ama “Türküt” halkı V. Yüzyılın sonunda Altay ve civarına has orman-step landşaftında etnik bir kaynaşmanın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Göçmenlerin yerli halkla kaynaşmaları görünüşe göre öylesine mükemmel olmuştur ki, bir yüzyıl sonra, 546'da kendilerini tereddütsüz eski Türkler veya Türküt diye tesmiye ettiğimiz millet olarak takdim edebilmişlerdir.

Türk dili ise o zamanlarda dahi Altaylar'ın batısından Guz, Kañlı veya Peçenek, eski Bolgarlar ve Gunlar'ın yaşadıkları uzak ülkelere çoktan yayılmıştı.

zar. L., 1962, s. 104. Bundan sonra : Gumilëv, *Altayskaya*; Artamonov, *Istoriya*.

36 Baskakov N.A. *Tyurskiye yazıki*. M., 1960, s. 30. Bundan sonra: Baskakov, *Tyurskiye*.

III

BÜYÜK AÇINA DEVLETİNİN KURULUŞU

(545-581)

Eski Türk Tarihinin Başlangıcı

Bütün milletlerin tarihî kökleri çok derinlere dalmakla birlikte, her devrin tarihçileri, milletlerin ortaya çıkışlarını (kendilerine göre) tarihleriyle tarif ve tasnif etmeye bayılırlar. Bu yüzden Romalılar Roma devletinin kuruluşunu kesin resmi tarih başlangıcı kabul ederken, Araplar Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicret tarihini esas aldılar. Rus vakanüvistleri 862 yılını seçerek, bunu Rus tarihinin başlangıcı kabul ettiler. Fransız kronistleri Chlodwig Meravingue'yi "başlangıç" kabul etmişlerse de, tarihçiler Augustin Thierry'nin teşebbüsüyle Fransız tarihinin başlangıcını Carolus Magnus İmparatorluğu'nun ikiye bölünüş tarihi olan 843'e bağlarlar vs. Türkler için ise bu tarih 545. yıldır.

Kuzey Çin'de yeni bir savaş patlak vermişti.¹ Doğu Wei İmparatorluğu hükümdarı Kao Huan, Ju-jan hanı Anahuan [A-na-kui] ve Togon hükümdarı K'ua-lü² ile ittifak yaptıktan sonra Batı Wei İmparatorluğu'na saldırarak, hasmı Yü-wen T'ai'ye çok ağır bir darbe vurdu. Fakat müttefikler kesin bir zafer sağlayamadılar. Batı Wei İmparatoru Wen-ti taraftar bulmak maksadıyla samimi dostluk dilekleriyle An Nuo-p'an-t'o'yu³ elçi olarak Türk Prensi Bumın'a⁴ gönderdi.

1 H. Cordier., *Histoire générale*..p.356.

2 Biçurin, *İstoriya*, 1/85.

3 An Nuo-p'an-t'o, Chü-Ch'üan (Biçurin, *Sobraniye*, 1/228) yani yüzyıl önce Açina ordasının neş'et ettiği Ho-hsi bölgesinden bir göçebenin adıdır. Tarihçiler bu tercihin tesadüfi olmadığını, gönderilen elçinin Türk dilini bildiğini belirterek, bundan Açınaların neş'et ettikleri bölgenin insanlarıyla alakalarını kesmedikleri sonucuna varmaktadırlar.

4 Orhon kitabelerinde Bumın Kağan olarak geçiyor. Barthold W.W. (Рецензия на кн.: Грумм Гржимайло Г.Е. Историческое прошлое Бэй-шаня. СПб.,

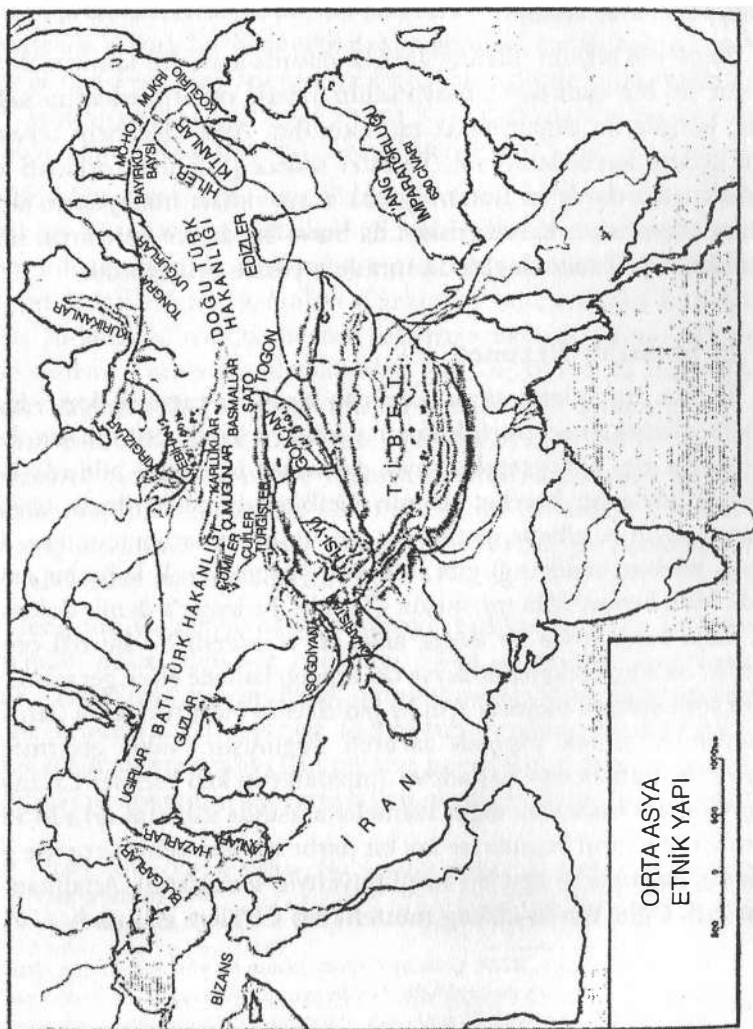
545 yılında⁵ Türkler'e gelen elçi büyük bir coşku ve hürmetle karşılandı. "Ordada herkes 'şimdi bize büyük devletten elçi geldi; yakında bizim de devletimiz yükselecek' diyerek birbirini tebrik etmeye başladı." Bu küçük olay dahi Ju-jan hâkimiyetinin Türkler'e ağır geldiğini ve bağımsızlık uğruna verilecek kaçınılmaz bir savaşın onları korkutmadığını ortaya koymaktadır.

Halkının moralinin son derece yüksek olduğunu gören Bumin, metbuu Ju-jan hanının hükümlerini tanımadığını açıklayarak, gelen elçiyi hediyelerle Batı Wei'in başkenti Ch'ang-an'a gönderdikten sonra mutbûnun düşmanlarıyla ittifakını sağlamlaştırmaya girişti. Ancak Ju-janlar'la diplomatik ilişkilerin hemen kesilmediği göz önünde bulundurulacak olursa, bu müzakerelerin büyük bir gizlilik içinde sürdürüldüğü anlaşılar. Bu büyükelçiler bir çeyrek yüzyıl Türkler'le müttefikleri Batı Wei İmparatorluğu ve onun varisi, yani Kuzey Batı Çin'e karşı yürüyüşe geçerek 550 yılından itibaren P'ei Ch'i hanedanını kuran P'ei Chou (Bey-cav okunur) arasındaki şark politikasını yönlendirdiler. Fakat Bumin, barış siyaseti gütmesine rağmen Ju-janlar'la savaşacak güçte olmadığını farketmişti. Bir müttefik ve vassal olarak vazifelerini yerine getirmeye karar verdiyse de, aynı yıl meydana gelen tesadüfî bir olay onu harekete geçmeye itelecekti.

Batı Töles kabileleri Ju-janlar'ın boyunduruğu altındaydı ve çok kötü muamele görüyorlardı. Sonunda sabırları taşıtı ve isyan ederek Ju-janlar'ı arkadan vurmaya amacıyla Batı Cungarya'dan Halha [Kalka] ya kıvrıldılar. Yürüyüşün çok kötü organize edilmesinin yanı sıra zamanlamanın da berbat olması, halkın patlama noktasına ne kadar yaklaşmış bulunduğunu, bu yüzden savaş organizasyonunun nazarda bile tutulmadığını göstermektedir. Tölesler daha yolun yarısında Gobi Altay dağlarının eteklerinde uzun mızraklı, besili atlara binmiş, zırh levhalara bürünmüş Türk süvarileri beliriverdi. Tölesler

1898// 3BOPAO. 1899, T.XI, C.358) Melioranski P.M. *Pamätnik v čest Kul-Tegina*. SPb., 1899, S. 64, 94-95) bir yerde onu İstemi Han'la aynı kişi olarak göstermeye çalışmışlardır. Ancan Thomsen V. (*Inscription de l'Orkhon*, 5/95), Marquart J., (*Historische Glossen zuden altturkischen inschriften*, p. 185), Aristoff N.A. (*Zametki*, II/219) bu ikisinin Çinliler'in İl-han T'u-men ve İstemi [She-temi] olarak gösterdiği iki kardeş olduğunu kesin şekilde ortaya koymuşlardır.

5 Julien S., *Documents*, 3/329; Biçurin'de 535. yıl gösteriliyorsa da bu doğru olmasa gerek. Çünkü imparatorluğun o dönemde henüz güçlü halde olduğu kesin değil.

Türk Fetihleri (550-560)

bir yan darbe beklemiyorlardı. Çünkü onlar hiç kötülük görmedikleri Türkler'le savaşmak için yola çıkmamışlardı ve hedefleri nefret ettikleri Ju-janlardı. Bu yüzden Bumin'a şartsız itaat ettiler. Bumin onların itaatini kabul etmekle kalmadı, Ju-janlar'a karşı ikinci bir adım atmaya da karar verdi.

Steplerde birinin itaatine girmek onunla aynı dili konuşmak demektir. 50 bin çadırılık⁶ tebaaya sahip olmak, onların iskanını sağlamak, karınlarını doyurmakla mümkündür. Aksi alde hem tebaanı, hem kelleni kaybedebilirsin. Tölesler sadece Ju-janlar'ı ortadan kaldırmak istiyorlardı ve Bumin galiba bunu onları himayesine aldığı zaman öğrenmişti. Kendi tebaası da bunu istediğine göre artık savaş kaçınılmazdı. Zaten olaylar da süratle o yönde geliyordu.

Ju-janlar'ın Hezimet

Bumin, Ju-janlar'la savaşmaya can atmasına rağmen, kırıncı hareketlere girmektense provokasyon yapmayı tercih etti. Ju-jan hanı Anahuan'a elçi göndererek kızıyla evlenmek istediğini bildirdi. Bozkırlarda böyle bir hareket tâbinin metbûsuyla denk olmak istediğini anlamındaydı ve elbette metbûnun otoritesini sarsacağı için, han, Bumin'ın talebini reddettiği gibi, öfkesini yenemeyerek kaba bir cevap verdi: "Sen benim dökümcümsün (Türkler Ju-janlar'a demir dökerlerdi). Bana karşı böyle bir isteğe nasıl cür'et edersin?"⁷ Bu red cevabı Bumin'ı oldukça öfkeliendirdiyse de, aradığı bahane eline geçmişti. Yeni bir sulh yolunu tıkamak için Ju-jan elçisini öldürttü. Artık Batı Wei hanedanıyla ittifak yapmak zarureti doğmuştu. Vakit geçirmeden Wen-ti ile muhabereye başladı ve imparatorun kızı Prenses Ch'ang-lo ile evlenmeyi başararak diğer kabileler arasında itibarını artırdı(551). Bumin 552 yılının kışında ise âni bir darbe vurmak için yürüyüşe geçti. Savaş Ju-janlar'ın ağır bir mağlupiyetiyle sonuçlandı. Anahuan intihar etti. Oğlu Yen-lo-ch'eng müttefikleri Ch'i'lere sığındı.⁸

6 Biçurin, *Sobraniye*, I/228. Grumm Grjimaýlo'nun bu yürüyüşe bütün Orta Asya Parpurumlarının da katıldığını (Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 220) ileri sürmesine rağmen Pozniyeff D.'nin(bkz. Pozniyev D. *Istoričeskiy očerk uygurov*, SPb.1899, s. 38-39) verdiği çadır sayısı ancak Orta Asya'daki Töles kabilelerinin nüfusuyla uyusmaktadır. Binaenaleyh Bumin-han'ın o zamana kadar ancak Baykal'dan Kerulen'e kadar saçılmış bulunan Ju-janlar'ın yıkılmasından sonra Cungarya'da yaşayan Töles kabilelerini itaat altına aldığını varsaymak gerekir.

7 Biçurin, *Sobraniye*, I/228.

8 Julien S. aksi bir görüş serdederek Anahuan'ın kendi oğlu An-lo-ch'eng'i öldürüp Ch'i İmparatorluğu'na kaçtığını ileri sürüyor. (*Documents*,3/330) Ancak

Il-han ünvanını alan Bumın 552 yılı sonunda öldü. Yerine tahta geçen oğlu ise Kara İssık-han ünvanını aldı.⁹

Ju-janlar Türkler'in âni saldırısı ile¹⁰ tarumar olduktan sonra, ölen hanlarının dayısı Teng-shu-tse'yi (Dinşutzi okunur) başa geçirerek savaşa devam ettilerse de, Lai-shan Dağı yakınlarında vukû bulan çarpışmada büyük bir hezimete daha uğradılar. Fakat bahtlarına Kara İssık-han kısa süre sonra esrarengiz bir şekilde öldü. Oğlu She-t'u¹¹ tahttan feragat ettirilince yerine Kara İssık-han'ın küçük kardeşi Kuçu, Mukan-han ünvanıyla başa geçti.¹²

Yeni han son derece katı, şiddet taraftarı, cesur ve savaştan başka bir şey düşünmeyen biriydi.¹³ 553 yılı sonbaharında Ju-janlar'ı yeniden kılıçtan geçirdi. Ch'i imparatoru bahtsız müttefiklerinin iltica talebini kabul ederek kalanları Türkler'in kılıçlarından kurtardı.¹⁴ Fakat Ju-janlar Çin'de uzun süre kalamayacaklardı. Çünkü sürülerini ve mallarını yanlarına alamadıkları gibi, çalışmaya da alışmadıklarından yağmacılığa başlamışlardı. Bu yüzden Ch'i yönetimi 554 baharında mecburi olarak üzerlerine ordu sevketti. Ju-janlar çatışmayı kaybettiler. Ancak bu netice onların davranışlarında bir değişiklik yapmayınca 555 yılı yazında Ch'i imparatoru Ju-janlar'ı topraklarından steplere sürdü. Ju-janlar bu defa da Türkler ve Kitanlar [Ch'i-tan] tarafından mağlup edildiler.¹⁵

Teng-shu-tse geriye kalan tebaasıyla birlikte Batı Wei İmparatorluğu'ndan iltica talebinde bulundu. Fakat onlar Ch'i İmparatorluğu'na karşı Türkler'le müttefik olduklarından Türk elçisine üç bin Ju-jan tutukluyu teslim ettiler. Elçi bütün yetişkinlerin öldürülmesini, fakat çocuklara acıdığı için onların prenslerin gelecekteki hizmetçileri olarak alıkonulması şartını ileri sürdü.¹⁶ Artık Ju-janlar'ın he-

Kang-mu'da (Yakinf çevirisi, bkz. *Istoriya kitaya*, s.7) Anahuan'ın intihar ettiği kaydedilmektedir.

9 Kolo İsiği-han.

10 Julien., *Documents*, 3/350.

11 Age., s. 57.

12 Bu ismin çeşitli manaları vardır. Yırtıcı olarak Chu-shu (Kuşu-kuş); akraba olarak- Sih-chin (yeğen-torun); lakab olarak yan-tih-Fatih, galib; ünvan olarak: Mu-yü veya Mukan-han. Biz bilimsel literatüre de uygun düştüğü için sonuncu manasını tercih ettik. (Bkz. Julien., age., s. 331).

13 Biçurin, *Sobraniye*, I/229.

14 Biçurin, *Istoriya Kitaya* s. 64.

15 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen* p.35.

16 Biçurin, *Sobraniye*, I/208.

sabı tamamıydı. Böylece Türkler bütün doğu bozkırlarının yarısının hâkimi oldular. 556'da Ju-janlar'ın kellelerinin kesilmesi anlaşmasıyla Türkler Batı Wei İmparatorluğu'yla da hesaplarını kapatmış oldular. Bu arada Ch'ang-an surlarının doğu taraflarında Ju-jan kelleleri yığılırken, birleşik Çin-Türk orduları Nan-shan dağlarına sığınmak zorunda kalan Togonlar'ı yoketmek için saldırıya geçtiler. Galipler K'ua-lü Han'ın Kukunor Gölü yanında bulunan karargahı Shu-Tun kasabasıyla Hem-ch'eng kasabasını ele geçirdiler.¹⁷ Bir sonraki yıl Togonlar intikam alma için Çin topraklarına birkaç saldırı düzenledilerse de, hiçbir şey elde edemediği için çekilmek zorunda kaldılar. Daha önce 553'de¹⁸ kuzeyde Kitan ve 555'de¹⁹ güneyde Liang hükümdarlığıyla yapılan savaşlarda gücünü kaybetmiş olan Ch'i İmparatorluğu ise son nefeslerini veren müttefiklerine hiçbir yardımda bulunamadı. Yü-wen T'ai'nin oğlu Yü Wen-chü kazandığı zaferlerin coşkusuyla göstermelik legitimizmaya son verip, Wei hanedanının son imparatorunu tahttan feragat etmeye mecbur bıraktı ve 557'de tahta çıkarak kendi P'ei Chou hanedanını ilan etti.

Doğu Savaşları

Ju-janlar'la olan hesabı kapatan Türkler şimdi de komşu göçebelere üzerine yürüme kararı almışlardı. 554. yıl onların prenslikten imparatorluğa geçtikleri yıldır. Kuzeyde Ch'i-ku hükümdarlığı fethedilmiş -Çin kaynaklarında geçen Ch'i-kular'ın Kırgızlar mı, yoksa Çikler mi olduğu açıklık kazanamamıştır²⁰- ve en sonunda Mukan-han, Türkler Sayan'ı geçmeseler de, kuzey sınırlarını güvenlik altına almıştı.²¹

17 Biçurin, *İstoriya Kitaya*, s. 65.

18 Cordier H., age., p. 359.

19 Biçurin, *İstoriya Kitaya*, s. 69.

20 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 222, 311.

21 Bkz. Bacot J., *Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés ouïgours au VIIIe siècle*/JA, C. 254, N° 2, 1956, p. 146. Tibet metinlerinde Zama-Kagan veya Zama-Mogan olarak geçiyor. Pelliot ise Mukan-han olarak göstermekte. (Pelliot, age., s. 151) Zama ismi Ozmuş veya Azmış han olamaz. Çünkü Göktürkler'in son hanı olan Azmış-han, hükümdarlığının son iki yılında (742-744) kuzeye hiç sefer düzenlememiştir. (Bkz. Clauson G., *A propos du manuscrit Pelliot tibétain*, 1283/JA, s. 255, N°1, 1957 (ek) s. 13). Zama kelimesinin doğrusu Azma olması gerekir. (Yoldan çıkma manasında). Türk hakan ünvanlarında sıfat fiillere çok sık rastlanır.

Bu esnada doğuda üç millet zuhur etmişti: Çinliler'in Hi dedikleri Tatabılar, Kitanlar ve yine Çin coğrafi kaynaklarında Shih-wei²² diye geçen Otuz-Tatarlar. Değişik Moğol lehçeleri konuşan bu üç ulus, hayat tarzı ve kültür cihetinde birbirlerine yakındılar ama kendi aralarında sürekli olarak savaşıyorlardı. Tatabılar Kingan'ın batı eteklerinde yaşıyorlardı ve P'ei-Ch'i hanedanıyla müttefiktiler.²³ Kitanlar Liao-ho şehrinden kuzeye doğru Mançurya'nın bir kısmını işgal etmişler, Tatabılar'la sürekli savaş halinde bulundukları için P'ei-Ch'i ile de çarpışmaya girmişlerdi. 553'de P'ei-Ch'i İmparatoru Wen-ti onları mağlup ederek, büyük bir kısmını itaat altına almayı başardı. Kurtulanlar ya Kögüryo (Kore)'ye²⁴ kaçtılar, ya da Sarı Deniz havzasına saçılmış bulunan Türkler tarafından itaat altına alındılar.

Kitanlar'a karşı kazandığı zaferler P'ei-Ch'i İmparatorluğu'nu kuvvetlendireceği yerde, artık kuzeyi Türk Hakanlığı tarafından çevrildiği için dış politik açıdan zayıflamasına sebep oldu. Siyenpi kalıntılarının acımasızca tenkil edilmesi, çok büyük masraflara yol açan Budizmin açıktan açığa desteklenmesi sonucu dış düşmanlara karşı koyma gücü zayıflamıştı. Halbuki bu arada sırtını orduya dayayan ve Budist ve Dao bahşlarına zırnık koklatmayan P'ei-Chou hanedanı Türkler'le müttefik olmanın sağladığı avantajla büyümüş ve güçlenmişti. İmparator Wu-ti 579'da Budizmin ve Daoizmin yasaklanması konusunda bir ferman çıkarttı. Kendisine "semanın kapısı" ünvanını alan bu Çinli VI. Henri tahtının iki yanına Buda ve Lao-tse'nin heykellerini koydurdu. Halkın bu heykeller önünde ibadet etmesini emrederek onların onurları ve dinî inançlarıyla oynamayı amaçladı.²⁵ Chou imparatoru kendisiyle bağlarını kuvvetlendirmek isteyen Batı Asya hükümdarları arasında da ün yapmaya çalıştı ve böylece 553'de Eftalitler'den²⁶, 555'de İran'dan²⁷ gelen büyükelçileri kabul etti. Tongonlar'ın mağlup edilmesinden sonra - ama bu defa sadece Choular tarafından- ise 559'da Kao-ch'ang²⁸ (Turfan), 561'de Kuça²⁹ ve 564'de Karaşar'dan³⁰ heyetler geldi.

22 Viktorova L.L. *K voprosu o rasselenii mongolskix plemen na Dal'nem Vostoke*/Ученые записки ЛГУ, 1958, № 256. Bundan sonra: Viktorova, *K voprosu*.

23 Biçurin, *Sobraniye*, II/73.

24 Age., s.75.

25 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p.36; Cordier, H., *Histoire*, p.380.

26 Biçurin, *Sobraniye*, II/269.

27 Age., s. 263.

28 Biçurin, *Sobraniye*, II/252-253.

29 Age., s. 257.

30 Age., s. 256.

P'ei-Chou İmparatorluğu için en büyük problem Doğu P'ei-Ch'i'nin ortadan kaldırılmasıydı. Fakat rakibi P'ei-Ch'i sahip olduğu dahili imkanları, bağımsızlığını muhafaza etmek için yeterince yerinde kullanabiliyordu. Bütün mesele Türkler'in kimin yanında yer alacakları noktasında düğümleniyordu.

561'de her iki imparator da Mukan-han'a elçiler göndererek kızlarını vermek istediklerini bildirdiler. Zengin P'ei-Ch'i'nin hediye ve teklifleri neredeyse işi bitirecekti. Fakat Chou elçisinin başarılı diplomasisi Mukan-han'ı yaptığı ittifak anlaşmasına sadık kalmaya mecbur ederek³¹, onu savaş sonrasında alacağı ganimetlerin, reddettiği hediyelerden doğan kaybını fazlasıyla telafi edeceğine inandırdı.

563'de müttetikler Chin-yang şehrini kuşattılar fakat alamadılar. Türkler çevreyi yağmalayarak steplerdeki yurtlarına geri döndüler. Onu takip eden yıl yeniden başlayan yürüyüş, Chou ordusunun bir kanadının Lo-yang açıklarında mevzilenen Ch'i'ler tarafından ağır bir hezimate uğratılması³² üzerine Mukan-han'ın savaştan çekilmesiyle sonuçlandı. Bu başarısızlığa rağmen yine de Ch'i'lerin ittifak teklifini reddetti. Bunun sebebi muhtemelen ittifak anlaşmasına göre Chou İmparatoru'nun Türkler'e her yıl için 100 bin top ipek kumaş vermeyi kabul etmiş olmasıdır.

Mukan-han 572'de ölünce yerine geçen kardeşi T'o-po Han [Taspar] Choular'la olan ittifakını bozmadan Ch'i İmparatorluğu'yla barış anlaşması akdetti. Choular yıllık aidatı ödemekten vazgeçmeye niyetlenmesi karşısında Türkler'in yaptıkları askerî bir gösteri durumunun yeniden düzelmesi için fazlasıyla yeterli oldu. Ch'i İmparatoru Türk saldırısından korktuğu için hazinesini tüketme pahasına barış için vergi vermeyi kabul etti. T'o-po Han şöyle diyecekti: "Bu iki güneyli çocuk (Chou ve Ch'i) bizi besledikleri sürece fakirlikten korkmamız gerekmez."³³

Ch'i'lerle yapılan ittifak Türkler'in Çin kültürüyle kucaklaşmasına yol açtı. Hanın otağına girip çıkmaya başlayan Budist bahşılar onu kendi inançlarına çekmeyi başardılar. Budist bahşılar gayet mütevazî bir şekilde hana, Buda kanunlarına riayet eden Ch'i İmparatorunun güç ve zenginliği ile diğer mezheb ve dinlere karşı Budizmin üstün

31 Biçurin, *Sobraniye*, I/237; Julien, *Documents*, 3/337; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p.20.

32 Biçurin, *İstoriya Kitaya*.

33 Biçurin, *Sobraniye*, I/232.

yanlarını empoze etmeye başladılar. Fakat Ch'i'lerin hezimete uğramasından sonra Türkler'in Budizme bağladıkları ümitler yıkıldı. Çünkü 581'de Sui (Suey) hanedanının işbaşına gelmesiyle Budistler Çin'e dönmeye mecbur kalacaklardı.³⁴

576 yılında Choular Ch'iler'i mağlup ederek P'ing-yang şehrini ele geçirdiler. Ch'iler'in şehri geri alma teşebbüsleri akim kalınca Yie-ch'eng şehrinde muhasara altında kalmış olan imparator, bir yıl sonra kendisi de esir edilecek olan Prens Kao-yüan Tsung lehine tahttan feragat etti.

Uğradığı hezimete rağmen çökmekte olan hanedan diğer taraftan T'ai-yüan şehrinde Kao Pao-ning'le güçlü bir müdafî buldu.³⁵ Kao, 576 hezimetine kadar bugünkü ismi Çahar olan Ying-chou kalesinin kumandanıydı. Kısa sürede Çinliler'in değil, göçebelerin de saygısını kazanmıştı. Hanedanın çöküşünden sonra bu durum ona bağımsız hareket etme imkanı sağlamıştı. Prensipsiz bir ikbalperest değildi. Kuzey Çin'in yeniden doğuşunu sağlayan milli değerlere sahipti. Vazifesine bağlı, milliyetçi ve mücadeleden yılmayan biriydi. Yeni yönetimin kendisine yaptığı parlak teklifleri reddetmiş ve Ch'i hanedanının Türkler'e sığınan son prensi Kao Shao-i'nin tarafında yer almıştı. Bu yiğitçe davranışı için kendisine başbakanlık verilmesi (ne de olsa lafta kalacak makamdı) dahi istenmişti. P'ei Chou'nun güçlenmesini kendisi için tehlikeli gören Türk hakanı mağlup hanedan tarafında yer almıştı. Çok geçmeden kendi imparatoruna isyan ederek Pekin civarındaki Fan-yang şehrinde³⁶ üstlenen başkumandan Lü Chang-tse de bu ittifaka katılmıştı.

Vakit geçirmeden elindeki bütün kuvvetlerle harekete geçen Kao Pao-ning, Kao Shao-i'ye iltihak etmek için yola çıktı. Fakat geç kalmıştı. Çünkü ordusu Liao-ho nehri sahillerine ulaştığında Fan-yang (Pekin civarında) kuşatılmış ve isyan bastırılmıştı. Böylece Shao-i Türkler'e dönerken, o da kendi bölgesine dönüp, müdafaaya çekildi.

Görünüşe göre P'ei Chou için en korkulu düşman Türkler'di. Çünkü 578'de Çin'e yürüyen T'o-po Han, Chou ordusunu buzguna uğratmıştı. 579'da başlayan barış müzakereleri kesilmişti ve çarpışmalar Türkler'in lehine olarak devam etmekteydi. Fakat Çin büyükelçisi T'o-po Han'ı zengin hediyelerle ikna etmeyi başararak 580'de

34 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p.36-37.

35 Age., s. 31-32.

36 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, s. 17.

barış anlaşması akdetmeye muvaffak oldu. Anlaşma şartlarına göre Shao-i teslim edildi ve Chou başkenti Ch'ang-an'da göz hapsine alındı. Shao-i daha sonra sürgün edildiği Sih-ch'uan'da (Sıçuan okunur) öldü.³⁷

580 yılında Türkler'in gücü zirveye ulaşmıştı. T'o-po Han 581'de öldü. Çin'de ise Chou hanedanı bölgenin politik durumunu tamamıyla değiştirecek olan Sui hanedanının bânisi ve aynı zamanda Türkler'in öfkeli düşmanı General Yang Chien tarafından yıkıldı. Ancak düşmanlarından daha uzun ömürlü olan Kao Pao-ning Çahar'da Türkler'in müttefiki olarak müstakil prensliğini devam ettirdi.³⁸

Batıdaki Savaşlar

Türkler doğu sınırlarındaki faaliyetlerine devam ederken, aynı anda batıya da seferler düzenlediler. Ne yazık ki bu çok önemli olaylar yeterince aydınlanmış değilse de, genel anlamda mühim tarihî vak'alardan olduğu bir gerçek.

Batı seferleri Bumın'ın küçü kardeşi İstemi Kağan komutasında tertiplendi. İstemi Kağan daha önce de Bumın'a refakat etmiş ve on beye belki de on kabileye kumandanlık yapmıştı.³⁹ Galip bir ihtimalle bu beyler Ugor* asıllı Kuzey Altaylı kabilelerin reisleriydiler. Onların torunları bugün Şors, Kumandin, Lebedin vb. isimlerle bilinen Türkleşmiş halklardır. İstemi Kağan'ın isminin de Türkçe değil, "ata ruhu" anlamına gelen Ugorca bir kelime olması tesadüf değildi.⁴⁰ Çin kaynakları onun ordusunu 100 bin kişi olarak gösterirse de, bu rakam doğru olmasa gerek. Onun generallik rütbesine gelince, eldeki mevcut verilere göre bu da "bahadır-yabgu" ünvanına tekabül eden daha yüksek bir mevki olmalıdır.⁴¹

37 Biçurin, *Sobraniye*, I/234; Liu Mau-tsai. *Die Chinesischen*, p. 33.

38 Liu Mau-tsai. *Die Chinesischen*, p.44.

39 Chavannes, *Documents*, p.38.

* On-oğuz (çev.)

40 Gyorffy G., *Du Clan honrois au comitat de la tribu au pays.*, II Sz'szadok, Budapest, 1958, t. 92, fasc. 5-6, p. 950. Ci-après: Gyorffy, *Du Clan*.

41 Bahadır/Bahadur: Moğolca bir kelime. Türkçede VI. Yüzyılda kullanılmaya başlamıştır. Yabgu: Hakan yardımcısı ve naibi. (Bkz. Gumilëv L.N.' *Udel'no-lestviçnaya sistema u türok v VI-VIII vekax*. K voprosu o rannix formax gosudarstvennosti// CA. 1959.№ 3. C. 24. Bundan sonra: Gumilëv, Udel'no.

İstemi Kağan'ın seferi, Bumın'ın cenaze törenine hediyeler gönderen Abarlar henüz bağımsızlıklarını korudukları için⁴² 552'nin sonlarına doğru, muhtemelen 553 baharında Ju-janlar'ın kat'i inhizamından sonra başlamıştır. Esasen en gerçekçi tarihin Ju-jan probleminin nihai olarak bitirildiği ve atların beslenebilmeleri için otların yeşerdiği 554 yılının bahar ayları olması gerekir.

Hızlı yürüyüşlerine bakılırsa Türkler ciddi bir direnişle karşılaşmadılar. 555. yılda "Batı Denizi"ne ulaştılar.⁴³ Bu kelimelerden Hazar Denizi değil Aral Gölü anlaşılmalıdır. Çünkü Firdevsî İstemi Kağan'ın bundan sonraki sınırlarını "Çin'den Ceyhun'a, Gülzâriyun'dan (Sırderya) Çaç'a (Taşkent) kadar" diye tarif etmektedir.⁴⁴

Bu alıntıya istinaden 555. yıldaki sınırları şu şekilde çizebiliriz: Kuzey Taşkent'ten Sırderya boyunca uzanıp, kuzeye doğru kıvrılarak Amuderya sahilleri üzerinde genişlemekte ve Aral Gölü'nün güney uçlarına kadar varmaktadır. Soğdiyana ve Buhara o dönemde henüz muzaffer Türk ordularıyla çarpışmakta olan Eftalitler'in hâkimiyeti altındaydı.⁴⁵ Böylece Türkler bir buçuk yıl içinde bütün Orta Kazakistan, Yedisu⁴⁶ ve Harezm'i⁴⁷ hâkimiyet altına almış oldular.

42 Chavannes bir hataya düşerek İstemi Kağan'ın batı yürüyüşüne ağabeyini de götürdüğünü ileri sürmektedir. (*Ducuments*, s. 219). Halbuki Chavannes döneminde *Apar* etnonimi henüz çözülmemiştir ve diğer bir etnonim yani *Apurim*'le birlikte *Apar-Apurim* olarak (Thomsen, *Incription de l'Orkhon*) veya *Parpurim*'ler olarak kabul ediliyordu. (Melioranskiy P.M. *Pamâtnik v čest Kul'-Tegina*, s. 65; Radloff, *Die altturkischen*, s. 429). Bu yüzden Radloff bu etnik grubu Töleslerin Fufulo [fu-fu-lo] kabilesiyle karıştırmış, sonunda problem Türkiyeli Türkolog Bahaattin Ögel tarafından çözülmüştür. (Bkz. *Gök-Türk Yazıtlarının Apurimleri ve Fu-lin problemi*. Belleten IX, No.33, TTK Dergisi). Bahaattin Ögel burada Apurim'in Rum'dan yani Bizans'tan başka bir şey olmadığını ortaya koymuştur. Bu ve benzeri tesbitler sayesinde Chavannes'in hakanlığın Doğu ve Batı Türkleri olarak ikiye ayrılması tezine uygun şekilde batının fetih tarihini doğru tesbit etmek mümkün olabilmektedir. İstemi-han batının fetihine Mukan-han'ın cabgu (yabgu)su olarak çıkmıştır. Kül-tegin'in büyük kitabesinde her iki kardeş Doğu Türkleri'nin atası olarak gösterilmektedir. Daha sonra onların ikiye ayrılmaları -ilerde de göreceğimiz gibi- ancak VII. Yüzyılda gerçekleşmiştir.

43 Julien, *Documents*, 3/331.

44 Firdousi, *Le Livre des Rois*, VI/310.

45 Bu konu sadece Kang-mu'da kaydedilmektedir. (Biçurin, *İstoriya Kitaya*).

46 Orada Çuy (Çu-yu) gruplarından Dulu [Tu-lu] lar ve Nuşibi [Nu-shih-pi] ler yaşıyorlardı ve Türkler'le onların kullandığı dil arasında çok az bir fark vardı. (Chavannes, *Documents*, s.47).

47 Türk hakanına boyun eğen kabileler arasında mezkur Holiat'lar da vardı. (Menandr. *Vizantiyskiye istoriği*, per. S Destunis. SPB., 1860, s. 381) Rus salnameleri onları Huvalisler ve aynı zamanda Harezmîliler olarak göstermektedir.

Ama daha ilerilere yürümek hayli zor oldu. Aral Gölü'nün kuzey sahilllerinde Türkler kendilerine karşı çıkan Hionitler (Huni/Hunniler)⁴⁸, Var⁴⁹ ve Ogorlar'la⁵⁰ çarpıştılar. Ancak 558'de bu kabileler tamamen etkisiz hale getirildikten sonra Türkler kendilerine direnenleri önlerine katarak Volga'ya doğru yürüdüler. Onların önlerinden kaçan Var ve Huniler (takriben 20 bin çadır)⁵¹ daha sonra Avarlar ismi altında tek bir millet olarak birleştiler.⁵²

Türkler Volga'ya ulaşamadılar ama Ural civarındaki stepleri hâkimiyet altına aldılar. Bu yürüyüşler İstemi-han'ı da bitirmişti. Çünkü son dört yıl zarfında hakanlığın önünde bir dizi yeni siyasî problemler birikmişti.

Bütün Asya bozkırlarını zapteden tek bir devletin ortaya çıkışı Çin, Bizans ve İran diplomatları için bilgi edinilmesi gereken bir unsur olarak kendini gösterdi.

VI. Yüzyılın ortalarında (50. yılın sonlarında) Karadeniz boylarındaki politik durum daha ziyade Bizanslılar'ın basiretli ve ince politikaları sayesinde oldukça girift ve içinden çıkılmaz bir hal almıştı. Dinyeper ve Tuna'nın aşağı kısımları Bulgarlar'ın Kuturgur * kolu tarafından işgal edilmişti ve akrabaları Uturgurlar** ise Kuban'da yaşıyorlardı. Kuturgurlar'ın Trakya'ya saldırmalarından korkan Bizanslılar Uturgurlar'a çok kıymetli hediyelerle elçi göndererek onları ak-

(Тол'тов С.П. , Новогодний праздник «Каландас» у Хорезмийских христиан// Сэ. 1946, №2, с. 95).

48 Hionitler: Sarmat-Alan kabilesinin Sırderya'nın aşağı akımındaki bataklıklarda göçebe olarak hayat süren torunları. (См. Гумилёв, Л.Н., эфталиты и их соседи в IV веке//ВДИ. 1959, №1, с. 134. Ниже: Гумилёв, эфталиты.

49 Var veya Uar: Hionitler'in komşuları. Ugor grubuna dahil bir kabile. (См. Феофилакт Симокатта. История. М., 1957, с. 160) Ниже: Симокатта, История.

50 Ogor veya Ugorlar: Macarlar'ın ataları. VI. Yüzyılda Başkırd bölgesinde ve Volga ile Urallar arasındaki steplerde yaşadılar. (См. Молнар э., Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа. Будапешт, 1955, с. 96-97). Rubruk, Başkırdlar'ın 8. Yüzyılda Macarlar'ın da anladıkları dillerini muhafaza ettiklerini kaydeder. (Путешествия в восточные страны, с. 122 и 2 II).

51 Destunis S. *Vizantiyskiye istoriki*. SPb., 1960, s. 374; Artamonov M.I. *Oçerki drevneyşey istorii xazar*. L., 1936, s. 24. Bundan sonra: Artamonov, *Oçerki*.

52 Thëophylactos Simokatta Psedo-Avarlar'ı kesinlikle gerçek Avarlar'la yani Orta-Asya'da yaşayan Abarlar'la karıştırmamak gerektiği konusunda okuyucuları özellikle uyarmaktadır. Çünkü bu konu halâ tartışılmaktadır. (Bkz. Artamonov, *Istoriya*, s. 64-65.)

* Veya Kutrigur (Tokuzoğuz) (çev.)

** Veya Uturigur (Otuzoğuz) (çev.)

rabalarına karşı kışkırtılar. Neticede Jüstinianos'un kıvrak politikası bu iki akraba kabileyi neredeyse yokolmanın eşiğine getirdi.⁵³

Kuma nehri boylarında ve Dağıstan'da yani Uturgurlar'ın doğusunda Sabır kabilelerinin uç savaşıları yaşıyorlardı. Sabırlar Bizans-Pers savaşlarında aktif rol oynamışlar ve başlangıçta İran tarafını tutmuş, daha sonraları Bizanslılar yanında yer almışlardı. 552'de Agvan'ı zaptetmişlerse de 554'de Persler tarafından mağlup edilmişlerdi.⁵⁴

Kuban nehri eteklerinde Bizans'ın sadık müttefiki Alanlar yaşıyorlardı. Grekler ilk defa onlardan yeni ortaya çıkan barbar halk Avarlar hakkında bilgi edindiler.

Avarlar Karadeniz Sahillerinde

Türk istilasından kaçan Avarlar'ın durumu ilk bakışta ümitsiz görünüyordu. Arkalarında çok güçlü bir düşman, önlerinde ise güçlü, kalabalık, zengin, savaş tecrübesi olan ve galip gelmeye alışmış milletler vardı. Onlar ise fakir kaçaklardı; sürülere ve üzerinde yaşayacakları topraklara ihtiyaçları vardı. Onların sadece nasıl hayatta kaldıkları değil, aynı zamanda nasıl galip geldikleri sorusunun cevabını o dönemdeki politik durumun ciddi bir şekilde incelenmesinde bulabiliriz.

Birinci problemleri düşmanları Türkler'in elinden kurtulabilmektir. Bu imkanı onlara veren şey Orta-Asya'da Eftalitler'in hareketlenerek İstemi Kağan'ı oyalamaları olmuştur. Nitekim İstemi Kağan şöyle diyecekti: *"Avarlar kuş değiller ki havada uçup Türk kılıçlarından kurtulsunlar; balık değiller ki suya girip, denizin derinliklerinde kaybolsunlar. Bu toprağın üzerinde gezineceklerdir. Eftalitler'in işini bitirince Avarlar'a saldıracağım ve onlar benim elimden kurtulamayacaklar."*⁵⁵

Eftalitler'e karşı İstemi Kağan gerçek anlamda ancak 561'de, Hüsrev Anuşirvan'ın Jüstinianos'la barış anlaşması yapıp, gözlerini doğuya çevirdiği zaman harekete geçebildi. Orta-Asya'da nihai barış 571'de yapılabildi ve ancak ondan sonra Türkler tekrar batıya yönelebildiler fakat bu arada Türkler'in oyalanmalarından faydalanan Avarlar artık İstemi Han'ın ulaşamayacağı bir yere varabilmişlerdi.

53 Artamonov, *Oçerki*, s. 22.

54 Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, t.IX, p. 328.

55 Menandr, s. 328.

Türkler'in ellerinden kurtulmayı başaran Avarlar kendilerine müttefik aramaya başlamışlardı. Böylece Alan kumandanı Sarosiy'den⁵⁶ kendilerini Bizanslılar'a yakınlaştırmayı konusunda yardımcı olmasını istediler. Sarosiy Avarlar'a katılarak, elçilerinin Lazika'ya geçmesine yardım etti. Elçi oradan Konstantinopol'a geçti. Jüstini-anos onu soğuk bir tarzda ve şüpheyile kabul ettiyse de, bilahere bir ümitle Valentinus başlığında bir hey'et gönderdi. Pekçok hediyelerle gelen Valentinus Avarlar'ı o dönemde en büyük düşmanları olan İran'a karşı saflarında yer almaya ikna etti. Böylece 558'de ittifak gerçekleşmiş oldu. Fakat Avarlar Bizans'ın düşmanlarına saldıracakları yerde müttefiklerine hücum edeceklerdi.

İlk kurbanları, kendilerine V. Yüzyılın ortalarında ağır bir darbe indiren Asyalı gerçek Avarlar'ı (Abar) "Var" ismiyle yeni bir halk olarak bağırılmasına basan Sabırlar oldu. Hesapta olmayan bu âni saldırı Sabırlar'da paniğe yol açarken Avarlar'a zafer kazandırmıştı. Bu, küçük bir dil hatasının yol açtığı bir felaketti. İkinci kurbanları yine Bizans'ın sadık müttefikleri Kuturgurlar'dı. Onları Don nehrinin sol aşağı akımlarında yaşayan Zallar takip etti. Avarlar daha sonra Don'u geçerek Antlar'a saldırdılar ve tepeden tırnağa yağmaladılar.

Tıpkı Kafkaslarda olduğu gibi Avarlar bir süre Alanlar'ı da desteklediler ve Karadeniz boylarında bu rolü Kuturgurlar üstlendi. Tarihçiler Avarlar'la Kuturgurlar arasında doğrudan bir ittifaktan bahsetmezlerse de, olayların gelişimi ve bilvasıta doneler bizi bu tür bir ittifakın vukû bulduğunu düşünmeye sevk ediyor.

551'den 558'e kadar Kuturgurlar Bizans sınırlarını zorlamaya bir türlü cesaret edemezler. Bunun sebebi açık: Bizans'ın usta diplomasisi sebebiyle Kuturgurlar'ın doğu sınırları Kuturgurlar tarafından tehdit altında idi; batı tarafı ise Karadeniz sahillerinden başlayıp bütün orman-step alanlara saçılmış bulunan kalabalık Antlar tarafından tıkanmıştı. Menandros, Avarlar'ın Kuturgurlar'a savaş ilan ettiklerini fakat arkasından Ant topraklarına âni bir hücumla geçtiklerini kaydederek "Ant yöneticilerinin çok müşkül bir duruma düştüklerini ve ümitlerini kaybettiklerini" belirtir.⁵⁷ Ne yazık ki Menandros Antlar'ın hangi ümitlerini kaybettiklerini belirtmiyor. Onun anlattıkları

56 Vernadsky G.V. bunun bir isim değil Sar-i-os yani Farsça şahın başı anlamında bir ünvan olduğunu açıklamaktadır. (Vernadsky G.V., *Ancient Russia*, New Haven, 1952, s.194)

57 Menandr, s. 324.

rında öyle çok karanlık noktalar var ki, Avar-Bizans müzakerelerinin sonuçlarına göre mutlaka gözden geçirilip, tenkit ve tahlil edilmesi gerekir.

Bir kere Avarlar Valentinus'un elçi olarak gelmesinden sonra Bizans'ın müttefiki olan Sabır, Uturgur ve Antlar'ı tepeleyip geçtiler. Bu hareket elbette Bizans'ın menfaatlarını zedelerken, olaydan asıl kazancı çıkan taraf İran oldu.

Filhakika Avarlar'ın müzakerelerin başarılı geçmesinin ardından Ctesiphon'u* dışlayarak Konstantinopol'a yöneldiklerini farzetmek kesinlikle mümkün değildir. Avarlar'ın İran'la ittifak akdetmeye niyetli oldukları nazarda tutulursa onların Kafkaslar'ı neden terkettikleri anlaşılır. Bizans'ın sadık müttefiki Sabır prensi Sarosiy bu şartlarda Avarlar'a destek veremezdi ve Avarlar kazandıkları zaferlere rağmen, bu destek olmadan Kafkas boylarında tutunamazlardı. Üstelik çok büyük güce sahip Türkler de peşlerindeydi.

Ancak Grekler'in düşmanı olan Kuturgur hükümdarı Zabergan'ın, Bizans'a ve müttefikleri Uturgurlar ile Antlar'a karşı savaşta kendisine destek verecek Avarlar'la yeni bir ittifak yapmaktan memnun kalması tabiidir. Gerçekten de Avarlar Uturgurlar'ı tarumar edip Kuturgurlar'ın arkasını sağlama alınca, Zabergan Balkanlar'da yeni bir yürüyüşe geçerek Konstantinopol surlarına kadar geldi. Türk elçisinin Avar elçisinden hemen sonra Konstantinopol'da bulunuşu (558 Temmuz) ve çok iyi karşılanması Grek-Avar dostluğunun bozulmasında önemli bir rol oynamıştır.

Böylece İranlılar 558'de bir yandan Bizans'ın başına yeni ve güçlü bir düşmanı musallat ederken, diğer yandan da Balkanlardaki sınırları boyunda bulunan tehlikeli komşularını etkisiz hale getirmekle diplomatik bir zafer kazanmışlardı. İleride de görüleceği gibi Pers-Avar ittifakı 628'e kadar devam etti-ve Bizans'la olan münasebetleri hemen hemen hiç düzelmedi.

Esirlerini fidye vererek kurtarmak maksadıyla Mezamir'i elçi olarak gönderen Antlar Avarlar'la anlaşmayı denediler. Avarlar'a gelen Mezamir, elçi oluşuna bakmaksızın öldürülmeyi hakedecek şekilde gururlu hareketlerle, küstahça davranınca Avarlar onu öldürerek Antlar'a saldırıp yağmalamaya devam ettiler.

* Meyadin (çev.)

Böyle güçlü bir müttefikin desteğini arkasına alan Kuturgur hükümdarı Zabergan, doğudan gelecek bir tehlike kalmadığına kanaat getirerek, Sklavinler'le anlaşıp Bizans'a saldırmaya karar verdi. 559 Martında buzlarla kaplı Tuna'yı geçip ordusunu üç kola ayırdı. Birinci kol Makedonya üzerinden Hellas'a sokuldu. İkincisi Hersones'de Trakya'yı koruyan güçleri kontrol altına aldı. Üçüncü kolu bizzat Zabergan kumanda ederek Bosphorus'u (Boğaziçi) geçip depremlerde çatlamış olan uzun surdaki delikten içeri girdi.

Konstantinopol'da panik başlamıştı. Böyle ümitsiz bir günde, hiç kimsenin kâle almadığı yaşlı kumandan Belisarios barbarları şehirden kovmayı başardı ve diğer birlikler de kılıçtan geçirildi. Buna rağmen Zabergan Trakya'daki garnizonu basıp yerle bir etti ve Uturgurlar'a vaadedilen hediyeler, büyük miktarda paralar kendisine de verilinceye kadar yağmalamaya devam etti. İstediklerini elde eden Kuturgurlar Trakya'yı terkettiler.

Jüstinianos hiç vakit geçirmeden Uturgur kumandanı Sandilh'e koştı. Uturgurlar Trakya'dan dönmekte olan Zabergan bölüklerinden birine saldırarak onu imha ettiler. Böylece Sandilh Greklerin kaptırdıklarını geri almayı başardı. Bunu takip eden çarpışmalar her iki mileti ne kadar zayıflattıysa, Avarlar'ı da o kadar güçlendirmiş oldu.

565'de II. Jüstinios, imparatorluğunun yeterince güçlendiğini hesaba katarak Avarlar'a vergi ödemekten vazgeçti. Fakat Avarlar da çok güçlenmişlerdi. 565'de Türingia'yı yağmalayarak, Trakya prensi Sigezbert'e karşı çok başarılı bir savaş çıkarttılar. 567'de ise Avarlar Langobard'larla anlaşarak, görünüşe göre, Bizans'a yardım eden Gepidler'i kılıçtan geçirip Tizsa vadisini işgal ettiler.

Langobardlar'ın İtalya'ya yürüyüşlerinden bir yıl sonra Avarlar bütün Pannonya'yı* ele geçirerek Orta Avrupa'da dehşet saçtılar. Avar ordusu, onlara tam itaat gösteren Kuturgur, Batı Slavyanları ve Antlar'dan teşekkül etmişti. Avarlar'ın ilk hanı Bayan, Bizanslılar'ı tehdit edip alaylı bir şekilde "Tamamen yok olsalar bile benim için hiçbir değeri olmayan bu insanlara Bizans topraklarını mezar edeceğim" diyerek şehri kuşatması için onbin Kuturgur askeri gönderdi.⁵⁸

* Takriben bugünkü Macaristan (çev.)

58 Age., s.391.

Birbirlerinin ezeli düşmanları olan İran ve Bizans'ı VI. Yüzyılın 60'lı yıllarındaki dış politikalarında büyük bir köşe kapmaca oyunu sergilenmektedir. Bizanslılar'dan nefret eden Avarlar için İran'la ittifak yapmak kaçınılmaz olduğu gibi, Avarlar'ın düşmanı Türkler'in de dostluk bağlarını geliştirmek için Bizans'ta elçi bulundurmaları zaruri idi.

Ancak İran ve Türkler'e düşmanlık besleyen Eftalitler de bu kuvvetler dengesinde rol oynuyorlardı. Bu yüzden İstemi Kağan, Jüstinos'la sürdürülen müzakerelerden çok Hüsrev Anuşirvan'la fiilî ittifak yapayı tercih etti.⁵⁹ Böylece yapılan anlaşmaya göre ilk önce Şah Feruz'un ölümünün intikamı alınacak⁶⁰, sonra ise Soğdiyana'nın zengin şehirlerinin hâkimiyeti Eftalitler'den Türkler'e geçecekti.

Eftalitler iki, hatta üç cephede savaşmak zorundaydılar. Çünkü Eftalit padişahı Mihirakula Kaşmir ve Pencab'ı fethetmek için inat ve ısrarla Hintliler'le savaşa girmişti.⁶¹

Eftalitler'in Hezimet

İran Sâsânilerinin doğu politikası yeterince araştırılmamıştır ve tarihçilerin ellerindeki bölük-pörçük malumatlar ise daha ziyade yetersiz, yetersiz olduğu kadar da tahmine dayanmaktadır. Mesela Kuzey Batı Çin'in güçlenmesi hemen İran'da farkedilmiş ve daha 555 yılında İran elçisi Ch'ang-an kapılarını tıklatmıştır. Aynı dönemde (Ch'ang-an'a gidecek elçinin yola çıkmasından biraz önce) Türkler'e de elçi gönderilmiş ve varılan ittifak şah ile İstemi Kağan'ın kızının düğünüyle pekiştirilmiştir.⁶²

59 Firdousi, *Le Livre des Rois*, VI/310.

60 Tabari, *Chronique*, p.161-162.

61 Sinxa N.K., Benerdji A.Ç., *Istoriya Indii*, M., 1954, s. 94-95.

62 Firdevsî bu evliliğin Eftalitler'in hezimetinden yani 569'dan sonra gerçekleştiğini; Türk gelinin oğlu Hürmizd IV'ün 579 'da tahta geçtiğini ve 5 Şubat 590'da reşid olmadığı için tahttan indirildiğini kaydetmektedir. (Себеос, История Императора Иракла, пер. с Армянского К. Патканьян, с. 34; Пигулевская Н.В., Византия на рубеже VI-V III вв., с. 88) Chavannes bu tarihe hayli itirazda bulunuyor. (Documents, p. 229). Taberî'nin rivayetine göre ise düğün ve ittifak Eftalitler'e karşı savaşın başlamasından önce yani Çin kaynaklarında da 555 olarak belirtilen tarihte gerçekleşmiştir. Çinliler muhtemelen bu bilgileri İran elçisinden almışlardır. Ancak burada bir terslik göze carpıyor. İstemi Kağan öldüğünde 36 yaşında idi. Halbuki bu tarihlere göre Hürmizd'in de 16-18 yaşlarında olması gerekmektedir. (Bkz. N'oldeke, age., p. 187; Tabari, age., p. 162) Elçilik Belazurî ve İbni Hurdadbih'e bu şekilde bildirmiş. Fakat her ikisinin rivayeti de kabul edilemeyecek kadar gerçek dışı görünüyor. (Bkz. Christensen A., *L'Iran sous les Sassanides*, p. 380).

Eftalitler ise müttefikleri Ju-janlar'ı kaybedince endişeye kapılarak 555'de Çin'le temasa geçmek istemişler ama Türkler'le ittifak halinde olan Batı-Wei İmparatoru Yü-wen T'ai, onların tekliflerine kulaklarını kapatmıştı. Bunun yanında Eftalitler'in kendi aralarında da bir birlik yoktu. Gatfar'a daha önceki savaşta destek vermeyen asilzade Katulf felç edilip, kabilesini bırakarak İran şahına kaçmaya mecbur kalmıştı.⁶³

Fiili savaşlar Gatfar'ın yaptığı tahriklerden sonra 560 yılında başlamıştı. Şehinşahla akraba olmanın verdiği rahatlıkla Türk kağanı bu yakınlaşmayı daha da pekiştirmeye karar verdi. Soğdiyana üzerinden İran'a giden Türk elçilik heyeti bir kişi dışında tamamen katledilmişti. Kurtulan süvari İstemi Kağan'a bu kötü haberi getirdi.⁶⁴ Artık savaş kaçınılmazdı. İstemi Kağan bütün güçlerini cepheye sürdü. Türk askerleri arasında, o zamana kadar Eftalitler'in tebaalığında bulunan Hotenliler de vardı.⁶⁵ Hüsrev Anuşirvan müttefiklerinden daha önce 562'de ⁶⁶ Eftalitler'e saldırıya geçmiş fakat savaş henüz sonuçlanmamıştı.

Türk öncü kuvvetleri ilk planda Çaç'ı (Taşkent) ele geçirerek tam bir katliama giriştiler.⁶⁷ Daha sonra Çırçık Nehri'ne⁶⁸ gelen Türk kuvvetleri Maymürg'de öncü kuvvetlerle birleştiler.⁶⁹

Eftalitler Buhara'ya yığılmışlardı.⁷⁰ Fakat Gatfar, Türk süvari birliklerinin kesin üstünlük sağlayacakları düz alanda savaşı kabul etmektense, dağlara çekilerek Nesef'te (Karşı) savaşa girdi.⁷¹

Firdevsî'nin tabiriyle Soğdiyanalılar Türk saldırıları karşısında göz yaşlarını tutamamakla birlikte Eftalitler için savaşmayı da istemediler. Nesef'teki çarpışma bütün gün devam etti ve Eftalitler'in kesin hezimetıyla sonuçlandı. (565). Sağ kalanlar artık Eftalit yıldızının

63 Menandr, s. 328, 372.

64 Firdousi, age., VI/310.

65 Age., 312.

66 Menandr, s. 377; Vivien de St. Martin (*Les Huns blancs*..p.77) en yakın tarihi 563 olarak gösteriyor.

67 Firdousi, age., VI/312.

68 Ptitsin G.V. *K voprosu o geografii Şah-name*//Труды отдела Востока Государственного эрмитажа, 1947, T.IV, c. 302.

69 Maymürg: Semerkand bölgesinde Zarafşan'ın güneyinde bir prenslik. (Bartold W.W, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.95)

70 Firdousi, age., VI/312.

71 Lebeau, age., s. 63.

söndüğü düşüncesine kapılarak Gatifar'ı tahttan indirip, Çağaniyan Prensi Fagoniş'i başa getirdiler ve onu, kendilerine göre Türk saldırılarını durdurabilecek olan Hüsrev Anuşirvan'ın vassalı olmaya zorladılar.

Aynı anda Türk hakanından ve Fagoniş'ten itaat arzettiğini belirten ayrı ayrı iki mektup alan Hüsrev, ikisine de herhangi bir vevap vermedi ve batı sınırlarının korumasız kalacağından korkan devlet erkanının itirazlarına da kulak asmayarak bütün ordusunu toplayıp Horasan'a döndü.⁷²

Ortak düşman ortadan kaldırılınca dostlar arasına kara kediler giriverdi. O ana kadar ortak düşman sebebiyle Türkler'le İranlılar arasında bastırılan husûmetler daha güçlü ve önü alınamaz şekilde su yüzüne çıktı ve içten pazarlıklar nefrete dönüştü. Biz şimdilik onların didişmelerini bir başka bölüme bırakarak Eftalitler'e dönelim.

Orta-Asya'da silah zoru ve katı yönetimle hâkimiyet sağlamalarına rağmen Eftalitler hiçbir yerde fatih taraf olarak halkın desteğini elde edememişlerdi.

VI. Yüzyıl Orta-Asya'nın ekonomik ve kültürel yönden sıçrama dönemiydi. Şehirler genişleyerek, zenginleşmiş; toprak işlenmiş ve ticaret canlanmıştı. Soğdianalılar ticaretteki maharetleriyle alım-satım ve aracılık işlerini tekellerine almışlardı. Eski kervan yolundan faydalanarak Çin'le Orta Deniz (Akdeniz) arasında muntazam ulaşım sağlamaktaydılar. Ama bu ticaret Ju-janlar'la Eftalitler'i tahrik ederek onları sürekli savaşıma itelemişti. Steplerde Soğdiana'yı bünyesine katan Türkler ticareti var güçleriyle desteklediler ve Soğdlu tacirler Türk hakanlarının sadık tebaası oldular. Türkler de onlardan memnundu. Bu arada Orta-Asya Türkler'in iç gölü haline gelirken, Eftalitler ipek yolundan temizlenerek dağlara sürüldüler.

Bugün dahi onların torunları dağlık bölgelerde berhayattırlar.⁷³

72 Firdousi, age., VI/316 vd.

73 Gumilëv, *Eftaliti*, s. 129-140.

IV İPEK YOLU

Kervan Ticareti

Eftalitler'i ve Kuzey Çin İmparatorluğu'nu yendikten sonra Türkler batıyla doğuyu birbirine bağlayan Büyük İpek Yolu'nu ellerinde tuttukları için hem ekonomik, hem de politik yönden güçlendiler.

Ch'ang-an'dan başlayan yol, nehir kollarıyla sulanan birçok vadeden geçerek Nan-shan yamaçlarını dolaşır. Kolay katedilebilir bölgelerden geçen bu yol, daha sonra Hami vahasına kadar sahra üzerinden geçtiğinden oldukça ağır bir güzergah takip eder. Hami'den sonra ise Lukçun Çukuru'yla Turfan'a bağlanır. Her iki vadi ve çevresindeki ovalar yeni vatanını benimsemiş savaşçı Çinliler'in torunlarıyla meskun müstakil Kao-ch'ang prensliğinin mülküdür.

Kao-ch'ang'dan sonra kervan yolu ikiye ayrılır. Kollardan biri Karaşar, Kuça, Aksu, daha sonra Issık Göl üzerinden T'ien-shan'ın güney yamaçlarını takip ederek Çu Vadisi'ne, oradan da Talas Vadisi üzerinden İsfara'ya uzanır. Diğer kol Kao-ch'ang'dan başlayarak kuzey yönüne döner ve İli Nehri vadisinde Urumçî, Manas, Kurkarasusu ve İren Şabirgan dağları üzerinden Güney Mançurya'ya; oradan güneye dönerek Orta-Asya'ya uzanır. Bundan başka bir güç yol daha vardır. Karaşar'dan başlayıp T'ien-shan üzerinden İli Vadisi'ndeki Yılduz Ovası'na uzanırsa da çok az kullanılır.¹

Orta-Asya'da kervansaraylar da vardı. Bunların en büyüğü Paykend şehrindeydi. Yol oradan Horasan üzerinden geçerek Rey ve Hemedan'a, oradan da Suriye'deki Bizanslılar'ın Nesef (Nizip) kalesinden Konstantinopol'a uzanır. Çin Denizi'nden İran sınırına kadar

1 Chavannes, *Documents sur les tou-kiue (Turcs) Occidentaux*/ Orhon misyonu çalışmaları SPb, 1903, Fas. VI, s. 5. Kırgızistan'dan Karaşar'a üçüncü yolla gelen ilk Avrupalı 1893'de Roborovski V.I. idi. (Bkz. Roborobvskiy B.I., *Puteşestviye v vostochniy Tyan'-şan'*. M., 1949).

olan yol 150 gün*, oradan Rum sınırına yani Nizip'e ise 80 gün olarak hesaplanmıştır.²

Ticaret çok iyi ve bol kazançlıydı. Ama tabii ekonomi şartlarıyla yaşayan halk kitlelerine değil, sosyal seviyesi yüksek, lüks tüketime ihtiyacı olan kesime hizmet veriyordu. Mesela Çinliler imparatoriçeleri için İran'dan son derece pahalı ve ender bulunur sürme getirirlerdi. Babil halıları da keza ender mallar arasındaydı. Ve nihayet Çin'e Şuriye'den gerçek ve ince işçilik örnekleriyle süslü değerli taşlar, Kızıl Deniz'den inci ve mercanlar, Suriye ve Mısır'dan kumaşlar, Küçük Asya'dan uyuşturucular getirilirdi.³ Ama Auguste zamanından itibaren⁴ Avrupa'da kullanılmaya başlayan ipek, bu eşyalar arasında en önemli yeri tutuyordu. İpeğe duyulan ihtiyaç öylesine fazlaydı ki, aristokratlar ve saray mensupları arasında, barbarlarla alış-verişlerde olduğu gibi, döviz birimi olarak kullanılıyordu ve hatta savaşa katılan askerlere ücret olarak ipek veriliyordu.

Jüstinianos'un dünya hâkimiyeti isteği Bizans devletini Anglo-sakson krallıkları da dahil bütün Avrupa devletleriyle diplomatik ilişkiler kurmaya mecbur etmişti. Çünkü hediyeler, alım-satımlar ve paralı askerlere maaş olarak yapılan ödemeler için çok büyük miktarda ipeğe ihtiyaç vardı. Bizans, ipek karşılığında Avrupa'dan müttefikler, paralı askerler, değerli mallar ve köleler alıyordu. Bu ticaret sayesinde Jüstinianos dünya çapında bir politika izleyerek neredeyse bütün Akdeniz'in hâkimi olmuş ve neticede ipek Bizans'ta altın ve değerli taşlara denk fiyata ulaşmıştı.⁵

Ne var ki Bizans'a bu değerli malların akmasını sağlayan damar Kuzey İran'dan geçiyordu ve Sâsâniler de kervan ticaretinin kontrolünü ellerinden çıkarmayı katıyyetle istemiyorlardı. İşlemek için çok büyük miktarda ipek hammaddesini elinde tutan İran, ürettiği malları Batı ülkelerine kendi belirlediği fiyatlarla satma imkanına her zaman sahipti.⁶

* Eski dönemlerde bir günlük yol, at sırtında gidilen altı saat olarak hesaplanırdı. (Çev.)

2 Dil' Ş., *Yustinian i vizantiskaya tsivilizatsiya v VI v. СПБ, 1908, c. 542.*

3 Christensen A., *L'Iran sous les Sassanides*, p. 129.

4 McGovern, W., *The Early empires of Central Asia*, London, 1939, p. 5.

5 Bkz. Geliodor., *Efiopiika*. Per. Egunova, M., L., 1932, s. 99.

6 Christensen A., *L'Iran sous les Sassanides*, p. 128; Pigulevskaya N.V. *Vizantiyskaya diplomatiya i torgovliya şelkom/BB*, 1947, T. XXVI, c. 187. Bundan sonra: Pigulevskaya, *Vizantiyskaya*.

Bizans'ın zaafını hesaba katan Persler, onu politik ve askerî yünden çökertmek için bu ticareti istedikleri gibi yönlendirmenin yanı sıra, ipek fiyatlarıyla da rahatlıkla ve tek taraflı olarak oynayabilme imkanını ellerinde tutuyorlarsa da, Bizans'ın yine de iyi fiyatlarla aldığı ipeği Avrupa ülkelerine daha yüksek karlarla satmasıyla askerî gücünü artırması İran'ın hoşuna gitmiyordu. Bu yüzden Persler sadece mal fiyatlarını değil, aynı zamanda Batıya ihraç edilen ipeğin miktarını da sınırlayarak ipek ticaretini itinalı bir sisteme sokmuşlardı.⁷

İpeğe değerinden fazla fiyat ödemeyi bir türlü hazmedemeyen Bizans, tabii olarak İran'a daha fazla düşmanlık beslemeye başladı. Savaşların durduğu dönem aralarında Bizans yönetimi, devletin düşmanlarının ellerine ne kadar çok altının kayıp gittiğini üzümlere görmüştü.⁸ Fakat bu ekonomik boyunduruktan kurtulma teşebbüsleri de fayda vermiyordu. 531'de Jüstinyanos Afrikalı tacirlerin aracı rolünü tekellerine almaları ve ipeği doğrudan Hint Okyanusu üzerinden getirmeleri konusunda Etioplular'la anlaşmaya çalışmıştı.⁹ Ancak İranlılar Hint limanlarında öyle güçlü bir monopol kurmuşlardı ki Etioplar'ın bu engeli aşması zordu. Sonunda 532'de varılan bir anlaşma ile klasik ticaret şekli yeniden yoluna girmişti.¹⁰

İran'la 540'da yeniden başlayan savaş Jüstinyen'i ipek fiyatlarını düşürmeye mecbur etmişti ama İranlı tacirleri düşük fiyata ipek satmaya mecbur bırakmak mümkün değildi. Neticede Suriye'deki ipek atölyeleri hammadde yokluğundan kepenk kapatmaya mecbur kalmışlardı.¹¹ 570'de Yemen'i zapteden Hüsrev Anuşirvan Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndan doğuya açılan eşiği adamakıllı kapattı. Ancak bu arada söz konusu tarihî oyuna yeni bir partner katıldı: Türk Hakanlığı. Daha önce gördüğümüz gibi Türkler Çin'den vergi olarak çok büyük çapta ipek alıyorlar; hakanlar bütün otağlarını ipekle döşüyorlar ama yine de fazlasını satacak bir yer bulamıyorlardı.

Eftalitler'in mağlupiyetinden sonra Soğdianlar Türk hakanının tebaası olmuşlardı. Bunlar uzun zamandır doğu ve batıya aracı ve tacir olarak gidip geliyorlardı. Eftalitler yerine Türkler'in hâkimiyetine girdikten sonra Soğdianlar'ın önünde Asya'nın iç bölgelerine doğru

7 Dil' Ş., *Yustinian*, s. 543.

8 Age., s. 544.

9 Pigulevskaya, *Vizantiyskaya*, s. 198.

10 Dil' Ş., *Yustinian*, s. 546.

11 Age., s. 548; Pigulevskaya, *Vizantiyskaya*, s. 90-94.

güvenli bir yol açılmıştı. Elbette bu ticaretin kaymağını onlar yiyorlardı ama Türkler de ellerindeki fazla ipeği eritme imkanı buluyorlardı.

Soğdianalı Manah (Maniah)

Böylece Soğdianalı tacirler haklı olarak Eftalitler'in hezimetini kendi bahtlı geleceklerinin başlangıcı olarak hesapladılar. Keza, Çin yolu açık ve tehlikesizdi. Türkler ellerine geçen ipeği ne yapacaklarını bilemediklerinden, araçılar o güne kadar hiç karşılaşmadıkları bir fırsatla karşı karşıya gelmişlerdi. Yapılacak tek şey ipeği Bizans'a ulaştırabilmektir ama bunun için de İran şahıyla anlaşmak gerekiyordu. İstemi Kağan yeni tebaasının istekleri doğrultusunda harekete geçti ki, bu, aynı zamanda kendi milletinin menfaatlarını da göz önünde tutmak demektir. Bu yüzden han, Soğdianalı Manah'ın tam yetkili büyükelçi sıfatıyla ipeğin İran üzerinden sevk edilmesi meselesini görüşmek üzere Hüsrev Anuşirvan'a gönderilmesi yolundaki teklifini severek kabul etti. Büyükelçi Manah Pers hükümdarına bu ticaretten pay vermeyi teklif etti. Daha doğrusu ipeği satın alıp, batıya ihraç etmesini önerdi.¹² Gerçi Soğdianalı tacirler karlarından biraz zarar edeceklerdi ama genelde sürümden kazanacaklardı.

İran, bütün ipeğin Bizans'a akması halinde birkaç yıl sonra Fırat böylarında pek çok paralı asker türeyeceğini, Pers ordusunun bunlarla başetmekte güçlük çekeceğini hesaba katarak şüphesiz böyle bir anlaşmaya yanaşmak istemedi. Fakat ipeğin iç piyasada tüketilmesi için de halkın alım gücü yeterli değildi. İran şahı ipeği satın almakla sadece alınlarını kaybetmiş olacaktı. Halbuki Bizans'ın Batı politikasını sürdürürebilmek için ipeğe ihtiyacı olduğu gibi, şahın da doğu politikası için bu alınlara ihtiyacı vardı.

Hüsrev, müttelikli Türk kağanlığının kendisini içine soktuğu güç durumdan kurtulmanın bir yolunu buldu. Eftalit Katulf'un tavsiyesiyle getirilen ipeğin parasını ödeyerek, malı elçinin gözü önünde yaktırdı. Bu olay Soğdianlar tarafından İran'ın mevcut durumda herhangi bir değişikliğe tahammül edemeyeceği şeklinde yorumlandı.¹³ Varıp Türk hakanına şikayette bulundular. O da derhal savaş açmaya karar verdiyse de, bir kez daha elçi göndermeyi uygun buldu.

¹² Menandr, p. 371-372.

¹³ Christensen A., *L'Iran sous les Sassanides*, p. 128

Bu defa heyet tamamen Türkler'den teşekkül etmişti fakat onlar da bir şey yapamadılar. Bu yetmiyormuş gibi üç veya dört kişinin dışındakı bütün heyet mensupları bir hastalık sebebiyle öldüler.

Bu esnada Manah hanla konuşmaya muvaffak olarak ona İran'la olan ittifakı bozup, Bizans'la anlaşmasını önerdi. Ancak ipeği Kafkaslar üzerinden göndermek hem masraflı, hem de tehlikeliydi. Türklerin önünden kaçan Ugorlar ticaret kervanlarını rahatlıkla vurabiliyorlardı. Oysa ki İran üzerinden geçen yol kısa ve emniyetliydi. Bu yüzden İstemi Kağan silahlı bir mücadeleyi tercih etti. Elçilik heyetinin zehirlendiğini ileri sürerek intikam almak için harekete geçti.¹⁴

Savaşmaya ciddi olarak karar veren han, alelacele bir müttefik edinmek maksadıyla aynı Manah'ın idaresinde bir heyeti, hem ticarî işbirliği, hem de İran'a karşı askerî dayanışma anlaşması imzalaması için İmparator Jüstinus'a gönderdi. Kafkasya üzerinden Konstantinopol'a gelen Manah, esasen ziyaret için en güzel zamanı seçmişti. 568'de Langobardlar İtalya'yı istila edince İmparator II. Jüstinus, ülkesine etek dolusu paralara malolan batı politikasından fiilen vazgeçmişti. Bu arada Persler'le savaş kaçınılmaz noktaya gelmişti ve Bizans güçlü bir müttefik arayışı içindeydi. Bu yüzden İmparator Türk elçisini fevkalade saygıyla karşıladı ve ittifakı pekiştirmek için 568 Ağus-

14 Pigulevskaya N.V. (См. Византия на путях в Индию. с. 202-204) olayları başka bir şekilde izah etmektedir ve bana göre ikna edici değildir. O, henüz yarı göçebe (?-L.G.) hayatından kurtulamayan Türkler'in ticarî kuralları bilmedikleri için tebaaları Sogdianları devreye soktuklarını ve bu yüzden Manah'ı İran'a elçi olarak gönderdiklerini ileri sürüyor. Ancak bir gerçek var ki Çinliler Türkler'in Sogdianalara verdikleri ipeği savaşmadan teslim etmiyorlardı. Eğer onlar ipeği satmak istememiş olsalardı ne Sogdianalılar, ne de İranlılar onların istediği fiyattan ipek satın alamazlar ve avuçlarını yalarlardı. Halbuki Türkler ipeği gerek ganimet ve gerekse vergi adı altında alıyorlar, fiyat belirlemeden Sogdianalı tacirlere veriyorlar, böylece ticaret araçları için cazip bir şey haline geliyordu. Zaten mağlupların galiplere karşı her zaman için kin beslediği bilinen bir hakikattir. Manah İran şahına elçi olarak giderken kendi hayatını riskettiğini biliyordu ama İstemi-han, Menandros'un deyimiyle, Sogdianalıların ticaret ve diplomaside Türk beylerinden daha kıvrak ve tecrübeli olduklarını kabul ediyordu. Pigulevskaya Sogdianalıların İpeği İran'a satmayı, İran'ın doğrudan Batıya pazarlamasını teklif ettiklerini kaydetmektedir. Halbuki Menandros kesinlikle böyle bir teklifte bulunmadıklarını, aksine ipeği doğrudan batıya götürüp satma taraftarı olduklarını belirtmektedir. Pigulevskaya ayrıca İran şahının elçinin teklifini kendisine ticarî rakip çıkmasını önlemek maksadıyla reddettiğini ileri sürmektedir. Halbuki VI. Yüzyılda ipek ticareti zaten serbest olmadığı için rekabet de söz konusu olamazdı. Bence işin doğrusu İran Türkler'le müttefik olarak kalmak istemiyordu.

tosu'nda geri dönen Manah ile doğu şehirleri genel valisi Klikyalı Zemarkos'u elçi olarak gönderdi.¹⁵ Elçiyi güler yüzle karşılayan İstemi-han, niyetinde samimi olduğunu göstermek için ona İran'a doğru harekete geçen ordusuna refakat etmesi teklifinde bulundu.

Hüsrev savaş istemiyordu. Talas Nehri vadisinde Türk ordusu İran elçisiyle karşılaştı. Fakat hakan, verdiği ziyafette Bizans elçisini İran elçisinden daha şerefli bir yere oturttuğu gibi, bir de onun huzurunda şahın elçisini azarladı. Pers elçisi İran'a savaş haberiyle geri döndü. Bu olaydan sonra hakan Zemarkos'un Bizans'a geri dönmesine izin verdiği gibi, Tağma Tarhan'ı¹⁶ da Manah'ın oğluyla birlikte elçi olarak gönderdi. Bu arada Manah ölmüştü ama onun temelini attığı Bizans Türk ittifakı daha uzun ömürlü oldu ve İran'a karşı düşmanlık daha sonra Türkler'den Hazarlar'a miras kaldı. Bu düşmanlık İran şahlarının yerini Arap halifeleri aldığı zaman da değişmeden sürüp gitti.

Eftalit Mirasının Paylaşımı

Savaşın çıkmasının görünen bahanesi İstemi-han'ın, Persler'in daha önce Eftalitler'e ödedikleri verginin, kendisine de ödenmesini istemesiydi.¹⁷ Bu isteğin reddedilmesi mukarrerdi ama han da karardı. Türk süvarileri süratle Amuderya üzerinden Cürcan'a gelerek "bir süre önce Persler'in hâkimiyetine geçen¹⁸ şehir ticaret merkezlerini ve sır¹⁹ depolarını" işgal ettiler. Fakat Persler'in henüz V. Yüzyıl'da Eftalitler'e karşı tahkim ettikleri sınır kaleleri Türkler için aşılamaz gibi göründü. Hücumu durduran Türkler 569'da Soğdiyana'ya döndüler.²⁰ Anlaşılan İstemi-han düzenli ve iyi eğitilmiş Şehinşah ordusuyla kozlarını öyle kolaylıkla paylaşamayacağını farketmişti. Bizanslıların Mezopotamya'da Persler'le savaşa girmek üzere olduğunu, orada Pers ordusunun oyalandığını bilen İstemi-han, artık Efta-

¹⁵ Menandr, p. 375.

¹⁶ Tarhan: Kendisine vergi muafiyeti tanınan bir ünvan.

¹⁷ Noeldeke Th., *Geschichte der Perser und Araber*..p. 158.

¹⁸ Bizanslı Theophanes (*Vizantijskie istoriki*, s. 493) Masson M.E., bu limanların İranlılar tarafından 484'de kaybedildiğini, Türkler'in onları 568'de ele geçirdiklerini kaydediyorlar. Bkz. Masson .E., *Fragments*, p. 50.

¹⁹ Sır : Çinlilerle ipek ticaretinde aracılık yapanlara verilen isim. Gumilëv L.N. *Dinlinskaya problema*/Известия ВГО, 1959, Т. 91, №1, с. 23. Bundan sonra: Gumilëv, *Dinlinskaya*.

²⁰ Christensen A., *L'Iran sous les Sassanides*, p. 373.

litler'in mirasını taksim etme vaktinin geldiğine karar verdi. İttifak anlaşmasına göre Hüsrev Anuşirvan 571'de Sind, Bost, Arrohaç (Arohoziya), Zebulistan, Toharistan, Darlistan ve Kabulistan'ı almıştı. Bundan başka Persler Eftalit prensi Fagoniş'in ülüşü olan Çağaniyan'ı da²¹ vassallıklarına almışlar, Türkler ise Soğdiana'ya yerleşmişlerdi.

Barış anlaşması yapmış olmak Hüsrev Anuşirvan için büyük başarıydı. Her şeyden önce doğu sınırlarını öylesine uzaklara taşımıştı ki, seleflerinden hiçbiri bunu başaramamıştı. İkinci olarak ordusunu batıya kaydıracak bir serbesti sağlamıştı. Çünkü batıda Ermeniler ayaklanmış, Gürcüler Bizans'ın vassallığına geçmişler, Arabistan'da Etioplar hareketlenmişler ve nihayet 572'de Bizans kuvvetleri harekete geçerek Nizib [Nusaybin] i kuşatmışlardı. Düzenli ordularını batıya kaydıran Hüsrev Anuşirvan kısa zamanda askerî açıdan inisiyatif ele geçirerek 573'de Dara şehrini zaptetdi.²² Doğrusunu söylemek gerekirse o, bu başarılarını, Sava'dan Don'a kadar uzanan geniş stepleri ele geçirerek İstemi-han'ı askerî kuvvetlerini güneyden batıya çevirmeye mecbur bırakan Türkler'in nefret ettikleri Avarlar'a borçluydu. 567 ve 571'de Türkler bütün Kuzey Kafkasları²³ ele geçirerek Bospor [Posporos] civarında Bizans İmparatorluğu sınırlarına ulaştılar. Artık dostları ve müsteşarları durumundaki Soğdianlar bu güzergah üzerinden yeni bir kervan yolu açabilirlerdi.

Pers-Avar kıskacı içine sıkışmış olan Bizans, İstemi-han'la ittifaka can atıyordu. Zaten birkaç yıl öncesine kadar Eutichius, Hiredion, Kilikyalı Pavlos ve Anangast'lar Türkler'e elçi olarak gönderilmişti.²⁴ Doğu ile Batı arasında bir ittifak gerçekleşecek ve bir dostluk köprüsü kurulacak gibi görünüyordu ama olaylar başka istikamette gelişmekteydi.

Bizans'la Savaş

553'de Bizanslılar kendi ipek sanayilerine sahip olmuşlardı. Prokopios Kesariyski'ye göre iki Hristiyan papaz, Bizanslı Theopha-

21 N'oldeke Th., age., 156-169.

22 Feofan Vizantiyski, age., s. 493-495.

23 Türkler b-n-j-r (Bolgar) Belencer, Hazar'ı hâkimiyet altına alıp, Derbent'e kadar geldiler ve ganimet toplayarak bozkırlara geri döndüler. (Tabari, 1-2/895, 896; İbn al-Esir; krş. Artamonov, *İstoriya*, s. 137-138)

24 Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, 10/169.

nes'e²⁵ göre ise birkaç İranlı, bastonlarının içini oyarak ipek böceklerinden birkaçını Konstantinopol'a getirmişlerdi. Pigulevskaya N.V. böceklerin Soğdiana şehirlerinden²⁶ getirildiğini; Masson M.E. ise - Theophanes'in anlattıklarına istinaden - onların Cürcan'dan kaçırıldığını ileri sürerler.²⁷ Böylece Konstantinopol, Beyrut [Beritos], Tyros [Sur] ve Antioch (Antakya) da ipek yetiştirilmeye başlandı. VI. Yüzyılın sonlarında ipek ithalatı artık Bizans için önceki gibi önemli değildi ve Türkler'in ipek pazarını tekellerine geçirme faaliyetleri ise neticesiz kalıyordu.²⁸ Küçük rekabetler onları ipeğin fiyatını düşürmeye mecbur ediyordu ve bu da ticaretteki paylarını azaltıyordu.

İpek ticaretinin getirdiği rekabet sebebiyle soğuma dönemine giren Türk-Bizans müzakereleri Avar meselesini küllenmeye bırakmıştı. 568 anlaşmasına göre Bizanslılar Avarlar'la ittifak yapmamak mecburiyetindeydiler. Bu yüzden barış yapmak ve Pannonya'nın işgaline izin verilmesini sağlamak maksadıyla Jüstinus'a gelen Avar elçisinin talepleri reddedilmişti.²⁹ Buna rağmen Avarlar Pannonya'ya girmişler ve Bizanslılar'ı mağlup ederek onları 570'de barış anlaşmasına icbar etmişlerdi.³⁰

Bu iki durum nasıl politik bir gruplaşmanın meydana geldiğini göstermek için yeterlidir. Türkler Volga'ya, o ana kadar Türk süvarileri gibi sert kayaya çarpmadıkları için hep zafer kazanmaya alışmış muzaffer kabilelerin bulunduğu bölgeye gelmişlerdi. Avarlar'ın beklenmedik şekilde güçlenmeleri bölgede Türkler'in düşmanı olan bütün kabileleri onlara karşı meylettirmişti ve bunların başında da Türk ordusunun sırtında daima bir bıçak gibi duran Kuturgurlar geliyordu. Ancak Avarlar'ın Gepidler ve Grekler'le savaşa tutuşmuş olmaları, savaşın henüz nasıl sonuçlanacağını bilinmemesi sebebiyle Türkler zayıf düşmanlarını kolayca altedebildiler. Avarlar'ın güçlü bir devlet kurarak Bizanslılar'ı ittifak anlaşması akdetmeye zorlamaları karşısında Türkler sessiz sedasız bekleyemezlerdi. Nitekim Valentinus 576'da Türkler'e elçi olarak geldiğinde oldukça soğuk bir şekilde karşılandı.

25 Feofan Vizantiyski, age., s. 493; Новейшая литература в кн. Пигулевская Н.В. Византийская дипломатия...с. 204; Masson M. Y. Fragmenti, s. 47-51.

26 Pigulevskaya, Vizantiyskaya, s. 205-206.

27 Masson M. Y. Fragmenti, s. 50.

28 Age., s. 49.

29 Feofan Vizantiyski, age., s. 493.

30 Menandr, s. 400.

Bizans elçisi Türksanf (T'an-han) isimli sekiz prensten biri tarafından kabul edildi. (O dönemde Türk Hakanlığı hakan-ı kepire bağlı sekiz prensliğe bölünmüştü). Valentinus'un kabul merasiminde Türksanf şöyle dedi: "Ağzında on dili ve bin yalanı olan Rimler siz değil misiniz?" Sözlerini bitirdikten sonra on parmağını ağzına tıkıp çıkartarak devam etti: "Şu anda benim ağzımda on parmağım olduğu gibi, siz Rimlerin ağzında da on diliniz var. Biriyle bana, diğeriyle benim kölelerim Varhonitler'e yalan söylüyorsunuz. Sizin hükümdarınız benimle barış müzakerelerini sürdürürken, diğer yandan da efendisinden kaçan yani benim kölelerim Varhonitlerle [Avarlar'ı kastediyor, L.G.] anlaşma yaptığı için çok yakında bu hareketinin cezasını çekecek. Fakat Varhonitler Türkler'in tebaası olarak istediğim zaman bana gelirler. Siz Rimler neden benim devletimin elçilerini kendi gittiğiniz yoldan başka bir yol olmadığına inandırmak için Kafkaslar üzerinden gönderdiniz? Siz bunu, yolun güçlüğünü hesaba katarak Rim topraklarına hücumdan vazgeçmem için yaptınız! Ama Danapr [Dinyeper] nehri nerede, Istr^{*} nereye akar, Evr^{**} nereye dökülür, kölelerim Varhonitler hangi yoldan Rim diyarına vardılar. hepsi-bana ayân. Sizin gücünüz de benim için sır değil. Güneşin ışıklarının ilk doğduğu yerden battığı yere kadar bütün topraklar benim hâkimiyetim altındadır. Şu bedbaht Alanlara ve hatta Utigur [Uturgurlar]a bakın. Engin cesaretleriyle coşup, güçlerine güvenerek muzaffer Türk milletine karşı çıkmaya cür'et ettiler ama ümitleri boşa çıktı. Bu yüzden tebaamız ve kölemiz oldular!"³¹

Bu metin bize Türk dış politikasındaki değişikliği açıklamaktadır ama Türksanf'ı neyin motive ettiği Menandros'un izahında yeterince açık değil. Türksanf, Bizanslılar'ın Avarlar'la ittifak yaparken, Greklerin Don nehri boylarında nasıl bir saldırıya maruz kaldıklarını, bu yüzden barış anlaşması imzalamaya mecbur bırakıldıklarını bilemezdi. Valentinus çok rahatlıkla kendilerini haklı gösterecek bir savunma yapabiliirdi ama o aksi bir hareketle, Türksanf'ın babasıyla olan eski dostluğa ve elçi oluşunun kendisine sağladığı can güvenliği unsuruna sığınmayı tercih etti. Kısacası o galiba kendini suçlu hissediyordu. Bunun sebebini Arap tarihçileri, Taberî ve Saalibî izah etmektedirler. Onlar, Hüsrev Anuşirvan'ın savaşlarını anlatırken, onun Bizanslılara karşı yürüyüşten döndükten sonra Hazarlar'a [yani Batı

* Istr(Istros) - Tuna nehrinin eski Yunancadaki ismi (çev.)

** Evr -Meriç nehri (çev.)

31 Menandr, s. 418-420.

Türkleri-L.G.] yönelip onlarla hesaplaştığını belirtiyorlar.³² Bu olay için Saalib'de tarih gösterilmiyor ve sadece "Antioch'un zaptından sonra" deniliyor. Taberî'de ise buradaki olaylar kronolojik cetvelin dışında açıklanıyor. Gerçekten de 575'e kadar Bizans'ın Türkler'e gönderdiği elçiler saygıyla karşılanıyor, 575'de İran'la Bizans arasında mütareke yapıldıktan sonra Hüsrev Anuşirvan serbest kalan ordu-suyla düşmanları olan eski müttefikleriyle hesaplaşmaya yöneliyor-du. 570-576 yılları arasında ise Türkler Kuzey Kafkaslar'ın fethiyle meşguldüler ve onların yardımıyla Bizans'ın gümeştesi Guarami Bag-ratuni Kartli'de tahtında oturabilmiştir.³³ Türkler Bizans'a güvendik-lerinden bir arka darbe beklemiyorlardı.

Böyle bir durumda Türksanf'ın öfkelenmesi anlaşılabilir. Nite-kim diplomatik münasebetler hemen kesilmiş ve 576'da Uturgur-lar'ın desteğini alan Türkler Bospor'u zaptederek "böylece Rumlar'a karşı savaş açtıklarını"³⁴ göstermişlerdir. Türkler'in hücumu burada durmadı ve Kırım'a girdilerse de, muhtemelen geri püskürtülmüşler-dir. Daha sonra Batı Kafkaslar³⁵ üzerinden Bizans'a ulaşmak isteyen Türkler, Kafkas sıradağlarının kuzey sınırlarında bulunan Ergisi hü-kümdarlığının mukavemetiyle karşılaştılar. Transkafkasya'ya geçme-ye muvaffak olamayan Türkler böylece 80'li yılların başlarında bir-çok savaş esiri alarak geri döndüler. Karşılaştıkları şiddetli mukave-met yüzünden Kuzey Kafkasya ve Dağlık Dağıstan'da Derbent'e ka-dar olan bölgeyle yetinmek zorunda kalan Türkler'in böylece Bizans üzerindeki baskısı azalmış oldu.

32 Tha'alibi., *Histoire des rois des perses*, traduite par H. Zotenberg, Paris, 1900, p. 614. Tabari, *Cronique*, II/161. Görünüşe göre Hüsrev Türkler'den Cürcan şeh-rini ve şehirdeki limanları almış olmalı. Çünkü bu şehri daha sonra İran sınırları içinde görüyoruz.

33 Brosset M., *Histoire de la Georgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle*. SPb, 1894, I, p. 216. Ci-après: Brosset, *Histoire*. Brosset anlatılan durumun 559'da olanlara çok benzediğini ileri sürerek bu tarihe şüpheyle bakıyor. Bana göre ise burada bir kronoloji hatası değil, olayların anlatımında bir hata söz konusu. Yani bir takdim tehir yapılmıştır. Bir başka deyişle ben Guarami'nin 575'de tahta oturduğunu belirten muarrihe inanıyorum.

34 Menandr, s. 423.

35 Feofilakta Simokatta, *Istoriya*, s. 160-161. Gumilëv L.N. *Biografiya türskogo ha-na v istorii Feofilakta Simokatti i v deystvitel'nosti*. /VV. 1961. T. XX, s. 72. Bun-dan sonra : Gumilev, *Biografiya*.

Çin ve İpekyolu

Şimdi de Türkler, Soğdianalılar, Persler ve Grekler için oldukça gerekli olan ipeğin asıl kaynağından yani Çin'den nasıl çıktığını görelim. Çin köylüsünün alın teriyle üretilen bu değerli mal, oldukça yüksek ve sürekli toplanan vergiler yüzünden onlara hiçbir şey kazandırmıyordu. Lüks tüketim eşyaları arasında sayılan ipeğin bütün geliri sarayın israf derecesindeki harcamaları için kullanıldığından iç pazara herhangi bir faydası olmuyordu. İç pazar fiyatları ihraç fiyatlarının çok altında olduğu için Çin ekonomisi bu işten büyük zarar görüyordu. P'ei-Chou yönetimi, politik başarıları Türk hakanlarının davranışlarına bağlı olduğu için vaziyeti değiştirecek bir şey yapamıyordu. P'ei-Ch'i ve Togon ancak Türkler'in yardımlarıyla mağlup edilebilmişti ve ayrıca arka cepheyi emniyete almadan Güney Çin'in fethi mümkün değildi. Diğer yandan P'ei-Chou hanedanının tamamiyle bir Çin devleti olmadığını, aslen Siyenpiller tarafından kurulduğunu, onların kendilerini Çinli gibi göstermeye çalıştıklarını ve gerçekten de Kuzey Çinli vatandaşların kıyafetlerine büründüklerini mutlaka gözönünde tutmak gerekir. Çünkü T'o-pa'ların "örme saçlı" torunları kendi dil ve törelerini unutmuş olsalar da, Çinli mağluplar nazarında daima nefret edilen kişiler ve istilacı torunları olarak kalmışlardı. Çin halkı için en az nahoş olan şey, P'ei-Chou hanedanının yürüttüğü dış politikaydı. Türkler'le yapılan ittifak - ki kendilerine çok yüksek bedeller ödenmekteydi- hanedanın hâlâ bozkır alışkanlıklarından vazgeçemediğini ortaya koymuştu. Üstüne üstlük Daoizm ve Budizmin yakın takibe alınması da muhalefeti gittikçe güçlendirmiş ve en nihayet çok ulusluluk, imparatorluk içinde Çin unsurunu kuvvetlendirmişti ama ayrılıkçı hareketler neticesinde Kuan-lung grubunun taraftarları çoğalmıştı.

Wei hanedanının çökmeye başladığı zor günlerde Shan-Tung'dan pekçok zengin Çinli aile Shen-si'deki Yü-wen T'ai'ya sığınarak Kuan-chung ve Lung-hsi bölgesine yerleştiler. Burada komşuluk ilişkileri sonucu yerli halkla birleşip akrabalık ve birlik bağlarıyla yaşadıkları yerlerin isimlerinden faydalanarak -Kuan(chung) ve Lung(hsi)- Kuan-lung ismini aldılar. Başlangıçta Kuan-lungların reisi, anne tarafından küçük yaştaki imparatorun dayısı ve aynı zamanda P'ei-Chou hükümdarının başkumandanı Yang Chien'di.³⁶

36 Şan Yüe. *Oçerki istoriya Kitaya*. M., 1959, s. 178. Bundan Sonra: Yüe, *Oçerki*.

Yang Chien “oldukça asabi, inançsız, kitap sevmeyen, kurnaz bi-riydi. Herkes kendisinden korkar ve emirlerini anında yerine getirir-di. Sabahtan akşama kadar dur durak bilmeden devlet işleriyle uğra-şır.”³⁷ Politik sempati ve antipatisini sırtını dayadığı çevresi belir-lemişti. Ülke içinde sosyal muhalefeti yumuşatmaya yönelik barışçı bir politika takip etmiş ama komşularına karşı daima sertlikten ya-na olmuştur.

563'de Chien siyasilere Türklerle savaşmaya çağırarak yönlendir-meye teşebbüs etti. Bu teşebbüs için kendisini şu sözlerle haklı göstermeye çalışıyordu: “Türk askerleri ödüle de, cezaya da fazla önem vermezler. Kumandanlarını pek saymazlar ve çoğu disiplin ne-dir bilmezler. Onların hakkından gelmek zor değil. Onların gücünün haddinden fazla abartıldığı belli. Onlar sadece yöneticilerini kendile-rine gelen elçilere cömert davranılması konusunda teşvik ederler. Maksatları kendileri de oraya elçi olarak gittikleri zaman bedavadan bol hediyeler koparabilmektir. Saraya yalan yanlış raporlar sunulur ve kumandanlar bunları ilk işittiklerinde korkudan titrerler. Çirkin dış görünüşlerinden kendilerini yiğit kişiler sanırsınız ama yine de onların defterini dürmek zor değil. Bundan böyle benim düşünceme göre gönderdikleri elçilerinin hepsinin kellesini kesmeli.”³⁸

Elbette bu sözler sadece Kuan-lung grubunun görüşünü yansıta-bilir ama gerçekler hiç de öyle değildi. Bir kere heybetli Türk süvari birliği Çinlilerin piyadelerinden daha fazla manevra gücüne sahipti ve sabık göçebelerden farklı olarak cephe darbesi vurma kabiliyetine de maliktiler. 578-579 savaşları Türk savaş gücünü apaçık ortaya ser-gilemişti. Yang Chien'in taraftarlarına şteplerdeki hareketi rüşvetle yönlendirmeyi teklif ettiğinin gerçek olduğunu sanmıyorum. Aksine Türkler'e hediye yani ipek kumaş verilmesinin önlenmesini istemesi de bu görüşümüzü doğrulamaktadır. Ona göre bu durum Türk ha-kanlarının ekonomik gücünü zayıflatacak ve aynı zamanda Çin'de vergilerin düşmesini sağlayacaktı.

Kuan-lung grubu böylece ülkelerin ekonomik ve politik yönden tecrit edilmelerini sağlayacaklarını zannediyorlardı. Teklif ettikleri program imparator tarafından reddedilmişti ama Yang Chien bekle-yebilmeyi kabullenmişti. Ne var ki zaman ondan yanaydı. P'ei-Chou

37 Cordier H., *Histoire générale de la Chine*, Paris, 1920, 1/25.

38 Biçurin, *Sobraniye*, 1/232.

hanedanı hukukî yönden zayıflarken, yani Siyenpi unsuru gücünü yokederken, Türkler'in talepleri ve Çinliler'in güçleri ise giderek artıyordu. 571'in bahar aylarında Çinli aristokratlar yönetime karşı bayrak kaldırınca kitleler kısa zamanda onlara katıldı. Böyle bir dönemde Yang Chien dokuz yaşındaki imparatoru kendi lehine tahttan indirmeyi başardı. Zavallı çocuk katledildiği gibi, bütün Yü-wen ailesi de kellesini kaybetti ve böylece isyan sona erdi. Yeni hanedan Sui (Suey) adını aldı.

Çinliler'in elde ettikleri kolay zafere rağmen Yang Chien kalabalık Siyenpi beylerini büsbütün ümitsiz bir duruma düşürmek istemedi ve özel bir ferman çıkartarak "daha önce verilmiş olan bütün ünvan ve mevkilerin geçerli olduğunu"³⁹ açıkladı. Çinlileşmiş olan Siyenpi zâdegânları hayatta kalmayı başardılar ve bu durum, Orta-Asya'nın olduğu kadar gelecekteki Çin tarihini de belirleyici bir unsur oldu. Yang Chien, Türkler'e nisbetle 589'da fethi kolayca tamamlayan Güney Çin'in zaptı gibi iki önemli siyasî problemle karşı karşıya olduğu için, elbetteki bu fermanı çıkarmamış olsaydı vukû bulacak bir iç savaşı göze alamazdı. Çünkü Türkler'in mağlup edilmesi Kuanlung kumandanlarının zannettikleri gibi galiba pek de öyle kolay olmayacaktı.

39 Yüe, *Oçerki*, s. 180.

V HAKANLIĞIN İÇİNDE

İktidar ve Halk

Çin kaynaklarına göre Türkler'de birinin han ilan edilmesi karmaşık bir törenle gerçekleşir. Üst düzey beyler hanı bir keçenin üzerine koyarak hâzirûnun sevinç çıgıllıkları arasında dokuz defa güneşe doğru kaldırırlar. Sonra ata bindirerek boğazına ipek bir kumaş bağlarlar ve kaç yıl han olmak istediğini sorarak ona göre tez tez düğüm-ler atarlar. Türk tarihinde, bu cevapların iktidarın ömrünün tayinin-de herhangi bir rol oynadığı görülmemiştir ve bu usûl kabile beyleri-nin birini han seçerken uyguladıkları eski zamandan kalma bir uygu-lamadır. Tahtın miras olarak bir diğerine geçmesi ise çapraşık bir sis-tem dahilindedir ki biraz sonra bunun üzerinde ayrıca durulacaktır.

Devlette hakandan sonra gelen en önemli kişi “yabgu”dur. Başka bir ifadeyle yabgu hanın baş yardımcısı ve naibidir. Çoğu kez de bu göreve hükümdar ailesinden birisi getirilir. Mesela İl-han Bumın dö-neminde yabgu rütbesi kardeşi İstemi-han'a verilmiştir. Bununla bir-likte yabgu veliaht değildir. Herhangi bir vazifeyle bağlı olmayan ve-liahta “tegin” [tigin] denilirdi. “Şad” ünvanı ise, kendine bağlı ülüş-leri [veya uluş/ulus] olan ve hanla aynı kandan gelen prenslere veri-lirdi. Mesela bilahere han olan Sih-mo (Simo okunur), gayr-ı meşru olarak dünyaya geldiği şüphesiyle “şad” ünvanını alamamıştır.¹

Açına hanedanına mensup olmayan daha az önemi haiz zâdegân-lara da görev verilmiştir ama bütün makamlar tevarüs yoluyla kişi-den kişiye geçmiştir.² Bu cihetten bakıldığında Türkler'in aristokrat bir yapıya sahip oldukları söylenebilirse de, biz henüz zamanı gelme-yen böyle bir sonuca varmaktan iktinab ederiz.

1 Biçurin, *Sobraniye*, I/260.

Türk toplumu içinde savaş esirleri arasından seçilen köleler de hür ve soylu insanlarla yanyana yaşarlardı. Özellikle de bu haktan kadınlar yararlanırlardı. Mesela İstemi-han 569'da Kırgız halkından bir kadın köleyi Zemarkos'a hediye etmiştir.³ Başarılı bir savaştan sonra binlerce Çinli kadın esir getirilmiştir. Keza 619'da Ch'u-lo Han, P'ing-chou'yu aldıktan sonra "şehirdeki bütün kadın ve kızları" toplamıştır. İnsanların Atrpatakan'da [Azerbaycan] avlanmaları ise Yakın Doğu'daki insan avını hatırlatacak cinstendir.⁴ Ve bir defasında esirlerin paylaşımı sırasında meydana gelen bir ağız dalaşı Yü-kuşad'ı tahtından etmiştir.⁵ Dolayısıyla Türkler'in kölelik sistemiyle tanışmış olduklarını kabul etmek lazım gelir. Ancak burada bir soru sormak gerekiyor: Acaba köleler göçebe hayatında ne gibi haklara sahiptiler? Köle, şayet mâlûl değilse, efendisinin atına atlayıp kaçma hakkına her zaman sahiptir ve çaldığı atın bedeli de ödetilmez. Görülüyor ki Türkler'de kölenin durumu ağır değildi. Metinler de bu konuda bilgi vermektedir. 586'da Sha-po-lio Han'a Sui hanedanının vassalı olması teklif edildiğinde sorduğu soru şu oldu: "Vassal ne demek?" Kendisine "Sui hanedanına vassal olmak, bizde kul olmak ne ise odur" diye cevap verildiğinde han şu karşılığı verdi: "Ben Göğün Oğlu'na kul olmaktan mutluluk duyarım." Sonra da elçiye hediyeler vererek mutluluğunu izhar etti. Bu kısa iktibas bizi şu soruyu sormaya itiyor: Kim birinin kulu olmaktan mutluluk duyabilir? Şüphesiz Sha-po-lio Han, şu veya bu şekilde, artık Çin İmparatoru'nun "kulu" olduğunu anlamıştır. Her halükarda belli bir ölçüde bağımsızlık anlamı içeren "kul" kelimesini köle olarak tercüme edebilir miyiz? Çinliler'in "kul" kelimesini "pu" ile değil "tch'in" le karşılamaları da tesadüfî değildir. Biçurin N. Ya. "tch'in" kelimesini "vassal" fakat S. Julien "sujet"⁶ yani "tebaa" olarak tercüme etmişlerdir. Allah'tan Orhon Yazıtları "kul" kelimesinin ne manada kullanıldığı konusunda bir açıklık getirerek meseleyi aydınlatıyorlar. Kül-tegin'in büyük yazıtlarında şöyle deniliyor: "...tabgaç buduña baglık urı oğlın kul boltı, silik kız oğlın küñ boltı.." ⁷ Yani "..Tabgaç halkına beylik evladı kul⁸ oldu,

2 Age., s. 299; Julien, *Documents*, 3/233; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 9, 498.

3 Menandr, s. 379.

4 Biçurin, *Sobraniye*, I/246; *İstoriya Agvan Moyseye Kalankatvatsi, pisatelya X ve-ka*. per. K. Patkanova, SPb, 1861, s. 428. Bundan sonra: *Moysey, İstoriya Agvan*.

5 Biçurin, *Sobraniye*, I/267-268.

6 Julien, *Documents*, 3/497.

7 Malov S.Y. *Pamâtniki drevnë-türskoy pis'mennosti*. M.;L., 1951, s.29. Bundan sonra: Malov, *Pamâtniki*.

8 Malov'da erkek ve kadın köleler haline getirildi.

hatunluk kız çocuğunu cariyeye kıldı.” Ancak o dönemde Türkler Gobi'nin güney kesimlerinde T'ang İmparatorluğu'ndaki Çinliler'le pek çok konuda eşit haklara sahip olarak yaşadılar; savaşlara katılarak büyük başarılar gösterdiler ve ülkelerine birçok ganimetlerle döndüler. Burada olay sadece çok uluslu bir imparatorluğa herhangi bir zulüm görmeden itaat etmekten ibarettir.

Başka bir metin alalım:

“..devletini yokeden, hakanını yokeden halkı, cariyeye haline getirilen, kul haline getirilen halkı, Türk hükümrانlığını yokeden halkı ata babalarım kanun kaidelerle yeniden teşkilatlandırıp, idare ettiler.”⁹ Yine yabancıya sadece boyun bükme olayından bahsediliyor ve kesinlikle hürriyetten mahrum edilme söz konusu değil.

Üçüncü bir yerde Bars-bek'in öldürülmesi anlatılarak, halkının “kul ve cariyeye”¹⁰ yapıldığı belirtiliyor. Burada sıradan bir fetih ve itaat altına alma olayından bahsediliyor ama hiçbir şekilde bildiğimiz manada esir pazarına çıkarıp satma olayından söz edilmiyor.¹¹

Binaenaleyh “kul” kelimesinin esasi manası yabancıya boyun bükme demektir. “Kul” kelimesi XIX. Yüzyıla kadar bu manada kullanılagelmıştır. Ancak Türkler'in daha sonraki dönemlerde İslamiyeti kabul etmeleriyle birlikte köle ticaretiyle tanışmalarından sonra “kul” kelimesi önceki anlamını kaybederek “köle” manasında kullanılmaya başlanmıştır. Kulların VI-VIII. Yüzyıllar arasında kullanımını da farklıydı. Kulları kendi topraklarına getiren Türkler, onları ayrı bölgelerde iskan ederek vergi almışlardır.¹² Kadınlar ise evlerde hizmetçi olarak çalıştırılmış veya odalık olarak kullanılmıştır.¹³ Kulların Roma kolonilerinde de olduğu fakat bildiğimiz manasıyla kölenin onlarda bulunmadığı söylenebilir. S. P. Tolstoff savaş esirlerinin belli bölgelere iskan edildiklerini, bunların ürettikleri ürün ve icra-i

9. Age., s. 37-38.

10. Age., s. 39.

11. Tolstoff S.P. kul kelimesini köle şeklinde yorumlayarak, bundan köleliğin o dönemde mevcut olduğu sonucuna varıyor. (Tolstov, *Tiraniya Abruya*, s. 45). Ancak yazıtların incelenmesi bu sonucu haklı çıkarmıyor. Keza onun mehaз gösterdiği diğer metinler de aksi bir sonuca götürmektedir. (Malov, *Pamätniki*, 1959, s. 16, metin, s. 20, çeviri)

12. Tolstoff'un tarif ettiği bu sistem biraz muğlak görünmektedir. (*Tiraniya Abruya*, s. 46-47)

13. Okladnikov A.P. *Neolit i bronzoviy vek Pribaykal'ya*, T. III, bl. V. Obşçestvennyy stroy. Bundan sonra: Okladnikov, *Neolit*.

sanat eyleyerek elde ettikleri gelirler için Türkler'e vergi ödediklerini ispat etmiştir.¹⁴ Esasen onlar bir çeşit tebaa ve haraçgüzardılar ama vergi ödeyen Türklerle aynı haklara sahiptiler.. "Sui-shu" bu haraçların dahi belli belirsiz olduğunu zikreder. "Taleb edilen insan, at, haraç ve sığır miktarı deveye tüy mesabesindeydi."¹⁵ Kalankaytlı Moses ise Türkler'deki tebaa mecburiyetlerini mübalağalı bir şekilde anlatır: "Kuzey Prensi bütün yeryüzünde korku ve dehşet saçtı. Bütün sanat erbabına, altın işlemeyi, gümüş dökmeyi, demir ve bakır eritmeyi bilen herkese müfettişler gönderdi. Her çeşit maldan, Kura ve Araks nehrinden avlanan balıklardan ve hatta Pers hükümdarlığının sıradan tahrirleri için drahmi olarak vergiler istedi."¹⁶

Bu iktibas bize Türk hakanlarının Pers şahlarından çok daha fazla vergi aldıklarını, bundan başka her savaştan sonra hanların ve beylerin servetlerinin süratle arttığını gösteriyor. Bu yağmalama sistemi Tölesler'in Halha ve Cungarya'daki kabilelerine, Kitanlar'a, Güney Munçurya'daki Hi'lere, Soğdiana devlet ve halkına, Toharistan prensliğine, Turfan-Asya sakinlerine, Ural boylarında yaşayan Ugorlar'a, Kuban civarındaki Uturgurlar'a ve Sayan-Altay sıradağlarının güneylerindeki ormanlarda yaşayan halklara uygulanmıştır. Buna ilaveten Çin ya yılda bir defa haraç ödemiş, ya da tahripkar saldırılara maruz kalmıştır. İran ve Bizans ise barış veya ittifak tazminatı adı altında hediyeler vermişlerdir. Elbette bu gelirin bir kısmı savaş masrafları, bir kısmı asker maaşları, bir kısmı fatih halkın ihtiyaçları için harcanmıştır ama aslan payı her zaman yukardakilerin, özellikle de hanların olmuştur.

Bu yolla yığılan servet elbette çok büyük olmalıydı. Menandros Türk hanlarının Bizans elçisini tantanalı bir şekilde ağırlamasını şu şekilde tasvir ediyor: "...ögle yemeği yediler ve bütün gün aynı çadırda ziyafeti sürdürdüler. Çadır ipek kumaştandı ve kırmızı boylarla zevkli bir şekilde süslenmişti. Şarap içtiler. Ama bizim üzüm suyundan yaptığımız şaraba benzemiyordu. Galiba tuhaf bir barbarca ismi vardı.¹⁷ Diğer bir gün Bizanslılar yine ipek papuklarla süslü başka bir otağa alındılar. Burada çeşitli heykeller vardı. Otağ ipek halılarla döşenmiş ve kuşanmıştı. Burada çeşitli görünüşte heykelcikler vardı.

14 Tolstov S.P. *Drevniy Xorezm*, s. 261. Krş. Çuvaşkoye slovo kulanay-dan'.

15 Bıçurin, *Sobraniye*, I/229.

16 Moysey, *Istoriya Agvan*, s. 131.

17 Çinlilerin pirinç votkası. (Grjimaylo, *Zapadnaya*, s. 216).

Dizavul [İstemi-han] som altından yapılmış bir tahtta oturuyordu. Ortada altın tabaklar, maşrapalar ve sürahiler vardı. Yine içtiler. Şarabın nasıl olması gerektiğinden, şuradan buradan konuştular ve dağıldılar. Ertesi gün başka bir otağa geçtiler. Hükümdarın koltuğu, kupalar ve çanaklar altındandı. Yıldızlı ağaçtan sütunlar üçüncü bir çadırı ayakta tutuyordu. Dört altın tavusun tuttuğu bir som altın yatak bu çadırda bulunuyordu. Çadırın önündeki arabalarda, Türkler'in yetilerinden çok değerliliklerini yansıtan som gümüşten ve ince işçilikle meydana getirilmiş sahanlar, heykeller ve leğenler görünüyordu. Hiçbir şey bizdekilere benzemiyordu. Burada Türk prensinin ihtişamı sergileniyordu..”¹⁸

Elbette bütün bu servet yağmacılıkla sağlanmıştı ama Türkler'in dünyanın yarısının hâkimi haline gelmelerini sağlayan zaferler bir tesadüf değildi. Kurdukları ordu ve teşkil ettikleri idarî sistem genel olarak göçebe dünyası seviyesinin üzerindeydi ve rahatlıkla söyleyebiliriz ki onlar övülmeye değer zaferlerdi.

Ülüş Sistemi

Çevrede meydana gelen radikal değişikliklerin benzerleri Büyük Türk Hakanlığı'nda da yaşandı. Bu değişikliklerin ilki de hiç şüphesiz taht tevarüs sistemi idi.

Yukarda geçtiği gibi, İl-han Bumın'ın oğlu ve varisi Kara İssıkhhan babasından sadece altı ay fazla yaşayarak 553 yılı başlarında öldü. Oğlu She-t'u tahttan uzaklaştırılınca iktidar Bumın'ın Mukanhan¹⁹ ünvanını alan ikinci oğlu Kuşu [Ku-chu] ya geçti. Onu bekle-

18 Menandr, s. 378-379.

19 Kadim Türkler'in dahili tarihini anlayabilmek için, her prensin özel isminden başka (yırtıcı) hayvan isimlerini kendisine ünvan edinme hakkının bulunduğu gözönünde tutmak gerekir. Ki bu ünvan onun vazifelerini bihakkın yerine getirmesi halinde değişebiliyordu da. Bazı Türk hakanları iki veya üç isimle tarihte zikredilirler. Mesela She-t'u özel isimdir (Biçurin Né-t'u olarak gösterir); Er-fu Han, Doğu Hakanlığı'nda tımar sahibi iken aldığı ünvanıdır. Hakan olduktan sonra ise İ-li-chü-lü She Mo-ho Sha-po-lo Han ünvanını almıştır. Fakat o daha ziyade Çinlilerin verdiği Sha-po-lıo takma adıyla tanınmıştır. Sha-po-lıo yağmacı demektir. Bazı hanlarda ise sadece ünvanlar veya sadece yırtıcı hayvan isimlerine rastlanır (Liu Mau-tsai, s. 122) She-t'u (tahtı) ele geçiren; Er-fu ise Türkçe er+bek; İ-li-chü-lü She Mo-ho Sha-po-lo= İl Külüg-şad Böke İşbara. Türkçe çevirisi: Şanlı Devletin Şadı, Tanrıdan güç alan Han. Bütün isim ve ünvanları çözmek mümkün olmadığından bazıları ilk konulduğu şekliyle kalmıştır.

yen problemler sadece Türk Hakanlığı'nın yeni filizlenen dış politika meseleleri değil, aynı zamanda Asya'daki durumu değiştirerek, Türk Devleti'ni VI-VII. Yüzyılların en güçlü devletleriyle boy ölçüşecek hale getiren ve hakanlığı bir yüzyıldan daha fazla ayakta tutan üleş (veya uluş) sisteminin de te'sisiydi.²⁰

Üleş sistemi aşağıda izah edilmiştir. Türk devleti uzun mızraklar ve keskin kılıçlarla kurulmuştu. On yıl zarfında (550-560) Türkler Sarı Deniz'den Volga'ya kadar bütün göçebe kabileleri kendilerine itaat ettirdiler ve sonraki yirmi yıl boyunca da yayılmayı sürdürdüler. Bu çok geniş toprakları fethetmekle iş bitmiyordu ve asıl mesele onu elde tutabilmektir. Türkler çok hızlı yayılırken yeni tebaalarının sem-patisini kazanamadılar ve her dakika bir isyan çıktı. Bu isyanlar Açına ordası tarihinden silininceye kadar da hiç bitmedi.

Dahili iç politik problemlerin en başta geleni şüphesiz eyaletlerdeki infirak hareketlerinin bastırılmasıydı ve Mukan-han'ın en büyük problemi buydu. Mağlup bir kabile ancak başında kurt başlı tuğ-larla donanmış zırhlı süvariler bulunduğu sürece mevcut düzene itaat ederdi. Çıkan bir infirak hareketini veya isyan teşebbüsünü ise sadece gerçek manada savaşçı kuvvete sahip bir genel vali bastırabilirdi. Fakat hakanın ordasından çok uzaklardaki üleşde bulunan ve elinin altında hatırı sayılır ölçüde silahlı ordular tutan genel vali hakan-na nasıl sadık kılınacaktı? Doğru; bu yüzden onları yakın akrabalar arasından seçip tayin etmek gerekirdi ama onlar arasında didişmeler eksik olmadığı için bu da durumu kurtarmayabilirdi. O halde üleş sistemi en iyisiydi. Görüş basitti: Genel valinin iyi niyet ve şahsî karakteri onun tahta sadakatının garantisi değildi. O haldé onu merkezî yönetime sadık kılacak menfaatlara haline getirmeliydi. İşte bu yüzden üleş sistemi taht tevarüsünde malum bir nöbet esası üzerine kurulmuştu. Mukan-han'ın yasasına göre tahtın varisi hanın oğlu değil, ailedeki ekber evlâdın bir küçüğü ve/veya küçük amcanın ekber yeğenidir. Tahtın tevarüsünü bekleyen ve hanla aynı kandan gelen diğer prensler ise üleş sisteminde görev alırlar.

558'de Türk devleti dört ana prensliğe bölünmüş, 576'da ise bu rakam sekize çıkmıştır. Bunları Batı Avrupada'daki feodallara benzetmek insafsızlık olur. Çünkü her birinde genellik kurmaylığa (Başbuğa) bağlı kumandanlık ve onun emrinde de muayyen bir askerî güç var-

20 Gumilëv, *Udel'no*.

dı. Menandros en yüksekdeki hana yani başbuğa Arsila²¹ ismini verir. Büyük bir ihtimalle bu Türkçe "arslan" kelimesinin birazcık bozulmuş şeklidir. Çünkü mesela, Mukan-han 572'de ölünce yeni kanuna göre tahta kardeşi T'o-po Han²² geçti. Bundan Arslan kelimesinin T'o-po Han'ın özel (yırtıcı) ismi olduğu neticesine varabiliriz.

T'o-po Han 572'de prenslikleri doğudakini yeğeni She-t'u, batıdakini ise kısa süre sonra yerine Böri-han²³ ünvanını alan oğlunu bırakarak ölen kardeşi arasında taksim etti. Mukan-han'ın oğlu Töremen²⁴ otağını kuzeyde²⁵, muhtemelen Kırgız ve Çik'lerin topraklarında kurdu. Genç yaşta ölen İstemi-han'ın oğulları da ülüş sahibiydiler: Kara Çürin²⁶ Yedisu'da. Türksanf (T'an-han) Volga'nın aşağı kısımlarında ve Urallar'da²⁷. Hakan-ı Kebir'in ordası Türkler'in asıl vatanı Altaylar civarındaydı. Fakat galiba geriye kalan iki ülüş oğulları Amrak²⁸ ve Tegin-şad'a²⁹ aitti.

Bu çok karmaşık ve girift ülüş sisteminde taht tevarüs yasası ilk ağızda kurucu rol oynamış; ayrıca iki defa devlet yönetiminde kritik anların yaşanmasına yol açabilecek çocuk yaştaki veliahtların tahta geçmelerini önlemiştir. Böylece iktidar daima kabiliyetli kişilerin elinde kalmıştır. Ülüşlerin başında bulunan prensler er veya geç yönetim başına gelecekleri ümidiyle disiplini bozmamış, karşı harekete geçmemişler; böylece de devlet dört bir yana gelişebilmiştir. Güney Hunları'nda II. Yüzyılda³⁰ uygulanan taht tevarüs sistemi, -şekil ve

21 Menandr, s. 374, 418.

22 Tabak-han: Türkçe kaseli, tabaklı han demektir ve bu isim, Budist rahipleri gibi elinde bir dilenci tabağı ile dolaştığı için lakab olarak verilmiştir.

23 Böri/Buri: Kurt. Bu Prens Menandros'da P'o-han olarak geçer. Bospor [Kerç] şehri fethedildiğinde Uturgurlar'ın başında idi ki buradan onun ordasının Kuban'da olduğu neticesi çıkarılabilir. (Menandr, s. 422; Marquart J., *Wehrot und Arang*, Leiden, 1938, p. 150-151).

24 Töremen- Türkçe ünvan ismi. Yunanca'da Turum olarak geçer. (Bkz. Gumilëv L.N. *Velikaya raspriya v pervom Türskom kaganate v svete vizantiyskix istočnikov* // VV, 1961, T.XX, s. 88. Bundan sonra: Gumilëv, *Velikaya*.) Bundan başka A-pa (yaşlı, büyük) ünvanı da almıştır. Çince A-po, Farsça Abruy (İtibarlı) demektir.

25 Ch'ang Sun-sheng'e göre kuzey hanlığı onun ülüşüydü.

26 Tarduş-han ünvanını almıştır. (Çincesi T'ien-chüe Ta-t'ou-han, Yunancası Tardu'dur.) Kara-Çürin lakabıdır. Çürümüş, işe yaramaz, sakat demektir.

27 Kuzey Kafkaslar'a yakın. Bizans İmparatorluğu sınırlarına birkaç kez hücum tertiplemiştir.

28 Çince An-lo, Biçurin'de yanlışlıkla Yan-lo olarak yazılmış.

29 Biçurin'de yanlışlıkla Ti-lo-cha şeklinde yazılmıştır.

30 Gumilëv, *Xunnu*, s. 213-214.

muhtevası birazcık farklı olsa da- muhtemelen V. Yüzyılda onların to- runlarıyla temas kuran Açına'ların ataları vasıtasıyla intikal etmiş bu- lanan bu sistemin prototipi idi. Bununla birlikte tarihçiler bize VI. Yüzyılda "geniş ailelerin" varlığından söz etmiyorlar ve doğruyu söy- leyecek olursak böyle bir sistem Türkler için yeni sayılırdı. Her halü- karda bu sistemin uygulanmasının Türk tarihinde müsbet veya men- fi manada bir tesir icra ettiği söylenemez.

Bu sistem, önceden tasarlanmış, hukukî esasları tesbit edilmiş olmasına rağmen Türk toplumu monolit değildi. Çünkü savaşçı ke- simin başında bulunan beylerin halkın umumî çıkarları söz konusu olduğunda kendi aralarında bölünmeleri kaçınılmazdı. Müstahsil gü- cün düşüklüğü ve özellikle kabile hayatını ayakta tutan göçebe hay- vancığına sağlanan şeraitin asgariye inmesi de bu görüşümüzü doğ- rulamaktadır.³¹

Türkler'deki iç ihtilafları gözden geçirdiğimizde Açına hanedanı hakanına karşı onun silah arkadaşlarının çıkardığı herhangi bir isya- na rastlıyamıyoruz. Aksine bütün isyanların başında ya teginler, ya da şadlar bulunmuştur.

Bütün Türkler doğuştan savaşçı oldukları için Açına hanedanına mensup şu veya bu prensin bölüklerinde hizmet ediyorlardı. Her prens emrindeki savaşçıların morallerinin yüksek oluşuyla ilgilen- mek zorundaydı. Çünkü savaşçıları onun tek güvencesi ve koruyu- cusuydular. Binaenaleyh savaşçılar ya başlarındaki prensi kendi şah- si menfaatlerini koruması konusunda uyarırlar, ya da onu terkede- bilirdi. Ancak devlet içinde çatışmalar da kaçınılmazdı. Bununla bir- likte savaşçı güçler asilzadelere ve beylere karşı isyan edecekleri yer- de, iç vuruşmalar, sadece toplum çıkarlarını değil, kabile birliği bağ- larıyla bağlanmayan beyler ve savaşçılardan müteşekkil gruplar ara- sında meydana gelmiştir. Böyle hallerde çarpışan grubun başında bu- lanan prenslerden ülkeyi yönetebilecek birisi daima bulunduğu için iktidardaki yöneticinin yıkılması Türkler için fazla önemli olmamış- tır. Bununla birlikte dış tehlike her zaman söz konusuydu. Bir yan- dan daima saldırmaya hazır halde bekleyen Çin, diğer yanda isyan et- mek için sürekli fırsat kollayan Töles kabileleri. Tehlikeli durumlar tabii olarak Türkler'i birleştirmiş, bu yüzden de savaşçılar arasında han ve şad'lara karşı tek bir isyan dahi vukû bulmamıştır.

31 Potapov L.P. *Ranniye formi feodalnux otnoşeniy u kočevnikov*// Записки Хакасс- кого научно-исследовательского института языка, истории и лите- ратуры. Абакан. 1952, Вып. 1, с. 28. Bundan sonra : Potapov, *Ranniye*.

Fakat Türk hakanlığı yokolmaya mahkumdu. İlk olayların meydana gelişi kesinlikle bize göstermektedir ki, Türk toplumunda sınıf yapılanması, çevresindeki (Çin, Kao-ch'ang, Soğd, İran gibi) millî şura sahip devletlerin güçlü oldukları dönemlerde başlamıştır. Cesaret ve kuvvete karşı kurnazlık ve paranın gücünden faydalanılmak istenmiş ama en iyi silahlarla donatılmış, çok iyi eğitimden geçirilmiş paralı askerler dahi bozkırlı süvari rakiblerine karşı çıkmaya cesaret edememişlerdir. Esasen Türk devletinin yıkılışına değil, onun bir yüzyıldan fazla ayakta kalmış olmasına şaşmak gerekir.

Orda

Türk prenslerinin çevresinde Türkler'den başka mağlup Ju-jan kalıntıları ve kendi ülkelerinde barınamayan, yahut Çin'in hizmetinde olmak istemeyen pekçok insan da vardı. Onlar farklı kabilelerden olsalar bile kendi aralarında küçük aksan farklarını muhafaza ederek eski Türk diliyle konuşuyorlardı. Böylece onlar bir “budun” [Bodun] -millet teşkil ettiler. Ama burada “budun” etnos manasında değil, daha çok “demos” anlamına yakındır. Çünkü budun beylere mukarindir. Cümlelerin kontekstinden de bu anlaşılmaktadır: “Türk bağlar budun”- “Türk beyleri ve halkları” veya belki de “Türk beylerinin halkları” demektir. Ve “Türk kara budun”-“Kara Türk halkı”. Fakat burada “kara budun”-“Kara Türk halkı” bildiğimiz tahkir rengi olarak düşünülmemelidir. “Alti bag budun”- “altı beyin milleti” yani altı bölük ve birlik. Bundan da anlaşılıyor ki “budun” beylerin ve ordaların erleri demektir. Orda ise etnik bir grup manasında değil, askerî teşkilat anlamındadır. V. Yüzyılda Türk ordası kabilelerden teşekkül etmiş, daha sonra devlete dönüşmüştür. Ve orda, askerî hayatı aile hayatına tercih eden gönüllülerden tekemmül etmiştir.

Ordaların adi savaş düzeninde sağ ve sol cenah orduları yer alır. Doğu kanadına *tölös*, batı kanadına da ise *tarduş* denilirdi. I.N. Klukin³² “tarduş” ve “tölös” kelimelerini detaylı olarak inceledikten sonra, idarî-askerî kelimelerin herhangi muayyen bir kabilenin isimleriyle özdeşleştiği konusundaki polemiğe başlamıştır.

32 Klukin I.N. *Novıye dannıye o plemeni tolisov i tarduşey*// Вестник Дальневосточного отделения Академии наук СССР. 1932.№1-2.

Y. Pritsak "budun" kelimesini ulusun bir bölümü şeklinde kabul ederek onu kadim Moğollar'daki "irgen"³³ kelimesiyle kıyaslamaktadır. Sadece yukarda görüldüğü gibi beylerin buduna kıyaslanması değil, ayrıca A.N. Kononoffun "irgen"i "er [erkek]+kin" [çoğul eki]³⁴ olarak kabul etmesi de gösteriyor ki "erkin-irgen" (mtm. olarak erkekler topluluğu) kendi başına bir terimdir, "budun" ise izafet tamlaması olarak kısmen hanların, beylerin budunları demektir. Etnik anlamdaki millet için ise "kun"³⁵ kelimesi kullanılmıştır ama Y. Pritsak'ın budunu "bukun" (bu halk) kelimesiyle karşılaştırma teşebbüsü ne filolojik, ne de tarih nokta-i nazarından inandırıcı değildir.³⁶

Kabileler birliği için ise "oğuz" kelimesi kullanılıyordu. Y. Pritsak bunu bazan "ok" kelimesinin farklı bir telaffuzu, bazan da kabilelerin esasi nüvesi olarak görmektedir. Bu konuyu biraz irdelleyelim.

Kabile

Başlangıçta sadece devlet müesseselerinin teşekkülüne işaret eden ülüş sisteminin şümülü zamanla değişerek hayatın bir parçası olmuştur. Yani aile ilişkilerini düzenlemiş, mülkün bölünmemesini sağlamış ve geniş yapıli ailelerin teşekkülüne zemin hazırlamıştır.

Hakanlık döneminde bozkır halkı oldukça zenginleşmişti. Her şeyden önce dört bir yandan ganimetler geliyor, diğer yandan hanın toplayıp yakınlarına dağıttığı haraçlar onlara da yansyordu. Ancak beri taraftan bilahere stepelerin tükenmesi ve muntazam yağmaların kesilmesi hayvancılığın gelişmesi yönünde olumlu adımlar atılmasına sebep olmuştur. Bu servet akışına paralel olarak büyük çapta birikim meydana geldi ve bu zenginlik har vurup harman savrulmadığı gibi, bölünmeyerek büyük ailelerin elinde muhafaza edildi. Elbette böyle bir şey ancak kabilevi teşkilatlanmanın mevcudiyeti halinde mümkündü. Muazzam bir devleti birlikte yöneten Açına kolu hanları bu tür teşkilatların örneğini ortaya koymuşlardır. Geniş ailelerin reisleri hanlarını taklit ederek akrabalarını hem tebaa, hem de yakın-

33 Pritsak O., *Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker*// Ural-Altaische Jahrbucher, Bd 24, 1952, H. 1-2.

34 Kononov A.N. *Opit analiza termina Türk.*//СЭ 1947. №1. С. 100.

35 Age., s. 81; Malov, *Pamätniki*, 1951, s. 397.

36 Gumilëv L.N. *Ordı i plemena u drevix türök i uyğurov*// Материалы по этнографии ВГО, Л., 1961, №1, с. 19-20.

ları olarak yönettiler. Bu aileler gelişip kabile haline geldikten sonra dahi toprak ve idari birliklerini muhafaza ettiler. Kabile reisleri hükümlerlerinden faydalanarak han veya idikut ünvanlarını da almaya gayret ettiler.

Böylece bilahere hakanlığın enkazı üzerinde Uygurlar, Karluklar, Dulular [Tu-lu] ve Nuşibiler [Nu-shih-pi] teşekkül ettiler. Neticede doğuda Kitanlar, [Ch'i-tan] batıda ise Guzlar ve Kumanlar (Polovesler) aynı yolu takip ettiler. Kabilelerin en başta gelen düşmanları ordalardı ve onların emrine girmemekte kabile başlarında bulunan kişilerin menfaatları vardı. Kabile beyleri yetiştirdikleri hayvanları Çin'e verip karşılığında tarafsız kalmak veya paralı askerlik yapmak için hediyeler almak istiyorlar, orda hanları ise savaş maksadıyla değilse de, askerî tehdit unsuru olarak Çinliler'den tahıl ve gıda maddeleri almak amacıyla, masrafları tebaa tarafından karşılanmak üzere bütün gençleri ordu saflarında toplamaya gayret ediyorlardı. Artık uzlaşma imkanı kalmamıştı.

Hemen hiçbir ana boylarla özdeşleştirilmesi mümkün olmayan ve birbirine yakın olarak yaşayan küçük kabileler kendi aralarında birleşerek ittifaklar meydana getirdiler ki, bu tür topluluklar için "oğuz" kelimesi kullanılmaktaydı. Tokuz-Oğuz (Uygurlar) ve Üç-Oğuz (Karluklar) kelimeleri de böylece ortaya çıkmıştır. Bir de "oğuz" tanımlamasına girmeyip de "Dulu"lar ve "Nuşibi"ler gibi ortaya çıkan birlikler vardı ki, sebep ne olursa olsun, onların birlik oluşturmaları tabii bir şekilde meydana gelmemiş, belki Türk hakanlığına baskı unsuru oluşturmak maksadıyla teşekkül etmiştir. Bu yüzden onlar budun olmayı sürdürerek "On Ok"lar adını aldılar. "Oğuz" ve "budun" kelimeleri arasındaki bağlantıdan anlaşılmaktadır ki Türkler'e boyun eğen Uygurlar, nisbeten onlara budun olmuşlarsa da, dahili yapılarını muhafaza ederek "oğuz" statülerini devam ettirmişlerdir. Nitekim Bilge-han "Tokuz-Oğuz benim özel halkımdı"³⁷ demiştir. Yani Tokuz-Oğuzlar ona-şad-tarduş- bağlı budun idi; başka bir deyişle doğrudan ona itaat arzetmişlerdi.

Konuyla ilgili bütün literatürü kılı kırk yararak inceleyen A.N. Kononoff "oğuz" kelimesinin anlamı konusunda analojik bir sonuca ulaşmıştır. "Oğuz etnik isimlendirmesinin esasi nüvesini og-"boy, kabile" kelimesi teşkil eder ki, bu aynı zamanda kadim Türkler'deki "o"

37 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 42.

- “ana” kelimesiyle ve keza “o uk” - “torun, oğul” ve “o uş” - “akra-ba” ile doğrudan bağlantılıdır...”

Böylece başlangıçta sadece “kabileler” veya “kabileler birliği” anlamını ifade eden “oğuz” kelimesi, bilahere olayların gelişmesiyle birlikte determinatif bir mana kazanarak etnik topluluk ismi haline gelmiştir: Tokuz-Oğuz- “Dokuz (muhtelif) kabile”, Üç-Oğuz- “üç (muhtelif) kabile” gibi.³⁸

Zamanla “oğuz” kelimesi (budun anlamındaki) asıl manasını kaybederek Türkmenler’in efsanevi atası, Müslümanların peygamberler arasında gösterdikleri Oğuz Kağan’ın ismi haline gelmiştir.³⁹

Olayların gelişimiyle ilgili yapılan yorumlamaları esas aldığımızda bunun IV-V. Yüzyıllarda Kao-kui/Tile ve VII-VIII. Yüzyıllarda Töles kabilelerinin boy bölünmeleriyle uyuşum sağlamadığı ortaya çıkıyor. Töleslerin tartışmasız ataları olan Kao-kuiler⁴⁰ oniki patriarkal boya bölünmüş; onların torunları Tölesler ise onbeş kabileden teşekkül etmiştir: Yüan-ko (Uygurlar), Seyanto (Sir ve Yanto kabilelerinin birleşmesi?) [Hsie-yen-t’uo], Ch’i-pi (K’i-bi), T’u-po (Tubalar), Ku-li-kan (Yakutlar’ın ataları Kurikanlar), Tuo-lan-ko (Telengitler), P’u-ku (Puku), Pa-ye-ku- Bayırkı, T’ung-lo-Toñra, Hun [Kun], Sih-kie [Sıkar], Hu-hsie, Hi-kie, A-tie (Edizler) ve Pai-hsi [Pai-ch’i].⁴¹ Dabolar’la özdeşleşme ihtimali bulunan Tubalar’ı müstesna tutarsak, diğerlerini birbiriyle kıyaslamak mümkün değildir. Şayet bir boyun patriarkal kabile sistemi bozulmuşsa ve eski boyların yerine yeni birleşimler türemişse, ancak o takdirde böyle bir yapılanma ortaya çıkabilmiştir. Böyle bir yeni yapılanmanın sonucu olarak Türkler Tölesler’i bir asır hâkimiyetleri altında tutmuş ve “kuzey steplerinde onların gücüyle kahramanlık yapmışlardır.”⁴² Yani Tölesler budun idiler, orda sistemi ve onun tölös-tarduş kanatları içinde yer almışlardı. Bu durumda yeni hayat şartlarına ayak uyduramayan boy yapılarının bölgesel ekonomi ittifaklarına yani kabilelere dönüşmeye başladıklarını kabul etmek gerekir. Bu değişim Kao-kui boyunu -sin yani aile fakat Töles kabilesini- pu (Biçurin çevirisinde “kuşak, nesil”) olarak adlandıran Çinliler tarafından müşahade edilmiştir.

38 Kononov A.N. *Rodoslovnaya Türkmen. Сочинения Абу-л-Гази хана хивинского*. М.-Л., 1958, с.84.

39 Abul’ Gazi. *Rodoslovnaya istoriya o tatarax*; Kononov, *Rodoslovnaya Türkmen*.

40 Biçurin, *Sobraniye*, I/214.

41 Age., s. 301.

42 Agy.

Böylece Açına hanedanı hakanlığının sosyal yapısının temel karakterini kabile ve savaş düzeninin birlikte götürülmesinin teşkil ettiği söylenebilir ve Türkler böyle bir birleştirmeyi gerçekleştirebilen ilk Orta-Asya göçebe halkı olmuştur. Bu birliği onlar bizzat kurmuşlar ve efendileri vahşi Ju-jan ordası ve müttetikleri Töles kabilelerine kıyasla daha güçlü olduklarını göstermek için devletlerine “mengü el” adını vermişlerdir.

“El/il” kelimesi çeşitli şekillerde anlaşılıp tercüme edilmiştir (Bu konuya ileride değinilecektir). Burada esas mana, hâkim kabile olarak başta bulunan orda ile barış içinde yanyana yaşama ihtiyacı hisseden savaşçı kabilelerin mevcudiyetidir.

Çözülecek âcil politik problemler sebebiyle asla son şeklini almasa da, Türkler'in tesis ettikleri sosyo-politik sistem VI. Yüzyılın en iyisiydi. Ama bu sistem hem birkaç nesil Türkler'in bozkırlarda hükümlerlik kılmalarını sağlamış, hem de (ileride görüleceği üzere) onları uçuruma götürmüştür.

Terakki Basamakları

Bir yandan Türkler'in kendi aralarında düzenli bölünmelerini, diğer yandan çok uluslu kabilelerin onlara boyun eğmelerini göz önünde tutmazsak, Türk Hakanlığı içinde neşv-ü nema eden kabilelerin sosyal terakkisinin oldukça karmaşık olduğu ve henüz tam olarak araştırılmadığı görülür. Keza 110 yıllık hükümlerlik boyunca hakanlığın VII. Yüzyılda Türk toplumu bünyesinde gerçekleştirdiği bariz gelişmelerin ve sosyal münasebetlerin VI. Yüzyıldakinden oldukça farklılık arzettiği de mutlaka nazarda tutulmalıdır.

A.N. Bernchtam kadim Türkler'deki toplum yapısının “ilkel feodal cemiyetlerdeki toplum yapısını andırdığı” neticesine varmıştır.⁴³ Elbette onun bu görüşü, barbarlık döneminin askerî demokrasisindeki gelişmeyi birkaç merhaleye ayıran ve aralarında L.G. Morgan'ın da bulunduğu XIX. Yüzyıl Amerikalı, İngiliz ve Alman antropologlarının teorilerine tamamen ters düşmektedir. Bilindiği gibi barbarlığın en üst basamağı demir metalinin eritilmesiyle başlar, yazım işaretlerinin icad edilmesi neticesinde medenileşmeye geçişle devam eder ve onu sözlü-yazılı çalışmalar merhalesi takip eder. Greklerin alp dönemi, Roma'nın kuruluşundan biraz öncesine kadar İtalyan

⁴³ Gumilëv L.N. *Sotsial'no-ekonomičeskiy stroy orxono-yeniseyskix türok v VI-VIII vv. L., 1946, s. 145. Bundan sonra: Gumilëv: Sotsial'no.*

kabileleri, Tacitus'un Germanleri ve Vikingler döneminin Normanları bu silsileyi takip etmişlerdir. Daha sonra bu merhaleye Türkler de girmiştir.

Mesela F. Engels barbarlığın en üst basamağını tarif ederken şöyle der: "Her kültürlü millet kendi alp dönemini -demir kılıç dönemini yaşar."⁴⁴ Buna göre Türkler de metal eritme ve demiri işleme merhalesini yaşamışlardır. "Zenginlik süratle gelişti ama bazılarının zenginliği şeklinde."⁴⁵ Bu tarafımıza ait bir tasvirdir. "Kölelik, artık toplum hayatının bir parçasını teşkil eden kölelik, bitiyor." Türkler de kölelik gerçekten bu gelişim merhalesini yaşamıştır.⁴⁶

Sulanıp ekilebilen topraklar, başlangıçta geçici, sonra bir defa ve sürekli mülk olarak sadece bazı ailelere verildi ki, bu durum, kademe olarak tek evlilikten çok evliliğe geçiş dönemiyle paralellik arzeder. Bağımsız aileler toplumun ziraatçi hizmetçileri olmuşlardır ve Türk toplumu da bu süreci yaşamıştır.⁴⁷

En son olarak idarî mekanizmaya gelince, "Mutlaka daimi olarak sorumlu askerî şahsın temsil ettiği bir başkumandan [başbuğ], -rex, basileus thiudans,⁴⁸ ve askerî teşkilatlar ise artık halkın hayatını düzenleyen fonksiyonlardan teşekkül eder. Başlangıçta sadece bir saldırıyı defetmek veya yeterli olmayan araziye genişletmek maksadıyla yapılan savaşlar, daha sonra yağmalama yapmak ve gerekli sanat mahsulatını elde etmek amacıyla çıkarılmıştır."⁴⁹

Tarihçilerin anlattıkları savaş ve yürüyüşlerin sebepleri sadece savaş için savaş olsa bile, neticede bu, harbî ve medenî fonksiyonları -yabgu, şad, tutuk ve diğerleri - miras yoluyla ellerinde tutan geniş bir bürokrat kesimin doğmasına yol açmıştır ki, bu dönemi inceleyen Avrupalı tarihçiler de aynı görüşü savunmaktadırlar. Savaşlarda elde edilen zaferler ve sağlanan ganimetler başbuğun itibarını ne kadar artırmışsa, diğer beylerin de itibarını artırmıştır. Neticede hem taht, hem de diğer bürokratik mevkilerin miras yoluyla devredilmesi sistemi iyice yerleşmiştir.⁵⁰

44 Engels F. *Proisxoždeniye sem'i, častnoy sobstvennosti i gosudartstva*// Маркс К., энгельс Ф. Сочинения, Т. 21, с. 32.

45 Gumilëv, *Udel'no*, s. 17.

46 Age., s. 19.

47 Gumilëv, *Ordı*, s. 16.

48 ve hanından (diye ilave yapabiliriz. L.G.)

49 Engels F. *Proisxoždeniye*, s. 164.

İşte askerî demokrasiye sahip bir devlet olan Ačina hanedanı da bu süreci yaşamıştır. Ačina hanedanı, yayılmacı emellerine hizmet ederek bütün gücüyle komşularına saldırmak suretiyle kendi millî yapısını korumayı başarmıştır ama bu da talancılarla talan edilenler arasında sürekli bir düşmanlık ve kabileler arası nefret tohumlarının saçılmasına yol açmıştır. Ačina devleti bazı yönleriyle İsparta sistemiyle benzerlikler arzederse de, Ačina ondan çok fazla güçlüydü ve alabildiğine geniş bir coğrafyaya hükmediyordu.⁵¹

Bu barbar devletin esasi gücünü, ordusu ve yönetim sistemi teşkil etmiştir ki, şimdi bu konunun üzerinde duracağız.

50 Morgan D.G. *Drevnè obşçestvo*, s. 196.

51 Krş. *Analogičnoye opisaniye i analiz Tolstova S.P.* (Tiraniya Abruya; Drevniy Xorizm, s. 261).

VI

KENDİ EVLERİNDE TÜRKLER

Türkler'in umumi tarih sahnesine çıkışları demir dökümcülüğündeki ihtisaslarıyla başlamıştır. Kuzeye kaçmış olan efsanevi ataları Açına "Ju-janlar'a demir döküp verirdi"¹. 546'da Ju-jan hanı Anahuan, Türkler'in asıl mesleğine işaret ederek, Türk hakanından "benim dökümcü kölem" diye bahsediyordu.²

Arkeolojik araştırmalarda V-IX. Yüzyıllara ait Türk metalürji örnekleri bulunmuştur. Altaylar'da bulunan demir metalleri, derin olmayan maden ocağı girişleri ve delikler de bu döneme aittir. Demiri, cevheri eriterek elde ediyorlardı. Demirin, oksit ve karbon oksidi birleştirerek, kimyevi operasyondan geçirip yeniden işlenmesiyle ham demir denilen nervürlü metal kütle elde ediyorlardı ki, bunun kalitesi bugün bile yüksek derecelerde ısıtılarak elde edilen metalin kalitesiyle aynı idi.³

Bu yüksek kaliteli demirden Altaylı demirciler keskin kılıçlar, baltalar, üzengiler, bıçaklar, gemler, kamalar, kınlar, mızrak ve ok uçları; keza kulplu ve kulpsuz olarak iki tip oval tencere yaptılar.⁴ Yine aynı dönemde Tuva'da yapılan kazılarda ortaya çıkarılan bu döneme ait eserler ve metal aletler, onların sadece demir değil, ondan başka altın, gümüş, bakır ve kalayı da erittiklerini ortaya koymuştur.⁵

Kırgız hakanlığının nüvesinin atıldığı Hagas'ta birçok yerde demir dökülmüştür. Hemen bütün çam ormanlarında eski dökümhane

1 Biçurin, *Sobraniye*, I/221.

2 Age., s. 228.

3 Kiselev S.V. *Drevnaya istoriya Yujnoy Sibiri*, M., 1951, s. 515.

4 Age., s. 515, 522.

5 Kızlasov L.R. *Tuva v period türskogo kaganata (V-VIII vv)*// Вестник Московского Университета. 1960. № II. С. 75. Bundan sonra: Kızlasov, *Tuva*.

kalıntılarına rastlanmıştır. Altaylar'da olduğu gibi burada da kılıçlar, hançerler ve at koşumları yapılmıştır.⁶

Aynı dönemde yaşayan Türk-Kurıkan kültürleri arasındaki farklar dikkat çekecek ölçüdedir. Başlangıçta, 1912-1914 yılları arasında yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen bulgulara “Kurumçinli demircilerin işleri”⁷ denildiyse de, A.P. Okladnikoff bunların sadece Kurıkanlar'a ait olduğunu ispatladı. Kurıkanlar'ın elde ettikleri ham demirdeki saf metal oranı %99,45'e kadar çıkıyordu; bu yüzden de oldukça katıydı ve dövmeyle elverişliydi. Onlar bu metalden bıçaklar, mızrak ve ok uçları yaptılar ve yama yapmak suretiyle delik tencere-leri tamir ettiler. Bunun yanında Kurıkanlar hayvancılık ve tarımla da uğraşarak, toprağı sulamanın zevkini tattılar.⁸

Ne yazık ki göçebelerin Orta-Çağın başlarındaki dökümcülük işleri henüz sistematik bir incelemeye tabi tutulmamıştır ama mevcut doneler bizi yazılı tarihe inanmaya iteklemektedir. Ki, biz bunlara dayanarak Türkler'in tarih sahnesine millet olarak Orta-Asya'nın demircileri sıfatıyla çıktıklarını; bu özellikleri sayesinde, o ana kadar göçebelerin savaşta başarılı olabilmek için gerekli demir silahlar satın aldıkları⁹ Çin ve Tibet'e karşı bağımsız bir pozisyonda bulunduklarını söyleyebiliriz. Göçebeler demiri daha önce de biliyorlardı ama sadece Türkler ona hükmetmeyi başardılar. Türkler'in satmak amacıyla kendisine demir göstermelerine hayli şaşırان Bizans elçisi Zemarkos, bunu kendisini aracı kılmak maksadıyla özellikle yaptıkları fikrine kapılarak “çünkü demiri elde etmenin güç iş olduğunu söyleyip duruyorlardı” demiştir.¹⁰

Çinli tarihçilerin Fu-li, yani bozkurttan efsanevi türeyişlerini hatırlatmak amacıyla “bozkurt” dedikleri Türk hanları, metal işlemedeki maharetleri sayesinde kendi ordularını silahlandırma ve zırhlı süvarilerden müteşekkil vurucu bir güç teşkil etme imkanına kavuşmuşlardı. Türk silahları boynuz yay, zırh, mızrak, enli ve sivri kılıçlardı.¹¹ Tarihî kaynakların kaydettikleri bu kısa bilgilerin arkeolojik bulgularla takviye edilebilmesi elbetteki sevindirici olacaktır.

6 Kiselev, *Drevnaya*, s. 574-581.

7 Okladnikov A.P. *Istoriya Yakutskoy ASSR*, s. 295.

8 Age., s. 296-297.

9 Biçurin, *Sobraniye*, II/172.

10 Menandr, s. 376.

11 Biçurin, *Sobraniye*, II/229.

Ermitaj Müzesi'nde Türk hassa birliklerini tasvir eden göz alıcı heykeller muhafaza edilmektedir.¹² Bu heykellerin biraz geç dönemleri (VII. Yüzyılın sonu veya VIII. Yüzyılın başları) yansıtmalarına rağmen, üzerlerindeki silahların yapımlarında kullanılan maddeler, henüz o dönemde kültür geleneğinde değişimler yaşanmadığı için VI. Yüzyılın sonlarında esaslı değişiklikler olmadığını göstermektedirler. Heykeller Turfan yakınlarındaki Çinli azilzadelerin gömütlerinde (Tüyuk tepesindeki Tüyuk Mezarda) saklanmaktadır. Turfan'ın yakınlarında, eski Astana'da A. Stein de benzeri heykeller bulmuştur.¹³ Piyade ve süvarilerin giyimleri aynı. Yani her ikisi de at üstünde gidişe uygun. Bu bize, Türkler'de piyadelerin savaşçı bir grup olarak bulunmadığını gösteriyor. Savaş elbisesi miğfer ve zırhtan teşekkül etmiş ki, ilk bakışta çağdaş Kazaklar'daki kürk görünümlü, kestane kızılı haşiyeli, metalik plakalarla kaplı malahayı andırmaktadır. Savaş giysisi, yakası çeneye kadar uzanan uzun cüppedir. Bu cüppe bacağın yarısına kadar uzanır ve muhtemelen sol taraf yukarı kıvrılacağı için sağ taraftan tokalıdır. Cüppenin üzerinden giyilen metal plaka zırh, sıçan dişi şeklinde kestane kızılı haşiyelidir. Ve zırh diz kapağına kadar uzanır. Belden ince bir kemerle bağlıdır; kısa kollu ve yüksek dirseklidir. Galiba kafadan geçirerek giiyorlardı. Bazı cihetlerden Sarmat katafraktını andırmaktadır ve güçlü atlara göre düzenlenmiştir. Uzun süre Tibet'te kullanılan zırhlar, plakaların birbirine içten kemerciklerle tutturulması cihetinden Türk zırhlarına benzerlik göstermektedir. Bundan başka daha mükemmel, daha hafif ve daha sağlam yelmeler icad edilene kadar çok uzun bir süre bu zırhların kullanıldığını da nazarda tutmak gerekir.¹⁴ Savaşçılar, pars derisinden yapılmış sarı siyah lekeli bir şalvardan başka, dizkapaklarına kadar uzanan yumuşak ve siyah bir çizme giiyorlardı ki, bunlar büyük bir ihtimalle bugün bile Tibet'te ve diğer Doğu Türkistan'da kullanılan keçe çizmelerdi. Bu giysiler Tibetlilerinkine benzerlik arz ediyorsa da, Tibet giysilerinde belden aşağı, yani kemerden aşağı sarkan kısımların bulunması karakteristik bir özellik gösteriyor.

Sadece akıncı heykelleri için tasviri silahlar muhafaza edilmiştir ki bu, savaş sırasında oldukça kullanışlı bir mızraktır.

12 Gumilëv L.N. *Statuetki voynov iz Tuyuk-mazara*// Сборник Музея Антропологии и этнографии, Л., 1949, Т. 12. Bundan sonra: Gumilëv, *Statuetki*.

13 Stein A., *Intermost Asia*. Oxford, 1928, Vol.II, p. 614.

14 Aspelin J. R., *Types des peuples de l'ancienne Asie Centrale*, Helsingfors, 1890, p. 13.

Türk atlarına gelince; tasvirlerle göre bu atlar uzun boylu, iri cüseli, ince bakacaklı, uzun boyunlu ve küçük başlı idi. Uzun ve taranmış yeleleri rahvan gidişlerine yardımcı oluyordu. Türk atları kesinlikle Moğol atlarına benzemez. Ama Sâ mânî dönemi atlarına ve özellikle Ho-nan'da bulunan heykellere oldukça benzer.¹⁵ Özellikle at koşumları dikkatimizi çekmektedir. Yastık ve ön kaşın altından başlayan geniş eyer, aşağıda beyaz kenarlı şerit olduğu için iki siyah mitil üstüne oturuyor. Muhtemelen ağaçtan yapılan sarı renkli eyere beş tasma ile göğüse bağlanan iki yuvarlak üzeni ilâştirilmiştir. Günümüzdeki eyerlerden farklı olarak ise göğüsten başlayan bir paldım atın sırtını dolanarak eyerin ön kısmına uzanır. Büyük bir ihtimalle bu, dağ tırmanırken eyerin arkaya kaymasını önlemek için konulmuştur. Kökrete süsü olarak beyaz renkli, yuvarlak ferahiler kullanılmıştır. Bunlar gümüş renkli ve ortası portakal sarısı olabildiği gibi, bazan göğüse, kuyruğa ve dizginlere ilâştirilen boz püsküller de olabiliyordu. Gem vurulan atlar daha dolay eğitilebilmekte ve yelesinden tahrik edilerek süvari atı olmaya kolayca hazırlanabilmekteydi. İnsanların hayretle temaşa ettiği yanlamasına eyere oturan süvari (Kazak biniş stili) ömrünün büyük bir kısmını onun üzerinde geçirir. Üzeni bugünkü göçmen tarzından farklı olarak daha alçaktır. Bu adem-i benzerlikler bizi ata pratik binme konusunda şu faraziye kabul eteye zorluyor: Yüksek bağlanan üzeni ok ve kemer atmak için daha uygundur. Çünkü süvari, diz kapaklarını sıkma suretiyle bacak kaslarının titremesini önlemektedir. Halbuki uzun üzeni süvarinin bütün bacağına zorladığı için çarpışma anında derin dalışlara ve rahat kılıç sallamaya engel teşkil etmektedir. Alışılmışın dışında çok miktarda arka tokaların konulmuş olması bizi, Türk süvarilerinin bunların yarım savaş demek olan av ve uzun koşu için gerekli olduğu düşüncesine kapıldıkları görüşüne sevk ediyor.

Keza Türk hassa ordusu sadece steplerde ve çölde değil, dağlarda dahi hareket serbestisine sahip düzenli zırhlı süvari birliklerinden teşekkül etmişti. Şüphesiz Uygurlar bozkırlılarla aynı kefeye konulamazdı. Nitekim Çinliler de bozkırlıları küçümseyerek şu kelimelerle anlatıyorlar: "Çarpışmalarda asla sıraya girmezler. Öncü birlikler hücum geçirir. Birden saldırır, birden gözden kaybolurlar ama durum sürekli bir çatışmaya girmezler."¹⁶ Elbette Türk zırhlı süvarileri

15 Laufer B., *Chinese clay figures*, I., Chicago, 1914, XVIII, s. 313-314.

16 Biçurin, *Sobraniye*, I/215.

Çinliler için mızraklarıyla, İranlılar için ise atlı okçularıyla korkulu rüya haline gelmişlerdi. Bunu ilerde daha detaylı anlatacağız.

Turfan heykel figürlerinden başka Türk savaşçıları Sülek [veya Sulak] (Yukarı Yenisey) kaya resimlerinde de tasvir edilmiştir.¹⁷ Bu tasvirlerde boynuzdan yapılma oklarla silahlanmış süvariler tabii olarak kambur gösterilmiş. Diğer bir tasvir ise daha da enteresan: "...ağır silahlarla mücehhez bir süvari, boynundan kalçaya kadar zırh plakaları giymiş. Ellerinden umuzuna kadar aynı plakalarla kaplı; göğsü yuvarlak demir halkalarla örtülü. Belinde kılıç ve sadak, sağ elde ağır gürz. Diz vererek ok atan birinin üzerine küçük tuğ takılı mızrağını çevirmiş..¹⁸ Ancak Türkler'de zırhlı birliklerden başka mağlup edilen halklar arasından seçilen hafif silahlı okçu süvariler de vardı. Kopeni köyünde yapılan kazılarda 1939'de S.V. Kiselëff tarafından bulunan bir bronz ferahide şöyle bir savaşçı tasviri var: "Başlıksız bir süvari. Uzun saçları rüzgarda savruluyor. Saçları arkadan bir şeritle düğümlenmiş. Sağ taraftan aşağı doğru bir sadak sarkıyor. Eğri yayı "M" harfini andırıyor. Geniş göğüslü bozkır atının gemi gerilmiş, kuyruğu ise düğümlenmiş. Kökrete ve haşası mükemmel; ön kaştan fazla yüksek olmayan sert bir eyer; onun altında kenarları saçaklı bir mitil, kuyruk altından başlayarak göğüs ortasına kadar uzanan püsküllü bir kayış uzanıyor. Yay şeklinde geniş üzengiler ve çumburdan örülmüş bir dizgin. Eyerin arkasından her iki tarafa doğru tokalar uzanıyor."¹⁹ Bu tasvir kesinlikle VII. Yüzyıla aittir.

Böylece tarihçilerin eksiğini arkeolojik materyaller doldurmuş oluyor. Türkler'de zırhlı süvari birliklerinin oluşu onları çok çabuk zafere götürmüştür. Genel olarak savaş süresini okçu süvariler tesbit etmişler ve onlar hemen hemen hiç zırh kullanmamışlardır. Hafif silahlarla Türkler'in ağır silahlı süvarisinin karşısına dikilen düşman hayatla vedalaşmıştır. Ancak çok âni saldırı düzenledikleri için Türk süvarileri kuşatma savaşlarına elverişli değillerdi. Türkler'i durdurmak için yapılan surlar bu yüzden Çin ve İranlıları korumuş ama bozkırlarda Türk atlısının karşısına çıkan düşmanın hiçbir şansı olmamıştır.

17 Apselin J. R., age., s.II, resim 7.

18 Aspelin, age., s. 12; Appelgren-Kivalo H., *Alt-altaische Kundstenkmaler, Briefe und bildermaterial von J. R., Apselin Reisen in Sibirien und der Mongolei 1887-1889*, Helsingfors, 1931, s. 17.

Bariş Dönemi Meşgaleleri

Türkler'in savaş dönemleri dışında en büyük meşgaleleri göçebe hayvancılığı idi. Ayrıca o dönemde stepleri bezeyen geniş otlak ve fundalıklarda avlanmak da Türk sivil hayatında önemli bir yer işgal etmiştir.²⁰ Şimdi kimsenin yaşamadığı Gobi Altay Çölleri, o dönemde bütün kabilelerin vahşi hayvan avlamak için katıldıkları sürekle avlarına şahit olmuştur.²¹ Sürekle avı yapabilmek için iyi eğitilmiş iz sürücü ve avcı olmak gerekir ki, bir çeşit askerî tatbikat mesabesinde olduğu için bunlar Türkler nazarında oldukça önemliydi. Başarılı geçen bir sürekle avı bol miktarda et demekti ki, Türkler'in ana yemeğı de bu idi.²² Belgeler Türkler'in yiyecek stok etmek amacıyla savaş sırasında dahi sürekle avı düzenlediklerini gösteriyor.²³

Vahşi ve evcil hayvan derileri elbise yapımında, çadır döşemesinde kullanılmış, bundan başka keçe ve deri karışımı örme kumaşlar da yapılmıştır.

Türkler'in en çok yetiştirdikleri hayvan koyundu. Nitekim Türk mezarlarında yapılan kazılarda koyun kemiklerine de rastlanmaktadır. At konusunda da bir sıkıntıları yoktu²⁴ ve kımız Türkler'de şarabın yerini almıştı.²⁵ Sürekli yer değıştirme şartları altında hayvancılık başlı başına bir meşakkatti. Ancak göçebeler koyunlarını ayrı ayrı otlatırlardı ve her ailenin belirli yaylak ve kışlağı vardı. Tarihi kaynaklarda "sürekli kalınan bir yerleri yoktu fakat herkes kendi toprağına ve bölgesine sahipti"²⁶ denildiğine göre bu durum VI-VII. Yüzyıllar arasında kısa fasıllarla devam edip durmuş olmalı.

Ekonomik birlik iki aileli olmaya imkan verdiği zaman oba sistemi geçerli olmuştur.²⁷ Diğer bir sistem küren [veya küriyen] siste-

19 Yevtuxova L. A., Kiselev S.V. *Çaa-tas u syela koleni*.//Труды Государственного исторического музея. М., 1940, Т.ХІ.

20 Bıçurin, *Sobraniye*, I/292; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 8.

21 Grjımaylo G.Y. *Rost pustın i gibel pastbişçnıx ugodiy i kulturnıx zemel' v Tsentral'noy Azii za istoričeskiy period*//Известия Государственного географического общества. 1933. Т.65. Вып. 5, с. 449.

22 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 496.

23 Bıçurin, *Sobraniye*, I/292.

24 *Zaxoroneniya s konem xarakterni dlâ VI-VIII vv.* (Kızlasov, Tuva, s. 53-57)

25 Bıçurin, *Sobraniye*/I/231; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 42.

26 Bıçurin, *Sobraniye*/I/230; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 10.

27 Kadına istisnai olarak daha fazla saygı gösterilmesi açısından Türk ailesiyle XIX. Yüzyıl Kazak ailesi arasında herhangi bir fark olduğunu düşünmeye sevkeden hiçbir delilimiz yoktur.

miydi. Bu sistemde bütün birimler birlikte göçeder ve geceleri ana otağın çevresi arabalarla çevrilir ve devriyeler konulurdu. Bu iki sistem, asırlarca birbirini takip etmiş ve zamanın getirdiği yeniliklerle veya aile yapısındaki değişikliklerle hiçbir değişime uğramamıştır. “Chou-shu”nun iddiaları “T'ang-shu”da kaydedilenlerle birbirini doğrular nitelikte benzerlikler arz etmektedir. T'ang-shu'da Türkler'in 641'de Alashan'a yerleştikleri sırada orada çok geniş otlaklar, en münbit toprak olmasına rağmen neden kavga ederek bölündükleri sorulmaktadır.²⁸ Tarafımdan 1948'de Altaylar'da yapılan arkeolojik araştırmalarda ele geçirilen bulgular ve Türkler'in bıraktıkları izler onların ayrı ayrı meralarda toplandıklarını, nehirli vadilere saçıldıklarını ortaya koymakta ve oba sisteminin dışında topraktan geniş ölçüde faydalanmayı sağlayan üstün bir sistem uyguladıklarını ispat etmektedir. B. Ya. Vladimirtsoff küren sisteminin can güvenliği ihtiyacı sebebiyle ortaya çıktığını, oba sisteminin ise ancak güçlü ve katı yönetimlerin yağmalamayı engelledikleri, kabileler arası çatışmaların son bulduğu ve Türk hakanlarının da aynı yolu takip ettikleri dönemlerde geçerli olduğunu kaydetmektedir. Konuya bu açıdan bakıldığında oba sisteminin ve toprağı ferdi olarak işleme çalışmalarının hiçbir şekilde tatbik imkanı olmadığı kendiliğinden anlaşılır.

Günümüzde ise göçebe aileler muayyen toprakları kendilerine ayırarak çevresini çitle çevirmektedirler. Mesela T'ien-shan dağlarında her bir yayla belli bir ailenin kontrolü altındadır ve başka bir aile oraya gelip yerleşemez. Topraktan bu şekilde faydalanış tarzı göçebe hayvancılığının doğmasına yol açmıştır. Verimli meralar ve özellikle su kaynakları göçebeler arasında önce sürülerin paylaşımını, bilahere ise geleceğin göçmen obalarını teşkil edecek ailelerin bölünmesini beraberinde getirmiştir. Meraların taksimi ve birbirinden çitlerle ayrılması akraba ve kardeşler arasında su ve otlak kavgalarına sebep olmuştur. Ancak topraktan faydalanma sistemi hiç kimseye mülkiyet hakkı sağlamadığı için bu topraklar alınıp satılmamıştır.

Çadır

Tarihçinin, başka milletlerin kültürlerinde belli özellikler aramak, onları bulamadığı zaman da o milletleri primitiv topluluklar grubuna sokmak ümidiyle oldukça abartılı ve tehlikeli bir metod uy-

²⁸ Biçurin, *Sobraniye*, I/260.

gulamaktan kaçınması gerekir. Malumdur ki, Avrupa ve Yakın Doğu halkları medeniyet basamaklarını tırmanarak şehirler kurmuşlar; yüksek mimari özelliklere sahip binalar tesis etmişlerdir. Soğuk iklimin şehirleri terketmeye ve yakındaki kuytu orman kenarlarına sığınmaya mecbur bıraktığı Türkler ise ne evler kurmuşlar, ne de bahçeler meydana getirmişlerdir. Ama hiç kimse de bir yerden başka bir yere taşıma pratikliği, kuruluş kolaylığı ve sıcaklığı açısından keçe çadırlarla boy ölçüşebilecek herhangi bir kerpiç veya taş kulübenin olduğunu ispat edememiştir. Göçebelere göre tabiatla kucak kucağa olma sevgisi onları bu çadırlarda yaşamaya tergib etmemiş, aksine mecburiyet haline getirmiştir. Yaz aylarında bozkırlar cayı cayı yandığı için sürüler T'ien-shan, Altay, Hangay ve Hen-tei yaylalarında otlamak zorundadır. Kışın ise dağlara çok kar düştüğü için sürüler, yer yer kara toprağa ve kuru otlara rastlanılan ovalara inerler.

Elbette böyle bir hayat tarzında çadırdan daha iyisi olamaz.

Aşağıda çadırı en güzel mısralarla tasvir eden Çinli şair P'o Chü-i'nin bir şiirine yer vermeyi uygun gördüm. Bu şiir tarihçi Liu Mau-tsai²⁹ tarafından manzum şekilde Almanca'ya tercüme edilerek yayınlanmıştır.

MAVİ ÇADIR

Alınıp binlerce koyunun yünü
Hazırlandı ikiyüz altın yüzüğü,

Nehir boyunda dallar uzanır,
Güzelliğiyle insanın gözünü alır.

Bemberrak gök, huyar rüzgar etrafta
Askerler çadırlar kurdu otlakta.

Asman rengi ellerle elmiş,
Çadırıyla cenuba çıkıp gelmiş.

Bu çadır ki bozulmaz boradan,
Kırılmaz ipi yağmurdan kardan.

²⁹ Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 471-472.

Yoktur onun duvarı, burçağı,
Hissedersin daim onda sığağı.

Çadır, dağlar çöllerden kaçıp
Gelmiş bana kucağını açıp.

Aydın bağda gölgesi güzel,
Can rahatı hatta kış mahal.

Bağdaş kurup oturunca coşar yürek,
Dört bir yana serilir atlas döşek.

Ozanın sazı bir köşede cıranklar,
Neşeyle hoplar zıplar çocuklar.

Rahattır evden bin kerre şüpheşiz,
Çekersin uykunu müdam onda deliksiz.

Soğumaz tan atıncağa kadar çadır,
Ocak yanı deliksiz uykuya hazır.

Geceleyin ocakta gürleyip yanar ateş,
Yine kendi gölgesiyle tutuşur güreş.

Çökerken akşamın alaca karanlığı,
Yakın artık şu yandaki ocağı!

Seyrederken rakeden ateşi önümde,
Dökülür tatlı bir terennüm leblerime.

Alıştı mı bir kere insan mavi çadıra,³⁰
Dönüp bakmazmış bile altın kasıra.

Herkes sever mavi çadırı, yaşlısı genci,
Gururla bekçilik yapar yandaki köpeği.

30 Kök-hayma (Kuyme) (Bkz. Margulan A.X. Kazaxskaya yurta i yeye ubranstvo// VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. М., 1964, с.9)

Yarışır beyler şahlar saraylar kurmağa,
Değişmem mavi çadırımla onları asla.

Yaşar hanlar altın saraylarda hatta,
Gıpta ederler lakin çadırdaki çırağa!

Çinli şair normal bir çadırda orta halli bir göçmenin nasıl yaşadığını tasvir ediyor. Han tarafından Bizans İmparatoru'nun temsilcisi Menandros Protector vasıtasıyla Blakhernai Sarayı'na hediye edilen çadırlar ise insanı büyüleyici güzelliklere sahipti. Menandros çadırlardan birinin içinde altın tahtın bulunduğu ve bir at tarafından rahatlıkla çekilebilecek kadar hafif olduğunu; diğerinin baştan ayağa ipeklerle kaplandığını, üçüncüsünde ise dört tavus üzerine oturtulmuş han yatağı ile bir altın masa bulunduğunu tasvir eder.³¹ Bu lüks eşyalar elbette günümüze kadar yetip gelmemiş; ağaç ve kürkler çürümüş, altın ve gümüş eritilip başka şekillere dönüşmüş, silahlar ise toprağın altında kalmıştır. Fakat yazılı tarihî belgeler yüzyıllar öncesinin bu zenginliğini, tekrarlanmaz kültürünü, günümüzde arkeolojik kazılarda ele geçirilen bulgulardan daha inandırıcı olarak anlatmaktadır.

Kadının Durumu

Pastoral ev ekonomisi, özel rızaya dayalı ailelerin kuruluşu mutad patriarkal davranışları³² beraberinde getirmiş ve görünüşe göre Türkler de bu kuralın dışına çıkmamışlardır. Kadını isteme insiyatifi erkeğe ait olmuş ve “atanın ölümü halinde, onun büyük kardeşi veya baba tarafından dayısı üvey anne, gelin ve hala ile evlenmiştir.”³³ Mesela Ni-li Han'ın ölümü üzerine kardeşi P'o-shih Tegin tahtla birlikte Çinli hanımı kraliçe Hsien-shih'i de hiçbir zorlukla karşılaşmadan miras olarak almıştır. Göçmenlerde kadının miras olarak kalmasının iki anlamı vardı. Birincisi eve, daha doğrusu otağa yeni bir işçi gelmiş oluyordu ki, bütünüyle faydalıydı. İkinci olarak ise dul kadının namusu korunmuş oluyor yani koca onu kendi hanımı gibi esriyordu. Düğün bir zaruret değildi ama hiç olmazsa dul kadın kaderin kollarına terkedilmiyordu.

³¹ Menandr, s. 377-379.

³² Morgan L.T. *Drevnëye obşçestvo*, s. 134.

³³ Bıçurin, *Sobraniye*, I/230; Julien, *Documents*, pp. 334-335; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 42.

Kadına karşı davranışlarda dikkat çekecek ölçüde şövalyelere yarasır tarzda bir saygı vardı. Çadıra giren oğul önce annesine, sonra babasına tâzim kılarırdı.³⁴ Orhon yazıtlarında Kül-tegin [Köl-tigin] in ölümle burun buruna gelen akrabalarının bulunduğu otağı savunmak için verdiği mücadele heyecanlı bir ifadeyle tasvir edilir.³⁵ Hinduş Patanları'nda olduğu gibi kadının hiçbir hakkı bulunmayan milletlerde düşmanlar kadınları öldürmezlerdi.

Kadının miras olarak devri, metinlerden de anlaşıldığı gibi bizi poligaminin varlığını düşünmeye sevk ediyor ama bu, Türkler'de kadın hakları olmadığı anlamına gelmez. Her ne kadar kadın hakları bazı kısıtlamalara tabi ise de, "Türkler'de kadın vasıtasıyla her şeyi elde etmek mümkün diyen"³⁶ Taberî'ye göre kadının koca üzerinde etkisi vardı. Annenin nesebi Türkler'de çok önemliydi. Prens Töremen'in tahttan uzaklaştırılmasında annesinin "basit bir aileden" olması en önemli faktör olmuştur. Elbette bu onun düşmanlarının ile ri sürdüğü bir bahane idi ama neticede ilginç bir karine idi de. Kadına tanınan hak genel olarak son derece katı ve acımasız bir şekilde korunmuştur. Mesela evli kadına tecavüz etmenin cezası ölümdü. Eğer tecavüz edilen kız ise, mütecaviz derhal onunla evlenmek zorundaydı.³⁷ Daha enteresanı mütecaviz kişi asiler, hainler, katiller ve at hırsızları gibi ağır suçlularla aynı cezaya çarptırılırdı. Bozkır şartlarında at hırsızlığı çoğu kez ölümle cezalandırılır; eğer olay adı bir hırsızlık ise, hırsız çaldığı şeyin on mislini malı çalınan kişiye ödemekle tecziye edilir; kavga çıkarmak ise basit bir ceza ile geçiştirilirdi.

Ve en nihayet elimize ulaşan şaşırtıcı bir bilgiye göre T'ang döneminde imparator, Ch'ang-an'a musiki eğitimi almaya gelen Türk öğrencileri coşkuyla karşılamış, bilahere aynı müzik zevkine sahip bir grup kız öğrenci de onlara katılmıştır. 14-15 kişilik bu grubun 8-9 tanesi kızdı ve onlar birbirlerini kardeş ilan etmişlerdi. Şayet erkeklerden biri bu genç kızlardan herhangi biriyle evlenirse onun ismini alır; kızın arkadaşları da gelin yani aslında damadı görmeye gelirler; kız, damadı arkadaşlarından kıskanmasa da, başkalarından kıskanırdı.³⁸

34 Wieger L., *Textes historiques*. Hien-Hien, 1905-1907, s. 1673.

35 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 42-43.

36 Tabari, *Chronique*, II/302.

37 Julien, *Documents*, 3/333.

38 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 468.

Bugünkü araştırmalara bakarak eski Türkler'de çok kadınla evliliğin olduğunu ileri süremem ama, böyle bir şeyin mevcut olmasını, kadının VI-VIII. Yüzyıllarda aşağılandığı müstesna bir dönem olarak kabul ederim.³⁹ Denilebilir ki göçebe dünyasında kadın, sınırlı haklarını, Orta-Asya'da Moğol döneminin kapanmasından sonra oldukça geç olarak elde etmiştir.

³⁹ İslamiyete kadar Türkler'de kadının sahip olduğu yüksek mevkii pekçok eserde ele alınmıştır. (Bkz. Kononov, *Rodoslovnaya Türkmen*, s. 104).

VII

TÜRKLERDE DİN

Türkler'in eski dinleri konusunda elimize ulaşan esasi malumatlara Çinlilerin “Wei-shu” ve “Sui-shu” salnamelerinde rastlanır. Bununla birlikte söz konusu bilgiler birbiriyle tezat teşkil ettikleri gibi, hem yetersiz, hem de ilk bakışta kolay anlaşılır halde değildir.

“Wei-shu” Türk dinî törenlerini şu şekilde göstermektedir: 1) Güneşin memleket üzerine doğuşunu temsilen hanın otağına doğudan giriş; 2) Devlet erkanının ataların mağarasına yılda bir defa kurban takdim etmesi; 3) Beşinci ayın 10-20. günleri arasında halkın nehir kenarında toplanarak göğün ruhuna kurban takdim etmesi; 4) Tu-chin'in [Ötügen] (Dugin okunur) 500 li* batısında yüksek bir dağ vardır ve dağın tepesinde ağaç ve bitki bulunmayan Po-teng-ning-li (Bodin-inli okunur) isminde bir yer bulunmaktadır ki manası ülkelerin koruyucu ruhu demektir.¹ [Dağ kültü]

“Wei-shu”dan elli yıl sonra yazılan (VII. Yüzyılın otuzlarında) “Sui-shu” ise daha sağlıklı bilgiler vereceği yerde, sadece “Cinlere ve perilere taparlar; şamanlara inanırlar” demektir.²

Böylesine birbirine tezat teşkil eden ve birincisi kendi kendini nakzeden bu iki kaynağı nasıl uzlaştırebiliriz? Birincisinde mübhem bir şekilde güneş kültü (1), atalar kültü (2) ve atalar kültüründen farklı olarak devlet erkanının değil sadece halkın katıldığı “göğün ruhu” kültü (3) ve sonuncu olarak da “dağ kültü” (4) sayılmaktadır. Galiba Çinli tarihçilerin bu meseleyi asla çözemeyeceklerini belirtmek gerekiyor.

* Li: Uzak Şark'ta eski uzunluk ölçüsü birimi. Yaklaşık 500 metre. (çev.)

1 Biçurin, *Sobraniye*, I/230-231; Julien, *Documents*, 3/335.

2 Julien, *Documents*, 3/353; Biçurin, *Sobraniye*, I/230-231.

“Sui-shu”nun verdiği bilgilerin bazıları hiç anlaşılmamaktadır. Çince “hu” kelimesi otaçı (hekim), peri ve sihirbaz demektir.³ Bu durumda hiçbir açıklık getirmeyen bu ad altında Türkler’in tapındıkları ruhları nasıl algılayacağız? Ataların ruhu (körmös) mu, yoksa doğanın ruhu (töz) mu? Bu bölüm işbu muammalı metinleri çözmek için tahsis edilmiştir.

Problemin esası şudur: Eski Türkler neye inanıyorlardı? İnançları bir din olarak kabul edilebilir mi, yoksa farklı inançların sentezinden mi ibaretti? Eğer öyleyse, bunlar nelerdir?

Türkler’in kadim inançlarından bahsederken bunların ilkel inançlar olduğunu söylemeye cesaret edemem. Bir kere Türkler V-VI. Yüzyıllarda çeşitli kabilelerden teşekkül etmiştir ve o dönemdeki inançları da diğer çağdaş dini sistemler gibi bir hayli gelişmişti.

Son Roma patriği Tsetek, Boëtius’un “Hikmetle Teselli”sini okumuştı. Konstantinopol’da Suriyeli tarık-i dünyalar Yunan başpapazlarıyla İznik Konsülü’ne Khalkedon’un (Kadıköy) da ilave edilmesi konusunda tartışıyorlardı. Artık Hürmüz ve Ehremen’e inanılmayan Ctesiphon’da erkan-ı devlet taht ve Altar birliğini uzun mızraklarla muhafaza ediyorlardı. Soğdlu dihanların kalelerinde, nefsin öldürülmesini telkin eden Maglar’ın azap ettikleri peygamber Mani’nin metnini göklere yükselten soluk benizli dünyevi din tebliğcileri geziniyorlardı. Çin’de kafaları traş edilmiş Budist rahipler, ne Konfüçyanizme gönül vermiş bilgelerin infialine sebep olacakları yolundaki uyarılara, ne de siyah çini mürekkeple parlak ipekler üzerine yazılan hikmetli sözlere aldırış etmeden devletin başında bulunan imparatoriçeye dünyanın faniliği konusunda telkinde bulunuyorlardı. Akdeniz’den Sarı Deniz’e kadar uzanan kervan yolu, dağlardan ve çöllerden geçerken sadece ipek değil aynı zamanda yeni fikirler, inançlar ve düşünceleri de taşıyorlardı. Bütün bu toprakların sahibi olan Türkler’in dünyanın her çeşit inancına mensup vaizlerin anlattıklarını işitip, görmemeleri mümkün müydü? Sarı Nehir sahillerinde yaşamış olan ataları Çin’deki dini çekişmeleri, Soğdiyana’daki ışığı, mukaddes Turfan’ı parçalayan savaşları işitmemiş olabilirler miydi? Diğer yandan kuzeyde her zaman sıcakkanlı, çabuk tesir altına giren dövüşçü çobanları etkileyen büyük, sakın ve sessiz Sibiryaya uzanıyordu. Bütün bu faktörleri nazar-ı itibare almadan kadim Türkler’in dinî inanışlarını ve inançlarındaki değişimleri anlamak mümkün olmaz.

3 Biçurin, *Sobraniye*, I/270-271.

Halk içine karışan bazı kabileler, unsurları cihetinden benzerlikler arzetsen de, kendi dinî inançlarını da beraberlerinde getirirler. Fakat bu inançlar çeşitli şekillerini muhafaza ederek birbirine kolay kolay karışmazlar. Türkler'in dinî inançları da bu kuralın dışında kalmamıştır. Konuya bu noktadan bakınca şu soruyu sormak gerekiyor: Neden devlet erkanı ile halk ayrı ayrı ibadet ettiler? Halk kime, erkan-ı devlet kime ibadet etti? Şayet din adamlarının en tepesinde han duruyorsa bu büyücüler kimdi?

Türk toplumunun yapısı ve etnogenetiği bizce malum olduğundan, birinci sorunun cevabını bulmak kolaydır. Türkler çeşitli milletlere mensup kabilelerden teşekkül etmiştir. Geleceğin devlet erkanı Açına'nın "beşyüz ailesi" Türkçe konuşan insanların yaşadığı Güney Altay eteklerine Ordos'tan gelip yerleşti. Bu iki toplum çabukça birbiriyle kaynaştıysa da VII. Yüzyıla kadar yine de asilzadeler ve halk grubu şeklinde kaldılar. Başkaca bir ifadeyle aristokratlarda görevin miras yoluyla intikali ve "asiller" in kızlarının halktan kişilerle evlenmelerinin yasaklanması da buna bir delildir.

"Wei-shu" metinleri bu ayrılığın son derece vazih olduğu VI. Yüzyıla aittir ve bu yüzden tarihçiler asillerle halk kültürleri arasında bir ayırım olduğunu varsayarlar ki bilahere bu fark "Sui-shu"da gözden kaçmıştır. Çünkü "Sui-shu", Çinlilerin 630 felaketine kadar bozkırlarda hâkim olan Türk asilzadeleriyle müstesna ilişkiler kurduğu dönemi aydınlatmaktadır. Binaenaleyh onun verdiği bilgiler sadece erkan-ı devletle alakalıdır ki, yeri gelince bunun üzerinde durulacaktır.

Şimdi tekrar Türk halk dinî inançlarına dönelim:

Kök-Teñri-kültü Orhun yazıtlarında şu şekilde tesbit edilmiş: "Başlangıçta yukarıda mavi gök, aşağıda kara toprak vardı; benî âdem bu ikisinin arasında yaratıldı." Kök Teñri (Mavi Gök) burada gök maddi bir şey değil, sadece bildiğimiz gökyüzüdür.⁴ Çinlilerin "göğün ruhu" kelimesinden tam olarak Kök-Teñri manasını çıkardıklarını hesaba katmak gerekir. Göğün kurban kesme töreni XIX. Yüzyılın sonlarına kadar Kaçin'lerde uygulanagelmıştır. Tıgır* Tayh adı verilen bu tören toplu dua ile başlar, onu koyun kurban edilmesi ve kımız, süt, ayran ve et suyu içilmesi takip eder. Bayrama katılan erkek-

4 Banzarov D. *Çernaya vera*, SPb., 1891.

* Tıgır: Hakas dilinde Tanrı anlamındadır. (çev.)

ler birbirine yakın obalardan gelirler. Kadınlar ve şamanlar ise törene alınmazlar. Tapılan objeler “gökyüzü ve güneş”tir.⁵ Görüldüğü kadarıyla bu “Wei-shu”da tasvir edilen törenin aynıdır. Bu tören yılda iki defa tertiplenir. Birincisine şamanlar alınmaz; ikincisi ise yer-yüzünde bolluk bereket olması için kurban kesme törenidir ki herkes iştirak eder. Her iki keyfiyet de oldukça önemlidir. Törenin birisine şamanların alınmaması, onun ölümlerin ruhuna veya “ezelî ruh”a dua töreni değil, çeşitli âdetlere göre Tanrı’ya yakarış töreni olmasıyla izah edilmektedir. “Yabancı inançlara göre tayh’a alınan şaman delirir ve dehşetli azaplardan dolayı kaskatı kesilerek bayılır.”⁶

Peki bu nasıl bir tanrıdır? Tasvirlerden onun yegane sıfatının ışık olduğu anlaşılıyor. Böyle bir dogma, güneşi semâvî varlık (Ra-Helios) yahut yaratıcılığın kaynağı ve ilham verici gücü (Apollon) olarak kabul eden malum güneş kültlerinden ayrılmaktadır. Eğer Nganasan’lardaki “tabiatın canlanması” şenliği gibi etnoğrafik benzerliğe rastlamamış olsaydık, belki de bütün bu kültlerden bihaber kalacaktık.⁷ Kastren, Nganasan’ların şimdi Türkleşmiş olan eski Sayan Ugor’larının yakın ataları oldukları görüşünü savunmaktadır.⁸ Daha sonraları Kuzey Kutbu’na sürülen Nganasan’lar eski kültlerini muhafaza ettikleri gibi şamanizmin tesirlerinden de kurtulamamışlardır. Onlar yılda iki defa gün ışığına kurban keserler. Birincisi sonbaharda, düzenli gecelerin başlamasından önce; diğeri Ocak ayının sonlarında, dağ tepelerinde ilk gün ışıkları kendini gösterdiğinde. Şaman tarafından icra edilen “tabiatın canlanması” şenliğinin kült cihetinden yukarıda anlatılanlardan tamamen farklı olduğu şüphesizdir. Nganasan’ların binbeş yüz yıldır yeni komşularıyla birlikte yeni bir bölgede yaşıyor olmalarının da tesirleri görülmüştür ki, bir kültün yayılmasında coğrafyanın belli başlı rolü üstlendiğini biraz sonra göreceğiz. Dış faktörlere rağmen Türk halklarında ve en az Türkleşmiş Ugor’larda ve Nganasan’larda tapınma objesinin aynı, yani gün ışığı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu noktadan hareketle Nganasan’larda görülen teo-kozmiğin [güneşi mukaddes addetme inancı] bir benzerinin Türkler’de de mevcut olduğunu söyleme hakkını kendimizde bulabiliriz. Nganasan dinî doktrini pluralist animizmin esasına dayanır. İyi niyetle hareket ederek

5 Yakoblev Y.K. *Etnografičeskiy obzor inorodčeskogo naseleniya doliny Yujnogo Yeniseya i ob’yasnitelnyy katalog*. 1900, s. 101-102.

6 Age., s. 103.

7 Popov A.A. *Tavgiytsı*. M.;L., 1936, s. 48 vd.

8 Popov A.A. *Nganasanı*. L., 1948, s. 11.

“nuo” kelimesini inceleyelim. Bu kelime normal gözle görülen gökyüzü demektir ve ayrı bir şey gözetilmeden “en ulu” manasındadır. (Türkler'deki Teñri). Kainatın yaratıcısı- Nelata-nuo (Türkler'de göğün ruhu); onun işçisi Kon (Güneş) dünyanın düzenini sağlar, en güzel güneş ise bitki sapının güneşten emdiği ışık hüzmeleridir.⁹

Böyle bir güneş kültü başlı başına orjinaldir ve L.Ya. Chternberg'in gösterdiği gibi Sibiry'a'daki çeşitli şamanist kültürlerle karıştırılmayacak kadar ayrıcalığa sahiptir.¹⁰ Bu doktrinin sadece Maniheizm'le bazı benzerlikleri varsa da, bu kesinlikle genetik bağlardan değil, birbirine benzeme cihetindedir.

Bu din animist genotizm olarak kabul edilebilir. Çünkü S.A. Tokareff'in yaptığı araştırmaların gösterdiği gibi, her toplum kendi taraftarlarının yanısıra kendisine yüksekte bir tanrı - ışık ve gök tanrısı- ve küçük topluluk ilahları yaratmıştır ki bunlar “töz” dereceli ruhlar sınıfındandır. Yani ebedi hakikatin ruhlarıdır. Bunların “körmöslerle -ölmüşlerin ruhu— hiçbir ilgisi yoktur.”¹¹

Göğün ruhuna (nelata-nuo) tapınma, belli metamorfoz değişiklik geçirse dahi, 20. Yüzyılın başlarına kadar muhafaza edilmiştir. Göğün ruhu Farsça'da Huda (Kuday) ismini almış, daha sonra Hristiyanlıktaki Tanrıyla özdeşleşmiştir ki bu, şamanizmdeki Ülgen ruhlarıyla aynı ululuktur.¹² Bu bağlantıda yer tanrıları -töz'ler- “tabiatın efendisi”- kadim Altıyılılarda “Altaylar” ve yabancı İrkit ve Soyon'lardaki “Yer-su”¹³ kültürünü de gözden geçirmek gerekir.

Yer-su, yeryüzü tözlerinden kabul edilir ve toprak, su, bitki vb. şeylerin “efendisi” kültüyle benzerlik taşır. Nganasan'larda toprağın efendisine Fannida denilir. Bu, ağzını açarak, ölümü bekleyen insanları gözleyen ve çayırlar altında yaşayan kötü bir ruhtur. Ona siyah geyik kurban edilir.¹⁴ Yer-su da acımasız bir tanrıdır ve ona da boz veya al donlu at kurban edilir.

9 Popov A.A. *Tavgiytsi*. M.;L., 1936, s. 48, 49.

10 Ştenberg D.Ya. *Pervobitnaya religiya v svete etnografii*. L., 1936, s. 533.

11 Tokarev S.A. *Pérejiti rodovogo kul'ta u altaytsev*/Труды Института этнографии АССР. М., 1947, Т. I, с. 154. Çağdaş Altaylı şamanlar ruhları töz (ölümsüz ruhlar) ve Yazdan neme (ölümlü ruhlar) olmak üzere ikiye ayırırlar.

12 Anoxin A.V. *Materiali po şamanstvu u altaytsev, sobrannıye vo vremya putëştviy po Altayu v 1910-1912 gg. po poruçeniyu Russkogo Komiteta dlâ uzuçeniyu Vostočnoy Azii*/Сборник Музея антропологии ..1924, Т. 4, (б.м) №2, с.18. Bundan sonra: Anoxin, *Materiali*.

13 Tokarev, *Pérejiti*, s. 158.

14 Popov A.A. *Tavgiytsi*. s. 51.

Şamanın Ülgen'e gösterdiği saygı ile Yer-su kültü arasında tam bir bağlantı olmaması, İrkit ve Soyon'ların Ülgen'e dua etmedikleri, şamanist panteizmin¹⁵ belgilediği bir ruha tapındıklarını göstermektedir ki bu da her ikisinin de Sayan'lardan nisbeten geç çıkması cihetiyle kültürlerinin görünüş itibarıyla kadim Altaylılar ve Nnganasan din sistemleriyle benzerlik arzettiğini ortaya koymaktadır.

Bodin-inli [Po-teng-ning-li] dağına tapınma konusu L.P. Potapoff'un çalışmaları sayesinde açıklığa kavuşmuştur.¹⁶ Yazar kabilenin sürekli mülkü olan şeylere tapınmayla, yine kabilenin meydana getirdiği sanat eserleri kültü arasında bir bağlantı olduğunu ortaya koymuştur. Her boy, kendi mensubunu besleyen zatı "Altay"ına sahiptir. Burada tapınma dağ, nehir, göl vs.nin ruhu değil, bizzat dağ, göl vs.nin kendisidir. Ki buna herhangi bir şeyin timsal haline getirilmesi değil, tabiatın timsal kılınması demek daha doğru olur.¹⁷ Bir başka deyişle bu, tabiatın animist kalıba sokulmasından ziyade tabiatın animatizasyonudur.¹⁸

Açına ordasına tabi olan Altay halkının eski dininin asıl yönleri bunlardan ibarettir. Daha önce gördüğümüz gibi erkan-ı devletin esasını halk dinine yabancı atalar kültü teşkil eder. VII. Yüzyılda Altaylar'a gelen Türk torunları Tölesler ve Telengitler ve Çu-yu kabileleri bu animist kültürden farklı bir inanıştaydılar.¹⁹

Binaenaleyh biz burada erkan-ı devletin mağarada kurban takdim ettiği bu ataların kimler olduğunu anlatmak için Türkler'in ortaya çıkışıyla ilgili efsanevi kaynağa bir daha döneceğiz.

Açına oğullarının türeyişiyle ilgili²⁰ tarihi belgelerin yanı sıra "Sui-shu"da mitolojik bir efsane (bkz. varak 23) anlatılır. Buna göre Açınalar VI.Yüzyılın başlangıcına kadar "mağara"da yaşamış, sonra bozkırlara çıkarak Ju-janlar'ın vassalı olmuşlardır.

Dişi kurdun gizlendiği mağaranın tasviri de oldukça enteresandır. Mağara, Kao-ch'ang'ın kuzey doğusundaki dağlarda yani Altay'ın merkezindedir. İçinde kuru otların bulunduğu bir düzlük yer almak-

15 Tokarev, *Péréjitzki*, s. 157.

16 Potapov L.P. *Kul't gor na Altaye*//Сэ, 1946, №2.

17 Tokarev, *Péréjitzki*, s. 151.

18 Ştenberg, *Pervobitnaya*, s. 268.

19 Tokarev, *Péréjitzki*, s. 157.

20 Biçurin, *Sobraniye*, I/221.

tadır. Ve mağaranın dört bir yanı dağlarla çevrilidir.²¹ Tipik bir dağ vadisinin “Sui-shu”da mağara olarak gösterilmesi enteresandır. Biri- si, Türkler’in dişi kurttan türediklerini gösteren mitolojik, diğeri ise Türkler’in atalarının bir kısmının Altay’ın dağlık vadilerine kaçıklara- rını belirten tarihi iki süjenin kesişme noktasında durduğumuzda, bu yanlışlığın şaşırtıcı olmaktan çok bir tahminden kaynaklandığı anla- şılır.

Filhakika bu tarihî konu, özellikle dağlık Ergenekon (Dik yamaç demektir) vadisi, Müslüman tarihçilerden Reşidüddin, Handemir ve Ebul Gazi’de de aynen tekrarlanmıştır. Gerçi biz burada Kuzey Hun- ları’nın 93 katliamından sonra Tarbagatay yoluyla Altaylar’a gelip bir kısmının oraya yerleşmeleri gibi eski olaylar üzerinde de durabiliriz ama bizi daha çok ilgilendiren konu dişi kurdun nereden peyda ol- duğuyla ilgili efsanedir.

Her şeyden önce T’ie-le kabilesinin ortaya çıkışıyla ilgili efsaney- le bir bağlantısı olduğu gerçeğini mutlaka nazarda tutmak gerekir. Bu efsanede Hun Yabgusu’nun göğün ruhuna adadığı kızı kurttan hami- le kalarak bir erkek çocuk doğurmuştur ve o çocuk T’ie-le kabilele- rinin atası olmuştur.²² Bu kabileler, tıpkı Açına oğulları gibi Sarı Ne- hir sahillerini takip ederek Halha’ya geldiler. Görüldüğü gibi Türkler ve Tölesler aynı efsaneye sahiptirler. Binaenaleyh burada, ataya karşı saygılı bu totemist davranışın kaynağının tek olduğunu belirtmekte yarar vardır. Uygurlar ve Açına ordasının tam birer totemist oldukla- rını söyleyebilmek oldukça sakıncalıdır. Çünkü tarihi kaynaklar on- ların kurda karşı spesifik davranışları olduğu konusundan bahsetme- mektedir. Ancak biz burada aynı hayvana totemik tapınmanın eski izlerini görürüz ki, öğrendiğimiz devirde bu artık ecdada tapınma şekline dönüştürülmüştü. Şu halde VII. Yüzyılda Altaylar’da iki dini sistem vardı. Sibiryalı halklarıyla bağlantısı olan animizm ve tote- mizmle karışık atalar kültü. İkincisi büyük sahranın güney uçlarında Türkçe ve Moğolca konuşan göçebeler tarafından taşınmıştır.

Bu bilgilerin ışığı altında denilebilir ki Türk atalar kültü, onların ortaya çıkışının aydınlatılması açısından spesifik bir ehemmiyet arz- etmektedir. Çünkü ufak detaylara varıncağa kadar bazı benzerlikler Ehrit-Bulagat yani Baykal civarındaki Buryatlar’ın inançlarına karış- mıştır.

²¹ Age., s. 221.

²² Age., s. 214-215.

Baykal Buryatları politizmin en iyi uygulayıcısıdır. Onlar icra ettikleri vazifeler itibariyle dünyayı yöneten 99 tanrıya taparlardı. Her klanın kendi tanrısı vardı. Ancak daha önemlisi Buryat şamanı (bu kelime tam yerini bulmuyorsa da) hastaları tedavi ederken ve yağmur yağdırmaya çalışırken, yardımcı ruhun gücüne müracaat etmez ama Tanrıya tapınma törenlerini idare ederken, ataların ruhuyla bağlantı kurardı. Ata ruhu hiç bir zaman yardımcı veya aracı ruh olarak görülmemiş, aksine bir hami ve tanrı nezdinde elçi olarak kabul edilmiştir. Böylece de bulutlar, mukaddes eşyalar, büyük taşlar, tesadüfen tapılan eski objeler bile mukaddes eşya olabilir. Kendi başlarına (sihirli boncuklar) ve içlerindeki ruh (animizm) vasıtası ile değil, tanrının ferdileştirilmiş sema ilahlarının serbest iradesi ile hareket derlerdi. Totemizmin kuralları politeizmin inkişaf etmiş bu tür sistemiyle uzlaştırıldı. Din hadimi (ona kesinlikle şaman denilemez) pelerinine [manyak] vahşi hayvan tasvirli levhacıklar (mesela kurt, kuğu, kaz vs.) takardı. Bütün levhacık toplumun yalnız burada tasvir edilen mitolojik ecdadı (yırtıcıyla) bağlantısını gösterirdi.²³

Tesbit ettiğimiz benzerlik tam bir uyuşma değil, genetik bağlantı cihetinden de ilginç ve önemlidir. Ehrit-Bulagatlar Buryatlar'ın en eski bölümüdür. Tasvir olunan an'aneler bizim milattan önce ve miladi V. Yüzyılda Açına ordasının çıktığı etnik unsurlara aittir. Açına-lar "kurt" soyundandı. Demek ki bu bağlantı çok eski idi. Çünkü Buryatlar Baykal çevresine geldiklerinde Açına ordaları artık orada yoktu. Şu halde biz burada medeni bir unsurdan eski Mogol Siyenpi medeniyetinden ayrılmış iki paralel doğruya rastlıyoruz.

Ancak VI. Yüzyılın sonlarında veya VII. Yüzyılın başlarında totemist atalar kültüne net olarak rastlanmıyor. Altayın yerli halkıyla Açına oğulları arasındaki sıkı kaynaşma senkretik inanışların şekillenmesine yol açtı. Bu, bugüne kadar tam olarak çözülemeyen Türk han isimlerinde özellikle görülmektedir ve bu isimler Çin, İran ve Yunan transkripsiyonlarında muhafaza edildiği gibi, muhtelif şekillerde okunmuştur. Mesela T'o-po Han'ın özel ismi Arsila'dır (Yunanca) ve Türkçe-Moğolca "arslan" kelimesinden alınmıştır. Bunun Moğolca "şeni/şono" şeklinde bir varyantıda da vardır. Batı Hunları'nda ise sık sık "İ-pi" veya "İbris" (Beyaz Pars) yahut Yü-ku/Yukuk (Baykuş) gibi isimlere rastlanır.

23 Banzarov, Çernaya, s. 37 vd.; Baldayev S. P. Kul't arxeologičeskix naxodok u buryat//Доклады I/ III в отделе Сибири МАЭ, 1949.

Bütün bunlar asıl isimler değil, aksine kişinin cemiyet içindeki davranışları, gençliğiyle bağlantılı olarak değişen tarifi ve muvakkat lakablarıdır. Şunu da nazarda tutmak gerekir ki han hem halk, hem de erkan-ı devlet için en üst dinî makamıdır. Bir başka deyişle hakanlık sisteminde her iki tür inanış da bulunuyordu ve tedricen onlar tek dünya görüşüne dönüşmeye başlamıştı. Fakat hakanlığın yıkılışıyla birlikte onun temsil ettiği her iki külle beraber hanlık ve dinî inançlar da ortadan kalktı.

L.P. Potapoff ve S.A. Tokareff'in tasvir ettikleri kabile kültürü, sıradağlar arasında eski geleneklerini önemli ölçüde muhafaza eden Altaylı orman kabilelerinin animizmine aittir. Alabildiğine geniş bozkırlarda yaşayan Açına Türkleri'nin gelenekleri ise oldukça değiştiğinden totemik ecdat kültürünün izleri onlarda daha fazla muhafaza edilmiştir. Yine de totemist ecdat-kültü çöl halklarının medeniyetinde önemli bir yere sahiptir.

Her halükarda Türkler'in kime tapındıkları açık değildir: Yırtıcı atalara mı, insan atalara mı? Eğer insan atalarsa hepsi mi, yoksa sadece kahraman olanları mı? "Sui-shu"daki 'ruhlara tapınma' başlığıyla verilen metine göre birinci varyant söz konusu bile değil. Çünkü VII. Yüzyılda daha önce belirtildiği gibi, Çinliler Türk devlet erkânıyla ilişki içindeydiler ve ölen beylerin ruhları Türklerce mukaddes kabul edilmişti. Yani ruhları "mukaddes ata ruhu" addedilmişti. Ancak bu olaya ait bilgiler çok daha sonraları yazıya geçirildi ve X. Yüzyılda yaşayan Arap ravisi Ebu Zulfâ'nın risalesinde bulundu. Onun da, bizim gözden geçirdiğimiz külle direkt bağlantısı yoktur. Tarihi kaynaklar Karluklar'ın Müslüman olmadan önce "tapınaklarının bulunduğunu, duvarlarında daha önce yaşamış hanların suretlerinin çizili olduğunu"²⁴ kaydetmektedir. Keza eski Tung-hular'ın da "kahramanlıklarıyla ün yapmış yaşlı kişilere aşırı saygı gösterdikleri"²⁵ zikredilmektedir. "T'ang-shu" "Ko-lo-lu" ismiyle Türk kabileleri arasında gösterdiği Karluklar'ın Batı Türkleri'yle ilişki içinde olduklarını belirtir. Artık kesin olarak Türkler'de kadim atalarında görülen animizmden uzak, fakat totemist felsefeden esinlenen kahraman atalar kültürünün bulunduğunu söyleyebiliriz.

Binaenaleyh Türkler'de ruhların ölümsüz olduğu ve ölüm sonrası hayat inancının bulunduğunu burada belirtmek lazım gelir. Mese-

24 Grigoryev V.V. *Vostochny ili Kitayskiy Turkestani*. SPb., 1973, s. 243.

25 Biçurin, *Sobraniye*, I/144.

la 576'da İstemi-han'ın cenaze töreninde öbür dünyada müteveffaya refakat etsinler diye "dört savaş esiri Hun'un" boynu vurulmuştur.²⁶ İmparator T'ai-tsung'un cenaze töreninde A-shih-na She-ni, hükümdar dostundan ayrılmamak için kendini doğramak istemiştir.²⁷ Bu iki olay Türkler'in âhiret hayatını dünya hayatının bir devamı olarak gördüklerini göstermektedir. Ancak öteden beri oldukça yaygın olan bu inançta kesinlikle ölen şahsı tanrılaştırma yer almamış, sadece ölü ruhuna saygı söz konusu olmuştur ki, bunun da animizmle alakası yoktur.

Peki o halde, kendisi ebedi olan ve tabiatla ilişkisi bulunmayan ruhlarla -tözlerle- hürmetsiz, tazim karakterli, istisnasız olarak sürekli pratikle psikolojik ve seksüel ekstaz yoluyla elde edilen ilişkiler demek olan şamanizm nerede kaldı?²⁸ Boruya üfleyerek veya davul çalarak ebedi ruhu ölünün ruhuyla mücadeleye davet eden şamanlar neredeler? Her iki sistemde de, şaman kültürünün özünü teşkil eden ve olmadığı takdirde kam ve şamanın mevcut olamayacağı yardımcı ruha yer yok. Metinleri incelediğimizde büyücü ve meleklerden söz edildiği görülüyorsa da, onların kam (şaman) vazifesini icra etmekten öte neyle meşgul olduklarını incelemek gerekir.

Firdevsî "Şehnâme"sinde kendi tabiriyle Çin Türkleri [Türkan-ı Çin] dediği Türkler'le Behram Çübin kumandasındaki İranlılar arasında Herat açıklarında vukû bulan bir çarpışmadan bahseder. Onun anlatıkları Taberî, Saalibî, Balamî, Mirhand, Sebeos gibi tarihçiler, VII. Yüzyıl Suriye ve X. Yüzyıl İranlı ozanlar tarafından dahi anlatılmışsa da, Firdevsî'nin olayın naklinde daha dikkatli davrandığı yapılan karşılaştırmalar sonucunda anlaşılmıştır. Bu yüzden onun anlatıkları daha detaylı ve diğerlerine göre daha önemlidir. Firdevsî Şehnâme'de Türk büyücü ve sihirbazlarından bahsetmektedir. Buna göre savaş başlamadan önce Behram Çübin korkulu bir rüya görür. Rüyasında Türkler arslanlara dönüşmüş, Behram'ın ordusu bozulmuş, Ctesiphon yolu düşman tarafından tutulmuş, kendisi ise yaya yürüyerek at istemektedir. Yapılan aptalca bir tabire rağmen Behram savaşa girer.²⁹ Persleri korkutmak isteyen Türkler büyücülere müracaat ederler. Büyücüler ateş yakarak göğe doğru püskürtürler. Rüzgarın yardımıyla savrulan alevler ve siyah dumanlar Persler'in üzerine ok

26 Menandr, s. 422.

27 Chavannes, *Documents*, 3/178.

28 Ştenberg L.Ya. *Izbranniçestvo v religii*/Первобытная религия в свете этнографии.

29 Firdousi, *Le Livre des rois*, VI/610.

olarak yağmaya başlar. Fakat Behram bağırarak bunun bir göz boyamaca olduğunu, ok falan atılmadığını bildirir ve böylece büyü tesirini kaybeder. Persler'in galibiyetiyle biten savaş sonrasında bir büyücü esir alırlar. Büyücü Behram'ın gördüğü rüyanın kendileri tarafından gösterildiğini açıklar.³⁰ Eğer Türkler'in meydana çıkışlarıyla ilgili hikayedeki etnografik paralellik görülmeseydi, Firdevsî'nin hikayesi bir İran efsanesi olarak kabul edilebilirdi.

Yüeban'la ilgili rivayetlerde yağmur ve kar yağdıran büyücülerden bahsedilir. Ju-janlar'la yapılan savaşlar sırasında Yüeban büyücülerini kar fırtınaları çıkararak Ju-janlar üzerine gönderirler. Neticede Ju-janlar daha yolun yarısındaiken dondurucu bir soğukla karşı karşıya kalarak çaresiz geri dönerler.³¹ Benzeri bir efsane Grigori Türski tarafından da anlatılır. Avar-Frank savaşı sırasında Avar büyücülerini şiddetli bir bulut fırtınası çıkararak Franklar üzerine gönderir ve neticede Avarlar yıldırım salvoları sayesinde savaştan galip çıkarlar.³² Keza Naymanlar'la ilgili benzeri bir efsane de anlatılır. Reşidüddin'e göre Çamuha kumandası altında birleşen kabilelerin 1201'de Çingis-han'a karşı yürüyüşü sırasında Nayman büyücülerini şiddetli bir fırtına çıkarırlar fakat ayarlamayı tam yapamadıklarından fırtına kendi üzerlerine gelir ve Çingis-han galip çıkar.³³

Bütün bu efsanelerde mevcut hava şartlarının büyücüler tarafından ustalıklı kullanılmış olabileceği görülmektedir. Sadece Firdevsî anlattığı hikayesinde gerçekçi bir yaklaşım göstermiştir ki, o da toplu hipnoz olayıdır. Bu tür inanışların Türkler ve Moğollar'da VI-VII. Yüzyıllarda çıkış sebebi ne olursa olsun, bunlar sempatik büyü hikayeleridir ve hiçbir zaman yardımcı ruhlara yer verilmez. Yani Türkler'in tabiriyle bu olaylarda kamları (şamanları) değil sadece yadacıları görmekteyiz. Yada, 20. Yüzyıla kadar sığır, at veya domuz karnından, ciğer veyahut başka bölgelerinden alınan çeşitli şekillerdeki küçük taşların üzerine dualar okumak suretiyle yağmur yağdırmak için uygulanagelen bir büyücülük şeklidir. Gerçek yadada ruhlar yardıma çağrılmaz ve yadacının onların aracılığına ihtiyacı yoktur. Burada şamanist spiritüalizmle genetik alakası olmayan sempatik bir büyüyle karşı karşıyayız.

30 Age., s. 614, 622; Gumilëv L.N. *Podvig Bahrama Çubina*. L., 1962, s.34-35.

31 Biçurin, *Sobraniye*, II/260.

32 Lebeau, *Histoire*, TX, p. 15.

33 Reşid ed-din. *Istoriya Çingis-hana*. I.N. Berezin çevirisi.SPb., 1868, s. 17, 293.

Yada hakkında en eski bilgileri VII. Yüzyılda yaşıyan kimliği meçhul Suriyeli bir rahibin Mervli Patrik Eliyas döneminde yani bi-zi ilgilendiren bir zaman diliminde meydana gelen olaylarla ilgili kro-niğinde buluyoruz.³⁴ Yada kelimesi Farsça'da "sihirbaz" anlamına gelmektedir. "Şaman" kelimesi İran'da bilinmesine rağmen Firdevsî Türk sihirbazlarını "yadacı" kelimesiyle tarif etmiştir. Ona göre bü-yücü ne yapıp yapıp göğe doğru ateş çıkartıyordu. Bu, o dönemin olaylarıyla bir paralellik arz etmektedir. Menandros, 568'de Türk ha-kanına elçi olarak gelen Zemarkos'un tavsif ettiği bir büyücülük ola-yına dikkatimizi çekmektedir: "Bu kabilelerden, felaketi ve uğursuz-luğu kovduğuna inanılan bazı kişiler Zemarkos'a geldiler. Onun Bi-zans'tan beraberinde getirdiği eşyalarını alarak güzelce istif ettiler. Sonra sandal ağacını yakıp İskit dilinde barbarca birtakım kelimeler mırıldanarak, çan çalıp, davul dövdüler. Daha sonra alevler içinde kalan sandal ağacının çevresine toplanıp güya içine saklanan ruhları kovuyormuş gibi eşyaları çılgınca çırpımağa başladılar. Ve bu işi hay-li yoruluncaya kadar sürdürdüler. Bütün uğursuzlukları kovdukları-na kanaat getirdikten sonra Zemarkos'a da aynı işlemi yaptılar ve gü-ya onu da temizlediler.

Ve Zemarkos ateşle tamamen temizlendikten sonra hakanın hu-zuruna kabul edildi."³⁵

İlk bakışta burada kamizm özelliklerine rastlıyoruz. Meczub ha-reketler ve davul çalmak gibi. Ancak olay dikkatle incelendiğinde bu-rada davet olmadığı görülür. Demek ki burada spirüalizm değil, bü-yüyle, yani ateşin gücüyle kötü ruhları defetme hadiseleri yaşıyor ki, ateşin şerir ruhları uzaklaştırdığı inancı dünyanın pek çok yerin-de, Avusturalya'dan Bavaria'ya kadar herhangi bir istisna ve orjinallik arz etmeden yayılmıştır.³⁶ Benzeri inançları XIII. Yüzyılda Rus knâz-larını ateş vasıtasıyla temizlenmeye mecbur eden Moğollar'ın çağdaş-ları Buryatlar'da da görüyoruz. Buryatlar kesinlikle ateşe çöp atmaz-lar, sadece düzgün odunlar atarlardı vs. Kısacası şeklen ve mecazen ruhları davet etmekle ateşe tapınmak ayrı ayrı şeylerdir.

F. Ratsel'in Orta-Asya ateş kültünü Zerdüştizmle alakalı görme-si³⁷ ise kabul dilemez. Çünkü ikisi arasında sadece dış görünüş itiba-

34 Malov S.Y. *Şamanskiy kamen' "yada" u türkuv Zapadnogo Kitaya/*Сэ., 1947, №1, s. 151-154.

35 Menandr, s. 376.

36 Ştenberg, *Pervobitnaya*, s. 371-372.

37 Ratsel F. *Narodovedeniye*.SPb., 1901, T. II, c. 758-759.

riyle bir benzerlik söz konusudur. İran'da mukaddes ateşe yaklaşan mōbedân, (din adamları) nefesleri ateşi kirletmesin diye yüzlerini bir vualle örterler. Türkler ise ateşle kötü ruhları kovmaktadırlar. Buradaki fark, İran'da ateşe tapılması, Türkler'de ise büyü unsuru olarak kullanılmasıdır ki ikisi arasında bir benzerlik söz konusu olamaz. Şimdi son soruya geelim: Şamani "kara din*" yani yardımcı ruhlar kültü nerede kaldı?

Yukardan beri anlatılanlar gözönünde bulundurulursa böyle bir şeyin Türkler'de VI-VII. Yüzyıllarda olmadığı anlaşılır. Gerek "kam" terimi ve gerekse "kamlık" sözü ilk defa VII. Yüzyılda tesbit edildiğinden Cungarya ve Altay Türkleri arasında da kamlık sisteminin VII-XII. Yüzyıllar arasında meydana çıkmış olması ihtimali fazladır. Gerçekten de VI-IX. Yüzyılları içine alan dönemde Merkezi ve Orta-Asya halklarının medeniyetlerinde büyük sıçramalar göze çarpar.

* Moğollar şamanizm, yadacılık vb. dinleri "kara din", Budizm, Hristiyanlık ve Müslümanlık gibi dinleri ise "yeşil din" olarak isimlendirirlerdi. (çev.)

VIII

GÖRÜŞLER VE ŞÜPHELER

Eserin Savunması

Okuyucu Büyük Türk Hakanlığı'nın ortaya çıkışını, mevcudiyetini sürdürmek için vermek zorunda olduğu mücadeleleri ve dayandığı imkanları öğrendikten sonra çeşitli üstadların genelde ileri sürdükleri görüşleri, konumuzla kısmen ilgili araştırma metodlarını da bilmek ve onlara müracaat etmek hakkına sahiptir.

Bir yazar her şeyden önce eserini ne için ve kim için yazdığı şeklindeki bir soruya cevap vermek zorundadır. O halde ben de cevap veriyorum.

Grek, Roma, Bizans, Fransız, İngiliz, Rus veya Yakın Doğu devletlerinin tarihiyle ilgili kaynaklar ve özel literatür hayli zengin olduğundan bunları detaylı olarak incelemek mümkündür ama yazılmadığı için Orta Asya göçebelerinin tarihini araştırmak öyle kolay değildir. Bu durum öncelikle büyük bir okuyucu kitlesinin, sonra komşu ülkelerin tarih mütehassıslarının ve en nihayet derya gibi geniş bir bibliyoğrafyanın içine gömülmüş göçebe tarihi uzmanlarının gözünü korkutmaktadır.

Tarihî kaynakların tarih tenkit metoduna tabi tutulmadan okunması anlamsız bir şeydir ve bazı konularla ilgili birçok hususun yanlış anlaşılmasına yol açabilir. Bu konuda birinci adımı atabilmek için önce genel zaman dilimlerinden herhangi bir dilimi seçmek gerekir. İlmî bir ilerleme sağlamak isteyen müelliflerin önündeki ilk engel işte budur.

İkinci aşamada genel durum gelir. Bir kere kadim Sibirya ve Orta Asya halklarını Çin'in veya İran'ın mücerred komşuları olarak görmemelidir. Bundan başka münakaşa götürmeyen konulardan pratik

bir sonuca vararak onların tarih ve kültürlerini kendi başlarına geliştirdiklerini kabul etmek gerekir. Yani onların yaşadıklarını, hissettiklerini, zafer kazandıklarını ve yokolduklarını düşünmelidir. Bugün için elimizde bulunan ve yarın edinebileceğimiz kaynaklar yakın geçmişle, bu cümleden Sovyetler Birliği sınırları içinde bulunan birçok halkın ataları olan kadim Türkler'in yakın tarihiyle ilgilidir.

Genel bir kural olarak insanlık tarihi değişik varyantlar nazarı itibare alınmadan incelenemez.

Tekamül denilen şeyin helezonik olduğunu, eğriler ve zikzaklar çizdiğini biliyoruz. Medeni tekamülde ritmik hareketler kadar sıçramalar ve tökezlemeler de görülür. Her ülkede tarihi prosesler kendine has bir yön takip eder ve şayet biz bu farkları gözönüne almadan sadece benzerliklere bel bağlarsak kendimizi bir çıkmaz sokağın içinde buluruz.

Tarihî süreci belli dönemlere ayırmak ancak azami ortak noktalarda mümkündür. Öbür türlü çağlar arasındaki kopukluklar farke dilemez. Halbuki tarih olaylar kaleidoskopudur. İşte Avrupalı tarihçilerin Orta-Asya'yla ilgili konsepsiyonları böyle bir ihtimamsızlık veya çok aşırı sapmalar üzerine kurulmuştur ve bizim konumuzun dışında kalan "Umum Tarih" kitaplarının gelişi güzel bölümlerindeki kusurlar onların eksiklerini ortaya koyamaz.

Gerekli çalışma önce seçilen olay halkaları arasında ortak noktaları bularak onların felsefî yönlerini kavramakla başlar. Kelimenin düz anlamıyla tarih, olayların sebep sonuç ilişkileri içinde incelenmesidir.

Malzeme Seçim Tekniği

Günümüze kadar yetip gelmeyen okur yazar veya ümmi halkların tarihleri, özel salnamelere sahip halkların tanımadığımız tarihçilerine itimat edilmek zorunda kaldığı için daima hususi bir güçlük arzeder. Türkler'in muhafaza edilen yazılı belgeleri olmamıştır. Mezar taşı yazıtları ise gerekli detayları vermemektedir. Bu yüzden onları anlatan başka dildeki tarihî kaynaklara ve onların ilmî çalışmalar sonucu ortaya konulmuş tercümelerine dayanma mecburiyeti hasıl olmuştur.

Ne var ki farklı tarihî kaynaklarda izah edilen olaylar birbirini tutmadığı gibi genelde itimada şayan bilgiler de vermemektedirler.

Bunun çeşitli sebepleri vardır: Bazan eski bir yazarın tarihi bilgisi yeterli değildir; bazan kullandığı materyal itibariyle tarzı faydalanılamaz haldedir, bazan -tıpkı zamanımızda daima bir tarafı tutarak yapıldığı gibi- tarafgirdir ve bazan da VII. Yüzyılın bilgi seviyesi itibariyle varsayımlara dayanır. Bu yüzden XX. Yüzyıldâ yapılan ilmi araştırmalar ve güvenilir tarihi tenkitler yakın sapmalardan azade olduğu için daha ümit verici bilgiler sunabilmektedir. Ancak bu bilgiler tarihi sentez esasına dayanabilir.

Olayları anlatan tarih kitapları prensipte kültür tarihlerinden ayrılırlar. İkincisinde eldeki mevcut dokümanlara göre hareket ettiğimiz halde, birincisinde - ki enteresan olanı da budur- kronolojik göstergeler ve tarihî haritalar üzerindeki notlara müracaat ederiz.

Ne yazık ki Avrupa ülkeleri tarihleriyle ilgili güvenilir ve yazılı belgelerin mevcudiyetine karşılık Asya ülkeleri için aynı şey söz konusu değildir.

Tarihî Kaynakların İncelenmesi

Konuların karmaşıklığı ve çok yönlü oluşu, tarihî tenkit ve analiz metodlarına mümkün olduğunca dikkatlice sarılmamızı gerektiriyor. Yazılı kaynakların büyük bir çoğunluğu Çin hanedanları kroniklerine ait olduğu için N.Ya. Biçurin, S. Julien, E. Chavannes ve Liu Mau-tsai bunları esas almışlar, nadiren de Grek, Arap ve İran verilerinden doldurma yapmışlardır. Bu tarihçilerin ellerinde olmayan sebeplerin kaçınılmaz bir sonucu olarak, Orta-Çağ Çin tarih geleneğinin tehlikeli eğilimlerine bel bağlama zarureti ortaya çıkmıştır. Geçmiş dönemlerde yapılan tenkitler ve tarihi araştırmalar bu salnamelerin tarafgirlik illetinden azade olmadıklarını ortaya koymuşsa da, bir milletin tarihini çeşitli yönlerden tenkide tabi tutarak öğrenmenin bir yolu da onun düşmanının yazdıklarını gözden geçirmektir. Kadim Türkler'in tarihini olayların gerçek akışına uygun olarak yazmak için, Çin salnamelerinde anlatılan bütün olayları akılcı bir tenkide tabi tutmak gerekir. Ancak Çin vakanüvistlerine hoş gelen anlatım üslubları nazar-ı itibare alınırca bu pek de kolay iş değildir. Eğer bir salnamede "başarılı olamadı" denmişse bunu Çin ordusunun tamamen kılıçta geçirdiği; "sınırı yağmaladı" denmişse bunu ya düşmanın bir süvari birliğinin saldırısı veya herhangi bir isyana yardım etmek için karşı tarafın bir birlik gönderdiği şeklinde anlamak gere-

kir. Isyancılarla ilgili herhangi bir söz edilmediği için onlarla ilişkin bilgileri başka kaynaklarda aramak (maalesef Çin tarihiyle ilgili olayların tarihleri tam ve doğru olarak verilmiştir) ve olayların seyrini diğer olaylarla kıyaslayarak tesbit etmek gerekir. Bu muğlaklık ve daha doğrusu yanlış bilgi verme tesadüfî değildir. Vakanüvist, herhangi bir hezimetini daha ziyade Çin halk kitlelerini yönetmeye can atan kişilerin hoşuna gidecek şekilde göstermeye zorlayan bir eğilime ayak uydurmak zorundadır.

Ama en tehlikelisi Çinli vakanüvistin kullandığı tarih metodunun elemanter voluntarizm teşkil etmesidir. Onlara göre Türkler'e karşı zafer kazanmak hiçbir şeydir ve tabii olarak Çinliler her zaman ve her yerde galip gelmek zorundadırlar. Ya peki hezimetler olursa? Elbette bunların sebebi ya don olayıdır, ya aşırı yağmurlardır veyahut artık gözden düşmüş kumandan veya imparatorlardan herhangi biridir. Herhangi bir yöneticinin kabiliyetsizliği üzerinde tartışmanın yararı yoktur; yeter ki orta-çağ tarihçileri olayların birbiriyle olan bağlantısını ortaya çıkarmaktansa Çin sınıf çatışmalarını dış olaylardan ayrı olarak telakki etsinler. Bu büyük güçlük -bizim konumuzla doğrudan ilgisi olmamakla beraber- belki de Çin tarihinin derinden derine incelenmesiyle ortaya konulabilir. Çin salnamalarının ortaya çıkardığı diğer bir güçlük tarihi coğrafya alanındadır. Çünkü Çinliler genelde birçok şehrin hatta kazanın isimlerini değiştirmişlerdir. Allah'tan N.Ya. Biçurin'in çevirdiği Ta Ch'ing I-Tung-chih isimli coğrafya kitabı sayesinde birçok hatalar tashih edilebilmiştir. Bu temel tarihî kaynak eski Türkler'in, birçok göçebe kabilenin ve hatta bizzat Çin'in tarihinde tashihler yapılmasını sağlamış bir çalışmadır.¹

İkinci önemli tarihi kaynağı teşkil eden Türk mezar taşları yazıtları tamamen değişik bir tarzda ele alınmalıdır. Bunların çoğu aynı dönemde dikilmiştir - VIII. Yüzyılın ikinci çeyreği- ve Yollığ-tegin ve Tonkuyuk gibi iki siyasi ve tarihi düşünce akımının polemliğini içerir. Bu dikitler neredeyse birbirinin kopyası durumundadır ama olayları tamamen farklı yönlerden izah ederler. Her iki yazarı da tanıyor olmamız bu geniş sahada tarihi tenkitleri kolaylaştırmaktadır. Bu yüzden her konuda düzeltmeler yapma ve gerçeği, tartışma noktaları arasından bulup çıkartma imkanımız vardır.

1 Biçurin, *Sobraniye svedeniy.*

Bugüne kadar ciddi bir şekilde incelenmemiş olan küçük dikteler arasında özellikle Hoyto-Tamir dikiti önemlidir. Türk dilinde yazılmış bu beyitler bilinen en eski beyitlerdir.

Dikteler tarihçilerin dikkatini çekmiş olmakla birlikte genel hatlarıyla gerçek bir incelemeye tabi tutulmuşsa da, bir kez daha gözden geçirilmelidir. Çünkü kadim Türkler'deki siyasi akımların tesbiti ve bunların özelliklerinin ortaya çıkarılması bu diktelerin incelenmesiyle mümkündür. Bir başka deyişle biz monologların diyalog haline getirilmesi ve okuyucuya sadece eski Türkçe kelimelerin değil, onların siyasi polemiklerinin vurgusunun da ulaşmasına çalıştık.

Bizans, Ermeni ve Arap-Fars tarihi kaynaklarındaki Türkler'le ilgili bilgilere gelince; bunlar ya tamamen birbirinden kopuk, ya da çözümlenmesi gereken şifreler durumundadır. Türk isimleri neredeyse tanınmayacak şekle sokulmuş ve özellikle de ünvanlar özel isimlerle karıştırılmış yahut aksi. Ancak eski metodla yazan Greko-Ermeni ve Arabo-Fars tarihleri Çin tarihi kaynaklarında şüpheli bulunan bazı noktaların aydınlığa kavuşmasını sağlayacak bilgilerle yüklüdür.

Bu bağlamda eski Türkler'le ilgili anomastik tabloda daha önce üzerinde durulmayan zorluklar ve ihtimaller konusuna dikkat edilmiştir. Bir kere Türkler Avrupalılar gibi doğuştan ölüme kadar tek bir isim almamışlardır. Bir Türk'ün ismi toplum içindeki pozisyonuna göre belirlenir. Çocuklara lakab, gençlere rütbe, yaşlılara ünvan verilir ve şayet söz konusu kişi kağan ise bu ünvan ülüş sistemindeki pozisyonuna göre değişirdi.

Bundan başka o hanın ismi Grek, Fars veya Arab kaynaklarındakinin aksine Çin kaynaklarında aynı şekilde yer almaz. Bazı kişilerin isimlerinin çeşitli zamanlarda nasıl ve niçin değiştirildiğini tesbit edebildik. İşte burada daha enteresan bir mesele kendini gösteriyor: Çinliler özellikle Türkçe fonemi betimlerken kısmen değişik bir hiyeroglif kullanmışlardır ve bu da tesadüfi değildir. Birçok hiyeroglif Türk'e karşı beslenen iyi veya kötü duyguları ifade etmek amacıyla ve ancak Çin politikalarının bir ölçüye kadar nüanslarını yansıtabilecek tarzda hususi bir surette kullanılmıştır.

Bu isimlerin tesbitinde özellikle VI-VII. Yüzyıl hiyeroglif yazıları konusunda uzmanlaşmış, bunların ne anlamlara geldiği meselesinde mütehassıs olmuş sinolog M.F. Khwan'ın yardımlarına müracat ettik. Türkçe kelimelerle biyografilerde ismi geçenler hakkındaki detaylı

bilgilerin karşılaştırılması bazı Türk isimlerinin büyük ölçüde doğru şekilde tesbit edilmesi imkanı sağladı. Mesela daha önce "I-pi Sha-po-lo She-hu ho-kan" olarak bilinen isim "İrbis İşbara Cabgu-hakan" olarak okunmalıdır ki anlamı "Çok güçlü beyaz pars ulu-han"dır. Bazı yakın okumalar da tashih edilmiştir. Mesela E. Chavannes tarafından "Bilge" olarak çevirilen "Buga-ho-kan" "Böke" yani "güçlü" olarak okunmalı ve çevirilmelidir.

Bizim tesbitlerimizin çoğu hipotez durumunda olmakla birlikte, farklı Çin lehçelerindeki yanlış okumaların okuyucunun zihnine yerleştirdiği yanlışları düzeltmek maksadıyla kitabımızda kullandık. Keza Türk isimleri konusunda Arap, Fars ve Grek kaynaklarında da alfabeye farklarından doğan yanlışlıklar vardır.

Bununla birlikte kolay gibi görünmekle birlikte isimlerin yazılışında tek tip transkripsiyon uygulamak mümkün olmadı. Türk, Çin ve Tibet isimlerinin uluslararası sabit bir transkripsiyonu yoktur. Çeşitli Avrupa dillerinde farklı orfoğrafya kullanılmıştır. Elbette 1200 yıl boyunca fonetikler değiştiği gibi, lehçelerin de rolü olmuştur. İsimlerin yazılışı yazarın kullandığı şekilde ancak dipnotlarda gösterildiğinden tek tip bir sistem kullanmak mümkün olmamıştır. Esasen bir eserde dil meselesinden ziyade verilen tarihi bilgi önemlidir.

Çin isimlerinin okunuşu N.Ya. Biçurin, V.V. Grigoryeff, W.W. Barthold, G.Y. Grumm-Grjımaylo gibi Rus yazarlarının klasik çalışmalarında genel olarak yer alan sisteme göre yapılmıştır. E. Chavannes, P. Pelliot, R. Grousset gibi Fransız yazarların okuyuşu ile Liu Mau-tsai'nin Almanca çevirisindeki okuyuşlar da Rus okuyuşuna oldukça yakındır. Bu yazarlar VI-VIII. Yüzyılda geçerli olan hiyoroğlif alfabeyi esas almalarına karşın XX.Yüzyıldaki çağdaş Rus sinologlar bugünkü fonetiği tercih etmektedirler. Elbette bunun sonucunda Türk isimleri fantastik bir anlam kazanacaktır ve yorumlanmaya imkan vermeyecektir. Örneğin T'u-chüe, T'u-küe yani Türkler yerine kullanılacaktır.

Mezar taşlarına oyulmuş metinlerde geçen Türk isimlerinin okunuşunda S.Y. Maloff esas alınmıştır. Özellikle her çevirmenin kendisine göre değişik şekilde yazdığı Tibet isimleri son derece karmaşıktır. Bu isimler burada kendisine teşekkürü borç bildiğim B.I. Kuznetsoff tarafından tahkik edilmiştir. İran isimleri ise tarihçilerin çalışmalarında faydalandıkları lehçeye daha yakın olduğu için Tacik telaffuzuyla verilmiştir.

Kesin bir yöntem değilse de, tarihî muhtevası olan çalışmalarda genelde tarih okurları gözönünde bulundurulur. Ama sadece şarkiyatçıları değil diğer okuyucuları da hesaba katmak gerekmektedir. Bu yüzden dipnotlarda ve izahlarda Batı dillerinde yazılışlar, biri diğerini nakzeden farklı orfografilerden kaynaklanan bulanıklıklar giderilmeye çalışılmıştır. *Feci quod potui, faciant meliora potentes.*

Literatürden Faydalanma Metodu

Türk tarihi birçok araştırmacının dikkatini çekmiş ve özellikle son iki yüzyıl içinde bu ilgi biraz daha artmıştır. XVIII. Yüzyılın ortalarında Fransız misyonierleri Çin tarih külliyatlarının çoğunu çevirdiler. Bunlardan özellikle Mailla ve Gaubil'in çevirileri bizim çalışmamızda önemli bir yer tutmuştur.² Bu çalışmalar bizlere faydalı olduğu kadar kendileri için de VI-VIII. Yüzyıl Çin tarihi konusunda faydalı olmuştur. Ancak daha sonraki çalışmalarda ele alınan olaylarla ilgili küçük detaylar bizim için problem teşkil eden bazı noktaların aydınlatılmasında yararlı olmuştur. Hatta Sorbonne Üniversitesi Prof.larından Deguignes (Dögin) bu tercümelerden faydalanarak birçok ciltten oluşan "Hunlar, Türkler ve Moğollar'ın Tarihi" isimli eserini yazmıştır.³

XIX. Yüzyılın başlarında Vivien de St. Martin Papaz Lebeau'nun "Bizans Tarihi"ni kendi yorumlarını da katarak asıl metinden daha değerli bir hale getirmiştir.⁴

Sadece Türk Hakanlığı'nın kenar bölgelerini ilgilendiren bu çalışmalardan farklı olarak S. Julien'in⁵ doğrudan Türk tarihiyle ilgili çevirileri vardı. Onun bu eseri çok uzun süre eski Türk tarihiyle ilgili çalışmalara esas teşkil etmiştir. XX. Yüzyılın başlarında E. Chavannes'in⁶ münhasıran Batı Türk Hakanlığı'nın tarihini ele alan dev eseri büyük bir boşluğu doldurmuş, onu P. Pelliot'un⁷ çok değerli çalışmaları ile H. Cordier⁸ ve René Grousset'in büyük önemi haiz tedkikatı takip etmiştir.

2 Mailla J. A. M., *Histoire générale*..; Gaubil, *Abregé*..

3 Deguignes J., *Histoire générale des Huns*..

4 Lebeau., *Histoire du Bas-empire*..

5 Julien S., *Documents*..

6 Chavannes E., *Documents*..

7 Pelliot P., *La Haute Asie; L'Origine des Tou-kiue, nom chinois des Turks* // T'oung Pao, 1915, vol. XVI; *L'Origine du nom de Chine* // T'oung Pao, 1912, vol. VIII.

8 Cordier H., *Histoire générale*..; Grousset R., *Histoire de l'Extrême-Orient*. I. Paris, 1929; *L'Empire des Steppes*, Paris, 1960.

Fransız ekolünün çalışma üslub ve metoduna uygun olarak bu günlerde Federal Almanya Cumhuriyeti'nde çalışmalarını sürdüren Liu Mau-tsai'nin incelemeleri dikkat çekicidir. Onun Doğu Türk Hakanlığı'yla ilgili iki ciltlik çalışması⁹ oldukça enteresan detay yorumlarıyla doludur ve Julien'in çalışmasının eksiklerini giderdiği gibi, Chavannes'in kitabının da mütemmimi sayılır.

Fransız ekolünün yaptığı önemli çalışmaya rağmen özellikle bir kusurunun üzerinde durmazsak olmaz. Türkler, Fransızlar için ekzotik bir olay gibi görünmüş ama hakanlık tarihine Orta-Çağ Çinlilerinin gözüyle bakma yani dışardan izleme illetinden kurtulamamışlardır. Bu yüzden olaylar arasındaki ilişkiler gözlerinden kaçmış ve bazan da Çinli'nin bakış açısıyla yorumlamalar getirilmiştir. Bu durum belki sadece Fransız ekolü için geçerli değildir ama onlar birinci sırayı işgal etmektedirler.

Bu tür hatalar konusunda Alman ekolü Fransızlarınkinden bir adım öndedir. I. Marquart'ın, F. Hirth'in külliyatı ve çağdaşımız Hans Wilhelm Haussig¹⁰ monoğrafleri bir sürü ilmi hata ve yanlış görüşlerle dolu olduğu gibi ispat edilemeyecek lengüistik hatalar ama daha ziyade sıradan yanlışlardan azade değildir. Genelde bir titizlik ve ihtimam göze çarpyorsa da olmadık yerde de olmayacak hipotezler ileri sürmektedirler. Mesela Seyanto mitolojik "Sir-Tarduşlar"la, Aşide [A-shih-tê] Yüan-chen Tonyukuk'la (Hirth) veya Abruy "Eftalit hükümdarı"yla (Marquart) özdeşleştirilmektedir. Bu tür varsayımlar ilimde "zaman zaman görülen hatalar" olarak telakki edilmekle birlikte, tepkilere de yol açmıştır.

Bu gibi sebepler yüzünden R. Hennigues'in "Terra Incognita"¹¹ (Meçhul Topraklar) isimli eserinden faydalanmaktan içtinab ettim. Gerçi onun Normanlar ve Mauriler'in göçüyle ilgili yorumlarında bazı isabetler varsa da, VI-VII. Yüzyıl Orta-Asya tarihiyle ilgili verdiği bilgiler doğrusunu söylemek gerekirse tamamen hayal mahsulü şey-

9 Liu Mau-tsai., *Die chinesischen Nachrichten*.

10 Marquart J., *Eransahr, nach der Geographie des Ps Moses Horenaci*// Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. N. F. Bd. III. Berlin, 1901; *Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften*// Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Bd. XII, 1898.; *Wehrot und Arang*.; Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903; Hirth F., *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*// ATYM, 1899; Haussig J., *Theophylact's Exkurs über die skythischen Völker*// Byzantion. Bruxelles, T. 23, 1953.

11 Kennig R. *Nevedomye zemli*. M., 1961, bl. II.

lerdir. Mesela Türk Hakanlığı'nın doğu sınırını "bugünkü Vladivos-tok bölgesi"ne dayandırırken, kuzey sınırını "Baykal'ın kuzey sınırından Vitim nehrine kadar" uzatır. (S. 88) Devletin kurucusunu Bizans kaynaklarında sadece han naibi ünvanı olan ve "Yabgu" titülüyle gösterilen "Dizavul" olarak gösterir. Bir saniye bile düşünme zahmetine katlanmayan Hennigue Avarlar'ı önce Orta Asya'ya yerleştirir, sonra S. Theophylactos'un Psedo-Avarlar'ın Avarlar'la karıştırılmaması aksine yerli halkın Alanlar ve Bolgarlar olduğu yolundaki açıklamalarını görmezlikten gelerek onları "Volga ile Dön arasına" koyar. (a.y.) Yine aynı dikkatsizlikle İmparator Wen-ti (581-604) zamanında Çin sınırlarının Büyük Bozkır ve Ordos'la sınırlı kalmış olmasına rağmen ta "Hazar Denizi'ne kadar genişlemiş olduğunu" iddia eder. Dahası da var: Ona göre Türk askerleri Çinli subayların emri altında sırf ipek alabilmek için paralı askerler olarak çalışmışlardır. (s. 90) Aynı saçmalığına devam ederek Soğdiyana'da özel olarak bol miktarda ipek üretildiğini (s. 89) iddia etmekle kalmaz, kitabına yazdığı ön-sözünde (s. 18) görüşlerinin çok önemli bir çalışmanın ürünü olduğunu ileri sürer. Umumi Tarih ve coğrafya kitaplarında bölgede vukû bulan savaşlarla ilgili verdiği bilgilerin nazar-ı itibare alınmamasından yakınıır. Esasen onun hataları burada saymakla bitmeyecek kadar çoktur ama daha fazlası için yerimiz müsait değildir.

Herkesce malum olan gerçekleri ve apaçık bilgileri dahi aptalca inkar eden bir yazarla tartışmaya girmektense, kitabını önemsiz eserler arasına koymak daha uygundur.

Sanırım göçebelerin tarihiyle ilgili problemlere en makul çözümler getiren ve Rus ekolü olarak adlandırılması mümkün olan bir ilim kuşağından bahsetmenin zamanı geldi. Bu ekolün öncüleri arasında N.Ya. Biçurin, V.V. Grigoryeff, N. A. Aristoff, G.Y. Grumm-Grjimaýlo, K. A. İnostrantsëff, S. İ. Rudenko, M.İ. Artamonoff ve diğerleri gösterilebilir. Rus ekolünün öncüleri belki bir noktaya kadar Orta Asya'lı sayıldıklarından bölgenin tarihine bozkırlının "şaşı ve hırslı" bakışlarıyla bakmaya alışmışlardır. Belki yine bu sayede üstadlarımız Batı Avrupalı meslektaşlarından farklı olarak birçok nüansı yakalamayı başarmışlar ve göçebe dünyasını nevi şahsına münhasır bir tarzda incelemişlerdir.

Rusya'da Orta Asya tarih ve paleoetnoğrafyasının incelenmesine öncülük eden kişi N.Ya. Biçurin (Yakinf) idi.^{12*} Onun yaptığı Çin

12 Biçurin, *Sobraniye svedeniy...*; *Istoriye Tibeta...*; *Istoriya Kitaya*.

kronikleri çevirileri şu ana kadar araştırmacılar için en temel kaynaklardan biri olmuştur. Biçurin'in metinlerini baştan sona gözden geçiren mütehassıs ilim adamı ve tekstolog N.V. Küner'in¹³ de belirttiği gibi onun çevirilerinde hata ve bulanıklıklar son derece azdır.

Biçurin'i kendisine örnek alan V.V. Grigoryeff¹⁴ Doğu Türkistan'ın coğrafi tarihiyle ilgili abidevi eserini ortaya koymuştur. Grek-Roma ve Arab-Fars kaynaklarındaki bilgileri Çin kaynaklarında geçen bilgilerle kıyaslaması sayesinde bu bölgedeki halkların takdirini kazanmış ve kültür kariyerini ispat etmiştir.

N.A. Aristoff'un¹⁵ fazla hacimli olmamakla beraber istisna teşkil edecek şekilde titiz, gerçekleri gösteren çalışması mevcut bütün Türk kabileleriyle ilgili bilgiler vermekten başka tarih sahnesinden silinen kabileleri de ele almıştır. Bu konu Doğu "Hunları"nın Avrupalı "Gunlar"la ilişkileri meselesini araştıran K. A. Inostrantsëff'in¹⁶ çalışmasında daha geniş şekilde ele alınmış ve onların çözemedikleri bazı meseleler ise yeni keşiflerle teyid edilmiştir.

Göçebe kültürlerinin kökleri meselesine ilk defa Rus ilim adamları parmak basmışlardır.

Göçebelerin sosyal kurumlarının özellikleri, sanat sitilleri veavaş taktikleri derinlemesine incelenince görülür ki göçebe kültürü kendi başına teşekkül etmiştir; ne kenar mahalle kültürüdür, ne de herhangi bir kıymet ifade etmeyen barbarlıktır. Gerçekten de S.I. Ru-

* N.Ya. Biçurin'in eserleri yazar tarafından en sık kullanılan kaynaklar arasında olduğu için bunların Türkçe karşılıklarını burada vermeyi uygun bulduk. Biçurin'in belli başlı eserleri şunlardır: 1° Moğollar Üzerine Notlar [Zapiski o Mongolii] ; 2° Eski Zamanlarda Orta Asya'da Yaşamış Halklar Hakkında Bilgiler Mecmuası [Sobraniye svedenii o narodax, obitavşix v Sredney Azii v drevniye vremena] ; 3° Orta ve Doğu Asyanın Coğrafi Tarihi üzerine Bilgiler Mecmuası [Sobraniye svedeniy po istoričeskoj geografii Sredinnoy i Vostočnoy Azii] ; 4° Tibet Tarihi [Istoriya Tibeta] ; 5° Çin Tarihi [Istoriya Kitaya] (çev.)

13 Küner N.V. *Kitayskiye izvestiya o narodax Yujnoy Sibiri, Tsentral'noy Azii ve Dal'nego Vostoka*. M., 1961. (Güney Sibirya, Merkezi Asya ve Uzak Doğu halkları hakkındaki Çin Malumatları).

14 Grigoryev V.V. *Vostočnyy ili Kitayskiy Turkëstan*. (Doğulu mu Çin Türkistanı mı.) (Türk Kabilelerinin Etnik ve Halk Yapısı ve Türklerin Nüfuslarıyla İlgili Bilgiler)

15 Aristov N.A. *Zametki ob etničeskom sostave türskix plemen i narodnostey i svedeniya ob ix çislennoştii*// Живая старина, X. T.IV, 1896 (Оддельный оттиск) (Türk Kabilelerinin Etnik ve Halk Yapısı ve Türklerin Nüfuslarıyla İlgili Bilgiler)

16 Inostrantsev K.A. *Xunnu i gunni*. (Hyung-nular ve Hunlar)

denko'nun Altaylarda¹⁷, S.V. Kiseleff'in Minusinsk Çukuru'nda¹⁸, A.P. Okladnikoff'un Uzak Doğu'da¹⁹ yaptıkları arkeolojik çalışmaların sonuçlarına göre bugün için yerleşik ve göçebe düzende yaşayan halkların karşılıklı olarak birbirinden etkilenip etkilenmedikleri şeklinde bir soru sorulabilir ama göçebe kültürlerinin Çin, Soğd veya Bizans kültürünün aynen taklidi olup olmadığı şeklinde bir soru asla yöneltilemez.

Kullanılan metod açısından M.I. Artamonoff'un "İstoriya Hazar"²⁰ (Hazar Tarihi) isimli çalışması en başarılı olanıdır. Bu çalışmada Hazar ve Karadeniz sahillerinde yaşayan halkların iç tarihleri incelenmiş; Hazarlar ve komşu Güney Rus bozkırlarının sakinleri ilk defa Bizans İmparatorluğu'nun düşmanları veya Kiëff Rusları'nın rakipleri olarak değil, Hazarlar'ın yükseliş ve bitişini belirleyici aynı tarihî kaderi yaşayan müstakil bir etno-kültür bütünlük olarak incelenmiştir.

Yukardan beri verilen listede Doğu Müslümanları tarihi konusunda emsalsiz bir uzman olan W.W. Barthold dahil birçok kişilere yer verilmemiştir. Barthold'un Türk tarihi²¹ konusundaki çalışmalarını tarihî meselelerde önemli bir rol oynamış olmakla birlikte, söz konusu meselelere bir inceleme perspektifi kazandıracak ölçüde herhangi bir açıklık getirememiştir. VI-VIII. Yüzyıllar arasında göçebe Türkler Persler'den bariz bir şekilde ayrıldıkları halde bunların tarihine Barthold alışılmış bir gözle bakmıştır. A.N. Bernchtam'ın²² ça-

17 Rudenko S.I. *Kul'tura naseleniya Gornogo Altaya v skifskoye vremya*. (İskitler Döneminde Dağlık Altay'da Halk Kültürleri) M.;L., 1953; *Kul'tura naseleniya Tsentral'nogo Altaya v skifskoye vremya*. (İskitler Döneminde Merkezi Altay'da Halk Kültürleri) M.;L., 1960.

18 Kiselev S.V. *Drevnaya istoriya Yujnoy Sibiri*. M., 1951. (Güney Sibirya'nın Kadim Tarihi).

19 Okladnikov A.P. *Istoriya Yakutskoy ASSR*. (ASSR Yakut Tarihi); *Yakutiya do prisoyedineniya k russkomu gosudarstvu*. M.;L., 1955 (Sovyetler Birliği'yle Birleşmesinden Sonra Yakutistan); *Dalekoye prošloye Primor'ya*. Vladivostok, 1959. Primorye'nin Uzak Geçmişi).

20 Artamonov M.I. *Istoriya Xazar*. (Hazar Tarihi).

21 Barthold W.V. *O xristianstve v Turkèstane v domongol'skiy period* (Moğol Dönemine Kadar Türkistan'da Hristiyanlık Üzerine) // 3BOPAO. T.8. 1893; *Turkstan v epoxu mongol'skogo naşestviya*. (Moğol İstilasına Kadar Türkistan). SPb., 1900; Barthold W. *Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen*. SPb., 1899. 1-2; Barthold W. *Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften*. SPb., 1897.

22 Bernchtam A.N. *Sotsialno-ekonomiçeskiy stroy orxono-yeniseyskix türok v VI-VI-II vv. L.*, 1946. (VI-VIII. Yüzyıllarda Orhon-Yenisey Türkleri'nin Sosyo Ekonomik Yapısı).

lışma ve notları ise olaylar ve tarihleri konusunda birçok hatalar ar-
zettği için ilmî bir değer kazanamamıştır.

Genel Çalışma Metodu

Orhun diktelerinin keşfedilip okunması Türkolojiye duyulan bilimsel ilgiyi bariz şekilde artırınca XX.Yüzyılın başlarında çalışmalarına başlayan G.Y. Grumm-Grjimaylo göçebe dünyası tarihinde önemli bir yer işgal etti. Daha XIX. Yüzyılın sonlarında yeni araştırmaya başlayanların akıl erdiremeyecekleri şekilde dört dilde birbirine zıt abidevi çalışmalar ortaya çıktı. Yeni belgelerin ortaya çıkışı yeni problemleri de beraberinde getirdiğinden ve geniş bibliyografya birçok yazarın farklı görüşlerinden kaynaklanan sakil sorulara cevaplar teklif ederken ilmî yönünü değiştirmekten korktuğundan çözüme kavuşturulmamış meseleler bir kenara bırakıldı. Tarihe yeni başlayan kişi tabii olarak Türkler'le ilgili yazılan bütün kitaplara itibar edemeyeceği için yapacağı tek şey konuyu daraltmaktı ama genel perspektiflerin olmayışı haklı olarak hiç de hoşla gitmeyen sonuçlar doğurdu.

Bir yığın kitap, sayısız dergi, kaynak ve not yığını altında amaçladığı hedefin yavaş yavaş rahmetli olacağını açıkça anlayan G.Y. Grumm-Grjimaylo mevcut bütün görüşleri bir araya toplayacak ve eski dönemlerden ta XX. Yüzyıla kadar Orta Asya tarihi ve tarihî coğrafyasıyla ilgili kronolojik ve etnolojik problemlerin bazılarını açıklığa kavuşturacak "zahmetli ve nankör bir araştırmaya" girişti. Al-lah'tan geç kalmamıştı ve şaşkınlık verecek derecede kendine ve kabiliyetine güveni sayesinde 25 yıl zarfında "Batı Moğolistan ve Urân-ha Bölgesi" isimli genel çalışmasını (yani bu bölgelerin Orta Asya tarihivle olan bağlantılarını ortaya koyan tarihi araştırmasını) meydana getirdi. Bu dev eser bütün Asya tarihçilerinin yastık altı kitabı oldu. Burada onun konuya kendine has yaklaşım tarzını takdir etmek gerekir. O güne kadar doğu tarihiyle sadece doğulu yazarları çevirmekle uğraşan filolog-oryantalistler ilgileniyorlardı. Elbette onların ilme verdikleri hizmet büyüktür ama onlar sadece işin bir yanıyla uğraşmışlar ve çok karmaşık olaylar onların fazla dikkatini çekmemiştir. Gumm-Grjimaylo ise tarihe bir coğrafyacı gözüyle bakmıştır. Yaptığı seyahatların sonuçlarından ve kendi şahsi kabiliyetinden faydalanarak topladığı bilgilerin, salnamelerden çıkarılan malumatların T'ien-shan, Hangay ve Gobi tabiatlarıyla uyuşum içinde olduğunu gördü.

Onun dağlarda ve sahralarda karşılaştığı güçlükler tarihe geçecek olaylardır ama neticede mesela Bişbalık kalesinin yerinin keşfi gibi çok önemli tarihi-coğrafi keşifler yapmayı başarmıştır. Bizzat kendisi bu keşif münasebetiyle şöyle yazmıştır: “Bişbalık'ın doğru yerinin keşfi Paris'in Sen nehri sahiline döndürülmesiyle aynı değerdedir. Marsilya'yı ele alalım; onun yerini tesbit etmek için bütün dünyanın ilim adamları yıllarca birbirine girdiler. Tarihte ve coğrafyada açıklığa kavuşturulacak o kadar çok karanlık yer var ki!”²³

Sanırım çağdaşlarımız onun bu büyük ve fedakarane çalışması karşısında saygıyla eğilmeliydiler ama kendisi anlaşılmayacak şekilde haksızlıklara maruz kalmıştır. 1898'de Grumm-Grjimaylo ilk iş olarak küçük bir inceleme kitabı yayınladı: “Orta Asya Tarihi İçinde Pei-shan'ın Yakın Tarihi”. Bu küçük çalışmada dahi esaslı neticeler vermiş olan kendine has metodunu kullandı. Ama hemen Barthold'dan ağır bir eleştiri aldı. Barthold yazarın eserini “gerçek bir tarihî ve filolojik çalışma” olmamakla itham ederek şöyle dedi: “Aşağı yukarı bütün seyyahlardan benzeri coğrafi ve etnoğrafik sonuçlar ve hatta aynı şekilde arkeolojik bilgiler bekleriz..ama biz yazarımızın Asya tarihi literatürünün incelenmesinde çok fazla minnetle karşılayamayacağımız problemler ortaya çıkarmasını saygıyla karşılayamayız.” Yani hey'etin sıradan bir sigaya çekilmesi idi bu.

Bu sert ve haksız tenkide karşı Grumm-Grjimaylo'nun yazdığı cevabi makale Barthold'u yumşatmıştı fakat bu arada Grjimaylo'nun eserlerine karşı ilginin artmasına yol açmıştı. Yine de Barthold bir tarihçi olarak Grjimaylo'nun çözdüğü anomastik problemlerle ilgili filolojik çalışmalarını acı bir dille tenkitten kaçınmadı. Orhun Yazıtlarında geçen iki isim konusunda şiddetli bir tartışma başlamıştı. P.M. Melioranski, W.W. Radloff ve bizzat Barthold bunu Türkler'in efsanevi atalarının ismi olarak kabul ettiler; N.A. Aristoff ve G.Y. Grumm-Grjimaylo ise birinci hakanlık dönemi hanlarından iki kardeşin isimleri şeklinde açıkladılar.

Neticede bu münakaşa, o günlerde metinlerin gramer yönünden doğru olarak okunmasının araştırmacıyı hatalardan koruyacağını savunan Barthold'a karşı tarihi kaynakların yorum metoduna tabi tutularak incelenmesini savunan Grjimaylo lehine sonuçlandı. Metinle-

23 Grumm Grjimaylo G.Y. *Dela i dni Grigoriya Yefimoviça Grumm-Grjimaylo*. M., 1947. (G.Y. Grumm-Grjimaylo'nun İşleri ve Günleri). s. 47.

rin tam olarak doğru bir şekilde okunmasına bir diyeceğimiz yok ama bu tartışma gramer ve fonetik ilminin tarihî tenkitleri değiştiremeyeceğini ortaya koymaktadır.

Daha da kötüsü Barthold'un bazı meselelerin yeniden ele alınmasının sınırlandırılmasını ve mütehassısların hatalarının ayrı bir şekilde tesbit edilmesini tavsiye etmesiydi. Neyse ki Grumm-Grjımaylo'nun bu uyarısını dikkate almadı. Eğer bu şekilde hareket etmemiş olsaydı bibliyoğrafya denizinde biriken 200-300 tartışmalı konu ve sistemsizlikten dolayı bir kenara atılmış meseleler yığılıp kalacaktı. Böyle olunca da bir araştırmanın veya bir meselenin incelenmesi için tahsis edilecek zaman yeterli olmayacak, araştırmacı bütün enerjisini önündeki hedefe ve aynı zamanda şu veya bu makalenin peşinden koşmaya ayıracaktı. Zaten uzun zamandır yığılıp kalan bunca tartışmalı konu karşısında, olayın güçlüğünü hesaba katan hiçbir mütehasıs böyle bir şeye girişmezdi.

Grumm-Grjımaylo'nun kitabı Orta Asya tarihçiliğinde yeni bir dönem açmıştı. Nitekim bilahere Barthold ona yazdığı şahsi mektuplarında önceki görüşlerinden vazgeçtiğini belirtecekti.²⁴

Ne var ki Grumm-Grjımaylo'nun çalışmasına karşı takınılan menfi tavır günümüze kadar canlılığını muhafaza etti. A.Yu. Yakubovski Barthold'un daha önceki tenkitlerini taklit ederek bu defa Grjımaylo'yu "doğu dillerini bilmemek" ve "eğitici bir tarih mütehasısı olmamak"la itham etti.²⁵

Bazı sorular ve değerlendirmelerle ilgili polemik üzerinde daha fazla durmadan Grjımaylo'nun eserini, yukarda da üzerinde durulan ve Çin tarihi kaynaklarının tercümesiyle üne kavuşmuş bulunan şarkiyatçı Liu Mau-tsai'nin "Türkler ve Çin"²⁶ isimli ihtisas çalışmasıyla kıyaslamaya geçmek istiyorum. Hemen belirtmeliyim ki Liu Mau-tsai'nin çalışmaları edebi yönden kusursuz ama olaylara getirdiği yorumlar yazarın bu kusursuzluğunu ve şöhretini gölgelemektedir. Bir kere yapılan analiz ve sentezler tarihin özel bir kabiliyet, geniş bilgi, şahsi görüş ve tesbitler yapabilme yetisine sahip olmayı gerektirdiğini, sadece dil bilmekle meselenin halledilemeyeceğini açıkça ortaya

24 Age., s. 64.

25 Yakubovskiy A.Yu. *Iz istorii izučeniya mongolov perioda XI-XIII vv. (X-XIII. Yüzyıl Moğol Dönemini Araştırma Tarihi Üzerine)* // *Очерки по истории русского востоковедения*. М., 1953, с. 78.

26 Liu Mau-tsai. *Die chinesischen*, s.392-472.

koymaktadır. Olaylar arasında bağlantı kuran bir tarih çalışması, şariyat incelemelerinin bittiği yerde aynı olayların getireceği problemlerle birlikte başlar. Bu iki problemi aynı anda çözmeye çalışmak ilmin ilk basamaklarında mümkündü ama şimdi bir adım daha atılmış bulunuyor. Fakat bu Liu Mau-tsai'nin ilme verdiği hizmetin değerini küçültmez. Liu olayları toplamış ve yorumlamıştır ama olayların yorumlanması ilmi bir analiz ve sentez esasında yapılmalıdır ve daha da önemlisi göçebe halkların bölgesel hayat tarzlarını VI-VIII. Yüzyıl her yönüyle yansıtabilecek şekilde ortaya koymalıdır.

Kavrama Denemeleri

Tarihçiler bu konuda hemfikir değildirler. Özellikle Orhun yazıtlarının çözülmesinden ve sosyolojik incelemeler için bol miktarda malzemenin ortaya çıkmasından sonra şiddetli tartışmalar başlamıştır.

L. Cahun ve N.A. Aristoff 1896'da kendi görüşlerini ortaya koydular. Cahun Türkler'in kendilerini "bir çok etnik gruplardan müteşekkil boyların meydana getirdiği özel bir toplum" olarak takdim ettiklerini ileri sürdü.²⁷ Ona göre Türkler sadece savaş kurallarına binaen birbiriyle ilişki halinde bulunan siyasi gruplardı. Hakanlığın devlet sistemi ise aristokrasi ve demokrasiye tezat teşkil edecek şekilde "bürokratik"ti.²⁸ Cahun'un görüşleri Barthold tarafından onun kitabına yapılan tenkitlerde²⁹ ele alındığı için değerini yitirmiştir.

Aristoff ise tamamen başka bir görüş ileri sürdü. Ona göre göçebelerde devlet teşekkülü "başında cesur, akıllı ve diğer kabile ileri gelenleri arasında şanslı kişilerin bulunduğu bir kabilenin güçlenerek kendi kabile fertlerini itaat altına aldıktan sonra diğer boyları kendine bağlaması neticesinde" mümkün oluyordu. Keza devletin çöküşü de "boyların ve kabilelerin kendi başlarına hareket etmek istemeleri üzerine çıkan iç çatışmalar"dan kaynaklanıyordu.³⁰ Aristoff'un görüşü doğrudur ancak bir takım delillerle ve bazı tashihlerle geliştirilmeye muhtaçtır.

27 Cahun L., *Introduction à l'histoire de l'Asie*, 1896, s. 79.

28 Age., s. 75, 82.

29 ЖМНП. 1896, Вып. 5-6, с. 373 и сл.

30 Aristov N.A. *Zametki*, s. 10.

W.W. Radloff elemanter voluntarizm görüşü üzerinde ısrar etmektedir. Ona göre ancak kabile reislerinin insiyatifi kısa zamanda güçlü kabile kompleksleri teşkil edecek özelliğe sahiptir. Kumandanlar hakanın tahtını çepeçevre sarmışlardır ama ancak hakanın güçlü kolları göçebe devletini yıkılmaktan kurtarabilir ve bu kollar zayıfladığı zaman da devlet dağılır.³¹ Bu duruma göre geniş ölçüde hanın şahsi karakterinden ziyade halkın morali ve savaşçıların sadakati onu güçlü veya zayıf kılmaktadır.

Bu konuda en ilginç görüş de Barthold'unkidir. Ona göre "beyler "kara halkı" kıskırtmışlar, buna karşılık iktidar da her zaman beylerin yanında yer almamıştır."³² Barthold bu görüşü "hakanın çevresinde toplanan kişilerin kendi kabiledaşları ve Türk halkını yükseltebilecek kabiliyete sahip taraftarlarından ibaret olduğunu" ileri süren W. Bang'la³³ girdiği bir tartışma sırasında ortaya atmıştır. Barthold "diktlerde bazı demokratik kavramlar" olduğunu belirterek Türk hakanlarını, demokratik imparatorluk fikirlerini benimseyen savaşçı aristokratların desteklediği kendi Napolyon'larıyla kıyaslar.³⁴ Çok daha sonraları ise Barthold, ne göçebe hayatının, aralarında bariz sosyal farklar bulunmadığı zamanlar dikkat çektiğini belirten Radloff'un ve ne de devlet erkanı ile halk arasında çatışma olduğunu kaydeden Thomsen'in sınıf çatışmalarına dikkat çekmediklerini ve bu gerçeği gözden kaçırdıklarını ileri sürecektir.³⁵ Bize göre Barthold'un bu görüşleri, doğruyu söylemek gerekirse, ne Türk tarihi, ne de genel olarak Gök-Türk tarihiyle ilgili analizler tarafından desteklenmektedir.

Bu konu özellikle A. N. Bernchtam'ın çalışmalarında işlenmiştir.³⁶ Onun görüşleriyle ilgili tenkitler daha ileride yapılacaktır. Ve en son olarak "göçebe imparatorluğunun" kuruluş haritasını genel hatlarıyla çizmeyi deneyen Y. Pritsak'ın çalışmasında meseleye yeni bir boyut getirilmiştir.³⁷ Göçebelerle ilgili birçok olayları incelemiş ve

31 Radloff W.W., *Altuerkische Studien*. IV. Einleitende Gedanken zur Untersuchung der altturkischen Dialekte// Известия АН. Сер. ИВ. 19 II, c. 310.

32 Barthold W. *Die historische Bedeutung der altturkischen Inschriften*. SPb, 1897, s. 4-5; Bartol'd V.V. *Noviye issledovaniya ob orxonskix pamâtnikax* (Orhon Abideleriyle İlgili Yeni Araştırmalar)//ЖМЧП. 1889. Вып. 9-10, c. 237, 276.

33 Bang W. *Zu den Kokturkischen Inschriften*// T'oung Pao. IX, 1898, s. 121.

34 Barthold W., *Die altturkischen Inschriften*..

35 Bartol'd V.V. *Tomsen i istoriya Sredney Azii*. Pr., 1926, II-12.

36 Bernchtam A.N. *Sotsial'no*..

37 Pritsak O., *Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker*// Ural-Altaische Jahrbucher. Bd. 24, 1952. T. 1-2, s. 49-104.

detaylı bir çalışma yapmış olmasına rağmen ileri sürdüğü görüşler bütünüyle kabul edilecek halde değildir. Bunun iki sebebi vardır: Bir kere Y. Pritsak'ın görüşleri genel olarak bazı peşin hükümlerden kaynaklanmaktaydı; bazı görüşleri ise "olağan hatalar"dan yani teklif edilmiş hipotezlerden ibaret idi. Neticede bunlar çürütülmüş olmakla birlikte, aleyhinde yazılan makaleler denizde bir damla mesabesinde olduğu için hâlâ geçerliliğini korumaktaydı. Neyse ki A. P. Kononoff'un³⁸ çalışmalarındaki Türkoloji bilgileri sayesinde şimdi Pritsak'ın görüşlerini daha kesin bir şekilde tenkit etme imkanına sahibiz ve artık önce "Bozkır İmparatorluğu Nasıl Kuruldu?" isimli makalesinde ortaya koyduğu görüşlerine dikkatimizi teksif edebiliriz. "Bozkırda kabiliyetli bir lider çıkınca önce kendi boyunu, sonra kabilesini ve en nihayet daha sonra üzerinde duracağımız kabileler federasyonunu itaat altına alabilmek için güçlü grupları ve kabiliyetli kişileri çevresine topladı. Daha sonra bu lider kendi adamlarıyla haydutvari savaflara girişti. Eğer başarılı olursa diğer komşu kabileler hemen onun çevresinde toplanırlardı. Bundan sonraki hedef bir yandan kabileler federasyonunu teşkil eden boyların hükümlerinin ortadan kaldırılması, diğer yandan da garnizonların önce Orhon-Onon, daha sonra ise Çu vadisindeki bozkır istihkamlarına yerleştirilmesi idi.

Bozkırın mukaddes yerlerinin ele geçirilmesi yeni federasyon banisinin kutsal kişi olarak tanınmasına yol açmıştır ve bu da onun iktidarına kanuni bir güç kazandırmıştır. Sadece hükümler boy mensup olanlar hâkim zümre olarak kabul edildiği için, yüksek mevkiye gelenler ve harbi istihkamlara yakın olanlar, söz konusu federasyonu teşkil eden kabile reislerinin iştirak ettiği kurultayda eskiden beri uygulanagelen töreye göre bozkır hükümdarlığı adayını seçerler. Seçilen aday genelde şamanın teklifine binaen bir hükümdar ünvanı alır. Bu ünvan cihan hâkimiyeti anlamını ifade eder. Yönetici kişi bu ünvandan başka yeni devletin veya federasyonların da hâkimi sayılır."³⁹

Biz bir defa prensipte Y. Pritsak'la hemfikir değiliz. Çünkü bize göre bozkır birliği tek bir şekilde değil birkaç şekilde ortaya çıkmıştır. Pritsak'ın han seçimiyle ilgili görüşü çok nadir olarak geçerlidir, zira daha ziyade tahtın tevarüs sistemiyle bir başkasına geçme usulü yaygındır. Boy beylerinin ortadan kaldırılması sadece Çingis-han tarafından uygulanmıştır ve Türkler, Uygurlar ve Hunlar'da böyle bir

uygulama görülmemiştir. Dinin ve şamanların oynadığı rol haddinden fazla abartılmıştır. (Sanırım Pritsak bütün büyücü ve rahipleri kastediyor olmakla kelimenin şumulünü haddinden fazla genişletmiş bulunmaktadır). “Mukaddes addedilme” kavramı genetik kültürle bağdaşmamaktadır. Çünkü klan tanrısı “tözler”in yardımı sadece o kabile üyelerini teşmil eder ve bu tür bir kült ancak erken dönem Türk tarihinde görülmüştür.⁴⁰ Doğrusunu söylemek gerekirse Pritsak esasen burada askerî demokrasi prosesini anlatmaktadır ama bu proses boy yapısı içinde yer alan kabileleler ve savaşçıların uyguladıkları görüşü yerleşik düzende yaşayan Avrupa kabileleri için geçerlidir. Göçebelerde ise bu proses başka şekilde tatbik edilmiştir.

El/İl Üzerine Tartışmalar

Eski Türk tarihiyle ilgili çözüme kavuşturulmamış kavramlardan biri olan “el/il” kelimesi Türkler’in kendi devletlerine verdikleri bir isim olarak çevrilmesini gerekli kılmaktadır.

Bu kelimeyle ilgili görüşler birbirinden farklıdır. S.Y. Maloff’a göre “el” kelimesi “kabile birliği” ve keza “devlet, halk” anlamlarını ifade eder.⁴¹ Radloff, Melioranski, Barthold, Thomsen ve Hirth de bu görüştedirler. Bernchtam tamamen değişik bir anlam çıkartarak onu “aristokrat yapının ve geleneksel kabile teşkilatının şekillendirdiği farklı kabilelerin aristokrat sınıfının birleşimi” olarak tarif etmektedir. “El” devlet teşkilatı anlamındadır. Bundan başka halk, millet anlamında da kullanılan bu kelime tarihte “Türk” tanımlaması yerine de kullanılmıştır.⁴² Ancak bu iki görüşü incelediğimiz zaman onların pek de gerçeği yansıtmadığını görüyoruz. Bakalım.

İlk Türk hakanı Bumın “İl-han” ünvanını daha önce değil, aksine diğer kabileleri birleştirip Ju-janlar’ı mağlup ettikten sonra almıştır. Ancak mağlup kabileleri bir “müttefik” olarak isimlendirmek doğru olmasa gerektir. İl-han kelimesinin tam anlamı “halkların hükümdarı” demektir.⁴³ Reşidüddin buna Farsça yeni bir karşılık vere-

39 Pritsak O., *Stammesnamen*..s.51.

40 Kononov A.N. *Opit analiza*..

41 Malov, *Pamâtniki*, 1951. Sözlük.

42 Bernchtam A.N. K voprosu o vozniknovenii klassov i gosudarstva u türok v VI-VIII. vv. n.e. (M.S. VI-VIII. Asırda Türklerde Devlet ve Sınıfların Ortaya Çıkışı Meselesi Üzerine).M.;L., 1936.

43 Bıçurin, *Sobraniye*, I/277.

rek “il kerden” yani “il fetheden” manasında bir ibare kullanmaktadır. Bu ibare bir tür barbarlık çağrıştırması yapıyorsa da, kelimenin tam karşılığını göstermektedir. Kabileler federasyonunu ifade etmek için kullanılan başka bir kelime daha vardır ve hem Türkçe’de hem de Moğolcada aynı anlamda kullanılır: Kür eya Gür. Mesela “gürhan”^{*} kelimesi “kabileler federasyonu hükümdarı” anlamındadır. Devleti sekiz değişik kabilenin birleşmesinden teşekkül ettiği için Kıtan hanı “Gürhan” ünvanını kullanmıştır. Ne var ki “il” kelimesi diğer kabileleri kuvvet zoruyla itaat altına almak manasını da ifade eder. Bu yüzden “il” kelimesini Latince “imperium” veya Rusça “derjava” ile karşılamak mümkün. Yönetici ve hâkim kabile ise “il” olmaz.

İkinci görüş esasen kitabelere dayanması gerektiği halde bizzat kitabe metinleri tarafından reddedilmektedir. Mesela “Türk budun elin törüsün..” Yani Türk halkı ve elin (belki de eller olmalıdır) töresini..Burada el kelimesi budun anlamındadır ve hâkim zümreyi göstermediği açıkça görülmektedir.⁴⁴

Yine metinlerde şöyle bir ibare var: Kamka alig kasganurmen? Yani Illeri -elleri kime vereceğim? Burada bir devlet teşkilatından veya “hâkim zümreler”den bahsetmek mümkün değildir. Bu yüzden Bernchtam’ın çevirisi metnin kontekstine ters düşmektedir.

S.P. Tolstoff ise “el” kelimesine “devlet” manası vermektedir ki bu, politik mana itibariyle doğru ama mahalli anlam itibariyle kesinlikle yanlıştır.⁴⁵ Ancak bu anlayışa göre “el” kelimesine fatih kabileler de girmektedir ve mevcut tarihi kaynaklarda bunun aksine bir görüşe rastlanmamıştır.

Demek ki, orda ve kabilelerin mevcudiyetleri “el”in yapısına bağlıydı. Bu karşılıklı bağımlılık bir arada barış içinde yaşanmasını gerektiyorsa da, “el” her an bozulabilecek bir yapı durumunda bulunduğundan, böyle bir şey pratikte her iki taraf için de zordu. Koru içinde yaşadıkları ve acı çektikleri için mağlup kabilelerin fırsat

* Yazarın açıklaması kısmen doğru olmakla birlikte Gürhan veya Kurhan Pi-shih'e (Moğollar'ın Gizli Tarihi) göre “p'u” yani umumi demektir. Barthold'a göre “gür” eski Türkçe “kür” veya “kül” idi. “Kül(Kür)” sözü Kaşgarlı Mahmud'a göre cesur veya kahraman demektir. Cüveyni'ye göre ise Gürhan, han-ı hanân anlamındadır. M. von Gabain'e göre ise “kül” sözü şanslı demektir. (çev.)

44 Bernchtam, *Rodovaya struktura tu-kü VIII v.* (VIII. Yüzyıl Tüküklerinde Boy Yapısı), s. 565-566; Kiselev S.V. *Drevnaya istoriya*, s. 503.

45 Tolstov S.P. *Tiraniya*, s. 52.

buldukları her an çözülecekleri malumdu ama ordanın içinde yer alanlar biraz daha iyi durumdaydılar. Sürekli olarak savaşa hazır bulunma konusu “el”in mevcudiyetine bağlı olduğu için, devletin korunması mecburiyeti beyleri ve budunları huzursuz kılıyordu. Ve en nihayet askeri hezimetler, diplomatik hesap hataları, tesadüfi birliklerin bozulması ve hatta sıradan hoşnutsuzluklar “el”in mevcudiyetini tehlike altına itiyordu. İşte bu sebepler yüzünden Orta-Çağın erken dönemlerinde Orta-Asya'da uzun ömürlü politik yapılanmalar mevcut olamamıştır.

IX

BÜYÜK KAVGA

(581-593)

Budizm mistisizmini ve vaadettiği mutluluğu benimsemiş olmasına rağmen Arslan T'o-po Han iktidarını sağlamlaştırmaya devam etti. Kingan'dan Kuban'a kadar uzanan geniş toprakları yöneten prensler onun buyruklarına itirazsız boyun eğdilerse de, bu cesur ve savaş tutkunu kişiler, kabileleri bir bir itaat altına almış olmalarına rağmen, kendi aralarındaki ihtilaflara son veremediler. Bu prenslerden her biri, kendi kaderini, hatta hayatını bağladığı beylerin ve silah arkadaşlarının isteklerine boyun eğmek zorunda oldukları gibi, halkının moralini ve Türkler'i kendi amaçları uğrunda kullanmaya can atan komşu devletlerin diplomasisini de gözönünde bulundurmak mecburiyetindeydi. Bu gidişatın neticesinde hanların ve şadların şahsi karakterlerinin son sözü söylediği oldukça karmaşık ve nazik bir durum yüzeye geldi.

T'o-po Han'ın büyük oğlu Amrak¹ sessiz, kendi halinde biriydi. Babası tarafından han oğlu olması ve özellikle anne tarafının gayretleri neticesinde başa getirilmesine rağmen, o makam için uygun biri değildi. Onu sevip, hürmet gösterdiler ama o, ordada herhangi bir grubu kendisine bağlayıp, hakanlığın kaderinde rol oynayacak, huzurlu bir hayat sağlayacak kabiliyetten yoksundu. Bu özellikleri kendine taraftar olanların cesaretini kırarken, amcazadelerinin aleyhinde harekete geçmelerine zemin hazırladı.

Mukan-han'ın oğlu Töremen ondan daha zayıf karakterliydi. Çin casusu Ch'ang Sun-sheng'in aşıladığı davranış ve yönlendirmeler so-

1 Çince An-lo; Biçurin'de Yan-lo. Amrak (Moğolca sükunet)- Türkçe bir kelimedir. Runik metinlerde rastlanmaktadır ve "küçük dost" demektir.

nunda taht sevdalısı fakat kararsız biri haline gelmişti. Savaşta cesur fakat politikada kıvrak değildi. Güçlüler karşısında uysal ama zayıflar karşısında son derece katıydı.² Neticede Çinli casusların ve babasının silah arkadaşları olan beylerin elinde oyuncak olup çıkmıştı. Mukan-han'ın odalığı olan ve esasen asil bir Türk ailesinden gelmeyen annesi bu prensin meş'um sonunun hazırlanmasında esasi rol oynadı. Dul bir kadın oluşuna aldırış etmeden devlet işlerine burnunu soktu ve görünüşe göre Yang Chien'in Sui hanedanı imparatoru olarak tanınması yönünde faaliyet gösteren bir gruba öncülük ediyordu. Bu yüzden 581'de Sui hanedanı tarafından çok rahat yaşadıkları Çin'den sürülen Türkler bütün öfke ve kinlerini bu dul hatuna yönelttiler.³ Bu moral bozukluğu ordada etkisini gösterdi ve akabinde olayların gidişatını tamamen etkileyecek şekilde oğlunun meşruluğu gündeme getirildi.

Vakitsiz ölen Kara Issık-han'ın oğulları She-t'u⁴ ve Ch'u-lo-hou⁵ daha güçlü ve enerjiktiler. Hanımı tarafından "gerçek bir kurt" diye tarif edilen She-t'u ne kadar cesur ve akıllıysa, o kadar da kararlı ve enerjikti. Bu meziyetleri halkın ve beylerin saygısını sağladığı gibi, onu iktadara da getirdi ve tebaası ölüncüye kadar onu terk etmedi.

Ch'u-lo-hou da ağabeyinden aşağı değildi. O da zeki ve kurnazdı. Halkın sevgisini kazandığı için çevresindekilerin de saygısını sağlamıştı. Ülüşü, Tölös-şad Ch'u-lo-hou'ya büyük destek veren Kitan ve Tatabı göçmenlerinin berhayat olduğu doğu sınırlarındaydı. Muhtemelen onun ülüşü Gobi'nin doğu kısmındaydı. Çünkü aldığı ünvanın tam anlamı "Taşlı Çölün İkinci Prensi" anlamına geliyordu. Göründüğü kadarıyla hakanlığın Asya'yı hâkimiyet altına aldığı bir dönemde, böyle enerjik ve gözüpek bir prensin ikinci derecede kalmış

2 Julien, *Documents*, 3/359; Chavannes, *Documents*, p. 49.

3 Julien, age., 3/347. Julien burada Mukan-han'ın bir Çin prensesiyle evlenmiş olmasının nazar-ı itibare alınmasını ileri sürüyorsa da, bu mesele fazla inandırıcı görünmüyor. Çünkü Mukan-han'ın karısı, bir saray darbesi sırasında bütün aile fertleri öldürülen Chou hanedanındandı. Eğer tarihi kaynaklarda zikredilen hatun gerçekten Sui imparatorunun gazabına çarpılan bir ailenin üyesi olmuş olsaydı, o takdirde Türkler ona acıyarak şefkatle muamele ederlerdi. Aksine burada orda içinde çıkan hizipleşme Töremen'i Çin tarafına çekmeye çalışan Ch'ang Sun-sheng'in entrikalarının bir sonucudur.

4 Bu tür isimler kullanılmıştır. Türkçe Jettu, yetti (iktidarı ele geçirdi, yahut geçiren) demektir. Diğer bir hiyeroglif manası ise han naibliğini elde eden demektir. Chou-shu'da Ti-tou olarak bir prens ünvanı şeklinde geçmektedir ki Erbek (Çince Er-fu) olmalı.

5 Ch'u-lo- taşlı çöl; hou-Çince ikinci dereceden üst düzey memur demektir.

olması onu Çin'e yaklaşmaya sevketmiştir. Günümüzde böyle bir davranış elbette politik bir tedbirsizlik olarak nitelendirilir ama VI.Yüzyılda dahi Ch'u-lo-hou Türk Hakanlığı'nın küçük prensleri arasında sayılmayacak kadar dikkat çekmişti.

Ancak prensler arasında en fazla dikkat çeken, yukarda ismi sayılan bütün hanların amcası olan İstemi-han'ın oğlu Kara Çürin Türk Tarduş-han'dır. Onun hakkında Çin salnamelerinde herhangi bir bilgiye rastlanmıyor ama Bizans ve İran kaynaklarında oldukça fazla malumat bulunabilir.⁶ Kara Çürin 555'de ilk Türk-Eftalit savaşı sırasında babasının ününden faydalanarak kahramanlık kariyerini ispat etmiş; 556'da ise İstemi Han'ın buyruğuyla Güney Cungarya'yı fethederek, Abar kabilelerinin yaşadığı topraklarda kendi prensliğini kurmuştu. 558'de Ural ve Volga boylarına bir yürüyüşe katıldıysa da, zaten bu topraklar kardeşi Türksanf ve amcazadesi Böri-han'ın ülüş sınırları içinde yer alıyordu.

576'da İstemi-han ölünce Kara Çürin hakanlığın sınırlarını batıda genişleterek Tarduş-han ünvanını aldı ve bunu daha uzaklara doğru yürüyüşler takip etti. Kırım ve Kafkasya'da Bizans ve onun vassalı olan Ergisi'ye (Lazika) karşı giriştiği savaşta mağlupiyete düşer oldu. Ama uğradığı hezimet ne şöhretine, ne de otoritesine herhangi bir zarar vermediği gibi, bu durumda bile Böke (Kahraman) ünvanını alarak azametini artırdı.⁷ Fakat mutlu değildi. İsmi Kara Çürin- "kara dert" anlamındaydı ve cüzzamlı bir görünüşü vardı. (Çünkü Çürin çürümüş manasına da gelmektedir). Her ne olursa olsun Kara Çürin, prensler arasında en güçlüsü olmasına rağmen ülüş sistemine boyun eğmek zorundaydı. Duygularını açığa vurmasalar da o ve She-t'u birbirlerinden nefret ederek yaşadılar.

Taht Kavgası⁸

581 sonlarında Türkler'in hakan-ı kebir Arslan T'o-po Han'ın son günleri yaklaştığında, taht kavgalarının yol açtığı trajediler Or-

6 Gumilëv, *Biografiya türskogo hana v "İstorii" Feofilakta Simokatti i v deystvitel'nosti*// 1961, T. XX, s. 159-162. Bundan sonra: Gumilëv, *Biografiya*.

7 Narşahi, *İstoriya Buharı*. L. Likoşin çevirisi. Taşkent, 1897, s. 12-13.

8 Bu bölümde geçen olayların yorumu, isimlerin okunuşu ve coğrafi isimlerin özdeşleştirilmesi orjinaldir ve müellifin kendi yazdığı makalelere istinat etmektedir. (Bkz. Gumilëv, *Velikaya raspriya; vojna 589 g. i Geratskaya bitva*/ Известия отделения общественных наук Академии наук Таджикской СССР. 1960, T. 91, №1; *Udel'no; Biografiya*..)

hon nehri sahillerine kadar yayılmıştı. T'o-po Han, oğlu Amrak'a hitaben, tahtın onun hakkı olmasına rağmen, ülüş sistemi kanunlarına göre Mukan-han'ın oğlu Töremen'in veliaht ilan edilmesi gerektiğini bildirdi. Böylece T'o-po Han, baba-oğul arasındaki yakınlığın dahi bu sistemin kanunlarını bozamayacağını anlatmaya çalıştı. Her ikisini de bastırabilecek olan She-t'u dahi bu kanuna takılmıştı. Çünkü bu kanunun kabulünden önce She-t'u'nun babası ölmüş ve o sürgünde sırasını bekleyen prens durumuna düşmüştü. Ne var ki She-t'u bir kenara çekilip sessiz sedasız bekleyeceklerden değildi.

Annesinin bir odalık ve sıradan bir aile kızı olması sebebiyle Türk beyleri arasında Töremen'in durumunun sarsıldığını öğrenen She-t'u, Amrak lehine harekete geçti. Herkesten sonra beylerin toplantısına gelen She-t'u ölen hanın vasiyetinin uygulanması halinde kendi prensliğine dönerek sınırlarını "keskin kılıç ve uzun mızraklarla"⁹ koruyacağı, yani iç savaşı başlatacağı tehdidinde bulundu. Şurası kesindir ki, kimse ona karşı çıkmaya cesaret edemediğinden, zayıf ve halim selim Amrak han ilan edilmişti.

Fakat Töremen bu durumu kabul etmedi. Onun taraftarları Amrak'ın üzerine yürüyüp, sıkıştırdılar. Baskılara dayanamayan Amrak kendini müdafaa eden She-t'u lehine tahttan feragat edince Töremen de yeniden A-po Han ünvanını alarak hakanlığın kuzey ucunda bir prenslik elde etti.

She-t'u kendisine İl-Külüg-şad Baga İşbara-han ünvanını aldı.¹⁰ Çinliler âdetleri vechile kendi hiyeroglif stillerine uygun düşmeyen isimleri değiştirdikleri için, onun isminin sonundaki "lo"yu "lio" (yağmacı) olarak değiştirdiler. Böylece hakikate uygun düşmeyen bu çirkin isimler bazı hanların isimleri olarak tarihe geçmiştir. Sha-po-liu gibi.¹¹

İlk han olarak ilan edilen Sha-po-liu'nun otağı hâkimiyet bölgesinin merkezi Ötüken dağına kuruldu. İkinci han Kara Çürin Türk'tü. Çinliler (hiyeroglif kurallarına uymadığı için) T'an-hu ismini verdiler ve fonetik kurallarına uygun düşen Ta-t'ou Han ünvanıyla zikretmeye başladılar. Kara Çürin'in otağı Aktag(Ektag)a kuruldu.¹²

9 Biçurin, *Sobraniye*, I/235; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen*, p. 44.

10 Tanrısal Güce Sahip Namılı Şadin Devletleri (İlleri) anlamında. Burada Baga kelimesi ilahi, tanrısal [veya ulu, büyük anlamında maga da olabilir] demektir. İşbara: Güçlü, sert demektir. Çincesi : Sha-po-lo Han'dır.

11 Hiyeroglif M.F. Khwan tarafından çözülmüştür.

12 Aktag: Kuzey T'ien-shan'daki Aktag.

Amrak üçüncü handı. Bu mutantan ünvan ona tahtını kaybetmenin acısını hafifletmek maksadıyla verilmişti. Ordası avcılarının mekânı haline gelen boğazlar arasındaki Tola nehri sahili üzerindeydi.

Bu dört büyük handan başka dört de küçük han vardı. Ch'u-lo-hou, yeni kanuna göre kardeşi Sha-po-lío'nun veliahdıydı. Sha-po-lío'nun amcazadesi, muhtemelen T'o-po Han'ın oğlu ve Amrak'ın kardeşi Tegin-şad da hakanlığın doğu yarısını kendisine hâkimiyet alanı olarak aldı. Batı'da Grekler'in Türksanf yani Çinlilerin T'an-han ismini verdikleri prens hüküm sürüyordu. Türksanf Volga ve Kuzey Kafkasya'ya düzenlenen seferleri kumanda etti. T'o-po Han'ın yeğeni Böri-han ise ona bağlıydı ve 576'da Bizans'a karşı yürüyerek Bospor'u zaptetmişti.¹³

Batı Seferleri

Hakanlığın batı uçlarına yapılan seferler tarihî cihetten henüz tam aydınlığa kavuşmamıştır. Bizans kaynaklarındaki bilgiler bölük pörçük; İran ve Gürcü kaynakları ise günümüze kadar yetip gelmemiştir. Çin kaynaklarına gelince; Karadeniz boylarıyla ilgili çok kötü bilgiler almış olmalı ki, elimize ulaşan malumatlar oldukça hayal mahsulü görünümünde. Bu yüzden konuyla ilgili en değerli bilgilere yine Türk tarihî kaynaklarında rastlanmaktadır. Mesela Kara Çürinhan'ın İmparator Mavrikios'a gönderdiği mektup fragmanlar halinde Theophylactos Ssu-mokatta'nın "Tarih"inde muhafaza edilmiştir. Tarafımızdan tarihî bir kaynak olarak özel bir şekilde incelenmiş olan bu mektuptan¹⁴ edindiğimiz bilgilere istinaden olayların seyrini tesbit edebilmekteyiz.

Menandros sadece Türkler'in 576'da Bosporos'u [Kerç] zapteddiklerini ve 580'da Kırım sahillerine ulaştıklarını kaydetmektedir.¹⁵ Halbuki Türk hakanının İmparator Mavrikios'a yazdığı mektuptan Türkler'in 582-583 yılları arasında Kafkaslar üzerinden Bizans'a saldırdıklarını fakat başarılı olamadıklarını öğreniyoruz. Aynı Tarduşhan Çin'e karşı seferlerin tertiplendiği doğudaydı. Ve savaşlarda başarılı olamayınca askerlerine izin verir. Çin İmparatoru ise bir ferman yayınlarak "Tarduşhan'ın geri çekildiğini, çünkü İran, Eftalit ve

13 Menandr, s. 422.

14 Gumilëv, *Biografiya*..

15 Menandr, s. 462.

Hoten ordularının kendisine karşı harekete geçtiğini¹⁶ duyuruyor. Han biyografisiyle ilgili bu varakta mektuptan hiç bahsedilmiyor. Çin imparatorunun fermanındaki bilgiye göre savaşın Çin sınırında durdurulup, derhal hakanlığın batı sınırlarında başlatılması doğrusu şüpheli bir durum. Dahası 582'de Orta-Asya ve İran'da vukû bulan olaylara hiç değinilmiyor. Bir kere Hoten küçük bir prenslikti ve varı yoğun dört bin askeri vardı.¹⁷ Eftalitler ise aynı yıl İran hükümdarlığı bünyesindeydiler ve İranlılar da Mezopotamya'da Bizanslılar'la kıyasıya bir savaşa girmişlerdi.¹⁸ Görüldüğü gibi hakanlığın bütün düşmanları sınır ötesindeydiler ve "isyan ettiler" sözü kabul edilebilir bir delil sayılamaz. Sonra şayet Tarduş-han kendilerini mağlup etmişse bunun da saklanması gerekmezdi. Daha sonra yazılan Çin salnameleri Sui-shu ve T'ang-shu galiba mantıklı bulmadıkları için bu bilgileri yazılı kaynaklardan çıkarmışlardır. Ben de aynı görüşü paylaşıyorum. Evvela İmparator Wen-ti'nin coğrafya bilgisinin çok kötü olduğunu kabul etmek gerekiyor. 582'de Çinliler'in Kaşkar'ın batısındaki ülkeler hakkındaki bilgileri, Bizanslılar'ın doğu hakkındaki bilgilerinden daha muğlakti. Dolayısıyla hakanlığın batı uçlarında Bizanslılar'la yapılan savaşı Çinliler İranlılar'la yapılan savaş haberi olarak işitmiş olmalılar. Ancak böyle bir şeyin o dönemde vukû imkansızdı. Çünkü İranlılar neden kendi müttefiklerine saldırınsırlardı?¹⁹

Menandros, "Sui-shu" ve Ssu-mokatta'daki bilgiler mezkur Çin tarih kaynaklarındaki hataları mantıklı bir şekilde tashih etmektedir. Tarduş-han 576'dan 583'e kadar Bizanslılar'la sürekli savaşmış; fakat bu savaş aktif katılımdan çok, hakanlığın batı ucundaki prensliğin başında bulunan amcazadesi Böri-han'ı desteklemek şeklinde devam etmiştir. Türkler'in Bizanslılar'a karşı kazandıkları zaferler sadece

16 Chavannes, *Documents*, p. 49.

17 Age., s. 124; Biçurin, *Sobraniye*, 2/301.

18 Pigulevskaya N.V., *Vizantiya i İran na rubeje VI-VIII vv. M.;L.*, 1946, s. 67-70. Bundan sonra: Pigulevskaya, *Vizantiya i İran*.

19 581-584 yılları arasında vukû bulan bu savaşın Çin kaynaklarından başka yazılı bir versiyonu olmadığı için G. Grjimaýlo'nun (*Zapadnaya Mongoliya*, s. 229) ve bendenizin (*Velikiya rasprya* s. 79) eserlerine müracaat etmek gerekir. Ancak her iki yazar da 582'de İran'ın hakanlığa karşı bir saldırıya geçmiş olabilmesine inana veremediklerinden, bunun bir yanlışla olabileceği görüşündedirler. Keza Haussig J.'nin (*Theophylacts Exhurs uber die skythischen volker*, s. 300, 379, 383) Eftalit prensi Trum'un Tarduş-han'ın kızıyla evlenmiş olduğu iddiası da yalandır. Çünkü Çin kaynaklarında dahi bu savaşlar sırasında Eftalitler'in ismi hiç zikredilmez.

İmparator Mavrikios'a gönderilen mektupta detaylı olarak anlatılmaktadır. Mektup VI. Yüzyıla kadar otonomi statüsünü korumakla birlikte Batı Rum İmparatorluğu'nun tebaası olan Lazlar'ın (Kolkhi) aksanıyla* yazılmıştır ki bu da hakikate daha yakın bir diplomatik nezakete riayet olarak kabul edilmelidir.

Türk-Bizans savaşları hakanlık içindeki dahili didişmelerin başlama tarihi 584'e kadar devam etmiştir. Kırım'da başarısızlığa uğrayan Türkler Kafkaslar'la yetinmek zorunda kaldılar. Lazika veya Ergisi hükümdarlığının kuzey sınırları Kafkas sıradağlarına kadar uzanıyor; Abhazyia ise hükümdarlığın bir kısmını teşkil ediyordu.²⁰ Galiba orada hareket halindeki Türk prensliğine bağlı savaşçılar ciddi bir hezimete uğradılar. Aksi halde güneye doğru daha uzaklara sarmamaları imkansız. Lazlar'ın muhalefeti konusunda herhangi bir kayıt yok. Sadece 166 km. (üç günlük yol) kadar uzun yol boyunca yaşayan 300 bin kişinin öldürüldüğü açıklanmaktadır. Bunlar muhtemelen savaş esirleridir. Çünkü düzenli ordular birbirlerine bu kadar büyük zayıat verdiremezler. Kısacası Türkler'in Kırım ve Kafkaslar'daki hücumu durdurulmuştu ve zaten Bizans da Bosporos'a fazla bir direnişle karşılaşmadan geri döndü.

Çinle Yapılan Savaşlar

Çin'deki darbeden sonra Türkler ipeksiz kalmışlardı. Yang Chi-en barbarlarla diplomatik münasebetlerini kesmişse de, ipek dış ticareti göçebe hanların elçileriyle imparator sarayı arasında hediye alış-verişi adı altında devam ediyordu. Ancak hızlı bir siyasî kutuplaşma meydana geldi ve Togon hanı K'ua-lü Türk hanı Sha-po-lıo ile dost oldu. Sha-po-lıo'nun karısı P'ei-Chou hanedanından bir prenesi. Bütün akrabaları katledildiği için çok üzülmüş ve atalarıyla olan ilişkileri kesilmişti.²¹ Onun Kuzey Çin Siyenpi devlet erkanıyla Türk hakanlığı arasındaki tek bağ olduğunu nazarda tutmak gerekir. Yıkılan Ch'i hanedanını destekleyerek, imparator adına icra-i hükümet

* Bazı kaynaklar bu mektubun İskit Türkçesiyle yazıldığını kaydederek. (çev.)

20 Berdzenişvili N., Cavahişvili I., Canaşıa S., *Gürcistan Tarihi*, Tiflis 1946, s. 101-102. Kolkhi kelimesini ve Lazlar ibaresini de orada görmekteyiz. Ancak Haus-sig J.'nin Kolkhi kelimesini Halka olarak görmesi ve bunu Kolkhilerin Ju-jan-lar'a gönderdiği mektuba istinat etmesi konusunda bkz. Artamonoff M.I., *Hazar Tarihi*, s. 138.

21 Biçurin, *Sobraniye*, I/235; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen*, s. 44-45.

etmeye devam eden Ying-chou²² bölgesi genel valisi Kao Pao-ning'in 582 yazında Sui İmparatorluğu'na karşı isyan bayrağını açması bir tesadüf değildi. Çünkü onun isyan başlattığı günlerde Türkler de bütün güçleriyle Gobi Çölü'nü aşarak Çin Seddi'ne kadar yaklaşmışlardı.

Çarpışmalar imparator ve vezirlerin zannettiklerinin aksine oldukça şiddetliydi. Derhal insiyatifi ele geçiren Türkler Çinliler'in sayıca üstün olmanın verdiği avantajı kullanmalarına izin vermediler. Büyük Seddin her yanına yayılan Sui ordusunun sol cenahı Nan-shan dağlarında (şimdiki Kan-su eyaleti) direnirken, sağ cenahı Yü-chou'-da (şimdiki Shan-si) mevzilendi. Çin sınır birlikleri kılıçtan geçirilmiş ve kalanları surlara sığınmışlardı. Türkler pek iyi tahkim edilmeyen Mahya ve Shih-min girişlerinden aşarak Kan-su'ya²³ ulaştılar. Kuzey Batı Çin'in altı zengin şehrinde tek bir evcil hayvan kalmadı. Türkler'in yağmalayarak topladıkları bu hayvanlar sonunda başlarına bela oldu. Böylece toplanan sürülerin yarısı kuzeye gönderilirken, yarısı kesilip yenildiyse de, korkuya kapılan halkın dağlara sığınması ve savaşın tekrar çölde devam etmesi sebebiyle Türkler'de açlık başgösterdi. Türkler'in yanısıra Togonlar da saldırıya geçmişler fakat 561'deki hücumları Liang-chou'da²⁴ püskürtülmüş ve daha sonraki çarpışmalar da sınır savaşları olarak devam etmişti.

Yang Chien imparatorluğun bütün güçlerinin devreye sokulmasını emretti. Fakat bu çok uzun zaman gerektiriyordu ve kendisinden önceki Sui yönetiminin sebep olduğu problemler sebebiyle hazırlıklar zamanında yapılamadı.

Çin ordusu tarlalardan ve bahçelerden toplanan köylülerden teşekkül etmişti. Subaylar Konfüçyüs öğretileriyle eğitilmişlerdi ve felsefi münakaşalardan, ilahi kitaplarından bıkmışlardı. Savaş kuralları Konfüçyüs ahlakıyla yetişmiş filozoflar tarafından belirlenmişti. Bütün bunlara rağmen asker ve subaylar zaman zaman, sınır görevleri veya sınır ötesi hareketler kendilerine karabasan gibi görünse de, kahramanlık destanları yazıyorlardı.²⁵ Yine de ordu çok yavaş hare-

22 Büyük Sahra'nın doğu taraflarında başkenti Lü-ch'eng olan bir bölge. Bugün için oralarda Moğollar tarafından kurulmuş Gorban-Sobarga-hoto (Biçurin, 3/37) isimli bir şehir bulunmaktadır.

23 Liu Mau-tsai, *Die chinesischen*, s. 242; Biçurin, *Sobraniye*, I/236. Harabe halindeki bu bölge şimdiki Kan-su ve Shan-si civarındaydı.

24 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, s. 85.

25 Alekseyev V.M. *Drevniye kitaytsi na straje svoix granits*//Известия АН СССР. Отд. литературы и языка. 1945. Т. IV. Вып. 5.

ket ediyordu ve büyük kısmı piyadeydi. Zırhlı savaş arabalarına²⁶ sahiptiler ve süvari birliği yok denecek kadar azdı. Elbette böyle bir orduyla bozkırlarda üstünlük sağlamak hayaldi. Fakat ordunun eksikliklerini kuvvetli ve kıvrak diplomatik oyunlar telafi ediyordu. Kaderin cilvesiyle Yang Chien pek göze batmayan yardımcısı ama en kabiliyetli casusu Ch'ang Sun-sheng'i gönderdi. Sheng, 578 yılında henüz prens olduğu dönemde Sha-po-lio nezdinde elçi olarak bulunmuş ve onunla sıkı dostluk kurarak, avucunun içine almıştı.²⁷ Bu yüzden Türk prensleriyle olan münasebetlerinden yararlanarak onları birbirine düşürmeyi başaracaktı.

582 sonlarında²⁸ Çinliler Türkler'i püskürtmeye muvaffak oldular. Ch'ang Sun-sheng ise hanlar arasına nifak tohumları ekmeyi başarmıştı. Ülüş sahipleri arasında en güçlüsü durumunda bulunan Kara Çürin Tarduş-han münferit bir barış anlaşması imzalayarak Çin savaşıdan çekildi.²⁹

583 yazında ise Çinliler daha rahat bir nefes aldılar: Lin-tao'ya saldırmış olan Togonlar tam bir bozgun yemişler³⁰, bunu müteakiben A-po Han da hezimete uğratılmıştı³¹. Sha-po-lio Han'ın zaferi Türk ordusunu hezimetten kurtardıysa da, casus Ch'ang Sun-sheng A-po Han'la Sha-po-lio'yu birbirine düşürmeyi başardı.

Sheng gayet samimi bir havayla Sha-po-lio Han'a yaklaşıp şöyle dedi: "Siz Türk ordusunun başındayken onların daima zafer kazanmaları ama A-po Han başa geçince ordularınızın hezimetten kurtulmamaları biraz tuhaf değil mi? Üstelik sizin ve A-po'nun kumandasındaki asker sayısı birbirine denk. Bu utanç özellikle sizin için bir yüz karası. Siz tek başınıza düşmanı hezimete uğratarak şöhretinizi koruyorken, A-po'nun savaşı kaybedip Türkler'in yüzünü kara çıkartması karşısında ne yapacaksınız? Yine önceki gibi birilerini uyarılarda bulunmak suretiyle dizginleyeceğinizi mi sanıyorsunuz? Ne zamandır "kuzey hanlığını" (Töremen'in ülüşünü) ortadan kaldırmayı düşünüyordunuz. Bunu şimdi yapacak cesaretiniz yok mü?"³²

26 Biçurin, *Sobraniye*, I/231.

27 Julien, *Documents*, 3/357.

28 Biçurin, *Istoriya Kitaya*.

29 Julien, *Documents*, 3/365; Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 229.

30 Biçurin, *Istoriya Kitaya*.

31 Age.

32 Julien, *Documents*, 3/365.

Ve aynı Ch'ang Sun-sheng o günlerde A-po Han'a varıp şunları söyleyecekti: "Ta-t'ou Han³³ Sui hanedanıyla ittifak akdettiği için She-t'u tek başına Türk halkının başına geçip tahta oturacak durumda değil. Sizin de bu ittifaka katılıp imparatorun himayesine girmeniz en iyisi olmaz mı? Böyle bir şey hem gücünüzü artırır, hem de doğrusunu söylemek gerekirse hain She-t'u'nun hissesini kullanarak ondan size yaptığı hakaretin intikamını almış olur, yolunuzu açar ve ordunuzu kaybetmekten kurtulursunuz."³⁴

Sha-po-lio Töremen'in bir hiyanet hazırlıkları içinde olduğu haberini alınca daha önce davranarak Türk devletinin sonunu hazırlayan bir hareketi başlatmış oldu.

Ve İç Savaş

584 yılının Şubat-Mart aylarında Töremen'in olmadığı bir sırada Sha-po-lio onun otağına saldırdı. Kırgın sırasında Töremen'in annesi öldü. Bütün bu olanların Çinliler'in entrikalarıyla meydana geldiğini anlayan Töremen artık onların en azılı düşmanı idi. Batıya kaçarak Kara Çürin Tarduş-han'a sığındı. Görünüşe göre Sha-po-lio'nun dizginlenemez davranışları ve haksızlığı ordada infiale sebep olmuştu. Kara Çürin Töremen'e asker verdi; bundan başka kendi oymağından da 100 bin kişi ona katıldı.³⁵ Ayrıca Türksanf (T'an-han) ve Teginşad da asker gönderdiler.³⁶ Töremen öyle güçlü hale gelmişti ki Sha-po-lio'nun onunla başetmesi imkansızdı. Dahası kendi kardeşi Ch'u-lo-hou dahi asiler tarafında yer alıp,³⁷ arka cephede Kitanlar da isyan bayrağı açınca,³⁸ 584 baharında Sha-po-lio Çin'e barış ve ittifak anlaşması teklif etti.

Tarduş-han tarafından gönderilen elçiler de benzeri teklifler getirmişlerdi. Görünüşe göre Yang Chien duruma hâkimdi ama bu kurnaz ve akıllı politikacı kendisini ancak hakanlık içinde çıkacak bir iç savaşın kurtaracağını anlamıştı. Türk hakanları arasındaki anlaşmaz-

33 Tarduş-han yani batı kanadının hanı. Bundan Kara Çürin Türk'ü anlamak gerekir.

34 Julien, *Documents*, 3/366; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen*, p.100-101.

35 Biçurin, *Sobraniye*, I/236. Bu rakamın doğru olduğunu sanmam. Çünkü bütün oranın asker sayısı yüzbin idi. Binaenaleyh bu rakam 15-20 bin civarında olmalıdır.

36 Sha-po-lio'nun amcazedesi idi. (Bkz. Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 49)

37 Julien, *Documents*, 3/357; Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 230-131.

38 Biçurin, *Sobraniye*, I/238.

lıktan faydalanarak savaşı steplere taşımayı teklif eden Prens Huang'ın³⁹ isteğini reddederek ona yazdığı mektupda Çin ordularının Türk süvari birlikleriyle aktif bir savaşa girecek güçte olmadığını belirtti. Yine gerek Yang Chien ve gerekse bütün Çin için oldukça önemli başka bir sebep daha vardı: Kuzey bölgelerinde yaşayan Çinlileşmiş Siyenpiler her an Türkler'le anlaşabilir; daha da önemli Chou hanedanına mensup hatun (kraliçe) Sha-po-lio Han'ın aklını çebebirdi. Galiba ilk anlaşma müzakereleri sırasında bu hatun imparator-dan kendisini kızı, hanı da oğlu olarak kabul etmesini teklif etmiş olacak ki, bu isteği derhal yerine getirildi.

Bu olaylar yeni hanedanın daha önceki gelenekleri sürdürmek zorunda olduğunu hissettiğini göstermektedir. Bir başka deyişle kuzey sınırlarındaki Siyenpi liderleri özel imtiyazlarla desteklenecek, göçebelerle takas usulü ticaret yani bir çeşit örtülü haraç verme işi devam ettirilecekti.⁴⁰

Sha-po-lio Han'ın Çin'e gönderdiği nota oldukça cüretkardı. Sıraladığı istekler yardıma muhtaç birinin isteklerinden çok galip birinin talebelerini anımsatıyordu. İmparator onu oğulluğa kabul ettiğine göre han, imparatorluğun varlıklarını patriarkal bir ailenin malı olarak görüyor olmalıydı. "Hakanlığımdaki bütün koyunlar ve atlar imparatorun olsun, onun da bütün ipekleri benim. Artık ayırımız gayrımız yok."⁴¹ Herhalde han, otuz milyonluk Çin'in ipeğinin kendi koyun ve atlarından daha fazla edeceğini anlayamadığından sürü ile ipeği aynı kefeye koymuş oluyordu. İmparatorun bu teklif karşısında küplere bindiği muhakkak. Ama o yine de öfkesini yenerek P'ei-Chou döneminin cömertliğini sergileyen hediyelerle birlikte bir de elçi gönderdi.

Elçi handan bir tek talebde bulundu: İmparatorun vassalı olmak ve imparatorluk fermanını dizüstü çökerek almak. Önceleri hiddetlenen, temerrüt gösteren Sha-po-lio Han sonunda bu isteği kabul etti. Bu itaat imparator Yang Chien'e sadece prestij açısından gerekliydi. Fakat hakikatta ise isteğine nail olan imparator değil, han oldu. Yani gerekli miktarda ipek, kuzeyde Kitanlar ve Töremen taraftarlarınca sıkıştırıldığı için halkıyla birlikte muvakkaten Çin hududuna

39 Yang Huang, İmparator Yang-ti'nin halefi.

40 Grumm-Grjimaylo hanedan şalnamelerini tenkide tabi tutmadan motamot takip ederek böyle bir kanaate varmaktadır. (Bkz. Grjimaylo, *Zapadnaya*, s. 232.)

41 Biçurin, *Sobraniye*, I/237.

muhaceret; ordusu için elbise ve iâşe ve Türkler'i yoketme hülyaları kuran Prens Huang'ın kumandasındaki taharri bölüğünününden askeri yardım.⁴²

Kara Çürin Türk, Sha-po-lio Han'ı örnek ittihaz ederek 584'de kendisini Sui İmparatorluğu'nun vassalı olarak kabul etti. Çünkü dostları olan Soğdianalı tacirler bozkırda barışın sağlandığını ve kervanların can güvenliği içinde seyr-ü sefer edebileceğini belirterek ısrarla ipek istediklerinden hanın ipeğe çok ihtiyacı vardı. İmparatorun hediye ve haraçları ne kadar gerçekse, hanların vassallığı o kadar gerçek dışıydı. Çünkü her iki han da kendilerini savaşın gerçek galipleri olarak gördüklerinden Çin'le severek barış anlaşması yapmışlardı. Bu ittifak doğruya doğru saldırıya geçmiş olan Töremen'in başarılı olmasını önlediği gibi, ordusu da Sha-po-lio Han tarafından mağlup edilmişti. Üstelik doğrudan Kara Çürin'e bağlı olan Abarlar da Töremen'e bir sırt darbesi indirmişler; onun korumasız kalan ordasını basarak karısını ve çocuklarını esir almışlardı. Sha-po-lio'nun ordusuyla birleşen Çin ordusu Abarlar'ı basarak Töremen'in ailesini kurtardı.⁴³ Bu esirler, savaşın başlangıcında fethettiği bölgeyi boşaltmak ve sınırlarını Gobi Çölü'ne çekmek gibi çok ağır bedel ödeyen Sha-po-lio'ya teslim edilmişti.

Zavallı Töremen ise her şeyini, annesini, karısını, çocuklarını ve topraklarını kaybetmişti.⁴⁴ Çok sevdiği steplerden ayrılarak, hemhahlarıyla birlikte Buhara yakınlarındaki ilk otağını kurmuş olduğu Paykend'e sığınmaya mecbur kaldı.⁴⁵

42 Age., s. 238.

43 Julien, *Documents*, 3/499; Biçurin'de bu satırlar yanlış tercüme edilmiş (1/238) Grjimaýlo (*Zapadnaya*, s. 232) A-po'nun esasi olarak Töles kabilelerine güvendiğini ileri sürerse de, asıl gücü Abarlar teşkil ettiği için bu uzak bir ihtimal gibi görünüyor.

44 Tarihi kaynaklara göre kendisi esir alınmıştı. Sui-shu'daki yanlışlığa Liu Mautsai işaret etmektedir. (*Die chinesischen*, p. 527)

45 Töremen'in ünvanı A-po-han'dır. Abruy veya Abaruy şekli *Kenz'ül Meani* isimli eserin sahibi Ebu'l Hasan Abdurrahman Muhammed En-Nişaburi'de zikredilmektedir ki, Buhara Tarihi'nin yazarı Narşahi de ondan iktibas etmiştir. Bkz. *Buhara Tarihi*, s. 12 vd. Krş. Tolstov, *Tiraniya*, s. 10-11. Tolstoff'un olayların tesbitinde yaptığı saptamalar kabul edilemez ama Abruy'u A-po-han'la özdeşleştirme meselesi kendisine aittir.

Ülüş Sisteminin İşlerliği

Kazandığı zaferlerle toparlanan Sha-po-lío hükümrânlığını muhafaza etmekle birlikte, Türkler arasında barınamadı. Galip gelen taraf olmasına rağmen bozkırlarda kendisini oldukça huzursuz hissettiği için 587 yılı başlarında Çin imparatoruna dönerek, Huang-ho civarında kendisine ait bölgede birlikte avlanmayı teklif etti. Hanın isteği yerine getirildi ve kendisine erzak dahi gönderildiyse de bu durumu kurtarmadı. Sha-po-lío'nun otağı aniden alevler içinde kaldı ve kendisi de “feci bir şekilde”⁴⁶ öldü. Hanın oğlu Yun Yollıg (Çince Yung-yü-lü), kanuna göre babasının düşmanı Ch'u-lo-hou'ya ait olması gereken tahta veliaht olarak oturmayı reddetti. Ancak burada meseleyi kendisini güçlü ve enerjik hiseden prensin asil davranışına bağlamamak gerekir. Aksine iç savaşlarda hiç kimsenin tarafında yer almayan Türk savaşçı kesimin oynayacağı rolün son noktayı koyduğunu hesaba katmalıdır. Çünkü onlar ülüş kanununu prence hatırlatmışlar ve onu bu kanuna uymaya zorlamışlardır.

Yun Yollıg, Ch'u-lo-hou'ya elçi göndererek tahta geçmesini⁴⁷ istemişse de, berikisi şehzadenin samimiyetinden şüphe ederek, teklifi geri çevirdiği gibi, kendisinin dahi ona itaat ettiğini bildirdi. Ama prens şaşırtıcı bir kararlılıkla şu mektubu gönderdi: “Babamın ezeli düşmanı olan siz, Ch'u-lo-hou, şimdi onun henüz çocuk sayılan oğluna itaat edin. Sizi varis-i taht olarak gösteren babamın fermanına ve cari kanunlarımıza binaen taht sizindir. İtaat etmek zorundasınız.”⁴⁸ İşin aslına bakılırsa her ikisi de kanunlara uymak zorundaydılar. Çünkü silah arkadaşları uzun mızraklarla zaten onları mecbur bırakıyorlardı ve elbette ki onların tercihi “daha cesur ve daha tecrübeli”den yani Ch'u-lo-hou'dan yana idi.⁴⁹

Onun tahta oturması⁵⁰ gergin havayı hemen yumuşattı. Daha önce Sha-po-lío'ya karşı düşmanlıklarından dolayı A-po Han'ın ya-

46 Biçurin, *Sobraniye*, I/239.

47 Julien, *Documents*, 3/504-505; Gumilëv, *Udel'no*, s. 66.

48 Deguignes J., *Histoire générale des Huns, des Turks, des Mongols et des Autres Tartares Occidentaux*, Paris, 1756, T.I-II, p. 405.

49 Biçurin, *Sobraniye*, I/239.

50 Burada bizim tarihçiler, Türk ülüş sistemini anlama cihetinden Çinliler'den farklı ve değerli bir görüş sergiliyorlar. Sui-shu'da Ch'u-lo-hou She-hu Han olarak gösterilmektedir. (Yani yabgu veya yabgu-hakan). Kang-mu'da ise VI. Yüzyılda Türk dilinde sık kullanılan Baga-han titülünü alan Mo-ho Han olarak kaydedilmekte. (Biçurin, *Sobraniye*, I/239). Ancak bu farklı okuyuş Liu Mau-tsai'nin dikkatini çekmiş ve Sha-po-lío'nun oğlunun da yabgu olarak isimlen-

nında yer alan birçok bey yeni hanın tarafına geçtiler. Bu arada Kara Çürin de merkezi yönetime karşı aktif muhalefete son vermiş ve 585'de tam bir yalnızlığa itilen A-po Han'la kavga etmişti.

Ch'u-lo-hou tahta geçince kardeşinin politikasını sürdürerek, onun izinden yürüdü. Sui İmparatorluğu'yla ittifak akdederek, o sıralar oldukça kötü durumda olan sabık dostu A-po Han'a karşı açıkça savaş ilan etti.

Paykend Trajedisi

A-po Han'ın mağlup askerleri Cungarya kapısı üzerinden batıya yani Çu vadisine yöneldiler fakat Kara Çürin'in kendi kumandanlarıyla olan ittifakını bozduğu için orada kalmayı uygun bulmayarak, hanlarından ayrılmış olmanın kendilerine güvenlik sağlayacağı ümi-diyle hakanlığın güney ucuna göçttiler.

Narşahi'nin "Buhara Tarihi"nde Türkler'in Buhara havalisine gelmeleri konusunda şöyle deniliyor: "Türkistan'dan buraya gelen insanlar burada yerleşip kaldılar. Çünkü bu havalide su ve ağaç çok olduğundan avlanmaya da oldukça elverişliydi. Bütün bu hususlar göçmenlerin hoşuna gitti. Önceleri çadır ve otağlarda yaşadılar. Ama daha sonra giderek çoğaldılar ve aralarında teşkilatlanmaya başladılar. Pekçok insan toplandı ve aralarından birini emîr olarak seçtiler. Onun ismi Abruy idi."⁵¹

En iyimser bir tahminle A-po Han'ın savaşçıları müdafaasız bir alanı ele geçirmişlerdi. Yang Chien henüz Chou devletinin generali iken (563) Türkler'deki ordu disiplini hakkında şöyle demişti: "Türk savaşçıları yağma, talan ve öldürmekle uğraşırlar. Amirlerine

dirildiğinden bunun basit bir hata olduğu uyarısında bulunmuştur. (Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, s. 54, 102, 529, 555) Fakat Türk ülüş sistemi ve yapılan münakaşalar gözden geçirildiğinde bu farklı okuyuş bir anlam kazanmaktadır. Yabgu kelimesi yükümlülüğü olan kişi demektir. Baga ise ilahi, tanrı tarafından sevilen manasındadır. Binaenaleyh Ch'u-lo-hou henüz tahta oturmadan yabgu-handı yani hanın yerini alan kişiydi. Müzakerelerden sonra Baga (Mo-ho)-han yani Tanrının sevdiği, kut verdiği han oldu. Yun Yollıg, babasının ülüşüne ve veliaht olma hakkına sahip bulunduğundan yabgu titilünü almıştır. Ch'u-lo-hou kısa sürede öldüğünden onun yeni titülü daha hüsn-ü kabul görmediği halde her iki Çin kroniğinde de yerini korumuştur. Bu da Kang-mu müellifi-nin VII. Yüzyıl ortalarında Sui hanedanı tarihini yazanlardan daha hassas davranışını göstermektedir. (Biçurin, 1/20).

51 Narşahi, *Istoriya Buhari*, s. 12.

çok az itaat ederler. Büyük kısmı da intizamsızdır.”⁵² Halbuki Türkler ganimete hiç itibar etmemişler ama yağmalamaya da bayılmışlardır. Binaenaleyh “Buhara Tarihi”nde okuduğumuz şu şatırlar şaşırtıcı değildir: “Bir süre sonra Abruy'un hükümdarlığı gelişip, yerli halkın tahammül sınırlarını aşan davranışlar başladı. Dihkanlar ve zengin tacirler bölgeden göçederak Hamukat ismini verdikleri bir şehir kurdukları, Türkistan ve Taraz taraflarına gittiler. Bölgeyi terketmeyenler ise emirlerine müracaat ederek Abruy askerlerine karşı korunmalarını istediler. Emirler ve dihanlar hep birlikte, halk arasında Bi-yagu⁵³ telkip edilen Türk prensi Kara Çürin Türk'e müracaatta bulundular. Biyagu derhal kendi oğlu Şir-i Kişvar'ı ⁵⁴büyük bir orduyla yola çıkardı. Buhara'ya yetip gelen Şir-i Kişvar Abruy'u yakaladı. Geniş bir çuvalı kızıl karıncayla doldurup içine attılar ve Abruy orada öldü.”⁵⁵

Fakat Töremen A-po Han'ın üzerinden zafer kazanmak çok daha zor olmuştu. Kara Çürin'in sabık müttefikini ortadan kaldırmak için giriştiği ilk teşebbüs başarısızlıkla sonuçlanmıştı.⁵⁶ Bunun üzerine doğu ve batı hanları gâsıba karşı muvakkat bir ön ittifak yaptılar ve Kara Çürin ve Töremen'in sabık dostu Ch'u-lo-hou Doğu Türkleri'ni batıya götürdü.⁵⁷ Ch'u-lo-hou yolda bir yalan haber haber uçurarak Sui İmparatorluğu'nun hediye olarak gönderdiği bir Çin bölüğünün de kendisine katıldığını yaydı ve yollara göstermelik olarak Çin sancakları diktirdi. Bu yalan haber hemen karşı tarafta beklenen tesiri gösterdi ve Töremen'in pekçok taraftarı Ch'u-lo-hou saflarına katıldı.

Batı hanının kuvvetlerini İran kaynaklarında Şir-i Kişvar diye geçen oğlu Yang-su Tegin kumanda ediyordu. Bundan başka iki prensi

52 Biçurin, *Sobraniye*, I/232.

53 Biyagu (Sui-shu'da Pu-chia.) Chavannes bunu Bilge olarak okumaktadır. (*Documents*, s. 355) Biz ise bunun Böke ile aynı yani kahraman manasında olduğu kanaatindeyiz. (Bkz. Gumilëv L.N., Marşak B.I., Xvan M.F., *Spor o drevnix tür-kax*).

54 Manası halkın arslanı demektir, Türkçesi İl-Arslan'dır.

55 Narşahi, *İstoriya Buharı*, s. 12-13.

56 Feofilakt Simokatta, *İstoriya*, s. 161.

57 İmparator Mavrikios'a gönderilen mektupta zikredilen büyük hakanların isimleri kitabın müellifine yardımcı olmaktadır. Kara Çürin'in yazdığı mektubun bir satırını o zamanki Türkçe ile birlikte aktarıp tercümesiyle verelim. Çünkü çeviri yapan kişi metni yanlış anlamış: Sparzebgun ,knoksolan tuldih: İşbara jabgu qunaq qa sol(d)an toldu= İşbara Yabgu misafire (davet üzerine) sol taraftan (doğudan) geldi..[askerleriyle geldi] (Daha fazla bilgi için bkz. Gumilëv, *Biografiya*, s. 73)

daha yardıma gönderdiler veya göndermeyi vaadettiler ki, muhtemelen bunlar Yun Yollığı ve Kara Çürin'in büyük oğlu Sibiryalı "Bagatur-prens" idi. 587 baharında müttefik kuvvetler rakiplerini Buhara civarında savaşı kabul etmeye mecbur bıraktılar.

Töremen ve silah arkadaşları hiçbir yere kaçamazlardı. Grek tarihi kaynaklarına göre "düşmanlar kahramanca savaştılar ama gâsıp yakalanınca ordusu dağıldı. Bu büyük zaferden sonra hakan yeniden kendi bölgesinin hükümranı oldu. Ve hakan İmparator Mavrikios'a elçiler göndererek kazandığı başarıları anlattı⁵⁸...Hakan iç savaşı bitirdikten sonra tam bir huzur temini maksadıyla Taugastlarla barış anlaşması imzaladı."⁵⁹ Çin kaynakları ise bu konuda sadece başbakanın sözlerini nakletmekle yetiniyorlar: "Aynı kabile mensupları tıpkı zehirli böcekler gibi birbirlerini yokederlerse, âlicenaplığımızı göstermek için onlara acımamız gerekir."⁶⁰ Burada "kızıl karıncaların" "zehirli böcekler gibi" tabirinin kullanılmasında rol oynadığı düşünülebilir. Ancak asıl vurgulanmak istenen şey, birbirlerinin gırtlığını kesmekte olan düşmanlara acıyor görünmek suretiyle -Çinliler bugüne kadar kime acımışlar veya âlicenaplık göstermişlerse!- göçebeler arasında Sui hanedanının azamet ve âlicenaplığının gösterilmesi tavsiyesidir.⁶¹

Ne var ki barış sağlanmadan önce büyük kavgaya katılanlardan biri daha hayatını kaybetmişti. Sui hanedanının tavsiyelerine ve uyarılarına kulak asmayan Töremen'in mağlubiyet ve ölümünden sonra Doğu ve Batı Türkleri yeniden savaşa tutuştular. Bu çekişme tesadüf değildi: Doğu Türkleri bütün Türkler'in hâkimi olmak, Batı Türkleri ise müstakil kalmak istiyorlardı. Silahlı bir çatışma artık kaçınılmazdı. 587/88 kışında Ch'u-lo-hou Batıda düşmanlık besleyip dur-

58 Mektup 596'da Konstantinopol'a gönderilmiştir. (Grafenauer. *Nekai vprasanı iz dobe naseljevania juznih Slovanov// Zgodovinski casopis. Liubliana. T.IV, 1959, pp. 63-64*)

59 Simokatta F. *Istoriya*, s. 161-162.

60 Biçurin, *Sobraniye*, I/239.

61 Çin, İran ve Grek versiyonları arasında önemli ölçüde bir fark yok ve sadece olayların anlatılış şekilleri arasında ufak farklar göze çarpmaktadır. Grekler sadece âsinin öldürüldüğünü, Persler feci akibetini, Çinliler ise ufak detayları dahi anlatmaktadırlar. Pers versiyonuna göre Turum-To-lo-pien-Abruy Kara Çürin'in oğlu Şir-i Kişvar tarafından esir alınmıştır. Tolstoff S.P. bu ismin T'an-hu'nun oğlu Yang-su Tegin'e işaret ettiği görüşündedir. (Marquart J., *Wehrot*, s. 151; Tolstov S.P., *Тирания*, с. 10) Gördüğümüz gibi Pers versiyonu Töremen'in bizzat Ch'u-lo-hou tarafından esir alınmadığını ama olayların onun hükümdarlığında geçtiğini belirten Çin kaynaklarına ters düşmektedir.

duğu Tarduş-han'a karşı yürüyüşe geçtiyse de ordusu bozulduğu gibi, kendisi de hayatını kaybetti.⁶²

Bu olayın yankıları hemen görülmedi ama bunlar hakanlığın kaderini belirleyici unsurlar oldu. O güne kadar batı-doğu arasındaki savaş sıradan bir hanedan kavgası görünümündeydi ve aynı kabilenin iki kolu arasında ekonomik, politik veya ideolojik herhangi bir adavet sebebi yoktu. Fakat VII. Yüzyılda, XVI. Yüzyıldaki din ve XIX. Yüzyıldaki ekonomik sebeplerle çıkan çarpışmalarda dökülenden daha fazla kan döküldü. Öldürülen Ch'u-lo-hou'nun arkadaşları Batı Türkleri'yle barış yapmak istemediler. Böyle bir ihtimali düşünmediler bile. Çünkü Sha-po-lıo'nun oğlu Yun Yollıg öldürülen amcasının yerine han olup Kara Çürin'le sulh akdedinceye kadar yani 593'e değin çarpışmalar devam edip durdu. Yun Yollıg ulusuna hâkim olarak 587-88 çarpışmalarına katılmadığı için taraftarları Batı Türkleri'yle savaşa son verilmesini talep etme hakkına sahiptiler. Böylece 593 muahedesi, hakanlığı birleştirdiği gibi, üleşler arasındaki sınırlara da sükûnet getirdi.

İmparatorluğun en güçlü adamı haline gelen Kara Çürin Paykend'e yeğeni Ni-li Han'⁶³ veya muhtemelen onun babası Yang-su Tegin'i nasbetti. Onun başına gelenler ileride anlatılacaktır.

İç savaşlar sırasında Türkler batıda bir miktar toprak kaybına uğradılar. Bizanslılar 588'de Bospor'a⁶⁴ tekrar döndüler. Fakat buna karşılık doğuda Kao-ch'ang prensliğini mağlup edip kendilerine bağladıkları için bu kaybı telafi etmiş oldular.⁶⁵

Kulislerde

Yunanlı tarihçinin, yeğeninin ölümüne dahi sebep olduğunu iki imparatora haber veren Türk hakanının "barışseverliğine" işaret etmesi bir tesadüf değildir.

VI. Yüzyıldaki durum incelenip, metinler gözden geçirildiğinde vaki olayların iç yüzünü tahmin etmek kolaydır.

Türkler ve özellikle de Batı Türkleri için Hami'den İran sınırına kadar uzanan kervan yolunu kontrol ederek, kendileri için bir gelir

62 Gumilëv L.N., Marşak B.I., Xvan M.F. *Spor.*

63 Biçurin, *Sobraniye*, I/279.

64 Artamonov, *Oçerki*, s. 40.

65 Biçurin, *Sobraniye*, II/279.

kaynağı oluşturan transit ticaretiyle uğraşmak savaş döneminde akla hayale gelecek bir şey değildi. Kara Çürin sırf Sha-po-lıo'yu zayıflatmak maksadıyla A-po Han Töremen'i desteklemiş fakat bunun neticesinde ipek yolu sadece Töremen'in kontrolüne geçmiş ama onun açgözlü askerleri ticareti imkansız hale getirince Çürin desteğini çekerek Çin'le alelacele bir ittifak yapmıştı. O günlerde savaşlar birbirini takip ediyordu. laşe sıkıntısı çeken A-po Han ordusu itaat altına alınan bölge halklarını yağmalamaya başlamıştı. Ancak 585 baharından itibaren Mâverâünnehir'in güneyinin bir kısmını teşkil eden bu bölge yüzbin çadırı beslemekten âciz kalınca, imkanı olanlar, bilahe-re Böke-han ünvanını alan Kara Çürin Türk'e sığındılar. Bu kaçaklar, yapılan bütün ricalara rağmen nahoş davranışlarına son vermeyen A-po Han'a karşı Çürin'den yardım istediler.

VI. Yüzyılın 60'lı yıllarında İstemi-han ile Manah arasında temelleri atılan Türk-Soğd dostluğu bunların oğulları tarafından devam ettirildi. Hatta Kara Çürin kendi kızını Soğdlu bir prensle evlendirmişti.⁶⁶ Soğdlu tacirler ticareti tekellerine aldıklarından kendi can güvenliklerini başkasının hesabından sağlamak ve isteklerini Türk hanlarına kabul ettirmekte güçlük çekmiyorlardı. Bu yüzden de Türk beylerine karşı son derece cömerttiler. Ancak A-po Han'ın orduları Mâverâünnehir'i istila edince bu tacirler ve dihanlar Batı Türk Hakanlığı'na sığındılar. Kara Çürin bu sığınmacıların tesirine kapılmadan politikasını değiştirerek Töremen'le bir olup Çin'e saldıracağı yerde, aksine onunla arasını açıp Çin'le 589'da ittifak sağladı ve kendi oğlunu İran'la savaşmaya gönderdi. Zavallı halk ise yine yerinde kalmaya mecbur edilerek A-po Han'ın aç askerlerini beslemek zorunda kaldı. Sonunda bu yüzden bir de Türk atasözü vücuda geldi: *Tat'sız Türk bolmas, başsız bürk bolmas**

Öldürülen A-po Han'ın halefi Abruy'un yanlış aç Türk askerleriyle birlikte Tatlar'ı yağmalama savaşına girmiş olmasıydı. Narşahi özellikle belirterek "bütün zenginlerin ve ileri gelen dihanların kaçtıklarını, Buhara'da sadece biçare ve sefillerin kaldığını" kaydetmekte ve devamla "onlar da reislerine heyet göndererek kendilerinin Abruy ulusuna karşı korunmasını talep ettiler" diye yazmaktadır.⁶⁷ Te-

⁶⁶ Chavannes, *Documents*, p. 132.

* Burada geçen Tat kelimesi yazar tarafından yerli, boyun bükten halk anlamında kullanılıyorsa da, "Tat" kelimesi genelde Tacik ve İranlılara işaret için kullanılırdı. (Çev.)

⁶⁷ Narşahi, *İstoriya Buharı*, s. 13.

röre ve soygunculuğa dayalı bu yeni rejim, ataerkil bağların çok kuvvetli olduğu bir bölgede neşv-ü nema etmişti.⁶⁸ Bu yüzden beyler ve onlarla birlikte Türk prensine sığınanlar hür insanlar gibi karşılanmış, ancak yerlerinde kalan biçareler bu hürriyetten çok az faydalanabilmişler ve “daha sonra Hamukat'tan geri dönenlerin- yani tacir ve dihkânların- hizmetkarları haline gelmişlerdi.”⁶⁹ Türk hâkimiyetinin sona erip Arap hâkimiyetinin başladığı döneme kadar bölgede “sınırsız bir toprak ağalığı” devri yaşanmış ve Türkler de bu işte katalizör vazifesi görmüşlerdir denilebilir.⁷⁰

Hakanlık bünyesinde çıkan iç çatışmalar bir tesadüf eseri değildir. Büyük bir ihtimalle kendi başına buyruk birçok hanın mevcudiyeti ve onların şahsi karakterleri bunda belli başlı rol oynamıştır. Ama biz burada haklı veya haksız arayacak mevkide değiliz. Zira şu veya bu hanın yahut beyin haklı yahut haksız olduğunu söylemek birine sempati, diğerine antipati duygusundan kaynaklanır.

Bir kere A-po Han'ın çevresinde toplananlar daha çok demokrasi taraftarıydılar ve Çin'le savaşın sürdürülmesini istiyorlardı. Sha-po-lio çevresindeki Çin taraftarları⁷¹ ise buna karşıydılar. Sha-po-lio'nun kardeşi Ch'u-lo-hou da dahil olmak üzere birçok ülüş sahibi A-po Han'ın tarafındaydılar. Halbuki bütün imkan ve gücüyle Çinlilerle savaşmış olan Sha-po-lio, çok zor durumda kalınca Sui hanedanından yardım istemiştir. Töremen ise Çin'e karşı hiçbir askeri harekette bulunmamıştır.⁷² O halde karşımızda ikbalperest prenslerin ve aç gözlü silah arkadaşlarının motive ettiği sıradan bir hanedan kavgası vardır ve bilindiği gibi bir damla kan aktıktan sonra olayların önünü almak imkansız hale gelir.

Neticede bu savaş er meydanına düşen dört rakipten üçünün ölmesinden sonra durmuştur. Yeni han Yun Yollig “zayıf ve korkaktı”.⁷³ Bu yüzden taht tevarüs kanununa göre resmen hakan olamamakla birlikte Kara Çürin, gerçekte hakanlığın yöneticisi durumundaydı.

68 Tolstov, *Tiraniya*, s. 28-29.

69 Narşahi, *İstoriya Buharı*, s. 13.

70 Bartol'd, *Türkistan*, s. 182.

71 Tolstov, *Tiraniya*, s. 22.

72 Ch'ang Sun-sheng'in imparatora tavsiye mahiyetindeki sözü şöyle: “A-po'nun hatası ne olursa olsun o imparatorluğa karşı herhangi bir küstahlık yapmadı.” (Bkz. Julien, *Documents*, p. 507)

73 Julien, *Documents*, p. 504.

Şu halde ülüş sistemi bir yandan aile içi kavgalara sebep olurken, diğer yandan da elastikiyeti sebebiyle savaşı tarafların asgar-i müşterekte anlaşmalarına imkan hazırlamıştır. VI. Yüzyılın 90'lı yıllarında Türk hakanlığı içinde metin gözüktüğünden dış düşmanlarına karşı korku salmaya devam etti ki, Sui hanedanının hiçbir zaman hazmedemeyeceği bir şeydi bu.

Türkler Çinliler'i kendilerinin daimi arpalığı, Çinliler ise onları sınırlarındaki ezeli tehlike olarak gördüler. Çinliler bu göçebelerle olan münasebetlerinden hiçbir şey elde edemediler ama düşmanlıklarından korkunç zararlar gördüler. Bu yüzden göçebeler hiçbir zaman güçlü bir Çin hanedanına katlanamadılar fakat Açına oğullarına karşı savaş Sui hanedanının yegane meşgalesi oldu.

X

İRAN ÜZERİNE YÜRÜYÜŞ

Savaş Arefesi

Kara Çürin Türk bütün rakiplerini altetmişti. Kuzenlerini saf dışı bırakıp, kendi kabiledaşlarından ileri gelenleri etkisiz hale getirirken hedeflediği tek şey, Çin'in fiktif bir itaat karşılığında verdiği ipeği Soğdlu tacir vasıtasıyla satarak zengin olmaktı. Ne var ki bu zenginlik yolu, iç didişmelerin başlamasından on yıl önce dahi tam manasıyla açık değildi. İran ve Bizans bir kör döğüşe tutuşmuşlardı ve İran Şahı Konstantinopol'a bir tek kervanın gitmesine dahi izin vermek niyetinde değildi. Türkler'in Grekler'le savaşa girmiş olması durumu daha da çetrefil hale getirmişti. Doğrusu, yedi yıl devam eden savaşlar sırasında bir barış anlaşmasının sağlanmaması, karşılıklı elçilerin gelip gitmemeleri İran'a karşı bir savaş hazırlığının yolunu da tıkamıştı. Fakat ortak menfaatlar ve ortak düşmanlar karşısında Türkler'le Bizanslılar çoktan bir ittifak yapmalıydılar.

Eğer İran engeli ortadan kaldırılır da, ipek Bizans patriklerinin atölyelerinde işlenmek üzere akmaya başlarsa, o zaman Germen konungırlarının silahşörleri kiralananabilecek ve Bizans Avrupa'daki hâkimiyetini kaybetmeyecekti. Yine o zaman Soğdiyana altınla dolacak, Türkler'deki sınıf yapılanması prosesi hızlanacak, "el" feodal bir hükümdarlığa dönüşecek ve Firdevsi'nin tabiriyle İran'dan geriye sadece istenilen şekle sokulabilecek bir parça balmumu kalacaktı. Hakanlık bünyesindeki iç savaş henüz bitmediğinden Türk hanları dış politikayla ilgilenememişlerdi. Ama şimdi iç barış sağlandığına göre "İpek Yolu"nun açılması birinci mesele halini almıştı. Savaşan taraflar da yenişemediklerine göre artık Türkler'le Bizanslılar'ın anlaşmaları zamanı çoktan gelmişti ve hatta bu bir zaruret halini almıştı.

Resmi bir ittifak sağlanmamışsa da, bir aracı bulunmuştu. Gürcü hükümdarı Guarami Bagratuni 589'da aldığı yardımlarla bütün İran karşıtı güçleri¹ bir araya getirme işine soyundu ve onun sayesinde "düşmanları İran'ın boynuna yayın kirisini geçirdiler."² Bu işbirliği bir zaruretti ama kolay da değildi. Çünkü uzun tarihi geçmişi sebebiyle İran gücün ve zayıflığın zirvesinde yaşamış; hem pašalık, hem de dilencilik günlerini görmüştü. Onun VI. Yüzyıldaki gücünü ve imkanlarını gözler önüne sermek için şimdi İran tarihine bir kuş bakışı yapalım.

İran'ın Gücü ve Aczi

Ahemenid İmparatorluğu 330 felaketine kadar bir anakronizm teşkil etti. Asurî geleneklerine göre kurulduğu için askerî bir despotizme dayalıydı ve bu konuda eli kanlı selefından daha baskın çıkmıştı. Bununla birlikte hâkimiyetini pekiştirme mecburiyeti Kserkses'i [Xerxes] ve gönüllü milislerini, şehinşahın dini otoritesini kabul etmeyen Zerdüşti ortodokslarına ve diğer dinlerin salıklarına karşı dini takibât başlatmaya mecbur bıraktı.³

Politik, ideolojik ve ekonomik problemlerin dağ gibi büyüdüğü bir dönemde argiropidler'in⁴ gümüş parıltısı ilk ağızda Asya halkları için yüzyılın belasından kurtarıcı bir güneş olarak algılandı. Ancak çok geçmeden bu organize despotizmin bir anarşizmle yer değiştirdiği, yeni efendilerin öncekinden iyi olmadığı, hatta aksine daha da kötü olduğu anlaşıldı. Ne var ki hiç kimse de eski günlere yeniden dönmeyi istemedi. Suriyeliler ve Mısırlılar Grekler'le kaynaşmaya razı oldular ama despotizmin son noktasına kadar giden şarklı İranlılar boyunca eğmediler. Kendilerinde savaşacak gücü buldular ve sonunda galip geldiler. Parthia mızraklı süvariler tarafından kurulmuştu ama bairesizliklerinden dolayı bu 240 aile eski hanedan ailelerinin zâdegânları durumuna düştüler. Ancak Parthlar beklenmedik zaferi pekiştirmek için Grekler'le kol kola gezmeyi uygun buldular. Böylece

1 Brosset M., *Histoire de la Georgie depuis l'antique jusqu'au XIXe siècle*, SPb, 1894, p. 220-221. Ci-après: Brosset, *Histoire*.

2 Tabari. Noeldeke. *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden*. Leiden, 1879, p. 270. Bundan sonra. Tabari. Noeldeke., *Geschichte*.

3 Struve V.V. *Rodina zoroastrizma*/Труды ЮТАКЕ. М.-Л., 1948, T.I. Bundan sonra: Struve, *Rodina*.

4 Tam manası: Gümüş kalkanlı demektir ki, bundan maksat Makedonya alayıdır.

savaş meydanında mağlup olan Helenizm kendi dünya görüşünü galiplere benimsetmeyi başardı. Grekler İran'ın safir ve diğer kıymetli taşlarını, Parthlar da Eflatun'u, Euphrates'in trajedilerini çok sevdiler. Bu arada kendilerini emniyette hissettikleri surların arkasında ve muhkem kalelerinin dışında yaşayan halkın içten içe kaynadığını, kendilerine besledikleri nefret yüzünden başka koruyucu ve kurtarıcılar aradıklarını hiç hesaba katmadılar. Parth zâdegânları halkla ilişkilerini kesmişlerdi ve bu durum 224'de halk son sözünü söylediğinde onların mahvına yol açacaktı.

Fakat şah ailesinin yırtıcı kurdu sayılan Ardaşir Babagan, kendisine de aristokratlar gerektiği için bu 240 aileyi bağışladı. Genç Sâsânî devleti ilk ağızda mevcudiyetini sürdürmek için bileği sağlam savaşçılar getirme ihtiyacını hissetmişti ama Ardaşir kendi süvari birliğini yani savaşçıların en kabiliyetli kısmını ortadan kaldırmakla büyük bir aptallık ettiğini anlamıştı. Böylece sırtını hür köylülere dayamış olan şah yönetimi beş asırdır nefret ettiği ve İran kültürünün kaderini eline teslim ettiği Helenizme karşı menfi tavrından vazgeçerek askeri aristokraziyle ittifak akdetmeye mecbur kaldı.

İlk Sâsânîlerin askeri yönden şansı yaver gitti. Doğuda Behrud'a⁵ kadar İran, Batıda Fırat'a kadar Mezopotamya ve kuzeyde Derbent'e kadar Kafkaslar'ın bir kısmı ellerine geçti. Pers padişahlığı bir imparatorluğa dönüştü. Fakat imparatorluğu teşkil eden halklar kendi toplum yapılarını muhafaza etmeyi sürdürdüler. Böylece Deylem dağlıları ve Irak Arapları kendi reislerine; Mezopotamya şehirlerindeki cemaatler yani Hristiyanlar, Yahudiler ve Gnostikler eski yönetimlerine, Ermeniler ise şehinşaha bağlı kendi hükümdarlıklarına tabi olarak kaldılar.

Sâsânîler dünyanın en kültürlü milleti durumundaydılar ama bu onların hem güç kaynağı, hem de zaafları idi. Sâsânî İmparatorluğu'nu zamanın en güçlü devleti haline getirecek bütün imkanlar mevcuttu. Dihkanlar ve hür köylülerden (azadlar) piyade sınıfı teşkil edildi. Ordunun kumanda ve yönetimini zâdegânlar üstlendi. Geri kalan aristokratlar ise vurucu süvari birliklerini teşkil ettiler. İran ve Irak'ın doğu kesiminde yaşayan göçebeler hafif süvari birlikleri dışında devletin sığır ihtiyacını da karşılıyorlardı. Cesur Deylem dağlıları ise şehinşaha savaş ganimeti toplama işini gönüllü olarak üstlenmiş-

5 Behrud : Wehrot yani Amuderya.

lerdi. Neticede Mezopotamya şehirlerinde zanaat ve ticaret gelişmişti.⁶

Devletin entellektüel ortamı Persler arasında taksimlenip ruhaniler (môbedân) ve münşiler tarafından temsil edildi. Görünüşe göre her şey yolundaydı ama aslında bir o kadar da kötüydü. Çünkü durum tersine dönmeye başlamıştı. Şah yönetiminin de aralarında bulunduğu yukarıda sayılan gruplar esasen birbirine aşırı şekilde muhaliftiler ve kendi menfaatlerini ilgilendiren konularda dahi görüş birliği sağlayamayacak haldeydiler. Ama İran büyük felaketle karşı karşıya geldiği zaman bu grupların hepsi de kendisini silahla müdafaa edecek güce sahipti.

Sadece bu grupların işini bitirmekle kalmayıp, aynı anda kendi devletini de güçlendirmek isteyen şah yönetimi, ülkenin servetinden aslan payını kendisine ayıran ve tahtta zayıf ve güçsüz bir şahın oturması şöyle dursun, kendi iradesine sahip zâdegân sınıfına bile tahammül edemeyen aristokratlarla savaşmak zorundaydı. Bundan başka Zerdüştiler ve môbedlerle ittifak yapmak demek Hristiyanlara, Gnostik mezheblere ve Yahudi toplumuna karşı dini takibat başlatmayı gerektiriyordu. Halbuki bu gruplar ticareti tekellerine almış bulunduklarından ekonomik yönden oldukça güçlü bir kesimi teşkil ediyorlardı.

Bütün bunlarla barışık olmak, esasi dış düşman Bizans'a karşı kullanılacak para ve askeri güç demek olduğundan hayli önemliydi. Bu yüzden dinler arasında fark olmadığı noktasından hareket etmek gerekiyordu fakat o durumda da Zerdüştiler şiddetle muhalefet ediyorlardı. Dağlı ve bozkırlı kabileler İran şahına itaat etmeye söz vermişlerdi ama karşılığında tam bağımsızlık istiyorlardı. Bu, müteakip günlerde onlardan küçük bir vergi almak için dahi kuvvete başvurmayı gerekli kılacaktı. Kısacası şehinşah altın tahtında rahat oturabilmek için kendisine devamlı müttefikler aramak ve hiçbir grubun kuvvetlenmemesi için de onları sürekli değiştirmek zorundaydı ama bu de her zaman mümkün olamazdı.

Diğer yandan sözü edilen bu gruplar sadece şah yönetimiyle değil, kendi aralarında da çarpışma halindeydiler. Hristiyanlar tapınakları ateşe verip Persler arasında İncil'i yaymaya teşebbüs ettiler ve şa-

6 Pigulevskaya N.V. *K voprosu o gorodax Irana v ranném sredněkovnyel*//CB. 1955, №6, c. 72-80.

hın buna izin vermesi talebinde bulundular. Piyade sınıfını teşkil eden azadlar aristokratlardan nefret ediyorlardı. Dağlı kabileler, hem bozkırlılara, hem de Perslere düşmanlık besliyorlardı. Şah ise bütün bunlarla mücadele edebilmek için para ve güce muhtaçtı. Halbuki daha önce Behram Gur, Balaş ve Jamasp gibi, aristokratların dümeninde yürüyen kukla kişilerin iktidarda olması sebebiyle maddî ve askerî güç meselesine hiç önem verilmemişti.

Şehinşahlar içinde en tebarüz etmiş kişi olan Kawad, Mazdekileri desteklemek suretiyle zadeganlarla mücadeleye girişti. Fakat gukuk kuşu verip aladoğan alayım derken, aristokratları hayli yıpratmış olan Mazdekiler, herkese karşı savaş açabilecek güce sahip yeni bir parti halinde teşkilatlandılar.

İşte böylesine karanlık günlerde tahta Hüsrev Anuşirvan oturdu ve o ölünceğe kadar da her şey kökten değişti. VI. Yüzyılın ortaları Sâsânî monarşizminin yıkıldığı dönemeç noktasıydı. Her şeyden önce Mazdekilerin geçici de olsa başarı kazanmaları, aristokratların belini bük müştü ve onlar bir daha bellerini doğrultamadılar. Diğer yandan Mazdekilerin 530'da tam bir hezimete uğradığı iç savaş, büyük kısmı tedhiş günlerinde öldüğü için azadların da ortadan kalkmasına yol açmıştı. Üçüncü bir yönden Anuşad'ın başarısız isyanı İran'daki Hristiyan cemaatinin kanının oluk gibi akmasına ve zayıflamasına sebebiyet vermiş ve bu olaydan sonra Hristiyanların şehinşahın hizmetinde önemli vazifelere getirilmesi durdurulmuştu. Keza (Mazdek ve Anuşad'dan) iki defa ölümcül bir darbe yiyen Zerdüştiler kendilerini ancak güçlü bir hükûmetin yokolup gitmekten kurtaracağını anlamışlardı. Yönetim kadrolarını ele geçirerek İran'da din değiştirilmesi halinde verilen ölüm cezasını yasaklamaları ise tamamen möbedlerin işine yaradı. Çünkü Zerdüştizm yabancı bir proselitist sistem olduğu için özellikle primitiv din salikleri arasında yayılıyordu.

Deylemiler, Ermeniler ve Araplar, Hüsrev ve Hürmizd döneminde bağımsızlıklarını geniş ölçüde kaybettiklerinden devlet içinde aktif rol oynayamaz oldular. Devletçilik kabiliyeti inkar edilmese de, bütün bunlar Hüsrev Anuşirvan'ın şahsi dehası neticesinde gelişen olaylar değildi. Çünkü o, sonunda daha önce hiçbir İran şahının sahip olamadığı büyük çapta maddi ve askeri bir güce kavuşmuştu.

Doğru; Hüsrev, paralarını ve hayatlarını kaybetmiş ataları genelinde çekilmez kişiler olsalar da, onların aristokrat genç evlatlarının

yardımla Mazdekilerin işini bitirmişti. Ancak iç savaşlar her türlü gelir kaynağını yiyip bitirdiği için kumandanlara verecek parası kalmamıştı. Artık İran'ın tek umudu ipek ticaretiyle, ülke üzerinden geçen ticari kervanlardan alınan başlardaydı. Bu gelir ise, daha önceki ordu çöküp dağıldığı için yeni kurulan ordunun masraflarını ancak karşılıyordu. Hüsrev ordu kumandanlarını kendi dostlarından yeniden atadı ve ordu saflarını Saka [Sakes]* göçmenleriyle doldurdu. Böylece hazine tarafından silahlandırılan ve maaşları ödenen oniki alaydan mürekkep bir ordu meydana getirildi.⁷

Yeni ordu gönüllülerden değil profesyonellerden teşekkül etmişti. Elbette savaşta yılların tecrübesine sahip, kabiliyetçi okçu süvari birlikleri de gerekliydi. Bu mesele ise aralarında dostluk ruhu kuvvetli eski gazi ve emeklilerden faydalanılmak suretiyle halledildi ve Şah Hürmizd bu güce dayanarak zâdegân sınıfına karşı saldırıya geçti.

Bizans İran'a Karşı

589 yazında İran'ın durumu oldukça nazikti. Batı sınırlarında Bizans'la bitmeyen bir savaş patlamıştı. Çarpışmalarda çoğunlukla üstünlüğü elde tutan Persler, bu üstünlüğün verdiği avantajla Martiropol şehrini kısa bir süre ellerine geçirmişler ama Nizip yakınlarındaki Sisavran'da uğradıkları hezimet yüzünden zayıflamışlardı. Martiropol'u kuşatma altına alan Bizanslılar, şehrin doğu tarafındaki Nimfiy sahili üzerinde bulunan Okba kalesini yerle bir ettiler.⁸ İşte o sırada çölden iki Arap şeyhi, Kambur Abbas ile Mavigöz Amr ortaya çıktılar.⁹ Bu ikisi Fırat'a kadar her tarafı yağmalayıp, Persler'e de ağır darbeler indirdiler ve kervanlardan baş alınan gümrük kapılarını yıktılar.¹⁰

Aynı dönemde "Hazar yolunda"¹¹ yani Daryal Boğazı'nda, Ermenistan ve Azerbaycan'da Türk-Hazar savaşçıları, doğuda ise İran Şahı Hürmizd'in dayısı¹² yani "Çin Türkleri"nin¹³ hakanı Savo-şah ortaya

* Iskitler'in İran'da yaşayan koluna Saka denilirdi. (Çev.)

7 Christensen A., *L'Iran sous les Sassanides*, p. 362.

8 Pigulevskaya, *Vizantiya i İran*, s. 80.

9 Tabari, Noeldeke, *Geschichte*, p. 270; Tabari, *Chronique*, II/249.

10 Firdousi, *Le livre des rois*, VI/566.

11 Age., p. 567.

12 Tabari, *Chronique*, II/248; Mirkhond, *Histoire des Sassanides* (texte persan), Paris, 1843, p. 257.

13 Firdousi, p. 568.

çıktılar. Müttefikler galiba İran'da bir kriz yaşandığını öğrenmişlerdi. Şehinşah Hürmizd ordusunun büyük kısmıyla aristokratlar üzerine yüklenmişti ve bu iç kıyım sırasında kellesi vurulanların sayısı 13 bine çıkmıştı.¹⁴ Aristokratlar İran'da ordu içindeki kilit noktaları ele geçirdikleri ve komuta konumundaki kişiler öldürülenlerin akrabaları olduklarından, sınır koruması oldukça zayıflamış ve hatta öncekinden de beter olmuştu.¹⁵ Firdevsi, Hürmizd'in ülkenin nasıl bir zor durumda olduğu konusunda anlattıklarını nakledenlerin sözlerine binaen dikkat çekici bir tablo çizmektedir: "Marzbanlar başlarını eğerek şöyle dediler: "Biz hepimiz bir mōbed bile etmeyiz. Ama sen mōbedleri ve münşileri öldürdün, kanun ve inançları yokettin."¹⁶ Fakat tavsiyelerine müracaat etmek için bir mōbed sağ bırakılmıştı. O, Bizans'la derhal barış yapılmasını, münakaşalı olan bölgelerden vazgeçilmesini, Araplar'ın kendi hürriyetlerini satın almalarına müsaade edilmesini tavsiye etti.¹⁷ Hazarlar zaten elde ettikleri ganimetleri bir yağmada kaptırmamak için Persler'in önünden kaçmaktaydılar¹⁸ Tek tehlike Savo-şah'tı: "Türk, Ceyhun'un öte tarafından yola çıkınca, bu taraftakinin hemen kaçması gerekirdi"¹⁹

Kafkas Savaşları

Türkler'in savaşa katılması Persler'in durumunu oldukça güçleştirirdi ama İran'da yine de hâlâ potansiyel bir güç vardı. "Hazar Yolu"yla dönmekte olan düşmanlar 5 Mayıs 589'da Perslerce kısıpaca alınmış ve Haziran sonunda ganimetlerini bırakarak kaçmak zorunda kalmışlardı.²⁰ Ama onların yerine Kafkas kabilelerine mensup gönüllü milisler gelmişlerdi: Oslar, Zurzuklar ve Didoy'lar. Bunlar Greklerin parasıyla Guarami tarafından tutulmuş paralı askerlerdi. Bu yarı vahşi dağlılar Gürcüler'le birleşerek, Hazarlar tarafından sonuna kadar yağmalanmayan Azerbaycan'ı harabeye çevirdiler.²¹

14 Tabari, *Chronique*, II/248; Mirkhond, *Histoire des Sassanides* (texte persan), Paris, 1843, p. 257.

15 A.g.y.

16 Firdousi, age., VI/568.

17 Firdevsi Araplar'ın kılıçtan geçirildiğini kaydediyorsa da, olayların nasıl geliştiği hakkında herhangi bir bilgi vermemekte; Taberî ise onlarla iyi şartlı anlaşmalar yapıldığını ileri sürmektedir.

18 Mirkhond, age., p. 258.

19 Firdousi, age., VI/568; Tabari, age., p. 249.

20 Gumilëv, *Воуна 589. // Известия отделения общественных наук Академии наук Таджикской СССР*. 1960. № 2(23), с. 67.

21 Brosset M., *Histoire*. Oslar: Asetinler; Zurzuklar: Güney Kafraslarda Gürcistan'ın kuzey batısında bir kabile; Didoylar: Güney Dağıstan'da bir kabile.

Seyyar Türk Evi

Guarami'nin paralı askerlerine kumandan Romanos'un²² idaresinde bir Bizans birliği katıldıysa da, Grekler İran topraklarına girmeye cesaret edemediler. Büyük bir ihtimalle onların maksadı öldürücü darbeyi indirmek üzere Orta-Asya'dan saldırıya geçen Türkler'in yükünü hafifletmek amacıyla Pers ordusunun bir kısmını doğudan başka bir yöne çekmekti. Zaten 580 Eylülünde bu ordular Pers topraklarından çoktan temizlenmişti. Cesur Kafkaslılar kaçışmışlar, Grekler ise Persler'i kılıçtan geçirerek çemberi yarıp çıkmışlardı.

Persler Mezopotamya'dan çok para ele geçirmek için atılıp çıkan iki Arap şeyhiyle daha kolay başetmişlerdi ama bütün bunlar savaşın kaderini etkilemeyecekti.

Türkler'in Hücumu

589 Ağustosunda²³ Kara Çürin'in küçük oğlu Yang-su Doğu İran'ı istila etti. Sınırı tutan yetmiş bin Pers ordusu, Türkler'e Horesan ve Talekan yoluyla Herat, Belh ve Badgis kaleleriyle müstahkem kadim Baktria bölgesine giden yolu açarak kaçmış; İran'da panik başlamıştı.²⁴ Taberî'ye göre Savo-şah Hürmizd'e haber yollayarak şöyle dedi: "Nehir ve derelerdeki köprüleri, benim üzerinden geçip memleketinize gelebileceğim şekilde tamir edin. Köprü olmayan nehirlere köprüler kurun. Keza nehir ve dereleri o hale getirin ki ben sizin memleketiniz üzerinden Rum'a geçebileyim. Çünkü oraya sizin ülkeniz üzerinden gitmek istiyorum."²⁵ Bu ultimotam Batı Türkleri'nin Grekler'le anlaştıklarını; bu yürüyüşün gerçekten çok önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Ctesiphon'da alınan tavsiye kararına binaen, Türkler'e karşı durması için Parthlar'ın zâdegân soyuna mensup Mihran ailesinden gelen ve Ermenistan ve Azerbaycan genel valiliğini yapan Behram Çûbin görevlendirilmişti. Behram yaşları 40-50 arasında değişen, tecrübeli ve seçkin 12000 kişilik bir birlik seçti. Esasen bunlar barış zamanında gazi, savaş zamanında ise İran'ın en güvenilir, en seçkin askerleriydiler. Behram'ın genç savaşçıları neden tercih etmediğinin cava-

²² Sebeos, *Istoriya imperatora Irakla*, s. 33.

²³ Bu savaş güneş arslan burcunda iken yani 22 Temmuz-21 Ağustos günleri arasında cereyan etmiştir.

²⁴ Tabari, *Chronique*, II/248-249.

²⁵ Tabari. Noldeke. *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden*. Leiden. 1879,p.263.

bı esasen basit. Anlatılanlara göre o dönemin en esasi gücü okçulardan teşekkül ediyordu ve iyi okçuların yetiştirilmesi için ise en azından yirmi yıl gerekliydi. Savaşın kaderini de göğüs göğüse çarpışmalar değil, karşılıklı ok atışları tayin ediyordu. VI. Yüzyıldaki İran okçu birliği ustalığının zirvesine ulaşmış, hedeflerini göğüsten değil, kulaktan vuracak kadar da nişancı olmuşlardı.²⁶ Okları 700 m. mesafeliydi ve iyi tavllanmış demirden yapılma zırhları dahi delebiliyordu.

Savo'nun ordusu Taberî'ye göre 300 bin,²⁷ Firdevsî'ye göre ise 400 bindir.²⁸ Türk ordusunda fillere,²⁹ Perslerde ise "arslanlar" yani fillere karşı kullanılışı, neftle işleyen alev püskürtücüler vardı.³⁰ Türkler kazandıkları ilk başarının ardından batıya yönelip, kaçmakta olan Pers ordusunu takibe başladılar. Persler bunca problemlere rağmen, Behram'ın ordusu gelince kadar Belh'i ellerinde tutmayı başarmışlardı. Hürmizd fikrini değiştirerek Türkler'in şaşmaz safdilliklerinden faydalanmayı düşündü. Saray eşrafından "kurnazlık ve yalan söylemede bir numara olan"³¹ Hurrad Burzin'i Savo'ya gönderdi.³² Savo'ya gelen Hurrad onunla uzun uzun konuştuğundan sonra aklını çelmeyi başardı. Ona saldırının yönünü değiştirip Herat vadisine³³ yönelmesini tavsiye etti. Bu arada Behram cebri bir yürüyüşle doğuya ulaşmıştı. Bilinen yolların dışında kestirmelerden geçerek Kuhistan³⁴ üzerinden gelip Türkler'i arkadan çevirmeyi başardı. Savo-şah Hırrud sahilini takib eden tek yol üzerinden yani kuzey-batıdan Herat üzerine yürüdü.

Durumu daha iyi değerlendirebilmek için Herat'ın coğrafi durumuna bir göz etmekte yarar var. Herat, geniş bir vadinin ortasında

26 İnotsrantsev K.A. *Sasanidskiye etudi*. СПб, 1909, с. 66 и сл.; Prokopiý Kesariyskiy, *Isroiya voyn rimlan s persami*. S. Destunis çevirisi. СПб., 1876, Ч.1, с. 3.

27 Tabari, *Chronique*, II/248; Tabari, Noeldeke, *Geschichte*, p. 269.

28 Firdousi, *Le livre des rois*, VI/ 566.

29 İnotsrantsev, *Sasanidskiye etudi*, s. 80-81; Balami, *Tarihi Tabari*, Gotskaya rukopis (Farsça) s. 227.

30 İsimlerin okunuşu için bkz. Justy F., *Iranisches Namenbuch*. Marburg, 1895, p. 178.

31 Tabari, *Chronique*, II/259.

32 Balami savaşın geçtiği yeri Huttelan ile Belh arasında gösterirse de, Taberî ve Firdevsî Herat'ta vukû bulduğu görüşündedirler. Zaten Herat'ın topoğrafik yapısı incelendiğinde de anlatılanların doğruluğu ortaya çıkacaktır.

33 Tabari, *Chronique*, II/259.

34 Çankov N.V. *Opisaniye poyezdki po beregam Tedjena-Geriruda//Sbornik geografičeskix i statističeskix materialov po Azii*. СПб, 1884, Вып. XIII. с. 138-170; Lessar P.M. *Puti Asxabada v Gerat v 1882// СБОРНИК. Вып. VI, с. 1-38.*

yer alır. Kuzey ve güneyi dağlarla (kuzeyde Zencir-gâh, güneyde ise Iskelce veya Aman-kûh) çevrilidir. Dağların doğu tarafı geçit vermeyen ve dar boğazlar içinden geçen Hîrîrûd nehriyle çevrilidir. Baroron ismi verilen kuzey batı girişi biraz yüksekse de, tırmanıştan sonra süvarilerin geçişine elverişlidir. Bu geçit 8 km. uzunlukta bir boğaz teşkil eder. Hîrîrûd'un kuzeyine düşen vadi 12 km. genişliktedir ve Zencir-gâh dağlarına kadar uzanır. Hîrîrûd fazla derin değildir ve sonhabarda yer yer geçit verirse de, büyük kısmı hızlı akıntı sebebiyle geçilemez durumdadır. Fakat güney-batıda pek yüksek olmayan dağ geçidiyle Herat vadisinde ikinci bir geçit vardır.³⁵

Baroron geçidini aşan Türkler Bauligah steplerine ulaştılar. Bu düzlük kuzey sıra dağları ile nehir arasında yer alır. Dağın arkasında ince bir boğaz bulunmaktadır. Behram'ın ordusu bu boğazı tutmuştur ve Türkler'in hareket serbestisi kalmamıştır. Elbetteki Türkler bütün güçlerini Herat'a tevcih etmemişlerdi. Zaten bu daracık geçit üçyüz bin kişiyi alamazdı. Üstelik savaş pozisyonundaki Pers ordusunun bir cenahı Türk ordusunu kuşatma altına almıştı. Galiba Türk ordusunun sadece Herat garnizonuyla karşılaşacağını hesaba katan Savo az bir kısmını almıştı. Türkler'in durumu iç açıcı değildi. Vazifesini tamamlamış olan Hurrad Burzin gece yarısı Türk devriyelerini atlatarak "korkunç kaderinden uzaklaşmak"³⁶ için Behram'a kaçtı.³⁷

Bundan başka Herat vadisinin topoğrafik yapısı Türkler'in ne gibi imkanlara sahip olduklarını gözler önüne sermektedir. Çarpışma alanı -Bauligah ovası- 12 km.lik bir genişliğe sahiptir.³⁸ Çarpışma pozisyonuna girecek süvariler 20 km. kadar bir cephe alanında savaşmak zorundadırlar. Dahası bir safta iki binden fazla savaşçı yer alamaz. Bu durumda Türkler ancak on saf teşkil edebilirler ve Herat'ı almak için de en fazla yirmi bin askeri kullanabilirlerdi. Vadinin batıya doğru daraldığı, fillerin Türk ordusunun merkezinde bulunduğu

35 Çankov, *Opisaniye*, s. 138-170.

36 Firdousi, *Le Livre des rois*, VI/589.

37 Dinaverî Türkler'in Herat'ı aldıklarını, ancak Hormûzd Gurabzin isimli bir casusun şaha gelerek yağmalamanın durdurulmasını sağladığını, Türk hakanının Behram'ın yaklaştığını haber alarak karşılamaya çıktığını ileri sürürse de, diğer tarihî kaynaklarla mutlak bir çelişki içine düşmektedir. Çünkü bu rivayette savaşın nerede vukû bulduğu, Türk hakanının kendisine saldıran düşmanının casusuna neden inandığı, Türkler'in niçin saldırdıkları gibi konular tamamen muğlak bırakılmıştır.

38 Belenitskiy A.M. *Istoričeskaya topografiya Gerata VI veka*. Алишер Навои. Сборник статей. М.-Л., 1946, с. 190.

nazarda tutulursa bu rakamın daha az olduğu kendiliğinden anlaşılır. Kısacası Herat önlerinde Türk ve Pers ordusunun sayısı birbirine denkti.

Karşısında yeni ve dinlenmiş bir ordu olduğunu anlayan Savo kapana sıkıştığını farkettil. Ordusu, özellikle de atları uzun yürüyüşten sonra yorgun düşmüş ve Hırasan'ın yakıcı güneşinde kavrılmıştu. Durum "iç açıcı değildi"³⁹ ve manevra yapma imkanı da yoktu. Behram ise arkasını gerek sığınak ve gerekse iase açısından Herat'a dayamıştı. Pers ordusunun sol cenahı nehri, sağ cenahı ise sıradağları arkasına almıştı. Düşman saldırısı karşısında dar geçitten geri çekilmek gibi bir şey düşünülemezdi ve bu yüzden Türkler Persler tarafından bir süre için mincıklanıp durdu. Savo Behram'la anlaşmayı deneyerek paradan başka, kızıyla evlenmesini; kendisinin sağ kolu olmasını ve en nihayet İran tahtını teklif ettiyse de Behram bütün bunları reddetti. Çarpışmaktan başka çare kalmamıştı. Firdevsî'ye göre Persler Behram'ın kararından yanaydılar. Sadece Hurrad Burzin ve Münşi Büzürg Dâbir barıştan yanaydı. Fakat Behram onları susturup, savaş pozisyonuna girdi.⁴⁰

Savaş

Pers ordusunun savaş düzeni hakkındaki bilgiyi Saalibi'de buluyoruz. Behram birinci safa piyadeleri, onun arkasına -filleri (?!), sağ ve sol cenaha ise en seçkin askerlerini mevzilendirdi.⁴¹ Ayrıca Pers ordusunun kaçmasını önlemek için en iyi eğitilmiş askerleriyle her iki tarafa baraj kurdurdu. Sağ cenahı Zencir-gâh dağına, sol cenahı ise Hîrîrûd nehrine çekildi. Pers ordusunun arkasında bağlar, bahçeler ve ekili tarlalar uzanıyordu. Türkler ise kuru bozkır ve vadide mevzilenmişlerdi. Esasen bu tür bir savaş düzeni Pers askerî savaş düşüncesine aykırı idi.⁴²

Behram'ın savaş öncesi askerlerine attığı nutuk, alışılmış, sıradan, cesaret verici bir nutuktu. Herkesin vazifesini yapmak zorunda

39 Firdousi, age., VI/602.

40 Tabari, *Chronique*, II/259-261; Tabari. Noeldeke. *Geschichte*, p. 271; Firdousi, age, VI/598, 610; Mirkhond, *Histoire*, p.261.

41 Tha'alibi, *Histoire des rois des Perses*, p. 646. Saalibi filleri İranlılarınkı gibi göstermişse de, diğer kaynaklarda Türk ordusunun fil kullandığı kaydedilmektedir.

42 İnostrantsev, *Sasanidskiye*, s. 49.

olduğunu belirttikten sonra, savaş meydanından kaçanların düşman kılıcından kurtulamayacaklarını ve ailelerine dönemeyeceklerini belirtti.⁴³ Ve savaş başladı.

Türkler'in tam bir kararlılıkla savaşa hazırlanmaları ve herkesin ölüme hazır olduğunu haykırması Persler'in ilk saflarında tesirini göstererek bir panik havası yarattı. Behram'ın tam zamanında müdahale ederek silah arkadaşlarını cesaretlendirmesi bir bozgunu önledi.⁴⁴ Psikolojik başarısızlık tesirinin kaybolmaya başladığını gören Savo sol cenahı püskürtmüş olan İran ordusunun üzerine süvarileri saldı. Düşmanın sağ cenahı ve merkezi bozulmuştu. Türkler'in saldırısı öylesine şiddetliydi ki Behram dahi kaçmayı düşündü. Fakat Herat vadisi sadece Türkler için değil, Persler için dahi bir kapan gibiydi. Dağlar kaçış yolunu tıkamıştı ve Behram için savaşmaktan başka yol kalmamıştı. Saalibi Behram'ın kaçışını kurnazca bir taktik⁴⁵ olarak değerlendiriyorsa da, Firdevsî bunun gerçek bir firar olduğunu kaydetmektedir.

Süvari saldırısının fayda vermediğini gören Savo, fillerin devreye sokulmasını emretti. Bu arada, o ana kadar bir kenarda sessiz sedasız bekleyen ihtiyatlar da dahil olmak üzere Behram bütün hatlarıyla karşı saldırıya geçti. İran ordusunun gözbebeği okçuları oradaydı. Onların okları fillerin en zayıf noktası olan hortum ve gözlerine isabet ediyordu.⁴⁶ Arkasından alevli oklar devreye sokuldu. Acılar içinde kıvranan filler birçok savaşçıyı ezerek öldürdü. Fillerden kurtulabilen Türkler'in safları bozulduğundan göğüs göğüse çarpışmalarda Persler'e karşı bir başarı gösteremediler. Savo kaçmaya çalışırken Behram Çûbin'in attığı bir okla hayata veda etti.

Kumandanlarının öldürülmesi Türkler arasında paniğe sebep oldu. Baroron Boğazı yoluyla kaçmayı denediler fakat dar ve uzun boğaz hepsini aynı anda alamazdı. Boğaz girişinde öyle bir izdiham yaşandı ki Persler için düşman kellesi almak bir zevk haline geldi ve neticede her on Türk'ten birisi kurtulabildi.

43 Tabari, *Chronique*, II/261.

44 Firdousi, *Le livre des rois*, VI/614.

45 Tha'alibi, *Histoire*, p. 647.

46 Tabari, *Chronique*, II/262; Firdousi, *Le livre des rois*, VI/620; Inostrantsev, *Sasaniyskiye*, s. 80-81.

Savaşın Neticesi

Savaşın sonra Behram tam bir ay boyunca Herat'ta kalıp, ele geçen ganimetleri Şehinşah'la askerleri arasında taksim etmekle uğraştı. Bu esnada Savo'nun oğlu Parmuda geri kalan askerleri toplayarak yeniden saldırıya geçmeye girişti. Göçebe taktiği uygulayarak, vurkaç ve gece baskınları düzenledi. Bir defasında Behram'ı ele geçirmesine bile ramak kaldı⁴⁷ ama düzenli orduya karşı fazla bir şansı yoktu ve böylece Persler Ceyhun'a geldiler. Bir gece çarpışmasında Türkler tekrar mağlup edildiler ve Parmuda Paykend⁴⁸ kalesine sığındı. Kale Behram tarafından kuşatılınca Parmuda teslim oldu ve haremiiyle birlikte Hürmizd'e götürülmesini isteyerek bağışlanma talebinde bulundu. Hürmizd onu nezaketle karşılayıp,⁴⁹ barış anlaşması imzalatılarak serbest bıraktı. Türk prensi ülkesine dönüp, 603'de ölünceye kadar kendi ülüşünü yönetti. Kroniklerde ismi Ni-li Han⁵⁰ olarak geçmektedir.

589 savaşı bu şekilde sona erdi.

İran tükenme noktasına gelmişken, Herat zaferiyle yeni bir canlılık kazandı. Türkler sonraki yirmi yıl boyunca İran sınırını hiç ihlal etmediler ve böylece bu iki komşu kendi tarihini yaşamaya başladı. Behram Çübin'in isyanı İran'ı oldukça sarstıysa da, Behram yenildikten sonra kadimki düşmanları olan Türkler'e sığındı ve han tarafından misafir edildi. Galiba bazı hizmetler vermiş olmalı ki bilahere sarayda hanın dostu ve danışmanı olarak görüldü.⁵¹ Han onun İran'-

47 Tha'alibi, *Histoire*, p. 651; Firdousi, *Le livre des rois*, VI/632-634

48 Tha'alibi, *Histoire*, p. 653; Taberi, şehrin ismini belirtmiyor. Firdevsi Avaza Kaynağı olarak kaydediyorsa da, bu Paykend civarında bir yerin ismidir. (Bkz. Minorsky, *Hudud al-alam*, London, 1937, p. 56, 73, 185-186).

49 Tabari, *Chronique*, II/265; Tha'alibi, *Histoire*, p. 656; Firdousi, *Le livre des rois*, VI/656-658.

50 Saalibi onu Permuda'nın oğlu ve Save (Şabe) şahın torunu olarak göstermektedir ki yanlıştır. Permuda Farsça buyruk kelimesinin çevirisidir. Dinaveri ise prensin esir alınmadığı, aksine kendi isteğiyle anlaşmak üzere şaha gittiğini ileri sürmektedir. (Шмидт А.э., Материалы по истории...с. 480-481) Ayrıca Dinaveri'de onun ismi İl-tegin değil Yal[Yer]-tegin olarak kaydedilmektedir. Yal kelimesinin serbest bırakılmış gibi ikinci bir manası daha vardır ki, bu şekliyle Sui-shu'daki Ni-li-han, Firdevsi ve Balamî'deki Parmuda ve Dinaveri'deki Yal-tegin'le mutabakat arz etmektedir. (См. ВВ.ХХ, с. 87) Onun Avaza kalesi yakınlarında meydana gelen çarpışmada esir alınması veya kendi isteğiyle teslim olmuş olması meseleyi değiştirmez. Hürmizd onu affetmiş ve bu da Dinaveri'de o isimle anılmasına yol açmıştır.

51 Tabari, *Chronique*, II/302.

da iç savaş başlatma planını can kulağıyla dinledi ve hatta başlangıç için kendisine bir miktar adam da verdi.⁵² Durumdan huzursuz olan Hüsrev Perviz, Behram'ın iadesini istediye de, bu talep han tarafından reddedildi. Bunun üzerine İran elçisi çok büyük hediyelerle Türk prensesine gelerek ondan Behram'ın öldürülmesini istedi ve kiralık bir katil zehirli hançerle vurarak Behram'ı öldürdü. Yakalanan katil öfkeye kapılan hanın buyruğuyla derhal katledildi.⁵³

Bu olay, Türkler'in aldıkları yenilginin acısını hâlâ unutmadıklarını ve nefretlerini yenemediklerini göstermektedir. İran şahının diplomatik baskıları da Türk hakanına karşı bir işe yaramadı. Neticede Amuderya nehri Sâsâniler için tabii sınır olarak kaldı.

Bedel

593 barışı Hakanlığın birliğini sağladı⁵⁴ ve 598'de Batı Türk Hakanlığı Bizans İmparatorluğu'yla geleneksel ittifakını yeniledi. Bizans savaşçılarınca tahta oturtulan Şehinşah Hüsrev Perviz, İmparator Mavrikios'la karlı olmayan bir barış anlaşmasını istemeye istemeye imzalamıştı. Ancak Mavrikios tahttan indirilip öldürülünce, Hüsrev fırsattan faydalanmak istemiş ve manevi babasının intikamını almak izin harekete geçmişti. 602'de İran'la Bizans arasında savaş patlak verdiyse de, İranlılar'ın gerçek hücumu ancak 604 baharında başladı. Bu gecikme İran'ın doğu sınırlarındaki bir gerginlikten kaynaklanmıştı.

Toharistan halkı kültürel ve ekonomik yönden Soğdiana ve Hintliler'e bağlıydı ama boyun bükme zorunda oldukları İranlılar'la aralarında ortak bir bağ yoktu. Bundan başka Kuşan padişahlarının torunları ve dağı Eftalitler, gerçek manada Türk hakanına bağlı olan Şehinşah'a itaat etmek zorunda kalmışlardı. İran'ın esasi savaş gücü Mezopotamya ve Ermenistan sınırlarına yığılmak zorunda kalınca, yani 603'te⁵⁵ doğuda Kuşan orduları isyan ederek, önlerine gelene

52 Tha'alibi, *Histoire*, s. 678.

53 Bu hanın ismi Pers tarihlerinde zikredilmez ve sadece Perviz'in akrabası olmadığı kaydedilir. (Tabari, *Chronique*, II/298) Binaenaleyh bu durumda onun Doğu Türkleri hakanı Yun-Yollig Tou-lan-han olması gerekir. Çünkü Yun Yollig o dönemde Batı Türkleri'ye savaş halindeydi ve bu yüzden de Behram'a kapısını açmıştı.

54 Grjimmylo, *Zapadnaya*, s. 233; Julien, *Documents*, s. 511.

55 Hüsrev otuz yaşındayken. Rusça çevirisinde yanlışlıkla 18 yaşındayken diye gösterilmiştir. (Sebeos, *İstoriya imperatora*, s. 70) Bu olayların tarihleri Marquart, Chavannes ve Grousset'te yanlış gösterilmiştir. Bkz. Artamonov, *İstoriya Xazar*, s. 143.

saldırmaya başladılar.⁵⁶

Hüsrev en güvendiği merzbanı Smbat Bahratuni'ye tatilini yarıda kesip, isyanı bastırma talimatı verdi. Simbat 12000 kayıp vermesine rağmen Kuşanlar'ı mağlup etti. Burada onun âni bir saldırıya geçmiş olmasının önemli rol oynadığını hesaba katmak gerekir. Şaşırtıcı başarılarının ardından Smbat, Abraşehr'de (Horasan'da, Nişapur'un yakınında)⁵⁷ bir garnizonu olduğu gibi imha etti ve 300 kişilik kuvvetle Hroxt (?) kasabasını kuşattı. İranlılar'la başa çıkamayacaklarını anlayan Kuşanlılar, en yakın komşuları Türkler'e müracaat ettiler. Kuşanlar'a gönderilen yardım kuvvetlerinin başında Cembuh (Yabgu [Cabgu] ünvanının Ermenice bozulmuş bir şekli) vardı. O dönemde böyle bir ünvanı ulu T'ung-han'ın yani T'ung Cabgu'nun torunu taşıyordu. Türkler Persler'i çok âni bir kuşatma altına aldılar. Hroxt yağlalanmıştı. Smbat üç silah arkadaşıyla kaçmayı başardıysa da, yardımcısı Datayan öldürüldü. Türkler hemen arkasından Rey ve Isfahan'a kadar olan yerleri istila ettilerse de, "Hakan-ı Kebirin buyruğuyla" geldikleri yere, yani evlerine döndüler.⁵⁸

Sebeos'un açıklamalarında Türkler'in neden geri çekildikleri konusu tatminkar bir şekilde işlenmemiş. Halbuki 603'de Türkler'de "hakan-ı kebir" yoktu. Çünkü herkes tarafından terkedilen ve kovulan Kara Çürin, canını kurtarmak için Togon'a kaçmıştı. Muhtemelen bu durum onun torununu kendi ülüsünü korumak için geri dönmeye mecbur bırakmıştır. Demek ki Çin'in Güney Kingan'a saldırması İran'ın kurtuluş vesilesi olmuş, Bizans'ı ise yokolmanın eşiğine getirmiştir.

Türkler'in geri dönmesinden sonra Smbat yeniden Kuşanlar'a saldırdı. Belh'e kadar ilerlemesine rağmen Toharistan'a giremedi ve tekrar Murgab'a dönüp, Sâsâni devletinin doğu sınırlarını beklemeye başladı.⁵⁹

603/604 kışı İranlılar'a nefes alma imkanı verdi. Türkler'in esası gücü Çinlilerce kılıçtan geçirilmiş ve hakanlık zor günler geçirdiğinden doğudan Kuşanlar'a yeniden yardım gönderememişlerdi. Böyle-

⁵⁶ Sebeos, *İstoriya imperatora*, s. 72.

⁵⁷ Age., s. 182, dn. 52.

⁵⁸ Age., s. 74.

⁵⁹ Marquart J., *Eransahr, nach der Geographie des Ps. Moses Horenaci*/Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Goettingen, N.F., bd. III, Berlin, 1901, p. 67.

ce doğu sınırları sükunete kavuşunca, İran ordusu Bizans üzerine yönelebilmşti.

Doğu sınırlarında meydana gelen olay İranlıların iç problemleriyle uğraşmaktan kurtulup yeniden toparlanmalarına imkan sağlamıştı.⁶⁰ Ve Türkler'in zayıf döneminden faydalanarak Hüsrev Perviz batıda zafer üzerine zafer kazanacaktı

60 Pigulevskaya, *Vizantiya i İran*, s. 191.

XI

AÇINA VE SUI (SUEY)

Hakanlığın Yeniden Birleşmesi

593'de sağlanan barış, önceki isyan durumunu sona erdirmiş, iç savaşı noktalamış ve bunlar Sui İmparatorluğu'nu ektiği fesat tohumlarının meyvesini almaktan marum bırakmıştı. Sui hanedanı Türk prenslerini birbirine düşürerek boyunduruk altına almayı, ender hediyelerle kandırıp kendine bağlamayı amaçlamıştı.¹ Bütün gayretlerine rağmen karşısında şimdi eskisinden daha güçlü, daha fazla birlik ve tesanüt halinde bir kağanlık duruyordu ve bu kağanlık Çin için hayli ağır ticari bir anlaşmanın uygulanması talebiyle karşısına dikilmişti. Bu yetmiyormuş gibi Türkler Çin halkıyla sınır ticareti yapmaları için sınırların açılması talebiyle imparatora bir de elçi göndermişlerdi.² Türkler bu anlaşma sayesinde bozulan ekonomilerini düzeltmek, bir savaş halinde sarayın şartlarına bağlı olmadan gerekli malları aracısız bir şekilde doğrudan üreticiden almak amacındaydılar. Bu talebin 589'da Çin'e gönderilen elçi vasıtasıyla iletilmesiyle Türklerin İran'a saldırısının aynı ana tekabül etmesinin bir tesadüf olmadığı nazarda tutulmalıdır. Galiba Türkler çok yakın bir gelecekte ipeğe fazlasıyla ihtiyaç duyacaklarını; çünkü Batılı dostlarının artık Bizans'a kadar varacaklarını, böylece kervanların doğudan ipekliler götürüp, batıdan altın getireceklerini hesaplamışlardı. O yıl Yang Chi-en Güney Çin'de Ch'en İmparatorluğu'nu fethetmekle meşguldü ve bu yüzden uygunsuz bir zamanda durumunu güçleştirmek istemişti. Fakat yine de hanın ordasında olup bitenler onun pek hoşuna gitmemişti.

1 593'de Yun Yollığı'nın küçük kardeşi ve son Çin taraftarı Ki-nü-şad'ın boynu vurulmuş ve daha sonra onun cesedi imparatora, hakanlıkta kimseyi hesaba katmaması mesajı verilmek maksadıyla Çin'e gönderilmişti. (Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 56, 530)

2 Biçurin, *Sobraniye*, I/240.

Suey hanedanına karşı tutumun asıl saiki Chou hanedanına mensup prenses idi. Çünkü o, bütün sülalesenin ölümüne yol açan imparatoru affedemezdi. Bu kinîdarlığın bir fayda sağlamayacağı, bu yüzden kırınlılığın ortadan kaldırılması gerektiği düşüncesiyle imparator ona Ch'en hanedanı imparatoruna ait değerli taşlarla süslü ağaç kalkanı hediye olarak gönderdi. İmparator bu hediyeyi vermekle bütün Çin'in hâlâ ona ait olduğunu hatırlatmak istediye de, prenses bunu yangına körükle gitmek şeklinde değerlendirdi. Sonra bu değerli hediyeye çok anlamlı, kinayeli bir şiirle karşılık verdi:

Şöhrêt peşindesin ya ellerin kanlı,
Barışın kanunu galiba ezmek başkalarını.
Bâki değildir ne lüks, ne saltanat,
Yıkıldı mı kule, altında kalırmış taht!
Lüks ve ihtişamı hep bizimdir sandık,
Mutlu günleri çoktan arkada bıraktık.
Sarhoş etmez bir kase bira bir ömür,
Telden çıkan ses, önce çınlar, sonra ölür.
Bir zamanlar idim bir imparator kızı,
Şimdi göçmen çadırını solgun yıldız!
Kan görmeden dolaşıyorum, diyar diyar,
Ama içimde bir huzur, bir mutluluk var.
Olmazmış dünyada saltanat asla payidar,
Her yerlerde görürsün, emsalleri de var!³
Çok önceleri yazmıştım ben bu şiiri,
Sürgündeki yürek her zaman endişeli.

İmparator, prensesin bu şiirle kendisini bir barış anlaşmasına kurban etmek istediğini, kendisinden nefret ettiğini; gönderdiği hediyenin değerini düşürerek intikam almaya çalıştığını; dahası kendisinin prensese âşık olduğu izlenimini yaratarak, ünvanını lekeleyip, hakanın ordasındaki nüfuzunu azaltmak suretiyle Çin İmparatoru'na karşı kötü gözle bakılmasını sağlamayı amaçladığını anlamıştı.

Böylece imparator durup dururken son derece ciddi bir melankolik yalnızlığa gömüldü. 593'de Çin'den hakanın ordasına Yang Hin isimli biri gelerek Çinliler'in Sui yönetiminden memnun olmadığını ve isyana hazırlandıklarını anlattı. Tou-lan Han hemen fırsattan faydalanmak isteyerek 584 anlaşmasına göre Çin'e ödemek zorunda ol-

3 Biçurin'in nesir halindeki çevirisinden uyarlanmıştır. (Bkz. Biçurin, *Sobraniye*, I/240).

duğu vergiyi kesti. Prenses de Buhara Prensi Ni-li Han'la (Kara Çürin'in torunu ve 589'da Behram Çübin tarafından öldürülen Yang Su'nun oğlu) anlaşma sağlayarak, ordada Çin aleyhtarı bir grup teşkil etmeye girişti.

Gerçekten de Yang Hin yalan söylemiyordu. Çin'de Sui hanedanı açısından durum oldukça vahimdi ve devlete karşı bir mücadele başlatılmıştı. 594'de kıtlık söylentileri çıkmış fakat imparator devlet ambarlarından un vererek açlığı bastırmıştı. 597 ve 600 yılında güneyde çok şiddetli bir isyan başgöstermiş; bölgeye 50 bin kişilik bir ordu sevk edilmişti.⁴ Görünüşe göre Yang Hin isyancılarla Türkler arasında aracı idi. Sui İmparatorluğu'nun bir bataklığa saplandığından hiç şüphe yoktu. Fakat Ch'ang Sun-sheng yeniden sahneye çıktı.

Nifak Tohumu

Ch'ang Sun-sheng 594'de hakanın otağına⁵ büyükelçi sıfatıyla geldi ve orada Sui hanedanı aleyhinde ciddi bir komplo hazırlığı olduğunu öğrendi. Komplocuların başında prenses* ve Sogdyanalı sevgilisi⁶ An-sui chia (Ansuyka okunur) vardı. Ancak Ch'ang Sun-sheng'in yakalamak istediği fakat elinden kaçırdığı Yang Hin* en büyük tehlikeye maruz kaldı. Han, onun otağda bulunmadığını ileri sürerek, teslim etmeye yanaşmadı. Casus, emrine verilen Türkler'den birini satın almayı başardı ve onun yardımıyla komplocuları tesbit edip, hana prensesin hazırladığı entrikayı ispat etti. Mahcup duruma düşen han ve mevkebi Yang Hin'i teslim ettiler.⁷ Fakat Ch'ang Sun-sheng bu konuyla fazla ilgilenmedi. Çünkü onu en fazla ilgilendiren şey hakanlığın bölünmesiydi ve bu defa aradığı kişiyi prensler arasında bulmuştu. Bu, hanın amcazadesi ve aynı zamanda veliahd olan Cangar (Çince. Jan-kan) idi.

Cangar, T'u-li ünvanıyla kuzey-doğu ülüşünün başındaydı ve Kitan, Hi (Tatabı) ve Shih-wei (Tatar) kabileleri kendisine vassal olarak

4 Yüe, *Oçerki*, s. 185.

5 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, s. 103.

* Ta-i prenses. Tou-lan Hanla evlenmeden önceki ismi Ch'ien-chin idi. (çev.)

6 Pulleyblank E.G., *A Sogdian colony in Inner Mongolia*/T'oung Pao, 1952, vol. 41, n°4-5, p. 318; Krş. Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, s. 531.

* Yang Hin Sui ordularına yenilerek Göktürkler'e sığınmış bir rejim muhalifiydi. (çev.)

7 Julien, *Documents*, 3/511-512.

bağlanmıştı. Ch'u-lo prensin oğlu olarak pekçok taraftarı vardı. Prensipsiz, hırslı ve korkaktı. Yani kanca atılmak için gerekli bütün özelliklere sahipti.

“Yung-yü-lü (Yun Yollığı) -diye yazdı Ch'ang Sun-sheng raporunda- kararsız ve hain. Sadece T'an-hu'ya (Kara Çürin) düşmanlığından dolayı şu anda imparatorun desteğine ihtiyaç duymaktadır. Eğer şartları yerine getirilirse kuvvetlenir ve isyan eder. Prensesle evlenerek, bu nikahla emri altına girecek beyleri T'an-hu ve Jan-kan'ı mağlup etmek için kullanacaktır. İktidarsızlığını dizginlemek zor olduğundan bundan uzak durmak gerekir. Halbuki Jan-kan samimi olduğunu ispat etti. O da prensesle evlenmek istiyor ve bu isteğinin yerine getirilmesi uygundur. Savaşçısı az olduğu için güneye yerleştirip, Yung-yü-lü'ye karşı bir engelleyici olarak faydalanılabilir.”⁸

Bu plan makul karşılanıp 597'de uygulamaya alındı.⁹ Türkler arasında Çin taraftarı bir grup teşekkül ettiği günlerde Çinliler büyük bir gizlilik içinde yeni bir savaşa hazırlanıyorlardı.

Prensesle evlenmek suretiyle yıllık haraç almak, esasen Türk prenslerinin bulamayacağı bir yemdi. Cangar'a, Chou hanedanına ait prensesi ortadan kaldırması şartıyla prensesle evleneceği bildirildi. Cangar normal bir kabul gününde hanın gözü önünde prensese iftira attı. Taş yerini bulmuştu. Han, bu iftiraya inanarak prensesi öldürttü. Cangar kendinden son derece emin bir şekilde infazdan sonra kendi ülüşüne dönmeye hazırlandığı bir sırada olayın iftira olduğu anlaşılmıca, çok ciddi bir tehlikeyle burun buruna geldi. İmparator derhal devreye girip haini bütün güçleriyle desteklediğini bildirdi. Han bir adım geri çekilmek zorunda idi. Fakat o günlerde hakanlığın gerçek yöneticisi haline gelen ve Tarduş-han (Ta-t'ou Han) titülünü muhafaza eden amcaoğlu Kara Çürin'in (T'an-hu) tesiri altındaydı. Artık sadece Çinliler'le değil, Türkler'le de savaş kaçınılmaz olmuştu.

Savaş Başlıyor

Çarpışmaların başlangıcında bütün şartlar Çin'in lehinde gelişmekteydi. 591'de Togon'da enerjik han K'ua-lü ölünce oğlu Shih-fu'nun Çin'le ittifak akdetme teşebbüsünün bedelini 597'de canıyla

⁸ Julien, *Documents*, 3/512-13

⁹ Lui Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 104.

ödemiş olmasına rağmen küçük kardeşi Fu Yün tarafsız kalacağını açıklayınca¹⁰ Sui İmparatorluğu batı sınırları için endişe etmekten kurtuldu ve esasi güçlerini Sarı Nehir sahillerine yığma imkanına kavuştu.

597'de Çinliler Cangar'ın küçük otağını güneye, Ordos boyunca uzanan steplerde kurdular ve onun kabiledaşlarının azatlığı için har-cayacağı parayı düşünmeden temin ettiler.¹¹ Kara Çürin de tedbirini aldı. Alelacele arkasının güvenliğini sağladı. Türkler'e karşı isyan eden Volga boyundaki Ugorlar bastırılmış; Tarniyah, Kaçagir ve Zambender kabilelerine mensup onbin Ugor Pannonya'ya kaçıp, Avarlar'a katılmışlardı.¹²

598'de Kara Çürin dostluk münasebetlerinin samimi bir şekilde yeniden başlatılması için Konstantinopol'a, İmparator Mavrikios'a elçi gönderdi. Çürin, ülkesindeki iç çalkantıları bastırdığını ve bütün düşmanlarını altettiğini belirtti.¹³ Kafkas boylarına doğru yayılmanın durdurulması için Bizans'ın Hazar boylarındaki entrikalarına son vermesi şartı koşuldu. Orta-Asya'yı Kara Çürin kontrol altına almıştı; Paykend'de torunu Ni-li Han, Şaş'ta (Taşkent) başka bir torunu She-kui¹⁴ (Şeguy okunur) hâkimiyeti elde tutuyorlardı. Türkler 597'de bir sınır saldırısı gerçekleştirdiler. 598'de Prens Hsü tarafından kumanda edilen Çin ordusu Ling-chou'dan harekete geçti¹⁵ ve böylece savaş başladı.

Çinliler barış içinde geçen beş yılı iyi değerlendirmişlerdi. Soy cihetinden yarı Türk olan, geleceğin T'ang hanedanının banisi Li Yüan sınır subayı olarak görev yaptığı günlerde engin bir savaş tecrübesi edinmişti. Yüan, askerlerine Türkler'de geçerli olan yeni bir savaş düzeni öğretmişti. Buna göre askerleri çadırda yaşamak, süt içip, et yemek, yükseğe tırmanmak ve süreklilikle avı yapmak zorundaydılar. Bütün bunlara rağmen askerleri yine de Türk savaşçıları karşısında dö-

10 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, s. 87.

11 Biçurin, *Sobraniye*, I/241.

12 Artamonov, *Oçerki drevneyşey*, s. 41; Chavannes, *Documents*, p. 248.

13 Artamonov, *Oçerki drevneyşey*, s. 39.

14 Grousset R., *Histoire de l'Extrême-orient*, p. 233. She-kui kelime manası olarak sadak demektir ve Türkçe "sağdak" kelimesinden alınmış olsa gerektir. Ancak güneydeki yani Liao-tung'daki Siyenpi-Mu-junglar'ında ve Togon'da da aynı kelimeye rastlanması, Açina ordasında Moğol dili kullanıldığı dönemlerde bu tür isimlerin verildiği hükmünün çıkarılmasına esas teşkil etmektedir.

15 Biçurin, *Sobraniye*, I/241.

külüyorlardı.¹⁶ Bu yenilikten başka Cangar süvari birlikleriyle yeniden tanzim edilen ordu nihayet işe yarar hale gelmişti.

598-99 kışında vukû bulan ilk çarpışma Çinliler'in üstünlüğüyle bitti.¹⁷ Fakat Türk savarilerinin manevra gücünden faydalanan Kara Çürin ve T'ou-lan Han, Çin saflarını yarıp, Büyük Sahra'nın güneyinde yer alan Cangar otağına ulaştılar. Ani bir baskınla karşılaşan hainler başarı şansları olmadığını bile bile ümitsizce savaştılar. Onlar da haklıydılar. Çünkü Cangar'ın kardeşleri, çocukları ve akrabaları öldürülmüştü. Bu çarpışmalardan sağ kurtulan sadece gece karanlığından faydalanarak kaçabilen Cangar, beş fedaisi ve Ch'ang Sun-sheng'di.

Sabahleyin çevresine yüz kadar savaşçı daha biriktiyse de Cangar -maneviyatını kaybettiği için- babasının sabık dostu Kara Çürin Türk'e boyun bükmeyi tercih etti. Babasının hatırı için kendi hayatının bağışlanacağını tahmin ediyordu ama silah arkadaşları için bir garanti yoktu. Durmadan yer değiştirirken, zamanı iyi değerlendirmek amacıyla Ch'ang Sun-sheng en yakın garnizona haber göndermek istedi. Onun talimatıyla büyük bir ateş yaktilar. Sheng, daha büyük bir düşmanın yaklaşmakta olduğu intibasını vermek için sayısız meşale yakılmasını emretti. Sonunda korku içindeki Cangar kaleye ulaştı ve oradan da imparatorun sarayına götürüldü.¹⁸ Yang Chien son derece kurnaz ve içten pazarlıklıydı. Böylesi karaktersiz birinin Türk tahtına oturmasının Çin için ne kadar faydalı ve önemli olduğunu anlamıştı. Ona güvenemezdi ama kolaylıkla parmağında oynatabilirdi. Ne de olsa kanunlara ve başbuğuna saygılı olmaya alışmış bir milletin veliaht prensiydi. Gerçi şu anda ordusu ve parası yoktu ama Kara Çürin'le arası açık olan Türkler'in ilgi odağı olmaya devam ediyordu. T'ou-lan Han'ın küçük kardeşi Tüzlük (Çincesi, Tu-su-lu) onun tarafına geçtikten sonra Çin'in altınları Cangar taraftarlarının hızla çoğalmasını sağlayacaktı.

599 yazında Çinli General Kao Fang ve Yang Hsü, Kara Çürin'le çarpışmaya girdiler.¹⁹ Biçurin'in "Çin Tarihi" isimli eserinde çarpışmalardan sadece bir tanesi detaylarına varıncağa kadar tafsilatlı şekil-

16 Biçurin, *İstoriya Kitaya*.

17 Julien, *Documents*, III/515-16.

18 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 104-105; Julien, *Documents*, 3/518-519; Biçurin, *Sobraniye*, I/241-42.

19 Biçurin, *Sobraniye*, I/242.

de anlatılır ki, o da 599 savaşlarıdır. Onun bu çalışması henüz basılmamışsa da metinlerinden bütünüyle faydalanılmaya uygundur.

"Daha önce Türkler'le savaşmış olan generaller onların süvarilerinin çok hızla saf tuttuklarını görmüşlerdi. Bu yüzden savaş arabalarını, piyade ve süvarileri birbirine yardım edecek bir nizama soktular. Engelli bir kare tabur teşkil edip, süvarileri merkeze yerleştirdiler. "Bu eski taktikle, dedi Yang Hsü, zafer kazanamayacağız." Böylece süvariler ön cepheye alındı. Ta-t'ou Han (Kara Çürin Türk, Tarduş-han) memnun bir şekilde "Bu bana Tanrının bir lutfudur" dedi. Atına binip, gökyüzüne baktı ve tazim kıldı. Sonra 10.000(?) atlısıyla ileri atıldı. Ch'u-lo-hie-wu (Çinli subay) "Düşman henüz saflarını tanzim etmedi; saldırmak için en uygun an" dedi ve en seçkin süvarileriyle üzerlerine hücum etti. Onun arkasından General Hsü bütün hatlarıyla saldırıya geçti. Ve Türkler kılıçtan geçirildi. Ölü ve yaralılar sayılamayacak kadar çoktu."²⁰

Yukarda anlatılanları tahlil ederek Türkler'in Kazak hücum alayına benzer bir süvari nizamına sahip oldukları söylenebilir. Onların savaş taktiği, süvari birlikleriyle düşman saflarına dalıp, âni baskından kaçanları öldürmektir. Türk hakanları bu taktiklerinin fayda vermiş olmasından memnun olduklarından âni hücumla düşmanı taksimleyip, parça parça yoketmek usulüne alışmışlardı. Ancak bu defa Çinliler insiyatifi Türkler'in elinden almış, Çin süvarilerinin karşı saldırısı düşman saflarını bozmuştu. Ayrıca burada çember içine alınan piyadelerin sayısı oldukça fazlaydı ve bunlar vaktiyle iyi bir eğitim gördüklerinden göğüs göğüse çarpışmalarda ziyadesiyle başarılıydılar.

Doğu Hakanlığı Türkleri'nden teşekkür eden ve T'ou-lan Han tarafından kumanda edilen diğer ordu daha başarılı olmuş ve Çinliler'in kendi çıkarları için kullanmak istedikleri Cangar'ı sıkıştırmıştı. Çinliler Cangar'a mera olarak Ordos'un kuzey kesimlerini vermişler ve Alashan [Ala-tav] eteklerini tahsis etmişlerdi.²¹ Cangar'ın korunması için bir de bölük verilmişti. İmparator hiçbir haine vermediği en pahalı hediyeleri onun ayakları altına sermişti. Bu politika semerelerini vermekte gecikmedi. Ch'ang Sun-sheng, Cangar taraftarları arasından bazı casuslar seçerek bunları hanın ordasına gönderdi. Hiç dikkat çekmeden Türk ordusu safları arasına sızan bu casuslar moral

²⁰ Biçurin, *Istoriya Kitaya*, VII.

bozarak panik yarattılar.²² Han dahi onların tesirinde kalarak geceleri kâbuslar görmeye başladı. Yıldızlardan düşen kan yağmuru, kızıl gökkuşağı vs. Batıl inançlı göçebeler bu tür hikayeleri kulaktan kulağa fısıldayarak sonunda beylerin sinir sisteminin bozulmasına yol açtılar. En nihayet T'ou-lan Han kendi otağında öldürüldü ve böylece morali bozulan ordu zafere çok yaklaştığı bir sırada saldırılarını durdurdu. (600. yıl)

Kara Çürin Türk "kendini başbuğ ilan etti"yse de²³ artık hayli yaşlıydı ve o güne kadar onun uğrunda savaşan Doğu Türkleri arasında popülaritesini yitirmişti.

Bögü-han

Kara Çürin Türk, Bögü-han yani "kahraman"²⁴ ünvanını aldıysa da fazla bir ün sağlayamadı. Çünkü "orda içinde geniş çaplı bir karışıklık kendini göstermişti."²⁵ Ch'ang Sun-sheng tahripkar faaliyetlerini sürdürüyordu. Steplere dağılan ajanlar Töles kabilelerini isyana teşvik etmeye başlamışlardı. Sun-sheng hesaplarında yanılmamıştı. Ahalinin büyük kısmını teşkil eden Tölesler cesur, hürriyetsever ve boyun bükmekten hoşlanmayan insanlardı. Türkler "kuzey steplerini onların gücüyle ele geçirmişler"²⁶ yani büyük hakanlığın kuruluşunda onlar çok kan akıtmaya zorlanmışlardı. Hakanlar güçlü oldukları dönemlerde Tölesler iktidara bağlı kalmışlar ama Kara Çürin'in iktidarı gaspetmesi gözlerini açmış ve eski inançları sarsılmaya başlamıştı.

Yeni hanın durumu oldukça ümitsizdi. Veliahda ait olan tahta kanunlara aykırı olarak oturmuş ve böylece sloganları "taht gaspçısı-na karşı savaş" olan hasımlarının eline önemli bir koz vermişti.

21 Biçurin, *Sobraniye*, I/242. Ha-chou ve Sheng-chou arasında. Ha-chou Kan-su'daki Hsia-chou; fakat Sheng-chou Ordos'un kuzey doğusunda bir şehir ismidir. (Bkz. Biçurin, *Sobraniye*, II/64,75)

22 Julien, *Documents*, 3/519-520.

23 Biçurin'de yanlışlıkla seçim yapılmadan şeklinde tercüme edilmiştir.

24 Chavannes, *Documents*, s. 155 ve Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 59'da Bilge olarak yazmaktadırlar. Krş. Farsça kaynaklarda bu isim Biyagu yani en ulu anlamında kaydedilmektedir. (Narşahi, Buhara Tarihi, Taşkent, 1897, s. 12-13) Çinliler Bilge kelimesini Biga olarak yazarlar.

25 Biçurin, *Sobraniye*, I/242.

26 Age., s.301.

Yeni hanın en büyük düşmanı kanunen taht varisi görünen hain Cangar'dı. Çinlilerce altınla desteklenmesi, steplerde cömertçe ağır-
lanması -güya- onun haklılığını her geçen gün daha da pekiştirmek-
teydi.

Buna karşılık cephelerde durum daha da gergindi. Ch'ang Sun-sheng'in tavsiyesiyle Çinliler bütün hatlarıyla savaş alanına yığılmış-
lar²⁷ ve Türkler geri çekilmeye başlamışlardı. Bütün cephelerdeki ge-
rileme binlerce ölü, yüzlerce yaralı ve öldürülmüş birkaç bin aç hay-
van telefıyla sonuçlanıyordu. Çinliler için en önemli sonuç ise Türk
alperenlerinin Cangar'a kaçmaya başlamasıydı.²⁸ Ancak Kara Çürin
de hâlâ güçlüydü.

60I'de yeniden Çin'e saldırarak General Han Hung'un ordusunu
kılıçtan geçirdi. Diğer bir Türk ordusu Cangar'ın göçmenlerini taru-
mar edip, insanları ve sürüleri ganimet olarak alıp götürdü. Alelace-
le yeniden teşkil edilen Çin ordusu Türkler'den bazı ganimetler ko-
pardıysa da yeni saldırıların vukuunu önleyemedi.²⁹

Ch'ang Sun-sheng'in emriyle gönderilen Cangar'ın casusları Tö-
lesler'i Türk hakanına karşı kışkırttılar. Aralarında Abarlar'ın da bu-
lunduğu on kabile silaha sarıldı. İsyan geniş bir alana, kuzey-doğuda
Selenge'den geney-batıda T'ien-shan'a kadar yayıldı.³⁰ Batı Türkleri
isyancılar tarafından bozguna uğratıldılar. Ni-li Han ölürken³¹ karde-
şi T'ung Cabgu³² kaçmayı başardı. Yine de Tarbagatay'a kadar uzanan
hakanlık sınırları Açına oğullarının hâkimiyetinde kaldı.

Doğuda vukû bulan olaylar daha da kötüydü. Muhtemelen ken-
di ülüşündeki halkından ve doğu Türkleri'nden koparılan Kara Çürin,
durumun kritik olduğunu görünce perişan bir durumda her şe-
yi bırakıp kaçtı.³³ Tatabılar³⁴ ise Çin'in fütuhatını kabullendiler. To-
gon'a sığınan Kara Çürin orada Tibetliler tarafından öldürüldü. Bu-

27 Biçurin, *İstoriya Kitaya*; Julien, *Documents*, III/524.

28 Biçurin, *Sobraniye*, I/242; Julien, *Documents*, III/524.

29 Biçurin, *Sobraniye*, I/243.

30 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 236-237; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 555.

31 Öldüğü konusunda kesin bir bilgi yoksa da, ondan sonraki tarihi kaynaklarda
ismi geçmemektedir. Bkz. Chavannes, *Documents*, p. 51.

32 Tarihi kaynaklarda sadece titülüne işaret ediliyorsa da bunun T'ung olduğu
varsayılmaktadır. Liu Mau-tsai'nin (s. 537) tahmini şaşırtıcı değil fakat o yab-
gu ekini nazar-ı itibare almamıştır.

33 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 108.

34 Age., p. 538.

nun üzerine Ch'ang Sun-sheng gururlanarak Cangar'ın steplerine gelip onu halkın kanuni veliahdı ilan etti ve kimse de itirazda bulunmadı.

Ni-li Han'ın varisi ve kardeşi Bası-tegin (Çince P'o-shih) kendi ülüşü Buhara'yı ele geçirmeye teşebbüs ettiyse de başaramayıp, kardeşinin ölümü üzerine miras olarak aldığı Çinli hanımı Hsien-shih ile birlikte Çin'e geldi ve orada tutuklandı.(604)³⁵ Muhtemelen ondan sonra Batı Türkleri'nin başına Ni-li Han'ın küçük yaştaki oğlu Taman (Çince Ta-man) geçti.

Aciz Hanlar

Sui hanedanının en güçlü döneminde, bânisi Yang Chien, Imparator Wen-ti (604 Temmuzu) öldü. Her ne kadar âni ölümü öldürüldüğü şeklinde bir takım şüphelere yol açıtsa da,³⁶ oğlu Yang Huang, Yang-ti ünvanıyla tahta oturdu ve babasının savaş politikasını sürdürdü.

604 yılının sonunda Sui İmparatorluğu tam bir zafer elde etti. Çin'in kuklası olarak tahta oturan hain Cangar Doğu Hakanlığı'nın hanı olarak ilan edildikten sonra Batı Hakanlığı'ndan tamamen ayrıldı.

Selenge nehri havzasındaki Tölesler'in isyanı yatışmıştı. Çünkü onları ancak Çinliler durdurabilirdi. Fakat Cungarya ve Tarım havzasındakiler Doğu Türk Hakanlığı'na itaat etmek yerine, Batı Hakanlığı'na bağlanmayı tercih ettiler. Ancak T'ien-shan'ın doğu taraflarının kuzey kısmında yaşayan Ch'i-pi (K'i-pi) kabilesi Tölesleri ve Altayınuru sıradağlarının güney eteklerinde yaşayan Seyantolar, şarklı kabiledaşlarından daha fazla hürriyet elde ettiler. İki yıl boyunca (605-606) Batı Türkleri'ne karşı inatla sürdürdükleri savaş neticesinde zafer ve hürriyetlerine kavuştular.³⁷ Bu savaşların detayları hakkında

35 Sui-shu'da P'o-shih Tegin'in Çin'e geliş tarihi 600. yıl olarak gösterilir. Ancak Chavannes şaşırtıcı bir şekilde bunun yanlış bir tarih olduğunu ispat etmiştir. Bası (Türkçe) ve P'o-shih (Çince) kelimesi güçlü ve kırılgan, küskün manasına gelmektedir. Bu bir isim olmadığı gibi bir ünvan da değildir. Belki bir lakabdır ama gerçek ismi tesbit edilememiştir.

36 Cordier H., *Histoire*, p. 387.

37 Biçurin, *Sobraniye*, I/280; Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 350; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 350; Chavannes, *Documents*, p. 89. Biçurin hariç diğer bütün yazarlar Uygurlar hakkında bilgi veren metinlere sığınarak olayların bu şekilde akışına itiraz bildiriyorlar. (T'ang-shu, bl. 217; Chiu T'ang-shu, bl. 195; Biçurin, *Sobraniye*, I/301) Ancak onlar bu metinleri bir tenkide tabi tutmadan in-

fazla malumat yoksa da, savaş sonrasında Tölesler'in Cungar'da hâkimiyeti ele geçirdikleri, başlarına da Mo-ho Han ünvanını alan Prens Ho-leng'in (Ch'i-pi Prensi) geçtiği biliniyor. Elbetteki bu zafer Çin'in yeni göçebe devletine verdiği destekler sayesinde elde edilmiştir ki,³⁸ böylece steplerde Türk hâkimiyet alanı daralırken, Çin'in önünde yeni bir bozkır yolu açılmıştır. Ho-leng, Çin'le kuzey-doğu sınırları için bir güvenlik anlaşması akdetti. Çünkü Doğu Türkleri'nin yeni başbuğu Cangar, imparator nezdinde müstesna bir yer işgal ediyordu. Böylece yeni teşekkül eden kabileler birliği, iyi münasebetlerinden dolayı iskan ve mera olarak Karaşar vadisiyle Turfan ve Hami'yi ele geçirdiler.³⁹

Ho-leng han ünvanı almasına rağmen Cungarya'da tesis edilen düzen Türkler'inki gibi sağlam bir yapıya kavuşmamıştı. Ho-leng'in vassallığını kabul eden Seyanto beyi I-shih-po kendi kabilesini yönetmeye devam ediyordu. Kao-ch'ang Prensliği'ndeki hanedan yerinde kaldı ve güçlendiği konusunda herhangi bir malumat sadır olmadı. Görünüşe göre Cungarya'daki T'ie-le devleti bir tür kabileler federasyonu idi.

Doğu Türk Hakanlığı'nın durumunun parlak olduğu söylene-
mez. Yeni han Cangar steplerde görünmekten korkup Ordos'ta Çinliler'in koruması altında yaşıyordu. Çünkü steplerdeki tebaanın bir

haz itihaz ediyorlar. Bence bu "ancak" itirazının altında yatan esasi sebep isyanın tarihidir ki bir hata olarak kabul edilmelidir. Liu Mau-tsai'deki metni tercüme edelim: Ta-i-ye yönetimimin ilk yılında (605) Batı Türk Hakanı Ch'u-lo han Töles tabilelerine hücum edip, ağır vergiler koydu fakat yine de öfkesini yenemeyip kabile ileri gelenlerinden (Biçurin'de aksakallarından) birkaç yüzünü toplayıp öldürttü. Bunun üzerine Tölesler isyan ettiler. Töles kabilelerinden P'u-ku, Toñra, Uygurlar, Bayırku, ve (Bu)fu-lo kolları birleştiler. Başlarına Sih-chin (Sığın okunur) ünvanlı bir komutan geçti. Daha ileride bunlar kendilerine "Uygurlar" diyeceklerdir. Uygurlar Selenge (So-lin) nehri sahillerine saçılmış bulunan Seyantolar'ın kuzeyinde yaşarlardı. Mezkur kabileler daha önce Yedisu bölgesini istila eden Batı Türkleri'yle geçinemedikleri için Tola nehrinden kuzeye göç eden kabilelerdir. Farklı iki ayrı olay olduğu için 605-606'da Batı Türkleri'yle savaşan Ch'i-pi ve Seyanto kabileleri üzerinde durulmamıştır. Buradan Uygurlar'ın isyan etiği Doğu Türkleri hakanının ünvanının Ch'u-lo Han (619-620) olduğu neticesine varıyoruz. Binaenaleyh bu tarihi kaynaklardaki Ta-i-ye yönetimini Wu-ti yönetimi olarak okumak gerekir ki gelişmeler mantıklı bir şekilde takip edilebilsin.

38 Tarihi kaynaklarda Ch'u-lo Han'ın kanunlara aykırı olarak (Biçurin, 1/279-280) tahta geçtiği kaydedilmektedir. Bunun haksız bir yargılama olduğu kanaatindeyim. Çünkü Ch'u-lo Han Ta-man tahta geçtiğinde çocuk yaştaydı ama Doğu ve Batı Türkleri arasında zaten husûmet vardı.

39 Chavannes, *Documents*, 3/89, n. 3.

kısmı bir Türk olarak ondan nefret ediyor, bir kısmı ise onu hain ve Çin'in kuklası olarak görüyordu. Çinliler tarafından selamete muhafaza edildiğini gören Cangar, kendisinden beklenenden daha fazlasını vermek için bir adım daha attı ve İmparator Yang-ti'ye tebaasının Çinliler gibi giyinip, Çin kanunlarını tatbik etmelerini emredeceğini belirtti.⁴⁰ Fakat imparator bu teklife karşı çıkarak böyle bir yeniliğin steplerde kendisine karşı daha fazla tepki doğuracağını, yani isyanlara yol açacağını kaydetti. Halbuki Cangar Çinliler'e çok lazımdı.

605'deki Kitan isyanı 20 bin Türk'ün yardımlarıyla bastırılmıştı.⁴¹ Bundan başka Cangar'ın ordası diğer kuzey kabilelerine karşı da kullanılabilirdi.

Batıya açılan klasik yol Togon tarafından Çin'e kapatılmıştı ve Çin-Togon münasebetleri her zaman kötü olmuştu. 603'lerde steplerde Çin aleyhtarı güçlerin muhalefet merkezi de Togon'du. 604'de Çin'in düşmanı Kara Çürin Türk oraya sığınmış ve onunla birlikte "Göğün Oğlu"na boyun eğmek istemeyen Tatabılar da Kukunor sahillerine kaçmışlardı.⁴² Cangar, han olur olmaz, Türk-Togon anlaşmasını bozunca, bu durum Togonlar'ı büsbütün yalnızlığa itti. Togon hanı Fu Yün Çinliler'le topyekün bir savaşa hazırlandıysa da, İmparator Yang-ti böyle ağır bir savaşa girmektense, Togonlar'ın başkalarının elinden helak olmasını tercih etti.

Çin elçisi, küçük yaştaki Batı Türk hakanına gelerek, Çin'in vasallığını kabul etmemesi halinde Doğu Türkleri'yle birlikte kendisine saldıracakları tehdidinde bulundu ve tekliflerinin reddedilmesi durumunda ellerinde rehine olarak tutulan annesinin öldürüleceğini belirtti. Han Çin'e itaat arzettiğini ispat etmek zorundaydı. Kendisine Togon'u arkadan vurması teklif edildi.⁴³ Şartlar müsaitti ve 608'de Türkler, Togonlar'ın saldırı beklemedikleri bir yerden, batıdan vurdular.⁴⁴ Hiçbir direnişle karşılaşmayan Türkler Çaydam'a kadar vardılar ve kimsenin dağlara kaçmasına fırsat vermeden büyük çapta ganimet elde ettiler.

Şimdi bir soru: Neden Ch'u-lo Han, daha doğrusu, vasileri, şartları uygun olmayan bir anlaşmaya masa başında evet dediler ve han-

40 Biçurin, *Sobraniye*, I/244.

41 Biçurin, *Istoriya Kitaya*.

42 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 240.

43 Biçurin, *Sobraniye*, I/281.

44 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, s. 88.

gi esasa istinaden kendi ordularını düşmanları Mo-ho Han Ho-leng'in ülkesi içinden geçirdiler? Galiba Batı Türkleri Çin elçisinin gayretleriyle Tölesler'le bir barış anlaşması yapmışlardı. Bu, hakanlığının tezlilinin bir nevi tazminatı olduğu gibi, gösterilen itaat ve yardım için de bir çeşit mükafaat idi. Nitekim ortaya çıkan durumlar da bu tarihi olayların başka türlü yorumlanmasına imkan vermemektedir.⁴⁵ Bu olayı müteakiben 608'den sonra Batı Tölesleri ile Batı Türkleri arasındaki çarpışmalar kesilmiştir.

İmparator Yang-ti saldırıya geçmek için uygun bir anın geldiğine kanaat getirmişti. 608'de Çin ordusu savaş ilan etmeden Togon'a saldırdı. Han Fu Yün göçmen kabileleriyle birlikte güneye yani "karlı dağlara" kaçtı. Geri kalanlar Çinli kabileler olduğu için imparatorluğun güvenlik çemberi teşkilinde kullanıldılar. Fethedilen Sui topraklarına güçlü savaşçılar yerleştirildi ve böylece buralar Çin yönetimine geçti.

609'da büyük bir orduyla harekete geçen Yang-ti, dağlara sığınan Fu Yün Han'ı tamamen yoketmeye girişti. Fakat dağlara sızmak isteyen kumandanlar kellelerini kaybettiler. Ancak han, aralarında sığınak ve destek bulacağı dağ kabilelerinin yaşadığı Amdo'ya ulaşmak zorundaydı. Yang-ti Kukunor'da beklemeden ordularıyla batıya doğru yöneldi ve orada ciddi bir direnişle karşılaşmadan zaferinin meyvelerini toplamaya başladı. Kao-ch'ang (Turfan), I-wu (Hami) prensleriyle diğer 27 küçük prens itaatlerini arzettiler.⁴⁶ Kaşkar, Kuça, Hoten ve Karaşar prensleri itaat arzetmemişlerse de, Lob-nor'dan Çerçen-Derya'ya kadar uzanan topraklar Çin İmparatorluğu'nun hâkimiyet alanına girdi.

Esasen bu doğrudan doğruya Batı Türk Hakanlığı ve Cungar Töles hanlığının topraklarını gaspetmekti fakat ne Ch'u-lo Han Ta-man, ne de Mo-ho Han Ho-leng herhangi bir protestoda bulundular.⁴⁷ Böylece Yang-ti Çin'e geri döndü.

45 Grjımaylo, *Zapadnaya*, s. 240.

46 Mailla, *Histoire*, p. 513-514.

47 Burada olayı Grumm-Grjımaylo'nun tahmin ettiği gibi iki ayrı tebaanın itaati şeklinde değerlendiremeyiz. Belki Çin imparatoru dahi olayı birbirinin müttefiki olan bir tebaanın itaati şeklinde değerlendirmiştir.

Sui'lerin Genişlemesi

Prens Yang Huang 604'de tahta otururken sadece zengin bir ülke miras almamış, aynı zamanda atalarının başlattıkları basiretli faaliyetlerin getirdiği zaferlerin meyvelerini de toplamıştı. Tarihte başarıya ulaşmak isteyen bir yönetici çoğu defa kendi kellesini kaybetmeyi de göze almıştır ama Yang Huang bu başarılar için başkalarının kellesini tehlikeye atmayı birinci prensip edinmişti. Koltuğunda getirilip otururken, ne tür güçlüklerle zafer kazandıklarını ve hangi tehlikelere maruz kaldıklarını unutmuştu. Düşmanlarının gücünün asgari düzeyde, kendi imkanlarının ise sonsuz olduğu kanaatindeydi. Bu yüzden imparatorluğu, bedelini taht ve kanla ödeyeceği bir dizi hatalar yapmıştı.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Sui hanedanı elbette T'o-palar'ın doğrudan torunları müstesna, bütün Kuzey Çin halkının Türkler'e karşı beslediği öfke yumağı üzerine kurulmuştu. Ne var ki T'o-palar'ın sayısı az değildi ve Yang Chien onları kazanmak için her taktiğe başvurmak zorunda olduğunu farketmişti. T'o-palar'ın Çinlileşmiş torunları Ho-pe'i'den Ch'ang-an'a kadar Büyük Sed boyunca yaşıyorlardı ve aralarında Çinli Kuan-lung grubunca dışlanan büyük toprak sahipleri ve profesyonel savaşçılar vardı.⁴⁸ Son hanedanın basiretsiz yöneticileri yüzünden zayıf düşen Güney Çin, Yang Chien için fethi kolay bir lokma olmuştu. Sui hanedanının vassalları haline gelen Türk hanlarının sadakati muvakkatti ve elbette onların tebaaları bütün Çinliler'den nefret ediyorlardı. Böyle bir reâyâyı teskin etmek ve her yönüyle dümen suyunda yürütmek için son derece bilgili, zeki ve kıvrak politika sahibi biri gerekiyordu. Ama Yang-ti ünvanını alan ve Çin tarihinin en katı despotu olan bu veliaht prens aranan kişi değildi. Büyük Çin Seddi'nden kuzeye doğru uzanan ülkelerde Sui hanedanı hegemonyası iki şeye istinad ediyordu: Birincisi Doğu ve Batı Türkleri arasındaki şiddetli adâvet, ikincisi ise ipeğe duyulan aşırı taleb.

VI. Yüzyılda Türkler kendilerini tek bir millet olarak hissetmişlerdi. 80'li yıllarda prensler arasında kavgalar olmuşsa da, onların dostları daima galipden yana tavır⁴⁹ koymuşlar; Kara Çürin Türk hakanlığın her iki yarısını birleştiren kimse Doğu Hakanlığı'na karşı tavır takınmamış, ama Kara Çürin mağlup olunca Doğu Türkleri onu

⁴⁸ Yüe, *Oçerki*, s. 178.

⁴⁹ Bıçurin, *Sobraniye*, I/139.

kötü kaderiyle başbaşa bırakıvermişlerdi. Hanla birlikte onun Batı Hakanlığı'ndaki en yakın silah arkadaşları da ölmüşler, neticede ölenlerin akrabalarıyla hainler arasında kavgalar çıkıp, kan dökülmüştü. Ne var ki o zamanın anlayışına göre bu, iki tarafın yeniden birleşmesini imkansız kılmaya yeterliydi. Şimdi ise iki hakanlık arasındaki düşmanlık ancak onların zayıflamalarına yol açarken, daha fazla kayıp vermelerini kolaylaştıracaktı.⁵⁰

Sui yönetimi steplerde hâkimiyetini sağlamlaştırmanın tek yolunun geniş çaplı bir adam ayartma ve pahalı hediyelerle kandırma taktiği olduğunu düşünüyordu. Öyle kıymetli hediyeler⁵¹ verdiler ki, onlara harcanan paralarla tam bir ordu donatılabilirdi. Mesela 607'de Yang-ti, Cangar ve ona bağlı olan 3500 kişiye bir ziyafet verdi. Hana bu ziyafet sırasında iki bin top ipek kumaş, savaş arabaları, değerli atlar, timbal, musiki âletleri ve sancaklar hediye edildi. Elbette 3500 bey de unutulmadı. 610'dan itibaren "vassal"lar için Lo-yang'da bir ay devam eden ve yılda bir defa tanzim edilen şenlikler başlatıldı. Büyük tiyatrolar kuruldu ve bunlarda tam 18 bin müzisyen görev aldı. Fenerler sabahlara kadar yakıldı. Özel kantinler süslenip, çevresine turfanda sebze ve meyvelerle bezeli reyonlar kuruldu. Vasallar aksırıp tıksırıncaya kadar yeyip, içtiler. Çin'de her şeyin çok bol olduğuna inandılar ve içtikleri şaraplar için tek kuruş ödemediler. Göçebeler şaşırmışlardı. Her yanları, ağaç gövdeleri dahi ipek kumaşlarla sarılmıştı. "Yoksa Çin'de elbise bulamayan hiç fakir yok mu ki ağaçlara ipek giydiriyorlar?" diye sordularsa da, bu sorularının cevabını alamadılar.⁵² Bundan başka Çin ordusunun Tarım Havzası'nda başarılı olabilmesi için gümrük idareleri ona buna peşkeş çekilmiş fakat bunlar Çin'e pahalıya patlamıştı.⁵³ Elbette Çin'in akıl almaz zenginliği dahi bu aşırı israfa dayanamazdı. Bu israfın arkasından vergilerin, ekonomik krize bağlı olarak artırılması Suey İmparatoru'nun tahtını sallamaya başladı. Üstüne üstlük hediye politikasının hiçbir faydası da olmadı. Lüks gösterisiyle kimse kandırılamazdı ve para ile satın alınan dostluklar da sağlam olamazdı.

İşte Yang-ti bu ikisi arasında bocalayıp kalmıştı.

50 Age., s. 280.

51 Age., s. 244; Yüe, *Oçerki*, s. 187.

52 Yüe, *Oçerki*, s. 188.

53 Cordier, *Histoire*, p. 397.

XII

BATI HAKANLIĞI

Hakanlığın ikiye bölünüşü halkın umumi isteğinin hilafına olarak, yabancıların tesiriyle vukû bulmuştu. Suni bir düşmanlık yaratılmış olmasına rağmen bu durum yollarının yeniden birleşme ihtimalini azami şekilde ortadan kaldırmıştı.

Çinliler Türk törelerini, hayat şeklini ve yönetim tarzını değiştirmeye yeltenmedikleri için, doğudaki durum çok az değişmişti. Burada Türkler etnik cihetten oldukça kaynaşmışlardı ve komşu halklara göre kâhır ekseriyeti teşkil ediyorlardı. Türkler bozkırda politik üstünlük açısından uygun bir zaman bulduklarında sadece isyan etmeyi düşünmezlerdi; aksine isyan etmek zorundaydılar da.

Batıda ise tamamen farklı bir tabloyla karşılaşıyoruz. Her şeyden önce Açınalar orada mutlak azınlıktaydılar. İstemi-han'ın kendi beraberinde götürdüğü askerlerin sayısı ne olursa olsun, bu rakam itaat altına alınan bölgelerde denizde bir damla mesabesindeydi. Öyle görünüyor ki onlar ya kendilerine haklı olarak Türk dediğimiz yerli halk arasında hiçbir iz bırakmadan eriyip gitmeliydiler, ya da diğer kabiledaşlarının esasi kısmının Sui imparatorunun ayakları altında ezildiği gibi yerli halkın kurbanı olmalıydılar. Ama bu ikisiyle hiç ilgisi olmayan üçüncü bir olay meydana geldi: Yedisu, Çu Vadisi, Aşağı Volga ve Kuban, Yukarı İrtiş ve İşim göçebeleri Açına hanedanına tam olarak itaat arzettiler. Hatta Tarım ve Amuderya vadilerinin yerleşik hayat süren sakinleriyle, Hindukuş ve Kafkas dağlıları dahi kendi istekleriyle tebaa oldular. Böylece Türkler (Türküt) bu bölgelerde hâkimiyetlerini muhafaza ettiler.

Şu hususu özellikle kaydetmek gerekir ki, İstemi-han ve Kara Çürin Türk sadece birer kumandan değil, aynı zamanda çok iyi yö-

neticilerdi. Fatih olarak geldikleri ülkeler için bir *modus vivendi* teşkil etmişlerdi. O güne kadar dağınık halde yaşayan, ufak çaplı savaşlarda gücünü yok edip kalmış olan kabileler, barış içinde yaşamının zevkini tatmışlardı. Bunlar göçebe hayatı için lazım olan her şeyi almışlar ve zamanı gelince bundan böyle kendilerini Türk ismi altında birleşmiş bir toplum olarak takdim edebilmişlerdi. Buradan şu neticeye varmak mümkün: Açınalar gerçekten nüfusca az olmalarına rağmen, hâkim kuvvet olmuşlar ve sarsılmaz yeni sistemler geliştirmişlerdir. Hakanlık ordusunu beslemek öylesine külfetsizdi ki, tebaanın hiçbir itirazına neden olmadığı gibi, tek bir hükümdarın olmasının faydaları da ortadaydı. Devletin önünde duran dış politik problemi -ki büyük ipek yolu mücadelesiydi bu- hakanlığın güney kesimlerinde yaşayan Türkler için hayati ehemmiyete sahipti ve ülkelerin ve hanedanların menfaatlarının çakıştığı bu yol kuzeyli tebaalara da zenginlik vaadediyordu. Ne var ki gerçek güç yöneticilerin değil halkın elindeydi.

Buna göre Batı Türk Hakanlığı'nın kuruluşundan 659'da inkırazına kadar geçen tarihi boyunca müesseselerin tedrici gelişimini ve kuvvetler arasındaki ilişkiyi gözden geçirelim. Fazla uzağa gitmeden genel durumu daha iyi anlayabilmek açısından çocuk yaştaki Ch'u-lo Han'ın 609'da tahta geçmesiyle ortaya çıkan durumu tetkik edelim.

Türkler'le çatışan Müslümanlar daha sonraları onların çevrelerinde bulunan halklarla şaşkınlık verecek şekilde uyuşum sağlayabildiklerini müşahade ettiler. Bu mümtaz Türkler, yeni bir ülkeye ister fatih, ister misafir, ister paralı asker veya isterse savaş esiri olarak gelsinler, her halükarda diğer halkların yönetici kadrosuna kıyasla daha başarılı ve daha üstün bir performans gösteriyorlardı.

"Türkler'in -diyordu Fahreddin- kazandıkları başarılar ve elde ettikleri şöhretin sebebi sorulacaksa, cevabı şudur: Malumdur ki her kabile veya herhangi bir grup, kendi milleti, kendi aşireti arasında ve kendi şehrinde yaşarken saygı ve sevgi görür. Fakat başka bir ülkeye veya gurbete gittiklerinde hor görülürler ve kimsenin dikkatini çekmezler. Halbuki Türkler tam aksine, kendi ülkelerindeyken ve kandaşlarının arasındayken, sıradan bir Türk kabilesi neyse odurlar. Bir fevkalade güçleri yoktur ve kimse de onlara yardım için çırpınmaz. Ancak ülkelerinden çıkıp Müslüman ülkelerine geldiklerinde kendi yurt ve evlerindeki

daha güçlüdürler; el üstünde tutulurlar, kumandan veya sipahsalar olurlar.

“Son derece zeki ve bilge bir Türk hakanı olan Afrasiyab'ın hikmetli sözlerinden birisi şöyle: Türkler sedef içindeki inciye benzerler. Kabuğunun içindeyken bir değeri yoktur ama kabuğundan dışarı çıktığında padişah tacını, gelinlerin boynunu ve kulaklarını süsleyecek kadar değerli olurlar.”¹

Türkler'in VII. Yüzyıldaki hayatlarıyla, XII. Yüzyıldaki değişikliklerle dolu tarihini yakından incelediğimizde, kendi gücüne dayanarak, yarım yüzyıl sapasağlam ayakta kalan hanedanların kuruluşu aydınlanacaktır. Türk hanlarının çok uluslu ve savaşçı insanların yaşadığı memleketlerde iktidar asalarıyla iç barışı sağlayabilmelerine inanmak güç gelebilir. Açına oğullarının zayıflamalarına sebep olan şey, herkesi tebaalığa kabul etmeleri olmuş; güçleri ve iktidarlari genişledikçe legitimizm durumunda kalarak kendi aralarında savaşmayı sürdürmüşlerdir. Kabile beylerinin ve Soğdlu dihanların ellerinde birer kukla durumuna düşen hanlar, tahtlarını muhafaza edebilmek için bir bedel ödemişlerdir. Ama gerek beyler ve gerekse dihanlar hanedanın zayıflaması anında çeşitli gruplara bölünüp kendi aralarında hâkimiyet kavgasına başlamışlardır.

Hâkimiyet mücadelesinde en fazla dikkat çeken iki kabile ittifağıydı: Yedisu ve Batı Cungarya'da Dulu'lar ve Issık Göl çevresiyle, T'ien-shan'ın batı taraflarındaki Nuşibi'ler.² Bu ittifaklardan her biri beş kabileden teşekkül ediyordu. Bu yüzdendir ki bazan devlette her biri özel bir tuğla temsil edildiği için Batı Hakanlığı'na “On Kabile” ismi verildiği de oluyordu. Bundan başka Batı Türk Hakanlığı'nda yaşayanlara, Il-han Bumın'ın yabgusu³ olan İstemi'nin hatırasına binaen “Cabgu Türkleri” de deniliyordu. Ortada devlet söz konusu olursa bu iki isimden herhangi biri kullanılıyordu ama her iki ismin de kullanılıyor olması Açına hanedanıyla (Türküt) On Kabile Türkleri arasında VII. Yüzyılda ortaya çıkan farklılaşmalar henüz ortadan kaldırılamadığını gösteriyordu.

1 Umnâkov, *Istoriya Fahreddina Mübarakşaha*, s. 10.

2 Bernchtam'ın VII. Yüzyılda T'ien-shan'da yaşayan Türk halkını Yenisey Kırgızları'na bağlama girişimi (Bkz. Bernchtam, *Arxeologičeski očerki*, s. 51-54, 61) arkeolojik bulguların Nuşibiler'in Altay bağlantılı olduğunu ispat ettiğini ortaya koyan A.Ya. Şer tarafından kesinlikle reddedilmiştir. (См. А.Я. Шер, Памятник алтайского-орхонских тюрок... с. 158-160).

3 Yok ve Cok kelimesi nasıl iki ayrı lehçede aynı anlamı ifade eden kelimelerse, yabgu ve cabgu da iki değişik lehçedeki telaffuz farkından ibarettir.

Açına Hânedanı (Türküt) ve Türkler

Bu kitapta ele alınan Batı Türk Hakanlığı'ndaki durum değerlendirilmesi, dünyaca ilmiliği kabul edilen E. Chavannes'in faraziyesinden tamamen ayrılmaktadır. Bu görüş ayrılığının esasını, XX. Yüzyıl'da Rus araştırmacılarınca gerçekçi olmadığı ortaya çıkarıldığı için reddilmesi gereken Chavannes'in genel yargılarından biri ve bazı terimlerin kavranması teşkil etmektedir. Chavannes'in konsepsiyonu, tenkide tutmadan iktibas ettiği W. Radloff ve F. Hirth'in t'ie-le=tölös,⁴ Seyanto=Sir Tarduş,⁵ Ogor=Uygur⁶ tezine Abar=Ju-jan⁷ demek olduğu şeklinde ilave ettiği kendi görüşünden ibarettir. İlk iki terim Barthold tarafından Chavannes'in görüşünü tamamen çürütecek şekilde izah edilmişti.⁸ Ogorlar konusu da, onların Ural eteklerinde yaşayan Ugor'lar olduğu şeklinde Artamonoff tarafından açıklığa kavuşturulmuştu.⁹ Abarlar meselesi ise daha önce izah edilmiştir. Bunlar artık münakaşa kabul etmeyecek tashihler olduğu için, Chavannes'in çalışmalarının bir bölümündeki bu suni zorlama, onun bütün eserlerini yeniden gözden geçirilmeyi gerektirecek kadar eski durumuna düşürdü. Binaenaleyh onun "Batı Türkleri çeşitli kabilelerden müteşekkil bir konfederasyon olduğu için tek bir millet değildiler"¹⁰ şeklinde karşımıza çıkan görüşünü tashih etmek gerekiyor.

Chavannes'a göre Türküt ve Yedisu'nun Türkçe konuşan kabileleri birdir ve keza olayların seyrinde Türküt'ün bir rolü olmamıştır. Ancak olaylar tetkik edildiğinde, daha ilerde de görüleceği gibi, bu görüşe göre hadisatın seyrini tam olarak açıklığa kavuşturmak mümkün olmamaktadır. B. H. Karmışeva'nın etnoğrafik araştırmaları Orta-Asya'da Türklerin (Türküt) dolaysız torunlarını ortaya çıkarmıştır. Halihazırda Özbekler'in bünyesinde yer alan* ve Orta-Asya Türk-

4 Chavannes, *Documents*, p. 14.

5 Age., s. 87.

6 Age., s. 87.

7 Age., s. 87.

8 ЗБОРА, т. XV, 1904, стр. 0171-0173, 1185.

9 Artamonov, *Очерки древнейшей...*

10 Chavannes E., *Documents*, p. 265.

* Burada yazarın Özbekler'in bünyesinde yer alan ibaresinin doğru olmadığını belirtmek zorundayız. Eğer yazar Özbekler'i Türkler'in dışında bir millet kabul ediyor -ki Orta Asya tarihini çok iyi bilen bir yazar için böyle bir ihtimal dahi mümkün değildir- ve Türk kabilelerini onların bünyesinde yer alan gruplar olarak göstermek istiyorsa kesinlikle yanılmaktadır. Belki Orta Asya Türk kabileleri bünyesinde yer alan Özbekler demek daha doğru olurdu. Çünkü Şeybani-

leri denilen kabileler arasında yerli Türk kabilelerinin teşkil ettiği birçok grup vardır. Bunlar arasında Karluklar'dan başka Barlaslar, keza Kelte-Tay ve Musa-Bazar'lar sayılabilir. Burada, birinci durumda Türkler'le birlikte XIV-XV. Yüzyıllarda Maveräünnehir'e yerleşmiş fakat Türkçe'nin çeşitli diyalektlerini konuşan eski kabileler de yer almaktadır. Bunlardan Barlas uruğuna mensup Türkleşmiş Moğollar, Deşt-i Kıpçak'tan Şeybani-han'la birlikte gelen Özbekler'le şiddetli bir adavet halinde bulunmuşlardır. Diğer yandan Türkler sadece Özbekler'e şiddetle karşı çıkmamışlar; Lakaylar, Kesamirler, Semizler ve Karluklar da bu muhalefetten nasiplerini almışlardır. Bunlar çeşitli kabilelerden teşekkül etmişlerse de, onlardan sadece birisi kendisini "Tuğ-yen Türkleri" diye adlandırmıştır.¹¹ Bu kelime Moğolca "tuğ" kelimesinden türemiştir ve "sancaktar" veya "isyankar Türkler" demektir.¹² Efsaneye göre "Tuğ-yen" (Doğrusu Tugon, L.G.) 1200 yıl önce yaşamış bir savaş kahramanıdır. Tataristan'da yaşayan bir kabile den çıkmıştır ve Kelte-Tay Türkleri onun torunlarıdır.¹³ Karmışeva'ya göre bu Türkler muhtemelen "Karluklar'ın atalarından çok daha önce"¹⁴ Orta-Asya'ya gelmiş Türkler'in torunlarıdır.¹⁵ Karmışeva'nın hükmü oldukça şaşırtıcıdır ama toplanan materyallar da müstesna bir ehemmiyete sahiptir. Buna göre Orta-Asya'da VII-VIII. Yüzyıllarda (bundan 1200 yıl önce) "Türküt" (Türkler) dediğimiz bu ka-

hanla birlikte Deşt-i Kıpçak'tan Orta Asya'ya gelen Özbekler'in sayısı gerçekten çok azdı. Prof. Hamid Ziyayeff'in de dediği gibi Orta Asya Türk kabileleri hem Özbekler'in hem de Timurilerin hakimiyetini kabul etmiştir. Ancak tıpkı Açına oğullarının Türk denizi içinde kendilerini ak-süyek yani kavm-i necib şeklinde görerek, sıradan halkla kız alıp vermemeleri gibi Şeybaniler de Özbek ismini verdikleri yerli Türk kabilelerinden kendilerini ayırmak için onlara Özbek, kendilerine ise Taze Özbek (Z.V.Togan bu tabiri uruklu Özbek kelimeleriyle karşılamaktadır) ismini vermişler ve onlarla kız alıp veremişlerdir. Gerçi bugünkü Özbekistan'da bu terimler artık tarihe karışmıştır ama yapılacak dikkatli bir araştırma halkın hâlâ Özbekliği kabul etmediğini, kendisini Türk saydığını ortaya koyacaktır. Çünkü Özbekler'e karşı şiddetli mücadele vermiş ve Altın Orda'nın yıkılmasına sebep olmuş Timur'a büyük atamız diye sahip çıkmaları, Özbekler tarafından Orta Asya'da barındırılmayan ve Hindistan'a geçmek zorunda kalan Babür'ün mezarını dahi Andican'a getirmeleri esasen başka gerçekleri yansıtmaktadır. Özbek'in Türk'den başka olduğu şeklinde yayılmak istenen görüş ise sadece bugün Özbekistan'da başta bulunan ve çoğu Tacik asıllı olan yönetici kadronun zorlama bir gayretinden başka bir şey değildir.(çev.)

11 Karmışeva M.X. *Etnografiçeskaya gruppä "türki" v sostave uzbekov*, s. 4.

12 Age., s. 11.

13 Age., s. 3.

14 Agy.

15 Age., s. 10.

bileler mevcuttu. Bu kabilelerin etnoğrafik özellikleri de bizim görüşümüzü doğrulamaktadır. “Türkler” Özbek ve Kırgızlar'dan kendilerini tecrid ederek, onlarla kız alıp vermezler. Ayrıca son zamanlara kadar göçebe hayvancılık âdetlerini de muhafaza etmişlerdir.¹⁶

“Fahreddin Mübarekşah Tarihi”ni özetleyen İ. Umnâkoff kitapta zikredilen bütün Türk kabilelerinin bir listesini vermektedir ve listenin en başında da “Türk kabilesi yer almaktadır. Umnâkoff “Türk” kelimesinin XII-XIII. Yüzyıllarda Türkler'in ortak ismi olarak kullanılmaya başlanmış olmasına rağmen “galiba daha önceleri de böyle bir isim münferiden Türk kabileleri için kullanılıyordu” şeklinde bir sonuca varmaktadır.¹⁷ Bana göre de doğrudur. Bize arzedilen nazari “Türküt” terimi E. Chavannes'inki gibi oldukça geniş tahlillerdeki yanlış anlamalar ve abartılardan uzak kalmamıza yardımcı olmaktadır. Şunu da kaydetmek gerekir ki ben, Chavannes'ın zorlama tesbitlerini reddettiğim gibi, W.W. Barthold'un¹⁸ Fransız oryantalistlerinin izinden yürüyerek ortaya sürdüğü tahlillerine de kesinlikle katılmıyorum.

Hakanlık Bünyesindeki Soğdiyana

Yedisu ve Çu vadilerinde yaşayan sahravi kabilelerin gücü Açina'nın batı koluna mensup hanlar tarafından emilirken, Tarım Havzası ve Orta-Asya sakinlerinin zenginliği de onların ellerine geçti. Soğdiyanalı dihanlar ve tacirler Batı Türk hanlarından öylesine fazla iyilik gördüler ki, sonunda iktidarın en büyük destekleyicisi oldular. Orta-Asya VII. Yüzyılın başlarında kendi yağıyla kavruluyordu. Ticaret, ziraat ve zanaat hızlı bir gelişim sürecindeydi. Dinî yönden herkes birbirine karşı müsamahakardı. Çin'den Bizans'a giden ipek Buhara, Semerkand, Çaç (Taşkent), Kaşkar, Kuça ve Turfan güzergahını takip diyor ve karşılığında tacir ve dihan hanımlarının boyunlarını süsleyen altın olarak geri dönüyordu. Ancak bütün bunlar Soğdiyanalıların Türk hakanına tam itaatlerine bağlıydı.

Bunda şaşılacak bir şey yok ama Orta-Asya'nın kültürel yükselişi, politik yapılanmaya göre çok düşük bir seviyedeydi. Soğdiyana VII. Yüzyılda küçük bir takım prensliklere ayrılmıştı ve çok ihtiyaç

¹⁶ Age., s. 12.

¹⁷ Umnâkov, *Istoriya Fahreddina*, s.115.

¹⁸ 3BOPAO, т. XV, 1904, с.т.р. 0185.

olmasına rağmen hepsini birleştirecek bir güç yoktu. Bu yüzden Türk politik birliği kervanların, mamur bağların ve gelişmiş şehirlerin güvenliğinin garantisi demektir. Açına hanları sükunete ihtiyacı olan ülkeleri itaat altına almışlar ama tebaalarının iç işlerine karışmamışlardı. Soğdiyana şehirleri tam bir otonomi elde etmişlerdi ve ticari gelirlerinin sadece bir kısmını hanlara vergi olarak ödüyorlardı.

Soğdlular hakanlığın politik hayatında önemli bir yer tutuyorlardı. Kervan ticaretinin geliştirilmesine duyulan ilgi onları önemli bir konuma getirmişti. Kuzey Dulu göçmenleri pazarlardan ve konaklama noktalarından uzak olduklarından, ipek ticaretinden oldukça az bir pay alıyorlardı. Bu yüzden Cungar Kapısı yönünden gelen kervanları vurmak istedilerse de, Kuça ve Evliya-Ata'dan gelen kervanlar daha tehlikeli yolları seçtiklerinden düzenli bir fayda sağlayamadılar.¹⁹ Fergana ve Soğdiyana'dan pek uzakta yaşamayan güneyli göçebe Nuşibiler, topraklarından kervanların geçmesine düzenli şekilde müsaade ettiler ve onlara saldırma ihtiyacını dahi hissetmediler. Çünkü onlar topraklarından geçen kervanlardan çeşitli isimler altında vergiler aldıklarından Soğdiyanalı tacirlerle aynı anda zengin oldular. Böylece ortak menfaatlar Soğdiyanalı tacirleri Nuşibiler ve onlara sırtını veren Açına hanlarıyla müttefik olmaya iteledi.

Bu durum çarpışan güçler arasında bir kuvvet dengesi yarattı. Cesur ve savaşçı halklarla meskun Kazakistan vadileri gibi uçsuz bucaksız topraklara sahip olmalarına rağmen Dulular, şehirlerden huzur vergisi alan rakipleri Nuşibiler'e karşı bir üstünlük sağlayamadılar. Nuşibiler coğrafi konumlarından rahatlıkla faydalanıyorlardı. T'ien-shan sıradağları Türkler'e ekonomik yönden mübrem zaruretlere sayılan orman ve bol sulu nehirlerle doluydu ve ayrıca Türkler buraları yaylak olarak kullanıyorlardı. Bundan başka Turfan, göçebelerin buğday ve giyim geçek ihtiyaçlarını karşılıyordu. Hatta Turfan bu cihetten öylesine zengindi ki Çin'e dahi mal gönderebiliyordu.²⁰

Genel olarak Doğu Türkistan toprakları arasında sadece ikisi, Turfan ve Hoten, önemli ölçüde politik bir rol oynuyordu. Ancak Hoten Büyük İpek Yolu'ndan uzakta, Takla Makan Çölü'ne, daha ziyade Tibet ve Hindistan'a yakın olduğu halde, Turfan Vadisi Çinliler ve kuzeyli göçebelerle ilişki halindeydi. Binaenaleyh Batı Türkleri'nin

¹⁹ Chavannes, *Documents*, p. 8-9.

²⁰ Age., s. 107.

politik durumunu incelerken, Turfan'ın Kao-ch'ang prensliği dönemindeki pozisyonunu da gözden geçirmek gerekecektir.

Turfan vadisi uzun süreden beri Doğu Türkistan'ın önemli kültür merkezlerinden biriydi. Çinliler bu vadi için Hunlar'la çok kanlı bir savaşa tutuşmuş ve zaferden sonra orada askeri Kao-ch'ang-Lei kolonisini kurmuşlardı.²¹ Han İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra çıkan kargaşa döneminde Çin, Doğu Türkistan'ı elden çıkarmış fakat pek çok Çinli vatandaş da bu arada Turfan'a yerleşip kalmıştı. Bununla birlikte Kao-ch'ang hiçbir zaman tam bağımsızlığı tatmamıştır. Sırasıyla Ju-janlar, Kao-kuiler ve en son olarak 590'da Türkler'in hâkimiyetine geçtiyse de, bu fetihler hiçbir şekilde yerli halkı sindirememiştir. Mesela Türkler ancak kendi bazı âdet ve giysilerini kabul ettirebildiler. Yine de Kao-ch'ang'daki infirak taraftarı gruplar göçebe kabilelere dayanarak daima isyan halinde oldular. VI. Yüzyılın sonlarında Kao-ch'ang prensleri kendilerini kabul ettirmeyi başardılar ve hatta Türk hakanı kızının bir Kao-ch'ang prensiyle evlenmesine rıza gösterdi. Bilahere bu Türk hakanının kızından dünyaya gelen Kao-ch'ang hâkimi, Cangar Ch'i-min Han yüzünden zayıf düşen Türkler'in aczinden faydalanarak Çin tarafında yer almış ve 609'da Yang-ti'ye gelip imparatorluktan prenslik ünvanı koparmıştır.

Yukarıdan beri anlatılanlardan Açına oğullarının durumunun pek iç açıcı olmadığı kendiliğinden anlaşılmaktadır. Soğdıyanalı tacirlerle sürdürülen geleneksel ittifak İran'la Türkler arasında kaçınılmaz bir düşmanlık sokmuştu. Kao-ch'ang iki taraf arasında bir ihtilaf vesilesi haline gelmiş ve nihayet hanedanın bel kemiği olan Dulu ve Nuşibi kabilelerinin beyleri ordayı büsbütün zayıflatarak kendilerine azami salâhiyetler koparmışlardı. Bu eğilimler hakanlığı bir kargaşanın kucağına atmıştı ve onu bu durumdan ancak çok güçlü ve kabiliyetli bir hakan kurtarabilirdi ama böyleleri de nâdiren çıkıyordu.

Dulu Hegemonyası. Ch'u-lo Han Ta-man

604 yılı Batı Türk Hakanlığı için tam bir tecezzi yılıydı. Hakan-ı Kebir Kara Çürin Bögü-han gaiblere karışmış, oğlu Ni-li Han ölmüş, tahtın kanuni varisi olan kardeşi P'o-shih Tegin görünüşe göre Çin'de tutsak kalmıştı. Tahtın kanuni varisi olması gereken Çaç valisi She-

²¹ Bıçurin, *Sobraniye*, II/249-255.

kui'nin hakkı gaspedilerek Ni-li Han'ın oğlu Ta-man, Ni-ch'ü Ch'u-lo Han (Nigü Çulo Han okunur) ünvanıyla başa geçmişti. Ta-man, böylesi bir kargaşa döneminde babasının ölümünden bir süre önce dünyaya gelmişti. Problem hangi tarafın onu han olarak kabul ettiği noktasındaydı. Hanın ordasının yeri coğrafi açıdan "Wu-sun" toprakları civarı,²² yani İli Nehri vadisine düşüyordu.²³ Kısacası taht Dulu kabileleri ittifakının eline geçmiş görünüyordu. Böylece onlar han yetki sahasını batıya ve doğuya doğru yaymaya giriştiler ve valiler "küçük han" ünvanı aldılar. Asıl iktidar ise iki atabeyin, hakanlığın işlerini tam salahiyyetle yöneten Sih-fa-yang (Sıfayan okunur) ve Hung-ta (Hunda okunur) nın elindeydi²⁴ ve küçük yaşlı han vassallarının elinde oyuncak haline gelmişti.

İlk esasi değişiklik dinî âyinde kendini gösterdi. Daha önce belirtildiği gibi Türkler'de han sadece başbuğ değil, aynı zamanda yılda iki defa atalar, bir defa da göğün ruhuna kurban takdim merasimini deruhte eden en üst ruhânî otoriteydi.²⁵ Batı Hakanlığı'nda beyler böylesine mühim görevi deruhte edecek bir handan mahrum kalmışlardı ve şimdi de kutsal yerde kurban takdimi üst düzey bir memur tarafından ifa ediliyordu. Bu durum sadece hana bağlı beyleri değil, mensup olduğu kabile fertlerini de tahkir olarak telakki edildi. Böylece tahta karşı tavır alan Dulu beyleri Nuşibi âyanlarıyla Soğdlu azilzadelerin teşkil ettiği ittifaka yönelmeye iteklendi. Büyük İpek Yolu'nun emniyetini temin etmek ve ipek sağlamakla yükümlü olan bu ittifakı maddi yönden destekleme işini tabii olarak Soğdlu tacirler üstlenmişlerdi. Ne var ki Türkler sadece Açına hanedanı hanına hizmet etmek istiyorlardı. Nuşibiler ise kendi menfaatlarına uygun birini tahta geçirmek niyetindeydiler. Böyle bir aday da bulunmuştu: Kara Çürin Türk'ün²⁶ oğlu ve Çaç hâkimi Prens She-kui. Ülüşü Miñ-Bulak,²⁷ Talas nehrinin güneyinde, yani prensin iyi komşuluk münasebetleri tesis ettiği Nuşibiler'in topraklarındaydı.

Nuşibilerin Zaferi. She-kui Han

Ch'u-lo Han Ta-man adına ülkeyi yöneten atabeyler ve müttetik Dulu urukları beylerinin teşkil ettiği yönetim çaresizlik, doğu şehir-

²² Bıçurin, *Sobraniye*, I/279.

²³ Chavannes, *Documents*, p. 14.

²⁴ Bıçurin, *Sobraniye*, I/279.

²⁵ Age., s. 230-231.

²⁶ Age., s. 279-281.

leri ise kargaşa içindeydi. Dulular ve Tölesler kervanları vuruyorlardı. Çin'le barış sağlanması şerefine kesilen kurbanlar da bir fayda sağlamamış, ülke tam bir başıbozuk düzene girmişti. Soğdlu tacirler umdukları yardımı göremeyince Çin'le doğrudan muhabereye başlamışlardı. 608'de²⁸ Çin'le ittifak akdeden Turfan'ı 609'da şu Orta-Asya şehirleri takip etti: An (Buhara), P'o-han (Fergana), Shih (Şi), Mi (Maymürg), Ch'ao, Ho, Wu-na-ko, Mu, Kan (Semerkand).²⁹ Arkasından 610'da Kuça ve Gibin'den pahalı hediyelerle Çin'e elçiler gönderildi.³⁰ En son olarak She-kui da elçi yolladı. She-kui işi sıhrî yolla sağlamlaştırmaya kadar götürdü ve Çin imparatoru Ch'u-lo Han'a tesir etmek için bu fırsatı severek değerlendirdi. Gelin yerine imparatorun şikayetlerinden başka beyaz tüylerle bezeli bir bambu ok gönderildi. Bunun manası "iş bu ok gibi tez bitir" demekti. Dulular elçiyi yakalayıp oka el koydular. Ancak elçi yalan söyleyerek kurtulmayı başardı³¹ ve olan bitenden She-kui'yi haberdar etti. She-kui hemen hücumla geçti. Ta-man doğuya kaçtıysa da yolda kuşatılınca Çinliler'e teslim oldu. Böylece taraftarları üç küçük ordaya bölündü.(612)³²

Ta-man'ın sonu da acıklı oldu. Hanedan el değiştirdiğinde Doğu Türkleri Çinliler'den can düşmanlarının kanını istediler. İmparatorun vezirleri bir Türk yüzünden savaşa girilmesini saçma bularak Ta-man'ın kurban edilmesini öğütlediler. Zavallıyı zil zurna sarhoş edip bulunduğu odaya Türk elçisini koyverdiler. O da kendi elleriyle onu parça parça etti.³³ Yeni hanın askerler ve göçebeler arasında prestiji sarsılmasın, kimse isyana yeltenmesin diye bu cinayet tamamen gizli tutuldu.

612 darbesi Dulu aksakallarının basiretsizliğinden kaynaklanan siyasî durumun alabildiğince gerginleşmesine yol açtı. Soğdiana ve Tarım havzasındaki prensliklerin tamamı Batı Türkleri şafına geçtiler. Sadece Kao-ch'ang bu akımın dışında kaldı. Çünkü onlar, coğrafî durumları itibariyle, zengin vadiden göçebelere gerekli olan gıda ve

27 Pelliot, Biñ-Yol şeklinde yazmaktadır. (Bkz. *Le Nom turc...*, pp. 189-190)

28 Chavannes, *Documents*, p. 169.

29 Biçurin, *Sobraniye*, II/272-274.

30 Age., s. 257, 276.

31 Biçurin, *Sobraniye*, I/282.

32 Biçurin, *Istoriya Kitaya*.

33 Biçurin'de (I/283) Ta-man'ın ölümü T'ung-Cabgu Han'ın ölümü şeklinde gösterilmişse de, E. Chavannes (p. 22, 52, 263) ve Liu Mau-tsai'de (p. 358) yukarıda gösterilen şekilde kaydedilmektedir.

zanaat mahsulatını satın alan Cungarya Tölesleri'yle daha fazla içli dışlıydılar. Keza Kao-ch'ang üzerinden geçen yol Dulu kabilesinin elinde olduğu için Kao-ch'anglılara bol miktarda gümrük girdisi sağlıyordu.³⁴

Neticede Kao-ch'ang prensi 612'de ticari rakipleri Soğdlular, Kuçahılar ve Karaşarlıları itaat altına alan She-kui Han'dan ziyade Sui hanedanının himayesi altına girmeyi tercih etti. Böylece She-kui Han, Çinliler 609'da İmparator Yang-ti'ye bağlanmış olan vadilerin yönetimini kendisine bıraktıkları için fazla bir toprak kaybına uğramadan kolay bir anlaşma yapmış oldu.³⁵ She-kui Han'ın kuvvetlenmesi bütün hatlarıyla Kora'nın fethine yöneldiği için Batıyla ilgilenmeyi bir tarafa bırakan imparatorun elindeydi. Kora savaşı her iki tarafın da hiç uğruna kan dökmesine yol açmış, despot imparatorun ise tahtını ve canını kaybetmesine sebep olmuştur ama biz şimdilik bu savaşı bir yana bırakıp, Batı Hakanlığı'nın dahili ahvalini incelemeye dönelim.

Nuşibi Hâkimiyeti. T'ung Cubgu-han

She-kui'nin zaferi, daha önce 604'de Kara Çürin Türk'ün ölümüne yol açan durumun düzeltilmesi anlamına geliyordu. Hakanlık dahilde muhkemleşmiş; harici problemler ortadan kalkmıştı. En önemli mesele olarak kendini gösteren Cungarya Töles kabilelerinin bağımsızlık hareketinin yol açtığı problem kendi kendine hallolmuştu. 619'da iki Töles kumandanı, Ch'i-pi kabilesi yöneticisi olan Mo-ho Han Ho-leng ve Seyanto kabilesi reisi İşbara (İ-shih-po), ünvanlarını bir kenara bırakarak T'ung Cubgu-han'a itaat arzetteler.³⁶ Hakanlığa bu bağlılık, gerginliğin Tölesler'den, veya Açına hanlarından kaynaklanmadığını, aksine asıl sebebin komşularıyla iyi geçinmek istemeyen şımarık Dulular olduğunu ortaya çıkardı. İrsen Hunlar'ın savaş kabiliyetlerini alan Dulular at üzerinde savaşmakta mahirdiler. Hunlar döneminde başkalarına tahakküm etme alışkanlığına kapılmışlardı ve şimdi ise şiddetli bir direnişle karşılaşılıyorlardı. VII. Yüzyılda taccirler bahadırlarla kol kola idiler ve çöllerle ve ormanlık alanlarda saldırılara karşı taraftar satın alabiliyorlardı. Töles aksakalları bunu

³⁴ Biçürin, *Sobraniye*, II/280.

³⁵ Age., s. 283; Chavannes, *Documents*, p. 24.

³⁶ Chavannes, *Documents*, p. 24, 52, 263. Kesin tarihler için bkz. Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 243.

vaktinde anlamışlar ve saldırgan tavırlarından vazgeçmişlerdi. Onlar steplerden yılda bir defa geçen kervanların hanların hazinesine altın ve ipek ödediğinden Açına hakanlarının kendi koyunlarına göz dik-mediklerini anlamışlardı.

O dönemde kervan güzergahları "Sui-shu"nın coğrafi taksiminde yer alan şehirlere göre belirlenir ve dolayısıyla konaklama yerleri de oralara kurulurdu. Ana güzergah T'ien-shan'ın kuzey tarafından geçiyordu. Bu yüzden ilk konaklama noktası Turfan vadisindeki Kaö-ch'ang prensliği, ikinci nokta ise Soğdiyana'nın en zengin ve gözde şehri Kan yani Semerkand idi. Soğd bölgesi valisinin hanımı Kara Çürin Türk'ün kızı olan bir Açına prensesi olduğundan orada Türk kanunları ve alfabesi geçerliydi.³⁷ Semerkand Açına hanlarına itaat-ten dolayı çok şey kazanmış ve bu yüzden uzun süre onların en büyük destekçisi olmuş şehirlerden biriydi. Çin coğrafi kaynakları Semerkand ahalisinin ticarete mahir olduğunu ve pekçok yabancıların ticaret için oraya akın ettiğini özellikle kaydederler.³⁸

Daha sonraki durak An' ismiyle yani Buhara namıyla maruftu. Buhara da hakanlığın bünyesindeydi ve Çaç'ta (Taşkent) Tudun [t'u-t'un] otururken, orası bir şadın ülüşüydü. Diğer Soğdiyana şehirlerinden farklı olarak Çaç, She-kui Han'a muhalifti fakat Açına prensi tarafından fethedilmiş ve doğrudan ona bağlanmıştı.³⁹

Daha sonraları ikinci bir güzergah ortaya çıkmıştı: Karaşar, Kuça, Kaşkar, Hoten, metekiben Fergana, Toharistan ve İdan' yani Eftalitler'in toprakları. Bu güzergah Çin'i Hindistan'a bağlayan Güney T'ien-shan'dan geçiyordu ve bu yolun geçtiği bölgeler Batı Türk Hakanlığı'na bağlıydı. Amuderya'nın güneyinde yer alan Eftalit topraklarının fethedilmesinin sebebi tarihî kaynaklarda hususiyetle anlatılmaktadır.⁴⁰ Orta-Asya'nın merkezindeki prenslikler: Mi-Maymürg, Shih-Keş, Ch'ao-Usruşana, Ho-Kuşanya (Kette Korgan) aynı kültür alanında olduklarından metinde tek tek değil, toplu olarak zikredilmektedir. Bunlardan ayrı olarak zikredilen Wu-na-ko-Merv, Mu-Amul ve Po-sih (Bosı okunur) -Persiya ise Türk Hakanlığı'na bağlı değillerdi.⁴¹

37 Biçurin, *Sobraniye*, II/281.

38 Chavannes, *Documents*, p. 263.

39 Biçurin, *Sobraniye*, II/282.

40 Age., s. 286.

41 Age., s. 288; Chavannes, *Documents*, p. 264.

Amuderya'nın sadece orta ve aşağı akımları Batı Türk Hakanlığı'nın sınırları dahilindeydi. Türkler nehrin yukarı kısımlarını geçerek Afganistan üzerinden Kuzey-Batı Hindistan'a sarkmışlardı.⁴² Bu bölgelerin fethiyle ilgili detaylı bilgiler bize kadar ulaşmamışsa da, Türkler'in fetih gayreti içinde bulundukları muhakkak. Bunu tek fakat çok anlamlı bir cümleden çıkarmak mümkün: "T'ung Cabgu Han cesur ve ihtiyatlıydı. Bir savaşa girmişse daima zafer elde etmiştir."⁴³ Bu zaferler ona Doğu İran sınırındaki bütün şehirleri kazandırmıştır. Batıda Bizans'la kıyasıya bir savaşa tutuşmuş olan Şehinşah Hüsrev Perviz Türk hakanının güçlenmesini engelleyecek durumda değildi. Dahası şahın doğu sınırlarının güvenliğini emanet ettiği Ermeni nâharları Türkler'e teslim olmuşlar ve Kafkaslar'da Türkler'in Persler'e karşı girdiği savaşlara iştirak etmek üzere Hazar Denizi çevrelerine gönderilmişlerdi.⁴⁴ İran'ın doğu sınırları 620'den 630'a kadar korumasızdı ama gene de T'ung Cabgu-han İran'ı doğudan sıkıştırmadı. Bu elbette onun barışseverliğinden kaynaklanmıyordu. Çünkü o, bu dönemde bütün gücünü Kafkaslar'a yöneltmişti ve Orta Asya'da iğreti bir barış hüküm sürüyordu.

Bu tuhaf durum belki Nuşibiler'in zaferinden sonra Batı Hakanlığı'nda ortaya çıkan sosyal güçler dengesiyle izah edilebilir. Tacirler ticaret yapmak istiyorlardı ve düşman İran'a ipek sağlamak onlara utanç vermiyordu. Çünkü zafer şüpheli ve uzak görünüyordu ama ticari kâr cepte keklikti. Bundan başka Behram Çübin'in yürüyüşü ve 589'da Avaza'nın [Avazlar'ın*] târumar edilişi Soğdlu tacirlere açıktan açığa Persler'in bir karşı darbe vuracağı intibaini vermiş ve onların Merv'e döndükten sonra Hindistan yolunu kontrol altında tutacakları düşüncesine kaptırmıştı. Bu yüzden onlar hakanı İran'la savaşa teşvik ederek, Türk ordularını Hazar Denizi civarına sevkettirmeye muvaffak olmuşlardı. Böylece Türk hakanı orada Gürcü ve Erme-

42 Chavannes, *Documents*, p. 130.

43 Chavannes, *Documents*, p. 52.

44 Sebeos, *Istoriya*, s. 76.

* Avaz veya Avvaz yahut Uvvuz: Azerbaycan bölgesine Sakalar'la birlikte milattan takriben beş asır önce gelip yerleşen bir Türk kavmi. Udh veya Udhin, Uiti olarak batı kaynaklarında geçerler. Muhtemelen bu kelime Arap kaynaklarında cemi sigasında Udh'un çoğuludur. Bugün Şirvan'ın Şeki tümeninde Kafkas kavimlerinden Kurinler'in ayrı bir lehçesiyle konuşan Udinler eski Uti ve Udh'larla birleştirilmektedir. Hazar Hakanı Yusuf 958'de yazdığı mektubunda ismi İbrani harflerle yazılan ve Avvaz yahut Uvvuz okunan bir Türk uruğundan bahsetmiştir. (Bkz. Z.V. Togan, *Umum Türk Tarihine Giriş*, 1/169, 170) (Çev.)

niler'i kılıçtan geçirirken, kendileri lüks saraylarını, yemyeşil bağlarını ve deve sürülerini güvenlik altına almış olacaktı.

VII. Yüzyılın 20'lerinde güney doğu Avrupa stepleri Türkler'in kontrolündeydi. Hanın naibi "Cabgu-han" (Cebu Hakan) ünvanını taşıyan kardeşiydi. Hanın oğlu "şad"⁴⁵ ünvanıyla başkumandanlık görevini yapıyordu ki, "Agvan Tarihi"nde "kuzey hükümdarının yeğeni olarak"⁴⁶ gösterilmektedir. Demek ki Cebu Hakan "Kuzey Hükümdarı"nın kardeşiydi.

Batı Türk Devleti hanı o dönemde kendi başına müstakil bir han olan T'ung Cabgu Hakan'dı. Cabgu Hakan'la "Kuzey Hükümdarı"nın ölüm tarihi olarak aynı tarih gösterildiğine göre (630), onun "Kuzey Hükümdarı"yla aynı kişi olduğu hükmünü çıkarmak lazım gelir. Onun büyük kardeşleri 626'ya kadar ölmüşlerdi ve geriye sadece kardeşi Mo-ho-şad kalmıştı. 618-626 yılları arasında Mo-ho-şad diplomatik bir görevle Çin'e gitmişti ki,⁴⁷ Çin annaları ondan daha fazla bahsetmezler. Akla en yakın ihtimal onun, hanın en mukarreb kişisi olduğu için batı bölgelerinde ondan sonra ikinci kişi olarak "yabgu" ünvanını aldığıdır. O halde "Agvan Tarihi"nde "şad" ünvanıyla gösterilen kişi hanın üç oğlundan hangisidir? Büyük oğlu Ni-shu Chia-na-şad Buhara ülüşünün başındaydı.⁴⁸ İkinci oğul Tong-şad'ın ülüşünün nerede olduğu bilinmiyorsa da, uzun süre Karaşar hâkiminin arkadaşısı olarak gözükmesinden, onların birbirinden uzakta yaşamadıkları hükmü çıkarılabilir. Yani Tong-şad'ın ülüşü Orta-Asya'da idi. Bunlardan başka Böri-şad ünvanı kullanan üçüncü bir kardeş vardı ki, bu ünvan batıdaki ülüş sahibi prenslerce -mesela T'o-po Han'ın yeğeni- kullanılmıştır.⁴⁹

Çin tarihî kaynakları bunlar hakkında herhangi bir bilgi vermediğini göre, onların ülüşlerinin doğrudan batıda, Çinli yazarların görüş alanlarının dışında olduğu muhakkak.

VII. Yüzyılın başlarında Kafkas civarlarında iki göçebe halk yaşıyordu: Kuban'ın kuzeylerinden Don'a kadar uzanan topraklarda Bolgarlar (Uturgur, Unnogundur, Onogur ve diğerleri)⁵⁰ ve Aşağı Te-

⁴⁵ *Istoriya Agvan*, s. 127.

⁴⁶ *Age.*, s. 110.

⁴⁷ *Chavannes, Documents*, p. 55

⁴⁸ *Narşahi, Istoriya Buhari*, s. 48; *Marquart J., Wehrot*, p. 151.

⁴⁹ *Chavannes, Documents*, p. 111-227.

⁵⁰ *Artamonov, Oçerki drevneysey*, s. 33 ve 113; *Lebeau, Histoire*, sp 225.

rek ile Aşağı Volga sahillerinde Hazarlar. 589 ve 626-630 yılları arasındaki savaşlarda Hazarlar fazla düşünmeden kaderlerini Açına hanlarına bağladılar. Belki de bu yüzden Grek ve Pers tarihçileri “Türk” ve “Hazar” kelimelerini eşanlamli olarak kullanmışlardır.* Gerçekte ise bu halklar arasında bazı farklar olduğu için Chavannes onların birbirinin aynı olarak kabul edilmemesi konusunda okuyucuları uyarmaktadır.⁵¹ Hazarlar Çin tarihi kaynaklarında da yer almışlardır. “T’ang-shu”da “Po-sih’in (Persiya) ve Fu-lin (Roma-Bizans) in kuzey komşuları Dulgaslar (Türk Kes halkları) olarak adlandırılır”⁵² denilmektedir. Çinliler bu ismi kendi istekleriyle Türkler’in hâkimiyetine giren kabilelere vermişlerdir. Tölesler ve Kitanlar bu isimlendirmenin dışındadırlar. İran’ın gelecekteki düşmanları Hazarlar var güçleriyle Nuşibi hanlarının politikasını sürdürdüler. Bilahere, tarih kitaplarında açıkça gösterildiği gibi, onların en acımasız rakipleri Bolgarlar olacaktır.

Bolgarlar’ın Trans-Kafkasya yürüyüşlerine katılmayışları oldukça önemli bir husustur. Muhtemelen bunun sebebi Avarlar’ın Don’a kadar bütün Karadeniz steplerini yani tüm Kuturgur topraklarını kontrol altında tutmalarıydı. Eğer Türk Cabgu-hakanı bu sınırı korumasız bırakmış olsaydı, büyük bir safdillik etmiş olurdu. Görünüşe bakılırsa bu sınırın korunması olayların uzak cephesinde kalan Bolgarlar’a havale edilmişti. Fakat bu tehlikeli ve sorumluluk taşıyan görevi yerine getirmiş olmalarına rağmen Bolgarlar’a savaş ganimetinden pay verilmemiştir. Bunun sebebi ise Bolgarlar’ın Nuşibi grubuna meyletmeyip, daha sonraki olaylarda da görüleceği üzere, Dulu’ların yanında yer almış olmalarıdır.⁵³

* Bilindiği gibi Hazar Denizi daha önceleri - ve hâlâ da Ruslar tarafından- Kaspî Denizi ismiyle anılırdı. Ancak ondan önce de Harkan Denizi ve Halis Denizi denilmiştir. Harezmsâhlar döneminde ise Abeskun Denizi de deniliyordu. Bu çevrede daha önce Mesaget, Alan bakiyeleri, Azerbaycan, Harezm ve Horasan taraflarından gelen küçük Türk kabileleri yaşamaktaydı. Miladi IV. Yüzyılda Avrupalılar buralarda yaşayan Türk kavimlerinden haberdardılar. Sonraki bunların kuzey taraflarına Bulgar Türkleri gelip yerleşmiştir. Bulgarlar kavm-i hakim olmasına rağmen Avrupalılar tarafından bunlara Batı Türkleri deniliyordu. Hazar ismini ise ilk önce bölgeyi gezen Arap coğrafyacıları kullanmış ve o günden sonra gerek denizin ismi ve gerekse çevresinde yaşayan halklara Hazar denmiştir. Hazar kelimesi Arapçada küçük ve çekik gözlü anlamındadır. (Çev.)

51 Chavannes, *Documents*, p. 256.

52 Biçurin, *Sobraniye*, II/326, 329.

53 Bu delilleri kabul ediyorum. Bkz. Artamonov, *İstoriya*, s. 154-155.

Aynı dönemde Sabırların eski yurdu Kazakistan stepleri de Batı Türk Hakanlığı hâkimiyetine girmişti. Bu ülûşün başında “bağatır” lakabı taşıyan ve hakanlar arasında en az şöhrete sahip bulunun bir prens bulunuyordu ki, aynı zamanda T'ung Cabgu Han'ın amcasıydı. Bu ülke daha VII. Yüzyılda iken bile, Bogatır daha sonraları “Külüg Sibir-han” titülünü aldığı için Sibiryaya adıyla anılmaya başlamıştır. Bolgarlar gibi Sibiryaya kabileleri de kendi istekleriyle Dulular'a katılmışlardır.

Orda Nizamı

Batı Türk Hakanlığı'nı anlatan Çin, Yunan ve Ermeni tarihçiler, ulusu teşkil eden kabilelere dikkat çekerek önemli olaylara değinmişler ama asıl bu ulusa hükmeden Türk ordasından pek bahsetmemişlerdir. Neyse ki P. Pelliot'un yürüttüğü çalışmalarda VIII. Yüzyılın ikinci yarısına ait, Tibet diline çevrilmiş ve beş Hor (Togonlu) tarafından düzenlenmiş bir coğrafi belge bulunmuştur.⁵⁴ Bu doküman “kuzeyde idame-i hayat eden hükümdarlar ve kabilelerle ilgili” beş rapordan ibarettir.⁵⁵ Bunların dördü etnopolitik durum ve han ve kabilelerin muasırları, bir tanesi (birincisi) ise bölgede yer alan kabilelerin yapısından anlaşıldığı kadarıyla T'ung Cabgu Hakanlığı'nın sonunu gösteren tarihî olaylarla ilgilidir.

Bu belgenin çözümünde hiç hesapta olmayan zorluklarla karşılaşıldı. Her şeyden önce ilk yazıldığı dil Çince ağırlıklı olması hasebiyle muhtemelen Güney Moğolistan'da kullanılan bir dildi. Keza anlaşıldığı kadarıyla raporu yazarlar Çin coğrafi literatürünü iyi bilen bürokratlardı. Çünkü kabile isimlerinden bahseden satırlar Çin diline uygun düşen klasik muharref fonetik imla izlerini taşımaktadır. Diğer yandan Tibetçeye çeviri yapan mütercim kulaktan dolma kelimelere itibar ederek kabile isimlerini tahrif etmiş ki, bu durumda metni hadiselerin, ilmi verilerin ve tarihçilerin titiz kritiklerinin ışığı altında, mukayeseler yaparak çözmek mümkün olacaktır. Tibetçe metnin dördüncü varagında yirmi (esasen onbir) kabile ismi zikre-

54 Bacot J., *Reconnaissance*, p. 137-153. Bacot, görünüşe göre birbirine çok yakın olan Hor (Togonlu), Hoyhor (Uygur) ve Yegur (Şar-Şaraygollar) yani Uygur kelimeleri arasındaki ses benzerliğinden hareketle raporu takdim eden elçileri Uygur olarak göstermekle yanılmaktadır. Çünkü IV-VIII. Yüzyıllar arasında Çaydam ve Amdo'da yaşayan Beyaz Siyenpi'lerin torunlarına “Hor”lar denilirdi. (Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 144-152).

55 Clauson G., *A propos du manuscrit*, p. 18.

dilmektedir. Metinde bu kabilelerin bir hükümdarı bulunmadığı ve savaşçı sayısının altı bin olduğu kaydedilmiştir.⁵⁶ Bir hükümdarın olmayışı (herhalde her kabilenin bir hanının bulunmaması) onların büyük bir hakana bağlanmadıklarını ve hakanlığa bağlı diğer kabilelerden ayrı olarak kendi başlarına yaşadıkları manasında olsa gerektir. Eğer bu doğruysa, demek ki onlar Batı Türk Hakanlığı'nın iki kanadını teşkil eden tölös-tarduş (sağ cenah-sol cenah) sistemi içinde yer almak zorundaydılar. Tam tahkik imkanı yoksa da, bunun böyle olması lazım gelir.

Belgede sayılan kabile isimlerini şu şekilde gruplandırmak mümkün:

1. "Azma Mugan-han'ın kabilesi"- Açına uruğu.
2. "Hali" Türkçe "böri" kelimesinin Çince fonetiğinin bozulmuş şekli "Fu-li" yani Türk hanlarının hassa ordusu.
3. "A-sa-ste" Türk Aşide [A-shih-tê] kolunun ismi.⁵⁷
4. "Sar", kesinlikle "Sir" yani Seyanto kabilelerinin en önde geleni. Liste "tuli" kelimesiyle bitmektedir ki bunun "tölis" olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır.⁵⁸

Liste batıdan doğuya doğru şu şekilde devam ediyor:

5. "Lo-lad" Moğolca çoğul ekiyle Alanlar'ı göstermektedir. Metin Togon sakinlerini anlattığına göre bu tabiidir.
6. "Parsil", Kaspi Denizi'nin kuzey-batı sahillerinde yaşayan Bolgar kabilesi.⁵⁹
7. "Nge-ke", krş. Ta-man'ın titülü-"Ni-ch'ü Ch'u-lo Han"; Ni-ch'ü "eski Wu-sun topraklarında"⁶⁰ yani Balhaş Gölü sahillerinde yaşayan bir Türk kabilesinin ismi.

⁵⁶ Bacot J., *Reconnaissance*, p. 145.

⁵⁷ Clauson G., *A propos du manuscrit*, p.18

⁵⁸ Bacot Sar-du-li şeklinde yazmaktadır. Ben bu kelimenin doğru olarak duli/tölis şeklinde ikiye ayrılmasını uygun görmekteyim. Çünkü bu şekliyle bir gruba giren bütün kabileleri göstermiş olur. Öbür türlü her iki hakanlık bünyesindeki listeyi tamamen değiştirmek lazım gelir ki, mesela Doğu Hakanlığı içinde Seyantolar tölis taksimine girmemiş, aksine Batı Hakanlığı bünyesinde yer almışlardır.

⁵⁹ Artamonov, *Istoriya*, s. 312.

⁶⁰ Bıçurin, *Sobraniye*, I/279.

8. "Sunî" -Hakanlığın doğu ve batı uçlarında, Cungarya'da yaşayan Türk kabilesi.⁶¹

Liste Calto kabilesiyle bitiyor fakat bu kelimenin muadili veya karşılığı yok. Burada hakanlığın batı kanadını teşkil eden bütün kabilelerin bağlandığı "tarduş" kelimesinin muharref şekli olduğunu varsayabiliriz. Büyük bir ihtimalle Tibetli mütercim "tölis-tarduş" sisteminin o döneme göre bir anakronizm teşkil ettiğinden habersizdi.

Diğer üç kabile, Yan-ti, Hie'bdal (Eftalitler)⁶² ve Gar-rga-pur'dur. Bunlardan ikincisi VII. Yüzyılın 20'li yıllarında T'ung Cabgu Han tarafından hakanlığa katılan Orta Asya'nın bir kısmında yaşamaktaydı. Aynı dönemde orada Sarmatlar'ın etnik devamı sayılabilecek Kuşanlar'ın torunları berhayat idiler. Burada Çin kaynaklarının "Sarmat" ın etnonimi olarak gördükleri için, eski Kıtaylar'ın Sarmat kabilesine işaretle Yan ve Yan-ch'ai kelimelerini kullandıklarını hatırlatmak gerekir. Daha önce Kuşanlar'ın torunlarının 603'te Türkler'le birlikte İran'a karşı savaştıklarını, 20 yıl boyunca topraklarında câlib-i dikkat bir savaş olmadığı noktasından hareketle Batı Hakanlığı'na iltihak etmiş olabileceklerini belirtmiştik. Dahak'ın torunları yani bozkırlılar, VII-XI. Yüzyıllar arasında Gur'da yaşamış Suri uruğundan kabul edilirler.⁶³ Yazarımızın Çin literatürünün aşırı etkisinde olduğu nazarda tutulursa, engin bilgisini göstermek için Penc etrafındaki bozkır sakinlerini kadimki isimleriyle yazdığını hiç çekinmeden söyleyebiliriz.

Gar-rga-pur tanımı ise iki kelimeden teşekkül etmektedir: "Pur" Farsça oğul ve "Gar-rga" Türkçe "karga". Farsa "Çûbin" (Karga)⁶⁴ kelimesine işaret eden bu söz Şah Hürmizd döneminde Behram Çûbin için saray argosunda kullanılan bir lakabdır.⁶⁵ Behram'ın torunlarının onun ölümünden sonra VII. Yüzyılda Batı Hakanlığı sınırları içindeki Belh'te yaşadıkları bilinmektedir ki, bunlar Sâ mâniler'in ataları olarak kabul edilirler.⁶⁶

61 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 233.

62 Clauson G., *A propos*, p. 18.

63 Bartol'd, *Istoriko-geografičeskiy obzor*, s. 36; F. Justi, *Iranisches Namenbuch*, p. 317.

64 Wolff F., *Glossar zu Firdousis Schahname*, p. 301.

65 Hürmizd'in veziri, Behram Çûbin'in davranışları konusundaki şüpheleri hakkında şaha şöyle der: "Bilin ki bayram ziyafeti müteradiflerin olduğu yerdedir. Karga kelimesi (Çûbin) tehlikelidir." (Firdousi, *Le Livre des rois*, VI/654-655)

66 Gumilëv, *Bahram Çubin*, s. 231.

Görüldüğü kadarıyla Türkler arasında imtiyazlı hukuka sahip olarak yaşayan bir avuç Pers göçmeni çağdaşlarımızca Türk ulusunu teşkil eden kabilelerden biri olarak görülmüştür.⁶⁷ Netice itibariyle ırk, dil ve kültür açısından Türkler'den ayrılan ve "tölis-tarduş" sistemine girmeyen bu üç kabilenin, esasında Türk kabileri arasına karışmış diğer kabileler arasında gösterilmesi onların ordada eşit haklara sahip azınlık olarak bulunduklarını ortaya koymaktadır. Türkler, Barsiller'in ve Alanlar'ın bir kısmının desteğiyle Kafkas eteklerinde ilerleyebildikleri gibi, onların sadakati sayesinde de Hindukuş eteklerinde ilerleyebilmişlerdir.

İrkçilik kadim Türkler'in kültürüne yabancıydı.

Han Otağında

T'ung Cabgu Han otağını 'Çaç vadisinin kuzeyindeki engin yeşil steplere kurdu. Burası onun geniş ülkesinin merkeziydi. Doğu (Çin) ve Batı (Bizans) elçilerini burada kabul etti. Ancak enteresan ve dikkat çekici olanı, Türk hükümdarının sarayıyla (otağıyla) ilgili yazılı bilgileri bizlere diplomatların değil, hanın nezdinde hüsn-ü kabul gören Budist bahşılardan bırakmış olmasıdır. 626'da Hintli misyoner Prabhakaramitra on yoldaşıyla han otağına geldiğinde, orada tam bir disiplin ve intizamla karşılaştı.⁶⁸ Han misafirlerini saygıyla karşılayıp, her türlü ihtiyaçlarını temin ettirdi. Sadece han otağında görüp tanıştığı Çinli diplomatın daveti üzerine Çin'e gitmelerine izin verilmedi.

Bir kaç yıl sonra hanın ülkesine bir başka Çinli Budist bahşısı Hsüan-tsang geldi. Hami vadisine kadar gelip, kendisini karşılayarak bekletmeden kağan astanesine yani Bişbalık'a götürdüler.⁶⁹ Yolları Turfan vadisine düşünce Kao-ch'ang prensi bu aziz kişiyi misafir etmek istedi. Fakat bu hacı, gideceği yere varmasına rıza gösterilinceğe kadar açlık grevi yaptı. Hsüan-tsang dönüşte Kao-ch'ang'a uğrayarak Budizm felsefesi üzerine celseler tertipleyeceğini vaadettiye de bu mümkün olmadı. Çünkü 644-645'de o Çin'e döndüğünde Kao-ch'ang prensliği artık ayakta değildi.⁷⁰

67 VII. Yüzyıldaki kabile anlayışının böyle olduğu kabul edilmelidir. O dönemde milli birlik içinde dil, din, ırk değil merkezi yönetime bağlılık esas alınır.

68 Chavannes, *Documents*, p. 192.

69 Age., p. 193.

70 Çünkü T'ang İmparatorluğu tarafından fethedilerek, 640'da imparatorluk sınırlarına ilhak edilmişti.

Şimdiki Tokmak şehrinin bulunduğu yerde Budist hacı, avlanmakta olan T'ung Cabgu Han'la karşılaştı. Hsüan-tsang güzel atların çokluğu karşısında şaşkına dönmüştü. Han yeşil atlas cüppe giymişti ve başı kapalı değildi. Sadece alnını çevreleyen bir ipek şeritle saçlarını toka edip omuzuna sarkıtmıştı. Hanın çevresini saran 200 kadar süvari simli cüppeler giymişlerdi ve saçları beliklenip örülmüştü. Diğer savaşçılar develere veya atlara binmişlerdi. Bunların elbiseleri ise kürk ve ketenden yapılmıştı. Tuğlu uzun mızrakları ve okları vardı. O kadar çoktular ki kuyruğun sonu görünmüyordu.⁷¹

Bu tablo Batı Türk hanının sarayının ve dıştan görünüşün son derece lüks ve zengin olduğunu tasavvur etmemize imkan vermektedir. Gri renge hiç yer verilmemiş. Gün ışığında atlas ve ipek pırıl pırıl parlıyor, kürkler renkten renge giriyor, besili atlar sağa sola oynuyor. Bu ihtişama karşılık bilgili insana karşı son derece saygılılar. Bahşmayı güler yüzle karşılayıp karnını doyuruyorlar ve söylediklerini dikkatle dinliyorlar. En sonunda da bu bilgeliğin beşiği Hindistan'a kadar kendisine refakat edebileceklerini söylüyorlar. Ne var ki bu parıltı ve zenginlik aziz misafirlerin gidişine kadar sürebilecekti. Çünkü 630'un başlarındaki bu durum, yılın sonunda bir felaketle yer değiştirecekti.

71 Chavannes, *Documents*, p. 194.

XIII

T'ANG İMPARATORLUĞUNUN DOĞUŞU

Sui Hanedanı ve Türkler

Sui hanedanının Doğu Türkleri üzerindeki hâkimiyeti son derece muhkemleşmiş gibi görünüyordu. Cangar Ch'i-min Han sadece sınırlarını korumuyor, aynı zamanda halkının Çinliler'e benzemesi için ne lazımsa yapıyordu.

Türkler'i Çinliler gibi giyinmeye, ev kurmaya ve ekmek yemeğe mecbur etme cür'etini bile göstermişti. Kendisi de Çinliler tarafından onun için kurulmuş Ting-hsien ve Kin-huo kasabalarında yaşamaya başlamıştı.¹ Fakat tebaası keçe çadırları terketmemişti. Tek dayanağının imparator olduğunu idrak eden han, bu ittifakı daha sıkı bir şekilde pekiştirmeye çalıştı ve imparator sarayının damadı oldu. Şansından hanımı kısa süre sonra öldü. Vakit geçirmeden ikinci bir prensese talib oldu. Yeni gelin I-ch'eng, imparatorun emriyle alelacele ona gönderilmişti. Çünkü daha sonra onun gizli ajan olarak hatunluk rolü oynadığı ortaya çıkacaktı.² Çin yönetimi yine de Türkler'den korkuyordu. Çünkü sadece hanın isteğinin bu ulusu uzun süre tutumayacağını düşünmesi sebepsiz değildi.

607'de Yang-ti, han ve hatununa lüks giysiler, altın vazolar ve ipekli kumaşlar hediye etti. Benzeri hediyeler prens ve beyler tarafından da sipariş edildi. Fakat onlar gönderilenleri az gibi görünce, Çinliler'e 3 bin at verip karşılığında hazineden 13 bin top ipek aldılar. Bu elbette çok yüksek bir fiyattı ve esasen verilen rüşvet de bu fiyatların içindeydi.

Bu yüzden yine 607'de Çin halkının doğrudan Türkler'le ticaret yapmalarını yasaklayan bir ferman çıkarılınca daha önce bu mallara

¹ Liu Mau-tsai, Die Chinesischen, p. 398.

² Age., p. 431.

alışmış olanlar onlardan mahrum kaldılar. Çin yönetiminin hesabı basitti: Han ve prensler, devlet ayanlarının sadakatini sağlamak için tepeden hediyeler verip, ihtiyaçlarını karşılardı. Ama sıradan savaşçılar han ve beylerin elinden bu tür hediye artıklarını alırlar ve karşılığında canla başla hizmet ederlerdi. Sıradan askerler kendi ihtiyaçlarını pazardan temin edecek olurlarsa hanın buyruklarına kulak bile asmazlardı. Hanın aracılığı dışında onları Çinle uzlaştırmaya çalışmak da denemeğe değmezdi. Diğer yandan Yang-ti Çin'i müttefiklerinden tecrit etmek niyetiyle P'ei-Ch'i döneminde başlatılan büyük seddi yeniden tesis işine devam ediyordu.

Bu politikaya "himmat ve âcizlik" ismi verildi.³ Ve bu, halkını zayıflatmak için kendini paralayan hanın hakanlık koltuğunda oturduğu sürece başarılı oldu. Cangar üzerine düşen rolü başarıyla oynadı ve 608'de öldü. Yang-ti onun oğlu T'u-ch'i (Dugi okunur) Şad'ı han ilan etti. Bu, Türkler'de taht tevarüs sisteminin ilk defa ihlaliydi ve Yang-ti Türkler'den artık çekinmemek gerektiği kanaatindeydi. T'u-ch'i "Şibir-han" [Shih-pi] ünvanını alıp Türk töresine göre yapılması gereken şeyi yaptı ve babasının dul karısını, Çinli prensesi nikahına aldı.⁴ Bu ilk adım dahi yeni hanın babası gibi yüreksiz ve mülaime olmadığını, aksine kurnazlık ve ikbalperestlik konusunda dedesi Ch'ulo-hou'ya çektiğini gösteriyordu.

Yeni hanın durumu oldukça zordu. Her şeyden önce babasının politikasını körü körüne devam ettiremezdi. Halkı böyle bir şeye karşıydı ve üstelik kendi de halkına Çin'e karşı antipati aşıliyordu. Fakat diğer yandan hakanlık sırttan bir darbe almıştı. Tamen Han'ın yerine She-kui Han'ın geçirilmesi dahi hakanlığın mevcut davranış biçiminde bir değişiklik yapmadığı için Batı Türkleri onlara karşı şiddetli bir düşmanlık besliyorlardı.⁵ Tebaayı teşkil eden kabileler -Uygur, P'u-ku, Toñra, Bayırku, Kitan ve Tatabılar- isyanların bastırıldığı dönemlerde, yönetime karşı nasıl itaatsiz olacaklarını ispat etmişlerdi. Ve en nihayet Çin'in gücü hafife alınacak bir güç değilse de, Türkler'in müstakillik meşalesini yeniden yakan olaylar meydana gelmişti.

³ Age., p. 446.

⁴ Julien, *Documents*, 3/539; Biçürin, *Sobraniye*, I/245; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 393.

⁵ Biçürin, *Sobraniye*, I/283; Chavannes, *Documents*, p. 24.

Yang-ti

P'ei Chen'den (VII. Yüzyıl) Prof. Shan Yüe (XX. Yüzyıl) ye kadar bütün Çinli tarihçiler Yang-ti'nin şahsiyeti ve özellikle icraatları konusunda asla iyi notlar vermemişlerdir. Her halükarda onlar haklıdır ve hepsinin aynı görüşte birleşmelerinin bir tesadüf olmadığına dikkat etmek gerekir. Bir kere Yang-ti kendisini iktidara getiren, bu yüzden elini bağlayıp ahmak yerine koyan bir zümrenin lideriydi. Kuan-lung grubunu teşkil eden büyük toprak sahipleri, günümüzde nasyonalist ve halk düşmanı diye adlandırabileceğimiz bir parti kurmuşlardı. Onların bütün ideali Han döneminin parlak günlerini yeniden ihya edebilmektir. Bu yüzden Kora savaşı için "Batı ucu"ndan prensler satın almak birinci prensipleri olmuştu. Böylece şu veya bu ülkeler Çin İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmişlerdi. VII. Yüzyıl-da Kora'nın yeni milletlerle iskan edilmesine ihtiyaç yoktu ve esasen Liao-tung Çinlilerle meskun bulunmadığı için doğuya saldırı üsse de olamazdı. Türk Hakanlığı ve diğerleriyle yapılacak ittifak için Lob-nor civarındaki fakir vadileri ele geçirmek akıllıca bir iş değildi. Ama millî gurur bunların yapılmasını gerektiriyordu ve bu yüzden saçma sapan bir i'tilaf vücuda getirildiyse de, onların ağır yükünü Çinliler omuzlarında taşıyıp, şartlarına uymak zorunda kaldılar.

Milyonlarca akl-ı selim sahibi Çinli imparatorun ve açgözlü kliklerin ütopik amaçları uğruna binlerce insanın mahvolmasına kayıtsız kalamazdı. Hoşnutsuzluk bütün kitlelere yayılmıştı. Elbette bu durum, yönetici kadronun gözünden kaçmıyordu ve böylece imparator bazı tedbirler almaya mecbur kalmıştı. 609'da çıkarılan fermanla daha önce zırh, miğfer giyip, silah taşınması yasaklanan sivil vatandaşlara bu hakları iade edildi.⁶ Ama bu tedbirin bir faydası olmadı. 610 başlarında Maitreya barışının sağlanması maksadıyla Budist bahşılarcınca ajite edilen kitlelerin imparatorun Lo-yang'daki sarayının önünde başlattığı gösteriler şiddetle bastırılmak istenince isyan patlamıştı. Elbette henüz düzenli güçler devreye sokulmamıştı ama katı tedbirler de Çin halkını sakinleştiremezdi. Artık hanedanla diğer ülkeler arasındaki ipler de kopmaya başlamıştı fakat Yang-ti bunları ufak meseleler olarak telakki ediyordu.

611'de Kuzey Kora (Kögüryo) ile savaş başladı. Savaşın asıl sebebi Kögüryo hükümdarının imparator sarayına gelip itaat arzetmeyi

6 Yüe, *Oçerki*, s. 192.

reddetmesiydi. 1 milyon 130 bin kişilik dev ordu⁷ 612'de doğuya hareket etti. Başkumandanlığı ele alan imparator tabur kumandanlarına kendi insiyatifleriyle hareket etmelerini yasakladı. Her meseleyi imparator otağına arz etmek ve oradan çıkacak emirleri beklemek zordundaydılar. Neticede ulaklar emirleri zamanında yerine ulaştıramadıkları için ordular performans gösteremediler ve Korahılar'a toparlanma imkanı verdiler. Ordunun iâşesi yeterli olmadığı için bu saldırı durdu. Yürüyüş sırasında Korahılar Çin artçı kuvvetlerine ağır darbeler indirdiler. Liao-shui'ya (Layoşuy okunur) gelen 350 bin kişiden ancak 2700'ü geri dönebildi. Bu utanç verici mağlubiyet sadece halık değil, üst sınıfı da galeyana getirdi. Bu hatasını anlayan Yang-ti, bir sonraki yıl yani 613'de Kora'ya yeni bir ordu sevkederken, kumandanlara bildikleri gibi hareket etmelerini bildirdi.⁸ Ama geç kalınmıştı; yönetici kadronun memnuniyetsizliği isyana dönüştü.

Ordudan firar edenler Shan-tung'da isyan ettiler ve hatta "Liao-tung'da ölmeye gitmeyeceğiz"⁹ diye bir de şarkı bestelediler. 613 yılında Shan-tung, Ho-pei, Ho-nan'da köylüler askere gitmeyi reddedererek oldukça kalabalık bir isyancı ordusu teşkil ettiler. Ne var ki devletin düzenli ordusuyla başedemezlerdi. Pekçok kayıp verdikten sonra mağlubiyeti kabul ettiler. Neticede halkın muhalefetine rağmen Kora yürüyüşü başladı.

Sayınca Çin ordusuyla kıyas edilemeyecek kadar az olsalar da Korahılar kudurmuşçasına karşı koydular. Kora'nın müstakillik günleri sona ermiş görünüyordu ki, birden Çin ordusu bütün hatlarıyla geri çekildi. Shu [Sih-ch'uan] valisi olan Prens Yang Hsüan-k'ai galiba imparatorun yokluğundan faydalanmak maksadıyla isyan edip, Lo-yang'ı kuşatmıştı. Yang-ti alelacele ordusuyla geri dönünce Yang Hsüan-k'ai kaçmak zorunda kaldı ve düşmanın eline düşmemek için en yakın arkadaşından kendisini öldürmesini istedi.¹⁰

Yang-ti hâkimiyetini korumanın tek yolunun kelle kesmek olduğu kanaatindeydi. Yang Hsüan isyanı sebebiyle hiç suçu günahı olmayan 30 bin kişi katledilmişti.¹¹ Lo-yang'a geldiğinde sokaklarda hâlâ yürüyen insanlar olduğunu gören imparator hiç sıkılmadan

7 Age., s. 191.

8 Biçurin, *Sobraniye*, II/61.

9 Yüe, *Oçerki*, s. 193.

10 Cordier H., *Histoire générale*, p. 401.

11 Yüe, *Oçerki*, s. 194.

“Galiba burada hâlâ çok insan var!” dedi. İmparatorluk ordusunun artçılarını neredeyse tamamen kılıçtan geçiren Korahılar da Yang-ti ulusunun sayıca azalmasına yardımcı olmuşlardı. Güney Çin'i bastırmak için gönderilen General Wang Shih-Ch'ung'un yaptıkları da yabana atılamazdı. Yanan insanların kokusu karşısında isyancılara yeminler ederek dokunmayacağı konusunda söz vermiş, fakat silahını bırakan 300 bin kişiyi diri diri toprağa gömdürmüştü.

614'de Yang-ti bir kere daha Kora'ya geldi. Fakat bu defa isyancılar “oğul arısı gibi kaynamaya başladılar.”¹² Ne var ki Korahılar savaş istemediklerinden sembolik itaat ve az miktarda bir vergi verme teklifiyle elçi gönderdiler. Zaten kendi halkını itaat altına almak mecburiyetinde olan Yang-ti de böyle bir teklif bekliyordu.

615'de imparator fermanıyla bütün köylüler şehre davet edildi. Posta binaları, devriye kuleleri ve ağaçlar duvarlarla çevrildi. Buralara kum gibi partizan köylü savaşçılar yerleştirildi.¹³ Gerekli bütün tedbirlerin alındığına inanan imparator yorgunluktan ve aşırı sıcaklardan dolayı dinlenmeye karar verdi. İhtişamlı mevkebi ve haremiyle Güney Shan-si'ye geldi. O eylenip ziyafetler verirken, öte tarafta askerleri kendi tebaasını katledip duruyordu. Ama Türk hakanının uzun süredir sabırla beklediği vakit de gelmişti.

Şibir-han

Yang-ti'nin sefer için gösterdiği resmi sebep kuzey sınırlarının teftişiydi. Gerçi oralarda yaşayanlar Sui hanedanına itaattan yan çizen örme saçlı T'o-palar'ın torunları oldukları için bölge pek de huzurlu sayılmazdı ama bu insanların T'o-palar'la hiçbir alakası kalmamıştı. Bunlar daha VII. Yüzyılda henüz Çinli de olamadıklarından müstakil bir etnik grup teşkil etmişler, Çin'den, Büyük Bozkır'dan ve hatta bunlara yakın yerlerden bile uzaklaştırılmışlardı. Türkler onlara “Tabgaç” derlerdi. Bu satırların yazarı da aynı kelimeyi kullanmayı uygun görmektedir. Savaşçılık ruhunu muhafaza etmiş olsalar bile, vaki bir Tabgaç isyanı birilerinin yardımı olmadan başarıya ulaşamazdı. Kaynaşma ve teşkilatlanma ruhunu kaybettiklerinden gerçek manada bir sistemleri yoktu. Reislerinden biri, T'ang bölgesinin eski prensi olan General Li Yüan'dı ve hanedana sadıktı. Po-yü Suo, Wang

¹² Biçürin, *Sobraniye*, II/87.

¹³ Yüe, *Oçerki*, s. 194.

Hsü-pa ve Wei Tao-er¹⁴ gibileri ise Türkler'in desteği karşısında isyana hazırlanmışlardı. Bunları intizama sokmak kaçınılmaz olmuştu fakat imparator kendini Fen-yang-k'ung sarayında eğlenceye vermişti.¹⁵ Türk hakani bunu öğrenince Ordos'ta göçebe halde yaşayan kabiledaşlarını toplayıp, kendisi de başlarına geçerek imparatoru yakalamak için harekete geçti. Fakat Çin casusları da uyumuyordu. Hanın otağında hatun olarak bulunan ve danışmanlık da yapan Çinli prenses Yang-ti'yi bu tehlikeden haberdar etmeyi başardı.¹⁶ Böylelikle imparator büyük surların arasında yer alan Yai-men kalesine sığınabildi. Türkler kaleyi kuşattılar ve aynı anda bütün havaliyi yağmaladılar. 39 istihkam düşmüş, sadece Kuo ve Yai-men kaleleri kalmıştı. Yai-men'de 150 bin asker ve sivil vatandaş vardı. Evlerin duvarlarından sökülen kerpiçler surlarda açılan deliklerin kapatılmasında kullanıldı. Kaledeki erzak ancak yirmi gün yeterdi. Türkler hücumu geçerek ok atmaya başladılar. Atılan oklar kalenin en güvenli yerinde bulunan imparatorun önüne kadar ulaştı. Demek ki kalenin her tarafı ok yağmuruna tutulmuştu. Kahraman askerler ve sivil vatandaşlar saldırıları püskürttüler. İmparator zat-ı âlileri ise "oğlunu bağrına basıp, gözleri şişinceye kadar hüngür hüngür ağladı."¹⁷

Türk saldırısı gerçekten hiç hesapta olmayan bir şeydi. Türkler Li Yüan'ın dayanıklı sınır muhafızları ve seyyar birlikleriyle de savaşı sürdürdükleri için toplanamadılar. Böylece düzenli ordular imparatorun imdadına yetiştiler. Şibir-han kuşatmayı kaldırıp steplere döndü fakat yeni saldırılar için ordusunu dağıtmadı. Steplere âni bir baskın düzenleyen Li Yüan kolordusu, orada iki bin kadar yaşlı ve hastayla karşılaştı. Zavallı savunmasız yaşlılar kudurmuş Çinli askerler tarafından kılıçtan geçirildiler. İmparator daha başarılı bir savaş sürdürebilmek için paralı askerler toplamaya başladı ki, bu, o güne kadar istisnaî bir vakıa idi.¹⁸ İsyân dönemlerinde genelde harekete geçmek alışılmış bir şey olmadığı halde, imparator gözlerini korkutmak amacıyla göçebelere intikam almayı kendisine vazife edindi. Tabii olarak bu savaştan sonra Türkler'le Çinliler arasındaki çarpışmalar sık sık tekrarlanıp durdu.

14 Biçurin, *İstoriya Kitaya* (613, 615 yılları); Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 71.

15 Bu saray (şato) Chin-Yeh-Hsien'in kuzey batısından Feng-shu nehri sahilindeki Huan-ch'en dağına kadar uzanan 160 li genişliğindeki bir alan üzerine kurulmuştu. (Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 541)

16 Julien, *Documents*, 3/540.

17 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 545.

18 Age., p.445.

Görüldüğü gibi Şibir-han'ın isyanına Çinliler zemin hazırlamışlardı. Sui yönetimi Şibir-han'ın kuvvetlenmesinden endişeye kapılarak Türkler'e karşı uyguladığı klasik politikasını değiştirmeyi denedi. Ch'ang Sun- sheng'in halefi Fêi Chü'nün tavsiyesiyle hanın küçük kardeşi Chi-ch'i Şad'a prensesle evlenmesi ve "Güney Hanı"¹⁹ [Nanmien Ho-kan] ünvanı alması teklif edildi. Çinlilerin maksadı Türkler'in kuvvetlerini bölmektir. Ne var ki Chi-ch'i Şad bu teklifi şiddetle reddederek, ağabeyine durumu anlattı. Neticede bu teklif hanın Sui hanedanına karşı beslediği düşmanlığın daha da artmasına yol açtı. Ugradığı başarısızlıktan mahcup olan Fêi Chü Türk beylerini daha fazla şüphelendirecek yalanlara başvurulmasını teklif etti. Hu-hsi [Shih-shu-hu-hsi] isimli birisi kurban olarak seçildi. Güya kendisine hediye verilmek üzere Ma-i kalesine davet edildi ve orada arkadaşlarıyla birlikte yakalanıp kellesi kesildi.* İmparatorun bu hainliği Şibir-han'ı savaşa itekledi.²⁰

616 başlarında elde edilen askerî başarılar Çinlilerin moralini düzeltmişti. Bozkır savaş taktiklerini iyi öğrenmiş olan Li Yüan birlikleri Türk saldırılarını sınırda başarıyla püskürttüler. Buna rağmen ölüm korkusuna kapılan imparator Türkler'den çok uzaklara, güneye gitti. Chien-tu (Yang-chou) kalesine kapanıp, kadere boyun bükerek kendisine işrete verdi.²¹ Akibetinin ne olduğunu biraz sonra öğreneceksiniz.

Şibir-han'ın hafifçe sallaması bu çürümüş rejimin yıkılmasına kafi gelmişti. 617'de Çin beş isyanla sallandı. Prensler, generaller ve soyguncu çeteler isyan ettiler. Şibir-han bu isyanda en önemli rolü oynadı. Hemen bütün isyancılar kendisinden yardım istedilerse de o, sadece general Liang Shih-tou ve Liu Wu-chou ile anlaşmaya vararak, onlara at ve altın bozkurt başlı tuğlar gönderdi. Daha sonraları ise en önemli düşmanı ve rakibi Li Yüan'la anlaşmaya vardı.²²

19 Julien, *Document's*, 3/541.

* Hu-hsi aslen Sogd asıllıydı ve Şibir-han'ın vezirlerindendi. Han üzerinde etkisi fazlaydı. Fêi Chü ona Ma-i'de karşılıklı ticaret yapmayı, pazar kurmayı teklif etmişti. Hu-hsi'ye bu fikir makul görünmüş ve Ma-i'ye geldiğinde öldürülmüştü. Sonra Çinliler Hu-hsi'nin aslında Şibir-han'a isyan ettiği için öldürüldüğünü duyurdularsa da Şibir-han gerçeği öğrenmişti. (çev.)

20 Age., p. 542. Fei Chü Türkler'in çok saf olduklarını ve hazırlanacak bu oyunun farkına varmayacaklarını hesaplamıştı. (Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 397)

21 Cordier H., *Histoire*, p. 402.

22 Bıçurin, *İstoriya Kitaya*.

Nihayet uzun süredir tahkir edilmenin hesabını sorma vakti Türkler'e gelmişti. Şibir-han Orta Vaha İmparatorluğun gerçek hâkimi oldu. Türkler'in yağmacı saldırıları Chin-Yang surlarına kadar yayıldı. Pekçok Çinli Türklerin saflarına geçip, orduya katıldılar. Kitan, Shih-wei, Togon ve Kao-ch'ang Şibir-han'a boyun eğdiler.²³

Li Shih-min

Bütün Orta Vaha İmparatorluğu'nu saran isyan tesadüfen çıkmamıştı. Çin milliyetçileri Han İmparatorluğu'nu yeniden ihya etmenin hayaliyle yaşamışlar ama o imparatorluğun yerine kanlı bir üçlü imparatorluğun kurulduğunu ve akabinde Hun istilasının vukû bulunduğunu unutmuşlardı. Şimdi işe kısa süren bir aradan sonra imparatorluğu yeniden fakat itina ile kurma zamanı gelmişti. Kendi savaşçıları birbirinin gırtlığını kestiği için Güney Hunları'nın yerini, sadece gerçek bir lidere ihtiyacı olan Tabgaçlar doldurabilirdi. Esasen o kişi de bulunmuştu: Kumandan Li Yüan'ın ikinci oğlu Li Shih-min.

Li ailesi eskiden beri Çin devlet erkanı arasında yer almıştı. 400. yılda Li Hou, P'ei Liang (Ho-hsi) prensliğine bağlı An-hsi ve Tun-huang valisi idi. İsyanlardan faydalanarak Ho-hsi'den ayrılıp kendisini Liang-chou merkezinde yer alan Hsi Liang prensliğinin hükümdarı ilan etmişti.²⁴ 422'de bu prenslik Hunlar tarafından ele geçirilince Li ailesi tekrar ilk görev yerlerine dönerek, beyler arasında yer almıştı. T'o-pa-Wei ve P'ei-Chou dönemlerinde durumlarını muhafaza etmişti. T'o-pa yönetimince taltif edilen Li ailesi, önemli mevkilerde bulunduktan sonra²⁵ nihayet T'anglı K'un ünvanını almayı başarmıştı.²⁶ İş ilişkileri, aile ve kardeşlik bağları 200 yıl boyunca Li ailesini yarı T'o-palı yarı Çinli olarak yaşatıp, yukarıda anlattığımız Tabgaç günlerine getirmişti.

Burada Li ailesinin oynadığı rol ve klasik bağlılık da önemliydi. Li'ler zengin toprak sahiplerindendi ve Tabgaçlar'la olan ilişkileri, topraklarında çalışan Çinli yarıcılar ve icarcılarla olan ilişkilerinden daha fazlaydı. Li Yüan'ın babası Li Hou'nun Yü-wen Tsü'yü iktidara getiren bir darbe hareketine katılması Ta-yeh ailesinin kıskançlığına

²³ Julien, *Documents*, 4/202.

²⁴ Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 184.

²⁵ Gaubil, *Abrégé*, p. 411.

²⁶ K'un: Çin memuri düzeninde üçüncü derece.

yol açmış,²⁷ Yang Chien Li Yüan'ın asaletini geri almış fakat T'ai-yüan valisi olarak bırakmıştı.

Bu ailenin tarihi, onun çıkarlarının Kuzey Çin'in toprak sahibi Tabgaçlar'ının isteğiyle aynı paralelde olduğunu göstermesine rağmen, Li Yüan politika ve ünvanları eliyle itip, sadece iyi bir general olmayı tercih etmişti. Ama babasını iç savaşın yayılmasında rol oynamaya teşvik eden ikinci oğlu Li Shih-min bu özelliklere sahipti.

Klasik sosyal çalkantı ve iç savaşlarda her tür silahlı hareketin sosyal bir görüşü ve mantığı olması gerekir. Bir hareket eğer bunlara sahipse o zaman taraftar bulması ve başarıya ulaşması mümkündür. Çin'in büyük kısmı köylü isyanları sırasında kuşatma altına alındığında kurtulan çiftlik sahipleri ve devlet memurları şehirlere sığındılar. İşte bu dönemle Li Shih-min kendilerine savaşın başlangıcında "haklılar grubu" adı verildiği için Sui hanedanını yeniden yapılandırmayı amaçlayan "uzlaştırma" programıyla ortaya atıldı.

Bu program kimin işine gelirdi?

Her şeyden önce tahta kendi adamlarını oturtmak ve "Kuan-lung Grubu"nun üst düzey memurlarını ezmek isteyen Kuzey Çinli büyük toprak sahipleri Tabgaçlar'ın işine gelirdi. İkinci olarak valiler ve beyler müstahkem saraylarında tehlikeden uzak yaşarken, köylülerce hiçbir sebep gösterilmeden öldürülme tehlikesiyle burun buruna gelen Çinli küçük toprak sahipleri ve devlet memurlarının. Üçüncü olarak topraktan aldıkları mahsul karınlarını doyurmaya yetmediği için isyan eden ve devletin ambarından verilen buğdayları alarak köylere dönen ama barış için bunu yeterli görmeyen isyankar köylülere. Dördüncü olarak Çinlilerin kendilerinden nefret etmelerine ve kendilerini hakir görmelerine rağmen, tuttukları adamı kendi örf ve hayat tarzlarına alışkın ve yakın olarak gören Türkler'e. Esasen savaş sırasında onların savaş taktiklerinden faydalanan Li Yüan, Türkler'e büyük darbe vurmuştu ama savaş savaştı ve cesur biriyle dost olmak da ayrıca güzel bir şeydi.

Sui hanedanı taraftarları isyanı başlatanlara karşı yarı göçebe Wei ve P'ei Chou imparatorluklarına besledikleri geleneksel kinle hareket ederek, T'ang savaşçılarına da hiçbir temele dayanmadan saldırdılar. Yang-ti'nin muhaliflerinin büyük bir kısmı Sui İmparatorluğu'nun prensiplerini yaşatmak için hayatlarını feda etmeye hazırdılar. Bu yüzden son derece acımasız bir savaş oldu.

²⁷ Yüe, *Oçerki*, s. 197.

Peki dökülen kanların sorumlusu, “yenilmez imparatorluğun efendisi, eşi bulunmaz zat-ı muazzam Yang-ti” ne yaptı? Mutantan sarayına kapanarak muhtemelen yaptıkları için bir nefis muhasebesi-ne girmeden, bütün vaktini işret âlemleri ve güzel kadınlarla geçirdi. Densizliğinden taraftarlarının dahi sabrını bitirmiş olacak ki, sonunda içlerinden biri bu sarhoş despotu boğup, kendini imparator ilan etti. Ama bu cinayet sadece asileri ihlal edilen kanunun hamileri haline çeviren Li Yüan'ın işine yaradı.

Bu arada T'ang ordusu büyüyüp güçlenmişti. Li Yüan 617'de Ch'ang-an'ı ele geçirip, eski rejim kalıntılarından bir kısmını öldürttükten sonra, geniş halk kitlelerinin daha fazla sempatisini toplamak için genel af ilan etti. Diğer yandan devlete hizmet ederek yaşlanmış kişilere itibarlarını iade etti. Devletin ambarları biçareler için açıldı. Saraydaki odalıklar ailelerine geri gönderildi. Askerlere yağma yapmaları yasaklandı. Sui döneminin katı kanunları lağvedilerek yeni bir anayasa belirlendi. Buna göre “katiller, yağmacılar, asiler ve hainler ölüm cezasına çarptırılacaktı.”²⁸ Yani yeni yönetime muhalif hareket edenler. Yang-ti'nin öldürüldüğü haberi Ch'ang-an'a ulaşır ulaşmaz Li Yuüan kendisini Kao-tsu ünvanıyla imparator ilan etti ve hanedanına da T'ang ismini verdi. Tarih 18 Haziran 618'di.

Hainler

Şibir-han, Ch'ang-an'da Li Yüan'ın taç giyişini kendi zaferi olarak görmekte oldukça haklıydı. Li Yüan Türk hakanından yardım isteyen müsabıklardan sadece biriydi. Kuzeyden aldığı önemli ölçüdeki yardımlar sayesinde bu T'ang prensi zafere ulaşmıştı. Süvarilerin binmesi için Türklerce iki bin at, muhalifleri ezmek için 2000 zırhlı süvari gönderilmişti.²⁹ Ama tahtına güçlü bir ortak çıkmasından korkan Li Yüan daha fazlasını istememişti.³⁰ Şibir-han kanının son damlasına kadar devletini savunacak kabiliyetli ve cesur generallere sahip dev Çin ordusuyla T'ang savaşçılarının kısa sürede başa çıkamayacağını hesaplamıştı. Fakat sürekli sınır savaşlarıyla şişmiş olan Li Shih-min'in askerî kabiliyeti ve Tabgaçlar'ın direnci, geleneksel Çin mukavemetini kırıp, 624'de ülkeyi T'ang sülalesinin ayakları altına sere-

²⁸ Age., s. 198.

²⁹ Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 450-454.

³⁰ Agy. İmparator 618'de şöyle der: Biz, yabancıları kendi tarafımıza çekmek için onların gücünden faydalanıyoruz.

cekti. Bu savaş Çin tarihini tamamıyla değiştirdiği için, burada onun sebep olduğu âni değişimler ve dramatik epizodlar üzerinde duramayız. Bizi daha çok ilgilendiren şey, hem T'ang, hem de Sui hanedanına karşı olup, Türk hanından yardım isteyen küçük gruplardır.

Sevindirici tarafı bu grubun lider takımının listesi elimize kadar ulaştığı için, Şibir-han'ın desteklediği bu hareket hakkında detaylı bilgi verebileceğiz:

1. Kao Ch'e-ho: Hafif süvari alayı sol cenahının hassa subayı. Kıt-lık günlerinde 18 işbirlikçisiyle birlikte şehir varoşunu işgal edip, aç insanlara yardım etmeyen yöneticileri öldürdü. Daha sonra kendini mengü dostluk hükümdarı ismiyle takdim etti. Türk hanının huzuruna çıktığında ise kendisini "Yang hanesini yıkacak olan göğün oğlu" olarak tanıttı ve aynı zamanda Türkçe Böri-şad (Kurt Prens) ünvanını aldı.

2. Liang Shih-tou: Batı Ordos'daki Shuo-fang kalesi garnizon subayı. Kiralık eşkıyanın yardımıyla şehri işgal edip, valiyi öldürdü ve kendini Liang hanedanı imparatoru ilan etti. Türkler'e itaat arzettikten sonra kendisine "Tardu Bilge-han" ünvanı verildi.

3. Liu Wu-chou: Ma-i kalesinde (Doğu Ordos'ta) hassa sabayı. Kafa dengi on arkadaşıyla valinin kabul salonuna girip, koltuğundan yolarcasına alarak öldürdü. Kimse ona mani olmaya kalkmadığı gibi, tersine, kısa sürede onbin savaşçı onun safına geçti. Kendisini vali ilan ederek Şibir-Han'a yardım istemek için heyet gönderdi. Cevap olarak altın kurt başlı tuğlar ve "Yang hanedanı ve imparatorunu yok eden hakan" ünvanı aldı. Sui ordusuna karşı oldukça başarılı bir savaş çıkarttı ve kendisine imparatorluk ünvanı sağlayan Kuzey Shan-si'nin büyük bir kısmını ele geçirdi.

Kalanları, asaleti ve tutarlı davranışları olmayan maceracı silik kişilerdi ki, tarihte önemli bir rol oynamadıkları için burada bahsetmeye değmez. Çünkü bunlar diktatör Yang-ti'ye karşı Çin direnişinin ortaya çıkardığı kahramanlardı. İçerde T'ang ordusuna karşı da savaştıkları için klasik Çin çelişkisinin psikopat temsilcileriydiler. Yüzbinlerce isyancının arasından böyle tesadüfî kişilerin çıkması tabiidir. 621'de sarhoşluk ve serkeşlik suçuyla mahkemeye verilen bazı subaylar, kendi müfrezelerini de ayartarak, Liu Hei-ta isimli bir eğitmeni başlarına lider yaptılar. Ölüm korkusu ve taht hülyasıyla başa geçmeye zorlanan zavallı Liu Hei-ta'nın razı olmaktan başka çaresi yoktu.

Yardımları sayesinde kendi kellerini kurtaran bu sözde “imparatorlar”ın hepsine nefretle bakmak için Türk kağanının yeterli sebepleri vardı. Bu yüzden diğerlerinden daha iyi olmadığı ve isyancıların sadece Çin'i zayıflatacağı kanatine vardığı için Li Yüan'ı tahta geçecek şekilde desteklemişti. Zaten Li Yüan, Çin tarihinde sık sık görüldüğü gibi, hakana gönderdiği mektuplarında sanki uzun zamandır efendisi olan birine yazıyormuş gibi davranarak kıvrak bir politika sergilemişti.³¹ 613'de Şibir-han'ın elçisi bir davette imparatorla aynı hizada oturmuş fakat daha 619'da hakan hatasını anlamış ama olaylar başka yönde gelişmeye başlamıştı.

Oyuncu Değişimi

T'ang yönetiminin hummalı bir çalışma ve hazırlık içinde olduğu Türk hakanının casuslarının gözünden kaçmamıştı. Hakan, tesa-nüt halinde ve zengin bir Çin yerine zayıf ve parçalanmış bir Çin'in kendi menfaati için daha uygun olduğunu çok iyi anlamıştı. Özellikle Çin'deki askerî reform onu rahatsız ediyor olmalıydı. Tahta oturan Li Yüan, Li Shih-min'le birlikte bütün orduyu yeniden tanzim ettiler. “Khan ordusu başkentte sekiz tümenden teşekkül ediyordu. Doğu ve batıda her biri 8 tümenden ibaret toplam 16 tümen teşkil edilmişti. Bu 16 tümenden T'han ordusuna bağlı birlikler yabancı ülkelere ve kendi vassallarına nezaret ediyorlardı.”³²

Bu tümenlerin asli unsurun “i-lo-ho” denilen paralı askerler, yani “gençler, seçkin ve güçlü kuvvetli savaşılar” teşkil ediyordu. Bu orduyu Li Shih-min şu sözlerle değerlendiriyordu: “Eskiden, Han İmparatorluğu döneminde Hunlar güçlü, Çinliler zayıftı. Şimdi ise Çin güçlü, kuzeyli barbarlar zayıftır. Bin Çin askeri onların birkaç binini mağlup edebilir.”³³ Ve bu sözlerin haklılığını ispat da edecekti.

619'da Şibir-han az bir kuvvetle Ordos'a girerek Liang Shih-tou'yla birleşti. Kısa süre sonra Liu Wu-chou da iltihak etti. Müttefikler Orta-Çin'de ilerlemeye hazırıldılar.³⁴ Yeni düşmanlarının gelmesinden korkan Li Yüan büyük seddin tamir edilmesini, dağ geçitleri-

31 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 464.

32 Bıçurin, *Sobraniye*, I/248.

33 Ventsyan-Tunkao, XVI, sz. 344, s. 17 a, Prof. N.B. Küner çevirisi.; Gumilëv, *Statuetki*, s. 243.

34 Bıçurin, *Sobraniye*, I/248.

ne çıkan tüneller kazılmasını emretti. Fakat Li Shih-Min, bundan sonra icatlara ve komando birliklerine güvenmek gerektiğini, dağlardan taşlardan medet beklenmemesi lazım geldiğini belirterek buna karşı çıktı.³⁵ Neyse ki hakan hastalanıp öldüğü için istila hareketi gerçekleşmedi. Onun ölümü Çin'de "en iyi dostun kaybı" olarak algılandı. İmparator taziyelerini bildirerek, cenaze töreni için 30 bin top ipek kumaş gönderdi. Böylece sevimsiz bir savaş bir sonraki yıla ertelendi. Bu defa T'ang imparatoru savaşa hazırды fakat galiba Türk hakanlığında askerî gücünü zayıflatan bazı hadiseler olmuştu.

T'ang Çini ve Bozkır

Eski Çin devirleri bazı renklerle semboliz edilmiştir. Beyaz, Liu-Pang'ın rüyasında beyaz ejderhanın kızıl ejderhayı yani Han'ı yediği efsaneye dayanan kadim Ch'in yönetimini; kırmızı Çin milliyetini, mavi bozkır göçebelerini; siyah Tibetlileri temsil ederdi. Tabii âfetleri ve sadakati temsil eden sarı renk ise Wei-T'o-pa Kui hanedanının bânilerince benimsenmişti.³⁶ Ya T'ang?.. T'ang'ın ne olacağı, hangi renkle temsil edileceği henüz belli değildi.

Gerçekte 618. yıl sadece Çin değil fakat aynı zamanda bütün Asya için bir dönüm noktası olmuştu. Muhteşem general, yönetici ve politika adamı Li Shih-min, Büyük İskender'e özenerek, sadece değişik kültürdeki ülkeleri fethetmekle kalmayıp, aynı zamanda Çin kültürüyle göçebe barbarları kaynaştırarak bir kültür değişimi gerçekleştirmek istiyordu. O güne kadar kültür mübadelesi çok yavaş seyretmiş; 618'den itibaren ise bu hareket teşvik edilmeye başlanmıştı. Şiddet yılları geride kalmıştı ve Suey zulmünden kaçan pek çok Çinli Türkler'e sığınmışlar ve kendilerine kucak açan ev sahipleriyle sıcak ilişkiler başlatmışlardı.

Li Yüan'a gönderilen tuğlarla birlikte pekçok bozkırlı yiğit de akıp gitmişti. Onlar görevlerini ifa ederken hiçbir zaman Çinli kim, Türk kim şeklinde gereksiz bir sual sormadılar. Çinli genç kızlarla evlenip, vazifelerini yaparken bunu askerliğin ve kariyer yapmanın bir gereği olarak telakki ettiler. İmparatorluğun kurulmasıyla birlikte Tabgaç halkı da çoğaldı ve böylece mecazi anlamda da olsa büyük sedde delikler açıldı.

³⁵ Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 464.

³⁶ Bıçurin, *Sobraniye*, I/248.

Çin'de bütün yabancılara karşı ilgi arttı. Çince-Türkçe bir lügat dahi hazırlanmıştı. Ne yazık ki bu lügat günümüze kadar yetip gelmemiştir. Türk müziği dahil çeşitli milletlerin müziklerinden P'ei-Chou döneminden itibaren imparatorluk orkestrasınca faydalanılmış, bunlar T'ang İmparatorluğu'nun selefleri tarafından kaydedilmiş, bizim dönemimizle ilgili olanlar tam olarak kayıt altına alınmıştır. Karşılıklı göçler devamlı surette olmuştur. Mesela VII. Yüzyılın 20'lerinde Ch'ang-an'da 10 bin Türk ailesi yaşıyordu.³⁷ Onların giyinme şekilleri ve âdetleri Çin devlet erkanının hoşuna gitmiş ve tıpkı II. Yüzyılda Roma İmparatorluğu'nda Germen, VIII. Yüzyılda Bizans'ta Hazar³⁸ âdetlerinin yerleştiği gibi, Çin'de de herkeste bir Türk modası başlamıştı.³⁹ Zamanla sıradan insanlar da bu akımın tesirinde kaldılar ve Türk modası sarayın ve erkan-ı devletin dışına taşı. Davet ve şölenlerde yabancı müzik eşliğinde sınır ötesi milletlerin yemekleri servis yapıldı. Yeşil ve kahve renkli, yakalı, soldan açılan, belden kuşaklı Türk giysileri T'ang döneminde büyük kitlelerin günlük giysisi haline geldi.⁴⁰ Fakat daha önemlisi, özellikle kış günleri sıcak bir kulübe ve hatta VII. Yüzyılın Çin evi haline gelen Türk çadırları Çinlilerin çok hoşuna gitmişti.

772-846 yılları arasında yaşayan Çinli şair P'o Chü-i bu çadırı oldukça detaylı tarif ediyor. Çin devlet erkanı saraylarının avlusuna çadır kurduruyor ve kış günlerini orada geçiriyordu. P'o, çadırı muhtemelen Türkler'i sembolize eden klasik renk "mavi"yle tasvir ediyordu. Yakın zamanlarda ilim ışığına kavuşan bu kaynağı tamamıyla aktarmayı yerinde bir davranış olarak telakki ediyorum.

37 Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen*, p. 466, 467.

38 Artamonov, *Istoriya*, s. 233.

39 Prens Li Ch'eng çocukluğunda Türk diline ve Türk giysilerine fazla imrenirmiş. Bu yüzden arkadaşlarını barbarlara benzeyen çocuklar arasından seçer, deriler getirerek onlardan kurt başları, koyun ve at süsü veren giysiler yaptırır, sonra arkadaşlarıyla çadırlar arasında tıpkı Türkler'de olduğu gibi oyunlar oynarmış. Daha sonraları ise daima Türk hakanının şadı(prensi) olmak istemiş. (Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 467.)

40 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 469-470.

ÇADIR VE OCAĞA VEDA

Hatırlıyorum; hâlâ hatırımda kış demleri
 Yaz günlerinin getirdiği ıslıklı yeller,
 Yaşlıyım; katlanamam artık, hava nemli,
 Ve öldürücü soğukta o lanet olası evler.

Amma; Allah'tan almışım kendime bir çadır
 Tıpkı mavi kuzey günleri gibi,
 Rakseder içinde âheste loş ışıklar
 Soğuğa karşı beni sımsıcak kucaklar.
 Tıpkı bir balık gibiyim çağılayan nehirlerde
 Ya ki ücra yuvasındaki bir tavşan gibi
 Yaşıyorum. Kıskanıyor sanki alevler beni,
 Sonu gelmeyen, soğuk mu soğuk gecelerde.

Karlı geceler, sonu gelmez bir çile,
 Kömür isiyile âlûde ilkbahar tabiatı
 Değişiyor mevsimler, ama benim çadırım
 Mutluyum onunla her daim ve hemîşe.

Aralık kalsın perdesi; kül yığılmış köşelerde,
 İlk baharla birlikte vedalaşıyorum hüzünlü
 Yaz günleri fazla sıkıntı olmaz herhalde
 Vedalışırken esirgemem asla ondan bir buse.

Sihhatim tekrar elbet gelir yerine,
 Bes ki buluşsam çadırımla yeniden yine.⁴¹

Pekçok Orta-Çağ şiirleri gibi bu mısralarda da iki mana var: Samimiyet ve allegro. Kömür kokusuyla âlûde bahar günlerinden sonra mevsimin değişmesiyle sadece normal mevsim değişikliği değil, aynı zamanda göçebelerle olan münasebetlerin değişmesi ima edilmektedir. Vaktiyle üst düzey bir devlet memuru, saraya bağlı ve imparatorluk politikasından yana olan P'o Chü-i, barbar komşularıyla barış ve dostluğun tesis edilebileceğini ümit etmekte. Burada o, şairlik hududundan çıkarak imparatorluk politikasına yön çizmeye gayret ediyor.

41 Şiir Almanca'dan serbest nazımda tercüme edilmiştir.

T'ang İmparatorluğu gerçekten barış istiyordu. Bu onun gelecekteki politikasını belirlerken, tekrarlanmaz ihtişamını ve kanlı sonunu da tayin etti. Çin'le stepleri birleştirme projesi ters tepti: Her şeye sırtını vermeyi düşünen T'ang monarşizmi, kritik anlarda kimseden destek göremedi. Yönetici kadrosu ve savaşçı ordusu sayesinde zaferden zafere koştuysa da, bu zaferler devleti zayıflatmaktan başka bir işe yaramadı. Aslına bakılırsa hâkimiyet altına aldıkları bütün topraklar silah zoruyla ele geçirilmişti ve Çin onların ilk ganimetiydi. Ne var ki mağluplara karşı merhametli davranışları, onları sevimli gösterdiği gibi, kültürlerinin de asırlarca uzağa taşınmasına zemin hazırladı.

XIV DOĞU HAKANLIĞI

Ch'u-lo Han

619. yıl gerek Çin ve gerekse Doğu Türk Hakanlığı için kargaşalar ve tecezzi yılı idi. Özellikle kuvvet taksimi kesinleştikten sonra ve Tabgaçlar'la Türkler arasında çarpışmalar kaçınılmaz noktaya geldiğinde. Esasen Şibir-han'ın Çin'e karşı takınılacak tavır, konusundaki politikası oldukça basiretsiz bir tutumdur. Sınır bölgelerinde yaşayan ve tıpkı Türkler gibi dayanıklı ve savaşçı olan Tabgaç toprak sahipleri, kandaşları Çinliler'den daha çok tehlikeli muhalifler haline geldiler. Ch'u-lo Han ünvanıyla tahta geçen Şibir-han'ın kardeşi, durumu farkettiğinden alelacele kardeşinin hatasını tamir etmeye girişti. Kardeşinin gümüşesi, maceraperest Liang Shih-tou ve Liu Wu-chou'yu desteklemeye devam eden Ch'u-lo Han, aynı anda kendini Sui hanedanının hamisi gibi gösterip, Çinli milliyetçilerden Ching-ch'eng Huang (Lo-yang'ın kuzeyinde) valisi Wang Shih-ch'ung¹ ve Ho-pei ve Shan-tung-Ho-nan'ı elinde tutan T'ou Hien-tê² ile muhabereye başladı. T'ang İmparatoru'nun kanuni dayanak noktalarını yoketmeye girişen Ch'u-lo Han Sui hanedanı taraftarlarının isyanını desteklediğini açıklayarak, kendisine iltica eden imparatoriçeyi kabul eden Prens Yang Ch'eng-tao'yu "Wang" ünvanıyla tanıdı. Türk hakanına sığınan Sui hanedanı taraftarlarının sayısı az değildi. Bunlar kısa zamanda Shan-si'deki Ta-t'ung-fu civarında bulunan Ting-hsien'i karargah itti-haz ederek teşkilatlanmaya başladılar. Aynı günlerde Liu Wu-chou iki bin Türk süvarisinin desteğiyle yürüyüşe geçti. T'ang İmparatorluğu kapana sıkışmıştı.

1 Bilahere isyancılardan kendisine teslim olarak topraklarında yaşayanlara karşı verdiği sözünü bozan da kendisidir.

2 Hsia Prensi ünvanı alarak T'ang hanedanına karşı mücadele eden isyancı lider.

Ch'u-lo Han'ın devrik hanedanı desteklemeye kalkışması T'ang galebesini Sui galebesi gibi kötü gören sınır asilerini teskin edemedi. Çünkü onlar kendi Türk hanlarının tebaası olmak ve hayatlarını devam ettirmek için harekete geçmişlerdi. Başkumandan Liang Shih-tou, mutantan titülünü unutarak, 620 yılının başlarında Ch'u-lo Han'a şu mektubu yazdı: "Chung-yüan'da kargaşa yaşanıyor; ülke birkaç hükümdarlığa bölündü. Önceleri siz güçlüydünüz, bu yüzden herkes Türkler'in hâkimiyetine girmişti. Şimdi ise T'ang bütün imparatorluğu ele geçirdi. Ben kendi kelleme kaybetmekten korkmuyorum; ama sıranın size kadar gelmesinden endişe ediyorum. En iyisi o daha tahtını sağlamlaştırmadan Güney Chung-yüan'ı ele geçirmektir. Ben bütün kumandanlarımla hizmetinizde olmayı vaad ediyorum." Mesajdaki manayı kavrayan Ch'u-lo Han "hassa ordusunu"³ topladı. Bu ordu ikibin seçkin süvariden teşekkül ediyordu ve Kuzey Shan-si'ye giren Liu Wu-chou'yu desteklemesi amacıyla hanın kardeşi Bö-ri-şad kumandasında yola çıktı.

Başlangıçta müttefikler başarılı oldular ve T'ang'ın bölge valisi onları durduramadı⁴. "Ama bu defa sahneye Prens Li Shih-min'in cesur ve savaşçı Tabgaçları çıktı." Liu Wu-chou Türkler'in yardımıyla P'ing-chou'yu⁵ ele geçirmiş fakat başarısı da orada noktalanmıştı. Türkler Chin-yang'daki bütün gençleri esir alıp, ganimetlerle birlik-te steplere döndüler.

Müttefikleri tarafından yalnız bırakılan Liu Wu-chou Li Shih-min'in Tabgaçlarınca 620'de mağlup edilince Türkler'e kaçtıysa da, galiba Türkler yapılan işbirliğinde kendi itibarlarını zedelediği için onu öldürdüler. Böylece Türkler artık Çin İmparatoru'nun kanunî müdafileri haline geldikleri için, yardım istemek amacıyla kapılarını çalmaya başka gelen olmadı.

Daha sonra Li Shih-min Wang Shih-ch'ung üzerine yürüyerek mağlup etti. T'ou Hien-tê Wang'ın yardımına geldi. 620'de Lo-yang açıklarında vukû bulan çetin bir çarpışma sonunda her iki kumandan da mağlup edilip, esir alındı. Fakat Ch'u-lo Han son ümidini kaybedinceğe kadar yaşamadı ve 620'de çok korkulu bir ahvalde öldü. Ch'u-lo Han büyücülerin başarısızlıkla sonuçlanacağı şeklindeki

3 Biçurin, *Istoriya Kitaya*.

4 Biçurin, *Sobraniye*, I/246.

5 Shan-si'deki T'ai-yüan civarı 607'den itibaren P'ing-chou gubernatörlüğü adını almıştır. (Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, s. 52-53).

yorumlarının aksine hareket ederek, Sui hanedanına yardım vereceğini açıklamasından sonra bir "kan yağmuru" yağdı.⁶ Geceleri han esrarengiz çılgınlıkla iştihaya başladı ve Sui prensesi tarafından tedavi edilmesine rağmen hastalanıp öldü.

Acaba ne olmuştu? Sui hanedanı taraftarlarıyla han çok iyi dost olduklarına göre zehirlenme ihtimali söz konusu olamazdı. Muhtemelen bu hastalığın ve ölümün sebebi, kuzey ve batıda ortaya çıkan beklenmedik büyük problemlerin neden olduğu sinir krizleriydi.

Uygurlar

Büyük Gobi Çölü'nden kuzeye göçeden T'ie-le kabileleri Doğu Türk Hakanlığı tebaasının büyük kısmını teşkil ediyorlardı. Çin kaynaklarınca verilen resmi rakamlara göre bunların toplam nüfusu 100 bin, asker sayısı ise 15 bindi.⁷ Son rakam VII. Yüzyıldaki resmi verilere göre tamamen gerçek bir rakamdır. Onların parçalanmışlığından faydalanan Türkler, hem ağır vergiler koydular, hem de gençlerini zorla ordu saflarına kaktılar. Şibir-han döneminde böyle olmasına rağmen Ch'u-lo Han döneminde Uygur, P'u-ku, Toñra ve Bayırku kabileleri birleşerek Yaglakar (Yuo-luo-ko) boyu önderliğinde isyan ettiler.⁸ Bilahere Uygur hakanlığı'nın başında da bu boy bulunmuştur. Türkler için bu isyan tamiri mümkün olmayan felaketlere yol açtı. Her şeyden önce Çin üzerindeki baskıları azaldı ve yeni şekillenmiş olan T'ang İmparatorluğu rahat bir nefes aldı. Çin diplomasinin bu isyanda bir rol oynayıp oynamadığı bilinmiyor. Büyük bir ihtimalle Çinliler bu işte herhangi bir rol oynamamışlardı. Her halükarda Türkler onların bu işe karıştığını varsayarak Ch'u-lo Han'ın halefi olan kardeşi Kat [Ket] İl-han Tugbir⁹ doğu stepleri asilerin bölgesin-

6 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 183; Biçurin'de "kar" (1/247).

7 Chavannes, *Documents*, p. 89.

8 Tarihî kaynaklarda isyan tarihi gösterilmiyorsa da, Tölöslerin Şibir-han'a bağlanıp Kat İl-han'a isyan ettikleri nokta-i nazarından hareketle ben bu tarihi 620 olarak tahmin ediyorum.

9 Bu kelimenin yeni Çince okunuşu G.Grimaylo tarafından Ch'e-li olarak kabul edilmiştir. Biçurin'de Hiei, Chavannes'da Hie-li, Julien'de Kie-li şeklindedir. Bu, Kal'gren'de iet-lji, Raddloff'ta Katli olarak tashih edilmiş ve kelimenin kat (ket)-çok, büyük sözcüğünden geldiği belirtilmiştir. M. F. Khwan Kat İl-han olarak okunmasını teklif etmektedir. Çince bu kelime hakaret manası içermektedir ve Çinlilerin düşmanlarına verdikleri kötü bir isimdir ki M. F. Khwan tarafından menfaatperest anlamında çözülmüştür.

de kaldığı için otağını Hangay'a taşımak zorunda kaldı¹⁰. Asi kabileler bir orda teşkil etmediler ama monarşiden ziyade cumhuriyeti andıran bir kabileler ittifakı meydana getirdiler.¹¹ Yaglakar boyunun önderliğindeki yönetime paralel olarak bir de "Shih-kien/Sih-chin" (Şikien ve Sığın okunur) halkı kendi hükümlanlığını ilan etti. Fakat bilahere bu, babası tarafından sevilmediği için kovulan P'u-sa'nın hükümlanlığı halini aldı. "Cesur ve akıllı olan P'u-sa"¹² düşmanlarını altetmeyi başardı ve "P'u-sa'ya saygı gösteren oymağı onun hükümlanlığını tanıdı."¹³ Elbette bu Türk prensiplerine ve mücessem ülüş sistemine oldukça tersti. Ayrıca "hükümdar" kelimesi tarihî metinlerde başka bir mana verdiğinden "hakan" kelimesini karşılamamaktaydı. Nitekim P'u-sa'nın haleflerine gerçek durumu yansıtacak şekilde sadece "Hoei-hu reisi" denilmiştir.

Bu durumda biz Uygur birliğini Türkler gibi bir halk olarak değil, ancak kabilevi federasyon olarak kabul edebiliriz. Bilahere Türkler'le Uygurlar arasında çıkan kavga ise, birbirine diametrik tezat teşkil eden iki sistemin çatışması olarak yorumlanmalıdır.

Türkler ve Uygurlar aynı dili konuştular; "mera ve su durumuna göre" sürûleriyle beraber birlikte göç ettilerse de,¹⁴ bu benzerlikler sınırlı kaldı. Diğer konularda birbirlerinden yavaş yavaş uzaklaşmaya başladılar ama "yavaş yavaş"lar sonunda onların bir millet olarak kaynaşmasını engelledi. Bu noktadan hareketle Tôles kabileleri de Türkler gibi bozkurt ata efsanesine sahiptirler. Ancak Türkler dışı bir kurtla bir erkek çocuğun birleşmesinden türediklerini kabul ederken, Tôlesler kurda teslim edilen bir genç kızdan çoğaldıklarını varsayarlar.¹⁵ Görüldüğü gibi daha yolun başında erkekten ve kızdan türemiş olmak keyfiyetiyle efsanelerde paralel bir zıtlık kendini göstermekteydi. Fakat bu tesadüfî değildi. Zira VI-VII. Yüzyıllar arasında kutuplaşmanın sembolü olan iki farklı dünya görüşü temeldeki ayrılığa zemin hazırlamıştı: Gök ata, yer ana idi. Elbette gökle yer aynı olamayacağı için birincisi Türkler gibi erkek ve ikincisi Uygurlar gi-

10 Biçurin, *Sobraniye*, I/247.

11 Toñra ve P'u-ku, Selenge ile Orhon nehri arasına; Uygurlar Orhon-Tola arasına; Bayırkular Hen-tei ve Kingan arasındaki Kerulen nehrinin kuzeyine göçttiler. Bundan başka Baykal civarında ve Yukarı Angara'da Kurıkanlar hayat sürmekteydiler. (Grjmaylo, *Zapadnaya*, s. 275-276).

12 Biçurin, *Sobraniye*, I/302.

13 Chavannes, *Documents*, p. 89.

14 Biçurin, *Sobraniye*, I/302; Chavannes, *Documents*, p. 90.

15 Biçurin, *Sobraniye*, I/220-221, 229, 301.

bi yırtıcı olarak düşünöldü.¹⁶ Birbirine paralel bu iki efsanede azami derecede benzerlikler olmasına rağmen, kasıtlı bir tezat var gibi. Paleoantropoloji onların türeyişlerinde bir farklılık tesbit ettiğine göre herhalde bu tezat bir tesadüf değildi.

Göktürkler VI-VIII. Yüzyıllarda diğerk Türk kabilelerinden daha fazla mongoloid idiler. Tiflis'i kuşatan Türk kumandanlarıyla alay etmek isteyen "Gürcüler bir arşın eninde, bir arşın boyunda iri bir bal-kabağı alarak, onun üzerine farkedilemeyecek şekilde ağaç dalları, göz yerine uzunlamasına iki dirsek, bıyık yerine ise seyrek saçlar koyarak sakalsız bir insan çehresi.." ¹⁷ gösterdiler. Bu surette onlar bir Hun hükümdarını sembolize etmeye çalışıyorlardı. Elbette bu görünüş bir şeytanı¹⁸ andırıyordu ama kayalara oyulmuş Türk suretleri¹⁹ ve taş heykellerine de²⁰ birazcık benzerlik arz ediyordu.

Dolayısıyla Uygurlar da tıpkı sarı saçlı ataları "Ti"ler gibi Avrupalı tiplidirler.²¹ Çin tasvirlerinde Uygur, şişko burunlu, iri gözlü, alt dudaktan başlayan sakallı, gür bıyıklı ve kalın kaşlı olarak gösterilmiştir.²² Uygür höyüklerinde yapılan kazılar kesinlikle bu grubun Avrupalı görünümünde olduğunu ortaya koymuştur.²³

Her iki halk arasında benzemezlikler ve karakter farkları vardı. Her ikisi de oldukça savaşçıydı. Türkler han ve tarhanlarına aşırı şekilde bağlı olmalarına karşılık, Tölesler ve bu arada Uygurlar bağımsızlıklarına düşkün kabileler olarak herhangi bir yönetime bağlı kalmaya yanaşmıyorlardı. Bunlar zaferden sonra düşmana nefes alma ve toparlanma imkanı vererek, kabilelerine dönüyorlardı. Nitekim Kat İl-han onların bu durumundan faydalanarak T'ang hanedanına karşı hücumu geçmek veya savaşa devam etmek için yeterli zaman bulmuştur.

İki Kualisyon

Hakanlığın batı sınırında oldukça tehlikeli bir durum yüzeye gelmişti. T'ung Cabgu Han Doğu Türkleri'nin can düşmanıydı. Onun

16 Age., s. 214-215. Kızı döleyen kurdun göğü temsil ettiğ i varsayılır.

17 *Istoriya Agvan*, s. 108. Krş. Patkanov K. *Vanskiye nadpisi*, s. 263.

18 Artamonov, *Očerki drevneysey*, s. 78.

19 Gumilëv, *Altayskaya*, s. 113-114.

20 Gumilëv, *Statuetki*.

21 Gumilëv, *Dinlinskaya problema*, s. 21.

22 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, II/21.

23 M.K. Археологические экспедиции, 1959, с. 69.

hâkimiyetine tabi olan topraklar bütün Cungarya'yı içine alıyordu ve bu durumda Moğol Altay sıradağları doğu ve batı ordasını birbirinden ayırıyordu. Neyseki Kat İl-han'ın düşmanının kaderi batıya ve güneye bağlıydı. Çünkü henüz 620'ye doğru Sarı Deniz'den Akdeniz'e kadar uzanan toprakları kontrol eden askeri güç nihai olarak tevzi edilmiş ve böylece Türkler'in rolü, sadece kendileri için değil aynı zamanda bihahere onlara halef olanlar için de belirlenmişti.

Batı Türk hakanları önünde çözüm bekleyen iki dış politik problem duruyordu: Avarlar'ı itaat altına almak ve İran içinden bir kervan yolu açmak. Tek başına buna gücü yeterli değildi ama o dönemde Persler'i bozguna uğratan Bizans'la her iki konuda da müttefikti.

610'da Konstantinopol'daki iktidar değişikliğiyle tahta kabiliyetli kumandan Héraclius'un geçmesi dahi Bizans İmparatorluğu'nun durumunu kritik olmaktan kurtaramamıştı. Bizans'ın Avrupa kantonları, İran'la ittifak akdeden Avarlar'ca istila edilmiş; 616'da Mısır'ı kaybetmekle ise başkent açlık tehlikesiyle karşı karşıya gelmişti.

Persler ve Avarlar Bizans'ı kısıp almışlardı. Ancak İmparator Héraclius da, doğulu müttefiki Li Shih-min gibi askerî ve politik yönden kabiliyetli biriydi. Yaptığı propagandalar Kuturgurlar'da Avar hâkimiyetine karşı hoşnutsuzluk yaratmış; Avarlar durumdan haberdar olur olmaz para karşılığında Konstantinopol kuşatmasını kaldırarak 620'de Tuna'ya hücum etmişlerdi. Tabii bu durum Héraclius'a başkenti kurtarma imkanı sağladığı gibi İran cephesine sürdüğü az sayıdaki Anadolu ordusuna da takviye yollama fırsatı hazırlamıştı.

Héraclius'un planı İran güçlerini fethettikleri topraklarda tutarak, takviye birliklerini yokedip, onları savaşa devam edemez hale getirmektir. Bu savaş, çağdaş "haçlı seferleri"ne benziyordu. Çünkü Persler Jerusalem'in (Kudüs'ün) mukaddes yerlerini ele geçirmişlerdi. Ancak 623 Nisanında²⁴ Ermenistan ve Azerbaycan Ganzak'ı [Gence] üzerinden başlatılan birinci seferin başarılı olduğu söylenebilir. Buna rağmen, bütün esirlerini kaybedip, sadece peşlerinden takip eden Persler'in elinden Karalak Dağları'nda²⁵ kurtuldularsa da, Pers kısıpı altında dahi Dvin, Nahicevan ve Ganzak'ı yakıp yıktılar.

Kendisine müttefik arayan Héraclius Agvan, Iber ve Ermeni prensliklerine mektup göndererek "Şu kış günlerinde kendisini gö-

²⁴ Manandyan Ya. A. *Marşrutı*, s. 134.

²⁵ İran Azerbaycan'ı tarafındaki kuzey-doğu dağları. (Bkz. Manandyan, *Marşrutı*, s. 138).

nüllü olarak karşılayıp askerleriyle emrine girmelerini; isteğinin red-dilmesi halinde kendilerine kâfir muamelesi yapacağını, ordusuyla kalelerini alarak, ülkelerini yerle bir edeceğini” bildirdi.²⁶ Fakat Ermeni ve Gürcüler Pers boyunduruğunu Bizans boyunduruğuyla değiştirmeye cesaret edemezken, onların Agvanlı dostları kalelerini tahkim edip, koruyamadıkları güzel bağ ve bahçelerini Héraclius'un paralı askerlerinin emrine verdiler.

624'de üç Pers ordusu Héraclius'u kuşatma altına aldılarsa da o, “aşılmaz geçitlerden ve tehlikeli yollardan aşarak”²⁷ Nahicevan vadi-sine ulaştı. Persler piyade olarak geri çekilen Grekler'i takip etmeye başlayınca, Lazlar ve Abazgiler Bizans ordusunu terkettiler. Buna rağmen Héraclius Persler'i bir kere daha mağlup edip, Kilikia [Çukurova] ya, oradan da Sebasteia [Sivas] ya ulaşmayı başardı.

Askerî hareket böylece noktalandı. Esasen ricat halindeki bir ordunun ardardına zafer kazanmasıydı bu. Takviye kuvvetleri ve lojistik desteği olmadan yapılan bu manevra Héraclius'un nasıl askerî bir deha ve politik kişiliğe sahip olduğunu göstermek için yeterlidir.²⁸ Kalankaytlı Moses bu seferin haklı ve adilane neticelerini “Agvan Tarihi”nde anlatarak şöyle demektedir: “Persler ağır bir hezimete uğrasalar da, kendilerini takip edenleri kılıçtan geçirip, çarpışarak ele geçirdikleri dağları tutmak suretiyle düşmanı geldiği topraklara çekilmeye mecbur ettiler.”²⁹

Esasen Héraclius'un seferinin başarısız olması bir şey değildi ve düşman karşısında tek başına kalmış olması hepsinden daha kötüydü. Transkafkasya Hristiyanları, bu cümleden, sadece Khalkedonlular değil, hemen tamamı dini birliğe yanaşmıyarak İran'ın hükümranlığını kabul ettikleri gibi, Ortodoks imparator'a herhangi bir destek vermek şöyle dursun, bir de Kartli Hükümdarı Stephanos gibiler doğrudan ona karşı cephe dahi aldılar.³⁰

Bu arada yeniden harekete geçen Avarlar Persler'le birlikte Konstantinopol'u kuşatmaya hazırlanmışlardı. Bizans İmparatoru artık tez günde bir müttefik bulmalıydı ve hatta onu bulmuştu da.

26 *Istoriya Agvan*, s. 102-103.

27 Feofan Vizantits, *Letopis*, s. 250.

28 Noeldeke, *Aufsaetze zur persischen*.. p. 126.

29 *Istoriya Agvan*, s. 103.

30 Y. Takayşvili, *Istočniki gruzinskix letopisey*, s. 124, dn.3.

625'de³¹ Héraclius Andreas isimli "oldukça zeki ve kabiliyetli" birini sınırsız zenginlik vaadiyle Hazarlar'a gönderdi. Kuzey hanlığının umum valisi Cebu Hakan³²-ki hakanlıkta ikinci kişiydi- kendinden son derece emin bir şekilde şu cevabı verdi: "Onun (Héraclius'un) düşmanlarından intikam almak için geleceğim. Cesur yiğitle- rimle bizzat kendim yardıma geleceğim ve onun istediği gibi kılıcıma ve oklarıma bir savaş talimi yaptıracağım."³³ Başlangıç olarak da el- çiyle birlikte 1000 süvari yola çıktı. Bunlar İran topraklarından geçe- rek Héraclius'un karargahına ulaştılar ve böylece ittifak anlaşması pe- kiştirilmiş oldu. Bir sonraki yıl ise Agvanya ve Atrpatakan'a vaadedi- len birlikler gönderilecekti.

Hazarlar Kaspi civarındaki steplerde hakanlığın en büyük deste- ği olduklarından Bizanslı tarihçiler o günden itibaren Türkler'le Ha- zarlar'ı özdeşleştirmektedirler.³⁴

Böylece Batı Türk Hakanlığı, bir yandan Çin'e olan dostluğunu, diğer yandan Doğu Türkleri'ne karşı düşmanlığını sürdürürken Bi- zans-İran savaşının içine çekilmiş oldu.³⁵ Neticede düşmanlık halka- ları tamamlandı ve iki büyük kwalisyon yüzeye geldi: Bir yanda Bi- zans, Çin, Batı Türk Hakanlığı, diğer yanda Doğu Türk Hakanlığı, İran ve Avar Devleti.

İmdi bir soru: Acaba bu kwalisyonlar, diplomatik müzakerelerin bir semeresi miydi, yoksa devletler geçici i'tilaflar sebebiyle birbirle- rine karşı savaş düzenine mi girmişlerdi? Tıpkı 589'da olduğu gibi her iki kwalisyon üyeleri arasında kati alakalar olduğunu kabul et- mek gerekir. Persler ve Avarlar askerî müttefiktiler. Batı Türk Hakan- larından She-kui ve T'ung Cabgu'nun önce Sui (Suey), sonra T'ang hanedanlarıyla akdettikleri ittifak Çin salnamelerinde resmi olarak kaydedilmiştir.³⁶ Bizans'ın Çin'le, İran'ın Doğu Türkleri'yle ilişkileri konusundaki sorular ise cevap beklemektir. Bu tür ilişkilerin mevcu- diyetini ispat eden belgelere sahip değiliz ama *reductio ad silenti- um* yani mantîken varolduğunu nazarda tutmak gerekiyor. Bir kere İran bu olaya kadar ve hatta ondan sonra dahi Uzak Doğu'yla diplo-

31 *Istoriya Agvan*, s. 110.

32 Artamonov, *Istoriya xazar*, s. 155.

33 Agvan Tarihi'nde verilen kronolojide yanlışlık var. (Bkz. Artamonov, *Istoriya xazar*, s. 54).

34 Artamonov, *Istoriya xazar*, s. 155.

35 Bıçurın, *Sobraniye*, I/264; Chavannes, *Documents*, p.24

36 Bıçurın, *Sobraniye*, I/283; *Istoriya Kitaya*, VIII, defter 39.

matik münasebetler kurmuştur.³⁷ Binaenaleyh Doğu Türk Hakanlığı ile İran arasında VII. Yüzyılın 20'lerinde diplomatik ilişkilerin mevcudiyetini adem-i mevcudiyete tercih etmek gerekir. Ne yazık ki Arap fatihler Sâsâni arşivlerini yokettikleri gibi, Çinliler de düşmanlarının diplomatik sırlarını bilemezlerdi.

Bizans-Çin ilişkilerine gelince; Héraclius'un Hüsrev Perviz'in halefi Kawad Şiruya ile münferit barış anlaşmaları - ki en kötü ihtimalle Doğu Türkleri'nin son kıpırdanmalarıyla aynı döneme tesadüf etmiştir- akdetmesi bu ilişkilerin mevcudiyetine delalet etmektedir. Eğer Doğu Türkleri Batı Türkleri'ne bir darbe indirebilmiş olsalardı, Héraclius'u İran'la olan savaşında tek müttefikinden mahrum etmiş olacaktı. Halbuki Batı Türkleri'nin Azerbaycan'da elde ettikleri zafer Çinlilerce bilinmekteydi.³⁸ Galiba Doğu-Batı arasında devamlı seyr-ü sefer eden Soğdyanalılar müttefiklerini savaş haberleri konusunda bilgilendiriyorlardı.

Bu savaşın sebepleri ve savaşan güçleri yönlendiren saikler konusunda şunu nazarda tutmak gerekir ki, birinci kalısyon ortakları -Bizans, Çin ve Batı Türkleri- kervan ticaretinin geliştirilmesiyle özellikle ilgileniyorlardı. Bizans ve Çin'i ilgilendiren şeyin ne olduğu açıktır ve ayrıca izah gerektirmez. Sadece Batı Türk Hakanlığı'yla olan münasebetler biraz karışıktır. Daha önce izah edildiği gibi, iki kutup, daha doğrusu iki kabile gurubu bu kervan yolu için birbirlerine girmişlerdi: Suey hanedanı taraftarlarınca desteklenen bölgedeki Turfanlılar ve Kuzey Türkleri'yle ekonomik ilişki halinde bulunan kuzey-doğu göçebeleri -Dulular³⁹ ve Soğdiana ticari şehirlerine meyilli olan güney-batı göçebeleri-Nuşibiler. Bu şehirlerin ekonomik canlılığı tamamen Çinlilere ve Bizanslılara bağlı olduğundan, Nuşibiler Çin'den yana tavır takındılar. She-kui (611-618) ve T'ung Cabgu (618-630) hanlar Nuşibilerce desteklendiğinden Doğu Türkleri'ne karşı Çin'le, İran'a karşı da Bizans'la ittifak halindeydiler.

Şu halde birinci kalısyonu teşkil eden yerli ve bölgesel güçlerin Avrupa ile Çin arasında serbest ve emniyetli bir ticaret ağının kurulmasından yana olduklarını ileri sürmek yanlış olmasa gerektir. Halbuki ikinci kalısyonu teşkil eden taraflar farklıydılar. Avarlar her şeyden çok yağmacılıkla ilgilenmekteydiler. İran'ın Bizans'la hesap-

37 Bıçurın, *Sobraniye*, II/263.

38 Chavannes, *Documents*, p. 24, 171, 172.

39 Bıçurın, *Sobraniye*, II/291.

laşması uzun zamandır devam ediyordu.⁴⁰ Çin'de Doğu Türkleri'ne karşı takınılan hasmane tavır, onları sadece ekonomik yönden değil, aynı zamanda politik yönden de uçurumun ağzına getirmişti. Daha önce de açıkça görüldüğü gibi bu durum Suey hanedanının çökmesine zemin hazırlamıştı. Çünkü Türk hakanları bütün güçleriyle Çin'deki her tür isyan ve kargaşayı destekleyerek binlerce politik sığınmacıya kapılarını açmışlardı.⁴¹ Kat İl-han Çinli isyancılardan başka iki müttefik daha edinmişti.

Bir kere doğuda Kitanlar ve Tatabılar (Hi'ler) Uygurlar'a katılmayıp, hakanlığa sadakatlerini muhafaza etmişlerdi. VII. Yüzyılın 20'lerinde onlar Hakanlığın tölös kolunda yer alarak, Şibir-han'ın oğlu veliaht Prens Shih-po-pi'nin⁴² yönetimine girmişler; Kitanlar Çin'e karşı açıktan açığa bir düşmanlık sergilerken, Tatabılar daha da ileri giderek, yardım isteyen muhalefet liderlerinden Kao K'ai-tao ile işbirliği yapıp, Çin'in içlerine sokulmaya başlamışlardı.⁴³

Doğu Türkleri'nin ikinci müttefiki, 615'de Suey hanedanının çöküşü döneminde bağımsızlığını kazanmış olan Togon'du. Başlangıçta Togon hükümdarı Fu Yün yardım isteyen T'ang hanedanı taraftarlarına muavenet göstermiş fakat onlar rehineleri geri verince düşman tarafına geçivermişti.⁴⁴ Şunu nazarda tutmak gerekir ki, burada sadece ince politik hesaplar değil, aynı zamanda hem Çinliler'den, hem de müttefiklerinden - Batı Türkleri'nden- zarar gören Togon halkının kitle olarak maneviyatının çöküşü, harekete geçmelerine zemin hazırlamıştır. Togonlar çok güçlü değillerdi ama batı cephesinin uzunluğu Tabgaç gücünü dağıttığı için kuzey cephesi Türk darbelerine karşı açık ve zayıf kalmıştı. Bu yüzden Togonlar Türkler için değerli bir müttefiktiler.

40 İran yönetiminin barışı engelleyici çabalarına yukarıda değinilmişti. İranlılar 628'e kadar Hüsrev Perviz'in alaşağı edilmesi halinde dahi İranlı kumandanların şu sözünden çıkmadılar: Yol vergileri ödenip, çeşitli ülkeler bizim hükümlüğümüzü tanıyıncağa kadar! (*Agvan Tarihi*, s. 113) Elbette İran'ın ticareti engelleme politikası sadece tacirlerin değil, yöre ülkelerinin de Sâsâniler'den nefret etmelerine yol açmıştır. Savaşın diğer sebeplerini ise Bizans Tarihi'nden öğrenmek mümkün.

41 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 134, 182-183.

42 Çin kaynaklarında T'u-li Han yani tölös hanı olarak geçmektedir.

43 Biçurin, *Sobraniye*, I/362, 371.

44 Biçurin, *İstoriya Tibeta*, s. 69.

Hücum

Kat İl-han, kardeşleri arasında basit sınır kavgalarıyla başlayan savaşın Çin'in destek ve tahrikleriyle büyüyerek kendisi için dahi ölümcül tehlike haline geldiğini anlamıştı. Kendisine ancak bütün gücüyle indireceği bir darbe zafer sağlayabilirdi. "Atalarının ve ağabeylerinin yığdıkları servet, kalabalık mükemmel süvarileri bu işte dayandığı güçlerdi."⁴⁵

Savaşı başlatmak için zaman Türkler'den yanaydı. Çünkü Li Shih-min 621'de en seçkin ordularıyla Lo-yang cephesinde Wang Shih-ch'ung ve T'ou Hien-tê ile savaşmakla meşguldü.

İmparator Kao-tsu o dönemde dünyada Türkler'le savaşmaktan korktuğu kadar hiçbir şeyden korkmazdı. Ama tamamen yanlış bir yola saparak, dost olmak amacıyla Kat İl-Han'a 100 bin top ipek göndermişti. Hakan bu acz ve korkaklığı farkederek T'ang elçisini hapsetti. Ch'ang-an buna cevaben, savaşa birinci başlayan taraf olmak yerine iki Türk beyini -Je-hai* ve A-shih-te Tegin- hapsetti.⁴⁶

Shan-si'ye saldıran Türkler Ma-i kalesini ele geçirdiler. Tabgaç savaşçıları mağlup olmuş, kumandanları esir edilmişti. T'ang ordusunun Lo-yang'da kazandığı zafer durumu düzeltmiş gibi göründüyse de, mağlup ordunun subayları - daha önce bahsettiğimiz -Liu Hei-ta'yı başlarına kumandan seçerek yeniden savaşa devam etmişlerdi. Türk desteğindeki isyancılar 622'de Shan-tung'a girmeyi başarmışlar; bu arada Türkler'in ana kuvvetleri Ping-chou'ya girmiş ve orada kalabalık bir askerî güçle birleşmişler, böylece de Liu Hei-ta doğuda başarılı olabildi.

Düşman kuvvetlerinin karşı saldırıya geçerek Türkler'i Ma-i'den çıkarma teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlandı; üstelik Türkler düşmanın bozgun yemesinden sonra Yai-men'e girerek Feng-chou ve Lu-chou'yu tahrir edip, her iki şehirden 50 bin esiri steplere götürdüler.

T'ang İmparatorluğu ancak bütün güçlerini cepheye sürmek suretiyle Türkler'i durdurabildi. Li Shih-min ve ağabeyi Li Hien-ch'eng sadece çok ileri çıkan bazı Türk birliklerini mağlup ederek, merkez güçlerini geri çekilmeye mecbur bıraktılar. Yine de Türk hakanı kendisini bir ön barış anlaşmasına razı eden hediyeler koparmayı başar-

⁴⁵ Biçurin, *Sobraniye*, I/247.

* Başka kaynaklarda Je-han. (çev.)

⁴⁶ Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 395, 420.

dı.⁴⁷ Fakat bu meş'um bir hata idi. Zira Türkler hücum tempolarını kaybetmişlerdi.

Bu fasıladan faydalanan T'ang veliaht prensi Hien-ch'eng, Liu Hei-ta'ya yönelerek kumandanlarını paralar verme vaadiyle satın alıp, ordusunu bölmeyi başardı. Liu Hei-ta daha ne olduğunu anlayamadan en yakın silah arkadaşları tarafından yalnız bırakılınca, para ile satın alınanlar tarafından tutuklanıp T'ang prensine teslim edildi. Liu Hei-ta 7 Şubat 623'de öldürüldüyse de doğudaki isyan genişleyerek devam etti.⁴⁸

Aynı günlerde batıda Shen-si'yi istila eden Togon güçleri hezime-te uğratıldı. T'ang generali savaş sırasında o güne kadar hiç denenmemiş bir taktiğe başvurmıştu: Savaş alanına yakın bir tepeye çıkan müzisyenler rakedip gösteriye başlamışlar, Togon askerleri onları temaşa edip, özellikle güzel Çin kızlarını seyrederken, Çin ordusu arkadan sokulup âni bir saldırıya geçmişti. Çinliler esir almamışlar, sadece bozkır atlarına sahip olan Togonlular kurtulabilmişti.⁴⁹

623 sonbaharında Türkler yeniden saldırıya geçtilerse de kış yaklaşmakta olduğundan sınırlı bir başarıyla yetinmek zorunda kaldılar.⁵⁰ Ancak 624'de Türk hakanları -Kat İl-han ve yeğeni Tölös-han Shih-po-pi- bütün cephelerden saldırıya geçerek "herkesi korkudan titrettiler."⁵¹ Onlara karşı sadece iki kolordu karşı çıkabildi ki onlar da Li Shih-min ve kardeşi Li Lung-ki tarafından kumanda ediliyordu. Türk ordusunun karşısında duramayacağını anlayan Li Shih-min öne çıkarak Kat İl-han'ı teke tek dövüşe davet etti. Kat İl-han güldü fakat cevap vermedi. Bunun üzerine Li Shih-min sinirle Shih-po-pi'nin kanşısına gelip atının dizginini alarak yüksek sesle şöyle dedi: "Biz herhangi bir anlaşma yapmadık ama zor durumdaysan sana yardım edebilirim. Yoksa yeminini unuttun mu? Kanlı bir savaşla zafere ulaşabilir misin?"⁵² Tölös hanı herhangi bir cevap vermedi fakat gerçekten Li Shih-min'le gizli bir ilişkisi olup olmadığı, yahut bunun Türk hakanlarını birbirine düşürmek isteyen T'ang veliahtının kurnazca bir planı mı olduğu anlaşılamadıysa da, her halükarda o amacına ulaşmıştı.

47 Julien, *Documents*, 4/210-211.

48 Gaubil, *Abrégé*, p. 429.

49 Mailla, *Histoire*, VI/23; Biçurin, *Istoriya Tibeta*, s. 89-90.

50 Julien, *Documents*, 4/212.

51 Age., p. 214.

52 Agy.

Yeğeninin gizli işler çevirdiğinden şüphelenen Kat İl-han savaş-tan vazgeçti. Barış anlaşması yapıp hiçbir netice vermeyen müzake-relere geçildi. Bu arada yağmurlar başlayıp Türk süvarilerinin ok-yayları ıslanınca hanlar geri çekildiler. Bu süre zarfında imparator ve mevkebi öyle korkulu günler geçirdiler ki, başkenti güneye naklet-meyi bile düşündüler fakat Li Shih-min bunu yapmaları halinde ken-dini öldüreceğini belirterek onlara mani oldu. Sınırlarda istihkam tedbirleri alınmış ve Türkler'in nehir yoluyla sızmalarını önlemek için Huang-ho nehrine bir filo indirilmişti.⁵³ Daha sonra imparatorun elçisi batı steplerine gelerek T'ung Cabgu-han'ı Doğu Türkleri'ne karşı askerî ittifak akdetmeye zorlamaya başladı.⁵⁴

Görünüşe göre Kat İl-han geri çekilişini sağlam bir barış anlaş-ması için yeterli sebep olarak görüyordu. 624 yılı sonlarında Tabgaç-lar bütün Çin'i ele geçirip, ülke içinde T'ang hanedanına karşı dura-cak hiçbir güç kalmadığı için, daha fazla savaşa devam niyetinde de-ğildi. Bu yüzden imparatora da makul görünen bir ticari işbirliği an-laşması teklif etti⁵⁵ fakat imparator tam olarak savaşa hazırlandığından Kat İl-han kısa süre sonra sukût-u hayale uğrayacaktı.

625'de Türkler yeniden Shan-si'ye girdiler. Birliklerden biri mağ-lubiyete düşer kaldıysa da, diğeri muhteşem bir zafer elde etti. Türk hücumları her zamanki gibi başarılıydı fakat kale kuşatmaları bir ne-tice getirmiyordu. Savaşın kaderi ancak meydan muharebelerinde be-lirlenecekti fakat Çin'deki dahili hadiseler şiddetli bir çözülmeye yol açtı.

Çin'de Darbe

Piyade birliklerinin sabık generali Li Yüan enerjik, kararlı ve se-batkardı. Fakat İmparator Kao-tsu olduktan sonra endişeli ve tedir-gin biri olup çıkmıştı. Çin VII. Yüzyılda çalkalanmaya başlamıştı. Füt-uhatlar azalmıştı ve iç sükun gerekliydi ama Li Yüan bu işin üstesin-den gelecek kabiliyette biri değildi. İyi bir general olmasına rağmen politik uzak görüşlülüktен yoksundu. Zaferden sonra yorulmuş ol-manın verdiği rehavet ve içinde bulunduğu şartların dürtüklemesiyle küçük muhalefetleri ortadan kaldırmaya soyunmuştu.

⁵³ Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 447.

⁵⁴ Biçurin, *Istoriya Kitaya pod 624 g.*

Sui hanedanını koruyan Kuan-lung grubuna mensup büyük toprak sahiplerinin hepsi ölmemişti. Bunların çok büyük bir kısmı genel aften yararlanıp minnetlerini arz ederek saraya koştular.⁵⁶ Onlar Ch'ang-an'da öyle bir birlik teşkil ettiler ki Kao-tsu bile bu birliğe yanaşıp, desteğini sağlamaya mecbur kaldı. Onların istediği Sui dönemi düzeneni ihya edip, imparatorluk ailesine sarayda dertsiz bir hayat sağlamak, Künfüçyanist devlet memurlarından itimada layık olanları işbaşına getirtmekti. Geniş halk kitleleri ve reaya ise daha sefil duruma düşecek, canla başla çalışıp vergisini ödeyeceklerdi. Bu akımın başında görünüşe göre veliaht prens Li Hien-ch'eng ve imparatorun üçüncü oğlu prens Li Lung-ki vardı.⁵⁷

Bu program gereğince Ch'ang-an'da bir akademi tesis edildi.⁵⁸ Konfüçyanist profesörler burada devlet erkanının ve diğer üst düzey görevlilerin çocuklarını devlet işlerini çekip çevirmeye hazırladılar. Fakat 24 Mayıs 626'da Budizm ve Daoizmin sınırlandırılması yolunda bir ferman çıkarıldı. Fermana göre bahşılardan büyük bir kısmı vergiye bağlanırken, tapınakların mülkleri de hazineye aktarıldı.⁵⁹ Sabık tarihî gidişin tersine çevrilme denemesiydi bu.

Yeni düzenin kurbanları, ünvan sahibi zenginlerin tekrar enselerine binmeye çalıştıkları halk kitleleri; bütün vaktini sınır muhafızlığında geçirdiği ve parası olmadığı için rütbe imtihanlarına katılamayan ünvansız saray hadimleri; kardeşlerinin kendisine askeri hizmetten nefret ettikleri başkumandan Prens Li Shih-min; Budizm ve Daoizme sempati besleyen geniş halk yığınları ve keza tevazu sahibi yahut profesyonel öğrenciler arasına katılmalarını sağlayan torpilden yoksun kültürlü kişilerdi. Yeni programın amacı Çin'i Türkler'in kapütülasyonuna açmaktı. Ch'ang-an'da ise başkentini güneye taşınması ve barış şartlarının yerine getirilmesinin münakaşası yapılıyordu.⁶⁰ Bütün bunlara karar verecek taraf ise saray değil, Prens Li Shih-min'in kumanda ettiği ordu idi.

55 Julien, *Documents*, p. 216; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 454.

56 Yue, *Oçerki*, s.199.

57 Olayların seyri üzerinde tahminde bulunmak yazara gerçek bir çalışma imkanı sunmaktadır. Prensler arasındaki kavgaları inceleyen diğer araştırmacılar bunları taht kavgasının başlangıcı olarak görmektedirler.

58 Cordier H., *Histoire*, p. 408.

59 Gaubil, *Abrégé*, p. 432.

60 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 245; Cordier H., *Histoire*, p. 409; Chavannes, *Documents*, p.262.

Saray grubu bütün gücüyle ordu kumandanları arasındaki muhaliflerini ortadan kaldırmaya girişti. Bir ziyafet sırasında Li Shih-min'i zehirledilerse de, o ölmedi ve ağır bir hastalıktan kurtulup ayağa kalktı. Bu olaydan sonra daha dikkatli hareket edip, kışlasında, savaşıları arasında yaşamaya başladı. Bu defa kardeşleri babalarından onu saraya çağırmasını istediler. Niyetlere sarayda işini bitirmekti. Li Shih-min onların niyetleri konusunda uyarıldıysa da, Çin âdetlerine göre babasına ve imparatora itaatsizlik edemezdi. 2 Temmuz 626'da davete gitti. Fakat iyi silahlanmış, en cesur ve savaşçı kalabalık bir grupla saraya geldi. İçeri elinde silahla, büyük silahşör Ch'ing-tê ile yan yana girdi. Hien-ch'eng hiçbir şey demeden Li Shih-min'e ok attı. Fakat oku isabet etmedi. Li Shih-min'in attığı ok ise tam hedefini buldu. Çin-de de Li Lung-ki'yi okladı ve böylece saray Li Shih-min'in kontrolüne geçti. Yaşlı imparator olup biteni öğrenince oğlunu affedip, veliaht ilan ettikten başka, Budizm ve Daoizmin üzerindeki yasağı kaldıran bir de ferman çıkarttı.⁶¹ Bütün bu olayların etrafta duyulmaması mümkün değildi.

4 Eylül 626'da Li Yüan, T'ai-tsung ünvanını alan oğlunun lehine tahttan feragat etti. Olayların bu şekilde gelişmesinin manasını Doğu Türkleri'nin hakani Kat Il-han çok iyi anlamıştı.

Yeni imparator dış savaştan çok iç barışa önem verdi: Kardeşlerinin hempalarının büyük kısmını affederek, tebaanın neredeyse tamamı için genel af çıkardı. Sonra saraydaki 3 bin cariyeyi⁶² serbest bıraktı. Saray giderlerini ve lüksü kısararak, vergileri yarıya düşürdü. Sırtını dayadığı saray hadimlerini "tuzağa düşürerek"⁶³ onların soy kütüklerine göz attı. Bu imtiyazlı sınıf Sui hanedanı döneminde zenginleşmiş büyük toprak ağalarıydı ve onlara ağır bir darbe indirdi. Böylece orduya ve halka darbe indirmeye çalışan saray kenelerinin kökünü kuruttu. Ordu içinde maceracı unsurlar süratle temizlendi ve devlet çarkının işleyişi normal hale getirildi. Cephedeki durum da daha iyiye gitti. Çin'deki bu ıslahatlar herkesten önce Doğu Türkleri'nce hissedilmişti.

61 Gaubil, *Abrégé*, p. 435.

62 Güzel kızları saray hizmetinde çalıştırmak ağır sorumluluk isteyen bir şeydir. Hem odalık, hem de hizmetçi olarak sarayda tutulan bu kızların yarınları meçhuldü.

63 Yüe, *Oçerki*, s. 200.

Barış Anlaşması

T'ai-tsung ağır, bir miras devralmıştı. Suey hanedanı döneminde Çin halkının üçte ikisi yok olmuştu.⁶⁴ Pekçok köylü öldürülmüş ve ya açlıktan ölmüş, birçoğu tarlasını bırakarak kaçmıştı. Bir görevli imparatora takdim ettiği raporda şöyle diyordu: "Doğuda Lo ve I kasabalarından Shan-Tung'da Ha-i ve Ta-i'ye kadar çok az insana rastlanmaktadır. Buralarda gözün alabildiği kadar geniş alanlarda vahşi çalı ve otlardan başka bir şey yok."⁶⁵ Halbuki Türk saldırıları devam ediyordu ve onlar "Çin topraklarını tozlu yol etmişlerdi."⁶⁶ O aylarda prensler arasında taht kavgası başlayınca Türkler savaşı harabe haline gelen Shan-si'den Kan-su'ya taşıyarak, bu şehri yakıp yıktılar.⁶⁷ Amaçları galiba herşeyden önce savaş masraflarını yerli halkın omuzuna yüklemek, ikinci olarak hesaplarına uygun düştüğü için Togonlu müttefiklerini savaşın içine çekmek⁶⁸ ve üçüncü olarak da başkente dalıp, mahvolmuş tebaayı devlete karşı ayaklandırmak için baştaki yönetimi kaleye kapanmaya mecbur etmektir.⁶⁹ Bu hücum her şeyi bitirecek gibi görünüyordu ama imparator ve aynı zamanda başkumandan olan T'ai-tsung Li Shih-min kabiliyet ve metanetiyle ümitsiz gibi görünen bu açmazdan kurtulmayı başardı.

23 Ekimde Kat Il-han yüzbin kişilik bir orduyla Ch'ang-an'a saldırdı. İmparator savaşmaya karar verdi. Çin ordusu şehirden çıkıp savaş düzenine girdi. Topu topu birkaç adamıyla Wei nehrine gelen imparator hainlik ettiği için hakana sitekler yağdırmaya başladı. Sonra ona iyice yaklaşp, atının dizginini tutarak savaşmaya hazırlanmasını söyledi.⁷⁰ Onun sert tavırları ve Çin ordusunun savaş düzeni alması hakan ve Türk beyleri üzerinde tesirini göstermekte gecikmedi. Aynı gün barış yapıldı ve bunun anısına köprüde beyaz bir at kesildi. Böylece Türkler imparatorun ricasıyla aldıkları bütün esirleri iade ederek steplere geri döndüler.

Burada şunu nazarda tutmak gerekir ki imparatorun bu tür bir savunması saldırıya hazırlanmış olan Türkler'i Çin'in müttefiki hali-

64 Age., s. 205; 606'da 8.900.000 aile vardı. 627'de ise bu rakam üç milyonun altına düşmüştü.

65 Agy.

66 Biçurin, *Sobraniye*, I/253.

67 Age., s. 252.

68 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, I/90.

69 Biçurin, *Sobraniye*, I/253.

70 Julien, *Documents*, 4/220.

ne getirmiş; Kat İl-han da kendi göçebelerini korumasız bırakmak riskinden kurtulmuştur.

Wei nehrinde yapılan barış anlaşması T'ung Cabgu Han'ı doğudan eli boş döndürdüyse de Bizans-İran savaşının ayyuka çıktığı batıda zararını telafi edebildi.

Varılan anlaşmayı imparator T'ai-tsung kendi açısından değerlendirdi. Bir dostunun neden savaşa girip, düşmanını yoketmediği şeklindeki sorusuna, bunun mümkün, hatta kolay olduğunu fakat amaca ulaştırmayacağı şeklinde cevap verdi. Ve devamla düşmanın mağlup edilebileceğini ama galip gelinemeyeceğini, bunun da düşmanı daha da kuvvetlendireceğini belirtti. "Onlar şimdi bazı hediyeler ve bir miktar ipek alarak burunları havada dolaşacaklar ama bu onların yokolmasına yol açacak."⁷¹ T'ai-tsung haklıydı. Barıştan sonraki üç yıl imparatorluk dinlenmiş ve toparlanmıştı. Halbuki Türk hakanı kaybettiği inisiyatifini geri kazanamamıştı. Bir hiç için yapılan saldırı ancak ağır bir hezimetle beraberinde getirirdi ve Türkler bunu çok geçmeden anlayacaklardı.

71 Biçurin, *Sobraniye*, I/253-54.

XV YÜZYILDA DÜNYA SAVAŞI

Kafkasya İstilası

626 yazında Avarlar ve Persler yeniden Konstantinopol'a saldırdılar. Bu olay Kat II-han'ın Doğu Türk süvarilerinin başında Çin'e saldırdığı aynı döneme rastlıyordu ve iki saldırının birbirini takiben vukû bulması ancak bir tesadûf olabilirdi. Avar süvarileri Haziran ayı içerisinde imparatorluk başkentini kara tarafından koruyan uzun surlara dayandılar. Persler ise Boğaz'ın mavi sularına ulaşıtlarsa da, Grekler onların Avrupa yakasına geçmelerine izin vermeyince, Avarlar saldırıyı tek başlarına yürüttüler. Fakat 7 Ağustos'ta ağır bir hezimetle uğrayıp kuzeye kaçtılar. İranlılar da Suriye'ye saldırdılar. Héraclius yeniden bir karşı saldırıya geçme imkanına sahip olduğu halde, bu defa uzun bir süre yardım beklemeye mecbur kaldı.

Wei Nehri barışı T'ung Cabgu Han'a şerbest hareket imkanı vermişti. Doğu sınırlarında sükûnet sağladığından Bizanslılara yardım vermek maksadıyla ordularının bir kısmını batıya kaydırđı. Persler, Transkafkasya'ya açılan Derbent istihkamlarının zaptolunamayacak şekilde muhkemliğine güvenerek Türklere fazla ehemmiyet vermediler. Yine Hüsrev Anuşirvan tarafından kurdurulan ve dağdan Hazar Denizi'ne kadar 40 km. boyunca uzanan¹ surların sağlamlığı düşman süvarilerine karşı bir bariyer ümidi gibi görünüyordu.

Düzenli Pers ordu birlikleri batıyla meşgul oldukları için Agvanlar yeni düşmana karşı kendi başlarına müdafaaya mecbur kalmışlardı. Agvan gönüllüleri pek iyi silahlanmamışlardı. Silahları ok ve harbeden ibaretti. Fakat bunlar kaliteli zırhlar ve kalkanlar karşısında et-

1 Artamonov, *Drevniy Derbent*, s.129; K.V. Trever, *Oçerki*, s. 267 vd.

kisizdi.² Ordunun büyük kısmında kalkan ve harbe vardı³; sadece kumandanlar o günün modern silahlarıyla donanmıştı. Yelme üzerinden keçeli kaftan giymişlerdi ve bunlar ok ve mızrağa karşı etkiliydi⁴. Ermeni ve Gürcü'lerin savaş giysileri de aynı idi. Elbette bunlar zırhlı Türk süvarileri karşısında tapır tapır döküleceklerdi.

Derbent surları oldukça kalın taşlardan yapılmıştı ve 18-20 metre yüksekliğindeydi. Üzerinde kuzeye doğru uzanan otuz da kule vardı. Üç kapısı demirdendi. Surun doğu ucu Hazar Denizi'nin içinde son buluyordu. Esasen her kale ancak iyi savunulduğu zaman muhkem sayılırdı⁵.

Derbent saldırısı Kalankaytlı Moses tarafından çok mübalağalı bir şekilde anlatılmıştır: "... Gayşah (Agvan prenslerinden İran genel valisi) İran şahının büyük doğu deniziyle Kafkas dağları arasında haşmetli bir yapı kurmak için ülkemizi allak bullak ederek mimar ve inşaat malzemeleri getirip kurduğu muazzam surlar üzerindeki büyük Çor⁶ şehrinin koruyucu ve ordularına ne olduğunu gördü. Şehir sakinleri korkunç görünümlü, iri yarı, geniş yüzlü, kadınlar gibi saçlarını iki belik yapmış karınca sürüsü gibi çok kalabalık düşmanların üzerlerine saldırdığını ve özellikle dolu gibi tepelerine yağan sivri okları görünce korkudan titrediler. Düşman kudurmuş vahşi kurtlar gibi üzerlerine hücum edip, şehrin sokak ve meydanlarında onları parça parça doğradı. Erkek, kadın, yaşlı, genç, çoluk-çocuk demeden, hatta sakat oluşuna bile bakmadan kılıçtan geçirdiler. Analarını emen bebeler dahi onların kalbini yumuşatamadı. Aksine bebeler analarının göğüslerinden süt yerine kan emdiler. Kamışlardan yükselen alevler, arkasında yırtıcı hayvanların küçük kuşları parçalamasını andıran izler bırakarak bir eşikten öbürüne sırıyordu."⁷

Zaptolunamaz diye bilinen kalelerin düşüşü bütün Agvan'da paniğe yol açtı. Agvanlar önce kendi kaleleri Partav'a sığındılar fakat onun da fazla dayanamayacağını anlayınca, çıkıp dağlara kaçtılar.

2 K.V. Trever, *Oçerki*, s. 287.

3 Struve V.V. K.V. Struve'nin *Oçerki...*'ne haşiye. s. 177.

4 Trever K.V. *Oçerki*, s. 288.

5 Belazuri surların korunmasında yüz kişilik bir Pers süvari birliğinin görev aldığını (Trever, s. 283) belirtmektedir. Demek ki garnizonun geri kalan kısmı yerli gönüllülerden teşekkül etmişti.

6 Çor : Derbent'in Ermeni dilindeki ismi. *Istoriya Agvan*, s. 105.

7 *Istoriya Agvan*, s. 105. Age., s. 107.

Türk ve Hazarlar Kagankatuyk halkını avlamaya başladılar. Bir kısmı öldü, kalanları da esir edildi.

Daha sonra sıra Gürcüler'e geldi. Türkler ve Hazarlar “nazik ve müdafaasız olan büyük ticaret şehri Tiflis'i kuşattılar.”⁸ Kısa süre sonra İmparator Héraclius da ordularıyla gelip onlara katıldı.

Kumandanların buluşması tam bir bayram havası içinde gerçekleşti. İmparatora yaklaşan Cabgu onu omuzundan öpüp tâzim kıldı. İmparator ise onu, kendi oğlunu kucaklıyormuş gibi doğrultup başına basarak tacını başına koydu. Daha sonra Hazar kumandanı için ziyafet tertiplendi. Her birine çok değerli hediyeler verildi. İmparator Cabgu'ya kızı Eudokia'yı vereceğini vaadetti.⁹

Fakat kumandanların karşılıklı kompliman ve nezaketlerine rağmen kuşatma kötü gidiyordu. Pers garnizonu Tiflis'te oldukça muhemmdi. Cesur hükümdar Stephanos kellesini kaybetmek pahasına tek taraflı bir hücum yaptıysa da¹⁰ silah arkadaşları yine de teslim olmayı reddettiler. Taraflardan hiçbiri saldırıya geçmek istemedi. Héraclius askerlerini bir kenara çekerken, Cabgu süvarilerine kıyamadı. İki ay devam eden kuşatmadan sonra Hazarlar gelecek sonbaharda yenden gelecekleri vaadiyle çekip gittiler¹¹.

Héraclius'la birlikte kırk bin kişilik bir kuvvet kaldı. Bunların başına da Cabgu kendi oğlu Böri-şad'ı bıraktı. Bunlar da yavaş yavaş çekip gidince “Héraclius tek başına kaldı.”¹²

Tiflis'te halk sevinç gösterileri yaparak imparatora “keçi”¹³ lakâbı taktılar. Héraclius kendisine takılan bu lakabdan hoşlandı. Çünkü Danial'ın kitabında batıdan gelen bir keçinin doğu koçunun boynuzunu kıracağı yazılmıştı. 627 sonbaharında¹⁴ kuşatmayı kaldırıp, dinlenmiş olan ordusuyla arkadan dolaşarak düşmanına bir sırt darbesi vurmak istedi. Ahalsih'a kadar batıya çekilerek güneye yöneldi ve Dvin'in yukarısından Araks'ı (Aras) geçti. Oradan Urmiye Gölü çevresini dolaşarak 12 Aralıkta Rahzad kumandasındaki Pers ordu-

8 Age., s. 107.

9 Artamonov, *Oçerki drevneyşey*, s. 57.

10 Brosset, *Histoire de la Géorgie*, p.225-229. *Istoriya Agvan*, s. 108.

11 *Istoriya Agvan*, s. 108. Feofan Vizantiets, *Letopis*, s. 236.

12 Feofan Vizantiets, *Letopis*, s. 236.

13 İmparatorun kanlı düğünü ima ediliyor.

14 Kulakovskiy Yu. *Istoriya Vizantii*, s. 93-94.; G.N.Vernadsky, *Ancient Russia*, p. 202.

sunu mağlup ettiği Nineviya harabeleri etrafındaki Tigros'a ulaştı¹⁵. 628 yılı Ocak ayı başlarında Grekler şah ordusunu yenerek Ctesiphon'daki kalesini yakıp yıkarken İranlılar hiç bir şey yapamadılar.

İran'ın dahilî imkanları tükenmişti ve kimse Héraclius'un muzaffer ilerleyişini durdurabilecek durumda değildi. Gelecekteki savaşlardan ümitlerini kesmiş olan İranlı kumandanlar 28 Şubat 628'de askerî bir darbe gerçekleştirerek Hüsrev'i tahttan indirip, kellesini kestiler. Ondan boşalan tahta oğlu Kawad Şiruya'yı geçirerek, Héraclius'un da hiç beklenmedik bir şekilde razı olduğu barış anlaşması akdettiler. Fakat Türkler ve Hazarlar savaşa devam ettiklerinden bu anlaşma ancak kısmî ve münferid bir barış anlaşması olarak kalacaktı.

Héraclius'un bu garip tutumunu tahlil edecek olursak, bunun sebebini beş yıl boyunca lojistik destek olmadan düşmana ölümcül bir darbe vuramadığı ve vuramayacağını anlamış olması şeklinde izah edebiliriz. Suriye ve Anadolu'nun bir kısmı İranlılarca işgal edilmişti. Transkafkasya Hristiyanları ya tek başlarına hareket edip Hüsrev Perviz'le ferdî anlaşmalar imzalıyorlar, ya da Iberli Stephanos gibi İran'la politik amaçlı ittifaklar akdediyorlardı. Sadece Hazarların yardımı Héraclius'a rahat bir nefes aldırmişti ve Transkafkasya'daki İran taraftarı hareketleri boğan Türk-Hazar'lar olmadan Ctesiphon yürüyüşü başarıya ulaşamazdı.

Acaba Héraclius'u, böylesi değerli müttelikleri bırakıp, tam manasıyla münhezim olduğu bir sırada ezeli düşmanına nihai darbeyi vurmaktan vazgeçiren ne idi?

Bir kere Khalkedon'da karargah kurmuş olan Şahrvarâz'ın ordusu –ki İran'ın yegane gerçek gücüydü– 628'de Héraclius'un oğlu Konstantin'le anlaşma aktederek Hüsrev'e isyan etmiş ve şehinşaha karşı savaşmak için tekrar vadiye dönmüştü. Bu isyanın sebebi, itaatsizliğinden ötürü Şahrvarâz'ın öldürülmesini emreden Hüsrev'in mektubuydu. Bu mektup Greklerin eline geçmiş, onlar da onu Şahrvarâz'a ulaştırmışlardı. Şahrvarâz mektuba 400 subayın ismini daha ilave ettikten sonra açıklayarak, onları kendini tahta geçirecek bir isyana girişmeleri konusunda tahrik etti.¹⁶ İkinci kumandan Şahin ise batıda hâkimdi ve o da durumdan memnun değildi. Çünkü Hüsrev

15 Manandyan M.Ya. *Marşrutı*, s. 148-152. Pigulevskaya, *Vizantiya i İran*, s. 268

16 Pigulevskaya, *Vizantiya i İran*, s. 268; Lebeau, *Histoire*, p.141-143.

onu ordudan tardederek yargılamaya hazırlanmıştı. Neyse ki Hürev'in ölümü Şahin'in hayatını kurtarmıştı¹⁷.

Şu halde batıdaki olayların Héraclius'u bu barış anlaşmasında aceleci davranmaya iteklediğini açıkça söyleyebiliriz. Bunun tek bir cevabı olabilir ki o da Héraclius'un dışladığı müttefikleri tarafından terkedilip, zaferinin meyvelerini toplayamamaktan korkmuş olmasıdır. Bu bir ihtimaldir ama sonuçlarının ne olacağı kestirilemeyen 627 doğu vakıalarıyla bağlantılı olduğu söylenilebilir.

Endişeli Müzakereler

Wei Nehri anlaşması yapıldıktan sonra ilk başlarda herşey yolunda gidiyordu. Steplerde herkes hanın kahramanlık haberlerini kulaaktan kulağa aktarıyordu ve 627'de Seyanto kabilesi Batı Hakanlığı'nın hâkimiyetinden çıkıp, Doğu Hakanlığı'na bağlanmıştı¹⁸. Bir bakıma bu olay Doğu Hakanlığı için büyük başarı sayılırdı. Diğer yandan Seyanto kabilesinin bu iltihakı Doğu Türk devleti içinde Töles unsurunu kuvvetlendirmişti. Uygur'larla birlikte hareket eden Seyanto prensi I-nan ile Uygur Prensi P'u-sa birbirlerini karşılıklı desteklemişlerdi.

Türkler için mevcut durumda en tehlikelisi gayr-ı mennun tebaanın sayısının çokluğu idi. Çin kaynaklarına göre Uygurlar 100 bin kişiye ulaşmıştı ve bunun 50 bini (?) savaşçıydı. Seyantolar ise 70 bin çadırdı¹⁹, yani daha kalabalıktılar. Bu kadar kalabalık ve oldukça savaşçı bir tebaayı hâkimiyet altında tutmak ancak onların rızasıyla mümkündü fakat politik vaziyet Türk hakanlığına bu imkanı vermiyordu.

Wei Nehri anlaşması Kat Il-han'ı pek tatmin etmemişti: T'ang İmparatorluğu'nun gücü daha da artmış ve yenilmez gibi görünmeye başlamıştı. Buna karşılık İranla kıyasıya bir savaşa girdiğinden ve kuvvetlerini Transkafkasya'ya kaydırduğundan Batı Türklerinin hücum tehlikesi asgarîye inmişti. Kat Il-han yeni bir savaşa niyetlendiği için, ilk ağızda T'ung Cabgu'nun T'ang hanedanından bir prensesle evlenmesini engelledi ve gelini almak için topraklarından geçilme-

17 Tabari, Noldeke, p. 294.

18 Bu olayın tarihi Grjimaýlo'da (*Zapadnaya*, s. 247) tahmini olarak gösterilmiş fakat Liu Mau-tsai (*Die Chinesischen*, s.722) tarafından da tasvib edilmiştir.

19 Biçurin, *Sobraniye*, I/302, 339; Chavannes, *Documents*, p.175.

sine izin vermeyeceği konusunda uyardı. T'ung Cabgu küplere bindiyse de, bir şey yapacak durumda değildi.²⁰ Fakat şans Türk hanından bir kere yüz çevirmişti. 627'de yoğun kar yağışı sığır ve at sürülerinin pek çoğunun ölümüne yol açınca kıtlık (açarcılık) başgösterdi. Vergiler de ağır gelince Seyanto, Uygur ve Bayırku kabileleri isyan ettiler.

Kat İl-han önce Uygurların işini bitirmek istedi. Tölös-hanı doğudan, oğlu Yukuk-şad kumandasındaki büyük orduyu da batıdan uygurlar üzerine gönderdi.²¹ Enerjik ve kabiliyetli Uygur prensi P'u-sa, topu topu 5 bin kişilik ordusuyla Yukuk-şad'a karşı çıkıp Ma-li-shan dağlarında²² onu hezimete uğrattı. T'ien-shan dağlarındaki takip sırasında, Yukuk-şad'a amcazadesi A-shih-na She-ni yardıma gelmesine rağmen uygurlar pekçok yaralıyı ve arkada kalanları esir aldılar.²³

Doğuda Tölös-han daha da başarısızdı ve hafif süvarî birliklerinin refakatinde Uygurların elinden zar zor kurtulmuştu.²⁴ Kat İl-han düşmandan çok kendi kumandanlarının suçlu olduğu kanaatine vardı. Tölös-han'ın bir süredir İmparator T'ai-tsung'la gizli gizli muhaberede bulunduğu zaten bir sır değildi. Kat İl-han kendi yeğeninin itaatsizliğinden küplere binerek, veliaht prensin tutuklanıp sopayla dövülmesini emretti.²⁵ Hakani, âni bir öfkeyle verdiği bu karardan dolayı kınamak zor. Çünkü yeğeni uzun süredir ikili oynuyor ve Çin imparatoruna göz edip duruyordu. Halbuki o daha önce iki defa Çin'e karşı başarılı seferler yapmıştı ve muhtemelen şu anki hezimet-i Hakan-ı Kebîr'in saltanatını zayıflatma arzusundan kaynaklanıyordu. Heî halûkarda bu hakarete uğramışlık bundan sonraki olayların gelişiminde kat'i bir rol oynamıştır. Tutukluluktan kurtulan Tölös-han isyan bayrağı açarak yardım istemek için Çin'e yöneldi.²⁶ Tebası olan Kitanlar onu desteklemeye devam ederek imparatorun himayesine geçtiler.²⁷ 628 kışında vukû bulan bu olaydan sonra 629 ilk-

20 Biçurin, *Sobraniye*, I/284; Chavannes, *Documents*, p.53

21 Bkz. Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, s.758 (Yukuk: Baykuş; Çince, Yü-ku)

22 Pei-shan'daki en yüksek dağ. (Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 252).

23 Biçurin, *Sobraniye*, I/254; Chavannes, *Documents*, p.175. Şeni Moğolca şono (kurt) kelimesinin bozulmuş şeklidir.

24 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p.141.

25 Biçurin, *Sobraniye*, I/254, 259.

26 Daha sonra görüleceği gibi o T'ai-tsung'la kardeşlik andı içmiştir.

27 Biçurin, *Sobraniye*, I/363.

baharında Seyanto prensi I-nan²⁸ kendini han ilan etti ve Ch'ang-an'a bir heyet göndererek ünvanının tasdik edilmesi ricasında bulundu.²⁹ Böylece Kat Il-han'ın tahtı sallanmaya başladı.

Felaketler nadiren yalnız gelirmiş. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi Kat Il-han'ın kumandanı A-shih-na She-ni, Güney Cungarya'nın kilit noktasında bulunan Bişbalık'taki Batı Türk kalesini ele geçirip, ırtış boylarında yaşayan Karluklar'ı T'ung Cabgu'ya karşı ayaklandırdıysa da başarılı olamadı³⁰

Bu durumda Héraclius 628 ilkbaharında ne yapabiliirdi? Sabık düşmanları olan Hazar-Türk müttefikleri sefere çıkmışlardı. Eğer T'ie-le isyanının başarıya ulaşması ve Tölös-han'ın ihaneti, Doğu Türk hakanlığının ve bizzat Kat Il-han'ın mahvına sebep olmazsa, Türk-Hazarlar kendi göçebelerini korumak için geri dönebilirlerdi. Uzak görüşlü bir kişi olan Héraclius, elbette, barış yaparken sadece şu anki durumu kurtardığını biliyordu ve bir hesap hatası yaptığı da söylenemezdi. Diğer yandan sınırında zayıf düşmüş eski düşmanı Persler'in yerine çok güçlü Türkler'in peyda olması da işine gelmiyordu. Binaenaleyh ona göre bu durumda en iyisi barıştı.

Ne var ki olayların gidişatını çok iyi kavrayan Türkler zaferi eski düşmanlarına kaptırmak istemediklerinden İran'la yeke yek savaş devam ettiler.³¹

Yeke Yek

628 kışında İran tahtına kabiliyetsiz Kavaḍ Şiruya oturup, Héraclius ona barış şartlarını açıkladığında, Cabgu yeniden Transkafkasya'ya saldırıp Tiflis surlarına dayandı. Ama bu defa işi uzatmadı ve kısa bir kuşatmadan sonra askerlerine hücum emri verdi. "Kılıcını çeken herkes surlara atıldı. Çok kalabalıktilar ve birbirinin omuzuna basarak surların tepesine ulaştılar. Ve böylece zavallı şehir sakinleri için kara günler başladı. Yenilmişlerdi ve surlardan aşağı inip"³² kaçmaya başladılar. Kimse kendilerine karşı koymamasına rağmen galip-

28 I-nan isim değil lakabdır. Fakat bu tür kumandanların gerçek isimleri bilinmediğinden olduğu gibi bırakılmıştır.

29 Biçurin, *Sobraniye*, I/254, 350.

30 Chavannes, *Documents*, p.265.

31 Kafkasya ötesi savaşları bu kitapta kısaca ele alınmıştır. Daha geniş bilgi için bkz. Artamonov, *Istoriya xazar*, s. 142-146. *Istoriya Agvan*, s. 119-120.

32 *Istoriya Agvan*, s. 119-120

ler hiçbirine acımadılar. Esir alınan İver prensi ve Pers genel valisine Cabgu-han'ın gözü önünde işkence edildi.³³ Şehir baştan aşağı yağmalandı.³⁴

Enteresan tarafı daha önce Bizans mühendislerinin yaptığı sur mancınıklarına karşı dayanan kalenin, sadece göğüs göğüse çarpışmalar için silahlanmış olan Türkler'in saldırısına karşı koyamamasıydı. Daha önce fetholunan bazı Çor (Derbent) kaleleri de aynı durumda idi.³⁵ Burada Hazarlar'ın büyük başarısı olduğunu hesaba katmak gerekir. Çünkü Türkler ne Çin'de, ne de Orta-Asya'daki şehir kuşatmalarında üstün başarı gösterememişlerdi.

Tiflis'i yağmaladıktan sonra Cabgu evine döndü³⁶ fakat oğlu Böri-şad'ı en cesur kumandanlarının refakatinde Agvan'ın fethine gönderdi.³⁷

Ne var ki bu defa Cabgu'nun niyeti sadece ülke yağmalamak değil, onu kendi sınırlarına ilhak etmekte. "Eğer bu ülkenin hükümdar ve beyleri oğlumu karşılayıp, ülkeyi teslim ederlerse; şehirleri, kaleleri ve ticareti benim savaşçılara bırakırlarsa, hayatlarını bağışlayın ve bana hizmet etmelerine izin verin."³⁸ Bu sözler Türklerin niçin savaşa girdiklerini açıklamaktadır: Sadece Horasan değil, aynı zamanda Hazar Denizi ve Kafkas üzerinden Kostantinopol'a ihraç edilecek ipek ticareti.³⁹

İran'ın Agvan genel valisi ilk başta sert bir ultimatom veriyse de, bu ülkenin Türkler'e boyun eğmeye değmeyeceğini düşünerek,

33 Cabgu-hakanın bu şekilde sert davranmasının haklı sebepleri birinci kuşatma döneminden kaynaklanmaktadır. Çünkü Tiflisliler surlardan onun kuklasını göstererek alay etmişlerdi. (Bkz. Bl. XIV.)

34 Gürcü salnamelerine göre Tiflis Héraclius orduları gittikten birkaç gün sonra Hazarlar tarafından fethedilmiştir. Burada esas alınan Agvan versiyonu ise M. İ. Artamonoff tarafından tasnif edilmiştir. Bkz. Artamonov, *Oçerki drevneysey*, s. 59-61.

35 *Istoriya Agvan*, s. 105. Agy.

36 Tiflis'in düşüş tarihi ihtilaflıdır. Dünya tarihi literatüründe bu tarih 628 olarak gösteriliyorsa da, çağdaş Gürcü yazarlar 627 yılını kabul ediyorlar. Birinci tarih A.Y. Manandyan ve K. V. Trever, ikinci tarih ise İ.A. Cavahişvili, Ş. A. Meshiya, D. V. Grvitişvili, M. K. Dumbadze ve A. N. Sargülaze tarafından ileri sürülmektedir. Bu yazarların çalışmaları elimize geçmediği için N. Y. Lomouri'nin rivayetini esas aldık.

37 *Istoriya Agvan*, s. 121.

38 Agy. Trever K.V. *Oçerki*, s. 241.

39 Trever K.V. *Oçerki*, s. 241. Age., s.

Tiflisli dostlarının yaptıkları denemenin sonucunu da gördükten sonra tasını tarağını toplayıp İran'a kaçtı.

Babasının buyruğuna uyan Böri-şad, Agvanlılara kendi rızalarıyla teslim olmalarını teklif etti. Fakat Pers merzbanının İran'a kaçmasına rağmen Katolikos Viro hem Türkler'den, hem İranlılar'dan korkuyordu. Ne yapacağını bilemeden müzakereleri uzatmaya başlayınca Türkler'in sabrı taşı. Daha önce planladıkları gibi Agvan'ı kırıp geçirmeye başladılar. "Evlerde ve sokaklarda "vay! vay!.." diye bağırıyorlardı. O gün, günboyu barbarların çılgınlıkları hiç dinmedi ve herkes kılıçlarından nasibini aldı. Çünkü bizim evlerimiz ve mahallelerimizi kura ile aralarında paylaşıp yağma ve saldırılarını devam ettirdiler."⁴⁰ Katolikos Viro dağlık Arsah'a kaçtı. Türk elçileri onu orada bulup tekrar itaat etmesini teklif ettiler. Viro memleketin bütün ileri gelenlerini toplayıp ne yapılması gerektiği konusunda fikirlerini sordu. Hepsini tek bir ağızdan teslim olmayı teklif edince, toplanan haracı Şad'ın Partav yakınlarında bulunan karargahına alıp getirdi. Şad Katolikos'u şefkatle karşılayıp ona "Neden bana gelmekte geciktin? Vaktinde gelseydin askerlerim senin savaşçılarına bu kötülüğü yapmazlardı."⁴¹ dedi. Katolikos'un ricası üzerine Şad bütün savaş esirlerinin serbest bırakılmasını emretti. Şad'ın çavuşları çadır ve otağlar arasında esirleri aramaya başladılar. "Otların ve sürülerin arasına saklanan gençleri bulup bulup dışarı çıkardılar ve kimse de onlara karşı koymadı."⁴²

Türklerin Agvan'da uyguladıkları yönetim şekli biraz ağırdı. Yapılan pogramdan (katliam) sonra şehirde açlık başgösterdiyse de⁴³ "Kuzey Prensi [Çar Severa] bütün yeryüzünde korku ve dehşet saçtı. Bütün sanat erbabına, altın işlemeyi, gümüş dökmeyi, demir ve bakır eritmeyi bilen herkese müfettişler gönderdi. Her çeşit maldan, Kura ve Araks nehrinden avlanan balıklardan ve hatta Pers hükümdarlığının sıradan tahrirleri için drahmi olarak vergiler istedi."⁴⁴ Bu alıntı Türklerin fethedilen ülke insanlarına vergi koyduklarını göstermektedir. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bu vergiler İranlılar'ın koydukları vergilerden daha ağırdı. Binaenaleyh Türkler'de merkezi idarenin neden çökmediği şimdi daha iyi anlaşılmaktadır.

40 *İstoriya Agvan*, s. 122.

41 *Age.*, s. 126.

42 *Age.*, s. 128.

43 *Age.*, s. 129-130.

44 *Age.*, s. 131.

Fakat Agvanya'daki Türkler'in sayısı azdı.⁴⁵ 630 Nisan'ında Ermenistan'ı ele geçirmek için gönderilen savaşçı sayısı üç binden fazla değildi. "Kumandanları Çorpan-tarhan isminde kana susamış, acımasız biriydi."⁴⁶ İran'ın bölgedeki askerî diktatörü Şahrivârâz "Çorpan-tarhan'a karşı Türk süvarilerinin kumandanı Gonagn'ın idaresinde 10.000 cesur savaşçı gönderdi."⁴⁷

Çorpan-tarhan alışılmış göçebe taktiğini bir yana bıraktı: Ordunun bir kısmı kaçıyormuş gibi yapıp, Persleri kısıp aldıktan sonra tamamen yoketti. O zaman "belinde kılıcı olan subaylar ve askerler hükümdarın tahtının da, başkumandanın gücünün de kendileri için bir şey ifade etmediğini anladılar."⁴⁸

Türk hakanlığının Ermeni yazar tarafından primitiv askerî despotizm olarak nitelendirilmesi, daha önce gerek Yang Chien⁴⁹ ve Li Shih-min'in⁵⁰ ve gerekse tarihî olayların seyriyle paralellik arz etmektedir. Türk devleti uzun mızraklarla kurulmuş ve yine uzun mızraklarla ayakta kalmıştır. Savaşçı insanlarla dolu bu topraklar ancak çok enerjik hanlar tarafından elde tutulabilirdi. Çünkü bu savaşçı güçler sadece düşmanlar için değil, bizzat hanlar için de bir heyûla idi. Merkezî iktidarın herhangi bir zaafı isyanları beraberinde getirmiş ve bu isyanlar yüzünden Batı Türk Hakanlığı yokolmuştur. Cabgu-kagan'ın ordusunun kazandığı zafer ise sadece ordasındaki yeknesaklıktan değil, aynı zamanda hakanlıktaki birlikten de kaynaklanmıştır. Ancak kabile gruplarının birbirine besledikleri düşmanlık ordunun maneviyatını bozmakla kalmamış, ülke bütünlüğünü zedelemiş; bu da İran'ı kurtarıırken, Böri-şad'ın mahvına zemin hazırlamıştır.

Felaket

T'ung Cabgu'nun bütün hayatı boyunca verdiği savaşlar kendisini tahta geçiren Nuşibi kabilelerinin isteğiyle gerçekleşmiştir. T'ung Cabgu onların menfaatlerini göz önünde tutarak Çin ve Bizans'la

45 Ardaşir'in tahta geçişinin ikinci yılında, yazın; çünkü Ardaşir III 27 Nisan 630'da öldü. Bkz. Tabari, Noldeke, IV/388.

46 *Istoriya Agvan*, s. 132.

47 *Age.*, s. 133.

48 *Age.*, s. 134.

49 Türk askerleri ödüle de emirlere de fazla önem vermezler. Beylerine çok az itaat gösterirler ve ayrıca büyük bir kısmı da intizam nedir bilmezler. (Biçurin, *Sobraniye*, I/232).

dost olmuş, Doğu Hakanlığı ile arasını açmış ve İran'la kanlı bir savaşa girmişti. Ne var ki, her zaman ve her yerde olduğu gibi savaş için para ve asker gerekliydi. Asker, bu savaşta hiçbir fayda ve anlam bulamayan Dulu kabilelerinden, yani kuzeyden bulunmuştu. Fakat han ailesinin Nuşibiler'in rakipleri olan Dulular'a karşı gösterdiği açık tercih dahi onları tahta sadık kılmaya yetmedi. Bu durumda paraya ihtiyacı olan han daha ağır vergiler koydu.⁵¹ Ancak asker de be-
lindeki kılıcın hanın iktidarından ve başbuğun gücünden daha kıymetli olduğunu anlamıştı.⁵² T'ung Cabgu Han onların hoşnutsuzluğunun yayılmasına bir anlam veremedi ve bu, tamiri imkansız bir hata oldu. Neticede Doğu Türkleri Bişbalık'ı elinden çekip aldılar. Kara İrtiş boyunda yaşayan Karluklar isyan edince, Dulu ittifakının diğer kabileleri de isyan bayrağı açtılar. Bu kabilelere Bogatır-prens (Moho-t'u Hou) ünvanını almış olan bir kişi yani hanın amcası⁵³ önderlik etti. Bogatır-prens bilahare T'ung Cabgu Han'ı öldürecek ve Külüg Sibir-han (Kui-li Sih-pi-han/ Guyli Sibi-han okunur)) titülünü alacaktır.

Batı Hakanlığı'nda ise Dulular, 610'da Konstantinopol'u ziyaret ettiğinde⁵⁴ patrik ünvanı almasına rağmen vaftiz edilmeyi reddeden⁵⁵ Kubrat'ın kumandasındaki Bolgar-Unnogundur'ları desteklediler. Bolgarlar Dulular'la birlikte hareket ederek Hazarlar'a düşman kesildiler. 630'a kadar vaki bir Avar saldırısına karşı hakanlığın batı sınırlarını muhafaza ettilerse de, bilahare Kuturgurlar'ın Avar Han'ına

50 Türkler kalabalık fakat intizamsızdılar. Han ve beyleri de yalnız ele geçirilecek ganimet ilgilendirir. (*Istoriya Agvan*, s. 134).

51 Birinci suç için bin koyun, ikinci suç için on bin koyun ceza alınırdı. (*Istoriya Agvan*, s. 134).

52 Agy.

53 Chavannes, *Documents*, p. 25, 53; Biçurin, *Sobraniye*, I/284.

54 Vernadsky G. N., *Ancient Russia*, p.198.

55 610'da bir Hun prensi vaftiz olmuştur fakat o dönemde Avarlar'da ve Bolgarlar'da prensler yoktu. Binaenaleyh bu tarihte vaftiz olan kişi hakanlığın batısında ülüşü bulunan bir Türk prensi olmalıdır. Açına prenslerinin hepsi bilindiğine göre vaftiz olan prensin ismi geçen Bagatır olma ihtimali kavetlidir. Marquart bu kişinin Bolgar-Dulu hanedanının banisi Kubrat'ın amcası Unnogur beyi Organa olduğunu ileri sürmektedir. (Marquart J., *Die Altbulgarischen*, s.21) Eğer bu doğruysa Kubrat anne tarafından Açına değil Dulu soyundandır. Organa kelimesi de Moğolca nesli ana tarafından türeyen manasına gelen *Urak* kelimesinden alınmış olmalıdır. Burada Cabgu'nun kim tarafından öldürüldüğü ve Böri-şad'ı kimin kaçmaya mecbur bıraktığı anlaşılmaktadır. Çünkü Kubrat 631-635 yılları arasında Nuşibiler'in düşmanı olarak görünmektedir. (Artamonov, *Istoriya xazar*, s.162).

karşı isyanı, bu sınırı Don'dan Karpat'a kadar güvenlik altına aldı. Bu durumda böylesi savaşçı bir grubu arkada tutmak anlamsızdı ve böylece Bolgarlar savaşmak üzere Transkafkasya cephesine gönderildiler.

Görünüşe göre T'ung Cabgu, amcasına güvenmediğinden, onun ülüşünü kendi kardeşi Cabgu-hakana vermek istemiş fakat kardeşi hezimete uğramış ve ölmüştü.⁵⁶ Her halükarda orda içindeki darbeden sonra ordu bünyesindeki Dulular da isyan edince Böri-şad'ın hayatı tehlikeye girdi.⁵⁷ Fakat o bu tehlikeli durumdan kurtularak, Orta-Asya'da Nuşibiler'in topraklarına sığındı.⁵⁸ Böylece Türkler dağılarak Transkafkasya'dan çekilmek zorunda kaldılar ve onların boşalttıkları topraklar hemen Perslerce ele geçirildi.⁵⁹

Nuşibiler âni bir gafflete düşmüşlerdi ve başkalarına boyun bükmele dahi toparlanamadılar. Ordadaki darbe iç savaşa yol açtı ve bu iç savaş Batı Türk Hakanlığı'nın bundan sonraki tarihinde daima yer aldı.

T'un Cabgu'nun yerine gelen yönetim kan kaybetmeye devam etti. Transkafkasya'dan sonra Gibin ve Toharistan ellerinden kayıp giderken, Cungarya Töles kabileleri isyan bayrağı açıp Türkler'le savaşmaya başladılar. Fakat Sibir-han için en kötüsü, T'ung Cabgu Han'ın cenaze törenine çok değerli hediyeler göndermiş olan İmparator T'ai-tsung'un davranışlarındaki âni ve sert değişikliklerdi.⁶⁰ Bu, Asya'nın en güçlü devletinin söz konusu darbeye karşı olduğunu gösteren mübhem bir davranıştı.

Bu kavgadan tek kârlı çıkan kişi Bolgar Hanı Kubrat oldu. Başlangıçta dayısı Sibir-han'ı destekleyerek Türk ve Hazar boyunduru-

56 Agvan Tarihi'nde (s.134) şu sözler Cabgu-hakan'a isnat edilmektedir: Yırtıcılar üzerime saldırdılar. Artık beni buralarda göremezsin. Çünkü tehlikeli olan bu topraklarda duramam. Beni takip edemeyecekleri başka bir hükümdarlığa sığınacağım. Ve yine: "Mahvoldum, çocuklarımdan mahrum kaldım." Çünkü T'ung-Cabgu'ya gelin olarak verileceği vaadedilen Héraclius'un kızı Eudokia müstakbel kocasının öldüğü haberi gelince 630'da yarı yoldan geri dönmüştür.

57 Cabgu oğluna, olacakları işitip ölüme hazırlanmaktansa önüne çıkan halkı kılıçtan geçirmesini söylemiştir. (*Istoriya Agvan*, s. 134) Onun bu tavsiyesinin Agvanlılar'la ilgili olması imkansız. Çünkü onlar zaten korkudan ne yapacaklarını bilemez haldeydiler ve Türk hakanlarının birbirleriyle didişmeleri onları ilgilendirmiyordu. O halde Cabgu'nun bu sözleri Türk-Dulular ve onlara katılan Bolgarlar'la ilgiliydi ki nitekim olayların gelişmesi de bunu teyit etmektedir. (K.V. Trever, *Oçerki*, s.254)

58 Chavannes, *Documents*, p.28.

59 Trever, *Oçerki*, s. 244-245; Artamonov, *Oçerki drevneyşey*, s. 65.

60 Chavannes, *Documents*, p.26, 54.

ğundan kurtuldu. Daha sonra hakanlık merkezinden uzakta oluşundan faydalanarak hükümdarlığını yeniden takviye etti. Zaten iç savaşla meşgul olan Türkler'in de onunla uğraşacak halleri yoktu. 635'lerde Kubrat Avarlar'ı hezimete uğrattıktan sonra Konstantinopol'a elçi gönderdi. Héraclius da ona hediyeler gönderdikten başka patrik ünvanıyla ödüllendirdi.⁶¹ Kuturgurlar'ın Avarlar'a karşı isyanı Kubrat'a Karadeniz sahillerindeki stepleri hediye etmiştir. Nitekim Teophylactes'in salnamesinde Kubrat "Balgarlar'ın ve Kotroglar'ın" yani Kuturgurlar'ın "hâkimi olarak" gösterilmektedir.⁶²

Avarlar bütün savaşlarda Kuturgurlarca desteklenmiş olmalarına rağmen, onlara mağlup millet muamelesi yapıyorlardı. Kuturgurlar 630'da da isyan etmiş fakat başarılı olamamışlardı. O zaman Avrupa yakasında bulunanlar Bavarya'ya kaçmışlar fakat orada da Frank hükümdarı Dagober'in emriyle kahpece kılıçtan geçirilmişlerdi. Doğuda kalanlar ise Uturgurlar'la birleşerek Bolgar halkını teşkil etmişlerdi. Yeni Bulgarya doğuda Türklerce desteklenen Hazar, batıda Avarlar ve güneyde Bizanslılar'a düşmandılar ama güçleri hepsine yetemezdi. Avarlar o tarihten itibaren zayıflamaya başlamıştı ve sonunda onlar Carolos Magnus'un orduları tarafından yokedileceklerdi.

Kubrat'ın kurduğu Bulgar devleti 679'a kadar hükümran kaldıktan sonra tarihten silinmişse de, bu süre zarfında Türk hakanlığıyla herhangi bir ilişkisi olmadı. Biz şimdilik onları Avrupa yakasında bırakıp yine Orta-Asya'ya dönelim.

Çin'le Son Savaş

T'ang İmparatorluğu için en büyük baş ağrısı Türk hakanının hiçbir uzlaşmaya ümit bırakmaksızın, Sui mültecilerini korumaya devam etmesiydi. Yeni yönetim isyanlar karşısında ülkede normal düzeni sağlamakta karşılaştığı güçlüklerin üstesinden gelebilmek için mültecilerden her an faydalanabilirdi. Bastırılan iç çatışmalar, şayet Türk hakanı, imparatorluk hassa ordusunu kılıçtan geçirip Çin'e "kanunî" monarşisti geri getirebilirse, yeniden başlayabilirdi. Bu yüzden İmparator T'ai-tsung her ne sürette olursa olsun Doğu Hakanlığı'ndaki krizden faydalanmayı mutlaka planlamış olmalıydı. 628'den

61 Lebeau, *Histoire*, XI/225.

62 Feofan Vizantiets, *Letopis*, s. 262; Artamonov, *Oçerki drevneysey*, s. 40.

itibaren Çin'de savaş hazırlıkları başlamıştı⁶³ ve ilk kurban, o güne kadar Shuo-fang kalesinde üstlenmiş bulunan Liang Shih-tou olacaktır.⁶⁴

Türk hakanlığında kargaşalar başlayınca T'ai-tsung, Liang Shih-tou ile müzakereye geçmek istediye de, Shih-tou bu teklifi reddetti. Bunun üzerine T'ai-tsung seyyar sınır birliklerini Shih-tou üzerine gönderdi. Liang Shih-tou taraftarlarından esir alınmış olanlar serbest bırakılarak, asilere karşı halkı isyana teşvik etmeleri maksadıyla Ordos'a gönderilmişlerdi. Tabgaç hafif süvari birlikleri Shuo-fang civarında seyyar birlikleri kılıçtan geçirdiler. Bölgede açlık baş gösterince Liang Shih-tou'ya bağlı olan halk hüsn-ü kabul gördüğü Çin'e doğru yürüyüşe geçti. Shih-tou'nun silah arkadaşları arasında karşılıklı güvensizlik havası esmeye başladı. İçlerinden bazıları Shih-tou'yu yakalamak için bir komplo düzenledilerse de, başarısızlığa uğrayıp katledildiler.

628'de T'ai-tsung Shuo-fang'a saldırı emri verdi. Türkler Shih-tou'ya yardım vermek istedilerse de Tabgaçlarca engellendiler. Böylece imparatorluk güçleri Shuo-fang'ı kuşatabildiler. Kurtuluş ümidi kalmayınca Shih-tou'nun silah arkadaşları onun kellesini kesip T'ai-tsung'a getirerek teslim oldular. İmparator onları affederek ödüllendirdi. Bu suretle T'ang hanedanının Çin'i birleştirme operasyonu tamamlandı. Bunu müteakiben 629'da Türkler Ma-i kalesini terketmeye mecbur kaldılar ve bütün Ordos Çin İmparatorluğu'nun eline geçti.

Uğradığı ilk başarısızlık Kat Il-han'a uğursuzluk getirdi. Tebaası, kabiledaşları ve hatta silah arkadaşları, kendi nokta-i nazarlarında aynı zamanda "ayrıyeten" Çin imparatoru olan "Tabgaç hanına" kaçmaya başladılar.⁶⁵ İlk önce dokuz bey (Sih-chin/sığın) birlikleriyle birlikte teslim oldular. Bunu Bayırku, P'u-ku, Toñra, Hsi ve Tatabı (Hi) kabileleri beylerinin⁶⁶ Ch'ang-an'a gelip itaat arzetmeleri takip

63 Julien, *Documents*, 4/223; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 239; Biçurin, *Sobraniye*, I/254.

64 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 289-290.

65 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 28-29. Metin çevirisi s. 23'de Tabgaç halkının imparatoru, s.37'de ise Tabgaç halkının hakanı şeklindedir.

66 Ch'iu T'ang-shu metninde "hu" kelimesi barbarları göstermektedir. Pulleyblank bu kelimenin Sogdianalıları (bkz. Pulleyblank, *A sogdian Colony*, p.323) gösterdiğini ileri sürüyorsa da T'ang-shu metinleri bu tür yorumlara müsait değildir.

etti.⁶⁷ Tabgaç ordusu Ling-chou'da (Kan-su'da) Türk kuvvetlerini hezimete uğrattınca Kat Il-han'ın yeğeni Tölös-han Shih-po-pi, onun ihanetinden sonra genel vali tayin edilen fakat başarı şansı kalmadığına inanan Yü-she Şad ve Yin-nai Tegin⁶⁸ koşar adımlarla Çin'e geldiler.

Bunlar henüz bir şey değildi. Altı Çin ordusu Huang-ho'dan Ping-chou'ya kadar her cepheden saldırıya geçti.⁶⁹ Shan-si yakınlarındaki Wuo-yang-ling dağında vukû bulan bir gece çarpışmasında Kat Il-han yine hezimete uğradı ve 630 başlarında çöl üzerinden kuzeye yöneldi. Bir defa daha en yakın arkadaşlarının ihanetine uğradı⁷⁰ ve hainler yardım istemek için gelmiş olan Sui hanedanı prens ve prensesini imparatora teslim ettiler. Ne var ki Kat Il-han'ın hâlâ "bir kaç onbin askeri"⁷¹ vardı ve buna güvenerek şerefli bir barış anlaşması sağlama müzakerelerine girişti.

İmparator hanın barış teklifini kabul etmek istemesine rağmen ordu kumandanları son darbeyi vurma kararı alarak saldırıya geçtiler ve Türk ordusundan arta kalanları tarumar ettiler. Kat Il-han kaçmayı başardıysa da, yakalanıp Ch'ang-an'a getirildi. Onun arkasından son ümidi prens İşbara Su-ni-shih Şad⁷² da teslim oldu ve Doğu Türk Hakanlığı son nefesini verdi.

Bu felaket çok hızlı ve ifna ediciydi. Bir buçuk yıl içinde Türkler steplerin efendiliğinden, isyan eden Töles kabilelerinin eline düşmektense Çinliler'e teslim olmaya can atan kaçaklar durumuna düştüler. T'ai-tsung'un hâkimiyeti batıda Hami vadisi, Kuzeyde Sibirya ormanlarına kadar yayıldı. Fakat burada bu yayılmanın silah gücüyle değil, imparatoru kendi hanlarına tercih eden kabilelerin gönüllü itaat arzedişiyle sağlandığını nazarda tutmak gerekir. Aslına bakılırsa Çin geçmişte Tabgaçlar'a bozkırlılardan çok daha fazla kötülük yapmış ve düşmanlık göstermişti. Şimdi ise tek devlet bünyesinde birleşmekte; çeşitli kültür ve karakterler mozayiği sergilemekteydiler. Bu

67 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p.194; Biçurin ve S. Julien'in çevirileri doğru değildir. (Bkz. *Die Chinesischen*, p. 640)

68 Bu prensin soyu tesbit edilememiştir. Grjımaylo, *Zapadnaya*, s. 252.

69 Grjımaylo, *Zapadnaya*, s. 252.

70 Bunlardan biri Kat Il-han'ın en gözde vezirlerinden Soğd asıllı K'ang Su-mi'dir. (Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, s. 580)

71 Biçurin, *Sobraniye*, I/255. Muhtemelen sadece 10 000 askeri kalmıştır. (Bkz. Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p.143)

72 Kat Il-han'ın amcası Cangar'ın küçük kardeşi. (Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 641) Biçurin'de Sha-po-lo Su-ni-shih olarak geçmektedir.

imparatorluğun başında Li Yüan ve Li Shih-min'in silah arkadaşları duruyorsa da, onların arasında sadece Çinliler değil aynı zamanda Uygur, Türk, Soğdlu ve Koreliler de vardı. T'ang İmparatorluğu yeniden Çin hükümdarlığına dönüşünceği yani 630'a kadar biz onu imparatorluk olarak zikredeceğiz.

Doğu Türk Hakanlığı yıkılıp, onun enkazı üzerine T'ang İmparatorluğu'nun kuruluşunu gördükten sonra şöyle bir soru sorabiliriz: Bu olay tarihin bir nevi tekerrüründen ibaret miydi, yoksa ortada sadece tesadüfi bir vakıa mı vardı?

Bu konu tarihî literatürde çok az aydınlatılmıştır. Sadece Yollig Tegin –Orhon abidelerini yazdıran han– kendi zamanının olaylarına esaslı bir açıklık getirmiştir. Yollig Tegin hanları “akılsız ve korkak” oldukları, beyleri ve halkı ise hanlarına inanmadıkları, Tabgaçları hilekarlıkları, küçük kardeşleri ağabeylerine itaat etmedikleri için yargılayarak, Çin lüksünün Türk halkını el bebek gül bebek hale getirdiği ithamında bulunuyor. Ancak bir şeyi, bu hezimetin kaçınılmaz olduğunu hesaba katmıyor. Aksine yazıtların tamamı gelecek konusunda uyarı mahiyetinde hazırlanmış. Yollig Tegin'e göre şayet Türkler Çin'le çok sıkı fıkı olmasalar, Tabgaçlar'dan biraz uzak dursalardı selamet içinde kalabilirlerdi.⁷³ Yine ona göre 630 mağlubiyeti, takip edilen yanlış politikanın yani tarihî tesadüfün bir sonucuydu. Onun haklı olup olmadığına bakalım.

T'ang hanedanının⁷⁴ eski ve yeni kroniklerini derleyen Çin tarihçileri diametrik farklı görüşler ileri sürmektedirler. Onlara göre barbarlara karşı kazanılan mutlak bir zaferdir ve herhangi bir izahata ihtiyaç yoktur. Ama şayet Türkler galip gelmiş olsalardı, o takdirde ya imparatorun kabiliyetsizliği, ya da bazı tabiat olayları bahane gösterilecekti. Binaenaleyh denilebilir ki onlar tarihî olayları, akıl süzgecinden geçirmeden öylesine yazıveriyorlar. Bu yüzden meselelere ilmi yönden bakıldığında görülür ki onlar Yollig-Tegin'den bile çok aşağıdadırlar.

Şimdi de meseleyi çağdaş ilmi yaklaşımlar ışığı altında irdelemeye çalışalım. VII. Yüzyılda Çinliler ve göçebeler sadece ticarî alış-verişte bulunan komşudurlar ve aralarındaki ticaret hacmi de fazla bü-

⁷³ Malov, *Pamâtniki*, 1951, s.34-37.

⁷⁴ T'ang hanedanı eski kroniği 927-30 yılları arasında Liu Hei tarafından yazılmıştır. Yenisi ise Yung Shu tarafından Sung hanedanına ithafen kaleme alınmıştır.

yük değildir. Çin'de para yerine ipek ve tahıl kullanılmaktaydı ve Çinli köylüler ürettikleri malın sınır ötesine gidip gitmediğiyle hiç ilgilenmiyorlardı. Keza komşuları olan göçebeler de süt ve etle besleniyorlar, deri elbise giyip, keçe çadırlarda yaşıyorlar; çok uluslu Çin kabileleriyle yakın temasta bulunmak onlara enteresan gelmiyordu. Fakat han'lar, wang'lar, beyler ve k'un'ların meseleye bakışları farklıydı.

Türk hanları için ipek lüks, zenginlik ve iktidar sembolüydü. Çin imparatorları için ise atlar ve paralı askerler güç sembolü ve iktidarı elde tutma vasıtasıydı. Her iki durumda da tepedekiler kendi isteklerini halk kitlelerinin isteğine tercih ettiler. Halbuki yukarda da gördüğümüz gibi VII. Yüzyılda Çinliler ve Büyük Bozkır'daki göçebeler barış içinde fakat birbirlerinden uzak yaşamak istiyorlardı. Bu yüzden kültürel ve ekonomik yönden birbirine yabancı iki milleti kaynaştırmaya çalışmak tarihî seyir açısından bir hata idi ki, bunun gerçekleşmesini de tarihî bir tesadüf olarak değerlendirmek gerekirdi. Bu noktadan hareketle T'ang İmparatorluğu'nun bütünüyle tutunduğu bu anlayışın teşekkülü ve tepedekilerin menfaatlarını muhafaza gayreti tehlikeli sonuçlara sebep olmuştur denilebilir. Binaenaleyh eski hanedanlar döneminde kıyaslanamayacak kadar iyi bir hayat tarzına sahip olan Çin halkının ve aynı şekilde değerli hediyelerle kandırılan göçebelerin sürekli isyan, komplo, cinayet, hıyanet ve hoşnutsuzluk içinde çalkalanıp durmasının sebepleri kendiliğinden anlaşılmak lazım gelir. Makedonyalı İskender'in Helen halklarını birbirine kaynaştırmaya çalıştığı gibi, Doğuda da T'ai-tsung Li Shih-min Çin ve göçebe dünyasını bir potaya koyma denemesine girişti. Her ikisi de başarısız olmakla birlikte, birincisi helenizmi, ikincisi muhteşem T'ang kültürünü arkalarında mîras bıraktılar ki bunları, düşünce tarzı, edebiyat ve hayat zevkleri konusunda insanlığa sunulmuş bir hediye olarak kabul etmek gerekir. Fakat biz olayların akışına dönerek, Li Shih-min'in imparatorluğunu nasıl tahkim ettiğini gözden geçirelim.

Merhametin Gücü

Mağlup olan Türkler katı bir tenkil hareketiyle karşılaşacaklarını zannediyorlardı fakat kimse peşlerine düşmedi. Esir alınan Kat II-han imparatora getirildiğinde Li Sih-min onun moralinin son derece

bozuk olduğunu görüp, sadece bir takım sitemler etmekle yetindi. Sui hanedanına karşı davranışlarında küstahca hareket ettiğini, sonuna kadar mücadele etmek lazım geldiğini, anlaşmaları ihlalden başka halkı savaşa kışkırttığını, Çin köylülerini yağmaladığını ve müzakerelerden kaçtığını belirttikten sonra onu, haremını ve kendisiyle birlikte esir alınanları affetti. Arkasından özel korumalar vererek muayyen bir toprak tahsis etti. Fakat Kat II-han "tasalı ve acılıydı; hüznü şarkılar söyleyerek, göz yaşı döktü."⁷⁵ 634'de kahrından öldü ve Türk âdetlerine göre defnedildi.

Aşırı hürmete mazhar olan bir diğer kişi ise Tölös Han'ı Shih-pi idi. "Hükümrânlık sıfatını muhafaza ettiği gibi, askerî bir rütbe ve onur prensliğiyle taltif edilerek, yedi yüz kişilik mevkebi yine kendi hizmetine bırakıldı."⁷⁶ Diğer Türk prens ve beyleri ise imparatorun hassa ordusuna alındılar.⁷⁷

İmparatorun münhezimlere ve kendiliğinden teslim olanlara gösterdiği muameleyle ilgili haberler steplerde kulaktan kulağa yayılınca muhalefet ateşleri tamamen söndürüldü. O dönemde Ordos'un batısında yaşayan Suni kabilesi⁷⁸ şadı İşbara gelip itaatini arzetti. Ülüşüyle birlikte Turfan-Hami arasında göçebe hayatı süren Yukukşad -Kat II-han'ın oğlu- teslim oldu.⁷⁹ T'ai-tsung kabilelere yarı bağımsızlıktan başka vadileri hediye ederek, Doğu Hakanlığı'nın çöküşünden sonra ortaya çıkan problemlerin bertaraf edilmesiyle bütün steplerde çok geniş bir otorite tesis etti ve sonraki yarım yüzyıl boyunca imparatorluğu rahat bir nefes aldı. Türk göçbeleri arasında saklanan Sui hanedanı taraftarı Çinliler'i yakalamak oldukça önemli bir muamma olarak duruyordu. T'ai-tsung bunun da bir çaresini buldu. Kendisine Çinli teslim eden herkese ipek ve altın vereceği vadinde bulundu. Böylece Türkler kısa sürede 80 bin Çinliyi teslim ettiler. T'ai-tsung onlara da merhamet gösterdi. Evlerine dönüp, vergi vermeyi kabul etmek şartıyla hepsine genel af çıkardı.⁸⁰

⁷⁵ Biçurin, *Sobraniye*, I/256.

⁷⁶ Age., s. 259.

⁷⁷ Prens A-shih-na Chung, Kat II-han'ın yakalanmasına yardım ettiği için bir prensesle evlendirilerek ödüllendirilmiştir. (Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 394)

⁷⁸ Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 233.

⁷⁹ Gaubil, *Abrégé*, s.441.

⁸⁰ Elbette bu 80 bin Çinli Türkler'in köleleri değildirler. (Kızlasov, *Tuva*, s. 73). Çünkü 630'de Çin (Tabgaç) ordusu zaten hakanlığı istila etmişlerdi ve serbest bırakılan esirler için ödeme yapmaları söz konusu olamazdı. Diğer yandan kay-

Kazanılan zaferle birlikte imparatorluk yönetimi için oldukça önemli ve mutlaka halli lazım gelen başka bir problem ortaya çıktı: İtaat altına alınan Türkler ne yapılacaktı? Bazıları Çin kanunlarına göre köle yapılarak, Çin içlerine gönderilip, toprağın işlenmesinde kullanılmasını tavsiye ettiler. Bazıları ise tekrar bozkırlara gönderilerek birbirine düşman küçük gruplar haline getirilmeleri teklifinde bulundular. Üçüncü bir görüş, Ordos ve Alashan bölgelerindeki sınırlara yerleştirilerek, bundan sonraki savaşlarda faydalanılması, barış zamanında ise sınır muhafızlığı yaptırılması şeklindeydi.⁸¹ İmparator üçüncü görüşü benimseyerek iki yeni askerî guvernörlük teşkil edilmesini emretti. Bunlardan biri doğuda Ting-hsien, diğeri batıda Yün-chung eyaletleriydi ve her ikisi de bölge genel valisine bağlandı.

İmparatorluğun sınırları yeniden Gobi çölüne dayandı. Fakat kuzey sınırları Altayın-nûru sıradağlarından Baykal ve Büyük Kingan'a kadar olan bölgeler hiç itirazsız Seyanto prensi I-nan'ın kontrolünde idi ve Türkler'in büyük bir kısmı Seyantolar'a iltihak etmişti.

İmparator T'ai-tsung'a boyun eğen Türklerin sayısı 190.000 kişi idi.⁸² Kimse onların yaşayış tarzlarına ve geleneklerine müdahale etmediği gibi, Çin'e yakınlaşmaları dahi gurur ve güçlerini yokedemedi. Türkler bunu şu şekilde izah edeceklerdi: “Altın, gümüş, şarap ve ipeği böylesine bol veren Tabgaç halkının dili şirin, ipeği nefis imiş. Şirin dili, nefis ipeği ile aldatıp, uzak milleti bu şekilde kendine yaklaştırmış. Yakın komşu olduktan sonra kendi kötü ilimlerini ona öğretirmiş.”⁸³; “Türk beyleri kendi Türk isimlerini bir yana bırakarak Tabgaç halkının Tabgaçça isimlerini aldılar ve Tabgaç hanına boyun eğdiler. Elli yıl emek ve güçlerini ona verdiler.”⁸⁴

630'dan 679'a kadar geçen 50 yıl zarfında göçebesinden, Ordos'ta yerleşik düzende yaşayanlarına kadar, öyle çok değişiklikler geçirdiler ki, onlar “Türkler” benliğinden çıkıp koyu “Göktürkler” haline geldiler. Ne kuzeyli kardeşleri Tölesler'e, ne de ataları Açınalar'a benzer tarafları kaldı ki, buna ilerde değinilecektir.

naklarda verilen bu rakam kurtarılan esirlerin çok az bir kısmına işaret etmek-
tedir ki, bu metne dayanarak Türkler'de kölelik meselesini çözmek mümkün
değildir.

81 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p.398-399; Biçurin, *Sobraniye*, I/256-258.

82 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 253.

83 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s.34.

84 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s.37.

XVI ON OK

İç Savaş

Dulu kabileleri ittifakının ve Sibir-han'ın can düşmanlarının yaptıkları devlet darbesi, Batı Hakanlığı için beklenmedik bir şey olduğundan başarıya ulaştı. T'ung Cabgu Han'ın öldürülmesi sadece Nuşibi kabilelerini değil, Türkler'i de iktidara karşı düşman hâle getirmişti. Durumun vehâmetini gören Sibir-han, hiç olmazsa bir müttefiki olması için Bolgarya'ya¹ yanaşırsa da, durumu kurtaramadı.

Nuşibi kabilelerinin isyânı Ni-shu Han-şad'ı yani ölen Baga Cabgu Han'ın (Mo-ho) oğlunu ön plâna çıkardı. Ni-shu'nun ülüşü Paykend (Buhârâ) deydi ve şehir âyânları ona itaat arz etmişlerdi.

Savaşı sürdürmek paraya bağlıydı fakat o da Sibir-han'da yoktu. Halbuki Ni-shu'da altın ve gümüş çoktu. Buhârâlı kuyumcular ona bol miktarda metal paralar döküp verdiler.² Elbette bu paraların rengi Sibir-han'ın düşmanları kadar, taraftarlarının da gözlerini kamaştırdı. Bundan başka T'ung Cabgu'nun³ tahtın kanûnî vârisi-olan oğlu⁴ Nuşibi karargâhından kaçtı. Onun isyâna iştiraki kanunî yönden haklı olanları harekete geçirdi ve Ni-shu onu İrbis Bolun Cabgu-han⁵ ismiyle tahta geçirdi. Altın ve gümüşlerden başka, kanûnî haklılık se-

- 1 Metin ancak bu şekilde yorumlanabilir. Başlangıçta devletten küçük bir hanlık koparmasına rağmen, beylerin arzusunun hilafına kendini üst düzey hanlar arasında gösterdi. (Biçurin, *Sobraniye*, I/284).
- 2 Marquart J., *Wehrot*, p. 151; Narşahi, *İstoriya Buharı*, s. 48.
- 3 Onun Shih-li-tê-lê şeklindeki ismi doğru değildir. (Biçurin) Bu kişinin ismi T'ie-li yegin (Chavannes) ve titülü de Tölös-tegin olmalıdır.
- 4 Ağabeyi Kül, tarduş-şad olduğu için ona da tegin ünvanı verilmiştir. Kül-şad otağını Kunduz vadisinde kurmuş ve 630'da hanımlarından birisi tarafından zehirlenmiştir. (Chavannes, *Documents*, p. 196)
- 5 I-pi Po-lo-lü Shê-hu-han (Biçurin) ve I-pi(sha) Po-lo Sih-shê-hu-kagan (Chavannes). Bu ünvanlar bizzat hanların kendileri tarafından açıklanmış olanlarıdır.

bebiyle taraftarları hasımlarından yana tavır koyunca Sibir-han oyununu kaybetti. Arkasından Altay dağlarına kaçtıysa da, 631'de Nuşibiler tarafından yakalanıp öldürüldü.

İrbis Bolun Cabgu-han'ın tahta oturuşu Türk hükümrânlığının kabile kulisyonlarına karşı bir tür zaferi gibi görünmekle birlikte, yeni han buna ihtiyacı yokmuş havasına büründü. İtimad, devlet yönetim şekli, üst düzey beyleri ve örf-ü âdeti hiçe saydı.⁶ Belki de bu densizliği için ona Sı-cabgu⁷ [Sih- Cabgu] yâni “âdetleri hiçe sayan” lâkabı verildi. Seyantoları itaat altına alma ve mevcut sınırları tahkim etme teşebbüsü tam bir başarısızlıkla sonuçlandı. Bir takım töhmetlere binâen yapılan idâmlar halkı galeyâna getirdi. Ni-shu dahi hanın şüphelerinden kendini kurtarmak için Karaşar'a kaçmaya niyetlendi. Nuşibi beyleri hanı bu tutumlarından vazgeçmesi konusunda uyardılar. Mu-pi Tarhan isimli birinin komplo düzenlemesi üzerine İrbis hafif süvârileriyle birlikte otağını terkedip kaçtı. Burada hanın peşinden giden süvarilerin, zaferleri yerli halk için hiçbir şey ifade etmeyen Türk fâtihterinin torunları olduğunu gözönünde tutmak gerekir. Hanın tek kaçış yolu güney tarafında idi. Kunduz Vâdisi'nde, Amuderya'nın sol yakasında İrbis'in yeğeni hüküm sürüyordu fakat o da amcasına ve refâkatindekilere yardım edemedi.⁸ İrbis hakkındaki en son haberi Hsüan Tsang vermektedir. Onun anlattığına göre İrbis Belh'i kuşatıp, oradaki Budist tapınaklarını yağmalamak istemiş fakat kuşatmanın ilk gecesi ölmüş ve savaşçıları da dağılıp gitmişler.⁹

Bu olay Batı Türkleri tarihinde önemli bir değişikliğin de tarihiydi. O güne kadar her konuda hakanlık bünyesi içinde Türkler ilk ve son sözün sahibi idiler. Şimdi ise inisiyatif yerli kabile beylerinin eline geçmişti. Böylece olayların seyir ve âkibetini de belirleyecek yeni bir güç odağı teşekkül etmişti. Görünüşte iktidar, hânedan değişikliğinden yana olmayan Nuşibilerin elindeydi. Bunlar Ni-shu'yu Karaşar'dan getirip tahta oturttular. Ni-shu, büyük bir ihtimalle hem ken-

6 Biçurin, *Sobraniye*, I/285.

7 “Sı/sih” Türkçe yıkmak, hiçe saymak demektir. Çince yazılış şekliyle de sih sınır tanımayan, kendi başına buyruk anlamındadır.

8 T'ang-shu'da Sı-Cabgu'nun K'ang-chü'ye kaçtığı ve orada perişan bir durumda kahrından öldüğü yazılıdır. (Biçurin, *Sobraniye*, I/285; Chavannes, *Documents*, p. 54; ancak Chavannes'ın p.196-197'deki tashihine bkz.)

9 Dindar bir hacı hanın ölümünü mukaddes yerlere tecavüze yeltendiği için Bayşramanlar'ın müdahalesiyle rüyasına girilip, bir mızrak saplanarak katledildiğini kaydederse de, Chavannes ölüm tarihini 632 veya 633 olarak göstermektedir.

disini, hem de kuzey kabilelerini hoşnut edecek Tu-lu-han¹⁰ ünvanı aldı ve böylece kabileler onun hanlığını kabul ederek, iç savaşa son verdiler.

Yeni han tahtta ancak tebaasının tam desteğiyle kalabileceğini ve sâbık ticârî müttefikleri Soğdianalılar yani Paykendlilerin de tebaası için gerekli olduklarını anlamıştı. Bu yüzden Çin'le yapılan müzâkerelerde, kendi rızâsıyla itaat taraftarı olduğunu bildirdi. Yine de yaşlandığı için Türk kanunlarına göre, İşbara Tölis-şad ünvanını alan kardeşi Tong-şad'a tahtı teslim ederek 634'de sessizce iktidardan çekildi.¹¹

On Ok

Nuşibi hanlarının kısa sürede sağladıkları huzur esâsen büyük problemleri görmezlikten kaynaklanan geçici bir huzurdu. İran'la savaş yeniden başlatılmamış; Bolgar ve Ugor kabileleri tekrar itaat altına alınmaya çalışılmamıştı. Bütün ordu Cungarya'nın fethine hasretilmiş, ama ondan da bir netice çıkmamıştı. 632'de Batı Türkleri'nin (ki artık onlara Türküt denilemezdi) hücumlarıyla isyan eden Ch'ipi kabilesi Yulduz Vâdisini terkederek, T'ang İmparatorluğu sınırları içinde bulunan Ho-hsi'ye göç etmişti.¹²

Daha sonra sıra Bişbalık'a geldi. Ch'u-lo Han'ın cesur ve âlicenap oğlu A-shih-na She-ni¹³ orada hükümlerlik kılıyordu. Doğu Türk Hakanlığı geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olduğundan ordusunu Türkler'i arkadan hançerlemeye kalkışan Seyanto'lara karşı gönderdi. Beylerinin önce kendi durumlarını muhkem hâle getirmeleri; vâki bir yürüyüşte ordunun doğuya yönelmesi hâlinde "Cabgu'nun oğul

10 Bu ünvanı ona T'ai-tsung vermiştir. Biçurin'e göre onun tam ünvanı T'ung alovu Pi-li-pi tou-lu Han'dır. (*Sobraniye*, I/285) Chavannes'in tesbiti daha başarılıdır: Tun a-lav-sı-li-pi tou-lu-kagan'dır ki bu durumda onun Tong Alp Siling-bir Dulu-han (Işık Saçan Büyük Kahraman Dulu-han) olarak tashih edilmesi uygundur.

11 Çince Sha-po-lo T'ie-li-shih. Tahta geçinceye kadar Tong-şad ünvanını kullanmıştır. Tong (t'ung) Türkçede güçlü, kahraman demektir.

12 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 256.

13 Chavannes'da (p.173-178) Chou-eul, Liu Mau-tsai'de (p. 263-265) Sche-or olarak gösterilmiştir. Fakat ben Biçurin'in okuyucusunu daha doğru bulmaktayım: She-ni (II/296-298). Çünkü kelime kelime Şono-kurt kelimesiyle örtüşmektedir.

ve torunlarının prensliklerini işgal edecekleri" yolundaki uyarıları da bir fayda sağlamadı.¹⁴

Aksine A-shih-na She-ni savaştan vazgeçerse oğulluk vazifesini yerine getirmemiş olacağını, başarısız olması halinde ölüme hazır olduğunu belirterek bunları reddetti.

634'te yaklaşık 50 bin kişilik bir süvârî ordusuyla taşlı Cungarya Çölü'nün kuzey tarafına saldırdı fakat dört ay devam eden savaşlardan sonra ağır bir yenilgiye uğrayarak geriye kalan 10 bin kişilik ordusuyla İmparator T'ai-tsung'a itaat arzemiş bulunan amcazâdesi Yukuk-şad'ın hâkim olduğu Kao-ch'ang'a sığındı.

Aynı günlerde T'ang İmparatoru'nun elçisi Batı Türk hakanına ilhak edilen toprakların iade edilme vaktinin geldiğini fısıldayınca İşbara-han fırsattan faydalanıp hemen Bişbalık'ı işgal etti. She-ni'nin Çin'e teslim olmaktan başka çaresi kalmamıştı. 636'da, kalan ordusuyla Ch'ang-an'a gelip imparatorluğun hizmetine girmek istediğini bildirdi. Kendisine imparatorun kararı açıklandı: Süvârî birlikleri kumandanlığı, ordasını kuracağı yeterli toprak parçası, prensesle nikâh ve saray hâdimliği.¹⁵ Bütün bunlar için ise tam sadâkatle bağlılık.

Curgarya'nın ilhâkı Batı Hakanlığı'nın diğer komşuları arasında prestijini artırıyorsa da, yeni galeyânlara sebep olduğu için içeride ciddi muhalefet hareketlerinin yüzeye gelmesine zemin hazırladı. Aslında Sı-cabgu ve She-ni'ye karşı kazanılan zaferler yerli kabilelerce Açınalar'a karşı kazanılmış zaferler olarak telâkkî edilmişti. Hânedânın muhafazası devleti yine ayakta tutuyordu fakat İşbara Tölis-şad henüz güçlü bir iktidara sahip değildi ve sadece beylerin pek de güvenilmeyecek himmetine sığınıyordu. Dışarıdan kendilerine karşı herhangi bir tehdit gelmeyeceğini anlayan Nuşibi ve Dulu beyleri hana kendi isteklerini dikte etmeye başladılar. Han bir takım reformlar yapmaya kalktıysa da, bunlar idârenin daha da laçkalaşmasına yol açtı ve 635'de Dulu ve Nuşibi kabileleri yönetimi tamamen ele geçirdiler. Beş Nuşibi ve Beş Dulu kabilesi sadece Açına oğullarının elinden yönetimi almakla kalmadılar, görünüşe göre yerli kabile beylerini de dışladılar. Bu beylerin her biri mevki cihetinden şad'a yani hanedan mensubu prense eşitti ve yine herbirine iktidarı simgeleyen birer ok verilmişti. Ki bilâhare "On Ok Türkleri" tâbiri de buradan çık-

¹⁴ Chavannes, *Documents*, p.175.

¹⁵ Age., p.176; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p.264, 294.

tı. Çu nehri ise her iki müttefik yani Dulu ve Nuşibiler arasında sınır olarak belirlendi.¹⁶

Separatist eğilimlere rızâ göstermekle çatırdamaya başlamış olan devlet asla yokolmaktan kurtulamazdı.

Hoşnutsuzluk

Yeni düzen pekçoğunu memnun etmişti ama memnun olmayanlar da vardı ve şüphesiz bunlar Batı Hakanlığı'nda yaşayan Türklerdi. İtibarları sarsılmış ve iktidardaki payları azalmıştı. Onlardan başka kendilerine ok verilmeyen kabile beyleri de memnun olmayanlar arasındaydı ve özellikle Kuzey ve Cungarya'daki kabileler arasında bunların sayısı bir hayli fazlaydı. Üstelik dışlananlar listesine Karluklar, Yagmalar,¹⁷ Kıpçaklar,¹⁸ Basmallar¹⁹ ve kezâ Hunlar'ın torunları Çu-yu'lar, Çumi'ler [Ch'u-mi] ve Sha-t'o'lar²⁰ dahil değildi. Çünkü bu sonuncular sâdece hemşehrileri Çumugun'lar ve Çuban'lar imtiyazlılar grubuna dahil edildiği için kırgındılar. 633'de İşbara Tölis-şad Han bu kabile beylerinin yetkilerini kısmaktan vazgeçince, kırgınlar da doğuya göç ederek Bargöl [Barkul] civarındaki Sha-t'o steplerine karargah kurup, İmparator T'ai-tsung'dan kendilerini tebaalığa kabul kılmasını istediler fakat o günlerde T'ien-shan'ın doğusunda ortaya çıkan nazik siyâsî durum sebebiyle bu kabilelerle kimse ilgilenmedi ve böylece kabile beyleri çeşitli yönlere dağıldılar.²¹

Bu dönemde Doğu Türkistan'da siyâsî durum oldukça gergin ve karışıktı. Henüz 620'lerde Sui (Suey) hanedanı taraftarları, Türkler'den yardım alıp, T'ang hanedanına karşı savaşı sürdüreceklerine inanarak Türkistan'a kaçmışlardı. Daha önce Kat İl-han mağlup olunca T'ai-tsung'un isteğiyle 80 bin mültecinin Çin'e iade edildiği²², ancak T'ang İmparatorluğu'nun düşmanlarının Kao-ch'ang (Turfan) a sığınarak, orada Kui Wen-t'ai tarafından kabul edildiklerini belirtmiştik.²³

16 Chavannes, *Documents*, p.56; Biçurin, *Sobraniye*, I/286; *Istoriya Tibeta*, I/138.

17 Töles tabilesi. Çincesi Yen-mien.

18 Kui-yüeh-shê.

19 Basmal melez demektir. Sadece kırk oymaktan teşekkül eden küçük bir halktır. (Artamonov, *Zapadnaya*, s. 256).

20 Bargöl (Barsgöl)e kadar uzanan topraklarda, Merkezi Cungarya'da yaşadılar.

21 Çinliler Mi-she ismini verdiler. Açına şoyundandı.

22 Biçurin, *Istoriya Kitaya po 631 g.*

23 Biçurin, *Sobraniye*, II/210.

Kao-ch'ang prensliği aslen Çin orijinliyse de uzun zamandır Türk hanlarıyla sıkı ilişki içindeydi. Kao-ch'ang prensleri küçük devletlerini yağmalardan korumak için gerek Çinliler'le ve gerekse Türkler'le aynı anda iyi geçinmek zorundaydılar. 630'a kadar hem Suey, hem de Açına hanedanlarıyla çok iyi geçinmişler fakat T'ai-tsung iş başına gelince bu geleneksel dostluk bozulmuştu.

Esasen Kui Wen-t'ai'nın Çin yönetimiyle ilişkilerini bozmak için haklı sebepleri vardı. Her şeyden önce Kao-ch'ang'a bağlı bulunan Hami prensliği 630'da Çin'le müttefik olmuştu.²⁴ Bunun üzerine Wen-t'ai Batı Hakanlığı'ndan yardım istemiş ve 631'de Sı-Cabgu²⁵ kendisine yardım göndermiş; müttefikler Hami'yi yakıp yıkmışlar ama diplomatik münâsebetlerini bozmak istemeyen imparator Kao-ch'ang prensine o zaman ses çıkarmamıştı.

Kui Wen-t'ai'nın Sı-Cabgu (Sih-çabgu) ile olan yakın dostluğu, menkub İşbara Tölis-şad ile Ni-shu'nun sığındığı Karaşar'la Kao-ch'ang'ın arasının açılmasına sebep olmuştu. 632'de Karaşar lunu'su²⁶ T'u Ki-ch'i,²⁷ Hoten padişahı Wu-mi²⁸ yani Kao-ch'ang'ın rakipleri Çin'le ittifak akdetmişlerdi. Bir kere Kao-ch'ang için en önemli gelir kaynağı, toprakları üzerinden geçen kervan yoluydu. Batıda Paykend ne kadar önemliyse, doğuda da Kao-ch'ang o kadar önemliydi. Kao-ch'ang'ı zayıflatmak isteyen T'u Ki-ch'i, İmparator T'ai-tsung'dan Kao-ch'ang'ı dolaşıp Karaşar üzerinden geçen yeni bir yol açmasını ricâ etti. T'ai-tsung bu fikri kabul etti. Böylece, bu plânın uygulanmasının hem Kao-ch'ang, hem de Batı Türkistan'a ekonomik ve politik bir darbe indireceği anlaşılınca Kui Wen-t'ai 632'de Türkler'le birlikte Karaşar bölgesini yağmaladı. T'u Ki-ch'i Çin'e şikayette bulundu. T'ai-tsung Kui Wen-t'ai'yi bir açıklama yapması için huzuruna çağırdı fakat o gitmeyi reddetti. Onun hesabı kalabalık bir or-

24 Biçurin, *İstoriya Kitaya* ; Chavannes, *Documents*, p. 104.

25 Chavannes Hami mağlubiyetinin tarihinin bilinmediğini kaydederek sadece yürüyüşe iştirak eden Cabgu'dan bahseder. (s.104, dp. 1) Ancak bu olay da 630 ve 632 arasında vukû bulmuştur. Çünkü 632'de Kao-ch'anglılar Batı Türkleri'yle birlikte Karaşar'a hücum ettiler. Sı-cabgu 631'de tahta geçtiğine göre bu olay 632'de meydana gelmiştir. Çünkü o dönemde han, beyleriyle savaş halindeydi. Muhtemelen yakınlarından biri olan İrbis-şad (İ-pi-şad) onun yerine geçmiştir. Zira Sı-cabgu'nun düşüşünden sonra vakaynâmelerde onun ismine hiç rastlanmıyor.

26 Karaşar prenslerinin ünvanı.

27 Biçurin, *Sobraniye*, II/294.

28 Chavannes, *Documents*, p.126.

dünün Kao-ch'ang'la Çin'i birbirinden ayıran çölü geçemeyeceği, iâ-şe temin edemeyeceği, 30 bini aşmayacak bir orduyla da kendisinin başa çıkabileceği şeklinde idi.²⁹ Çin'den umduğu yardımı alamayan Karaşar hâkimi İşbara Tölis-şad hanla ittifak akdetti. Çu-yu ve Çumi kabileleri Kao-ch'ang'la müttefiken Karaşar'a saldırdıktan sonra (638) onun bu davranışı doğrudur.³⁰ Bu başarılarından cesaret alan Çu-yular ve ve Çumiler, Wen-t'ai'yle yakın dost olan ve zımnî bir ittifak akdetmiş bulunan Yukuk-şad'ın³¹ kumandasında Nuşibiler'le yeniden savaşmak için vâdiye yönelmişlerdi.³²

Darbe

İşbara Tölis-şad herkese şirin görünmek istediye de,³³ hiç kimseyi memnun edemedi. Başına buyruk beyler Türkler'in demir yumruklarını hiçe saymaya başladılar. Bütün hanları suçlu gören halk onlardan desteğini çekmişti.³⁴ Bu yüzden Batı Türkleri'ne karşı başkaldırılar başladı. 638 kışında bu fitneye elebaşılık eden Tun-tudun³⁵ hiç beklenmedik bir anda, hanın otağını bastı. Hanın çevresinde bulunan beyler onu kaderiyle başbaşa bırakıp kaçtılar. Muhtemelen onlar el altından isyancılarla işbirliği yapmışlardı. Kendisine bağlı yüz kadar savaşçısıyla mücadeleye başlayan İşbara Tölis-şad, hiç kimseden destek alamayınca, daha önce Transkafkasya ordusuna kumanda eden Bōri-şad'ın kardeşi ve aynı zamanda Karaşar prensi olan dostuna sığındı.

Tun-tudun [T'ung T'u-t'un] beyleri³⁶ toplayarak boş kalan tahta Yukuk Şad'ın geçirilmesini teklif etti. Batı Türkleri tahta Açına oğullarından enerjik bir prensi geçirmek isteyerek onun teklifine karşı çıktılarsa da, mahallî beyler bu itiraza kulak asmadılar. Nuşibi ittifak-

29 Biçurin, *Sobraniye*, II/292.

30 Age., s. 295.

31 Chavannes bunun başka bir Yü-chü (Yukuk) şad olduğunu ileri sürüyor. (*Documents*, s. 29, dn. 3) Ancak bunu ispat edecek herhangi bir belge göstermiyor. Halbuki bütün olaylar onun Doğu Hakanlığı prensi olduğunu ortaya koymaktadır. (Biçurin, *İstoriya Kitaya*).

32 Chavannes, *Documents*, p.109.

33 T'ungo-P'u hanın lakabıdır. Hiyeroglifeye uygun olarak anlamı: Herkes nazarında iyi kişi.

34 Chavannes, *Documents*, pp.28, 56 Biçurin'de yanlışlıkla "Dulu-han halk tarafından sevilmezdi" diye yazılmıştır. (Biçurin, *Sobraniye*, I/286).

35 Ünvanı onun Türk olduğu izlenimi vermektedir.

36 Biçurin'de devlet erkânı şeklinde. Krş. Chavannes, *Documents*, pp. 28, 56.

kının lideri Assık Kul-sığın [Assık Kul-sih-chin), Yukuk'un hâkân-ı kebîr, İşbara'nın ise han nâibi olması şeklinde başka bir teklifte bulundu. Bu münâkaşalar devam ederken Tun-tudun öldürüldü. Tahta geçmek için daha önce batıya doğru yola çıkmış olan Yukuk-şad ise yolda askerî güçler tarafından durdurularak geri çevirildi. O da bunun acısını Karaşar'ı yağmalayarak çıkarttı.³⁷ İşbara Tölis-şad, kendisini memnuniyetle bağrına basan Nuşibiler'in arasına, kendi memleketine döndü fakat "Batı Türk kabileleri"³⁸ yeniden Yukuk-şad'ı dâvet ettiler ve bu defa Dulu kabilelerini kendi taraflarına çekmek için ona "İrbis Dulu-han" gibi saygıdeğer bir isim verdiler.

İki taraf arasındaki savaş oldukça kanlı geçtiyse de, tarafların kuvvet dengesi eşit olduğundan İli nehri kenarında barış akdederek, bu nehri aralarında tabii sınır kabul ettiler. Ancak bu barış kısa ömürlüydü. Aynı yıl İşbara'ya karşı Yukuk-şad lehine bir komplo düzenlendi. Komplocular kendilerine, Türk aristokratlarının kullandıkları "Tudun ve Hsie-li-fa"³⁹ ünvanını aldılar.* Mutlak bir terörle karşı karşıya kalan İşbara Tölis-şad Fergana'ya kaçtı ve 639 Aralık ayında orada öldü.⁴⁰ Nuşibi beyleri kendi hâlinde biri olan İl-Külüg-şad-İrbis Han'ı başa geçirdiler⁴¹ fakat aradan bir yıl geçmeden İl Külüg ölünce, bu defa amca oğlu Bagadur İrbis, İşbara Cabgu-han ünvanıyla tahta oturdu.⁴²

Yeni han belli bir düzen sağladı. Kuça, Shan-shan (Lob-nor güneyinde), Ku-mo, (Hoten doğusunda), Toharistan, Karaşar, Şaş (Taşkent), Keş, Ho (Zarafşan vâdisinde), Amul ve Kan (Semerkand) onun hâkimiyetini kabul ettiler.⁴³ Böylece kervan ticâretiyle bağlantısı olan bütün tâcirler ve yerleşik prenislikler Türkler'in dürtüklemesiyle bir mücadeleye giriştiler. Dulu kabilesinin pekçok mensubu ve özellikle Çu ve İli nehirleri arasında yaşayan kabileler de onlara katıldı. İrbis İşbara Cabgu-han onların topraklarında kendi göçmen kargâhını kurarak ona "güney ordası" ismini verdi. İmparator T'ai-tsung onu resmen tanıyarak, barışa zorlamak ve bölgeyi taksimlemek

37 Biçurin, *Sobraniye*, II/295.

38 Bu tanımlamayla ancak Türkler düşünülebilir. Çünkü diğerleri Yukuk-şad'a karşı idiler.

39 Chavannes, *Documents*, p.30.

* Hsie-li-fa Türkçe İl-teber'in karşılığıdır. (çev.)

40 Biçurin, *İstoriya Kitaya*.

41 Çincesi l-kü-li-shi-i-pi Ho-kan.

42 Çincesi l-pi Sha-po-lo Shé-hu Ho-kan.

43 Chavannes, p.30.

maksadıyla Yukuk'a diplomatik baskı yapmayı denediyse de bir netice alamadı. Yukuk'un çevresinde bulunanların tamamı Çin'e ve bozkır güçlerinin hükümranlılığına karşı oldukları için bir barış sağlanamazdı. Onlar hâlâ yenildiklerine inanmıyorlar ve birkaç zaferden sonra Türk hakanlığına eski haşmetini kazandırarak "göğün oğlu ve diğerleriyle"⁴⁴ hesaplaşabileceklerine inanıyorlardı. Halbuki şans onlardan yüz çevirmişti. Neticede güney hanı esir alındı ve 641 Mayıs'ında öldürüldü.⁴⁵

Toparlanma Denemeleri

Yukuk gerçekten birleştirici hanların torunu olmaya layıktı. 641'de İli Nehri'nden Sibiryâ ormanlarına kadar uzanan toprakları hâkimiyet altına almayı başardı. Cungarya'da Basmallar,⁴⁶ Altay'da Kıpçaklar,⁴⁷ Minusinsk Havzası'nda Kırgızlar, Yenisey boylarında Bomalar ve güney Tarbagatay'da Çumugunlar itaatlarını arzettiler. Bu kalabalık, güçlü ve savaşçı kabilelerin üç yıl gibi kısa bir süre içerisinde Çu-yular ve Çumiler'den teşekkül eden azınlık Yukuk kuvvetlerine bağlanan Yedisu güneyindeki acımasız savaşlar neticesinde mağlup edildiği düşünülmemelidir. Aksine burada açıktan açığa tamamen toparlanmış olan ve fetih politikası güden T'ang İmparatorluğu'na karşı göçmen kabilelerin konsolidasyon olaylarına şahit ol-maktayız. Çumugunlar müstesnâ tutulursa, bu kabilelerin hiçbirisi On Ok Türkleri birliğine dahil değildi. Ve yine Bomalar'ın⁴⁸ dışında kalanlar Türk hanlarına tebaa olmamışlardı. Buna rağmen geleneksel birlik duyguları ve zengin Sogdiyana şehirlerini yağmalama arzusuyla yeniden bozkurt başlı tuğun altında toplanmışlardı. Fakat orada kendilerini nasıl bir kaderin beklediğini iyi anlamışlardı. Nuşibi kabileleri hanlarını kaybetmelerine rağmen dağılmamışlardı. Cansipe-

44 Biçurin, *Sobraniye*, I/287; Chavannes, *Documents*, p.30.

45 Çaç (Taşkent) tudunu tarafından esir alınmıştı. Çünkü Çaç yukarıda da belirttiğimiz gibi güney hanına kendi isteğiyle tabi olmuştu. Ben Çaç'ın yerli prensler tarafından yönetiliyor olmasının yanı sıra diğer şehirlerin Türk kumandanların idaresi altında olduğu, ancak Çaç hâkiminin silah arkadaşlarına ve şehir halkına güvenerek güney hanına mahvedici bir darbe indirdiğini tahmin ediyorum. (Biçurin, *Istoriya Kitaya*).

46 Basmallar konusunda bkz. Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 256.

47 Kıpçaklar ırk cihetinden Türkütler'den ayrılırlarsa da (Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 57-59) politik yönden birlik halindeydiler. Bkz. Ramstedt G. *Pèrèvod nadpisi selentiyskogo kamnya*, s. 40; Malov, *Pamâtniki*, 1959, s. 38.

48 Gumilev, *Xunnu*, s. 40-41.

rane çarpışmaya devam ediyorlardı. Dört bir yandan bütün güçleriyle hücumla geçen Yukuk Toharistan'ı itaat altına almıştı⁴⁹ ama Batı Sogdiana ve doğuda Issık Göl çevresi hâlâ onun hâkimiyet alanının dışındaydı.

642'de⁵⁰ Yukuk, Çu-yular ve Çumiler'den teşekkül eden ordusu-nu Hami'nin fethedilmesi için gönderdi ama imparatorluğunu ikibin düzenli süvârisi tarafından sadece mağlup edilmekle kalmadılar, bir de kendi topraklarına kadar tâkip edildiler ki, bundan en çok zarar gören de Çumiler oldu.⁵¹ Görünüşe göre Yukuk bu savaşa bizzat katılmamıştı. Aksine o birleşik ordularıyla⁵² Semerkand ve Maymürg'e⁵³ saldırıp, bu iki zengin şehri târumâr etmişti. Ne var ki şanssızlık Yukuk'u bir kere yakalamıştı. Onun kendilerine verileden daha fazla ganimet aldığı kanaatine varan Dulu kabileleri beyleriyle Yukuk arasında nizâlar başladı.

Yukuk bu kargaşalığı bastırmak için ilk itiraz eden Ni-shu-çur'u (Çur, Dulu kabilesine has bir ünvândır) öldürttü. Akabinde Dulu savaşçıları isyân ettiler. Ganimeti paylaştıktan sonra kendi taraftarları dağıldığı için Yukuk onlarla başedemedi. Vaktiyle kendisini dâvet eden Batı beyleri bu defa ona daha önce sürgün hayatı yaşadığı ülkesine dönmesini tavsiye ettiler. Fakat Yukuk artık oraya dönemezdi. Kao-ch'ang 640'da Çin ordusu tarafından ele geçirilmişti. Bu yüzen o, kendisi için emniyetli gördüğü Toharistan'a geçerek Batı'da kalmaya karar verdi. Ancak Toharistan'daki taraftarları da bu defa onu desteklemeye yanaşmadılar. Yukuk kendi Türk gönüllü savaşçılarıyla birlikte kaldı.⁵⁴ Taraftarlarını toplamaya çalıştıysa da, düşmanları olan Nuşibiler'in ânî saldırısına maruz kalarak, bozulup Bayşunhu (Çimkent'in doğu taraflarındaki Isficab⁵⁵) şehrine sığındı.

49 Muhtemelen daha önce orada yaşayan Türkler'den faydalanmıştır.

50 Chiu T'ang-shu'ya göre 641'de. Biz Kang-mu'daki tarihi tercih ediyoruz. (Bkz. Chavannes, *Documents*, p. 58, dn. 2)

51 İmparatorluk süvarileri Katun Bogdo-ula dağına kadar gitmişlerdir. (Bkz. Chavannes, *Documents*, p.31, dn.3)

52 Biçurin, *Sobraniye*, I/287.

53 K'ang-chü ve T'ao-mi (Mi) de aynı yerdedir. (Chavannes, *Documents*, p.31)

54 İtaat edenlerin kaçışından sonra dahi Yukuk'un elinde önemli miktarda askeri güç kalmıştı. Çünkü Dulular'a mensup olup onları sevmeyen ama tıpkı Yukuk gibi gidecek yeri olmadığı için Türk ordu saflarında bulunanları da nazarda tutmak gerekir.

55 Chavannes, *Documents*, p.195; Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 260; Barthol'd, *Türkèstan*, s. 176-177.

Çin'in desteğini sağlayan Nuşibiler hiç beklemeden kendi hanlarını, İşbara Tölis-şad'ın torunu İrbis Shé-kui-han'ı⁵⁶ tahta çıkarttılar. Daha önce Çin'in desteğini sağlamış olanlar da evlerine dönmeye karar verdiler. Çin'e vergi gönderilmiş, bir de prenseslerden biriyle akd-ı izdivaç talebi iletilmişti. Geleneksel Sogd-Çin ittifakı devam ediyordu. Nuşibiler Yukuk'u Bayşunhu'da muhasara altına almış olmakla birlikte üstünlük hâlâ Açına savaşıçılarındaydı. Yukuk'un zırhlı süvarileri musiki ve bando eşliğinde hücumla geçince Nuşibiler dayanamayıp dağıldılar ve hatta birçoğu kılıçtan geçirilip, esir edildi.

Yukuk eski müttefiki Dulular'a haber göndererek kendisine dönmelerini istedi. Fakat onlar "savaş çıkıp, bin kişi ölse ve tek bir kişi kalsa bile yine de ona dönmeyiz"⁵⁷ diyerek teklifi geri çevirdiler. Halkın kendisine karşı olduğunu gören ve tehlike içinde yaşayamayacağını anlayan Yukuk silah arkadaşlarıyla birlikte Toharistan'a geçti ve Amuderya'nın sol tarafına yerleşti. Orada, T'ung Cabgu Han döneminden kalan ve Kunduz'da yaşayan Türkler'den destek gördü.⁵⁸ Kunduz'da yaşayan Türkler'in beyi İşbara Cabgu isimli biriydi ve görünüşe göre kendi kabiledaşı olan bu insanlara yardım etmek istemişti. Yukuk, Türk hanları ismini verdiğimiz Açına oğullarının son prensi olan oğlu Cheng-ch'u'u⁵⁹ [Chen-chu Bilge Kagan] yerine bırakarak 653'te öldü.⁶⁰

Teskin

Batı Türkleri, Açına tehlikesini hallettikten sonra Nuşibiler'le Dulular arasındaki eski düşmanlık tez arada ortadan kaldırıldı. Nuşibiler ilk söz söyleme hakkına sahip oldular. Bitip tükenmeyen savaşlar sırasında onlar On Ok ittifakının dışında kalmışlar; aynı dönemde Dulular ise kaderlerini gâsıba bağlayarak en son ana kadar onunla birlikte olmuşlardı. Fakat Dulular bu hatalarından dolayı hiçbir zaman cezalandırılmak istenmedi. Nuşibi hanı İmparator T'ai-tsung tarafından desteklendiği sürece onlar da mevcut duruma ayak uydurmak zorunda kalmışlar fakat araları biraz açılınca bu fırsattan hemen faydalanmışlardı.

56 I-pi Shé-kui Han. Shé-kui kelimesinin yazılışında bazı hiyeroglif problemleri vardır. Türkçe Sağdak (sadak) demektir.

57 Biçurin, *Sobraniye*, I/288; Chavannes, *Documents*, p.59.

58 Chavannes, *Documents*, p.156, dn.6.

59 Çince Chen-ch'u Shé-hu.

60 Chavannes, *Documents*, p.35.

646'da İrbis Shé-kui-han, T'ang hanedanıyla ittifakını pekiştirmek için Ch'ang-an'a bir elçi göndererek prenseslerden biriyle evlenmek istedi. İmparator çeyiz olarak Kuça, Hoten, Kaşkar, Chu-ch'ü-po (Yarkend'in güneyinde/Kuçübo okunur) ve Ch'ung-ling (aynı yerde) şehirlerini istedi. Esasen bu şehirler daha önce imparatorluğun hâkimiyetine verilmişti: Kuça 630'da, Hoten 632'de, Kaşkar ve Yarkend 635'de. Fakat bilâhare Batı Hakanlığı bu şehirleri muhasara ederek imparatorluğun elinden çekip almıştı. İmparatorun talebi oldukça küstahçaydı. Han müzâkereleri kesmekle kalmadı, aynı zamanda anlaşmayı da bozdu. Bu noktada Dulular tekrar sahnede göründüler. Bu çıkışta Dulular'ın başında bulunan kumandanın kimlik ve şahsiyeti de önemli bir rol oynuyordu. Çünkü bu kumandan, Böri Şad'ın oğlu, İstemi Han'ın⁶¹ torunu ve aynı zamanda Batı Açına hanedanından bir prensti. Zorbalık döneminde Yukuk'a iltihak edip, ondan Cabgu ürvânı almış ve ayrıca bütün doğu bölgelerini nezâret vazifesiyle görevlendirilmişti. Gerçek ismi tarih kitaplarına geçmemişse de Hallıg⁶² lâkabı taşıdığı biliniyor. Mi-she ve Pu-chien'le⁶³ de hasbel kadar amcazâde idiler. Birbirlerinden nefret ediyorlardı ve Pu-chien bir takım entrikalarla Çu kabilelerinin reisi olan Mi-she'yi Çin'e kaçmaya mecbur bırakmıştı. Pu-chien daha sonra, Yukuk bütün ümidini yokettiği bir anda ona da ihânet ederek T'ang İmparatorluğu'na teslim olmuştu. Yukuk düşmanlarına karşı zafer kazanmış fakat onun olmadığı bir sırada yani Dulular başsız kaldığı bir dönemde Prens Hallıg başa geçmesi için dâvet edilmişti.

Yukuk'un kaçışından sonra A-shih-na Hallıg tavrını değiştirence İrbis Shé-kui Han ordusunu göndererek onun ordasını yerle bir etti ve Hallıg steplere sığınıp, saklanmaya mecbur kaldı.⁶⁴ Fakat steplerde üç Dulu beyi ona arka çıkarak handan Hallıg'ı bağışlamasını rica ettiler. Öfkeden küplere binen han hiçbir esasa dayanmadan onu affettirmek isteyenlerin kellesini almak istedi. Yine de memnun olmayan Dulular'ın başına geçmek için A-shih-na Hallıg'dan daha iyisi yoktu. Açına kolunun hâkim olduğu bölgeye davet edilmiş olması ününün artmasını sağlamıştı. Bunun yanında o Yukuk'la iyi alâkalar

61 Chavannes, *Documents*, p. 3; Biçurin, *Sobraniye*, I/288.

62 Çince Ho-lu Türkçe Hallıg . Yüksekçe kaldırılmış anlamındadır. Herhalde şahıs ismi değil, lakab olsa gerektir.

63 Lakab: Hakikati arayan sofı (M. K. Khwan'ın çözümü)

64 Şuşedi, Çumugun ve Pobi. (Chavannes, *Documents*, p.59; Biçurin, *Sobraniye*, I/289)

tesis etmişti ve itaat etme ihtimali bulunduğundan tehlike arzetti-yordu. Mertlik, enerji dolu oluş ve tedbirli hareket ediş gibi şahsî özellikleri onu han için tehlikeli bir rakip, aynı zamanda Dulu kabi-leleri nazarında aranan lider durumuna getirmişti. Görevlerinde ba-şarılı olamayan üç bey hanın hoşgörüsüzlüğüne isyân ederek men-kup prensle birlikte doğuya göçettiler ve 648'de T'ang İmparatorlu-ğu'nun hâkimiyetine girdiler.⁶⁵ Bu hareket Batı Hakanlığı'nın mahvı-na sebep olacak bir isyanın başlangıcıydı. Fakat biz Türkler'in başına gelen trajediyi bir kanara bırakıp, Asya'nın rostik haritasında bir asır boyu değişikliklere sebep olan yirmi yıl süresince vukû bulan hâdi-selere dönelim.

65 Biçurin, *Sobraniye*, I/289.

XVII

TABGAÇ HANI

Bir Adım İleri

631 yılında İmparator T'ai-tsung bütün steplerin hâkimi idi ve şâyet Batı Hakanlığı'ndaki kargaşalıktan faydalanmak isteseydi, tüm Asya'da hegemonya kurabilirdi. Fakat bu kâbiliyetli kumandan politik uzak görüş sahibi olduğundan, elinde tutmakta zorlanacağı toprakları şan olsun diye fethetmekten kaçındı.

Bozkır, serapâ mağlup fakat kalabalık Türkler ve savaşçı milletlerle doluydu. Batıda 70 bin çadır Seyanto,¹ kuzey doğuda 100 bin kişilik Uygur² cemaati yaşıyordu. Bir durum değerlendirmesi yapan T'ai-tsung "Eğer onları yokedemeyeceksek, siyasî evlilikten başka çaremiz yok"³ diyerek ordusunu Güney Gobi sahrasına gönderdi ve göçbeleri kendi kaderlerini seçmekte serbest bıraktı. Neticede göçbeler kısa süre sonra birbirleriyle vuruşmaya başladılar. P'u-sa'nın vârisi olan Uygur kumandanı T'u-mi-tu Seyanto'ları mağlup ederek göçebe oymaklarını hâkimiyet altına aldı. "Seyanto beyleri tıpkı kuşlar gibi korkudan nereye kaçacaklarını"⁴ bilemez hâle geldiler. Fakat onbir Töles kabilesi reisi, hanlıklarının tanınması talebiyle Çin'e geldiler. İmparator onlara cüppeler ve kılıçlar hediye edip, ünvânlar verdikten başka zil zurna sarhoş edinceye kadar şarap ikram etti. Diğer yandan ise bir yarlık, timbal ve sancaklarla birlikte bir elçilik heyetini Seyanto kumandanı I-nan'a göndererek onu han olarak tanıdığını

1 Biçurin, *Sobraniye*, I/339 Chavannes, *Documents*, p. 95; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p.354.

2 Biçurin, *Sobraniye*, I/30; Chavannes, p.89; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p.350.

3 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p.392.

4 Biçurin, *Sobraniye*, I/302.

bildirdi.⁵ Galiba imparator Seyantolar'ın güçlenmesini Uygurlar'ın güçlenmesine tercih etmişti.

Bozkırda durum hemen değişti: Savaşa son veren Uygurlar yeni hana itaat arzetteler ve böylece Altay'lardan Kingan'a, Gobi Çölü'nden Baykal'a kadar⁶ uzanan Seyanto Devleti kuruldu. Bu devlet Türk devlet sistemine göre tanzim edilmişti. I-nan'ın oğulları "şad" ünvanını alarak tölös ve tarduş (sağ ve sol cenah) eyâletlerinin başına geçtiler. Türk dönemine göre tek farkı tölösün kuzeyde, tarduşun güneyde yer almasıydı. Onlara karşı hazır bulundurulmuş Çin ordusu sayısı da 200 bine düşürüldü. Halbuki Türk Şibir-han karşısındaki Çin ordusu bir milyondur.⁷ Seyanto devleti Türk Hakanlığı'na kıyasla güçsüz olsa da, kendisiyle boy ölçüşmek isteyen hemen bütün Türk prenslerini altetmeyi başardı. Kat İl-han'a sadâkatini sürdüren bu Türkler 630'da Çin'e itaat arzemiş ve Ordos'a iskân edilmişlerdi. A-shih-na Ssu-mo [Sih-mo] isimli biri 639'da onların başına han tayin edilmişti. Ssu-mo kıvrak bir politik zekâyâ sahip olduğu kadar, üstün meziyetlere de sahipti. "Fiziki olarak Batı Hakanlığı'ndakilere benzediğinden gayr-ı meşrû şekilde dünyaya geldiğinden şüphelenilerek, kapılar yüzüne kapanmış, yüksek ünvanlar alması engellenmiş olmasına rağmen ateşli, güçlü ve inançlı olduğu için"⁸ Şibir ve Ch'u-lo Han onu sevmişlerdi. Bütün dost ve silah arkadaşları Kat İl-han'ı terkettiğinde dahi Ssu-mo ona inanmış, sadâkatini yocketmemiş ve onunla birlikte esir düşmüştü.

T'ai-tsung sadâkatini değerlendirebilen biriydi: Ssu-mo her zaman onun güvenini kazanmış ve kendisini hiç aldatmamıştı.

Belki hanın sadâkatini kazanmak mümkündü, ama halkın teveccühü satın alınamazdı. Ssu-mo, üç yıl Ordos'ta yaşamasına rağmen halkın teveccühünü sağlayamamış, aksine tebaasının büyük kısmı kuzeye gitmişti.⁹ Ayrıca imparatorluk hâssa ordusunda bulunan Türkler'e de henüz bel bağlanamazdı. Tölös-han'ın kardeşi Chie-shih-shuai¹⁰ 639'da Çin garnizonunda gözetiminde tutulan Türk veli-

5 Chen-chu Bilge-han ünvanıyla (Chavannes, *Documents*, p.59; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p.392)

6 Biçurin, *Sobraniye*, I/340, Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 392.

7 Rakam nazari olarak alınmıştır. (Gumilëv, *Xunnu*, s. 60-61)

8 Biçurin, *Sobraniye*, I/260.

9 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p.198; Biçurin, *Sobraniye*, I/267.

10 Muhtemelen ana bir baba ayrı kardeşi veya amcazadesidir. Çünkü tahta geçme hakkı yoktu.

aht prensi, Tölös-han'ın oğlu, Ho-luo-hou'yu kaçırıp savaşı yeniden başlatması amacıyla bir plân hazırladı. Fakat garnizona düzenlediği âni baskın başarısızlıkla sonuçlandı. Kaçmaya çalışan Ho-luo-hou öldürüldü. Chie-shih-shuai ise dağlara kaçtı.¹¹

Bu olay üzerine Çin devlet erkânı imparatoru Çin sınırlarına yerleştirilen bütün Türkler'in güvenilmezliklerinden dolayı kovulması gerektiği konusunda iknâ etmeye çalıştılar. İmparator itiraz edecek halde değildi ve onların teklifini kabul etmek mecburiyetindeydi. Yine de göçebe tebaasını gücendirmek yerine, onları kendisine bağlamayı tercih etti. Sih-mo [Ssu-mo] Han'ı (Sımo okunur) huzuruna çağırıp, gönlünü aldıktan sonra tebaasını Huang-ho sahillerine götürerek Güney Gobi'ye yerleştirmesine izin verdiğini bildirdi.

T'ai-tsung bu davranışla üç amaç hedeflemişti: "Geniş meralar ve en verimli toprakları"¹² vermek suretiyle halkı kendine bağlamak; Türkler'i ezeli düşmanları olarak kabul eden Seyantolar'la Çin arasına güvenlik şeridi koymak ve en nihâyet sınır ötesi savaşlarda faydalanabileceği bir süvâri ordusu teşkil etmek. İskan işi 641'de tamamlanmıştı ama metbûsuna hizmet etmek istemeyen birçok Türk kuzeye göç ederken, geride kalanlar Asya'da T'ang İmparatorluğu'nun fedâkâr silahşörleri olmayı seve seve kabul ettiler.

Tabgaç Hani

Sui hanedanının yıkılışı ve "iç savaşlar" Çin halkına öylesine pahaliya malolmuştu ki, artık ondan dış savaşları sürdürebilmek için para toplamak imkânsız hale gelmişti. Sınır ötesi savaşlardan vazgeçmek ise düşmanların eline bütün insiyatifi teslim ve onların Çin'i yağmalamasına müsaade etmek demekti. Steplerdeki savaş bozkır halkının T'ang imparatoruna beslediği sempatiye karşılık kopardığı yüksek tâvizler karşılığında başarılı olabilmişti. Kumandanların kabiliyeti ve Çin yönetiminin usta diplomasisi sayesinde barbar beyler ve prenslerle anlaşma sağlanmış ve böylece onlar gönüllü tebaa olmuşlardı. Daha önceleri bu insanlar sadece dayanıklı paralı askerler veya sığınmacılar olarak Çin'de bulunmuşlardı. Şimdi ise iyi ve kötü günleri birlikte göğüsleyorlardı. İmparatorun yakınları ve dostları ol-

11 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 203; Julien, *Documents*, IV/240-241; Biçurin, *Sobraniye*, I/260.

12 Biçurin, *Sobraniye*, I/262.

muşlardı. Hatta imparator Kore savaşı sırasında yaralanan Sih-mo Han'ın yarısından akan kanı emerek, kendi eliyle tedâvi etmişti.¹³

Çin'in yarısını yakıp yıkan Kat İl-han bağışlanmış, haremi geri verilmiş ve hür yaşamasına müsaade edilmişti. Onun üzüntüden zayıfladığı haber verilince, eğlenip, neşelensin diye mus ve ceylan avı cihetinden zengin olan Hu-chou bölgesinin hâkimi ilan edilmişti.¹⁴ İlhar ve bühtan sistemine karşı çıkan T'ai-tsung "İmparatorluk hiç kimseden şüphelenmek mecburiyetinde değildir"¹⁵ dahi diyecekti. Hatta göçebelerin ona sadakati o noktaya gelecekti ki, meselâ A-shih-na She-ni, ondan daha fazla yaşamak istemeyerek mezarı başında intihara bile teşebbüs edecekti.¹⁶

Ne var ki imparatorun güttüğü bu dostluk politikası, büsbütün yokedilmeleri için göçebelerin zayıflığından faydalanılmasını ısrarla tavsiye eden bazı üst düzey bürokratların ciddi muhalefetine sebep olmuş fakat T'ai-tsung, Wen Yen-po'nun "Gemi muhkem tutmak için dizginin ölçüsünü iyi ayarlamak gerekir" şeklindeki vecizesiyle onların fikirlerine karşı çıkmıştı.¹⁷

T'ai-tsung'un sistemi, başka milletlerin topraklarını yavaş yavaş sınırlarına ilhak etme prensibine dayanıyordu. Yabancı hükümdarlara başlangıçta şefkatle muamele etmek, bilahare onlara belli bölgelerin hâkimiyetini, arkasından önce geçici, sonra kalıcı üst düzey bürokrat ünvan ve yetkileri vererek aristokrat sınıfına dahil etmek onun programı dahilindeydi. Böylece geçici olarak bağlanan bölgelerin "tam ilhakı" gerçekleşmiş olacaktı.¹⁸

Ve T'ai-tsung hayatta olduğu sürece bu sistem mükemmel neticeler verecekti.

Togon'un Kaderi

Yeni teşkil edilen savaş mekanizmasının ilk kurbanı uslanmaz küçük Togon hükümdarlığı olacaktı. Türkler'le yapılan son kanlı savaş sırasında Togonlar imparatorluğun batı sınırlarını sürekli saldırı-

13 Agy.

14 Age., s. 256.

15 Age., s. 263.

16 Chavannes, *Documents*, p. 178.

17 Bıçurin, *Sobraniye*, I/258.

18 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 263.

larla hırpalayıp durmuşlardı. Çin ordusu kendisini genişleterek hızlı Ch'i-pileri ve sert Tang-hsienler'i (Dansiyen okunur) saflarına katmış; bunlar hem karşı saldırılarda faydalı olmuş, hem de Togonlular'ın sürülerini kaçırmışlardı.¹⁹

634'te Tang-hsienler ve Tibetli-Ch'iang göçebeleri Togonlar'la birleşerek Çin'e karşı isyân ettiler. Çin onlara karşı Türk ve Ch'i-piler'den teşekkül eden süvari birliklerini cepheye sürdü ve bunlar 635'de Togonlular'ı tam bir hezimete uğrattılar. 70 yaşındaki Togon hükümdarı Fu Yün, Hoten'e kaçtı ve orada intiharı esarete tercih etti. Vârisi Mu-jung Shun uzun süre Ch'ang-an'da göz hapsinde kaldıktan sonra, Çin'e sempati beslediği şüphesiyle tebaası tarafından öldürüldü. Özel olarak gönderilen Çin ordusu tahta, imparatorluğun kuklası hâline gelen küçük yaştaki oğlu No-hê-po'yu oturttu. No-hê-po aşırı sadâkati sebebiyle 640'da Çin'in ileri gelen bir prensinin kızıyla evlendi.

Akdedilen barışla birlikte gelen Çin malları galiba Togonlular'ın çok hoşuna gitmişti ki, 641'de devlet erkanından biri Tibetliler'le ittifak yaparak komplo düzenlemeye kalkışınca, imparatorluk ile ittifakı sürdürmek isteyen prenslerin²⁰ şiddetli muhalefetiyle karşılaştı. Bu şekilde Togon barışı yirmi yıl gibi uzun bir süre devam etti.

Bu arada gerek Togon ve gerekse T'ang İmparatorluğu için yeni bir tehlike batıda kendini gösterdi. Bu tehlike, VII. Yüzyıla kadar Brahmaputra nehrinin orta ve yukarı akım sahillerinde yaşayarak, güçlü bir devlet kurmuş olan Güney Tibet'li Bot kabilesinden başkası değildi. 634'de tsan-po ünvânı taşıyan Tibet hükümdarı Srong-brt-san-sgam-po diplomatik temas kurmak amacıyla Çin'e elçi gönderdi. Elçinin soğuk bir şekilde karşılanmasını Togonlular'ın bir entrikası olarak değerlendiren Tibetliler, o sırada iç parçalanma süreci yaşayan Togon'a savaş açarak Huang-ho'nun²¹ yukarı kısmında hiç zorlanmadan No-hê-po'yu târumar ettiler. No-hê-po hanımı ve birkaç bin adamıyla birlikte 663'te Liang-chou bölgesine kaçtı. Böylece Togon devleti de tarihten silindi.

No-hê-po 688'de ölünce torunları bir yüzyıl daha han²² olarak anıldılarsa da, bu sadece göstermelik bir hükümranlıktı ve esasen on-

19 Biçurin, *İstoriya Tibeta*, s. 90-92.

20 Age., s. 94.

21 Age., s. 95, 135.

22 Age., s. 96, 97.

lar da T'ang İmparatorluğu bünyesindeki Türkler ve diğer göçebe tebaadan farksızdılar.

Kao-ch'ang'ın Sonu

Yukarıda belirtildiği gibi Kao-ch'ang, T'ang hanedanının bütün düşmanlarının câzibe merkezi haline gelmişti. Sui hanedanı taraftarı olup Çin'den kaçan siyasî sığınmacılar da burayı kendilerine merkez edinmişlerdi.²³ Herhangi bir şekilde Çin'e boyun bükmeye yanaşmayan ve Türkler'le de geçinemeyen²⁴ göçebe kabileleri Kao-ch'ang'a sırtlarını vermişlerdi. Çin'le aynı malları ürettiği için onun mutlak rakibi haline gelen yerli vatandaşlar²⁵ vukû bulan değişiklikleri hesaba katmaksızın çölün kendilerini esarete düşmekten kurtaracağını zannediyorlardı.²⁶ Onlar, doğuda Kore'de yaşanan devlet darbesinin sebep olduğu 645 savaşında başarısız olan, batıda da yeni ortaya çıkan Tibet hükümdarlığıyla savaşmakta tereddüt geçiren ve oldukça ihtiyatlı davranan T'ang İmparatorluğu'nun bu çekingenliğini sürdüreceğini ümid ediyorlardı. Ne var ki Kao-ch'ang prensi ve müsteşarları yeni durumu yakından takip etmiyorlardı. Esasen batıya Çin piyade birliklerinin gönderilmesi kesinlikle başarısızlığa mahkûm bir denemeydi ama 636'da Türk prensi She-ni kendi savaşçılarıyla bu görevi üzerine almıştı. 632'den beri Tölös Ch'i-pi savaşçıları Çin saflarına katılıyordu ve sonraları Ch'i-pi (K'i-pi) ler'in kumandanı Ch'i-pi Holi, T'ai-tsung'un yakın dostları arasına girmişti.

Yukuk'a kucak açmaları Kao-ch'anglılar'a sadece felaket getirmişti. Çünkü Türkler'in düşmanı olan Seyanto hanı Kao-ch'ang'a karşı bir sefer hazırlandığını öğrenince hemen Çin'e ittifak ve çölde

23 Biçurin, *Sobraniye*, II/291. A. Stein'in Astana'da bulduğu belgeler arasında Kao-ch'ang hükümdarlığı nezdinde hassa ordusu generallerinden Fan Yün-lun'un dul karısı Hsia'ya sunulan taziyename oldukça önemli sayılabilir. Bu kadın eski rejimin yani Suey hanedanının ateşli taraftarlarından olduğu için Kao-ch'ang'da yaşadı ve 667'de orada öldü. (Stein A., *Intermost Asie*, II/659)

24 Yukuk-şad'a destek verenler de bunlardı.

25 Gumilëv, *Statuetki*, s. 243-244.

26 Prens Wen-t'ai yakınlarına şöyle der: Daha önceki gelişimde Ch'in ve Lung şehirlerinden kuzeye doğru çöl uzanırdı. Suey hanedanı döneminde bu çöl yoktu. Bu demektir ki şayet büyük bir ordu sevkederlerse onun bu çölü geçmesi imkansız. Olsa olsa 30 bin kişilik bir ordu gelecektir ki onunla başedebilirim. Onların kumlu çöl üzerinden gelmeleri halinde yorgunluktan adım atacak halleri kalmayacaktır ki, en zayıf anlarında dinlenmiş savaşçılarımla işlerini bitiririm. (Biçurin, *Sobraniye*, II/292 ; Chavannes, *Documents*, p.105-106.)

rehberlik teklifinde bulundu.²⁷ T'ai-tsung 639'da Kao-ch'ang prensi Wen T'ai'a bir defa daha kendisine itaat arzemesini teklif etti. Prens bu teklifi reddedince sefer başladı.

640'da 30-40 bin kadar Türk ve Ch'i-pi süvârisi Çinli kumandanlar ve göçebe subayların idaresinde çöle girip Lukçun Çukuru'na ulaştılar. Wen T'ai' endişeden hastalanıp ölünce Kao-ch'anglılar oğlunu tahta geçirip savaşa hazırlandılar. İmparatorluk güçleri ilk önce Çin'li göçmenlerin yaşadığı şehri kuşatma altına aldılar. Ch'i-pi Holi ilk şiddetli hücumdan sonra kaleyi ele geçirdi ve 7 bin kişi gâiple-rin insafına terkedildi. Bundan sonra imparatorluk karargâhına gelip teslim olmayı teklif teklif eden Kao-ch'ang prensinin teklifi, başkent surları mancınıklarla dövölmeye başladığında geç kaldığı iddiasıyla reddedildi. Şiddetli hücumlardan sonra Kao-ch'ang prensliği de tarihe karıştı.

İmparatorluk ordusunun Kao-ch'ang kalesini böylesine kısa zamanda düşürmesi yerli halk üzerinde şok etkisi yaptı. 22 şehir savaşı-sız teslim oldu. Kuşatmacıları arkadan vurmak için süvarileriyle Cungarya'da bekleyen Cabgu ise imparator tarafına geçti. Bu, önce-leri çeşitli entrikalarla kardeşini kaçırmaya mecbur bırakan, bilahare fikir değiştirip Yukuk'a ihanet eden Pu-chien'den başkası değildi. Pu-chien Bişbalık'ı imparatorluk ordusuna teslim etti ve böylece impara-torluk güçleri batıda bu şehri kendilerine üs olarak kullanacakları Ting-chou [Bişbalık] savaşına kısa sürede hazırlanabildiler.

Kao-ch'ang ahalisine eman verilip dokunulmadıysa da güçlü ve geniş aileler Çin içlerine götüröldüler. Karaşar'da Kao-ch'anglıların istilasına uğramış olan şehirler serbest bırakılan Karaşarlı kölelere teslim edildi.²⁸ T'ai-tsung yakınlarının tavsiyesine itibar vermeye-rek²⁹ Sih-chou civarındaki fethedilen yerleri askerlere verdi. Bir gar-nizon kurup, vâli tâyin etti ve garnizona hapis cezaları askere gitmek şartıyla affedilen bin tane mücrim yerleştirildi.

Seyanto ile Hesaplaşma

Seyanto hanı I-nan'ın İmparator T'ai-tsung'la dostluğu, Huang-ho kuzeyinde Türk hanlığının yeniden kurulduğu haberi kulağına

27 Biçurin, *Sobraniye*, II/291; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 273.

28 Biçurin, *Sobraniye*, II/294-295.

29 Ona böyle bir garnizon teşkilinin çok pahalıya malolacağı ve gereksiz yere gereksiz bir harcama yapılmış sayılacağını söylediler. (Biçurin, *Sobraniye*, II/295.)

çalındığı gün bozuldu. I-nan herkesten daha fazla Türkler'i kılıçtan geçirmek istiyordu fakat onlar özel bir koruma altındaydı ve imparatorla savaşa girmek ise ciddî bir olaydı. Yine de 641'de savaşa girmek ve saldırıya geçmek için uygun bir zemin bulduğuna inanmıştı. İmparator T'ai-shan dağında icrâ edilen geleneksel kurban kesme törenini ifâ etmek maksadıyla yola çıkmış ve bütün orduyu da gösteriş olsun diye beraberinde götürmüştü. İmparator güçlerinin Türkler'in yardımına gelemeyeceğine kanaat getiren I-nan kendisine tabi bütün kabileleri –Toñra, P'u-ku, Uygur, Mo-holar (Çurçen'ler) ve Tatabı-lar³⁰ –harekete geçirip Gobi üzerinden hücum ederek, bu kabilelerin ortak düşmanlarını ortadan kaldırmaya girişti. Ordunun başında ise oğlu, yani tarduş-şad vardı.

Ani bir darbe indirebilmek amacıyla her savaşçı dört at almıştı ve onları değiştirerek mola vermeden yol aldılar. Fakat A-shih-na Sihmo savaşa girmeden Huang-ho'yu dolaşıp Ordos'a ulaşmayı ve kısa zamanda vurucu güç yardımı alabileceği Ch'ang-an'ı durumdan haberdar etmeyi başardı.³¹ Türkler'le birleşen imparatorluk güçleri düşmanı karşılamaya çıkarak Nuo-chen Nehri yakınında savaş düzeni aldı.³² Seyantolar yürüyüş sırasında her bir süvari dört ata sahip olmasına rağmen piyade olarak savaşa girdiler. Savaş sırasında atları özel ispirler tutuyordu ve her dört savaşçı için bir ispir tayinlenmişti. Savaş başlayınca Seyantolar kendi taktiklerini uygulayarak zırhlı korumaya alınmayan Türk atlarını ok yağmuruna tuttular. Daha önce hiç piyade savaşmamış olan Türkler hayli zorlanarak geri çekilmeye başladılar fakat Seyantolar onların yollarını keserek Tabgaç kumandan Li Chia'nın faydalanamayacağı şekilde tarumâr ettiler. Bunun üzerine Li Chia Çin piyade birliklerini yüzerli gruplar halinde dizip, mesafeli vuruşlar yaparak düşmanı durdurdu. Bu arada toparlanan Türk süvarileri düşmanın ispirlerine saldırarak hepsini etkisiz hale getirdiler ve 15 bin atı öldürdüler. Bu olay büyük bir paniğe yol açtı ve Seyantolar kaçışmaya başlayınca Türkler takibe koyuldular. Savaş aralık ayında vukû bulduğu için kılıçtan kurtulanlar yaya olarak Gobi Çölü'nü geçmeye mecbur kaldılar. Seyanto ordusunun % 80'ni yokedilmişti. Böylesi korkunç bir hezîmetten sonra dahi I-nan Han, imparatorun kızıyla evlenmek isteyerek barış talebinde bulundu. İmparator hanın bizzat gelmesini ve başlık olarak büyük bir sü-

30 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 242.

31 Txu-ki : Zırhlı süvari. (Biçurin, *Sobraniye*, I/341).

32 Bugünkü Hsü-yüan eyaleti (Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 668)

rü getirmesini şart koştı. Hanın bu başlığı toplamak için koyduğu vergi halkı galeyâna getirdi. Yine de toplanan sığırlar yolda telef olup gittiği için onları çöl üzerinden götürmek mümkün olmadı. Böylece I-nan kendisinden istenileni yerine getiremediğinden T'ai-tsung onu kâle almadı ve talebi reddedilmiş oldu.

I-nan Han yeni bir saldırıya teşebbüs ettiyse de imparatorluk kuvvetleriyle karşılaşınca savaşmaksızın geri çekildi. 645'te Çin'le savaşa hazırlanmış olan Kora'nın başında bulunan yönetim I-nan Han'la temasa geçerek kundakçılık yapmasını istedi. Fakat I-nan Han aklı dengesini kaybetmiş olarak 645 Ekim'inde öldü. Seyanto beyleri onun gayr-ı meşru oğlu I-man'ı tahta geçirdiler ancak tahtın kanûnî varisi olan oğlu Pa-cho, babasının cenâze töreni sırasında I-man'a saldırıp öldürdü ve kendisini han ilân etti.³³ T'ai-tsung'un Kora ile savaşıyor olmasından faydalanmak isteyen Pa-cho Çin'e karşı saldırıya geçtiyse de, henüz sınırda iken bir Çin tümeni tarafından mağlup edildi. Daha önce kendisine karşı olan beyleri öldürttüğü için orda da kargaşa çıkmış, bu yüzden Çin kuvvetlerinin ordaya saldırısı sırasında beyler onu yalnız bırakmışlardı. Bu olaydan kısa süre sonra Pa-cho Uygurlar tarafından öldürüldü ve geriye kalan Seyantolar'ın bir kısmı imparatorluk kuvvetlerince katledildi, bir kısmı da esir alındı. Oraya buraya kaçışanlar artık bir birlik teşkil edemeyecek şekilde dağıldılar. (646)³⁴

Oldukça kalabalık ve savaşçı kabilelere karşı böylesine kolay bir zafer elde etmek ancak imparatorluğun takip ettiği usta bir diplomasi sayesinde mümkündü. T'ai-tsung I-nan'a prensesi vermeyi reddetmekle esasen Seyanto hanına itaat arzetmiş olan bütün kabilelere isyân sinyali vermişti.³⁵ Daha sonra onlara "Türk bagatırlarını"³⁶ kumandan olarak gönderdiyse de buna gerek kalmadı. Çünkü isyancı-

33 Biçurin, *Sobraniye*, I/342. I-nan'ın oğlunun kanuni ünvanı Hie-li-Kui-li-Shih-hsie-Sha-t'o-ni Han'dır.

34 Biçurin, *İstoriya Kitaya*.

35 T'ai-tsung vezirlerine şöyle diyecektir: "Seyanto bizden nefret ediyor. Birçok kabileyi itaat altına aldı ve bu kabileler ona saygı göstermiyorlar. Tonla, P'u-ku ve diğer On Oklar'da binlerce savaşçı var. Eğer onlar isyan etmiyorsa, Seyanto bizi desteklediği için ve Çin'den korktuklarındandır. Şayet şimdi onun prensesle evlenmesine izin verirse yine itibarı yükselir ve pekçok kabile ona itaat gösterir. Eğer prensesi vermezsek bütün kabileler itabardan düştüğünü ve bizim kendisini dışladığımızı düşünerek ona karşı saldırıya geçerler. (Вѣньсян Тункао, Т. XVI. Цз. 344)

36 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p.351. Krş. s. 719'da bu kişinin Mo-ho-t'u olduğunu ileri sürüyorsa da, ben sıradan bir isim olduğu kanaatindeyim.

lar Uygur beyi T'u-mi-tu'yu kendilerine lider seçmişlerdi. T'u-mi-tu Seyantoları mağlup ettikten sonra diğer beylerle birlikte T'ang İmparatorluğu'na itaat arzetti. Töles kabileleri için en çıkar yol bu idi. Kendi başlarına yaşama tarzından hiçbir şey kaybetmeden Çin'le ticaret yapma imkanına kavuşarak oldukça kazançlı çıktılar. Ayrıca imparatorluk ordusuna girerek maddî ve manevî kazançlar sağladılar. Gerçi bilahare T'u-mi-tu'ya karşı muhalefet edenler olmuş, hatta bazı komplocular onu öldürmüşlerse de bunlar imparatorun bölge vâlisi tarafından yakalanıp katledildiler. T'u-mi-tu'nun öldürülmesinden sonra oğlu kabile reisi seçildi. Kendisine askerî bir ünvan aldıktan sonra Uygurlar imparatorluğun sâdık tebaası haline geldiler ve bütün savaşlarda kendilerine verilen vazifeleri başarıyla ifâ ettiler.³⁷

Çebi Han

Seyantoların mağlup edilmesi T'ang imparatorluğunun otoritesini daha da pekiştirdi. Neticede bütün Töles kabaleleri, hatta Bayırku (Pa-ye-ku)lar ve Kurıkanlar (Ku-li-kanlar) gibi uzakta kalanlar dahi 647'de hediyelerle birlikte elçiler göndererek imparatora itaat arzettiler. Aynı yılın sonunda Türk hanı Çebi (Ché-pi) Han³⁸ tarafından da bir elçi geldi.

Bu prensin başına gelenler oldukça dikkate şâyandır. Kat İl-han döneminde ülüş sahibi prenslerden biriydi ve “küçük” han ünvanını almıştı. 630 hezimetinden sonra ordasıyla birlikte kuzeye kaçmış, kendisini adım adım takip eden Seyantolar'ın elinden kurtulmayı başararak Altaylar'ın doğusundaki dağlık bir vadiye yerleşmişti. T'ang-shu'da onunla ilgili şunlar yazılıdır: “Ché-pi Altın Tağ'ın (Altay'ın) kuzey taraflarına geldi. Altın Tağ'ın üç tarafı sarp kayalıklarla çevrilidir ve sadece dördüncü tarafı atların ve arabaların geçişine elverişlidir. Arazi düz olduğu için Ché-pi oraya yerleşti. Batıda Ko-lo-lu (Karluklar) ve kuzeyde Ch'i-ku (Kırgız) ları itaat altına aldı.³⁹

“Altın Tağ'ın kuzey tarafı” ibâresini herhalde bugünkü bildiğimiz mânâsında düşünmemek gerekir. Çünkü Altaylar'ın kuzey tarafları

37 Hatta 647'de imparatorluk müttefikleriyle haberleşmeyi sağlamak ve elçilerin gidiş gelişini kolaylaştırmak için Türkütler'den (Çahar'dan) Uygurlar'a (Halha'ya) kadar uzanan sabit posta merkezleri kurdu. (Die Chinesischen, p.418)

38 Biçurin, *Istoriya Kitaya*.

39 Biçurin, *Sobraniye*, I/263.

kesif ormanlarla kaplıdır ve Türkler'in beraberinde getirdikleri sürülerin orada yaşaması mümkün değildir. Kırgızlar Yenisey'in yukarı kısımlarında yaşıyorlardı ve şayet Çebi Han Altaylar'a yerleşmişse, kuzeyde değil, doğu taraflarında yerleşmiş olmalıdır. Karluklar ise İrtiş'in yukarı akımında berhayat idiler ve nehrin batı tarafına değil, güney sahillerine saçılmışlardı. Binaenaleyh her taraftan dağlarla çevrili fakat iç kısmı "düz arazi" yani steplerle kaplı ifadesi Çebi Han'ın Altay içlerindeki vadiye yerleştiğini gösterir ki, oraya da tek giriş Saylugem tarafındandır. Demek ki Çebi Han'ın yerleştiği bölge Töles Gölü ile Katun Nehri arasındaydı ve muhtemelen doğuda Kobdo⁴⁰ havzasının bir kısmını işgal etmişti.

Ordusunun asker sayısı 30 bindi. Kuzeyde Kırgızlar'ı, batıda Karluklar'ı itaat altına almıştı ve yine doğuda Seyantolar'la sürekli savaşmıştı.

T'ai-tsung ona cevaben gönderdiği elçiyle Ch'ang-an'a gelip itaatini bizzat arzetmesini istediye de Çebi Han bir kapitülasyon anlaşmasına yanaşma arzusunda değildi. Onu iknâ edemeyeceğini anlayan Çin elçisi Karluklar'la temasa geçip hanı yakalatmak istedi. Fakat hazırladığı entrika anlaşılınca yakalandı ve parça parça edildi. Öfkeden küplere binen T'ai-tsung General Kao Kan'ı Uygur ve P'u-kular'dan mürekkebe bir orduyla 649'da Çebi Han'ın üzerine sevketti. Savaşı kaybeden Çebi Han Ch'ang-an'a getirildi fakat affedilerek yüksek askerî rütbelerle taltif edildi. Tebaası ise Seyanto'ların kılıçtan geçirilmesinden sonra boş kalan doğu Hangay'daki Ötüken yaylasına yerleştirildi.⁴¹

Olayların bu şekilde gelişmesi ve bir tebaanın Altay'lardan Hangay'a getirilmiş olması kesinlikle bir mübalağa olmalı. Ben "T'ang-shu" ve "Kang-mu"nın verdiği bu bilgilerden şüphelendiğimi söyleyemem ama galiba onlar Kao Kan'ın yazdığı bir raporu öylesine geçirivermişler. General Kan da diğer birçok general gibi sarayda yaşayan Çinlilerin verdikleri zayıf coğrafi bilgilere istinaden raporlarını yazıvermiş olmalıdır. Doğrusunu söylemek gerekirse bu rapora göre Gobi Çölü ve Batı Moğolistan yoluyla Ch'ang-an'dan Altay'a kadar yürüyüş bir defa ve o da 650 yılında gerçekleşmiştir.

40 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 277.

41 Age., s. 284.

İki beyinin ihaneti üzerine oymaklarından birinin ve bizzat Çebi Han'ın bulunduğu subasar yerin kuşatılarak yakalanmasıyla 30 bin kişilik bir ordunun mukavemet edemez hale geldiği düşüncesine gelince, elbette böyle bir şeyin vukû muhtemeldir ama general Kao Kan'ın böylesi kalabalık bir orduyu kısa sürede saf dışı bırakmış olması ancak ömründe Altayları hiç görmemiş saray hâdimlerinin anlattıklarına inanılacak olursa mümkündür. Birbirinden sarp geçitlerle ayrılan dağ vadileri kesinlikle esrârengiz yerlerdir. Buralarda her tür düşmandan saklanmak mümkün. Bir yarısı steplerle (Altay dağlarının kuzey kısımları yakıcı güneş ışıklarının tesiriyle kuru ve daima bozkırdır) ve berrak sulu nehirlerle kaplıdır. Bu nehirler çukur dereler gibi görünürse de, küçük kollar halinde akarlar. Kışları sarp geçitlerden aşmak mümkün değildir. Yazları ise düşman bu vadiye girebilse dahi hiçbir netice elde edemez. Çünkü her taraf sularla kaplıdır ve onların arasında yer alan patikaları ancak yerli halk bilebilir. Yukarı çıkan yollar şayet nehirler tarafından kesilmemişse öylesi sarp kayalarla kaplıdır ki, aralarındaki geçitlerden atlı şöyle dursun, yaya insan dahi geçemez. Altay steplerinde hayvancılık yapmak mümkünse de, bu işe elverişli vadiler son derece azdır. Bu yüzden Çebi Han sığır yetiştirmek ve halkını iskan etmek için steplere bir çıkış yolu aramak zorundaydı. O bu çıkışı buldu ama bu onun mahvına sebep oldu. Çünkü steplerde imparatorun süvarileriyle boy ölçüşemezdi.

Yeniden metine döndüğümüzde görüyoruz ki Çebi Han dağlarda saklanabileceği halde Altay eteklerindeki ovalarda ve subasar yerlerde mağlup edilmiştir.⁴² Herhalde vazifesini başarıyla tamamladığına kanaat getiren Kao Kan esirleri Hangay'a getirdikten sonra Ch'ang-an'a istihbarat raporunu yollamış olmalı. Halbuki dağlarda yaşayan Türkler güçlenerek kendi tölös isimlerini⁴³ muhafaza edeceklerdi.

Korahların Mertliği

Seyanto hanlığı ortadan kaldırıldıktan sonra T'ang yönetiminin önüne yeniden Kora problemi geldi. Kora VII. Yüzyılın ortalarında üçe bölünmüştü: Güney-batıdaki yarımada Pækçe hükümdarlığı yer almıştı ve Japonlar'la ittifaka meyyaldi. Güney-doğuda Japon kor-

42 Biçurin, *Sobraniye*, I/264; Julien, *Documents*, IV/399. [Kao Kan onu (Çebi'yi) Altay dağlarına kadar takip ederek esir almış ve başkente getirmiştir]

43 Gumilëv, *Altayskaya*, s. 105-114.

sanların saldırılarından korktuğu için Çin'le ittifak akdetme yollarını arayan Silla hükümdarlığı ve kuzey de Kögüryo veya Kora hükümdarlığı. Kora her iki güney hükümdarlığıyla da düşmandı ve Mançurya ormanlarında yaşayan Mukri (Mo-ho) kabileleriyle dostluk kurmuştu. Bu güçlü ve savaşçı hükümdarlık Sui hanedanı döneminde Çin'in dört hücumunu başarıyla durdurmuştu. T'ang İmparatorluğu'yla dostluğunu pekiştirmiş fakat 642'de Kögüryo bir devlet darbesine şahit olmuştu. Sırtını orduya dayayan K'ai Su-weng isimli birisi devlet erkanını ve hükümdarı öldürerek, tahta ölen hükümdarın çocuk yaştaki oğlunu geçirmiş ama perde gerisinde bütün ipleri ele almıştı.

T'ang İmparatorluğu komşusunun iç işlerine karışmak istemiyordu fakat Kai Su-weng, Pækçe ile ittifak akdederek 643'de Silla'ya karşı savaş açınca T'ai-tsung Kora'ya elçi göndererek müttefikini rahat bırakmasını istedi. Fakat Su-weng'in elçiye hakaret etmesi savaş için yeterli sebep addedildi.⁴⁴ T'ai-tsung Koralı gâsıbın katı tutumunun halkın isyanına sebep olacağı⁴⁵ ve böylece imparatorluğun Silla'nın desteğiyle Kitanlar, Tatabılar ve Mukriler'e karşı zafer elde edeceğini hesaplıyordu.⁴⁶ Fakat büyük bir hesap hatasına düştü. Koralı kahramanlar kendi vatanlarını müdafaaya giriştiler ve Mukriler (Mançurlar) de onlara yardıma geldi. İmparatorluk ordusu, savaşa bizzat katılmış olsalar bile, Çinlilerden çok göçebelerden teşekkül etmişti. Töles tümeni tek kollu pehlivan Ch'i-pi Ho-li, Türkler A-shih-na She-ni, Cungarya steplerinden gelen "Çu-yu"süvarileri A-shih-na Mi-she tarafından kumanda ediliyorlardı. A-shih-na Ssu-mo ise imparatorluk garnizonunda kalmıştı. Genelkurmaylığı Seyanto'ları mağlup eden ve aynı zamanda imparatorun hemşehrisi olan Tabgaç Li Chia, onun yardımcılığını ise Çinli Ch'ang Liang yapıyordu. Türk ve Çinli kumandanlar üstünlük yarışına girişmişlerse de, donanmada sadece Çinliler görev aldılar.

645 sonbaharında imparatorluk ordusu sınırda yer alan Liao-shui nehrini geçerek, bir hücumda K'ai Mu-cheng kalesini fethedip, Liao-tung'u kuşattı. Kırkbin Koralı yardıma gelerek Çinli piyadeleri kılıçtan geçirdiler fakat yine de püskürtüldüler. Bu olaydan sonra şehir surları mancınıklarla dövülmeye başlandı ve rüzgarın da yardı-

44 Gibert L. *Dictionnaire historique et géographique de la Mandchourie*. Honkong, 1934, p.413.

45 Biçurin, *Sobraniye*, II/106.

46 Age., s. 105.

myla şehir ateşe verildi. Surlarda kahramanca müdafaada bulunan Korahılar bir adım dahi geri atmadılar fakat uzun mızraklar işlerini bitirdi ve şehir düştü.

Bu zorlu savaştan sonra Liao-tung'un kuzeyinde yer alan Pai-eichen kalesi kuşatmaya alındı. Açılan delikten saldırıya geçilmeden önce başkumandan Li Chia şöyle dedi: "Savaşçılar sadece alacakları ganimeti düşünüp, hayatlarını hiçe sayarak atılan ok ve taşlara bile aldırıyorlar. Şimdi şehir neredeyse düşecek. O zaman savaşçılar arasında ganimet ve kıskançlık kavgası mı çıkacak?" Fakat imparator atını sürüp geldi ve özür dileyerek şu karşılığı verdi: "Sen haklısın. Ama bırak savaşçılar öldürsünler ve evlenecekleri kadınları esir alsınlar. Çünkü ben onlara bunu temin edemem. Senin tümeninden bunu yapmayanlara devlet hazinesinden bir şeyler vereceğim ve böylece sana da bir şehir hediye edeceğim." Li Chia savaşçılara izin verdi⁴⁷ ve imparator da rıza gösterdi.

Korahılar bütün güçlerini devreye sokup, Mukri süvarilerini de yardıma çağırdılar. A-shih-na She-ni üstün manevra gücüne sahip Türkler'le Korahı askerlere hücum kılıp, merkeze şiddetli bir darbe indirdi. Canla başla savaşan Korahılar çok kayıp verdiler. Dağlara çekilerek mücadeleye devam etmek istedilerse de imparatorluk güçlerince kuşatma altına alındılar ve böylece muzaffer tarafın merhamesine sığınmak zorunda kaldılar. T'ai-tsung sadece 2500 kumandanı Çin'e götürmek üzere esir aldı. 30 bin asker evlerine gönderildi fakat 3 bin Mukri'nin kellesi kesildi.

Bilahare zayıf düşmüş olan imparatorluk güçleri bütün hatlarıyla K'ai-Ping'in kuzey doğusundaki An-shih şehrinin surlarına dayandılar. Surlarda delik açmada kullanılan koçbaşlarına, şehri kayalarla döven mancınıklara, geceli gündüzlü devam eden yedi hücumu ve müdafilerin ağır kayıplarına rağmen şehir bir türlü teslim olmadı. Kış düştü ve erzak tükendi. Bunun üzerine imparator Korahı kumandanları sura çağırıp, hepsine gösterdikleri kahramanlıktan dolayı methiyeler yağdırdı ve askerlerine geri çekilme emri verdi. Kuşatma boşa gitmiş, kampanya kaybedilmiş, geri çekilme sırasında pekçok asker soğuktan ve bitkinlikten ölmüştü ama yine de bu savaş Yang-ti'nin Korahılar'la yaptığı savaştan çok farklı olmuştu. İşgal edilen topraklar imparatorluğun taht-ı tasarrufunda kalmış, Korahılar geri çekilenleri

47 Age., s. 110.

takip edememiş, üstelik savaş 647'de yeniden başlamıştı. Fakat nihâi zafer ancak 668'de müyesser olacaktı.

Biz burada bu savaşların detaylarına daha fazla girecek değiliz. Maksudımız, konumuzla ilgili olduğu için, Türkler'in ve diğer göçebe kabilelerinin de bu savaşlara katıldıklarını ve bunların sayısının hiç de az olmadığını göstermekti.⁴⁸

She-ni'nin Batı Ucu Seferi

T'ai-tsung Kora'dan döndükten sonra gözlerini tekrar batıya çevirdi. Yukuk ve Hallıg'in kovulmasından sonra batı biraz sükûnete kavuşmuştu. Doğu Türkistan'daki küçük hükümdarlar, Türkler'in gücünü fazla büyüttükleri ve geçmişte Kao-ch'ang'ın fâtihtlerinden korktukları için korumaya alma adı altında esasen İrbis Shé-kui Han'a itaat etmişlerdi. Onlar bu hareketleriyle imparatorluğun saldırganlığına karşı ondan destek göreceklerini zannediyorlardı. Kuça'nın 630'da imparatorluğun gönüllü vassalı olması hükümdar Swarnatep'in (Sanskritçe Suvarnadewa'nın Tohar dilindeki söylenişi) mârifetiydi ama Haripuşa (Çince Ho-li Pu-shih-pi))⁴⁹ onun yerine tahta geçince imparatorluğun vasallığından çıkıp Batı Hakanlığı'na bağlanmıştı.

640'da⁵⁰ Karaşar lu-nusu (hâkimi) T'u Ki-ch'i kızını Batı Türk beylerinden Kuli-Çur'a⁵¹ vermiş, ayrıca tam destek sağlanacağına inanınca Çin'e vergi ödemeyi kesmişti. Çinliler o zaman dişlerini sıkıp bir şey dememişlerdi. Fakat 644'de Karaşar hâkiminin kardeşi Çin'e geldi. Çin'in batı bölgesinin genel vâlisi Kuo Hsiao-ko bu hainin rehberliğinden faydalanarak âsi vassalı cezalandırmaya karar verdi. Ani bir hücumla Karaşar'ı ele geçirip, T'u Ki-ch'i'yi esir aldı ve Çin'e gönderdi. Boşta kalan tahta ise T'u Ki-ch'i'nin hain kardeşini oturttu. Çinliler gittikten üç gün sonra Kuli-Çur kayınpederinin intikamını almaya geldi. Çiçeği burnundaki hükümdarı tutuklayıp, tahta kendi akrabalarından Hsie-po A-na-chi'yi geçirdi. Hsie-po haini Kuça'ya gönderdi ve hain orada Haripuşa tarafından öldürüldü.⁵²

48 Ch'i-pi Ho-li'nin kahrmanlıkları konusunda bkz. Biçurin, *Sobraniye*, II/110, 119, 122.

49 Grousset R., *Histoire de l'Extreme-Orient*, I/271.

50 Chavannes, *Documents*, p.112, n.1.

51 Age., Biçurin'de Kui-li-t'u (Bkz. Biçurin, *Sobraniye*, II/296)

52 Chavannes, *Documents*, p.113; Biçurin, *Sobraniye*, II/296.

Bu olayı kesin savaş sebebi olarak kabul eden T'ai-tsung 648'de Türk ve Töles'lerden teşekkür eden büyük bir orduyla (100 bin kişi?) en iyi kumandanı A-shih-na She-ni'yi gönderdi.

Anî bir saldırı gerçekleştirmek isteyen A-shih-na She-ni, yolda Çu-yu ve Çumiler'i tarumâr ederek Hami'den kuzey T'ien-shan boyunca ilerleyip Yulduz'a kadar geldi. Ordusunu dağ geçitlerinden aşarak Kuça prensliğinin sınırlarına dayandı.⁵³ Düşmanlar ne yapacaklarını bilemediler. Karasar prensi Hsie-po A-na-chi başkentini bırakarak kaçtıysa da yakalanıp başı kesildi.⁵⁴ Kuçalılar 50 bin kişi olmalarına rağmen yenildiler ve She-ni Kuça'yı ele geçirdi. Hükümdar hafif süvâri birlikleriyle Türkler'e kaçmaya çalışırken yolda yakalanıp esir edildi. Kuçalı beylerden Na-li isimli birisi gece karanlığından faydalanarak kaçmayı başardı. Batı Hakanlığı'na kadar gelip oradan 10 bin Türk süvârisiyle geri döndü. Türkler imparator birliklerinden birine saldırıp hezîmete uğrattılar. She-ni'nin ordusunda panik çıktıysa da merkezî bozulan Na-li mağlub olup, esir edildi.⁵⁵

Bu olaydan sonra 70 küçük şehir gönüllü olarak She-ni'ye itaat etti. 649'da Hoten'in⁵⁶ itaat arzemesi için küçük bir askerî gösteri yeterli oldu. Buhara şehri ve Basmal kabilesi bugüne kadar kimseye göstermediği bir sadakatle boyun eğdi.⁵⁷ İrbis Shé-kui Han devletinin bütünlüğünü muhafaza konusunda mutlak bir kabiliyetsizlik sergiledi. İmparatorluk süvari birlikleri savaş meydanında diğer Batı Türkleri'nden hiç de aşağı kalmayan bozkırlılardan teşekkür ettiği için artık Türk savaşçılarının steplerdeki üstünlüğü de sona ermişti. Esasen son günleri gelip çatmıştı fakat 10 Temmuz 649'da T'ai-tsung'un ölümü Batı Hakanlığı'na rahat bir nefes aldırdı.

T'ai-tsung'un Ölümü

649 başlarında imparatorluğun merkezileştirilmesi işi mükemmel olarak tamamlanmıştı. Kora'da yine şiddetli bir muhalefet başlamış, Altay vadilerinde hâlâ itaat arzetmeyen Türkler kalmış ve Batı Hakanlığı Kuban'a kadar uzanan bozkırları, Soğdiana şehirlerini

⁵³ Chavannes, *Documents*, p.176, n.1.

⁵⁴ Age., p.177, n.1.

⁵⁵ Bıçurin, *Sobraniye*, II/296.

⁵⁶ Chavannes, *Documents*, p.126.

⁵⁷ Chavannes, *Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*// T'oung Pao, Ser.II.Vol.V.1904, p.19.

kendine bağlamışsa da, imparatorluğun ordusuyla boy ölçüşecek gerçek bir savaş gücüne sahip olmadıklarını hepsi de biliyordu.

Kuç'a'da Batı Türkleri'nin mağlubiyetinden (648) sonra T'ai-tsung şöyle demişti: "Ben hiçbir zaman değişik şeylerin bizi eğlendirdiğini söylemedim. Çamurdan ev yapıp tepesine bambu çatı kondurmak çocuklar için eğlencedir; altın ve ipekle süslenmek kadınlara hoş gelir. Aracılık yaparak, alıp satmak tâcirler için bir zevktir. Yüksek rütbeler ve güzel idealler devlet memurlarının eğlencesidir. Düşmanın mağlup edilmesi kumandan için başlı başına bir zevktir. Dünyada huzurlu ve yegâne kişi olmak ise hükümdarların neşesidir ve ben de şu anda neşeliyim."⁵⁸

İnsanlardan, şahsî meziyet ve karakterine dayanarak en yüksek mevkiye gelen kişilerden bahsederken Napolyon'u hatırlamamak mümkün değil. Onunla T'ai-tsung Li Shih-min arasında ortak yönler bir hayli fazla. Her ikisi de askerliğe tegmen olarak başlamış; kabiliyetleriyle, silah arkadaşlarını peşlerinden sürüklemişlerdir. Her ikisi de cesur ve zekî idi ve milletlerinin hayatlarında çok önemli roller oynadılar.

Napolyon'un imparatorluğu kendisi hayattayken yıkıldı gitti. T'ai-tsung'unki ise kendisinden sonra bir asır sürdü. Napolyon'un Fouché'si vardı. Halbuki T'ai-tsung: "İmparatorluk kimseden şüphelenmek mecbûriyetinde değildir" diyordu. Napolyon'a imparatorluğun büyük gücü, T'ai-tsung'a ise kültür rehberlik etmişti. Napolyon Fransa'sı kahve, şeker vs. gibi bazı gıda maddelerine mutlak ihtiyaç duydu. T'ai-tsung Çin halkına öyle bir bolluk sundu ki Çinliler o güne kadar böylesini görmediler. Sadece Konfüçyanist entellektüeller imparatoru uçkur düşkünlüğünden, Budizmin teshirinden ve savaş delisi olmaktan kurtardılar.⁵⁹ Konfüçyanistler özellikle onun göçebe-lerle olan dostluğundan faydalanarak kendi kartlarını oynadılar. İmparatorluk fikri onlara câzip gelmedi. Türkler'le, Moğollar'la dost olmak istemediler. Son nefesini verdiğini bile bile Suey hanedanının kötü politikasından yana tavır koydular.

T'ang imparatorluğuna karşı sadece bazı entellektüellerden tehlikeli mırıldanmalar olmuştur. Bunun sebebi ise bir göçebe savaşçısı-

⁵⁸ Bıçurin, *Sobraniye*, II/298.

⁵⁹ Gaubil, *Abrégé de l'histoire chinoise de la grand dynastie Tang. Memoire concernant l'histoire, les sciences, les arts, les moeurs, les usages etc. des Chinois, par les missionnaires de Pekin*. Paris, 1791, T. XV. p. 462.

nın tahta oturması ve geniş halk kitleleri tarafından sevilmesidir. T'ang hanedanı merhametli ve sabırlı olmayı kendisine şiar edinmişti.

649 sonbaharında imparator kendisini kötü hissetmeye başlayınca devlet erkanını huzuruna çağırıp oğlunun devleti yönetmesine yardımcı olmalarını istedi. Hastalığı boyunca ve 10 Temmuz 649'da ölünceye kadar oğluna nasihatlerde bulundu. Sarayda bulunan herkes sanki öz anne babasını kaybetmiş gibi ağladı.⁶⁰ A-shih-ña She-ni, öbür dünyada kendisine refâkat etsinler diye kendi han ve arkadaşlarının yanına gömülmesini teklif ettiyse de septik veliaht prens buna mâni oldu.⁶¹

Yeni imparator Kao-tsung ünvânını aldı. İlk işi Kora savaşına son verip bütün Kuçalı savaş esirlerini serbest bırakmak oldu.⁶² Fakat çok geçmeden o da babasının izinden yürümeyi uygun buldu.

60 Mailla, *Histoire*, I-II/123.

61 Chavannes, *Documents*, p.178.

62 Gaubil, *Abrégé*, p.462.

XVIII

HAKANLIĞIN SONU

Batı Hakanlığı'nda Darbe

İrbis Shé-kui Han kendisini tahta oturtan On Ok Türkleri'nin ümitlerini boşa çıkarmıştı. Hakanlığın taht-ı tasarrufunda bulunan bölgeler bir bir elden kayıp gitmiş ve imparatorluk güçleri hakanlığın sınırlarına dayanmıştı. Bütün beyler bu komşuluğun kendileri için hayırlı olmayacağını anlamışlardı.

Hakanlığın yirmi yıldır sükûnet içinde bulunan güney uçlarında durum ciddi ölçüde kötüye gitmeye başladı. Araplar Grekler'e nisbetle İran engelini batıda çok daha kolayca aşmışlardı. 637'de çıkan Kadisiye savaşında Şehinşah Yezdigerd III'ün muntazam ordusu hallaç pamuğu gibi atılmış, akabinde Ctesiphon düşmüştü. 642'de ise Nehavend'de İran gönüllü milisleri kılıçtan geçirilmiş ve ülkenin kaderi belli olmuştu. İranlılar ellerinden geleni yapmalarına rağmen şehirler birer birer Araplar'ın eline geçiyordu. Mevkebiyle birlikte doguya geçen şah orada muhteşem bir şekilde karşılandı. Fakat savaşmak için para ve asker isteyince valileri kendisinden yüz çeviriverdiler. Böylece 651'de şah kendisini ülkesinin ücra köşesi Merv'de buldu.

İran'daki isyan, Deylemî dağlılarının, Taberistan ve Cürcan'lıların başkaldırısı Araplarca desteklenmişti. Bütün bu olup bitenler elbette Orta-Asya'da yakından takip ediliyordu ve On Ok Türkleri'nin huzursuzluğu giderek artıyordu.

Cungarya çalkalanmaya başlamıştı. Çu-yular ve Çumiler –ki daha önce İrbis Shé-kui Han'dan kaçıp imparatorluğa itaat arzetmişlerdi– Hallığ'ın liderliği altında düz arazilere yeniden dönüp, bağımsızlık ilan etmeye girişmişlerdi. Hallığ onların tabii lideri idi.

Hallig daha önce hakanlığın sınırlarından kaçarak T'ai-tsung'un hizmetine girmiş ve üstün hizmetlerinden dolayı Ting-chou (Bişbalık)¹ civarındaki askerî garnizonun başkumandanlığına getirilmişti. Fakat bu kumandanlık payesi dahi sınırda görev yapan imparatorluk subaylarını tatmin etmiyordu ve T'ai-tsung'un ölümünden sonra sadece Bişbalık değil aynı zamanda Turfan'ın müstakil olması için çalışmalar başlamıştı. Başlangıçta gizli tutulan bu hazırlığın, birkaç denemeden sonra henüz mükemmel olmadığı anlaşıldı. Fakat Hallig oğlu T'ye-in'in² hassa ordusunda hizmet etmesi, esasen de rehin olarak tutulması için Ch'ang-an'a göndererek işin içinden sıyrıldı. Ne var ki T'ye-in Çin'de çok kalmadı. Babasına gitmek için izin istedi. Ona (Hallig'a) doğuyu rahat bırakarak Batı Hakanlığı'na saldırmasını tavsiye etti.

Bu saldırı fikrinin Çin tarafından mı verildiği, yoksa bağımsızlık aşkıandan mı kaynaklandığı, yahut her ikisinin ortak etkisiyle mi gerçekleştiğini kestirmek imkansız. Hallig'ın bütün ordusuyla çekip gitmesinin imparatorluk genel valisinin rızası dışında tahakkuk ettiğini farzetmek zor. Ama öyle veya böyle, onların çekip gitmesi elbette Çinliler'in bilgisi dahilinde gerçekleşmiştir. Hallig kendini İşbarahan (Çince Sha-po-lo-han Ho-lu) olarak ilan etti ve 651 yazında³ "daha önce Dulu Han'a ait olan" (Yukuk)⁴ topraklara yerleşti. On Ok Türkleri'nin onlara herhangi bir mukavemet gösterip göstermedikleri konusunda tarihi kaynaklarda bilgi yok. Onların hangi esasa dayanarak yahut neyi bahane ederek darbe yaptıkları hususundaki bilgiler de son derece yetersiz. Büyük bir ihtimalle İrbis Shé-kui Han'ı terkeden tebaası kendi isteğiyle enerjik ve savaş tutkunu birini han olarak kabul etmiştir. İrbis Shé-kui Han'ın âkibeti de acıklı oldu. Tahtını elinden alan kişi tarafından bizzat⁵ öldürüldü. Herhalde ölen hanın varisleri kaçmış olmalı.

1 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 262-263.

2 Biçurin'de Hyun, Chavannes'da T'ye-in. T'ye muhtemelen tüye= deve anlamındadır ve in eki ise 'cığım' manasına gelir. (Bugün Türkistan'da ve özellikle Özbekistan'da insanlar çok sevdikleri oğullarına ve kişilere butalakım diye hitap ederler. Buta Farsça deve yavrusu anlamına geldiği gibi fidan anlamına da kullanılır. Bu noktadan bakınca butalakım Türkçeye civanım, yigidim şeklinde çevrilebilir ki T'ye-in'in karşılığı da ancak bu olabilir. Ancak deve için yavrusu çok kıymetli olduğundan mecazi anlamda da kullanılabilir. Çev.)

3 Biçurin, *Istoriya Kitaya*.

4 Biçurin, *Sobraniye*, V/289; Chavannes, *Documents*, p.33, 60.

5 Wiegner L., *Textes historiques*, pp.1608-1609.

Ne var ki 651'de güney yolu Araplar, doğu yolu ise imparatorluk kuvvetlerince kapatılmıştı. Toharistan'da yönetimi Yukuk ele geçirmiş, kuzeyden ise İşbara-han hücumu geçmişti. Galiba tek yol olarak batıya açılan kapı kalmıştı. Çünkü Volga ve Terek'te Hazarlar hâlâ Türkler'e bağlıydılar. Gerçekten de VII. Yüzyılın ortalarında Hazar Denizi sahillerinde şekillenen Hazar Devleti'nin başında Açına hanedanı bulunmuştur.⁶ VII. Yüzyılın ortalarında hayatta olan bu hanedanın bütün azaları Hazarlar'da İrbis Shé-kui Han'ın varisinin tahta geçtiğini biliyorlardı. O dönemde Hazarlar Batı Hakanlığı'ndan kopmuşlardı ve esasen o günlerde ne İşbara-han, ne de On Ok Türkleri Hazarlar'la uğraşacak halde idiler.

İşbara-han

İşbara-han On Ok Türkleri'ne istediklerini verdi: İçte huzur, dışta savaş. İlk başta Dulular'a "Çur", Nuşibiler'e "Yegin"⁷ ünvanı vererek on kabilenin beylerinin hakkını teslim etti. Kendisi ve yakınları için⁸ "Miñ Bolak"⁹ vadisinde muhkem bir şehir kurdu. Oğluna "Bahadur-Cabgu"¹⁰ ünvanı vererek onu Batı Hakanlığı'nın ikinci kişisi haline getirdi.

İşbara-han'ın Türkler'in On Oklar'la birlikte hakkında müttefiken anlaşmaya vardığı "beklenen kişi" olduğu düşünülmelidir. Çünkü Nuşibiler dahi hiçbir itirazda bulunmadan onu han olarak kabul ediverdiler. Bu anlaşma kendi hegemonyalarını te'sis etmek isteyen Çu-yular, Çumiler ve Çumugunlar'ın arzusunun hilafına gerçekleşti. İşbara-han kendi halkının millî menfaatlarına zarar vermeden bu kabilelerin de gönlünü almaya karar verdi. Onlara Çin İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında bulunan eski topraklarını iade etmek niyetiyle hiç beklenmedik bir anda saldırıya geçip Bişbalık kalesini ele ge-

6 Artamonov, *İstoriya xazar*, s. 171.

7 T'ang-shu'nun verdiği bilgiler oldukça bölük pörçük ve kulaktan dolma malumatlar. Çünkü söz konusu kabile beyleri bu ünvanları, mezkur olaydan en azından onbeş yıl önce yani 635'de almışlardı ve muhtemelen Türk hakanı beylerin "çur" ve "yegin" (Çince Sih-chin) ünvanlarını resmi olarak tanımış oluyordu.

8 Türk yakınları ibaresi Chavannes'in T'ang-shu çevirisinde "qu'on extremine uniquest Hou-lou et les siens" (*Documents*, p.61) şeklinde geçmektedir. Halbuki Biçurin'de sadece Ho-lu zikredilmektedir.

9 Talas nehrinin güneyinde. (Bkz. Pelliot, *Le nom turc*, pp.189-190)

10 Çincesi Mo-ho-t'u Shé-hu. (Biçurin, *Sobraniye*, I/289)

çirdi. İsteddiği kadar ganimet ele geçiren Çu vadisi kabileleri tekrar İşbara-han'ın safında yer aldılar ama bu saldırı imparatorlukla Batı Hakanlığı arasında savaşın çıkmasını kaçınılmaz hale getirdi.

652 yılı başlarında Cungarya'dan bir ordu yola çıktı. Bu ordu Çin'li kumandan Lang Kien-fang idaresinde 20 bin Çinli ve Ch'i-pi Ho-li kumandasında 50 bin Töles'den teşekkül etmişti.¹¹ Askerî hazırlık son derece gizli tutulmuş; uzun sürecek bir savaşta erzak sıkıntısı çekecek olan İşbara-han'ı tazyik etmek için Töles savaşçılarının hızlı hareket etmeleri hesaba katılmıştı. Çu-yular ve Çumiler de dahil olmak üzere göçebe kabilelere savaş öncesinde asıl hedefin İşbara-han olduğu, kendilerine dokunulmayacağı mesajı verildi. Orduya “göçebeleri kovmaları ve kurtlara saldırmaları”¹² emredildi. Yani Çinlilerin “kök” kabul ettikleri Türklere ve “dal ve yaprak” olarak kabul ettikleri diğer kabilelere.

Bu kesin talimatlara rağmen Çin savaşçıları başlangıçta oldukça gönülsüz hareket ettiler. 652'de Çu-yu ve Çumi kabileleri¹³ hezime-te uğradıysa da galiba fazla ciddî bir hasar almamış olacaklar ki, yine büyük bir şevkle savaşı sürdürdüler. 653'de imparatorluk güçleri Bişbalık'ı yeniden işgal etti. 654'de Karluklar'a karşı başarılı bir saldırı gerçekleştiriyse de, olay 10 bin atın kaçırılmasıyla¹⁴ noktalandı. Aynı yıl Çumugun kabilesi de ciddî bir hezimet almış olmalı. Çünkü Çinli kumandan başkente ölümlerden kesilmiş 30 bin kulak gönderdi. Fakat bu saldırılar Çinliler'e çok az yarar sağladı. Zira İşbara-han güney batı sınırlarında dimdik ayaktaydı.

Mahuy Suri'nin Ölümü

Merv valisi Mahuy Suri şehrin kapılarını Yezdigerd III'e kapamıştı. Şahın maiyetinde sadece küçük bir birlik ve hazîneyi taşıyan bir kervan vardı. Önce metbua gösterilen normal saygıyla şahın huzuruna gelip, itaat arzetmiş fakat Yezdigerd III Araplar'la savaşmak için para isteyince, Mahuy Suri aptalca bir düşünceyle Araplar'ın kendisine yetip gelemeyeceğini, fırsat eldeyken şahın beraberindeki hazineye el koyup yerine geçebileceğini hesaplamıştı. Şahın muhafızlarına

11 Chavannes, *Documents*, p.92.

12 Biçurin, *Sobraniye*, I/290.

13 Biçurin, *İstoriya Kitaya*.

14 Biçurin, *Sobraniye*, I/291.

bizzat saldırmaya karar veremediğinden Türkler'den yardım almayı uygun görmüştü.¹⁵

Valinin çağrısı üzerine muhtemelen Sogd'da yaşayan Nuşibi beylerinden Bijan Tarhan¹⁶ isimli biri askerleriyle gelip, hain Mahuy'un da yardımıyla âni bir saldırı sonunda şahın muhafızlarını saf dışı bıraktı. Şah kurtulmayı başardıysa da, sığındığı bir değirmende değirmenci tarafından bıçaklanarak öldürüldü.¹⁷ Böylece Mahuy, şah'ın hazinesini ele geçirerek ülkenin hükümdarı oldu.

Fakat Mahuy'un durumu iç açıcı değildi. Çünkü olay Horasan'da duyulmuş ve misafirini öldüren kişiye karşı halk galeyana gelmişti. Mahuy suçu Türkler'in üzerine atarak şahın kendisine tacını ve yüzüğünü verdiğini ileri sürdü. İleri sürdüğü delillerin inandırıcı olmadığını anlayınca askerlerine karşı aşırı cömert davranarak durumu düzeltmeye çalıştı. Firdevs'iye göre Belh ve Herat'ı da¹⁸ hegemonyası altına alarak Buhara, Semerkand ve Şaş'ı zaptetmek için Sogdiyana tarafına yöneldi. "Cihan padişahının dünyasını kararttığı için"¹⁹ Bijan'dan intikam alacağı şeklinde bir de bahane uydurdu.

15 Bu olayların detayları Belazuri'de geçmektedir. (*Materiali po istorii türkmen, I/62*) Taberî (Там же, с. 92 и сл.) ve Balami (Tabari, *Chronique*, p. 502 sq) de olayların gidişatı vazih olarak gösterilmiştir. Çünkü Yezdigerd III'ün son günleri hakkındaki rivayetler birbirini tutmamaktadır. Taberî konuyla ilgili beş rivayet naklederse de bunlar bir tenkide tabi tutulmadan verilmiş; Pers rivayetlerine dayanan Balami'de daha mantıklı yaklaşımlar var. Zira Firdevs'i'nin Belazuri'ye en yakın olarak anlattıkları da Balami'ninkilerle örtüşmektedir. Firdevs'i'nin anlattıkları arasında bulunan bazı hikayeleri bir kenara çıkarırsak, kalanları olayı bir temele dayandırarak açıklamaktadır.

16 Burada konumuzla ilgili çok önemli bir soru çıkmaktadır: Mahuy hangi prens-ten yardım istemiştir? Belazuri onun Nizak-tarhan olduğunu, Badgis'te hakimlik yaptığını ve Kuteybe tarafından 709'da öldürüldüğünü kaydetmektedir. Taberî de aynı ismi veriyor ancak Firdevs'i itiraz ederek onun isminin Bijan-tarhan olduğunu ileri sürüyor. Yine ona göre Bijan'ın ülüşü Semerkand'daydı. Ancak 651'de Semerkand ve Sogdiyana Yukuk İrbis Dulu-han'ın kontrolü altındaydı. Badgis ise 653'de ölen Cheng-ch'u (Çince yazım kuralları gereği Cheng Chu. Doğrusu Cemçug yani inci) 659'da öldürülmüştü ve 709'da öldürülen Nizak-tarhan onun genel valisi idi. Şu halde büyük bir ihtimalle bu tarhanın ismi Nizak değil, Bijandı. Arap kaynaklarında geçen Nizak da Arapçada j harfi olmadığı için olsa olsa Bijan'ı gösterebilir.

17 Bu olay Hicri 31 yılında (651-652) meydana gelmiştir. Batı Hakanlığı'ndaki durum gözönüne alınırsa Yezdigerd İşbara-han'ın nihai zaferinden önce öldürülmüştür. Yani 651 sonbaharında veya kışın başlarında. Balami başka bir versiyon anlatmaktadır. Buna göre Yezdigerd Fergana'ya varıp Çin'den ve Türkler'den yardım alarak İran'a döner ve Toharistan'da ölür. Halbuki bu bilgiler aynı yolu izleyen Yezdigerd'in oğlu Piruz için anlatılır.

18 Firdousi, Şah-name, s. 329.

19 Agy.

Bu izahat bize, Batı Türk Hakanlığı'ndaki durum hakkında Firdevsî'nin anlattıklarının doğru olduğu konusunda iyi bir karîne olabilir. İrbis She-kui hanın zayıf yönetimi düşman hanedanın son şahının öldürülmesi konusunda kayıtsız ve hatta müsamahakar davranmışsa da, She-kui tahttan indirildiği ve iktidar Dulularca elinden yolunup alındığı için zaten Yezdigerd'in intikamını alamazdı. Görünüşe göre fırsattan faydalanmak isteyen Mahuy Suri Horasan, Toharistan ve Sogd'u birleştirmek istiyordu. Sogdlular uzun süredir Dulular'a düşmanlık beslediklerinden bu zor olmayacak gibi görünüyordu ve Mahuy orada büyük bir destek göreceğini umuyordu. Çünkü Sogdlu tacirler kervan ticaretinin kesilmesine sebep olan Çinliler'e savaş sebebiyle bir şey satamıyorlardı.

Ne var ki İşbara-han kararlı biriydi. İran'daki darbeyi haber alınca Mahuy gibi o da şahın intikamını almak teranesiyle bir karşı saldırı düzenledi. Han Kaçarbaşı'ndan²⁰ hareket ederek Buhara'ya yöneldi. Oradan cebri bir yürüyüşle arkadan dolanıp Ceyhun'u geçti. Mahuy da ona doğru yöneldi ve ilk kısa çarpışmadan sonra esir edilerek işkenceyle öldürüldü.

Perslerin her iki taraftan yokedilmesinden sonra, 651'de Abrahşehr (Nişapur), Tus, Âb-ı Verd ve Nesâ'yı fetheden Abdullah b. Amr, Araplar'a haraç vermeyi kabul eden yeni Merv valisi Abraz'la anlaşma imzalayarak yolu tamamen açtı.²¹ Horasan'dan sonra Cüzcan ve Toharistan da itaat altına alındı. 655'de Türkler'in doğu sınırlarındaki durumun birden ağırlaşması sebebiyle, Harezmi'e yapılan başarısız saldırıdan sonra, beklenen performansı gösterememiş olsalar da,²² Türk ordusu Horasan'a bir kez daha hücum etti.

Son Savaş

İmparatorluk yönetimi, sınırlarında yürütülen askerî hareketin iyi organize edilmeyişi ve kötü kumanda sebebiyle hiç bir fayda getirmediğini haklı olarak kaydetti. Örnek olarak da, en son gönderilen ordunun düşmanı yakalayıp imha edeceği yerde Biçurin'in Hen-t'u²³

20 Kaşkar veya Kaçgar-başı. Bkz. Ptitsin G.B. *K voprosu o geografii Şah-name// Труды отдела Востока Государственного эрмитажа*, 1947, Т. 1 V, С. 303.

21 *Materialı po istorii türkmen*, I/67, 96.

22 Age., s. 69.

23 Biçurin, *Sobraniye*, I/291.

ismini verdiği –esasen imparatorluğa gönüllü itaat arzetmiş olan– şehri yakıp yıktığını gösterdi.

Yukuk'un oğlu Cheng-ch'u Cabgu'nun İşbara-han'ı arkadan vurma denemesi de başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Cheng-ch'u Toharistan'da babasından küçük bir suyrkal devir almış ve hep daha fazlasını istemişti. Bu amaçla Nuşibi kabilelerini isyana teşvik etmiş, bunun akabinde pek çok küskün bey ona iltihak etmişti.²⁴ Beylerin iltihakının verdiği cesaretle “yabgu” ünvanını bir kenara atıp “Sibir Tarduşad”²⁵ gibi mutantan bir titül almış; titülünün onaylanması ve destek verilmesi amacıyla Çin'e yönelmişti. İmparatorluk raportörü isyankar prensin otağına kadar varmamıştı ama ona bağlı güçlerin yokedildiğini casusları vasıtasıyla öğrenince taleplerine kulak asılmaması tavsiyesinde bulunmuştu.²⁶

Böylece müttefiklerinden destek alamayan Cheng-ch'u, İşbara-han'ın kendi ülüşüne çok yaklaştığını görünce itaat arz ederek, mutantan titülünü terkedip, hakanlığa bağlandı.²⁷ Arkasını emniyete alan İşbara-han en seçkin ordusunu Amuderya'dan İli vadisine kaydırıp 655'de imparatorluk güçlerinin ilerlemesini tamamen durdurdu.

Bu durum İmparator Kao-tsung'u sınırdaki ordusunu geri çekip, onun yerine Çin hâkimiyeti altında bulunan Doğu Türkleri'nden bir ordu göndermeye mecbur bıraktı. Uygurlar'dan alınan seçkin savaşçıların başına başkumandan olarak Su Ting-fang (Sudinfan oknur) tayin edildi. Su Ting-fang ilk olarak 656'da İli vadisine gönderilen vurucu tümenin başına geçti. Daha önce itaat arzetmiş bulunan Türk prenslerinden Mi-she ve Pu-chien'in birlikleri Orta Cungarya'daki kayar kumluklar üzerinden Altay'a yöneldiler.

Fakat bu defa imparatorluk güçleri her türlü imkana sahipti. Ordu, Seyantolar'ı mağlup etmiş ve fethedilemez Kore kalelerinin surlarını yarıp geçmiş olan gazilerden teşekkül etmişti. Shan-si'de Tibetliler'e, Ho-pe'i'de Kitan saldırılarına karşı savaşarak tecrübe edinmiş olan Çin piyadeleri, Doğu Türkleri'nin ateşli savaşçıları Uygurlar ve

24 Chavannes, *Documents*, pp.35, 266.

25 Çince Ho-p'i Ta-t'u chad (ibid). Tohar prensinin böyle ünvanlar alması onun babası Yukuk'u tahta geçiren geleneğe işaret etmek istediğini ve nereye ait olduğunu göstermeye çalıştığını ortaya koymaktadır.

26 Chavannes, *Documents*, p.35.

27 Bundan anlaşıyor ki o 659'da imparatorluğun aktif düşmanları arasındaydı.

altedilemez Tabgaç sınır muhafızlarıyla birleşmişlerdi. Ordu ağırlıklarını almamıştı ve uzun zamandır bunlar düşmanı yağmalayarak iâşe teminine alışmışlardı. İlk kurbanları Cungarya kabileleri oldu. Bu kabilelerden biri hemen itaat arzederken, diğerleri, mesela Çumugunlar, acımasızca kılıçtan geçirildiler.

İşbara-han düşman saldırısını durdurmak için bütün güçlerini devreye soktu. Çinliler onun 100 bin süvarisi olduğunu belirtiyorlarsa da, galiba bu çok abartılı bir rakamdır. İli nehrinde²⁸ İşbara-han Çinli piyadelerden ve Uygur süvarilerinden müteşekkil onbin kişilik Su Ting-fang ordusunu ablukaya aldı. Su Ting-fang ön cepheye piyadeleri yanaşık düzen yerleştirdi. Türk piyadelerini ise Çin kalkanlarıyla tahkim ederek arkaya aldı. Ön cephedeki piyadeler yana açılınca dinlenmiş atlara sahip Uygurlar hızla ileri atılıp saldırıya geçtiler. Safları bozulan Türkler kaçışmaya başladılar. Kaçamayanlar Uygurlarca kılıçtan geçirildi. Bey ve tarhanlardan 200 kadarı esir düştü.

Bu başarıdan sonra imparatorluk güçleri geri çekilmiş bulunan Nuşibiler'e yöneldiler. Nuşibiler savaşız teslim oldular. Pu-chien'in tümeniyle karşılaşan Dulular derhal itaat arzetttiler. Su Ting-fang galiba Türkler'i güneyden kuşatmak için hafif süvari birliklerini Talas ovasına göndermişti. İşbara-han geri çekilmeyi başardı ve takviye kuvvetleri toplamaya girişti. İmparatorluk güçleri soğuk ve tipiye rağmen onu takip ettiler ve 657 başlarında, o dönemde Tarbagatay'da bulunan han otağına ulaştılar.²⁹

Teslim olan Dulu ve Nuşibiler'le saflarını tahkim eden imparatorluk güçleri şimdi Türkler'den daha güçlü hale gelmişlerdi.³⁰ Burada, yurttan kalan diğerlerinin hana itaat etmeyi reddettiklerini, çünkü iâşe sıkıntısı çeken Türkler'in sürek avına çıkmayı yeğlediklerini hesaba katmak gerekir.

İşbara-han elinde kalan kuvvetlerle İli nehrine yöneldi. Galiba takviye alamamıştı. Kuzey ve güneyi düşmanla sarılmış, On Ok Türkleri ise savaşmak istememişlerdi. Manevra imkanı kalmadığını

28 Biçurin, *Sobraniye*, I/291. Chavannes'da bu nehir Ye-tie (s.64) olarak geçmektedir. Chavannes bu nehrin herhangi bir nehirle özdeşleştirilmesine karşı çıkmaktadır. (*Documents*, p.36, n.4) Uygurlar'la ilgili notlarda savaşın Ch'in (?) dağında [*Ibid.* p.92] geçtiği ve Kin'ya dağında yeniden başladığı [*Ibid.* p.93] kaydedilmektedir. Bundan Uygurlar'ın adı geçen birliklerinin savaşa katıldığı, bütün güçlerinin çarpışmalara iştirak etmediği anlamı çıkıyor.

29 Kin' Dağları. Biçurin, *Sobraniye*, II/20.

30 Biçurin, *Sobraniye*, I/292.

gören Işbara-han çevresini bariyerlerle tahkim ederek savaşa girdiyse de yine mağlup edildi. İmparatorluk güçleri Türkler'i Çu nehrine kadar takip edip, orada teslim olmaya mecbur bıraktılar.

Işbara-han oğlu ve bir miktar üst düzey adamlarıyla birlikte bir defa daha kendini takip edenlerden kurtulmayı başararak, güneye kaçtı. Çaç (Taşkent ovası) civarında atları iyice yorulmuştu. Türk "tarhan" ünvanı taşıyan Çaç valisi kaçakları yakalayıp takip edenlere teslim etti.³¹ Böylece son Türk hakanı zincire vurularak Ch'ang-an'a getirildi. Kao-tsung onu affettiysen de Işbara-han esarette iken 659'da kederinden öldü. Okuyucunun da farkedeceği gibi Açınalar [Türkütler] arasında hürriyetine düşkün olanlar az değildi.

Diğer şehirler birbiri ardına teslim olunca, çarpışacak kimse kalmadı. Soğd prensliği Kan (Semerkand), Ho (Zarafşan vadisinde bir prenslik), Davan (Fergana), Mi (Maymürg) ve Keş (Şehrisebz) Işbara Han'ın mağlubiyetinden önce Türkler'den kopmuşlar, 659'da ise Doğu Türkistan'daki Su-le (Kaşkar), Chu-ch'ü (Kargalık'ın güney batısındaki Kökyar) ve P'o-huan (Yeke-Arık) teslim olmuşlardı.³² Işbara-han'a bağlı diğer şehirler 658'de Ebinor Gölü ve Kuça civarında zaten ortadan kaldırılmışlardı.³³

Cheng-ch'ü 659'da isyana yeltendiyse de, yeni efendisinin fedakar uşağı Mi-she tarafından Borotola Vadisi'nde ağır bir hezimete uğratılıp, yakalandı ve öldürüldü. Ve en son olarak bir Nuşibi prensi bağımsızlığa cür'et etti fakat o da Su Ting-fang tarafından 660'da yakalandı.

Böylece Batı Türk Hakanlığı bağımsız bir devlet olarak varlığını kaybetti ve bir daha da belini doğrultamadı.

Batı Hakanlığı'nın toprakları ikiye bölündü. Biri A-shih-na Mi-she'nin yönetiminde kalan Dulu toprakları, diğeri ise A-shih-na Pu-chien'in idaresindeki Nuşibi toprakları olmak üzere iki idareye ayrıldı. Ama her ikisi de bağımsız değildi. Batı bölgesini³⁴ gözetim altında tutmak için 640'larda Kuça'da göçebelere yakın olarak yaşayan bir eyalet valisi Turfan'dan getirilerek görevlendirildi. Sogdlu yöneticiler yerlerinde bırakıldılar ve bir süre için bölgede sessizlik hâkim oldu.

31 Age., s. 292.

32 Chavannes, *Documents*, p. 8.

33 Age., p. 268.

34 Wieger L., *Textes*, 3/1609.

·Zafer Meyveleri

Artık mağlup edilecek kimse kalmamıştı ama imparatorluğun bu zaferi kof bir başarıydı. Buna rağmen imparatorluk, güçlerinden faydalanmak düşüncesiyle çok uluslu milletleri bünyesinde eritip yeniden yapılanmaya girişti.

T'ai-tsung uyumlu ve akılcı davranışlarıyla bütün mağlupları kendisine bağlamayı başarmıştı. Halbuki oğlu Kao-tsung göçebelere Çin geleneklerine uygun olarak muamele etmeye başlayınca,³⁵ göçebeler de kendilerini yabancı gibi görmeye başladılar. Bunun neticele-ri kısa süre sonra görülmeye başlandı.

656'da Uygurlar yani Yüan-ko, Pa-ye-ku, Sih-kie, P'u-ku ve Tuñ-lo gibi Töles kabileleri isyan ettiler. Bunların başında kendi halinde bir beyin kızkardeşi hanşa Pi-su-t'u³⁶ (Bisudu okunur) vardı. 662 başlarında isyan bastırıldıysa da Pi-su-t'u kaçmayı başardı. Fakat Çin ordusu da soğuk topraklarda çok büyük kayıplar verdi.³⁷

Fethedilen toprakları zapt-u rapt altında tutmak imparatorluk için başlı başına bir problem olmuştu. Çünkü bütün bu geniş coğrafyayı elde tutmak için Çin'in insan kaynağı yeterli değildi. İmparator Kao-tsung hâkimiyeti altındaki dört milleti kontrol altında tutmak için dört garnizon tahsis etmişti. Bu dört garnizon Kuça, Kaşkar, Hoten ve Tokmak'a³⁸ yerleştirilmişti ve Çin kalesi olarak bunlar bütün Batı ülkelerinde hegemonya sağlamak zorundaydılar.

Fethedilen topraklar ikisi doğuda, ikisi batıda olmak üzere dört genel valinin yönetimine bırakıldı. Batı Türkleri'nin toprakları kuzey batı genel valiliğine düştü.³⁹ Bütün bu toprakları tek başlarına yönetemeyeceklerini anlayan genel valiler sadakatini ispat eden Türk prenslerinden yardım istediler. Dulu toprakları Mi-she, Nuşibi toprakları Pu-chien'e havale edildi. Fakat bu kabiliyetsiz yöneticiler tebaaları tarafından sevilmediler⁴⁰ ve bütün imkanlara sahip olmalarına rağmen itimad telkin edemediler. Doğru, prenslere bağlı göçebelerin ve yerleşik kabilelerin münferit isyanları yöneticiler tarafından kolaylık-

35 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 276.

36 Chavannes, *Documents*, p. 93.

37 Age., p.113, n.2.

38 Agy.

39 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 266 vd.

40 Bıçurin, *Sobraniye*, I/393.

la bastırılmıştı⁴¹ fakat hanların birbirlerine karşı entrikaları, sonunda Çin'i içinden çıkamayacağı bir açmazın içine soktu. 664'te Kuça'yı cezalandırmak için yürüyen Pu-chien, isyana yeltendiği iddiasıyla Mi-she'yi zincire vurdu. Çinli general Su Huai-cheng meseleyi tahkik etmeden Mi-she'yi ve "çobanına varıncaya kadar ona bağlı olan herkesi" idam etti.⁴² Bu durum, Çin'e karşı zayıf olduklarını bilmelerine rağmen, Dulular arasında galeyana sebep oldu. Neticede onlar yardım istemek için Tibetliler'e yöneldiler. Aradaki kan bağları sebebiyle "Batı ucu"ndaki güç dengesi değişmeye başladı.

Orta T'ien-shan'da yaşayan Kung-yüe kabilesi Mi-she'nin intikamını almak için isyan bayrağı açtı. Yen-mien Tölesleri ve Tibetliler'le⁴³ ittifak akdederek imparatorluk güçlerine saldırıya geçtilerse de, bozuldular.⁴⁴ Akabinde 663'de Kung-yüe kabilesi Hoten ve Turfan'daki Çin garnizonlarına tekrar saldırdı ama yine başarılı olamadı.⁴⁵ Nihayet 664'de Kung-yüeler kesinlikle mağlup edildiler. T'ien-shan'ın kuzeyindeki bozkırlar, güney ve batıdaki şehir ve vadiler normal statülerinde bir değişikliğe uğramadan imparatorluk sınırlarına ilhak edildi. Artık tek yardım ümidi Horasan'ı zaptederek güneye yönelen Araplardaydı. Onlar ise 662'de Kabul'u ele geçirdikten sonra Orta-Asya'yı ileri bir tarihe bırakarak 664'te Pencab'a yöneldiler. T'ien-shan kabileleri kapana sıkışırken, kumandanları A-shih-na Pu-chien sadakatle Çin'e hizmet etmeye devam etti.

Durum sakin görünüyordu fakat 667'de Pu-chien öldü. Onun yerine geçmek isteyenlerin sayısı her geçen gün artmasına rağmen Çin bu boşluğu dolduracak uygun birini bulamadı. En seçkin Çin ordusu da yeniden bağımsızlığını ilan eden Koreliler'le savaşmaya gönderilmişti. Bu sırada bölge güç dengesini altüst eden yeni bir partner oyuna dahil oldu ve Tibet, T'ang İmparatorluğu'nun rakibi olarak arenaya çıktı. Yeni savaş Çin'in bütün batı sınırlarına yayıldı ve süratle Tarım Havzasına sıçradı. Bu konuya yakında tekrar dönmek şartıyla şimdi VII. Yüzyılın ortalarında Tibet'in nasıl şahlandığını görelim.

41 Mesela Sih-kie-Davan ve Kaşkar isyanları (660) ile Kuça isyanı (662)

42 Biçurin, *Sobraniye*, I/393; Chavannes, *Documents*, p. 73, 280.

43 Chavannes, *Documents*, p. 280; Biçurin, *İstoriya Tibeta*, s. 136.

44 Biçurin, *İstoriya Kitaya*; Chavannes, *Documents*, p. 280.

45 Remusat J. P., *Histoire de la ville Khotan*. Paris., 1820, pp. 69-70.

İKİNCİ BÖLÜM

GÖKTÜRKLER ve UYGURLAR

veya

II. HAKANLIK DEVRİ

XIX

BATI HAKANLIĞI'NIN CAN ÇEKİŞMESİ VE TİBET'İN YAYILIŞI

Kadim Tibet

Tibet; platolar, batıdan ve doğudan gelen göçer çiftçilerin faydalandığı bol sulu vadiler ve gür otlarla kaplı steplerle bezelidir ve hayvancılığa elverişlidir. Batıda uzun zamandır Pamirliler'e benzeyen ziraatçı Mon ve Dartlar yaşamaktadır ve her biri müstakil bir çok prensliğe bölünmüştür. Doğuda ise iki halk yaşamaktadır. Koyun güden Ch'ianglar (Ciyang okunur) ve çiftçilik yapan Jung'lar. Şu anda onların torunları Tibetliler olarak biliniyorsa da, aslında vaktiyle iki ayrı halk idiler. Ch'iang'ların torunları –Ngoloklar– hâlâ Amdo dağlarında göçebe hayatı yaşamaktadırlar. Günümüze kadar Ch'ianglar'dan ayrı yaşayan ve Junglar'dan çiftçiliği öğrenerek Tsan-po (Brahmaputra) vadisinde hayat süren Tibetliler –Bot'lar ise Tibet kültürünü ve devletini kurdular. Bol sulu vadiler ve dağlardan akan derelerle sulanan Tibet topraklarında külliyetli miktarda buğday, arpa, ceviz ve nohut yetişir¹. Halk su taşkınlarına karşı tüneller ve setlerle korunmuştur. Metalürji gelişmiş; gümüş, bakır ve demir eritilerek işlenmiş ve dokumacılık revaçlanmıştır. VII. Yüzyılın başlarında genel nüfus 2 milyon 860 bin² civarındaydı ki bu, XX. Yüzyıla kadar dahi ulaşamadığı bir nüfustu. Çünkü millî hasıla dâha fazla nüfusu besleyecek durumda değildi.

1 Francke A.H., *History of Western Tibet*, London, 1907, pp.19-39; Grjimaýlo, *Materialy po etnologii Amdo i oblasti Kukunora*, s. 3, 41-43; Uspenskiy V. *Strana Kuke-nor i Tsin-hay*//Записки НГРО по отделению этнографии, СПб, 1880, T.IV, s. 51; Biçurin, *Istoriya Tibeta*, s. 124, 127; Bogoslovskiy Y. A., *Oçerki istorii*, s. 24.

2 Bogoslovskiy V. A. bu nüfusun sadece erkek savaşçılardan ibaret olduğunu kaydetmektedir. Buna göre genel nüfusun 15 milyon olması gerekir ki Tibet'in şartları buna müsait değildir.(Bkz. Gumilëv, *Veliciye i padeniye*// Страны и народы Востока; Сб., посвященный памяти акад. В.В. Струве).

Tibetliler uzun süre kendi kabile reisleri tarafından idare edildiler. Tibet'te ilk değişiklik Shang-shung'da ortaya çıkan Sheng Rap'ın öğretileriyle gelişen "bon" [Bhon]* [Bon-po] batıl inançlarıyla başladı. İnkiraza uğrayan animizm iktidarının yerine iki tanrılı bir inanç sistemi gelişti. "İyilik tanrısı" ve onun hanımı "üç dünyanın merhametli kraliçesi" veya "iyilik ve sevginin büyük anası." "Büyük ana" insanlık için sunulan ve kanı akıtılan kurbanları kabul eder. Sheng-Rap'ın öğretisine göre dünya su perilerinin yaşadığı gök, yer ve su gibi üç küreden teşekkül eder. Mistik hayat ağacı bu küreyi tamamen sarmalamıştır ve bu küreler arasında birbirine bağlanan yollar vardır. Bu yollara ancak nefsin terbiye eden, ışığa ulaşan ve öğretilenlere tam olarak iman eden mistikler vasıtasıyla ulaşılabilir. Primitiv kültürlerin aksine olarak "bon", mabet hiyerarşisiyle devlet ve savaş işlerini eline almış, ayinleri ve eğilimleri yöneten bahşılar ise devlet işlerine müdahale etmişlerdir³. Ancak "bon" itikadı bu noktaya kansız gelmemiştir. Tibet'in efsanevi hükümdarlarından birisi mabetlerin karabasan haline gelen baskısından kurtulmayı denemiş fakat en yakınları tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bu olaydan sonra gerek hükümdarlar ve gerekse kabile reisleri hayatlarını kaybetmekten korktukları için mabetlere karşı kesinkes itaatkar olmuşlardır. Bundan başka kabileler arasında çıkan çatışmalar tapınakların ve ona paralel olarak devletin hakimlik rolünü ön plana çıkarmıştır. Neticede aristokratlar ve bahşılar yanyana yaşamış, daha sonraki dönemlerde de elele vermişlerdir.

439 yılında Ho-hsi'den Siyenpi savaş birlikleri Tibet'e gelmişti. Bu birliklerin kumandanı, zengin fakat kargaşa halindeki Tibet'te Ch'iang'ları kendisine bağlayarak, asırlardır birbirleriyle savaşıp duran kabileler arasında hâkim unsur haline geldi. Bu atamanın torunları sonraki iki yüzyıl zarfında Tibetleştiler ve kendilerine tsan-po titülünü aldılar. Kendi kabiledaşlarına dayanan ve daha önce ülkede yegane gerçek gücü teşkil eden kabile reislerinin isteklerine kulak asmak zorunda bulunan esasi yönetimle hükümdarlık arasında bir yol takib ettiler.

3 Bu konuyla ilgili literatür oldukça fazla. Bazı en önemlileri şunlardır: Francke A. N., *History of Western Tibet*; Bell C., *The religion of Tibet*, Oxford, 1931; Lauffer B., *Über ein tibetisches Geschichtswerk der Tibetischen Bon-Religion*. Wiesbaden, 1950; Tucci G., *The Tombs of the Tibetan King*// Serie Orientale. Roma, 1950; Lalou M., *Les religions du Tibet*, Paris, 1957.

Elbette bu pozisyonda tsan-ponun durumu oldukça nazikti. Her şeyden önce tevarüs sistemiyle tahta geçiyor; hazinesine devlete ait geniş topraklardan gelirler düşüyor, fethedilen ülkelerdeki halkların ödedikleri vergi ve haraclar, müsadere edilen topraklar, cezaya çaptırılan kişilerin el konulan mülkleri hazineye gelir kaydediliyordu. Ama diğer taraftan herhangi bir zamanda tahttan indirilmesi, görevinden azledilmesi mümkündü. Demek ki gerçek manada bir desteği ve iktidarı yoktu. Keza ordu da tsan-poya değil, savaş işlerinden sorumlu bir vezire bağlıydı⁴. Zavallı hükümdar gerçekte sadece göstermelikti ve aristokratlar tarafından eli kolu bağlanan Helen bazillere benziyordu⁵.

Fakat ülkelerin birleşmesi meyvelerini verdi ve tsan-po Nam-ri döneminde (570-620) Tibet ordusu Hindistan ve Togon'a girdi. 604'te Togon'da Tibetliler, doğulu taraftarlarınca terkedilen Kara Çürin'i öldürdüler. Ülkeye yeni tebaalar getirip, aristokratlarla halk arasını açtılar. Bundan amaç tsan-ponun yegane kumandan olmasını sağlamaktı. Çünkü artık o, beylere ve tapınak rahiplerine çok yakındı. Neticede şiddetli bir iç savaş patlak verdi. Nam-ri öldürüldü fakat yerine geçen oğlu Srong-brtsan-sgam-po döneminde de "babasının, annesinin tebaaları ve kabiledaşlarının hepsi isyan ettiler."⁶ Bütün gruplar ve kabileler iştirak ettiği için bu da bir çeşit iç savaştı. Halk isyanı yatışınca bu defa da orduda isyan başladı. Zeki ve enerjik olan Srong-brtsan-sgam-po bu isyanlardan oldukça önemli faydalar sağladı: Hiçbir işe yaramayan, boş ve zararlı öğretilerle meşgul olan dazlak kafalı bahşılının (rahiplerin) durumuna halkın dikkatini çekmeyi başardı. Neticede yanılmadığı ortaya çıktı. Tibet'te dal budak salmış olan Budizm güçlenirken, kendi torunları da beylerin ve bahşılının itirazlarına rağmen tsan-poluktan çıkıp hükümdarlar haline geldiler.

Togon İçin Savaş

Tibetliler'in önünde duran en büyük problem, T'ang İmparatorluğu'yla olan münasebetlerdeki krizdi. Bir kere her iki devetin menfaatları birbirine zıt kutuplardaydı. Tibet'in VII. Yüzyılda dört bir

4 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, s. 127-128.

5 Gumilëv, *Legenda i deiystvitel'nost v drevney istorii Tibeta*// Вестник истории мировой культуры, 1960, № 3, c. 107.

6 Bogoslovskiy, *Uçerk istorii*, s. 36.

yandan kısılcaca alındığını da bu arada nazarda tutmak gerekir. Batıda itaat altına alınmayan Dartlar vardı. Hintliler Himalayalar'ın ne kadar kısmını ellerinde tutuyorlarsa, o kadar verimli platolara da Tibet halkını yaklaştırmıyorlardı. Kuzeyde işe yaramaz çöl, doğuda ise güçlü T'ang İmparatorluğu uzanıyordu. Tek çıkış yolu Kan-su'daki Amdo üzerinden kuzey doğu ve Ho-hsi stepleriyle "Batı ucuna" giden yollardı. Bu çıkış ise, zayıflamış olmakla birlikte Çin'e itaat etmenin sağladığı avantajlardan faydalanan Togon hükümdarlığının kontrolündeydi.

Tibet için Togon'u basıp almak ne kadar elzemse, Çin için de buna yol vermemek o kadar zaruri idi. Türkler'e karşı çok ağır bir bedel ödenerek kazanılan zafer, göçebelerin isyan ve bağımsızlık tutkunu oldukları gözönünde bulundurulursa, steplerde imparatorluk aleyhtarı bir güç odağının ortaya çıkması halinde boşa gidebilirdi. Tibetliler steplere sokulurlarsa, Çin'in bağlantılarını kesebilir ve Türk kabileleri arasındaki isyancı unsurlardan faydalanarak imparatorluk güçlerini tekrar Büyük Sed'din arkasına sürebilirlerdi. Bu yüzden T'ang İmparatorluğu Togon'un bu savaşa kendisi için girdiğini göz önünde bulundurarak ona elinden geldiğince yardım etmeyi uygun buldu.

Togon'da ise Çin'le akdedilen ittifak hâlâ halkın teveccühüne mazhar olmamıştı. Herhalde Togonlular yıllarca Chou, Suey ve en son olarak da T'ang İmparatorluğu'yla savaşmış olmanın verdiği acıları unutmamışlardı.

Togon saldırılarına Çinliler Amdo'ya gönderdikleri Türk, Uygur ve diğer müttefiklerden müteşekkil kuvvetlerle ölümcül bir darbe indirmişlerdi. Neticede nihaî zafer Çinliler'in olurken, T'ai-tsung'un kuklası, Çinlileşmiş prens Mu-jung Shun, Çin'in desteğine rağmen kendi halkı tarafından öldürülmüştü⁷. Bilahare T'ai-tsung onun yerine Çin'e tam bağlılık gösteren oğlu No-hê-po'yu tahta geçirmişti. No-hê-po Togon'a Çin takvimini getirmiş, bir Çinli prensesle evlenmiş ve sarayda hizmet etmeleri için Togon'lu gençleri Ch'ang-an'a göndermişti. Tabii olarak muhalefet Tibet'e yönelmiş fakat 641'de yapılan gizli anlaşma ortaya çıkarılıp, bozulmuştu. O dönemde Tibet ordusunun başında senpo Srong-brtsan-tsan-po 'ya muhalif Gar kabilesi beylerinden Donsang bulunuyordu.

7 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, s. 93-94.

T'ai-tsung'un inadı ve Srong-brtsan-tsan-po döneminde takip edilen kıvrak diplomasi sayesinde Togon bir süre kendi halinde yaşadı. Fakat Dongsang yeniden doğuya saldırıp, uzağı göremeyen Kao-tsung da No-hê-po'ya acil yardımı reddedince Togon'un kendisini savaşın ortasında bulunması mukarrer oldu.

Togon devlet erkanından So-t'o-hui Tibet'e kaçarak Dongsang'a Kao-tsung'nun kararı hakkında bilgi verince, Dongsang hemen savaşa girdi ve Togonlar 663'de Sarı Nehir'in yukarı akımında hezimete uğratıldılar. No-hê-po, prensesi ve birkaç bin yakınını alarak Çin'in himayesine, Liang-chou'ya kaçtı. Kao-tsung âni bir karar alarak batı seferinin kahramanı Su Ting-fang⁸ kumandasında bir ordu sevketti. Fakat geç kalmıştı. Artık durumu düzeltmek T'ang İmparatorluğu için hayli zordu.

Çok dikkatli bir kişi olan Dongsang, Kao-tsung'a uzlaşma teklif ettiyse de, Togon'un taksim edilmesi yönündeki isteği reddedildi. Bu arada Dongsang, kabiliyet yönünden babalarına benzemeyen dört oğlunu arkada bırakarak öldü. Büyük oğul Ch'in-Ling vezir-i azam, kükçükleri ordu kumandanları oldular ve savaş başladı.

En seçkin orduları, fethi 668'te tamamlanacak olan Kore'de savaşmakla meşgul bulunduğundan imparatorluk çok zor durumda kalmış görünüyordu. Bu arada Tibetliler –Biçurin'in rivayetine göre– Ch'ianglarca meskun 12 Çin şehrini ele geçirmiş; kendilerine iltihak eden Tang-hsienler (Tankutlar) ve Horlar (Togonlular)la saflarını kuvvetlendirmişlerdi. 670'lerde Tibet ordusu Tarım Havzası'na girecek, Türkler ve Hotenliler'in yardımlarıyla Kuça surlarını yıktı. Böylece Turfan'ın dışında bütün Batı ucu Tibetlilerin hâkimiyetine geçti⁹.

Çinliler kaybettiklerini geri almak amacıyla büyük bir ordu sevkettiler. Fakat Buhayn Göl çevresinde hezimete uğradılar. Çinli General Hsie Jin-kui ancak Tibetliler'le bir ön barış antlaşması yaptıktan sonra geri çekilebildi (670). Tibetliler'e karşı gönderilen diğer bir ordu ise, kumandanın yolda ölmesi üzerine geri döndü ve savaşın birinci etabı bu şekilde kapandı.

Tibetliler 672 ve 675'de iki defa T'ang İmparatorluğu'na barış teklif ettilerse de, Kao-tsung bunu reddetti ve 676'da savaş yeniden başladı.

8 Age., s. 95, 135, 163.

9 Age., s. 136-138.

Açıların Sonu

Buhayn Göl civarındaki ağır yenilgi ve bir uzlaşma imkanının bulunmayışı, imparatorluk yönetimini Tibet'e karşı yeni bir savaş için çare aramaya mecbur bıraktı. Ve sonunda Batı Türkleri'nden faydalanılması uygun görüldü.

671'de halkı teskin etmek için aksakal A-shih-na T'u-chi başkumandan ve aynı zamanda Fu-yang¹⁰ genel valisi tayin edildiyse de, bu atama fiiliyata geçmeyecekti. VII. Yüzyılın ortalarına kadar hanedanı ayakta tutan Açına koluna duyulan geleneksel saygı, yerini tam bir umursamazlığa bırakmıştı. Bu tarihten sonra gelen hanlar, Çin'in üst düzey hizmetkârları ve kendi halkının düşmanları olarak görüldüler. Çin yönetimi ise göçebe bölgelerinde hiç sevilmiyordu. Bu yüzden T'u-ch'i durumunu tahkim etmek için Tibet'le ittifak akdederek, kendini 676'da han ilan etti.

O dönemde iki imparatorluk ordusu adeta hareketsiz kaldığı için, savaşı yeniden başlatan Tibetliler Ch'ang-an'a kadar¹¹ Batı Çin'i yağmaladılar. 677 yılında Tibet ordusu T'u-chi'nin güçleriyle birleşerek, mahallî halkın da tam desteğiyle imparatorluk kuvvetlerinin elinden Kuça'yı yolup aldı¹². Fakat bu olay T'u-chi'nin de sonunu belirledi.

T'u-chi'ye karşı P'ei King-hien isimli bir kumandan kalabalık bir orduyla gönderildi. Fakat olay savaşmaya kadar varmadı. King-hien Ta-shih [Tazik] ler'i (Arapları) yatıştırmak ve İran prensini tahta geçirmek amacıyla gittiğini açıkladı. Turfan'da bulunduğu sırada kış bastırınca, sürekle avı ve bölgedeki üst düzey Çinli görevlileri ağırlamakla meşgul oldu. Davetliler arasında T'u-chi de vardı ve King-hien onu tutuklayarak Çin'e gönderdi (679). Bu olaydan sonra özellikle on oymak zayıfladı¹³. Yirmi yılda ne büyük değişiklik! Mi-she'nin öldürülmesinden sonra isyanlar patlayıvermiş; fakat T'u-chi tutuklanıp götürülürken kimse kılını kıpırdatmamıştı. Yine bu yirmi yıl zarfında Batı Hakanlığı'nda yerini "On Ok" kelimesine bırakan "Türküt" kelimesi tamamen yokolmuştu.

On Oklar, bir birlik görünümünden uzak durup, Çinliler'e boyun bükmeyi yeğlediler. Bu, iki kabile (Dulu ve Nuşibi) ileri gelenlerinin

10 Fu-yang: Çumugun kabilesinin bölgesi yani Ebinor havzası.

11 Shan-chou, K'ho-chou, Ho-chou ve Fan-chou şehirleri zaptedilmişti.

12 Chavannes, *Documents*, p.74.

13 Biçurin, *Sobraniye*, I/294.

çileden çıkıp isyan etmelerine sebep oldu¹⁴. Çinliler de keşmekeşliğe son vermek maksadıyla iki prensi Türkler'in başına getirdiler: Mi-she'nin oğlu Yüan-king ve Pu-chien'in oğlu Hu-shê-luo. 693'te men-kup Çin veliaht prensiyle gizli müzakerelere girdiği suçlamasıyla Yüan-king öldürülmüştü. Yüan-king'in oğlu A-shih-na Sui-tse Tibetliler'le muhabereye geçerek 694'te isyan ettiyse de, mağlup oldu. Fiktif bir şekilde de olsa iktidar Hu-shê-luo'ya kalmış, fakat Türgişler'in güçlenmesi onu taraftarlarıyla birlikte Çin'e sığınmak zorunda bırakmıştı. Hu-shê-luo'yla birlikte Çin'e göçenlerin sayısı 60-70 bin kişi civarındaydı.

Böylece Açıların tarihi kapanmış oldu.

Batı Ucu İçin Savaş

O güne kadar münavebeli zaferlerle devam eden Çin-Tibet çatışmalarının 679'da en yüksek noktaya ulaşması, Doğu ve Batı Türkleri arasındaki Çin aleyhtarı görüşlerin güçlenmesine bağlıydı. İmparatorluk yönetimi, Tibetliler tekrar dağlara çekilmeye mecbur bırakılmadıkça steplerdeki bu çalkantının kesilmeyeceğini gayet iyi anlamıştı. Bu amaçla 180 bin kişilik¹⁵ büyük bir ordu teşkil edildi ve başına da askerî kabiliyeti olmamakla birlikte iyi eğitilmiş ve zekî olan vezîr-i azam Li Chin-hsüan getirildi. Çinli tarihçi de bu atamada, Li Chin-hsüan'ın rakibi olan ve düşmanının iktidardan düşürülmesini arzulayan Hsie Jin-kui'nin öfkeli arzusunun rol oynadığını kaydetmektedir.

Başlangıçta başarılı olan Çin ordusu, daha sonra Kukunor Gölü civarında Tibetlilerce kuşatılmıştı. Asıl güçlerden ayrılan Çin öncü birlikleri tamamen imha edilmiş, dağlara çekilen esasi ordu ise kuşatma altına alınmıştı. T'ai-tsung'un ümit bağladığı, medar-ı iftihar olarak kabul ettiği kahramanlar arasında bulunan, mangal yürekli¹⁷, uzun boylu bir atlet ve aslen Koreli olan Ho-ch'i Ch'ang-chi'nin başarılı bir gece saldırısı, Çinlileri yok olmaktan kurtarmıştı. Ch'ang-chi, beş yüz gözüpek yigidiyle Tibet karargahına yıldırım gibi dalarak, düşman saflarında panik meydana getirmiş ve böylece ablukayı yaran Çin ordusu telef olmaktan kurtulmuştu.

14 Biçurin, *Sobraniye*, I/294. Mesela 682'de Kuli-çur'un isyanı. Chavannes, *Documents*, pp.281,74 ve dn.3.

15 Chavannes, *Documents*, p. 281, n.7.

16 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, s. 142.

17 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 292.

Kao-tsung ümitsizlik içinde Tibetliler'e karşı ne yapılacağı konusunda yardımcılarının fikrini almak istedi fakat neye uğradığını şaşırarak yardımcılardan işe yarar bir görüş çıkmadı. Tibet yumruğu Çinlilerin kafasına balyoz gibi inmişti. O yıl yani 679'da tsan-po Mang-srong-mang-brtsan öldü. Yerine onsekiz yaşındaki oğlu¹⁸ Dus-srong¹⁹ geçti. Ch'in Ling ve kardeşleri iktidarı tamamen ele geçirdiler.

680'de Çin içlerine giren Tibetliler Li Chin-hsüan'ı ağır bir hezime uğrattılar. Fakat Ch'ang-chi yalın kılıçlı üç bin seçkin süvariyle (T'u-Ki) Tibet garnizonuna dalarak düşmanı geri çekilmeye mecbur etti. Bu olaydan sonra sınır muhafaza birliklerinin kumandanlığına getirilen Ch'ang-chi 70 uyarı kulesi kurdurarak devletten savaşçıların erzak ihtiyacının temin edilmesini istedi. Buna rağmen Tibetliler Çin hududunda yaşayan Ch'ianglar'ın²⁰ yardımıyla hattı yarıp Yünnan'a girdiler ve Man²¹ ismi verilen yarı vahşi orman kabilelerini itaat altına aldılar.

Bir sonraki yıl, yani 681'de Ch'in Ling'in kardeşi Tibetli kumandan Ch'ang-pu Çin'in içlerine kadar sokulmayı denedi. Müdafaa hatının başarısıyla Ho-ch'i Ch'ang-chi tarafından ezilmesi durumu kurtarmadıysa da, Çinliler'in bir felaketle burun buruna gelmesini önledi. Ordusu 689'da batı topraklarında Tibetliler tarafından kılıçtan geçirilen Çin bir kez daha fena duruma düştü. Çin yönetimi panik içinde Batı ucu topraklarından²² vazgeçmeye hazırlandığı bir sırada tarih uzmanı Ts'ui-yün takdim ettiği raporda ne pahasına olursa olsun Batı ucunu elde tutmanın zarurî olduğunu ortaya koydu. "Eski dönemlerde onun sayesinde Hunlar'ın sağ kolunu kestiler. Eğer dört teftiş bölgesinde garnizonlar bulundurulmazsa, Tufan ordusu (Tibetliler) Batı bölgesine yerleşme fırsatını elden kaçırmaz ki, bu da Batının kaybindan başka güneydeki Ch'iangları da kaybetmek demektir. O zaman bunlar onlarla müttefik olurlar ve Ho-hsi ölümcül bir tehli-

18 Biçurin, *İstoriya Tibeta*, s. 143.

19 Tü-song (Bogoslovskiy, *Oçerk istorii*, s. 50); Dus-srong-mang-po-rje (Schlagintweit E., *Die Könige von Tibet*, s. 50) ; Çince Ts'i-nu Sih-nung (Biçurin, *İstoriya Tibeta*, s. 143).

20 Tang-hsienler: Kukunor Gölü'nün güney kısımlarında, Sarı Nehir sahillerinde yaşayan Tankutlar. (Biçurin, *İstoriya Tibeta*, s. 237).

21 Manlar : Güney ormanlarında yaşayan kabilelerin genel ismi. (Grjimaylo, *Zapadnaya*, s. 27).

22 690'da Tibetliler'e karşı gönderilen ordu yarı yoldan geri çağırılmıştı. (Biçurin, *İstoriya Tibeta*, s. 146).

keyle karşı karşıya kalır. Eğer Kuzey bölgesi Tibetliler tarafından yutulursa, bu durumda on tümenler (Batı Türkleri) ve Doğu Türkistan bizim için yok sayılır.”²³

Durumu kurtarmak için Batı Türkleri'yle ikmal edilen yeni bir ordu hazırlandı. Bu ordu 692'de Tibetliler'e karşı üstün bir zafer kazanarak Batı ucunu kurtardı. Aynı dönemde, muhtemelen Tibetliler'de aradıklarını bulamayan Ch'iang ve Manlar Çin tabiyetine geçtiler. Bunların bir kısmı Tibetlilerce kuşatma altına alınmıştı fakat kurtarılanlara Çin içinden toprak verilmek suretiyle batı sınırlarının müdafaası zayıflatıldı.

Tibetliler'in Prens A-shih-na Sui-tse'nin yardımıyla batıda hükümlürlüğü ele geçirme teşebbüsü başarıya ulaşamamış, bölge valisinin kardeşlerinin düzenledikleri saldırı ise 695'te mağlubiyetle sona ermişti.

Fakat Ch'in Ling inatçıydı. 696'da Liang-chou'ya (Alashan'da) şiddetli bir saldırı düzenledi ve ezici bir zaferden sonra imparatorluğa elçi göndererek bazı tekliflerde bulundu. Ch'in Ling dört teftiş bölgesindeki imparatorluk garnizonlarının geri çekilmesi, Dulu topraklarının Çin'e kalması şartıyla Nuşibi topraklarının Tibet'e bırakılması şartında ısrar etti. Çin ise sabık Togon topraklarından çıkılması şartını ileri sürdü fakat Tibet'teki dahili ahvali öğrenince görüşmeleri birden kesti²⁴. Hesapları doğruydu. Tibet'teki entrika ve devlet darbeleri T'ang İmparatorluğu'nu bir kez daha kurtarmıştı.

Tibet'de Darbe

Münavebeli zafer ve bozgunlarla uzun süredir devam edip duran savaş Tibet'i de, Çin'i de canından bezdirmişti fakat her iki tarafın sızlanmaları başka başka yönlerdeydi.

Çin kamuoyu, kendisi için hiç gereği olmayan, sırf itibarını muhafaza etmek isteyen imparatorluk yönetiminin prestiji için savaşmaya ve sınır ötesi hâkimiyet mücadelesine karşıydı. Çinliler huzur içinde toprağı işlemek, sanatla uğraşmak, klasik edebiyatı öğrenmek istiyorlar ama kuru steplerde, çıplak dağlarda savaşmak için uzaklara gitmeye taraftar görünmüyorlardı.

²³ Age., s. 147-149.

²⁴ Age., s. 153.

İmparatorluk yönetimi düşmanlarının çokluğundan endişe duyuyordu: Araplar Orta-Asya şehirlerini ele geçirmişler, Türkler bütün kuzeyi istila etmişlerdi. Doğuda ise Mukriler ve Kitanlar kıpırdanmaya başlamışlardı. Her tarafa asker gerekliydi ve takviye kuvvetleri de sırf kendi durumunu muhafaza etmek için Tibet'e karşı gönderilmek zorunda kalınmıştı. Bu yüzden imparatorluk güçleri de barış istiyorlardı.

Tibet'de de bir birlik yoktu. Sınır ötesinden²⁵ yılda bir defa ödenen vergiler ülkeye akıyorsa da bundan aslan payı Gar ailesine yani Ch'in Ling'in kabilesine gidiyordu. Elbette bu durum diğer hakim boyların ve kalabalık hür savaşçıların hoşuna gitmiyordu²⁶. Her zaman olduğu gibi hakim zümreye karşı olanlar o dönemde tahtta oturan tsan-po yönetimine yanaşmaya başladılar. Dus-srong yirmibeş yıldır tahttaydı. Tun-huang salnamelerine göre o, son derece zeki ve hainlerin sığınak kalesi idi. Tibetliler'den başka cesur Nepal dağlıları ve T'ang İmparatorluğu'nun baskılarından kaçarak Tibet'e sığınan Batı Türkleri onu destekliyorlardı²⁷.

Ch'in Ling imparatorluğun Tibet'te büyükelçilik açmasına izin vermekle hata etmişti. Çin'in kabiliyetli diplomatları devlet erkanı ve tsan-po ile barış müzakereleri yürütürken, el altından da vaad ve hediyelerle bizzat senponun öncülük ettiği bir komplo hazırladılar.

Kavga 695'te Dus-srong'un Gar ailesinden birini öldürtmesi üzerine başladı. İnfazdan hemen sonra tsan-mo (tsan-ponun hanımı) Gar ailesine bağlı ordu kumandanları tarafından tahta bir zarar gelmesini önlemek için muhtemelen kendi kabiledaşlarından büyük bir kalabalık topladı²⁸.

699'da komplocular sürekliliğe avına çıkma bahanesiyle asker toplayarak ordu yöneticilerinin taraftarlarından dört binden fazlasını yakalayıp katlettiler. Daha sonra Dus-srong ordu baş kumandanını başkente çağırdı. Fakat o kendisini öldüreceklerini anlayarak, ordusunun üstünlüğüne güvenip isyan başlatmak istedi. Ancak askerler hükümdarlarından (tsan-podan) yana tavır alarak kumandanlarını kaderiyle başbaşa bıraktılar. Durumun ümitsizliğini gören Ch'in Ling

25 Schlagintweit E., *Die Koenige von Tibet*, s.50-51.

26 Tun-huang salnamelerinde bu konuda açık bir şekilde şöyle denilmektedir: Kükük Cha-pu vadisinde tebaa yönetici olmaya can atıyor. Khri'nin oğlu da yönetici olmaya can atıyor. (Bogoslovskiy, *Oçerk istorii*, s. 52).

27 Age., s. 50.

28 Bogoslovskiy, *Oçerk istorii*, s. 51.

yüz kadar üst düzey taraftarını ve oğluna bağlı birlikleri maiyetine alarak kaçtı. Çin'e sığınan bu kişiler saygıyla karşılandılar ve tekrar Tibet'e dönmelerini engellemek için de sınır muhafaza birliklerine yerleştirildiler.

Şimdi durum değişmişti: Tibet en kabiliyetli kumandanlarından ve en iyi savaşçılarından mahrum kalmış, Çin ise 8 bin savaş tecrübesi olan asker kazanmıştı. İmparatorluk yönetimi yine de Tibet'le barış müzakereleri başlattı fakat bütün cephelerde savaş yeniden patladı. Artık üstünlük imparatorluk tarafındaydı. Yeni Tibetli kumandanların kabiliyetsizliği karşısında Çinliler zafere ulaşmışlardı. 700 ve 702 yıllarındaki saldırılar Tibetliler açısından büyük kayıplarla sonuçlandı²⁹. Dus-srong'un barış ve Çinli prenseslerden biriyle evlenme teklifi altın ve atlarla pekiştirilmesine rağmen bir fayda sağlamadı. Çünkü sınırlardaki savaşlara rağmen³⁰ Tibet'e sızan Çinli diplomatlar (ajanlar) yeni problemler ve tsan-po Dus-srong'un karşılaştığı güçlüklerle ilgili sürekli bilgi veriyorlardı. Güney sınırındaki devletler -Nepal, Hindistan vs.- bağımsızlık isteğiyle isyan etmişlerdi. Dus-srong 703'te Hintliler'e karşı yapılan yürüyüşte ölmüştü³¹. Artık zafere Çin için çantada keklik sayılırdı fakat imparatorluk bir kere geç kalmıştı. Çin-Tibet savaşından, Doğu Türkleri'nin torunları, elli yıldır huzursuz, kinle yoğrulmuş ve kan dökme arzusuyla yanıp tutuşmakta olan Göktürkler faydalananacaktı.

Tsan-ponun ölümünden sonra kabile isyanları ve beyler arasındaki savaşlar yeniden başladı. Dus-srong'un kardeşi Nepal tahtını kaybetti³². Fakat 703'te Pa ve Tro aileleri beyleri organize isyanlar düzenlerken, Çin'de bulunan Tibet elçisi, tahta Meag-tsom'nın³³ geçtiğini açıkladı. Meag-tsom döneminde Budistler durumlarını korudular. Tapınak inşaatları, mukaddes kitapların tercüme işleri ve Hint'li üstad bahşışların misafir edilmesi gibi faaliyetler devam etti³⁴. Böylece Budizm ve Bon yan yana yaşamaya başladılar.

29 Biçurin, *İstoriya Tibeta*, s. 154-155.

30 703'de Çin büyükelçisi Kam Hong tsan-poya saygı göstermeyi reddetmiştir. (Bogoslovskiy, *Oçerk istorii*, s. 52-53).

31 Bu tarih birçok yazar tarafından da kabul edilmektedir. (Kuznetsov B.İ., *Tibetskaya letopis "Svetloye zerkalo tsarskix rodoslovnix"* L., 1961, s. 75; Sinxa B. İ., Benerci A.Ç., *İstoriya İndii. M.*, 1954, s. 100. Krş. Bogoslovskiy, *Oçerki istorii*, s. 53).

32 Bogoslovskiy, *Oçerki istorii*, s.54.

33 Tahta geçtiğinde yedi yaşındaydı. Demek ki iktidar yine aile büyüklerinin eline geçmişti. Tam ismi Hhri-lde-gtsug-brtsan Meag-tsom'dur.

34 Kuznetsov B.İ. *Tibetskaya letopis*, s. 25.

XX

HALKLARIN ŞEKİLLENİŞİ

Altay Dağları'nda

Altay Dağı'nın doğu kesiminde şu anda Telengit'ler hayat sürmektedirler. Onların bir kısmı hâlâ kendilerini Tölös ulusu diye kabul ederler. Telengit'ler Kuzey'de Kara Tatarlar'la (Yiş-kiji) doğuda Tuvalar (Tuvınlar) güneyde Kazaklar ve batıda gerçek Altaylılar (Altay-kiji) la komşudurlar. Sarp geçitlerle kaplı yüksek sıra dağlar Telengitler'le meskun bölgenin tabii sınırını belirler. Telengitler, diğer Altay kabilelerine nisbetle, bariz telaffuz ve vurgu farklarıyla, bazı orjinal kelimeleri muhafaza ederek değişik bir lehçe kullanırlar. (Telengit'lerin kullandığı Altay lehçesinde bol miktarda Moğolca kelime vardır.)

Tölösler kendilerini Çulişman, Başkaus ve Ülegen vadilerinde yaşayan Kuzey Telengitleri olarak isimlendirirler. Bu bölge yüksek güney platosundan ayrılır ve Kubadru ve Çibitsu nehirleriyle ayrıca kesilir. Güney Telengitleri ise Katun Deltası'na kadar Çu Nehri'nin aşağı akımında yaşarlar ve kendilerini Çu-kiji (Çu'lu) diye isimlendirirler.

"Telengit" kelimesi "Tölös" kelimesinden daha şumüllüdür. Çünkü Telengit ismi Tölösler'in bünyesinde bulunmayan halkları da içine alır. Tölös'e dahil olan halklar arasında Az¹, Soyon, Mayma vs. sayılabilir.

Tölösler, Telengit etnik isimlerini Tölös gibi oldukça eski bir isimle değiştirmiş olmakla birlikte hiçbir zaman hâkim kabile olama-

1 Barthold bu kabilenin atalarını Yenisey Ostyak-Assinler'e (Barthold W, Histoire des Turcs, p. 28), Giraud (L'Empire des Turcs célestes, pp.193-196) İran Alanlar'a bağlamaktadır. Bu yüzden Az kelimesini Giraud Türkçe-acemce bir kelime olarak görmektedir.

mışlardı. VII. Yüzyılda Telengitler (Çince Tuo-lan-ko) Orhon'un batısında Hangay'da geniş topraklarda yaşadılar ve T'ie-le kabilelerinin bir kolu olarak kabul edildiler.²

Tölös kelimesinin Orhon abidelerinde zikri geçen Tölis'le benzerlik arzetmesi Aristoff'un³ dikkatini çekmiş fakat o, o günlerde Orhon yazıtlarında geçen "Tölis" ibaresi henüz tam olarak çözülmediği ve üzerinde ateşli münakaşalar devam ettiği için bu kelimeyi üstün-körü ele almıştı. Batılı oryantalistlerden Thomsen, Hirth ve Chavannes, Çin vakayinamelerindeki "t'ie-le" kelimesini "tölis" olarak tanımladılar. Rus tarihçilerden Barthold, Melioranski, Aristoff ve G. Grjımaylo Tölisleri Türk kabileleriyle ve özellikle T'ie-lelerle aynı kandan kabul ettiler.⁴ O dönemde kendi görüşlerinin doğru olduğuna inanan Batı Avrupalı tarihçiler, bu görüşlerini herhangi bir kanıtla ispat etme zahmetine dahi katlanmadılar. Aristoff ise etnonimleri inceleyerek T'ie-leler'in torunlarının Teleütler olduğunu, fakat kesinlikle Töles'ler⁵ olmadığını ispat etti. G. Grjımaylo da tarihî verilere dayanarak benzeri bir sonuca vardı⁶

Tölösler'in Telengitler'le birleşmesi ancak XVIII. Yüzyılın ortalarında gerçekleşti. Çünkü Oyrat'ların tebaası olan Telengitler Batı Moğolistan'daki Mançurlar'dan kaçarak Altaylar'a geldiler. Bunun sebebi ise imparator Ch'ien Lung'un Oyratlar'ın son ferdine kadar kılıçtan geçirilmesini emretmesiydi. Zamanla Telengitler VII. Yüzyılda Türk kelimesinin ve bağımsızlığının son müdafi Çebi-han'la birlikte bu bölgeye gelerek idame-i hayat eden Tölesler'le kaynaştılar.⁷

Tölesler'in Türkler'in Tölös kolundan olan atalarına benzerlikleri azdır. Çevresi uçurumlar, ormanlar ve düşmanlarla çevrili bir halkın iki bin yıl içinde bir takım değişiklikler geçirmesi tabiidir. Fakat arkeoloji bilimi atalarla torunlar arasındaki bağlantıyı ortaya çıkarmaktadır.

Eğer kendinden sonra yaşayanlara bazı izler bırakmamış olsalardı, yüksek dağlarda saklanıp kalan küçük bir millet tarih için kesinlikle yok sayılırdı. Türk Tölös kolunun mezarlıklarına aşağı-yukarı

2 Grjımaylo, Zapadnaya, s. 248.

3 Aristov N.A., Zımetki, s.67.

4 Grjımaylo, Zapadnaya, s. 28.

5 Aristov, Zımetki, s.67.

6 Grjımaylo, Zapadnaya, s. 284.

7 Gumilëv, Altayskaya, s. 105-106.

Altayların doğusundaki bütün bozkırlarda rastlanmaktadır. Salar (bark) denilen bu taş mezarlarla, belinde kılıç, sağ elinde kalkan, cüppe giymiş, yanak kemikleri çıkık erkek figürüyle bezeli kayalar arasında bir bağlantı vardır.⁸ Bu salarlarda çoğunlukla yanmış kütüklerden arta kalan kül ve sönmüş köz parçalarına rastlanmaktadır.⁹ Salarların doğu kısmında sıra halinde dizilmiş, yarıya kadar toprağa gömülü yuvarlak taş balballar vardır.¹⁰ Bu taşlar kahramanlığın sağladığı huzuru temsil eder. Çünkü her balbal, medfun tarafından öldürülen bir düşmanına delalet eder. Birçok mezarlarda ise balbal yoktur ki, muhtemelen onlarda da kadın ve çocukların külleri vardır.

Balballar kesinlikle birbirinden farklı iki şekildedir: Üst kısımları düzlenmiş vaziyette sivri veya yuvarlak. Eğer daha önce belirtildiği gibi Orhon abidelerinin şهادeti nazar-ı itibare alınırsa, her balbal kesinlikle bir insanı göstermektedir ve bu, tesadüfen yahut rastgele yapılmış bir şey değildir. Daha doğrusu burada önemli bir etnografik

8 Age., s. 107-111.

9 Kızlasoff L.R., barkları mezar olarak değil, mevtanın anı yeri olarak kabul ediyor. Ancak sönmüş kütük parçaları, kemikler ve eşyaların bilahere konulduğunu ve üstlerinin taşlarla örtüldüğünü ileri sürüyorsa da, Türkler'in bunu niçin yaptıklarını açıklayamıyor. Onun bu konuda L.A. Yevtuhova ve S.V.Kiseleffin nazariyesini tekrarladığı fakat görüşünü ispat edecek herhangi bir delil sunmadığı ve benim tarafımdan ileri sürülen görüşü çürütemediği görülmektedir. Kızlasoff mezarlarda yanmış toprak yerine rastlanılan küllerin ölüye yemek pişirmek için yakılan odunlardan değil, aksine doğrudan cenazenin yakılmasından ortaya çıktığını tahmin etmekte ve cenazenin toprak üzerinde bulunuşuna nisbetle sehpa üzerinde daha kolay yandığını kaydetmektedir. Buna göre cenaze törenlerindeki tasvirlerde gördüğümüz gibi burada tam anlamıyla bir yanma söz konusu değildir. Bununla birlikte Meşelik'teki kazılarda insan kemiklerine rastlanmıştır. Kızlasoff sadece beylerin cesetlerinin yakıldığını ileri sürmekte ise de, 630'da Büyük Seddin güney kısımlarında meydana gelen salgın hastalık sebebiyle ölenlerin kemik yığınına rastlandığını da gözardı etmiyor. Demek ki toplu ölümler dolayısıyla cesetlerin yakılma imkanı olmamıştır. 628' de T'ai-tsung Türk Hakanlığı'nın yokoluş sebeplerini - yaz kırağısı, gökyüzünde beş güneş ve kızıl duman- sayarken, bunlara Türkler'in daha önceki geleneklerinin aksine hareket ederek mevtalarını yakmaya son vermelerini, bunun Tanrılarla tözlerin kendilerini terketmesine yol açmış olmasını da ilave eder. Çok iyi bilinmektedir ki cesedin defnedilmesi geleneklerin ihlali olarak değerlendirilmiş ve hatta düzen yeniden sağlanınca 634'de Kat II-han, 639'da ise yeğeni Ho-luohu'nun cesetleri yakılmıştır. Bize göre Kızlasoff'un bu görüşü, bilahere Türk ismini alan Açına hanlarının göçebe tebaaları için doğru fakat bu kabilelerin üst düzey yöneticilerini idare eden Açınalar'ın kendileri için geçerli değildir. Nitekim Kızlasoff da Açına hanları için aynı görüşü ileri sürmektedir.

10 Barklardaki balbal sayısı 0-50 arasında değişmektedir. Genelde bir mezarda 3-4 adet balbala rastlanıyor. Kızlasoff da aynı rakamları vermektedir. (Bkz. Kızlasov, Tuva, s. 62).

işaret vardır ki, bu da başlıktır. Bozkırlarda bugün dahi tepesi sivri malaha, Altaylar'da ise yuvarlak kalpak giyilmektedir.¹¹

Türkler VII. Yüzyılda Altaylar'a geldiklerinde karşılarında iki değişik düşman buldular. Birincisi yerli Altaylılar, ikincisi Kazaklar'ın ataları olan bozkır kabileleri. Görüldüğü kadarıyla Türkler VII-IX. Yüzyıllarda iki cephede birden savaştılar. Bunu kahramanlık simgesi balballardan çıkarmak mümkün. Herhalde bozkırlılara karşı vukû bulan çarpışmalar daha başarılı geçmiş olmalı ki, tarafımdan incelenen 486 balbaldan 329'unun tepesi sivri, 157'si ise yuvarlaklı.

Anlaşıldığı kadarıyla Çebi-han'dan sonra dahi bozkırlı göçebelere yapılan savaşlar, ormandaki her ağacı, boğazlardaki her taşı tanıyan dağlılara karşı yapılan savaştan daha başarılı geçmiştir. Zira yuvarlak başlı balbalların sayısı, sivri balballardan fazladır.

Dilsiz taşların verdiği bilgilerin büyük kısmı yetersiz olduğu için VIII-X. Yüzyıllarda yaşayan –Tölös Türkleri¹² hakkında tarihi matlamlara sahip değiliz. Elbette bu savaşların sebep olduğu âni değişiklikler bilgi alanımız dışındadır ama olayların genel gidişini aydınlatış dahi tarih açısından büyük başarıdır.

Bir millet yeni bir ortamda yirmi yıl içinde değişemez. Bir kere Türkler'i Altay Dağları'na göçe zorlayan şeyin güçlü rakipleri olduğu şeklindeki görüşün zaman içinde asılsızlığı ortaya çıkıverdi. Çünkü steplerde kargaşa çıktığında bundan faydalananlar Türkler değil, Kıtanlar oldu. Zira artık Türkler (Türküt) siyasî arenada görünmeyeceklerdir. Neden? Bu soruya fizikî ve ekonomik coğrafya cevap vermektedir.

Türkler ezelden beri bozkırlarda yaşayan ve hayvancılıkla uğraşan bir halktır. Her şeyden önce Büyük Altay sıradağlarının güneyinde ortaya çıkışları onların stepleri vatan edinmesine imkan veriyordu. Orman ise göçebe hayvancılığının tamamlayıcı bir unsuru olarak değerlendirildi. Dağlara sürülenler kendileri için hayatî ehemmiyeti haiz sürülerini muhafaza ettiler fakat akarsu cihetinden zengin kuzey

11 Bu tür başlıklar VIII. Yüzyıla hastır. (Bkz. Gumilëv, *Statuetki*..)

12 Çebi-hanın savaşçılarının büyük kısmı Tölös kısmına aittir. Muhtemelen Tölös-hanı Shih-po-pi'nin tebaası da bunlardı. Başlangıçta bir kabile teşkil eden bu insanlar XIX. Yüzyıla gelindiğinde Telengitler'in bel kemiğini oluşturdular. Az bir kısmı da Altay Tarduşları arasına karışmışlar fakat Telengit-Altay-kiji yapısında Tödös ismiyle varlıklarını sürdürmüşlerdir. (Bkz. Baskakov N.A. *Altayskiy yazık*, M., 1958, . 28-29).

vadileri mera yönünden zayıftı. Belki meralar bir noktaya kadar yeterliydi ama hayatı öneme sahip avlanma sahaları dardı ve ormanda avlanmak Türkler için alışılmadık bir şeydi. Yeni ve alışılmadık bir ortama gelen halk önceki bildiğinden daha kötü şartlarda yeni bir hayat tarzı geliştirir. Burada ise Altay Dağları'ndaki iklim Sibirya'nın kutup bölgesindeki iklime yakın olduğu için daha çok işgücü gerektiriyordu.

Neticede halk önceki melekelerini kaybederek yeni melekeler kesbetti. Hayvancılıkla uğraşan savaşçı göçebelere sadece hayvancılıkla uğraşan hürriyetsever bir toplum meydana geldi. Kısacası Açınalar Tölesleştiler.¹³ IX. Yüzyılın ortalarında yaşanan bu dönem Çinli diplomatlarca geleneklerden uzaklaşma ve şuursuzca enerji harcaması dönemi olarak kabul edildi. Bununla birlikte o küçük halk hâlâ kendi ayakları üzerinde durabiliyordu. Töles hükümdarlığını doğudan ve batıdan kuşatan Naymanlar, Altay Dağları'nın doğu kısımlarında hakimiyet sağlayamadılar. "Yüan-Ch'ao Pi-shi"de Cuçihan'ın¹⁴ 1207'de itaat altına aldığı kabileler arasında Töleslerin zikredilmesi de bunun bariz bir delilidir. Demek ki Tölesler'in müstakil olarak varlıkları bu tarihte son bulmuştur.

Kuzey Steplerinde

Kuzeyin işini bitirdikten sonra, güneyde tebalık için yarışa giren kabileleri itaat altına alan Çin, hanları ve beyleri çemberi daraltmak tehditleriyle T'ang İmparatorluğu'na boyun eğmeye mecbur bırakarak yeni bir yapılanma başlattı. Ancak Gobi Çölü'nün her iki tarafında, hayat tarzları ve kültürleri birbirine oldukça yakın iki yeni halk teşekkül etmişti: Göktürkler ve Uygurlar.

Bozkır, yaşamak için uygun bir yer. Bozkırların orta kesimleri, değişik görüntüleriyle hayat için zengin imkanlar sunan ormanlarla bezenmiş sıradağlarla kaplıdır. Ancak steplerin kuzey kesimleri, gerek hayat için ve gerekse hayvancılık açısından kısıtlı imkanlar sunan taygalarla örtülüdür. Gür ormanlarla kaplı olduğu için "Tayga Denizi" denilen bu bölge step orman ve tundra ormanları şeklinde ikiye ayrılmış ve gezici kabilelerce meskun olmuştur. Bozkır dilleri kuzeye

13 Teleütler'in ataları olan T'ie-leler'i Tölesler'le kesinlikle karıştırmamak gerekir. (Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 283-284; izlojéna-istoriya voprosa).

14 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 47; Kozin S.A. *Sokrovennoye skazaniye*, s. 175.

kadar uzanır. Bu bölge VII-VIII. Yüzyıllarda en bilinen manasıyla Yukarı Yenisey olarak isimlendirilmiştir. Burada Türk ve Uygurlar'a genel olarak benzemeyen Kırgızlar'ın kenar kültürü teşekkül etmiştir. Dil ve alfabelerinin yakınlığına rağmen Kırgızlar Türkler'den ve Uygurlar'dan bazı özellikleriyle uzaktılar ve ekmek kavgası için ardı arkası kesilmeyen kavgaya üçgeninde üçüncü zâviyeyi teşkil ediyorlardı.

Kırgızlar kuzey, doğu ve kuzey-batıda Orta-Asya'yla hiçbir bağırları bulunmayan halklarla, daha doğrusu kabilelerle komşu idiler. Bu kadîm Sibiryalılar komşularının husûmetini celbedecek veya onlarla ilişki kurmalarını gerektirecek herhangi bir ehemmiyeti hâiz değillerdi. Sibirya halklarının etnik farklılıkları XVIII. Yüzyıla nazaran VIII. Yüzyılda daha fazla idi. Kafkas dağlarında çeşitli milletlerin bakiyeleri bulunduğu gibi, Sibirya taygalarında da kendilerinden önce 2000 yıl boyunca yoğun gelişmeler yaşayan milletlerin bakiyeleri hayat sürmüşlerdir.¹⁵

Kırgız topraklarının, kendileriyle akrabalığı bulunan Sibirya taygalarındaki kabilelere dolaysız yakınlığı Kırgız devletinin teşekkül ve gelişimine imkan hazırlamıştır. S.V. Kiseleff'in tesbitine göre Kırgız Hanlığı, başlarında kağan bulunan birkaç kabilenin birleşmesinden meydana gelmiştir.

Tarihî kaynaklar Kırgız hanlığının kuzey sınırlarını şu şekilde çiziyorlar: "Güney-batıda Ko-lo-lu'ya (Karluklar) kadar (Kırgızlar Salayır sıradağlarına kadar Tomi ve Biya'nın yukarı kısımlarında hâkimiyeti ele geçirdiler); doğuda Ku-li-kanlar'a¹⁶ (yani Angara'nın yukarı sahillerinde yaşayan Kurikanlar'a) kadar; kuzeyde Kırgızlar'dan üç misli kalabalık olan çok uluslu Bomalar ve Yeloçiler onlarla sık sık dolaşıp durdular."¹⁷

Bomalar at yetiştirmiş, toprağı işlemiş, ahşap evler kurmuş ama bir devlet kuramamışlar ve her kabile kendi reisi tarafından müstakil olarak yönetilmiştir. Yüz görünüşleri Kırgızlar'a benzese de, dilleri arasında bir yakınlık yoktu. Bu esrarengiz halkın yaşadığı bölge muhtemelen Alakçin'le içiçe girmiş olan aşağı Angara vadisiydi.¹⁸ Yani Kırgız hanlığının kuzey sınırı Kızılyar'ın daha kuzeylerine düşüyordu.

15 Okladnikov, *Neolit i bronzoviy vek Pribaykal'ya*. M.; L., T. III.

16 Bıçurin, *Sobraniye*, I/354.

17 Age., s. 350.

18 Grjimaşlo, *Zapadnaya*, s. 353.

W.W. Barthold, Bomalar'ın, Yenisey Ostyak'ları yani güneyden güçlü Kilik halklarının hücumlarına maruz kaldıkları şeklinde bir efsanede zikri geçen Ketler olduğu kanaatindedir.¹⁹

Kırgız hanlığının kuzey sınırıyla ilgili hipotez büyük bir ihtimalle "T'ang-shu"da geçen "Bütün nehirler (Yenisey havzasındaki nehirler) kuzey-doğuya dökülür. Bu nehirler Hakas'ı keserek birleşirler ve kuzeye akarlar" sözlerine istinat etmektedir.

Bu durumda, büyük bir ihtimalle bu nehir Angara'nın biraz aşağı akımında Yenisey kıvrımını takip etmekte idi. O halde sınır, Türk Ugor-Samoyedler ve Evenk'lerin bugünkü etnografik sınırlarıyla çakışmaktadır.²⁰

Doğu sınırlarına gelince, burada ana kütleyi oluşturan kısmı Doğu Sayan eteklerinden, diğer kısmı ise Oka (Angara'nın bir kolu) ve Angara ayırımından itibaren başlar. Bu iki sınır arasında kalan topraklarda üç kabile yaşırdı. Dubolar yani Tuvınlar [Kökçölutlar], Millich'e (Milige) yani Merkitler ve E-chi'ler yani Uranhalı A-chenler.²¹ Bu kabilelere saldıran Kırgızlar, onları mağlup edip, aldıkları esirleri köle yaptılar. Orman kabileleri mütecavize karşı gece saldırıları düzenledilerse de, başarılı bir direniş gösteremediler. Kırgızları püskürten tek kabile Angara'da yaşayan Kurıkanlar oldu. İkinci sınırdan geçen taraflar arasında öyle bir gerginlik yaşandı ki, Sayan nehri boyunca yaşayan orman kabileleri Kurıkanlar'la birleşmek zorunda kaldılar.

Çin tarihî kaynakları Kurıkanlar'ı Töles grubu kabileleri arasında gösterirler ve onların dillerini Kırgız dilinden farklı bir dil olarak kabul ederler.²² Madem ki Kurıkanlar Yakutlar'ın ataları²³ ve madem ki Hagaslar da Kırgızlar'ın torunlarıdır, o halde bu iki dilin söz ve fonetik açısından birbirinden farklı olması bizi şaşırtmamaktadır.²⁴ Herhalde bu kabileler hakkında bilgi toplayan Çinli subaylar farklı kabileden oluşun farklı gramatik yapılarla da teyid edilmesi gerekti-

19 Bartold'd, Kırgızı, Frunze, 1943, s. 19; Anuçin V.I. *Oçerk şamanstva u yeniseyskix ostâkov*// Сборник Музеи антропологии и этнографии при Академии наук, СПб., 1914, T.II, c.4.

20 Bartold'd, Kırgızı, s. 20.

21 Biçurin, *Sobraniye*, I/354.

22 Schott W., *Über die aechten Kirgisen*. Berlin, 1865, s.436, 455; Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 250.

23 Okladnikov, *Istoriya Yakutskoy ASSR*, s. 295.

24 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 6-7.

ği şeklindeki lënguistik tecrübeden yoksundular. Binaenaleyh Kurikanlar'ı Töles grubu arasında göstermek için herhangi bir mesned yoktur.

İçtimaî ilişkiler ve ideolojilerin birbirine karışmaya başlamasıyla Tölesler'in yükselme devri de başladı. Bu dönemde kahramanlar ortaya çıktı. Bazıları tarihin akışı içinde kaybolup giderken, bir kısmı Çin salnamelerine geçtiği için torunlara intikal edebildi.

Sibirya'da yapılan arkeolojik çalışmalar Kurikanlar'ın yayılma alanının, sahillerinde oldukça kesif iskan olayları yaşandığı arkeolojik belgelerle sabit olan Baykal Gölü'nü merkez edinen Kurumçi kültürüyle paralellik arzettiğini göstermektedir. Kurikanlar'ın saçıldıkları diğer bölgeler ise Olhon Gölü'nü de içine alarak Baykal'a kadar uzanan Angara ve Lena nehirlerinin yukarı akımları idi.²⁵

Kurikanlar demiri eriterek oldukça kaliteli bir şekilde işlediler. Günümüze kadar yetip gelen kaleler ve şehirler kurdular. Çok güzel atlar yetiştirip, göz alıcı kab kacaklar yaptılar. Sanatları Kırgızlarınkini, giyim-kuşam ve alfabeleri ise Türklerinkini andırmaktaydı.²⁶

Tölesler tarihleri boyunca yaşadıkları bölgeleri defalarca değiştirdiler. VII. Yüzyılın ortalarında yaşadıkları yerler aşağıdaki gibidir:

Batıda Tsabhan nehriyle doğuda Orhon nehri kolları arasındaki Hangay dağlarında T'ou-lan-kie-Telengitler; Selenge nehrinin yukarı akımında Sih-kie-İzgiller²⁷; Selenge-Orhon arasında T'ung-lo-Toñralar; Selenge ve Orhon'un aşağı akımlarında P'u-ku-Bukular; Tola ve Orhon arasında Uygurlar; Kerulen'in kuzeyinde Hen-tei ve Kingan arasında Pa-ye-ku-Bayırkular; Selenge vadisinde P'u-kular'ın batısında Sih-kieler; Bayırkular'ın güneyinde Pai-hsi (Baysi) ler; Baykal'ın arka tarafında Kurikanlar; Alashan dağlarında A-tie-Edizler; Ordos'un batı steplerinde Hunlar ve Ch'i-pi (K'i-pi) ler.

Töles kabilelerinin kuzeyinde, Yenisey'in yukarı havzasında Kırgızlar; Baykal'ın öte tarafında, doğuda kim idikleri bilinmeyen Kuilop'o (Guylubo) kabilesi yaşamıştır.

Doğu Hangay'da Ötüken'in kara taygalarında Türkler'in hezime-tinden arta kalan halklar ikamete mecbur edilmişlerdi. Fakat muhte-

25 Okladnikov, *Istoriya*, s. 295.

26 Age., s. 295-96, 318-19.

27 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 319, dn.

melen bunların sayısı azdı²⁸. Türkler'in büyük kısmı –Sir'ler de dahil– yakınlarıyla birlikte kuzeye ve Ordos'un doğusundan Yin-shan'ın kollarına kadar uzanan topraklara saçıldılar. Gobi Çölü kuzeyden güneye doğru göçebelerle meskun olduysa da, orada yaşayan kabilelerle birlikte Çinli genel valinin yönetiminde bulundular.

Cungarya ve Yedisu'da ise şu halklar hayat sürüyorlardı:

Kara İrtiş ve Urungu'da Karluklar²⁹; Orta T'ien-shan'da İli nehri sahillerinde Türgişler; onların batısında Shu-ni-shih'ler; güney-batı Cungarya'da Neşetiler; Manas nehri ve doğusunda Hulusiler.³⁰ Güney Mançurya'nın doğu kesiminde Basımlar (Basmallar)³¹ ve yine aynı yerde Orta-Asya Hunları'nın kalıntıları Sha-t'o'lar.³²

Şu ana kadar isimleri sayılan kabilelere Orhon abidelerinde zikri geçen ve 710-711 yılları arasında Türgişler'le savaşmış olan Kengeresler'i de ilave etmek gerekir. Bunlar Peçenekler gibi Kaňgar³³ denilen kabileden başkası değildir ve Sırderya'nın orta ve aşağı mecralarında yaşamışlardır.

Kara İrtiş'deki Karluklar'la Sırderya'daki Peçenek-Kaňgarlar arasında o dönemlerde Kıpçaklar'ın yaşadığı geniş bir bozkır uzanır. Bugün bu topraklar Kazakistan adıyla bilinmektedir ki nam-ı diğeri ile Deşt-i Kıpçak yani Kıpçak stepleridir. Burada Kaňgarlar (Kaňlı kabilesi) Kıpçaklar'la kaynaşarak Doğu'da Kıpçak, Avrupa'da Kuman ve Rusya'da Poloves ismiyle maruf milleti teşkil ettiler. Güneyde, Sırder-

28 Age., s. 275-277.

29 Karluklar : Ordaları çöktükten sonra geriye kalan ve 650'de T'ang İmparatorluğu'na tabi olan Türkler (Bıçurin, 1/347). Üç boydan teşekkül etmiş ve Cabgu (Çince Shé-hu) tarafından yönetilmişlerdir. Tam bir tipik kabile ittifakı teşkil ederler.

30 Shu-ni-shih, Neşeti ve Hulusiler: Kim oldukları konusundaki bilgiler günümüze kadar yetip gelmeyen kabileler.

31 Basmallar : Kırk oymaktan teşekkül ederlerse de büyük güçleri olduğu için onları herhangi bir soya veya kabileye bağlamak mümkün değildir. Yine de işgal ettikleri toprakların azlığına nisbetle kalabalık olmaları mümkün gözüküyor. Aristoff Basmal'ı cins isim, sonra da etnonim olarak kabul etmektedir. (Tıpkı Kazaklar'daki Argınlar gibi). Basmallar önce Doğu Tarbagatay'da yaşamış, sonra bilinmeyen bir tarihte Doğu Cungarya'ya göç etmişlerdir.

32 Orta Asya Hunları : Daha önce belirtildiği gibi Yedisu'da Yüeban hükümdarlığını kurdular. Bernchtam Çu-yu, Çumi ve Çumugun kabileleriyle akraba olan Çubanlar'la aynı kabile olduğunu varsaymaktadır. Çünü hepsi de Hunlar'ın torunlarıdır. Türkler'le kaynaşan Çu-yular Güney Cungarya'da Bargöl'ün batısında yaşayan Sha-t'olar'ı meydana getirmişlerdir.

33 Grjimaýlo, Zapadnaya, s. 314; Golubovskiy P. Peçenegi, torki i polovtsi do nasestviya tatar, SPb., 1884, s. 55.

ya ile Amuderya arasında (bu iki nehrin aşağı akımlarında) Parthlar'ın yakın akrabaları olan Türkleşmiş Arilerden başka Türkmenler veya Guzlar yaşadılar. Şu ana kadar isimleri sayılan kabileler Orta-Asya'da yaşamış olan kabile birliklerinin sadece büyük bir kısmını teşkil eder. Küçüklerini ise ancak isim olarak biliyoruz. Mesela Azlar³⁴, Çikler³⁵, Abarlar³⁶ ve diğerleri. Görünüşe göre bu küçük kabileler Çinliler gibi Avrupalı paleoetnografların dikkatinden kaçmıştır. Tarihte önemli rol oynayan kabileler salnamelere geçtiğinden, bunlar için fazla yakınmaya değmez.

Kabilelerin sahip oldukları nüfuslar da cüz'î idi. Mesela 688'de bağımsızlıklarını elde etmek için Türkler'e karşı isyan eden Uygurlar'ın varı yoğu 6 bin savaşçısı vardı.³⁷ Burada savaşa katılanları, halkın genel nüfusunun % 20'si olarak hesap etmek gerekir. Demek ki Uygurlar 30 bin kişi civarındaydılar. Yine de bu rakam onların hayli kalabalık olduğunu gösterir. Çünkü diğerleri daha da azdı. Binaenaleyh birkaç bin, hatta birkaç yüz kişilik kabileler de vardı denilebilir.

Yine Uygurlara dönelim. 30 bin kişi dokuz boydan teşekkül ediyordu ve yaklaşık her boy 3500 kişiydi. Tek geçim kaynakları hayvancılık olduğuna göre bu kadar insan ancak ekonomik bir teşkilatlanma –oğuz– meydana getirebilir. Bu izah tarzı sadece Çinliler'in "Uygurlar'dan teşkil edilen 50 bin süvari ordusu" açıklamasıyla tezat teşkil etmektedir. Ancak Çinliler'in her şeyi abartmaya bayıldıklarını da nazarda tutmak gerekir. Diğer yandan 628'de Türkler'e isyan eden Uygurlar'ın savaşçı sayısı, 688'dekinden 1000 kişi eksik gösterilerek 5 bin³⁸ (herhalde abartısız bir rakam) olarak kaydedilmiştir. Bu rakamlar Çinli tarihçilerin abartmaya ne kadar meyilli olduklarını göstermektedir.

34 Azlar : Sayan sıradağlarıyla Altaylar arasında yaşamışlardır. (Bartol'd, Kırgızı, s. 25).

35 Çikler : Yenisey'in kollarını teşkil eden akarsular etrafında yaşamışlardır.

36 Aparlar veya Gerçek Avarlar: İli Nehri sahillerinde yaşayıp, Türgişler'le kaynaşırlar. (Gumilëv, *Tri işçeznuvsix naroda*, s. 107).

37 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 66. Maloff bu rakamı üç bin olarak göstermektedir.

38 Biçurin, *Sobraniye*, I/302, 305.

Huang-ho Sahillerinde

Şimdi de 630'da esir alınıp "harab olmuş birkaç yüz çadır"³⁹ halinde 631'de Alashan'a⁴⁰ iskan edilen Türk gruplarına dönelim. Çin tarihî kaynaklarına göre zamanla bunlar "çoğaldılar"⁴¹ ve Ssu-mo Han 641'de "100 bin kişilik bir halka sahip oldu. Bunun 40 bini savışçıydı ve 90.000 baş atları vardı."⁴² 679'da Türkler isyan ettiğine göre Çin imparatorluğuyla boy ölçüşecek bir güce erişmişlerdi.

İstatistikler insanların bu kadar süratle çoğalamayacaklarını göstermektedir. Fakat tarihî kaynaklar bu gibi şeyleri öylesine yazıvermektedirler. Neyseki "Selenge Âbideleri"nde geçen bir cümle bu halkın anlaşılmaz bir şekilde büyüme olayını tashih etmektedir. Orada 80'li yıllarda isyan eden hakanlık halkının "Türk-Kapçak"lar⁴³ olduğu belirtilmektedir.

Eski dönemlerde Kapçaklar Çinliler'in Ch'ie-liang⁴⁴ dedikleri vadede, Altaylar'da yaşadılar. Ch'ie-liang kelimesinin "Cılan-yılan" kelimesinden –ki Yılanlıdağlar ve Zemeynagorsk (Yılanlı Şehir) kelimeleri de buradan gelmektedir– muharref olduğu şüphesizdir. G. Grjmaylo Kapçaklar'ın Ting-ling'lerin Boma kabilesinden çıktıklarını varsaymaktadır.⁴⁵ Muhtemelen bunlar Türkler'e tabi halklar arasındaydılar ve 630'daki hezimetten sonra onlardan ayrılarak mağluplarla birlikte Alashan'da sabık efendileriyle beraber iskan olunmuşlardır. Şüphesiz halkın hepsi buradakiler değildi ve kalanları Kañlılar'la kaynaşarak Kuman veya Poloves ismiyle maruf yeni bir kitle teşkil ettiler.⁴⁶ Açına ordasına isyan edenler arasında Seyantolar'ın torunları Sirler de vardı. Tonyukuk'un yazıtlarında geçen "Türk-Sir budun" ibaresi de Türk-Sir halkı demektir.

646'da Seyanto hanlığı imparatorluk güçleri ve onların müttefiki Uygurlar tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra, başsız kalan halk

39 Age., s. 264-265

40 Age., s. 260.

41 Age., s. 261.

42 Age., s. 262..

43 Ramstedt, *Pêrevod nădpisi Selenginskogo kamnyâ/Tруды Троицкосавско-Кяхтинского отделения Приамурского отдела ИГРО*. СПб, 1914, Т. XV. Вып. I. s.40.

44 Palladi Kafarov, *Priméçaniya k Yuan-çao-mi-şil/Tруды чинов Российской духовной миссии в Пекине*. СПб.,1872, Т.1V. c.247.

45 Grjmaylo, *Zapadnaya*, s. 59.

46 Age., s. 57-58.

yani Seyantolar'ın torunları P'ei-shan nehrinin kolları etrafına saçıldılar. Türkler'e dış gıcırdatıyor ama Çinliler'den nefret ediyorlardı. Bu yüzden onların Türkler'e iltihak etmelerine şaşmamak gerekir. Çünkü onlar Türkler'in sancakları altında yürüyerek kendilerine bunca kötülük yapan Çinliler'den intikamlarını alacaklarını ümid ediyorlardı.

Bundan başka Ordos ve Alashan'da Güney Hunları'nın kalıntıları ve diğer Türkî zeban kabîleler yaşıyorlardı ve elbette bunlar Açına prensinin ordasındaki tebaa sayısını artırmakta idiler. Yürüyüşler savaşıları birbirine yakınlaştırıyor ve ölüm karşısında saflarını sıklaştırarak birbirlerinin hayatlarını garanti altına alıyorlardı. Bu cümleden uzak steplerde tezekle yakılan küçük ocak başlarında Sirler Türkler'le kurutulmuş etlerinin son dilimini paylaşmış; Uygur, Tata-bı'nın yarasını sarmış, Tankut düşman kemendiyle yakalanmış Ediz'i kurtarmıştır. Birbirinden hiçbir zaman nefret etmeyen bu kabîleler şimdi el ele vererek doğuda ve batıda savaşılara katılmışlar ve kaderin cilvesiyle yeni ve farklı boyların ortaya çıkmasında rol oynamışlardır. Elbette onlar vaktiyle atalarının birbirleriyle savaşıklarını hatırlamışlar fakat hayatın yaratıcı gücü bunları şuur altına gömerek üstünü kapatmıştır. Henüz VII. Yüzyılın 50'lerinde, daha önce düşman olanlar dost olmuşlar; yirmi yıl sonra onların çocukları kardeş olarak "Göktürk" isminde yeni bir millet meydana getirmişlerdir.

Artık onlara kadîm Türkler denilemezdi. Aksine onlar atalarından çok şeyi miras alan ama bu arada yabancı unsurları da kabul eden "Türk kara kamu budun" yani "Bütün Türk halkları" idiler. Onlar Asya'nın tarihinde ağırlıklı söz sahibi olmuşlar, Gobi'nin kuzeyinde "Baykal", güneyinde ise "Shan-yü" genel valiliğini göçebeleri idare etmesi için görevlendiren T'ai-tsung Li Shih-min'e dahi nasib olmayan bir şekilde Asya tarihinin seyrini değiştirmişlerdir.

XXI

KUTLUG'UN İSYANI

Neden?

Dev İmparatorluğun merkezinde bulunduğu halde, diğer bütün halklara kıyasla geçmişte hiç boyunduruk altına girmemiş olmaları sebebiyle Türkler'in kaderlerine şükretmeleri gerekirdi. Fakat böyle olmadı. Aksine VII. Yüzyılın 70'li yılları sonunda hoşnutsuzlukları öylesine arttı ki, neticede rahat hayatı bırakıp, genellikle ölümle sonuçlanan Asya savaşlarının ağır zorluklarını göğüslemeyi tercih ettiler.

Kıyam zor iştir. Özellikle sınırsız güce sahip bir yönetime karşı ve hiçbir yerden yardım alma imkanı bulunmayan kuşatma altındaki bir bölgede. Eğer böylesine menfi şartlar altında bir kıyam başlatılır ve de başarıya ulaşırsa, bu, âdet dışı bir tesadüf addedilmelidir.

Her halükarda 679-693 yılları arasındaki Türk isyanlarının başariya ulaşmasının sebepleri üzerinde kimse kafa yormaya yanaşmamıştır. N.N. Kozmin, olayı geniş feodal topraklarda yani kendi tabiriyle Altaylar'da isyanın kolay gerçekleştirilebilir olmasına bağlıyor.¹ Bu, üzerinde tartışmaya bile gerek olmayan bir hatadır ve müellifin daha sonraki bütün görüşlerini de değersiz hale getirmektedir.

A.N. Bernchtam feodalleşen Türk aristokratlarının, kendilerine ait bir halka sahip olmak niyetiyle Çin'e karşı isyan ettiklerini ileri sürmektedir.² Bu görüş hem âbidelerin metinlerine, hem de olayların gelişimine terstir. Çünkü o, tarafların hiç de eşit olmayan şartlarına rağmen onların başarılı olduklarına dikkat etmemiş. Grumm Grijmaylo'nun o dönemde Ch'ang-an'daki entrikalar kadar uluslararası

1 Koz'min N.N. *Klassovoye litsa atısı Yollog-Tegina, avtora orxonskix pamätin-kov/C.Ф. Ольденбург. Сб., Л., 1934, s. 272-273.*

2 Bernchtam, *Sotsial'no-ekonomičeskiy stroy*, s. 179.

politik gelişmeleri nazardan kaçırarak, sadece Türkler'in yaptıkları dolaylı işlerin üzerinde durmakla yetindiğini görüyoruz.³

Binaenaleyh olayların sebep-sonuç ilişkilerini, hadisatın seyrini ve mutlaka tarihî tenkide tabi tutulması gereken çağdaş açıklamaları takip etmemiz gerekir. Ancak en küçük detaylara varıncaya kadar bütün olayların gözden geçirilmesi bu bataklıktan kurtulup kuru zemine çıkmamıza imkan sağlayacaktır.

Halk İsyanları

Shan-yü (Yabgu) naibliğindeki Türkler arasında Çinliler için hiç beklenmedik bir isyan çıktı. "T'ang-shu" isyanının sebepleri üzerinde oldukça kısaca durarak, olayın sebep ve gelişimini sadece "isyan ettiler"⁴ şeklinde göstermekte, başka herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır.

Türkler ise konuyu ve içinde bulundukları durumu oldukça detaylı ve şaşırtıcı bir şekilde açıklıyorlar: "*.. tabgaç halkına beylik evladı kul oldu, hatunluk kız çocuğunu cariye kaldı. Türk beyler Türkçe isimlerini bırakıp Tabgaç beylerinin Tabgaçca ismini kabul edip Tabgaç'a bağlandı. Elli yıl gücünü ve emeğini (ona) verdi. Doğuya, gün doğuşuna, Bökli hakanına (Mukri, Ç. Mo-ho. Mançurya ve Amur boyunca) ordu göndermişti. Batıya Temir Kapı'ya kadar (şimdiki Buzgala) ordu göndermişti. Tabgaç hakanına (onların) devletini, hükümetini alıp vermişti. Türk halkı, bütün fertleri şöyle dedi: Devletli halk idim, şimdi devletim nerde? Devletimi ben kime verdim?-dermiş. Hakanlı halk idim, hakanım nerde? Gücümü, emeğimi hangi hakana sarf ediyorum?-dermiş. Böyle deyip Tabgaç hakanına karşı çıkmış.*"^{5*}

[Metin: Tabgaç budunka beglik uri oğlın kul boltı, silik kız oğlın kuñ boltı. Türuk bekler Türuk atın ıtı Tabgaçğı begler Tabgaç atın tutıpan Tabgaç kağanka.. Körmis, elig yıl isiğ küçük bermis, ilgerü kün togsıkda Bökli kağanka tegi sülayv bermis. Kırıgaru Temir kapığka tegi sülayv bermis, Tabgaç kağanka elin törüsin alı bermis. Türuk kara kamuğ budun ança temis: Ellik budun ertim, kağanım kanı, ne kağan-

3 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 288-291.

4 Biçurin, *Sobraniye*, I/265. Hirth, Julien ve Biçurin'in çevirilerindeki metinlerin gramer yönünden incelenmesi konusunda bkz. Liu Mau-tsai, *Die chinesischen*, s. 588.

5 Malov, *Pamätniki*, 1951, s. 37.

ka isig küçük berürmen, ter ermis, ança tep, Tabgaç kağanka yağı bolms.] (Çev.)

Olayların seyrinin analojik kavramı Ongin kitabesinde anlatılmaktadır⁶: “*Hakanlık yapan hakanını bir kenara atan⁷ Türk halkı gün doğumuna (doğuya) ve gün batımına (batıya) güneyde Tabgaç'a, kuzeyde dağ ormanlarına kadar saçıldı.⁸ Kahraman yiğitlerini balbal kıldı.⁹ Türk halkının ismi (dahi) yokolmuştu. Amma Türk halkı yokolmasın diye, kurban olmasın diye yukardaki Teñri¹⁰ söylemiş..*”

Kitabe 716 yılından hemen sonra dikilmiştir ve şüphesiz Kül-tegin [Köl-tigin] imzasını taşıması bir tesadüf değildir. Bunun isyanın resmî bir versiyonu olduğunu hesaba katmak gerekir.

Bu Türkçe metin Türk halkının bir kısmını yöneten kişinin görüşlerini belirtiyor olsa da, her halde hakikate yakındı. “T'ang-shu”daki bilgilere göre bey A-shih-te isyanı başlattıktan sonra 24 boyun bütün beyleri hemen ona katıldılar. “Otuz yıldır kuzey bölgelerinde en ufak bir kıpırdanma”ya¹¹ şahit olmayan Çinliler için bu isyan hiç beklenmeyen bir olay oldu. Kendi hanlarına ve iline sahip olma isteği –T'ang İmparatorluğu'nun tesisine çalıştığı– steplerle Çin'i birleştirme fikrinin temelsiz bir görüş olduğunu göstermektedir. Çinliler'in hoşuna gitmeyen bozkırlı karakteri bu kaynaşmanın olamayacağına ortaya koymuştur.

6 Ongin Kitabesi üç defa tercüme edilmiştir. Radloff W., *Die altturkischen Inschriften*.; Clauson G., *The Ongin inscription*// JRAS, 1957; Maloff S. Y. *Pamâtniki*. Bunlardan Maloff'un çevirisi daha itimada şayandır. Ancak Clauson'un çevirisindeki notlar ve tahminler de bazı konulara yazarın farklı açılardan yaklaşması cihetinden faydalanılabilir.

7 Maloff'da “kovdu” diye tercüme edilmiş. Burada sözü edilmek istenen kişi halkı tarafından 630'da ihaneti uğramış Kat II-han'dır. Fakat aslında kimse onu kovmamış, sadece kaderiyle başbaşa bırakmışlardır.

8 Clauson'un çevirisi biraz farklı ve karışık: Türk halkı eski sadakatini unuttu. Yorgun birini (başkasını, L. G.) han yaptı. Türk halkı güneşin doğduğu yere, güneşin battığı yöne, sağda Çin'e kadar, solda Tayga dağlarına kadar seferler yaptı. Düşmanlarına ağır kayıplar verdirdi. (s. 188)

9 Bu “alp arın balbal kısıdı” cümlesinin değişik bir tercümesidir. Ben bu cümlemin yerine şunu teklif ediyorum: Onlar düşman savaşçılarını öldürdüler ve onların balballarını toprağa diktiler. (Keza bkz. Radloff W., s. 247) “Ve onların kahraman erkekleri, o (kim? L. G.) balballar dikti.” (Maloff, s. 10) “qys” kelimesinin lügattaki manalarıyla Maloff'un Pamâtniki'de teklif ettiği manaları karşılaştırınız.

10 Teñri kelimesinin spesifik manaları konusunda daha ileriye bkz.

11 Biçurin, *Sobraniye*, I/265; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 210.

Türkler isyan ederek ümitsiz bir maceraya atılmışlardı: İmparatorluğun merkezindeydiler ve dört bir yanları düşmanla çevriliydi. Ne kendilerini destekleyen bir ülke, ne müttefikleri vardı ve sayıca da düşmandan çok azdılar. Onlar bu gerçekleri nazarda tutmadan isyan ediverdiler! Ne Çinliler, ne de Türk tarihçileri küskünlükler ve boyunduruk altında tutulma konusunda hiçbir şey söylemiyorlar. Halbuki kitabe Türkler'in daha iyi bir hayat için değil, hür yaşamak ve kendi devletlerini kurmak amacıyla isyan ettiklerini kaydetmektedir. "*Kendi emeğini ve gücünü Tabgaç devletine vermeyi istemeyen Türk halkı (Türk budun) 'kendimizi öldürüp, yok olalım daha iyi' dedi. Ve onlar ölüme gittiler.*"¹² Kitabe Türk halkının kimseye boyun eğmemeyi, herşeyden çok yeğlediğini özellikle kaydediyor. Hakarete uğramışlık duygusu bütün Türk halkını şiddetli bir isyana sevketti. İsyan öylesine şiddetli geçti ki başlangıçta kıyamcılar hayli başarılı oldular. Açına soyundan bir prensi, Ni-shu-bek'i han ilan ettiler¹³ ve gezmeye gider gibi isyanı bastırmaya gelen askerleri kılıçtan geçirdiler. 10 bin kadar Çinli asker öldürüldü ve esir alındı. Kalanları sırt sırta vererek kuşatmayı yarıp çıktılar.¹⁴

Kıyamcılarının sayısı 100 bine ulaştı.¹⁵ (Bu rakamı Çin resmî kaynakları verdiğine göre,¹⁶ demek ki isyancılar 12 bin kişi civarındaydılar). Bir sonraki yıl yani 680'de Türk kuvvetlerini denemek isteyen ikinci bir ordu gönderildi. Türkler Çin ordusunu arkadan vurarak ağırlıklarını yokettiler. Bu durum Çinli askerlerin aç kalmasına sebep oldu. Fakat kabiliyetli kumandan P'ei King-hien bir tuzak hazırladı. Düşmanı oyalamak için az miktarda askerle ağırlıkları bir yere bıraktı. Türkler muhafızları tepeleyip ganimeti yağmalamaya başladılar. Arabaları belli bir mesafeden takip eden seçme askerler Türkler'e saldırarak en son neferine kadar kılıçtan geçirdiler. Bu olay duyulduktan sonra Çin arabaları serbestçe iase getirebildi.

İnisiyatif ele geçiren P'ei King-hien her türlü imkanlardan faydalanarak isyancıları Hei-shan dağında kuşatma altına aldı. Çok şiddetli çarpışmalardan sonra Çinliler galip geldiler.¹⁷ Neticede 680

12 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 37.

13 Agy; Julien, *Documents*, IV/402.

14 Çinliler soğuktan ve asilerin aç oluşundan faydalanarak zafer kazandılar.

15 Julien, *Documents*, 4/403.

16 Bkz. Gumilëv, *Xunnu*, s. 59-63.

17 Age., s. 404-405; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 211.

sonbaharında¹⁸ küçük bir grup isyan ederek hanın kellesini galip tarafa getirip, boyun büktüyseler de, teslim olmayanlar çarpışmaya devam ettiler. Türkler Sarı Nehir'i geçerek geri çekildiler ve bütün kabilelerin tanıdığı prens Fu-nien'i¹⁹ han ilan ettiler. 681'de yeniden saldırıya geçtiler. King-hien tekrar onlara karşı koymaya girişti. Türkler "kara kumlara" çekildiler. Yapılan araştırmalar onların orada aç kaldıklarını göstermektedir. Bunun yanında isyancılar arasında münakaşalar başladı. Han ve kumandan Feng-bek birbiriyle anlaşamayınca, bölündüler. Buna rağmen bir Çin hafif süvari birliği öylesi şiddetli bir direnişle karşılaştı ki, birliğin kumandanı askerlerini bırakarak kaçtı. Diğer kumandanlar da kaçtılar ve öldürülenlerin cesetleri "yarım gün yerde kaldı."²⁰

Fu-nien'in taktiği doğrudur: Düşman tarafından yokedilmekten korkarak kuzeye çekildi. Fakat kadın ve çocukların bulunduğu arabalar King-hien'in süvari birliklerince kuşatma altına alınmıştı. Düzenli süvari birlikleri gelince aç ve morali bozuk isyancılar kuzeye yöneldiler... Moralleri bozulmuştu. Çölün kuzeyinde ise Uygurlar ellerinde silahlarla Türkler'i bekledikleri için Fu-nien bir çıkış yolu bulamıyordu. Sonunda kendisi ve savaşçıları için umumî af çıkarılacağı garantisi alarak teslim oldu.²¹ Ancak Çinliler sözlerinde durmadılar. Ch'ang-an'ın doğu meydanında asilerin kumandanlarının kellesi vuruldu. Halkın galeyanı mızraklı süvariler tarafından güçlkle bastırıldı.

Büyük dikt bu korkunç olayı "... ve ilk onlar ölüme gittiler" diyerek kısaca anlatmaktadır. Ancak Tonyukuk dikiti bu olaydan teferruatlı olarak bahsetmektedir: "*Hansız kalan Türk halkı Tabgaç devletinden ayrıldı. Kendi hanına sahip bir millet oldu. Fakat hanını terkederek yeniden Tabgaç devletinin itaatine girdi. Galiba Teñri şöyle dedi: Ben sana han vermiştim, sen ise kendi hanını bırakıp başkalarına boyun eğdin. Teslim olduğu için Teñri "öl" dedi galiba. Türk halkı öldü, bitti, yok oldu.*"²²

Çin ve Türk versiyonları birbirine uymaktadır.

18 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 589

19 İsmi Türkçe telafuzu tesbit edilememiştir.

20 Bıçurin, *Sobraniye*, I/266; Julien, *Documents*, p. 408.

21 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 212; Julien, *Documents*, p. 406.

22 Malov, *Pamätniki*, 1951, s. 65.

Şimdi olup bitenleri toparlamaya çalışalım. Bu bir toplu halk isyanıydı. Bu yüzden kaderi de her tür analogik harekete bağlıydı. Türkler'de disiplin ve savaşa hazırlanmış kumandanlar yoktu. Öküzlerle çekilen kağnılar hızlı hareket etmelerini engellediği için onları arabalarla değiştirdiler. Fakat düşman her yerdeydi. Hediye ve ödüllere her zaman kandırılan Sarı Nehir'deki Uygurlar veya Tokuz-Oğuzlar imparatorluğun sadık hizmetkarları haline gelmişlerdi. Türkler'in sahip olduğu vakardan da yoksundular. Hürriyetsever Uygurlar ise güçlü bir devlet kuramamış, buna tevessül de etmemişlerdi. Tibetliler ise uzaktaydılar. İsyan bastırılmıştı fakat başka bir şekle bürünerek devam edecekti.

İsyan Genişliyor

Türkler'in mağlubiyeti üzerinden henüz bir yıl geçmeden savaş yeni kumandanların yönetiminde değişik yönlere yayıldı. İlk isyanda kumandayı elde tutanlar akrabalarının desteğini sağlayan aksakallar idi. Halbuki şimdi Çin eğitimi görmüş, kültürlü Türkler ve aristokratlar olaya el atmışlardı. Bu konuda "T'ang-shu" şöyle diyor: "... 682'de Ku-tu-lu yeniden isyan etti. Ku-tu-lu [Kutlug] Han-li Yüan-ing'in birinci kuşağı Hieli'nin [Kat İl-Han'ın] uzaktan akrabasıydı. Bilahare kendine t'u-t'un ünvanı aldı." [Tudun eski Türkler'de bir askerî rütbedir].

Fu-nien'in mağlubiyetinden sonra Türkler dağılmışlar, Chung-ch'ai-shan dağına yerleşerek Hei-sha-ch'eng kasabasını kurmuşlardı. Sayıları beş bin kadardı. Ku-tu-lu dokuz boyu [yani Uygurlar veya Dokuz-Oğuz'ları]²³ yağmaladı ve yavaş yavaş atları çoğaldı. Arkasından kendini han ilan etti. Kardeşlerinden Mo-cho'ya [Moçur] şad, Tu-si-fu'ya [Tüzel-bek] yabgu ünvanını verdi. A-shih-te Yüan-chen [Çin eğitimi görmüş Türk] vali Wang Wen-Li tarafından tevkif edilmişti. Ku-tu-lu saldırı emri verdi. Yüan-chen bu insanların hataları-

²³ Liu Mau-tsai (p. 591-593) dokuz tabile tabiriyle Uygur ittifakını değil, oniki oymak-oğuzdan teşekkül eden bütün Töles kabilelerini anlamak gerektiği görüşündedir. Onun bu görüşü daha sonra yapılan açıklamalara göre kabul edilemez. Yazar Ch'i-pi (K'i-pi) ve Bayırkular'ı da dokuz kabile ittifakı arasında göstermektedir. Mesela Bilge-han "Tokuz-Oğuz benim milletimdi" demektedir. Halbuki K'i-piler ona itaat arzeden kabileler arasında değildi. Maloff'un çevirisinde Tokuz-Oğuzlar Toñra, Edizler ve diğerlerini yani Uygurlar'ı göstermektedir. Liu Mau-tsai bu görüşüyle belki Uygurlar'a yakın olan Töles kabilelerini kastetmektedir.

nın affedilmesini rica etti. Onların hataları bağışlandı ve böylece onlar da itaat arzetttiler. Ku-tu-lu onlarla birlikte bir komplo hazırladı. Neticede bütün a-polar ve ta-kan (tarhan) lar ordu saflarına katıldılar.”²⁴

Kutlug, kimisi kim olduğunu unutan, kimisi imparatorluk ordusunda hizmet etmeye alışmış “karındaşları” arasına karıştı. İsyân sırasında eğitimsiz kitleyi zırhlı askerlerin mızraklarına hedef etmek yerine, hiçbir şeyden şüphelenmeyen Uygurlar'a saldırıp, gerilla savaşında mutlaka gerekli olan yıldı sürülerini çaldı. Devlet memurlarının koyduğu eski sistemi değiştirip, disiplini sağladı. Şuursuz bir kalabalığı harekete geçirmek yerine, eski devlet erkanını ve savaş tecrübesi olanları devreye sokmayı uygun buldu. Böylece gerilla savaşını da onlarla yürüttü. Burada önemli bir gerçek var: Kutlug, A-shih-te Yüan-chen ve Tonyukuk²⁵ gibi Çin'de eğitim görmüş kişileri yanına alıp, onlardan faydalandı. Çünkü onlar düşmanın zayıf yönlerini ve onlarla nasıl mücadele edileceğini biliyorlardı. Neticede savaşın seyri kısa sürede değişti.

24 Biçurin, *Sobraniye*, I/266-267. Liu Mau-tsaï'deki çeviri değişik: O, onu büyük tarhanlar arasına kattı ve harbi işlerin başına getirdi. (Age., s. 213). Biçurin'in çeviri hatası yaptığını kabul etsek bile, diğer tarihi kaynaklarda da olayların seyriyle ilgili bilgiler tarihi verileri doğruladığından tamamen reddedemeyiz. Çünkü Kutlug savaşçılarını gönüllü milisler arasından seçtiğine göre Biçurin'in tesbiti de yanlış sayılmaz.

25 Hirth'in A-shih-te Yüan-chen'le Tonyukuk'u neden aynı kişi olarak gösterdiğini anlıyamıyorum. (Grimaylo, *Zapadnaya*, s. 25; Hirth, age.). Çünkü A-shih-te 693'de Türgişler tarafından öldürülmüş, Tonyukuk ise uzun yıllar yaşamıştır. (Biçurin, *Sobraniye*, I/268) Hirth'in delilleri şunlardan ibarettir: 1- A-shih-te Yüan-chen Türk idi ve Ch'ang-an'da eğitim görmüştü. Tonyukuk da öyle. Bunların ikisi aynı şahıs olabilir mi? Bu olayı yine Hirth'in kendisi açıklamaktadır: Pekçok Türk Ch'ang-an'da eğitim gördüler ve birçok hizmetler verdiler. 2- A-shih-te Yüan-chen firarı sıfatıyla şahsiyeti tahkir edilmişti ve herhangi bir barış anlaşması halinde iade edilmemesi için Çin'de öldüğü yolunda yalan haberler çıkarmıştı(!) Yüan-chen pekçok Çinli görevli tarafından tanınıyordu ve kendini gizlemek için Tonyukuk adını aldı. Madem öyleyse, daha 693 yılındayken 709'da barış anlaşması yapılacağını önceden nasıl tahmin etti? Diğer yandan Tonyukuk Tola nehrinde Uygurlar'la, Yüan-chen ise Issık Göl'de Türgişler'le savaştı. Hadi Türgişler kendilerini mağlup eden kumandanın ismini öğrenemediler diyelim, dört garnizondaki Çinli subaylarda mı bilemediler? 3- Yüan-chen'in 693'de öldüğü yolundaki bilgilerin kesinliğine rağmen Hirth yine de şöyle yazıyor: „wir dürfen jedoch annehmen das juan-tschon weiter lebte (s.19) Radloff'a göre buradaki iki olayın tarihlerinde kesinlikle bir yanlışlık var. Yani Tonyukuk'un Türgişler üzerine yürüyüş tarihi yanlış gösterilmiştir. G. Grimaylo (s. 282 vd.) Radloff'u doğrulamakta ama 693'de Türgişler'le Türkler arasında savaş olmadığını, çünkü bu savaşın tarihinin âbidelerde 710 olarak gösterildiğini ileri sürerek başka bir hataya düşmektedir.

Şimdi, İlteres-kağan ünvanını aldıktan sonra bizzat Türkler'in Kutlug'un faaliyetini nasıl tasvir ettiklerini görelim: "Kağan on yedi kişiyle [dışarı] çıkıp gitmiş. Onun [Çin sınırında] gezindiğini öğrenen şehir sakinleri dağa kaçtılar. Dağda yaşayanlar ise aşağı inerek toplandılar ve 70 kişilik bir grup oluşturdular. Tanrı onlara güç verdiği için kağan atamın savaşçıları kurt gibi imiş, onun düşmanları ise koyun gibi imiş. Savaşçılarıyla ileriye [doğuya] ve öne [batıya] yürüdü ve böylece 700 erkek yığıldı. 700 kişi olduklarında İlteres, devletini yokeden, hakanını yokeden halkı, cariyeye haline gelen, kul haline gelen halkı, Türk hükümlerini yokeden halkı, ata babalarının kanun kaideleriyle teşkilatlandırıp yönetti. O zaman tölis-tarduşu, yabguyu, şadı belirledi.."26

Türkler'in olayları izah tarzı Çinlilerininki ile uyusmaktadır. Sadece savaşçı sayısında ihtilaf vardır. Çin kaynakları bu rakamı 5000 olarak gösteriyorlar. Çinliler'in verdiği rakam doğru olsa gerek. Çünkü kitabelerde sürekli "7" rakamının tekrarlanması insanın aklına mistik veya sihirli bir manası olması ihtimalini düşürüyor.

Tonyukuk'un kitabesi de oldukça önemli detay ve bilgiler vermektedir: "Ben Bilge Tonyukuk... Tabgaç devletinde eğitim gördüm. Türk halkı Tabgaç'a bağlı idi." Tonyukuk da tıpkı A-shih-te Yüanchen gibi Çin'de eğitim görmüş bir Türk idi ve görünüşe göre bu iki değerli vezirin yardımları isyanın başarıya ulaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Halk hareketinin başarısızlığa uğraması konusunda ise Tonyukuk şöyle diyor: "Ağaçlar ve kayalar arasında kalanlar toplanıp 700 kişi oldular. Onların iki kısmı atlı, bir kısmı piyade idi. [Gerilla savaşı için gerekli atları temin eden Kutlug'un küçük bir grup Türk savaşçısıyla manevra zayıflığını izah eden değerli bilgiler. L.G.] Yedi yüz kişiyi idare eden kişi, onların büyüğü olan şad idi. O dedi: Bana katıl! Ben Bilge Tonyukuk ona katıldım. Kağanı da yücelt eyim dedim. Ben düşündüm: Birisi tezeğine bakarak arık ve semiz boğanın olduğunu bilse bile, bu arık boğanın, bu semiz boğanın diye ayırdedemezmiş diye fi-

26 Maloff'da (s.37-38) şu şekilde tercüme edilmiş: O (İlteres kagan) halka tölis ve tarduş nizamı getirdi ve o zaman yabgu ve şad tayin etti. Çeviriye göre o dönemde tölis ve tarduş yoktu. Bu iki kelime Türk devletinin iki kanadını gösterirdi. Tölis doğuyu, tarduş batıyı. (Bkz. Klük'in I.N. Novıye dannıye o plemenı to-lisov i tarduşey// Вестник Дальневосточного отделения Академии наук СССР, 1932, № 1-II, c. 97; Gumilëv, Udel'no...) Bu cümleyi, Türk halkı yabgu ve şadla hiyerarşik sisteme ve savaş düzenine sokuldu şeklinde düşünmek gerekir. Yabgu ve şad kelimelerinin izahları daha önce yapılmıştı.

kir ettim. [Tonyukuk ince bir espri ile Kutlug'un insan seçmesini ve onları kariyerlerine göre değerlendirmesini yapacak keskin zekaya sahip olmadığını göstermek istiyor]. Böylece Teñri bana ilim verdiği için, hanın idrak derecesinin küt olmasına rağmen, onu da yücelteyim dedim. Bilge Tonyukuk buyla бага tarhanla** birlikte hareket eden [Ilteres] hakan cenupta Tabgaç'ı, şarkta Hitayı ve pekçok oğuzu öldürdü."*²⁷ Tonyukuk'un kendisini medhetmesini bir yana bırakırsak, metnin diğer kısımları yukarda anlatılanlarla uyuşmakta ve isyanın haritasını önümüze sermektedir.

Burada bizzat Çinliler'in de Türk isyancılara çok yardım verdiklerini nazarda tutmak gerekir. Mesela Fu-nien isyanını bastıran, kabiliyetli general, hakkaniyetli için savaşçıları tarafından sevilen, egoistlik yapmayan ve askerlerinin hayatını kurtaran P'ei King-hien gözden düşerek, sürgünde ölmüştür.²⁸ Onun yeri hemen doldurulmadığı için de isyancılar yeniden teşkilatlanmak için rahat bir nefes almışlardır.

Sınır Savaşı

Kutlug teşkilatlanma işini 682 yılı boyu tamamlayıp, 683'de fiili olarak harekete geçti. Türk süvarileri vurkaç taktikleriyle Ordos'un doğusunda Büyük Sed'de mevzilenen askerî hedeflerin tamamına yakın kısmını tarumar ettiler. Ama düzenli ordularla hiçbir zaman çarpışmaya girmediler. Türkler beş askerî bölgeyi yağmaladılar ve sadece bir yerdde bozgun yediler. Shan-yü bölge valiliği kuşatma altına alınmıştı ve son-üç yılda devlet memurlarının ve zırhlı birliklerin yollarla seyr-u sefer etme imkanı kalmamıştı.²⁹

Türkler'in başarısı Çin'de hükümet darbesine sebep oldu. Dul imparatoriçe Wu-hou oğlu Chung-tsung'u tutuklatarak, prenslik ünvanı verip Merkezî Çin'e gönderdi.

* H.N. Orkun'un çevirisinde : "Düşündüm (insan) zayıf buğalarla, semiz buğaları uzaktan bilmek istese semiz buğa, zayıf buğa diye bilemez imiş.." şeklinde. (Çev.)

** Yine H.N.Orkun'da: "Bilge tonyukuk, Boyla Baga Tarkan ile birlikte Ilteriş hakan olayım.." şeklinde. (Çev.)

²⁷ Malov, *Pamätniki*, 1951, s. 65.

²⁸ Cordier H., *Histoire*, p. 440; Mailla, *Histoire*, p. 357.

²⁹ Biçürin, *Sobraniye*, I/267.

Bu gibi durumlarda her zaman olduğu gibi veliahdın, cezalandırılmaları gereken taraftarları vardı ve kimsenin Türkler'le uğraşacak hali yoktu. Sadece 686'da general Shun-yü K'hien-p'ing âsilerin Chung-ch'ai-shan dağındaki askerî kampta yaşayan ailelerini yakalamak için harekete geçti.³⁰ Kutlug düşmanı karşılamaya çıktı. (Shan-si civarındaki) Hsin-chou'da meydana gelen kanlı çarpışmada ağır bir hezimete uğrayan Çin ordusu 5 bin kayıp verdi.

Tabii bu olaya karşı duyulan tepki büyüktü. Türkler'e karşı Ch'ang-chi kumandasında büyük bir ordu sevkedildi. Ch'ang-chi çok kabiliyetli bir Tabgaç kumandandı. Oldukça maharetli ve cesurdu. Savaşta ustalığını daha önce Tibet'e karşı sürdürülen çarpışmalarda ispat etmişti.

Ch'ang-chi işi oldukça sıkı tuttu. 687'de Huang-hua-tu-yeh'de³¹ vukû bulan çarpışmada Türkler mağlup oldular ve hatta Çinlilerce yirmi km.³² kovalandırlarsa da, düşmanın elinden kurtulup Büyük Bozkır'a ulaşmayı başardılar. Ch'ang-chi'nin yardımcılarında Ch'üan Pao-pi sınır ötesine geçip, casusları vasıtasıyla Türkler'in karargahının yerini tesbit etti. Pao-pi âni bir baskın düzenlemek niyetindeydi. Fakat Türkler yaklaşan düşmanı farkedip, savaş düzenine girdiler. Çinliler başarılı bir savaş çıkartmalarına rağmen kılıçtan geçirildiler. Kaçmayı başaran kumandanlarından başka sağ kurtulan olmadı.

Kampanya bitmişti ve elbette Çinlilerin aleyhine noktalanmıştı. Asileri Sarı Nehir'den Altay dağlarına sürmek, balığı suya koyvermekle aynı şeydi. Türkler kolay lokma olmadıklarını, dayanıklı ve hezimetle tükenmeyip, aksine birbirlerine kenetlendiklerini ispat etmişlerdi. Savaş arzusu sönmemiş ve bu Türk hakanlığının kuruluşuna yol açan hadiselerin seyrini değiştirmişti. Çinliler de Türkler'le

30 T'ang İmparatorluğu döneminde Chung-ch'ai-shan dağlarının hangi isimle anıldığı tesbit edilemediyse de, Türk ordasının Yin-shan'ın kuzeyindeki Karakum'a, Hei-sha'ya kurulduğu bilinmektedir. (Grijmaylo, *Zapadnaya*, s. 282). Aynı yer Tonyukuk tarafından da zikredilmektedir. : "Küz-Çugay ve Karakum'u kendimize mesken seçtik.." (Malov, *Pamâtniki*, s. 65). Demek ki Chung-ch'ai-shan gibi Küz-Çugay da bilinmediğine göre ikisi aynı yer olsa gerek. (Bkz. Hirth, *age.*, s. 31) Burasının, Ongin'in yukarısında Kui Hua-ch'eng'in kuzey-batısında bir yer olduğu tahmin edilmektedir. (Giraud R., *age.*, s.169-171)

31 Hazirki Ta-t'ung-fu bölgesindeki Hang-hua-shan. (Grijmaylo, *age.*, s. 292; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p.549)

32 Julien, *Documents*, IV/412.

başedemeyeceklerini anlamışlardı. Bu yüzden hiç olmazsa baskı altındaki diğer müttefiklerini elden kaçırmamanın çarelerini aramaya başlamışlardı ve elbette ilk sırada Uygurlar vardı.

İmdi bir soru: Uzak seferlere karşı eğitilmiş süvari birlikleri de olduğu halde Çin, neden asileri takip edip, ortadan kaldırmaktan vazgeçti? Evet, bir zamanlar Çin'in süvari birlikleri vardı ama 689'da Tibetliler'in darbeleriyle işe yaramaz hale gelmişti.³³ Bütün ihtiyatları Yünnan cangıllarından Huang-ho nehrinin kayalık sahillerine, Turfan'ın tozlu yollarıyla Orta T'ien-shan'ın ormanlık alanlarına kadar Tibet cephesine sürülmüştü. Sayıca az ve biraz da barbar olan Tibetliler 693'e kadar Batı ucunun vadilerini elde tutmuş, 700 yılına kadar da Çin ordusunun büyük bir kısmı Kan-su ve Sih-ch'uan'da onlarla savaşmak zorunda kalmıştı. İşte Kutlug'un akla sığmayan başarısının en belli başlı sebebi bu idi.

Batıda

Kutlug'un isyanıyla aynı dönemde Batı Türkleri'nin de isyan etmesini basit bir tesadüf olarak kabul etmek mümkün değildir. Bir kıyaslama yapılacak olursa 673'de Kaşkar ve Issık Göl'ün doğusunda yaşayan Türk Kung-yüe³⁴ kabilelerinin gönüllü itaatleri sebebiyle Çin imparatorluğu Orta T'ien-shan'da fazla kuvvet bulundurmuyordu.³⁵ Batı Türkleri hiç beklenmedik bir anda Kung-yüe'lere saldırarak prenslik otağını kuşatma altına aldılar. Asilerin başında Kibu-çur isimli biri vardı. Soyadına bakılırsa o da bir Açına prensiydi ama Kutlug gibi doğrudan tahtta hakkı olan biri değildi. Son sebep oldukça önemlidir. Çünkü bu durum, tahttan uzaklaştırılanların muhalefetine sebep olmamışsa da, bir halk hareketine yol açmıştır. Binaenaleyh doğu ve batı isyanının aynı anda başlamış olmasının bir tesadüften ibaret olmadığı kanaatindeyim. Çünkü büyük ipek yolu üzerindeki iki bin km.lik mesafe, kervansaraylar sayesinde ulaklar için pek de yıldıracı olmadığından haberleşmede güçlük yaşanmıyordu.

Kibu-çur, Balhaş Gölü'nün doğusunda ve Kung-yüe'lerin kuzevinde yaşayan Yen-mien Töleslerini de kendi safına çekmeyi başarmıştı.³⁶ Doğuda olduğu gibi batıda da Türkler'in bağımsızlık hareke-

33 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, s. 145.

34 Chavannes, *Documents*, p.122.

35 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 272.

36 Chavannes, *Documents*, p.123.

ti yeni bir gelişme merhalesine girdi. Daha önceden bazı komplolar hazırlandığı, gizli müzakerelerin yapılmış olduğu muhakkak. Ancak Batı Türkleri sıkışıp kalan müttefiklerinin yardımına gelen imparatorluk güçlerini püskürtmeye giriştiler. Wang Fang-i Türkler'i İli nehrine sürerek ağır bir mağlûbiyete uğrattı. Türkler bin kişi kaybetmişlerdi ki Yen-mienler'in âni saldırısı Çin'in zaferini tehlikeye soktu.

Issık Göl çevresinde vukû bulan çarpışmalarda T'ie-le piyadelelerinin okları imparatorluk güçlerini öylesine zor durumda bıraktı ki, sonunda Çin'e hizmet eden göçebeler düşmanlarından kumandanlarının kellesini teslim ederek kurtulmaya karar verdiler. Bu komployu öğrenen Wang Fang-i toparlanmış olan hassa ordusunu karargahına çağırdı. Yardıma gelenlerin haykırışlarını bastıran borazan ve davulların sesinden sonra 70 asinin kellesi kesiliverdi. Arkasından imparatorluk süvarileri âni bir saldırı başlattı. Yen-mienler paniğe kapılarak dağılıp kaçtılar³⁷ ve savaş böylece sona erdi.

Aslına bakılırsa Kibu-çur ve Kutlug'un isyanı aynı tip bir isyandır ama birincisi kısa sürede bastırılırken, ikincisi gerçekten büyük başarılar elde etti. Kabahat kimdeydi? Kesinlikle Türkler'de değil. Batı bölgesinde hâlâ T'ang İmparatorluğu'nun ilk yıllarındaki gelenekleri yürürlükteydi. Çin'in içlerinde ise yabancı bir hanedana karşı ciddi bir muhalefet devam ediyordu. Bu muhalefet sebebiyledir ki İmparatoriçe Wu (Wu-hou) bir karşı darbe gerçekleştirdi.

İmparatoriçe Wu

T'ang hanedanı iki başlı bir yönetimdi. Hanedanın kurucusu Li Yüan Çinleşmiş bir Türktü ve göçebe âdetlerini terketmemişti. Silah arkadaşları da kendisi gibi olduğundan onu tahta geçirmişlerdi. Çevresi tek kollu Uygur kumandan Ch'i-pi Ho-li ve Türk A-shih-na Shen gibi Çince öğrenmiş Türk beyleri tarafından sarılmıştı. Kao-tsung ise iyi bir Çin eğitimi almıştı. Onun döneminde sınır savaşlarını yöneten askerlerle Çin eğitimi almış olanlar arasında bir mücadele başlamıştı. Bu mücadeleden kimin galip çıkacağı ise bir kadının kimin tarafını tutacağına bağlıydı.

³⁷ Age., p. 76; Cordier H., *Histoire*, p. 442.

637'de son prens babasının güzel odalığına âşık olmuştu. İmparatorun ölümünden sonra hanımları, traş edilmiş başlarıyla ömürlerinin sonuna kadar yaşamak zorunda oldukları Budist tapınağına gönderilmişlerdi. 650'de yeni imparator Kao-tsung tapınağı ziyaret ettiğinde eski sevgilisiyle karşılaşmış ve yüreğindeki aşk ateşi yenisinden alevlenmişti. Rakibelerine karşı baskın çıkmak isteyen kısır imparatoriçenin rızasıyla bu gözde odalık imparatorun haremine alındı. Tabii bu durum gözde olarak ona, elebaşılığını bizzat yürüttüğü güçlü entrikalar çevirme imkanı vermişti.

654't Kao-tsung büsbütün onun tesirine girerek onu imparatoriçe ilan etmişti. Yeni imparatoriçenin buyruğuyla bütün rakibeleri hiçbir suçları olmadığı halde sorgusuz sualsiz zindanı boylamışlar yahut celladın kılıcıyla can vemişlerdi. T'ang İmparatorluğu'na yakın ve sadık olanlar da bu kıyımlardan nasiplerini almışlardı. Elbette onun bu davranışları sebepsiz değildi. Hanedana kin besleyen kalabalık Çinli beyler –ki imparatoriçe onları kendi milleti olarak kabul ediyordu– nihayet patlamış ve kendilerine güçlü bir hâmi bulmuşlardı. Kocasının kendisine karşı olan aşkından faydalanan imparatoriçe muhalefeti alabildiğince destekleyerek, politika ve kültür işlerine tamamen Çinlileri yerleştirmişti. Kao-tsung'un ölümü üzerine tahta kendi oğlunu geçirmişti fakat bütün ipler elindeydi. 684'de bazı T'ang prensleri komplo hazırlamakla itham edilerek katledilmişti. Elbette infazı gerçekleştirenler imparatoriçe taraftarıydılar ve bir darbe hazırlığı içindeydiler. Bu olaydan sonra tahtı büsbütün hiçe saymaya başlamışlardı.

Fakat imparatoriçe yolu kimler için açmıştı? Bu işten ilk karlı çıkanlar elbette Budist cemaati olmuştu ve Budizm Çin'de alabildiğine güçlenmişti. Daha sonra ordu sınıfına ait olmayan ama kabiliyetlerini ispat ederek orduya katılma şansı yakalayacakları imtihanlara katılmak zorunda olanlar baş kaldırmaya başlamışlardı. Bunlar üzüm salkımını kılıç kabzasından daha iyi tutan Çinlilerdi ve sınır muhafızlarınca iktidardan uzaklaştırılmışlardı. Bu sonuncular yani eli kılıç tutanlar, sınır ötesi savaşların kaderini belirleyenler ise imparatoriçenin davranışları karşısında kırıngındılar. Elbette imparatorluk ordusu silahını bırakmamıştı ama gönülsüz bir halde savaşa gidiyordu.

689'da T'ang hanedanının ismi lağvedildi ve 19 Ekim 690'da imparatoriçe kendisine "imparator" ünvanını aldı. Budistler hemen

eserler yazarak Wu'nun Buda'nın kızı olduğunu ve T'ang hanedanının varisi olması gerektiğini ispata çalıştılar. Tabii imparatoriçe minnettarlığını göstermek için bütün şehirlerde Budist tapınaklarının kurulması yönünde bir ferman çıkardı.

Yukarıda sayılan bütün bu sebepler Türk Hakanlığı'nın kurulmasına zemin hazırlamıştır.

Türkler ve Uygurlar

Türklerin Halha'ya gelişi bütün Hangay yönetimini telaşa düşürmüştü. Halha halkı, huzur içinde sürülerini otlatan ve Çinliler'den hediyeler alan Tokuz Oğuzlar ve diğer Töles kabileleri bu tatlı günlerin sona erdiğini anlamışlardı.

Aç kaçaklar komşularını yağmalayamazlardı. Özellikle bu komşuları düşmanlarının sadık tebaaları ise. Şüphesiz bütün bozkırlılar Türkler'e karşı ciddi bir savaşa hazırlanmak zorundaydılar. Türkler bunu çok iyi anlamışlardı. *"Düşmanlarımız çevremizi kuzgunlar gibi sarmışlardı ve bizler onlar için leş idik..."*³⁸ diye yazmaktadır Tonyukuk. Ve kendi gençliğini, babasının kariyerini, bu savaşlara katılarak *"şad"* ünvanı alışıını hatırlayarak *"O zaman Çin'in kuzeyinde beyler ve oğuzlar arasında yedi güçlü erkek (kabile) bizim düşmanımız oldu"*³⁹ diye açıklıyor Alp Eletmiş.⁴⁰ Yollığ Tegin ise daha net bir açıklama getiriyor: *"Sağdan (güneyde) Tabgaç halkı düşmanımızdı. Soldan (kuzeyde) Tokuz-Oğuzlar'ın hakanı Baz-kağan düşmanımızdı. Kırgızlar, Kurikanlar, Otuz-Tatarlar, Kıtay (Kıtanlar) ve Tatabı'lar (Hi)-hepsi düşmanımızdı."*⁴¹ Yani durum oldukça tehlikeliydi.

T'ang-shu'da Pi-li⁴² ismiyle zikredilen Baz-kağan (Tokuz-Oğuzlar'ın hakanı) insiyatifi ele almıştı. Çin ve Kıtana elçi göndererek Kutlug'a karşı kombine saldırılar gerçekleştirmeyi teklif etti. Buna göre Çinliler güneyden, Kıtana doğudan ve Uygurlar kuzeyden saldırmalıydılar.⁴³ Batıda ise Batı Türkleri'nin On Ok denilen kalıntıla-

38 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 65. Ancak Taşkent'te yayınlanan çeviride "yagimiz tegre uçak tegirtti. Biz şeg ertimiz- Düşmanımız etrafa kanadını yaydı. Biz hâzır (şay) idik.." şeklindedir. (çev. notu.)

39 Malov, *Pamâtniki*, 1959, s. 10.

40 Age., s. 10; Clauson G., *The Ongin inscription*.

41 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 38.

42 Biçurin, *Sobraniye*, I/306.

43 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 65-66.

rı vardı. Fakat onlar öyle politik bir bunalım içindeydiler ki ciddi bir savaşta onları hesaba katmak zordu. Casuslar Kutlug'a düşmanlarının bu planlarıyla ilgili bilgileri ulaştırdılar. Kutlug Tonyukuk'la birlikte bir plan hazırladı. Buna göre ilk önce batıya hücum edip en zayıf olan taraf vurulacak, sonra sırasıyla savaşa girilecekti. İşin güçlüğü Türkler'in her iki cephede savaşmak için iki üç bin savaşçısından başka askeri gücünün bulunmamasındaydı.

Fakat Kutlug bu riski göze aldı. A-shih-te Yüan-chen kumandasında bin kişiyi batıya, Aral civarındaki Kürdan çölünü ele geçirmeye gönderdi. (Galiba Türkler düşman saldırısına karşı batıda istihkam kurmak istiyorlardı). İki bin kişiyi ise Tonyukuk'un idaresinde saldırıyı başlatan Tokuz-Oğuz'a karşı kuzeye gönderdi. Bütün kuşaklarda olduğu gibi burada da Kitanlar ve Çinliler saldırıda geç kalmışlardı.

Tonyukuk Baz-kagan'dan daha hızlı bir yürüyüş gerçekleştirdi ve iki ordu Togla (Tola) nehri kenarında karşılaştı. Uygurlar altı bin kişi olmasına rağmen Türkler onları suya döküp, takip ederek, kaçanlardan yakaladıklarını kılıçtan geçirdiler. Baz-kagan öldürüldü.⁴⁴ Uygurlar ise Türkler'in hâkimiyetine girdiler.

O dönemde Türgiş'ler güçlenmeye başladıklarından batı taraflarında herhangi bir kıpırdanma yoktu. Türgişler Çu ile İli nehri arasına yerleşmişler ve Batı Türk hanlarına itaat arzetmişlerdi. Türgiş'lerin kumandanı Wu-chi-lê Baga Tarhan (Çin metinlerinde Mo-ho Ta-kan) ünvanını almıştı.⁴⁵ O günlerde Batı Türk hanları T'ang yönetiminin mahallî memurları haline gelmişler, bu da onların tebaaları arasındaki itibarını sarsmıştı. Kabiliyetli bir kumandan olan Wu-chi-le durumdan memnun olmayanların bir kısmını kendi tarafına çekmişti. "T'ang-shu" onun ordusunu 140 bin kişi gibi büyük bir rakam olarak göstermektedir. Bu rakam 699 yılı için doğrudur. Ama 688'de herhalde biraz daha azdı. (Çin rakamlarına göre 9-10 bin)

Batıya yönelmiş olan A-shih-te Yüan-chen Türgiş'lerle karşılaşmış savaşa girdi.⁴⁶ Bu bilgilerden anlaşıldığına göre batı, Türkler için kapalıydı. Kuzey yolu ise çıkış kapısı olarak kullanılabilirdi. Çünkü

44 Baz-kagan'ın balbalı Kutlug'un mezarına dikilmiştir. Demek ki kagan 693 yılına kadar öldürülmüş olmalıdır. Ayrıca 688-693 yılları arasında Türkler Uygurlarla başka bir çatışmaya girmemişlerdir.

45 Biçurin, *Sobraniye*, I/296.

46 Age., s. 268.

Kutlug ordasını Ötügen-yiş'e –yani Hangay sıradağlarının ormanlarla kaplı kısımlarına– taşımıştı. Türkler burada, ormanın en keşif yerlerinde ve boğazlarda imparatorluk ordusuna karşı gizleniyorlardı. Yine burayı zaman zaman gerçekleştirdikleri saldırılar için üs olarak kullandılar ki, bu akınlar 2. Türk Hakanlığı'nın kurulmasına zemin hazırlamıştır.

Tola nehri zaferine rağmen bozkırlar için yapılan savaşlar son bulmadı. Abidelere göre Kutlug 40 yürüyüş tertipleyip düşmanlarını yirmi defa tarumar etti. *“Dizi olanlar diz çöktürüldü, başı olanlar baş eğdirildi ve düşmanları barış yapmaya mecbur kaldılar.”*⁴⁷ Böylesi bir reklamasyon bizi ancak şüpheye sevkeder. Gerçeği şu ki Kutlug batıda değil ama Orta-Asya'da Halha'yı ele geçirmişti. Değil doğuda, Mançurya'da dahi bir şey elde edemedi. Ve 693'te Kutlug öldü.⁴⁸ Yerine Kapagan-kağan ünvanını alan kardeşi Moçur (Ç. Mo-cho) geçti. 693. yıl Çin ordusunun yine başarılar kazandığı bir yıl oldu ve sonunda Tibetliler Batı ucundan sürüldüler.

İmparatorluk baskılarının artması üzerine Batı Türkleri 694'de prens A-shih-na Sui-tse liderliğinde isyan ettilerse de, T'an-ling-chou'da mağlup edildiler.⁴⁹

Bunu Türgiş isyanına katılanların mağlubiyeti takip etti. Batı bölgesinde Nişumus şehrini ele geçirip işgal eden Tibet ordusu, muhtemelen işgale katılmayan prens Ch'ang-ko tarafından yönetilen Ordos Türkleri⁵⁰ vasıtasıyla tamamen püskürtüldü.

Program:

Görüldüğü gibi imparatorluğun düzenli ordusuyla çarpışmaya girenler sadece Türklerdi. İmdi bir soru: Onlar buna nasıl muvaffak oldular ve düşmanları karşısında silahı bırakmamak için Kutlug'la birlikte çöle atılan silah arkadaşlarının ideolojisi ne idi? Yollığ Tegin'in, dedesi Kutlug İlteres-kağan⁵¹ için diktiği âbidede Çin'e karşı menfi davranışların sebepleri konusunda bir takım açıklamalar yapılmaktadır.

47 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 38.

48 Gabain A., Kutlug'un ölüm tarihini ejderha yılında olduğu için 692 olarak hesaplamaktadır. (*Liu Mau-tsai*, p. 597). Ancak Çin ve Türk hayvan takvimi arasında bir yıllık fark olduğunu da hesaba katmak gerekir.

49 Bu yerin bugünkü coğrafyada karşılığı bulunamamıştır.

50 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 303.

51 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 34-35.

"Altın, gümüş, şarap* ve ipeği böylesine bol veren Tabgaç halkının dili şirin, ipeği nefis imiş. Şirin dili, nefis ipeği ile aldatıp uzak milleti bu şekilde kendine yakınlaştırmış. Yakın komşu olduktan sonra kendi kötü ilimlerini öğretirmiş." Yollig-tegin burada Çin kültürünün göçebe hayatına sızmasına karşı çıkmakta ve bunu Çin ideolojisinin yayılma aracı olarak kabul etmektedir. Bu kültürü barbarların zararsız hale getirilmesi vesilesi olarak tavsiye eden Konfüçyüs'ü okumuş olduğu düşünülebilir.

Yollig-tegin bunun neticesini şu sözlerle gösteriyor:

"Şirin sözüne, nefis ipeğine aldanıp Türk halkının çoğu öldü. Türk halkının bazılarını orada kötü kişiler şu sözlerle kandırdılar: Uzakta olsa kötü ipek, yakında olsa iyi ipek verecek diyerek kandırır imiş. Cahil kişiler bu sözlerle inanıp, yakına vardılar. Birçokları öldü.."

Peki bunlar nasıl öldüler? Bu soruya yine yazarın kendisi cevap veriyor: Alınan hediyeler karşılığında askerî hizmet vermek yani yabancının menfaatleri için ölüme gitmek gerekirdi. "Sen... Türk halkı o zaman her yerde zorla ölüp-dirilip yürür idin. Her yerde yürüdün, gâh ölüp, gâh dirilip her memlekette gezdin.."

Yollig-tegin ödenen bedel ne olursa olsun, kendi bağımsızlığını, kendi şahsiyetini muhafaza etmek isteyen halkın sunulan tekliflere iltifat etmemesi gerektiğini belirterek haklı bir noktaya temas etmektedir. Elbette bu uyarıya kulak asan silah arkadaşları ipek ve altınla kandırılmadılar. Şu halde Yollig-tegin'in sunduğu ideoloji bir ütopya değil, gerçekçi programa dayanıyordu: "Oraya varırsan, ey Türk halkı, öleceksin. Ötüken-yiş'i menzil tutup, vergi ve hediyeler karşılığında kervanların geçmesine müsaade etsen sana asla teşviş yok. Ey Türk halkı, Ötüken yurdunu saklayıp kalsan, ebedî millet olursun!"

O bunun bir ütopya olmadığını, aksine kendi yaptıklarının anlattıklarının delili olduğunu kaydetmektedir: ".. Hakan olup halkı elinden tutup ayağa kaldırdım. Fakir halkı zengin yaptım. Az halkı çoğalttım. Ya sözlerim yalan mı?" Bununla birlikte halkın kültürsüz ve akılsız olması halinde beylerin yanlış yola saptığını; onların ihanet ettiğini farkedemeyeceğini de ilave ediyor: "Ey Türk halkı, sen zayıf ve açken, söylenen sözlerin mahiyetini anlamazsın. Karnın doyunca da açlığın ne olduğunu hatırlamazsın." Buradan şu neticeye varmak mümkündür: Hakanlık bir grup millî şuura sahip beyler sayesinde

* H. N. Orkun'da "darı" (çev.)

kurulmuştur. Yollığ-tegin dikiti, kendisine bağlı bazı bey ve tarhanların Çin'le flört etmeye niyetlendiklerini fakat hanın çevresindeki bir grubun muhalefetiyle savaflara katılıp, eski itibarlarını kazandıklarını göstermektedir ki, bu grubun birinci hakanlık döneminin tarhanları olduğunu tahmin etmek güç değildir.

Gazilerin, kararsız kitleyi Yollığ-tegin'in yöneldiği tarafa kanalize etmelerinin hiç de zor olmadığı şüphesizdir. "Sözümü dikkatlice dinleyin arkamdaki kardeşim, yeğenim, oğul(lar)ım, ittifak uruğum, halkım; aşağıdaki şadlar ve yüksek ünvanlı beyler*; soldaki tarhanlar, buyruk beyleri. Otuz.. Tokuz-Oğuz halkı ve beyleri..." Burada klasik bir bozkır sınıf taksimi söz konusudur: Merkez, sağ ve sol kanat. Fakat bu taksim hiyerarşik bir sistem dahilindedir. Merkezde hanın yakın silah arkadaşları, sağda prensler, beyler, solda buyruk beyleri ve onların hizmetindeki Tokuz-Oğuzlar yani Uygurlar ve diğer Huang-ho [Sarı Nehir] kabileleri.

Böylece biz bu hiyerarşik yapılanmaya göre buradaki askerî demokrasinin şeklini tasavvur edebiliriz. Şu noktayı mutlaka vurgulamak gerekir ki, Tokuz-Oğuz halkı ve beyleri Türkler'le eşit idiler. Metnin bir başka yerinde bu halka daha da genişlemektedir: "... Gön-lümdeki sözlerimi, o (On Ok insanları)na ve tat (hür olmayanlar)a kadal. mengü taşa bakarak görüp bilin."

Ne var ki burada sadece Batı Türkleri ve esaret altındakiler ilave edilmekte, metne göre, zamanla hâkimiyet altına alınan Kitanlar, Kırgızlar, Karluklar, Latahılar, Soğdlular ve diğerleri zikredilmemektedir. Çünkü onlar orda azası değildiler; aksine sadece tebaa ve "müt-tefik"tiler.

Demek ki Göktürk ordası bünyesine sadece Tokuz-Oğuzları almıştır.⁵² Bununla birlikte geniş ölçüde kendi banilerinin ve beylerinin görüşleri ordada hakim olmuştur. Diğer bir deyişle Göktürkler askerî demokrasiyi gözdardı etmemişler ve alıştıkları düzeni korumak için kendilerine bağımlı olanlara karşı onu uygulamışlardır.

* Şadapit beyler.

52 Krş. Maloff, s. 42: Tokuz-Oğuz halkı benim milletimdi, yahut bana bağlıydı. "Bana bağlı" ibaresi tebaayı değil, orda azasını gösterir. Yani devlete ortak olan "el"e dolayısıyla devlete işaret eder.

XXII

HAKANLIĞIN YENİDEN KURULUŞU

Problemler

Tola nehri zaferi aşağı-yukarı bütün Halha'yı Türkler'in hakimiyetine vermişti. Fakat yine de devletleri ümitsiz bir durumda idi. Yeni tebaaları Uygurlar'a güvenilemezdi. Henüz teşekkül etmiş olan hakanlık doğu, güney ve batıdan imparatorluk tarafından kuşatılmış; kuzeyden, yani Sibirya'dan ise Türkler'in azılı düşmanı Kırgız Hanlığı'nca kısıpaca alınmış, en kötüsü de Türk halkının büyük kısmı Ordos'ta düşmanın pençesinde kalmıştı. Bu yüzden ilk önce onları kurtarmak gerekiyordu ve Kapagan-han bu iş için harekete geçmişti.

694'te Türkler Çin sınırına bir yıldırım saldırı düzenlediler. Pek çok savaşçıyı öldürüp, birçok esir aldılar.¹ Aynı dönemde Kapagan-han İmparatoriçe Wu'ya kendisini tebaalığa kabul etmesi teklifinde bulundu. İmparatorluk yönetimi bu teklifin kabulünü Halha'daki Türk devletinin doğrudan tanınması şeklinde yorumladı. Elbette Çin, asilerle bu kadar kolaylıkla barış masasına oturamazdı. Onsekiz voyvoda Çinli ve göçebe süvarileriyle birlikte Türkler'e karşı bir sefer düzenledilerse de, düşmanı bulamadan geri döndüler.² Ötüken'in kesif ormanları Türkler'i bir katliamdan kurtarmıştı.³ Böylece Çinliler müdafaaya çekildiler.

Saldırı sırasında esirler yerine, o zaman Kutlug'la gelemeyen ve şimdi kendi kabiledaşlarıyla birlikte yaşayan Ordos Türkleri kaçırılabilirdi. Yazıtlar Kapagan-han'ın böyle bir planın peşinde olduğunu kaydetmektedir: "Kağan atam tahta oturduktan sonra Türk halkını ye-

1 Biçurin, *Sobraniye*, I/286; Julien, *Documents*, IV/414.

2 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 215.

3 Tonyukuk şöyle der : Güçlü olduğumuz zaman yağmalamaya gidiyor, zayıf olduğumuzda ise dağlara ve vadilere çekiliyorduk.

niden toparlayıp, yüceltti. Fakir halkı zengin yaptı. Az halkı çoğalttı.”⁴ Elbette burada zikredilen olaylar halkın çoğalmasıyla mümkündür.

Kabiledaşların kurtarılması kadar önemli bir başka problem, göçebe halklar ve kabilelerle te'sis edilecek olan alakalardı. Göçebe kabilelerin imparatorluğa laf olsun diye bağlanmaları külfetsizdi ve işlerine geliyordu. Fakat Çinli memurlar, imparatorluklarının gücünün zirvesine eriştiği zannına kapılarak kendilerini baskı altındaki milletlerin efendisi gibi görmeye başladılar. Hakları kısıtlanmış, sıradan göçmenin derdini anlamayan rüşvetçi, cerrar ve ayrıca üst düzey Çinli memurların hakaretine uğrayan kabile aksakallarının çeşitli rahatsızlıklar duymaları kaçınılmazdı. Bu yüzden VII. Yüzyılın sonlarına doğru göçebe tebaaların imparatorluğa karşı bağlılıkları Büyük Sed'den başka yönlerle kaymaya başlamıştı. 696'da Mançurya'da Kitanlar ve Tatabılar (Hi)⁵ isyan etmiş, bundan da Türkler faydallanmışlardır.

En son olarak kendi iç politikalarından kaynaklanan problem hanların önünde heyula gibi duruyordu. Daha önce belirtildiği gibi eski Türkler'deki taht tevarüs sistemine göre hanın varisi kardeşi, amcanın varisi ise yeğenidir. Çinliler böyle bir sistemi saçma bulmuşlar ve Türkler'in iç işlerine burunlarını sokarak törelerini bozmaya çalışmışlardır. Türkler hakanlığı yeniden kurunca eski kanunlarını da uygulamaya soktular ve buna göre Moçur Kapagan-han ünvanıyla başa geçti. Ama o, belki de Çin kültürünün tesiri altında kalmış olduğundan, yerini yeğeni Mogılân'a değil oğlu Fu-ch'üi'ye bırakmayı daha uygun gördü. Halkı kanunun ihlaline yavaş yavaş alıştırmak için oğluna Küçük Han (Şad'dan daha yüksek) ünvanını⁶ verirken yeğenini tarduş yani Türkler'in batı kolunun şadı olarak tayin ettikten başka, ona daha tehlikeli görevleri yükledi. Burada onun, yeğeninin ölümüne gitmesine kesinlikle karşı çıkmadığı düşünülebilir.

Doğuda

Türklerin başarısı Orta Mançurya'daki Moğol kabileleri Kitan ve Tatabılar'ı ümitlendirdi. Çin tarihi kaynakları dahi onların isyanın-

4. Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 38.

5. Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p.160.

6. Bıçurin, *Sobraniye*, 1/270; Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 38; Gumilëv, *Udel'no*, s. 19.

dan, tebaasına aşırı saygısızlık gösteren başkumandan Chao Wen-hai'yi sorumlu tutmaktadırlar.⁷ 695'de Kitan beylerinden Chin-chung ve Wang Yün isyan ederek, Chao Wen-hai'yi öldürüp, yardımcısını esir aldılar. İsyan 24 saat içinde sekiz Kitan kabilesine yayıldı. Aynı dönemde Tatabılar Türkler'le ittifak sağlayarak isyan bayrağı açtılar. İsyanı bastırmak için gönderilen düzenli ordular Kitanlar tarafından Huang-chang-k'o vadisinde ve P'ing-chou açıklarında tarumar edilmişti. Sadece kölelerden teşekkül eden üçüncü ordu 696'da Kitan saldırısını kırıp, düşmanın ilerlemesini durdurdu.

Bu durumdan esasî olarak faydalanan Kapagan-han oldu. İmparatorluğa isyancıları bastırma teklifinde bulundu ve bu konuda bir anlaşma yaptı. Çinliler ona mükafaat olarak askerî bir ünvan ve prenslik payesi vererek, han olarak tanıyacaktı. Kapagan-han bir yıldırım hareketiyle Kitanlar'ı darmadağın edip, kesif ormanlara sığınmaya mecbur etti.

Neticeden son derece memnun olan imparatorluk Türk hanını Ulu Shan-yü (Yabgu) olarak tanımak istedi. Fakat o bu ünvanı almadan 697'de Çin sınırlarına saldırıya geçerek Ling-chou ve Shen-chou⁸ şehirlerini yağmaladı. Yani Ordos'un kuzey doğusunu. İmparatorluk güçleri sınırdaki halkın da yardımıyla⁹ onu kovmayı başardıysa da, görevi Tonyukuk alarak "yirmiüç şehri yerle bir etti."¹⁰ Bu olay dikitlerde "Yeşil Ögüz'le (nehirle) sulanan Shan-tung vadisi"¹¹ operasyonu adıyla zikredilmektedir. Yeşil Ögüz'ün diğer bir ismi Taluy-ögüz* (Derya Nehir)¹² dır.

Çinliler'in gözünü böylesine yıldırıdıktan sonra han barış şartlarını açıkladı. Buna göre imparatoriçe hanı evlatlığa kabul ederek kı-

7 Bıçurin, *Sobraniye*, I/263.

8 Age., s. 268.

9 Julien, *Documents*, IV/414-415.

10 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 66. Krş. Age., 1959, s. 38.

11 Türkler'de renk tanımı Avrupalılardankinden biraz farklıdır. Mesela kök-mavi yeşil arası; yeşil- yeşil sarı arası; sarı ise parlak portakal sarısıdır. Buna göre "Yeşil-Ögüz" Huang-ho yani Sarı Nehir'i gösterir. Çünkü bu nehir donuk, koyu sarı renklidir. Dikitte Sarı Nehir'in aşağı akımına bir yürüyüş tertiplendiği ancak bunun muhtelif zamanlarda gerçekleştiği zikredilmektedir: 694'de Ling-chou'ya (Huang-ho'nun sağ tarafında, Ming-sa-fu'nun karşısındaki şehir) ; 697'de Ling-chou ve Sheng-chou'ya (Ordos'un kuzeydoğu kısmı); 698'de Hopen'e. Görünüşe göre dikitlerde bu üç yürüyüş Shan-tung Vadisi operasyonu adı altında bir defada zikredilmektedir. Maloff Yeşil-Ögüz'ün "derya nehir" kelimesiyle çevrilmesini teklif etmektedir. (Bkz. Hirth F, *Nachworte zur...*s.17-18)

12 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 66. (Krş. metin, s.62).

zını verecek, Ordos'ta kalan Türkler'i serbest bırakacak, 100 bin çuval darı, 3 bin tarım aleti ve baltalık demir gönderecekti. Elbette onun bu teklifi reddedildi. Bunun üzerine han görüşmeleri keserek gelen elçileri alıkoyup, Kitan topraklarındaki savaşılarını geri çekti. Kitanlar süratle ormanlardan çıkıp prens Wang Yün çevresinde birleştiler. Wang Yün yeniden Çin'e saldırıp Chi-chou kasabasını yağmaladı. Onlara karşı 170 bin kişilik büyük bir ordu hazırlandı. (Herhalde bu rakama geri hizmettekiler de dahildir.) Fakat o da hezime uğradı. Wang Yün tekrar saldırıya geçti ve kendi isteğiyle teslim olmayan¹³ Yü-chou ve Ying-chou kasabalarını yerle bir etti.

İmparatoriçe Kitanlar'a karşı yardım alabilmek için Türk hanının ileri sürdüğü bütün şartları kabul etti. "O günden sonra Türkler güçlendiler."¹⁴ Hanın Çin'le ittifak akdetmesi Kitanlar için bir felaket oldu. Türkler'in müttefiki Tatabılar yeniden 200 bin kişilik Çin ordusuyla birleşince Kitanlar kapana sıkıştılar. Neticede Kitan ordusu yenildi. Prens Wang Yün ise kaçınaya çalışırken kendi kölesi tarafından öldürüldü. Kalan Kitanlar Çin'e teslim olmak yerine Türkler'in vassalı olmayı kabul ettiler ve böylece Kapagan-han Mançurya'yı kendi hâkimiyet alanına kattı. Kitanlar bundan sonra Türkler'in vassalı olarak Çin'e karşı savaşmaya devam ettiler.

İşte size imparatoriçe Wu taraftarlarıyla, T'ang hanedanı yönetiminin görüşlerinin neticeleri. Yabancıardan teşekkür eden sınır muhafızları Çinliler için savaşmak istemediler. Bunun üzerine köle ve paralı askerlerden bir ordu teşkil edilmek istendi.¹⁵ Ordunun yarısı moral çöküklüğü içindeydi ve yönetime karşı idi. Burunları bir karış havada dolaşan Çinli memurlardan nefret ediyorlardı. T'ang geleneklerinin sebep olduğu atâlet orduyu iktidara bağlı kılmıştı ama yine de askerinin büyük kısmı imparatoriçeye gösterdiği hoşnutsuzluğa karşı imparatorun varisine daha fazla sempati besliyordu. İmparatoriçe bir generalin elinde fazla güç olmasın diyerek ordu yönetimini parçalamaya çalışıyordu ama bu hareketi ordunun savaş gücünü yoketmekten başka bir şeye yaramadı.

Çin'deki politik ahvali yakından takip eden Kapagan-han veliahttan yana tavır takındı. 698'de onu tahta geçirmek için 100 bin sü-

¹³ Biçurin, *Sobraniye*, I/365.

¹⁴ Age., s. 269.

¹⁵ İmparatoriçe Wu paralı asker toplamaya kalkışınca ancak bin kişi bulabilmiş, T'ang sülalesinden bir prens aynı amaçla 50 bin asker toplayabilmiştir. (Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 445)

varilik¹⁶ bir orduyla harekete geçti. Bu hareket semerelerini vermekte gecikmedi. İmparatorluk ordusunda görev yapan göçebeler hemen onun safına geçmeye başladılar.¹⁷ Ona karşı biri 300 bin, diğeri 150 bin kişilik iki ordu yola çıkarıldıysa da, her ikisi de savaşa girmek istemedi. Türkler sınır boylarına saldırılar düzenleyerek pekçok esir aldılar. Hemen bütün meydan savaşlarında Çin ordusu ağır zayıatlar verdi. Elbette bu operasyonlar Tonyukuk'un dikisinde "Shan-tung Vadisi" başarıları arasında gösterilecekti.¹⁸ Bu durumda Çin yönetimi düşmanına karşı legitimizma kozunu oynamaya karar verdi. Veli-aht prens serbest bırakılarak başkumandan olarak atandı. Bu ahvalde Kapagan-han geri çekilmeliydi fakat o, T'ang hanedanı için değil, kendisi ve kendi halkı için savaştığını açıkladı.

Kapagan-han hanedanı korumak için harekete geçtiğinde tam 80 bin köle yani asker onun safına geçmişti. Bunlar çarpışmalarda öldükten sonra Türkler geri çekilmeye başladılar. Yol boyunca önlerine gelen bütün Çin şehirlerini yakıp yıkıp, yakaladıklarını esir alarak götürdüler. Bu olaydan sonra çarpışmalar bitmedi ama hanedanın yeniden teşkili imparatorluk kuvvetlerini birbirine kenetledi. 699'da daha önce düşman olan göçebelere iki kumandanın yardımıyla Çinliler zayıf Kitanlar'ı mağlup ettiler.¹⁹ Olay anlaşılmıştı: Göçebeler Çin için ölmek istemiyorlar ama T'ang imparatorluğu için severek cepheye koşuyorlardı. Hâlâ Moçur'un saflarına katılmamış olan göçebeleri kazanmak için kurnaz imparatoriçe onlara daha iyi tekliflerde bulundu. 701'de çıkardığı bir fermanla Türkler'in köle yapılmasını yasakladı.²⁰ Bu durum yıllardır şahsî menfaatlerine büyük çapta zarar veren göçebelere karşı bitmez tükenmez kin besleyen öfkeli memurları ve büyük toprak sahiplerini sınırlamış oluyordu.

Ferman tesirini gösterdi ve sınıra saldıran Türkler'in başarıları kısmen önlendi. 700 ve 702'de Türkler kuzey Çin'e saldırılar düzenledilerse de, bunlar sürülerin çalınması ve kısmî yağmalarla sınırlı

16 Biçurin, *Sobraniye*, I/269.

17 Julien, *Documents*, IV/415. Hirth, vezir Hsie T'eng'in göçebelerin orduya ve yönetim işlerine alınmamalarını, en iyisi memleketin içlerinde tutulmalarını tavsiye ettiğini; çünkü bu insanların Çinliler'den nefret ettikleri için kendi kabiledaşlarını kayırdıklarını belirtmektedir. (Hirth F, *Nachworte zur...*s.15)

18 Malov, *Pamätniki*, 1951, s. 66.

19 Biçurin, *Sobraniye*, I/365.

20 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p.452.

kaldı.²¹ 703'te Çin'e elçi göndererek kızını veliaht prensin oğluyla evlendirmek isteyen hanın başlattığı müzakereler üç yıl devam etti ve bu süre zarfında savaş da durdu. Sonunda imparatoriçe öldü ve tah-ta tam Türk hakanının istediği şekilde Chung-tsung geçti. Şimdi kartlar açık oynanacaktı.

Batıda

698 savaşı Türkler'i de, Çinliler'i de esasen bitirmişti. Onların bu bitkinliğinden faydalanan Türgiş hanı Wu-chi-lê oldu. Wu-chi-lê, kabiliyetsiz han A-shih-na Hu-so-luo'yu Çin taraftarı kumandanları ve 60-70 bin kadar sempatzaniyla birlikte 699'da Çin içlerine sürdü.²² Türgiş hanlığının topraklarının esasî kısmı İli Vadisi ve T'ien-shan'ın kuzey dağlık bölgelerindeydi. Hanın güneydeki yazlık otağı bugünkü Tokmak civarında, kuzeydeki ise Kung-yü kabilesi topraklarında idi.²³ Wu-chi-lê yapacağı işgali haklı göstermek maksadıyla önce oğlu Chie-nu başkanlığında bir elçilik heyetini Çin'e gönderdi. Fakat elçilik heyeti iyi karşılandı ve böylece işgal tasvib edilmiş oldu.

Ancak Türkler olaya sıcak bakmadılar. Batı Cungarya'da Orta-Asya Hunları'nın ataları olan ve henüz Türgişler'in tebaalığına geçmemiş bulunan Çu (Çu-yu) kabilelerinin yaşıyor olmasından faydalanmak istediler. Hakanlık topraklarını genişletmek amacıyla²⁴ Türkler Türgişler'in Yedisu'ya yaklaşmasını önlemek için hanın yeğeni Mogılân Tarduş-şadı ve oğlu 16 yaşındaki Kül-tegin'i²⁵ Çu-yu kabileleri üzerine göndererek 701'de onları itaat altına aldı.²⁶ Fakat bu

21 700 yılında Türkler 660'da Çin'e bağlanan Tankutlar'ın 10 bin kadar atını öldürdüler. Grjimaýlo 700. yılın son günlerinde (?) diye yazmaktadır). Bu operasyon hanın yeğeni Mogılân tarafından gerçekleştirilmiştir. (Malov, *Pamâtniki*, 1959, s. 20).

22 Biçurin, *Sobraniye*, I/295.

23 Chavannes, *Documents*, p.49.

24 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 40.

25 Kül-tegin [Köl-tigin] : Ölümünden önce aldığı ünvanıdır. Bu ünvanla da tarihe geçmiştir. Gerçek ismi bilinmemektedir.

26 Chavannes (*Documents*, p. 282, n. 5) prenslerin Batı Türkleri'ni veya On Ök kabilelerini itaat altına aldıklarını zikretmektedir. Belki bu kısmî bir fetihtir. Çünkü Batı hanları imparatorluğun müttefiki olarak kaldılar. Muhtemelen Türkler han ordasından ayrılan Çu-yu, Sha-t'o vb. kabileleri itaat altına almışlardır. Böyle bir ihtimal tarihi kaynak ve vakıalarla da ters düşmektedir. Nitekim Bilge-han dikitinde doğrudan şöyle denilmektedir: "Onsekizinci yılda savaşçılarımınla Altı-Çub ve Soğdak'a ve onların halkları üzerine yürüdüm ve orada galib geldim." (Malov, *Pamâtniki*, 1959, s. 20).

seferin hedefi oldukça genişti: Türkler birlik halindeki bir kağanlık tesisinden ziyade bütün Sogdiyana'yı da itaat altına almayı planlamışlardı. Türgişler durumu gerginleştirmemeye çalışırken, galiba Türk prensleri de herhangi bir tahrik gelmesini beklemeye karar vermişlerdi. Ancak batı bölgesindeki Çin yönetimi düşmanlarının güçlenmesine seyirci kalmak niyetinde değildi. Türk yazıtları 50 bin kişilik bir Çin ordusunun Iduk-baş'ta hezimete uğratılıp, kumandan Ong-Tutuk'un esir alındığını kaydederlerse de,²⁷ Çin kroniklerinde bu savaşla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Binaenaleyh böyle bir savaş olmuş olsa bile olayın abartıldığı düşünülebilir.

Olayın Yorumu

Biz bu olayları açıklarken öncelikle P.M. Melioranski'ninkinden daha başarılı olan S.Y. Maloff'un tercümesini esas aldık. Melioranski'de "altı çub soğdak" ibaresi "altı soğdak çubu" diye tercüme edilmiş.²⁸ Marquart "çub" kelimesini altı soğd şehrindeki prensliklerin yer aldığı Chao-wu sülalesinin ismi olarak açıklamaktadır. Bu şehirler: Kan (Semerkand), Mi (Maymürg), Shih (Keş), Ho (Kuşanya), Ch'ao (Usruşana) ve Na-se-po (Nesef)dir. Ve yine Marquart'a göre bu şehirler 701'de Doğu Türkleri tarafından fethedilmiştir. Marquart 701'de Soğdlular'ın Horasan emiri Muhelleb b. Ebû Sufra'ya karşı Türkler'den yardım almış olmalarını bu konuda delil olarak ileri sürmektedir.²⁹ Bu görüş belli bir dönem için rağbet görmüş fakat bilahare o dönemde Soğdiyana'ya Türkler'in ulaşmasının mümkün olmadığını ispat eden Grumm Grjımaylo tarafından çürütülmüş, ancak Grjımaylo da dikit metinlerinin fantaziye kaçtığını hesap ederek, batı seferini tamamen inkar kılmakla başka bir hataya düşmüştür.³⁰

S. Y. Maloff'un çevirisi her iki görüşü de çürütmektedir. Maloff "altı çublar ve soğdaklar" diye çevirmiş.³¹ Eğer "çub'lar" kelimesiyle Çu-yu kabileleri Çumiler, Çumugunlar ve Çubanlar'la (yine Çu-yu'lardan türemiş olan)³² Sha-t'o'lar kastedilmişse, bunu, onların itaat altına aldıkları kabilelerin Batı Cungarya, Tarbagatay ve Kara Ir-

27 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 40; 1959, s. 140.

28 Melioranskiy, *Pamâtnik v çest Kül-tegina*, s. 140.

29 Marquart J., *Die Chronologie der altturkischen Inschriften*, Leipzig, 1898.

30 Grjımaylo, *Zapadnaya*, s. 304-309.

31 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 40.

32 Biçurin, *Sobraniye*, I/289, 357.

tiş'de dolaşan göçebeler oldukları şeklinde anlamak gerekir ki, izahı zor değildir. Soğdlular'a gelince, bu bilahare ele alınan bir politikaydı. Grumm Grjımaylo 700-701'de Soğdiyana'yı Araplar'a karşı savunan Türkler'in Çin'in tebaalığını kabul etmiş bulunan Batı Türkleri olduğunu, ama itaat altına almak istedikleri bir milleti koruyamayacak olan Doğu Türkleri olmadığını iddia etmekte haklıdır. Ancak Ong-Tutuk'la imparatorluk sınır birliklerini kumanda eden, hiçbir zaman da mağlub ve esir edilmeyen general Hsiang-wang'ı aynı kişi gibi göstermesi bir hatadır. Kısacası batı seferinin inkarı ve iki kumandanın aynı kişi olarak gösterilmesi asılsız ve mesnetsizdir. Çünkü Kül-tegin Soğdiyana'dan Orhon'a bir yılda geçebilmiştir.

Ancak Ong-Tutuk, muhtemelen, 692'de Tibetliler tarafından Tarım Havzası'ndan³³ sürülen ve orada ordunun piyade birliklerini kumandaya devam eden general Wang Hsiao-ch'ie ile aynı kişiydi. Eğer bu doğruysa, o güne kadar Sui-yeh'deki (Issık-Göl'ün doğusundaki kale)³⁴ imparatorluk garnizonuna karşı başarısız bir savaş çıkartan Türgişler'in çarçabuk güçlenmelerinin sebepleri anlaşılabilir. Bu noktadan hareketle batı bölgesinde üçlü bir savaşın vukû bulduğu söylenebilir: İduk-baş savaşını kaybetmekle birlikte dört şehri (Karaşar, Kuça, Kaşkar ve Hoten) ve Pei-t'ing'i (Bugünkü Guçen civarında) elinde tutan imparatorluk ordusu, batıyı kontrol altında tutan Türgişler ve Kuzeyde Türkler. Türkler Soğdiyana'ya kadar varamadılar. Onların kurbanları Yukarı İrtiş'deki Karluklar ve Yılduz Vadisi'nde, Güney Cungarya'da göçebe olarak yaşayan Hu-vu ve Shu-ni-shih'ler (Dulu ittifakına mensup Türk kabileleri) oldu. Aynı dönemde yine güney Cungarya'da yaşayan Basmallar'ı da 703'de itaat altına alınan kabileler arasında zikretmek gerekir.

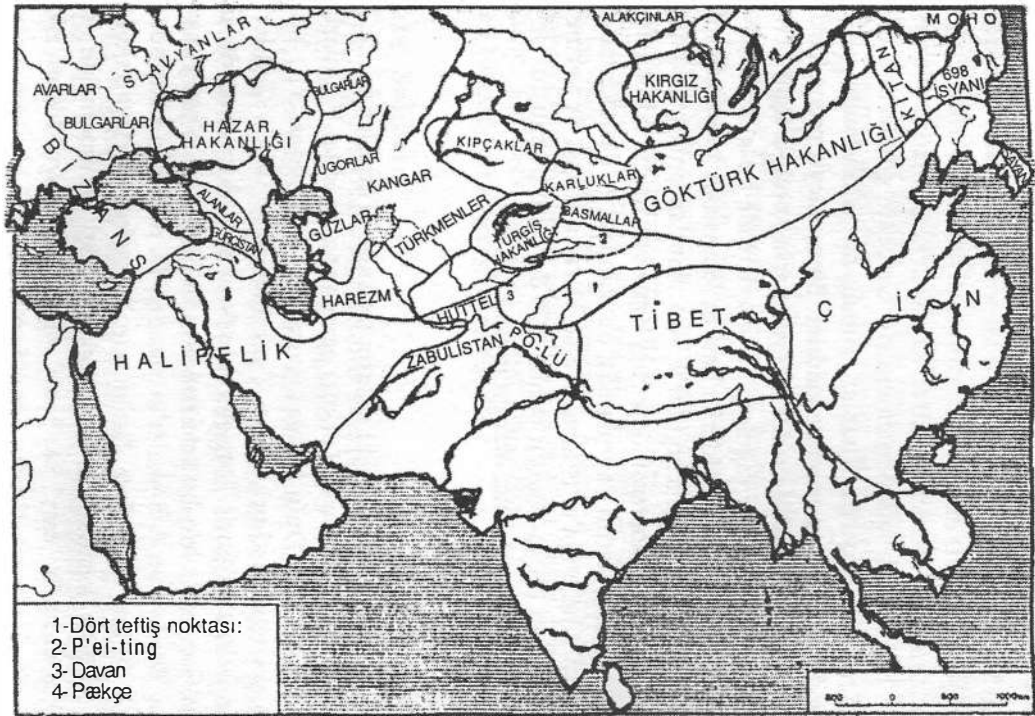
Bu saldırıyla ilgili Chiu-T'ang-shu'da da malûmat verilmektedir: “Chuo-wu-kung döneminden (685-688, yani A-shih-te Yüan-chen'in batıya başarısız seferinden-L.G.) itibaren On Ok'lar Mo-cho Türkleri'nin ardı arkası kesilmeyen saldırı ve yağmalarına hedef oldular. Genelde yenildiler, dağıldılar ve neredeyse yokedildiler. (Her zaman ki Çin mübalağası-L.G.). Daha sonra 60-70 bin kişi kaldıklarında Hu-so-luo'yla birlikte Çin'e göçedip, orada iskan edildiler.”³⁵ “Hsing-T'ang-shu” aksi bir görüş serdederek Hu-so-luo'nun can düşmanının

33 Grjımaylo, *Zapadnaya*, s. 303, 305-307.

34 Chavannes'da Suyab, Grjımaylo'da Karaşar olarak gösterilmiştir.

35 Chavannes, *Documents*, pp. 42-43.

VIII. Y. Yılı İlk Yarısında Orta-Asya

Türgiş Wu-chi-lê³⁶ olduğunu kaydetmekte ise de, her iki görüşü de doğru kabul etmek gerekir. Çünkü gerek Türkler ve gerekse Türğişler Batı Türkleri'nin kalıntılarını sürekli yağmalayıp kendi suzerenliği altında Çin'e yerleşmeye mecbur kıldılar.

Batı bölgesindeki imparatorluk kuvvetleri 700-704 arasında yok edilmişti. İduk-baş'da Çin ordusunun piyadeleri hezimete uğratıldıktan sonra, muhtemelen sadece kalelerdeki garnizonu kalmıştı ve takviye birlikler de gönderilememişti. Gerçekte gönderilen takviye kuvvetleri Mançurya'da Kitanlar, Huang-ho sahillerinde ise Türk hanlarıyla çarpışmaya mecbur kaldılar. Binaenaleyh prens kardeşler Soğd'a kadar ulaşmayı denediler ve yazıtların konuyla ilgili herhangi bir bilgi vermemelerine rağmen, bu seferlerinde fazla bir başarı elde edemediler. Ne var ki Türkler'in baskısı karşısında imparatorluk yönetimi güçlenmiş olan Türğişler'le –en azından onları nötralize etmek için– barış anlaşması akdetmeye mecbur kaldı. Salnamelerdeki malumatların birbirini doğrulaması bu izah tarzını desteklemektedir: Türkler'in Cungarya'yı istilası, Hu-so-luo'nun kaçıışı ve yerine Wu-chi-lê'nin han oluşu– bütün bunlar 699'da vukû bulmuştur ve olayların birbiriyle bağlantısı olduğu muhakkaktır.

Türğişler

Abarlar ve Mukriler gibi onların torunları Türğişler de, ne Töles, ne Çu-yu ve ne de Türk (Türküt) gruplarına ait idiler.³⁷ Onlarla ilgili ilk bilgiler, beş Dulu kabilesi arasında görüldükleri VII. Yüzyılın ikinci çeyreğinde alındı.³⁸ Batı Türk Hakanlığı 659'da Çinliler tarafından fethedildiğinde Türğişler iki askerî bölgede meskundular: Daha önce So-ko ve Mo-ho boylarının yaşadığı İli Vadisi'nin yukarı kısmında Wu-lou ve A-li-shêler'in yaşadığı İli nehrinin batısında Kuo-shan.³⁹ "T'ang Hanedanı Tarihi"nde Türğişler'in ortaya çıkışları ve etnik bağları konusunda herhangi bir bilgi verilmemekte, sadece kendi aralarında "sarı" ve "kara" olarak ikiye ayrıldıkları zikredilmektedir. Bizim tahlilimize göre "Sarı Türğişler" Mukriler'in topraklarında onlardan önce yaşamışlardı ve "Kara Türğişler" ise Abarlar'ın yerine gelmişlerdi. Öyle veya böyle, bu iki boy birleşerek tek millet

36 Bıçurin, *Sobraniye*, I/295.

37 Gumilëv, *Tri işçeznuvsix naroda*, s. 109.

38 Bıçurin, *Sobraniye*, I/289.

39 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 269.

haline gelmiş ama değişik orjinlere sahip olduklarını unutmamışlardı.

Türgişler kalabalık bir halktı. Gücünün zirvesine ulaştığında Soko Han'ın 300 bin savaşçısı vardı. Bu rakama komşu kabilelerden teşekkül etmiş Türgiş savaşçıları dahildi ve bu komşular bilahare Batı Türk Hakanlığı yenilip Açına Devleti dağıldıktan sonra Türgişler tarafından itaat altına alınmışlardı. Buna kıyasen hanedanın banisi Wuchi-lê'nin bir süredir sadece 140 bin savaşçısı vardı ve bu güçlü ordu sayesinde "komşu kabileler ve göçebeler ister istemez ona itaat etmişlerdi."⁴⁰

Kara Türgişler'in nüfusu daha azdı ve 300 bin kişi (savaşçı değil) idi. Yani yaklaşık, Türgişler'in üçte biri. Barbar devletinde her yetişkin erkeğin asker olduğu hesaba katılacak olursa Türgişler'in nüfusunu 500 ila 700 bin arasında tahmin etmek mümkündür. Eğer T'ang İmparatorluğu döneminde, en parlak devrini (754) yaşadığı sırada Çin'in nüfusunun ordu ve sivil olarak 58 milyon olduğu gözönüne alınırsa bu dahi büyük bir rakamdır.⁴¹ Ancak Türgişler Batı Türk topraklarını devralmalarına rağmen politikalarını Çin'le aynı paralelde yürütüp, Türkler'e düşman oldular. Bu yüzden Türgişler'den anti-parantez bahsedilmesi gereği doğmuştur.

Karşı Saldırı

T'ang İmparatorluğu Batı ucunda savaşı kaybedenlerle barış masasına otumak yerine, muvakkat başarılar elde etmiş olan fatih Türkler, Türgişler ve Araplar'la ilgilendi. Onun ihtiyacı olan şey sadece piyade ve süvari birlikleriyle, istidatlı bir generaldi. Böyle bir general var gibiydi. Bu kişi, katledilen Yüan-king Han'ın sürgünde sızlanıp duran, affedilmesi için yalvaran, sonunda bağışlanan Türk prensi Hien'di

703'de doğuda sulh yapılmış ama 704'de durum süratle değişmişti. İki Batı Türk hanı Huai-tao ve Hien, savaşçılarla birlikte yola çıkarıldı. Hien, Çu nehrinin batısında 30 bin çadırı sindirip, kontrol altına aldı.

704'de önce Sha-t'o'lar imparatorluğa teslim oldular. Onları 705'de Batı Türkleri ve Karluklar takip etti. 706'da kuvvetler dengesi yeniden şekillenmişti.

⁴⁰ Biçurin, *Sobraniye*, I/296-297.

⁴¹ Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 338.

Bu durumda Türgişler'in ataleti nasıl izah edilebilir? Çok basit: Araplar güneyden bastırıp gelmişlerdi. 705'de Kuteybe Belh'i ele geçirdi ama 706'da Paykend saldırısı Soğdlular ve "Türkler tarafından püskürtüldü." Taberi'de zikri geçen bu "Türkler" Türgişler'di.⁴² Yeni düşmanına karşı korunma mecburiyeti onları Çin'le anlaşmaya mecbur bırakırken, Çin de bu yeni devleti –güney-batıdaki tamponu kabul ettiğinden– tanımak zorunda kaldı. Çu'nun batısındaki toprakları itaat altına alan Hien'in Türgişler'e neden aman verdiği, Wu-chi-lê'nin 706'da hangi şartlarla prenslik payesi aldığı⁴³ bilinirse; durum daha iyi anlaşılacaktır. 707'de Türgişler Kuteybe'yi Buhara'dan tekrar kovdular. Araplar'ın Horasan'a çekilişinde Türgişler'le Soğdlular'ın elele vermesinin büyük rolü olmuştur. Bir süre sonra Wu-chi-lê 708'de oğlu So-ko'ya Araplar'la savaş, Çinliler'le ittifak halinde olan 300 bin (?) kişilik bir orduyu arkasında bırakarak öldü.⁴⁴ Aynı yıl Kuteybe tekrar Buhara'dan çıkarılmış ve So-ko neredeyse bütün Orta-Asya'nın hâkimi olmuştu. Bizi şaşırtan tek şey 707-710 arasında güneye bilelenmiş olarak dönüp dönmediği açık değilse de, Tibet'in pasif bir politika takip etmesidir.

Güney Çin'deki savaş birlikleri Yünnan cangıllarındaki Manlar'ı itaat altına alarak, yılda iki defa vergi vermeye mecbur etmişlerdi. Manlar 710'da isyan ettiler ve kendilerini baskı unsuru olarak kullanmak suretiyle Çin'i, prensi ve Ho-hsi'deki Chü-ch'ü kasabasını geri vermeye zorlayan Tibetliler'i yardıma çağırdılar. Boşaltılan bu topraklar Çin'e yapılacak saldırılara hazırlık için atların beslenmesi açısından oldukça stratejik bir ehemmiyete sahipti. Ve ileride bu vakıa olayların gelişiminde hayli rol oynayacaktı.⁴⁵

42 Türgiş kumandanı Çin imparatorunun yeğeni diye zikredilmektedir. Bu sadece ünvan cihetindendir ve kan bağıyla alakası yoktur.(Biçurin, *Istoriya Tibeta*, s. 162)

43 Barthold W., *Die altturkischen Inschriften*, s.7-8.

44 R. Giraud (*L'Empire des Turcs célestes*, p. 43) Wu-chi-lê'nin 706 kışında soğuktan öldüğünü yazmaktadır. O bu ifadeyle ne demek istemiştir? Orta-Asya'da insanın birçok sebeplerle ölmesi mümkün ama soğukta asla. Çünkü göçebe çadırları her tür soğuk şartlarda insanı koruyacak durumdadır.

45 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, s. 156-158.

İ'tilaf

Barış içinde geçen üç yıl (703-706) Çin'e ve özellikle de hakanlığa pekçok faydalar sağlamıştı. İşe yaramayan barış müzakereleri ve inatçı taarruzlardan dolayı canından bezen Çinliler, satın alınan kişilerle mücadeleyi sürdürmeye giriştiler: Hanın bütün komplimanlarına rağmen, imparatorun değerli hediyeler alıp, bozkırda huzurlu bir göçebe hayatı yaşamış olan Tokuz-Oğuzlar o mutlu günleri unutmamışlardı. Bu yüzden adam ayartma politikasında ilk hedeftiler. Bazkagan'ın (Çin. Pi-li) Tola'da öldürülen oğlu Tu-kai-ch'i; Uygurlar, Ch'i-pi, Sih-kie ve Hun kabileleriyle birlikte barış döneminde handan ayrılıp Gobi'ye gelmiş ve imparatorluğun hâkimiyetine girmişti. İmparatorluk yönetimi onları Liang-chou civarında Alashan ve Kan-su'ya yerleştirmiş ve "güçlü süvarilerini takviye birliklerine" katmıştı.⁴⁶

Tokuz-Oğuzlar arasındaki kaynama Çinliler'in belirttiklerinden daha fazla olduğu halde, Türkler'in sergiledikleri basiretsiz iç politika sebebiyle Uygurlar'ın çekip gitmesi hakanlık için büyük bir darbe olmuştu. Aşağı-yukarı aynı dönemde Türk prensleri Mogilân ve Kül-tegin Doğu Baykal'ın öte tarafında yaşayan Bayırku isyanını bastırdılar.⁴⁷ Bayırkular Turgu-Yarkun Gölü (Onon ve Kerulen arasındaki Torey Gölü)nde mağlub edilmişlerse de kumandanları Ulug Erkin başka bir yer olmadığı için muhtemelen Çin'e kaçmıştı.⁴⁸

Gelişmeler tehditkardı fakat şahsî hükümranlığı sebebiyle basireti bağlanmış olan Kapagan-han imparatoru mürailiği yüzünden cezalandırmaya karar verdi. 706'da Kuzey Çin'deki Türkler isyan edip general Şa-ça Chung-i kumandasındaki düzenli birlikleri hezime uğratarak, devlete ait atları meradan çaldılar. Daha sonra bu atlar hassa ordusunun teşkilinde kullanıldı.

Ming-sha civarındaki savaş⁴⁹ Kül-tegin'in büyük yazıtlarında parlak bir şekilde tasvir edilmiştir. Kül-tegin'in altında üç at ölmüş,

46 Biçurin, *Sobraniye*, I/306.

47 Age., s. 344.

48 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 41.

49 *Ming-sha*: Doğu Kan-su'da Huang-ho'nun sağ tarafına düşen bir kasaba. (Grjimaïlo, s. 310). Görünüşe göre Türkler, oraya giden yol Uygurlarca yerleşim alanı olarak intihab olunan Alashan'dan geçtiği için ayrılıkçı Uygurlar'ı cezalandırmak maksadıyla saldırı hedefi seçmişlerdir. (Cordier H., *Histoire*, p.450; Julien, *Documents*, IV/421; Chavannes, *Documents*, pp. 181-189; Melioranskiy, *Pamâtnik v chest*, s. 139)

zırhı ve harmaniyesi “yüzden fazla okla” delik-deşik olmuştur. Bu savaşta sayısı üç olarak gösterilen ve sürekli saldırı için ağır eğitimden geçirilmiş olan atların kalitesi yine gündeme getirilmiştir. Çinliler bu savaşta 10 bin asker kaybetmişlerdir ki, bu da savaşın seyrini değiştirmiştir. Okçu birlikleri muhtemelen sıkı bir ok yağmuruyla saldırıları iki defa püskürtmüş ama üçüncü saldırı paniğe sebep olmuş ve Türkler kaçanları kılıçtan geçirmişlerdir. Ancak onlar da hayli kayıp vermişlerdir. Görünüşe göre bu savaşta kaçak Uygurlar Çin ordu safalarında yer almışlardır.

Savaşın sonra müzakereler birden kesildi ve imparator hanın kellesine ödül koydu. Fakat imparatorluk ordusu Halha'ya girmeye cesaret edemedi ve Ordos'un üç stratejik saldırı noktasına kaleler inşa edildi. Burada akıl almaz değişiklikler olduğunu kabul etmek gerekir. Bu akıl almazlıklar bozkırlılardan Çinliler'e geçmiş, keza Çin müdafaa sistemine yansımıştır. Gözde kumandanlar ve işe yaramaz genç gönüllü piyadelerle doldurulan kalelerle, Hunlar için zaptedilemez niteliği taşıyan Han dönemi yeniden ihya edilmiş gibiydi.⁵⁰ Ve şimdi de ordudan beklenen bir şey kalmış gibi, 708'de 80 yaşında bir ihtiyar kumandan olarak tayin edilmişti.

İnisiyatif Türkler'e geçmişti. İmparatorluk elçisini katlettiren Moçur'un 708'de Çin sınırlarına yaptığı saldırılarla ilgili söylentilerin en ücra yerlere kadar ulaştığına bakılırsa Türkler ciddi bir direnişle karşılaşmadılar. Neticede imparatorluk yolda öldüğü için görevini başaramayan elçinin yerine bir yenisini gönderdi.⁵¹

Fakat diplomasi ve adam ayartma sistemi işe yaradı. 709'daki durum Bilge Tonyukuk tarafından güzel bir şekilde anlatılmıştır:

“... *Tabgaç hakanı düşmanımız idi. On Ok hakanı düşmanımız idi. Bundan başka Kırgız'ın kudretli hakanı düşmanımız oldu. Bu üç hakan fikirleşip Altın ormanlarına ordu gönderelim demişler. Biz ona saldırmazsak, o öfkелendiğinde bizi yok eder. Hakanı cesurmuş, vezîri allame imiş. Öfkелendiği zaman bizi öldürecek gibi görünüyor. Üçümüz birleşip ordu sevkedelim, onu öldürelim demişler. Türgiş hakanı şöyle demiş: Benim halkım orada olacak, demiş. Türk halkı yine panik içinde demiş. Oğuz* yine dört bir yana dağıldı demiş.*”⁵²

50 Biçurin, *Sobraniye*, Gumilév, *Xunnu*, s. 128, 140.

51 Julien, *Documents*, IV/427.

52 Burada oğuz kelimesini daha yukarıda belirtilen manasında yani topluluk, ya-sayış tarzı birliği şeklinde algılamak gerekir. Belli bir bölgeyi ele geçiren Türk-

Gerçekten de Türkler kısıpaca alınmıştı ve bundan kurtulabilmek için düşmana ani bir darbe indirmeleri gerekiyordu. Ve bu fırsat bulundu da.

İlk Darbe

Bilge Tonyukuk Kapagan-han döneminde de vezîrlık rütbesini muhafaza etti ama menkup prensle ilişkilerini kesmemişti. Aksine prens Tarduş-şad Mogılân'a kızı P'o-fu'yu vererek onunla bağlarını sıkılamıştı. Hakanlığın batı yakasındaki orduları kumanda eden Mogılân 709'da Çikler'in bölgesine girerek, onları Yukarı Yenisey'e sürdü ve Opren⁵³ açıklarında mağlup etti. Bu arada bugünkü Tuvalar'ın oturdukları bütün bölgeyi kontrol altına aldı. Fakat asıl düşmanları Kırgızlar Sayan sıradağlarında muhkem vaziyette kalmışlardı. Çik ve Azlar'ın itaat altına alınması Kırgız saldırı tehlikesini azaltmış ama tamamen bertaraf etmemişti.⁵⁴

Bu dönemde Tonyukuk tekrar işe el attı. İnisiyatifi ele almayı, beklemeden ani bir saldırıyla Kırgızları hezîmete uğratmak için hemen hücum edilmesini teklif etti. En büyük zorluk, Kögmen (Batı Sayan) geçidi koruma altında olduğu için aşına olmayan Sayan sıradağlarını aşmaktır. Geçide saldırmak akıllıca bir iş değildi. Çünkü 80 bin kişilik Kırgız ordusu Türgişler ve Çinliler gelinceye kadar Türkler'i oyalayabilirlerdi. Kırgız ordusu hazırlık yönünden iyi idi. Piya-deleri yerli halktandı⁵⁵ ve toplum olarak birbirine sıkıca bağlıydı. Bundan başka Kırgızlar saman sıkıntısı çekmedikleri için atlarıyla çok uzaklara gidebilirlerdi. Bu durumda Türkler'in başarılı olabilmeleri sadece ani bir baskına bağlıydı. Tonyukuk diğer yolları iyi bilen sahralı Azlar'dan bir rehber buldu.

Planlanan yürüyüş oldukça ümitsiz bir macera gibi görünmekle birlikte, Tonyukuk'un kumandayı ele almasına han sonunda rıza gös-

ler, göçebelik ve hayvancılığa dayalı hayat şekli için zaruri bir dayanışma sergileyerek saçılırlar. Türgiş hanı, dört bir yana dağılan göçebelerin hemen toplanamayacaklarını gözönünde tutarak bu keyfiyete işaret etmiş olmalı. Diğer yandan bu saçılma hayvanları ve savaş atlarını beslemek için Türkler cihetinden zaruri idi. İşte Tonyukuk'un halkını kurtarmak için gece gündüz uyumasının sebebi de bu olsa gerektir.

* H.N.Orkun'da "Oğuzlara da isyan edin demiş.." şeklinde. (Çev.)

53 Bulunduğu yer tesbit edilememiştir.

54 Malov, *Pamâtniki*, 1959, s. 20.

55 Kisêlev, *Drevnaya istoriya*, s. 570-572.

terdi. En sevmediği yeğenlerini de ona yardımcı olarak verdi. Olayların bundan sonrasını bizzat Tonyukuk'un ağzından dinleyelim:⁵⁶

“Orduyu yola çıkardım. At bin! dedim. Ak Termel’i* geçip hedefe doğru yolladım. At bindirip, karı yardım. Yukarıya atı itekleyip, ağaç sırtlarına⁵⁷ tutunarak çıkardım. Öndeki yiğitler karı çiğneyerek yetişip Ibar’ı aştık. Zorlukla aşağı indik. On gece boyunca [herhalde gündüzleri düşmana görünmemek için saklanıyorlardı] yandaki yamaçlar arasında yol aldık. Rehber yolu şaşırdığı için öldürüldü. Ana nehrini takip ederek aşağı indik. Askerimizi saymak için mola verdik ve atları ağaçlara bağladık. (Herhalde bazıları donarak öldüğü için sayıları azalmıştı. L.G.) [Sonra] gece-gündüz durup dinlenmeden yol aldık. Kırgız’ı uykuda bastırdık. Yolumuzu mızraklarla açtık. Han ve ordusu toplanmış..”⁵⁸

Savaşla ilgili malumatlar Yollıg-tegin'de daha vazih: “..onların hakanıyla Songa ormanında savaştık. Kül-tegin Bayırku'nun ak aygırına binip hücum etti. Bir askeri okla öldürdü. İki askeri ardarda mızrakla öldürdü. O hücumda Bayırku'nun ak aygırının uyluğunu kırdı. Kırgız hakanını öldürdük, ülkesini aldık.”⁵⁹ Tonyukuk bu kısmı “Hanı öldürdük. Kırgız halkı hakana itaat arzetti ve boyun eğdi” şeklinde açıklamaktadır.

Görüldüğü gibi Tonyukuk'un dahice planı, Kül-tegin'in yiğitliği ve Türk ordusunun cengaverliği sayesinde kualisyon ortaklarının biri saf dışı bırakılmıştı. Tonyukuk'un orada bir garnizon bırakmadığı göz önüne alınacak olursa Kırgızlar'ın itaati sembolikti ama artık bir sırt darbesi tehlikesi ortadan kaldırılmış ve batı problemiyle uğraşma imkanı yakalanmıştı. .

İkinci Darbe

Türğiş hanı So-ko 708'de Çin'le ittifak akdetmişti.⁶⁰ Bu anlaşmadan Tonyukuk'un haberdar olduğu kesin. Yıkılan Batı Türk Hakanlı-

⁵⁶ Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 67; krş. s. 41.

* Bugünkü Hua Kem nehri.

⁵⁷ Maloff “kızak” kelimesini teklif etmektedir. Bu mümkün değildir. Atların zorlandığı yerde kızaklar elbette hızlı gider ama Türkler kar altında yol açmak için değil, kendileri için de savaş atlarını yanlarında bulundurmak zorundaydılar

¹⁹⁰ Kögmen geçidi : Sayanların batısındaki Şabindab geçidi. Kırgız hanının otağı Abakan nehri vadisinde idi. Bkz. Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 297.

⁵⁸ Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 41.

⁵⁹ Bıçurin, *Sobraniye*, I/297.

⁶⁰ Age., s. 278.

ğı'nı miras aldığından moral bozukluğu içinde bulunan Türgiş hakanlığı, topraklarının genişliğine rağmen, henüz metin bir hale gele-memişti. Bir devlet politikası yürütmekten aciz olan "So-ko, kuman-danı Ch'ül-cho (Kuli-çur) ile bozuşmuş ve içeride kıyasıya bir savaşa girmişti."⁶¹ Bu yüzden So-ko Çin'in gönüllü vassalı olmuş ama Çin onun bu isteğine karşılık Türgişler'in iç işlerine karışan üst düzey görevliler tayin etmişti. Çinli görevlilerin her şeye burnunu sokmasına tahammül edemeyen So-ko sonunda onları öldürtmüş; Türkler'le savaşa girmek yerine An-hsi (Kuça) kalesine saldırarak Çin birliklerini hezimete uğratmıştı. O bu işi yaparken Çin'le hesaplaşmayı ve hedefine ulaşmayı amaçlamıştı. Yine de İmparator Chung-tsung "onu affetti" ve böylece batıda barış sağlandı. Ancak Türkler'e saldırı fırsatı kaçırılmış ve müttefikler arasında anlaşmazlık başgöstermişti.

Felaketin biri bitince, diğeri başlamış. So-ko kardeşi Chie-nu'ya bir ülüş vermiş fakat kardeşi bu ülüşü az bularak 710'da Türk hakanı tarafına geçmiş ve devletin kardeşiyle kendi arasında taksimini istemişti.

"Türgiş hakanından casus geldi. Şöyle dedi: Doğudan hakana karşı ordu gönderelim. Biz göndermezsek, o bizi yokeder. Hakanı kahraman, vezîri bilge imiş, bir şekilde bizi ödürecek gibi görünüyor demiş. Türgiş hakanı yola çıktı, dedi. On Ok halkı tamamıyla yola çıktı dedi. Tabgaç ordusu dahi onlarla birlikte imiş..⁶²

Ordusu doğuda meşgul bulunduğundan ve işi çok tehlikeli olduğundan Kapagan-han Türgişler'e saldırmaya karar vermemişti. Han, hatunun cenazesini kaldırdıktan sonra Altun ormanlarına (Altayın-nuru sıradağları) 20 bin atlıdan müteşekkil bir tampon güç bırakarak ordasında kaldı⁶³ Bu ordunun başına küçük oğlu Inel-kagan⁶⁴ (bkz. İne-han) ve yeğeni tarduş-şad Mogilân'ı kumandan tayin etti. Yönetici –vezir olarak ise (karargah kumandanı) Tonyukuk tayin edildi. Tonyukuk'a alışılmadık bir müdafaa sistemi kurması– kaçakları toplamak ve bilgi yığmak suretiyle "kendisini ezdirmeme"⁶⁵ vazifesi verildi. Ancak daha önce Tonyukuk'un böyle bir emri ifa edeceğine inanmadığından han, apa-tarhana (başkumandan) Tonyukuk'un saldırıyı riske atmaması için göz kulak olmasını tenbihledi. Herhalde han bu seferin başarısız olacağından oldukça endişeliydi.

61 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 57.

62 Bıçurin, *Sobraniye*, I/297.

63 Age., s. 272.

64 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s.68.

65 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 313.

Ancak Tonyukuk kendi bildiğini yaptı ve küçük orduyu saldırıya geçirdi. Düşmana âni darbe indirme taktiğine güvenerek Tonyukuk Altayın-nuru⁶⁶ ormanlarını geçip, Kara İrtişi'ni cibri bir yürüyüşle aşarak bir gecede Bolçu yani Urungu⁶⁷ nehrine ulaştı. Türkler orada Türgiş öncü kuvvetleriyle karşılaştılar.⁶⁸ Bu öncü güçler düşmanın âni bir saldırıya geçeceğine inanmadıklarından tasasız bir uykuya çekilmişti. Esir alınanlar Türk kumandanlarına "Yarış bozkırında on tümen asker toplandığı" şeklinde bilgi verince Türk beyleri geri çekilmeyi teklif ettiler. Fakat Tonyukuk âni baskın planında ısrar ederek saldırı emri verdi. Böylece Türkler Türgişler'e hücum ederek, belli bir darbe indirdiler.⁶⁹

Türgişler'in sayı üstünlüğünün öyle fazla bir oran teşkil etmediğini burada nazarda tutmak gerekir. Nitekim bizzat Tonyukuk da "onların iki kanadı bizden birbuçuk misli fazlaydı"⁷⁰ diyerek bir rakamı tahdit etmektedir. Muhtemelen metinde geçen "on tümen" ibaresi de "on kabile"nin gönüllüleriydi ve kabile savaşçılarının tamamı bu yürüyüşe katılmamıştı. Diğer yandan her iki birinci zaferde de Türkler Türgişler'e ağır bir darbe indirememiş olsalar gerek ki, Türgişler yeniden toparlanıp çok şiddetli karşı saldırılar gerçekleştirmişlerdir. Bundan başka metinde Türk süvarilerinin savaş kabiliyetinin Türgiş askerlerinden daha üstün olduğu, onları hezimete uğrattığı ve So-ko kağanın esir alındığı kaydedilmektedir. Neticede Türgiş devleti çözülmüş, "On Ok halkı ve beyleri gelip itaat arzemişlerdir."⁷¹

Türkler zaferler kazanarak ve Türgişler'in kalanlarını takip ederek "Temir Kapıg" denilen Buzgala'ya kadar güneyde ilerlediler. Orada Soğdlular'dan kemmiyetli miktarda ganimet aldılar. Ancak güneyden Orta-Asya'ya bastırıp gelen Araplarca durdurulduklarından daha

66 Bolçu ve Bolçu-ögüz görünüşe göre aynı nehir. Her dört dikitte (Kül-tegin, Tonyukuk, Bilge-han, Moyançur) ve Ulanom Uyğur yazıtlarında zikredilmektedir. (Bkz. Şerbak A.M. *Nadpis' na drevneuygurskom yazıke iz Mongolii// Эпиграфика Востока*, 1961, T. XIV. C. 23-25) Tonyukuk'a göre Türkler Kara İrtiş üzerinden Bolçu'ya bir gecede ulaştılar. Demek ki bu ikisi arasındaki mesafe 100 km.den fazla değildi. Kara İrtiş'ten Urungu'ya kadar olan mesafe en çok 80, en az 50 km. dir. Urungu'nun güneyinde geniş bir vadi vardır ki muhtemelen bu Türgişler'in esasî güçlerinin karargah kurduğu Yarış Bozkırı idi.

67 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 41; 1959, s. 21.

68 Saldırdılar ve kovdular. (Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 68)

69 Age., s. 68-69.

70 Age., s. 69.

71 Age., s. 41.

ileriye gidemediler. Metinde “gözüpek savaşçılar bize saldırdılar”⁷² denilerek bu olaya işaret edilmektedir. Sadece Kül-tegin'in cesurane çıkışları Türklerin esasî güçlerini düşman tarafından yokedilmekten kurtarmış,⁷³ bu çarpışmalarla ilgili haberler Tibet'e kadar ulaşmıştı.⁷⁴

Bu operasyon sırasında Kül-tegin güneyden saldıran Türgişler'i ve Koşu-tutuk'u yani hâlâ Orta-Asya'da varlığını sürdüren son Nuşibi prenslerinden birini mağlup ederek şöhretini artırdı.⁷⁵

Kapagan-han kesin zaferlerin, So-ko'nun esir edilmesinin ve ganimet yığışının haberlerini öğrenince batının tamamen fethedildiği ve Türgiş hanlığının kendisinin vassallığına girdiğini zannetti. Bu yüzden hain Chie-nu'ya “Siz daha önce kardeşiniz ve birbirinizle geçine-mediniz; tam bir sadakatle bana hizmet edebilir misin?” diyerek 711'de her ikisini de katletti.

Fakat acele etmişti. Çünkü batı mağlup olmuş fakat fethedilme-mişti. Kara İrtiş sahillerinde ve Tarbagatay'da yaşayan Karluklar “bağımsızlık ve hürriyet için” Türkler'e saldırdılar. Yeni düşmanla başlayan çarpışmalar batı ordusunu birkaç yıl oyaladı. Galiba tek kesin fetih Mukri (Ç. Mo-ho) lerin itaat arzettiği batı Cungarya'da sağlandı.⁷⁶ 713'de Mo-ho-t'u T'u-t'un (Bahadur-tudun) isimli birinin askerî kabiliyetlerinden⁷⁷ dolayı imparatorluk tarafından Taşkent'in vassal hâkimi olarak atandığına bakılırsa Türkler Soğdiana'da tutunamadılar. Batı Türkleri'nin 714'te imparatorluk boyunduruğundan çıkma denemeleri başarısızlıkla sonuçlanmış olmalıdır. İmparatorluk güçlerinin kumandanı A-shih-na Hien, Sui-she'de (Tokmak) asileri mağlup ederek, beylerini katletti. Bu olaydan sonra Karluklar, Hu-lu-vular ve Shu-ni-shih'ler imparatorluğun tebaalığına geçtiler. Neticede Türkler ve Türgişler'e karşı yapılan ittifakta yer aldılar.⁷⁸

VIII. yüzyılın ortalarında Çin orduları Türkler'in Soğd'daki başarılarını hiçe indirdi. Ancak Karluklar'ın Kül-tegin ordusunu oyaladığı gibi, Tibet ordusu da Çin'in batı bölgesindeki faaliyet serbestisini

72 Barthold W., *Die altturkischen Inschriften und die arabischen Quellen*. SPb., 1899, 1-2, s. 18.

73 Bacot J., *Reconnaissance*, Vol. 254, N° 2. 1956, p.147.

74 Chavannes, *Documents*, p.35, 68; Pulleyblank, *The Background of the rebellion of An Lu-shan*. London, 1955, p.11; Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 315.

75 Gumilëv, *Tri işeznuvsix naroda*, s. 106-109.

76 Bıçurin, *Sobraniye*, I/272.

77 Chavannes, *Documents*, pp.78, 283.

78 Bıçurin, *Sobraniye*, I/372.

kısıtladı. Bu işten karlı çıkanlar Araplar oldular ve Soğd'un batısı ile Toharistan'ı ele geçirdiler.

711 sonunda Tibetliler Batı bölgesinde askerî ağırlıklarını hissettirdiler. Neticede Tibet ordusundan kaçan Sha-t'o kabilesi Bargöl (Barsgöl)den göçederek P'ei-t'ing'deki imparatorluk garnizonunun himayesine sığındı. 713'de Tibet ordusu Fergana vadisine saldırdı ve Araplar'la ittifak akdederek, bölgeye Aluda isminde bir vali tayin ettiler. Ancak 715'de Kuça genel valisi yerli güçlere ve kabilelerden gelen gönüllü savaşçılara dayanarak Fergana'ya girdi ve gâsıbı kovup kanûnî prensi vali olarak atadı. Neticede Tibetliler geri dönerken, Arap-İmparatorluk sınırına geçici bir sükûnet geldi.

Üçüncü Darbe

Batıda sağlanan başarısız koalisyon Türkler için Çinliler'in doğuya saldırma tehlikesini bertaraf edemedi. İmparatorluk güçleri Gobi üzerinden Altay'a saldıramazlardı. Çünkü daha iyi atlara sahip olan Türkler bölgeyi onların elinden çekip almışlardı. Şimdi ise imparatorluk ordusunun büyük kısmı Çinliler'den teşekkül etmişti. Bu yüzden yürüyüşün hedefi Tatabılar'ın yaşadığı Batı Mançurya olarak belirlenmişti.

712'de 120 bin kişilik Çin ordusu üç tümene ayrılarak Tatabılar'a saldırdı, fakat hezîmete uğratıldı. Hücumun doğurduğu paniğe rağmen saldırganlardan "birkaç on bini" kılıçtan geçirilip, "iki general esir alındı." Tatabılar esirleri Türk hakanına teslim ettiler. O da onların kellesinin vurulmasını emretti. Fakat infaz gerçekleşmedi. Çünkü "saray pekçok problemle meşguldü ve geçici olarak sükûnete kavuşacağa benzemiyordu."⁷⁹

Kabiliyetsiz imparator Chung-tsung sevgili hanımı tarafından zehirlenmiş ve tahta Hsüan-tsung geçmişti. Türk kağanı düğünle pekiştirilmiş bir barış yapılması konusunda ultimatoma verdi. İmparatorluk yönetimi de barışa razıydı. Neticede prensin kızı prenses ünvaniyle hana verildi ve 714'de gelin "teveccüh şهادeti olarak gönderildi."⁸⁰

Türk savaş gücünün zirveye çıktığı dönemdi bu.

⁷⁹ Age., s. 272.

⁸⁰ Age., s. 311.

Fakat imparatorluğun başına gelen felaket bununla bitmedi. Tabîlârin başarısı Doğu Cungarya'daki küçük Ch'i-ch'ik Chung-hsien prensliği üzerinde tesirini göstermişti. 696'da başlayarak bu prenslik Güney Mançurya ve Kore'de Çin topraklarına saldırılar düzenlemiş ve nihayet topraklarının büyük kısmı orta ve güney-doğu Mançurya (Fu-yü ve Chao-hsien) ile Kore'de (Pien-kan) bulunan kendi devletini kurmuştu. İmparatorluk yönetimi sabık hizmetçisiyle barış akdetmeye mecbur kaldı ve yeni hükümdarlık Po-hai ismini aldı.

T'ang İmparatorluğu politik bir kriz yaşadıktan sonra yavaş yavaş Çin hükümdarlığına dönüştü.

Araplar'ın Hücumu

VII. Yüzyılın başlarında Mâverâünnehir'deki yoğun nüfuslu ve zengin Soğd prensliği kendini korumakta ciddi bir acizliğe düşmüştü. Gayet açıktı ki Araplar'ın zaferi erkeklerin ölümü, kadın ve çocukların esir edilerek köle pazarlarında satılmasıyla sonuçlanıyordu. Her kale kendi başına savunma yaptığı için tek tek elden çıkmıştı. İn-firak hareketleri bastırılıp, Soğdlular teşkilatlanamadığı için Türgişler Araplar'ı kovmayı başarmışlar ancak Soğdlular kendi müdafileri Türgişler'le de anlaşamamışlardı. Sadece 707'de kurtaranlarla kurtarılanlar arasındaki ittifak Araplar'ı Horasan'a çekilmeye mecbur etmişti. Ama 709'da bu ittifak yenilenmediği için Kuteybe tekrar Buha-ra'yı ele geçirmiş, Türgişler'in 710'da Türkler tarafından hezimete uğratılması Shou-mang, Nesef ve Keş'in Araplarca zaptı ve Talekan'ın itaat altına alınmasıyla sonuçlanmış, mamur şehirler yakılıp yıkılmış; halk kılıçtan geçirilmiş veya esir edilmiş, ganîmet malı altın ve ipek yüklü kervanlar Şam'a doğru yola çıkmıştı fakat Kuteybe daha fazlasını istiyordu.

711'de Harezmsâh'la Hamcurd hükümdarı arasındaki kavgaya karışan Kuteybe, Harezmsâh'ı tahta oturtup, onun yardımıyla Hamcurd'u hezimete uğrattı. Daha sonra zaptolunan Buhara, Nesef ve Harezmi halkını kullanarak Semerkand'a saldırdı. Semerkandlılar ümitsizce direndiler. Her iki tarafın zayıflığı hayli fazla oldu. Sonunda Araplar'a karşı direnemeyeceklerini anlayan Semerkandlılar Fergana İlşidleri'nden, Çaç prensinden, Türkler'den (herhalde bunlar Türgişler değildi) ve Çin İmparatorluğu'ndan yardım istediler. Türkler tarafından tarumar edilen Türgişler Semerkand'a nasıl bir yardım vere-

bilirlerdi? Hiç! Semerkand elçisi 713'de Ch'ang-an'a gelebildi. Fakat imparator kendisinin Türkler'e karşı orduya ihtiyacı olduğunu belirterek yardım talebini reddetti.⁸¹ Zaten yardım için geç de kalınmıştı. "Çaç prensi ve İhşidiler Semerkandlıların 'Eğer Araplar Soğd'u zaptederlerse sıra size gelecektir'"⁸² şeklindeki mektubu üzerine yardım için harekete geçtiler. Bu olayı öğrenen Kuteybe yardımcısı Süleyh Müslim'i onlara karşı gönderdi. Müslim Bekabad'da meydana gelen gece çatışmasında Çaç ve Ferganalıları mağlup etti ve böylece Semerkand da düştü.

712'de Kuteybe bol miktarda ganimet ve kalabalık bir esir kitleleriyle Merv'e döndü. 713'de geçen yılki katliamdan kurtulup dağlara çekilen Soğdluları ordu saflarına katıp Hocend, Fergana ve Çaç'a saldırdı. Hocend ve Fergana düştü fakat Çaç direndi. İmparatorluk tarafından buraya vali tayin edilen Bahadur-tudun isimli bir Türk Araplar'ı püskürtmeyi başardı.⁸³ Batı bölgesi guvernörünün ikametgahı Fergana vadisinde bulunduğu için burada Araplar'la Çinliler arasında bir çarpışma vukû bulmuş olabilir ama konuyla ilgili herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Muhtemelen her iki hasım birbirleriyle çatışmaya girmemeye özen göstermişlerdir.

715'de Kuteybe Doğu Türkistan'a girmeye hazırlandığı bir sırada Halife Velid'in ölüm haberi üzerine geri döndü. Yolda isyana niyetlenen kumandanlarından biri tarafından öldürüldü ve böylece bu fatihin devri kapandı.

Ancak bundan sonraki Arap saldırılarının durmasının Kuteybe'nin öldürülmüş olmasıyla bir alakası yoktur. Türk hakanlığının büyük kayıplar vermesi yüzünden kabiliyetli han Su-lu Türgiş devletini yeniden kurmak maksadıyla isyan etmişti. Keza Türkler'in baskısından kurtulup imparatorluk guvernörü de Fergana vadisinin doğusunda yeniden kontrolü sağladı. 715'de ise Batı Türkleri yani On Oklar'la birleşerek Araplar'ı ve Tibetliler'i Fergana'dan kovmayı başardı. Ancak 716'da Türgişler imparatorluk güçlerini bozguna uğrattınca 717'de Araplar ve Tibetliler yeniden Kaşkar'daki imparatorluk istihkamlarına saldırdılar.

81 Gafurov B. G. *Tarihi Muhtasari*, s. 99.

82 Bıçurin, *Sobraniye*, II/311.

83 Gaubil, *Abrégé*, p. 2.

Çin'de ise...

İmparatorluk sınırları Türkler, Araplar ve Tibetliler tarafından hallaç pamuğu gibi atıldıktan sonra şimdi de en büyük tehlike Çinli kadınlardan geliyordu. İmparator Chung-tsung'un başına buyruk hanımı imparatoriçe tehlikeli sabık rakibesi Wu-hou'ya karşı başarısız bir maceraya girişmişti. Kocasının kendisine karşı olan zaafından faydalanarak, onun baş hizmetçisini ayartmayı denediyse de, imparatorun durumu öğrenip, yakalanmaktan ve düşmanlığının ortaya çıkmasından korktuğu için rakibesi prenses Yang-lo ile işbirliği yapıp imparatoru zehirledi. Monarşistin ölümünü gizleyerek, tahttan feragat ile yerine oğlunu tayin ettiğini gösteren bir fermana onun sahte imzasını attılar.

İmparatoriçenin kendisini naibe olarak ilan ettiği şüphesiz ama bu defa evdeki hesap pazara uymayacaktı. Zehirlenen imparator Chung-tsung'un akrabalarından iyi eğitilmiş, başarılı kumandan, subaylar tarafından sevilen ve T'ang İmparatorluğu taraftarlarınc⁸⁴ saygı gösterilen Li Lung-ki seçme askerlerin başına geçip isyan ederek, saraya girdi. İki komplocunun kellesini kesip, kendi babası Jü-tsung'u tahta geçirdi (710).⁸⁵ Jü-tsung tahta bir türlü ısınamadığından 712'de, ölümünden sonra Hsüan-tsung ünvanı alan oğlu lehine koltuğundan feragat etti. T'ang İmparatorluğu yeniden toparlanmaya başlamıştı ama her elde ettiği zafer ona çok pahalıya malolmüştü.

Yeni imparatorun mütevazı davranışları ve ailesine bağlılığı hanedanın rakiplerinin sempatisini sağladı. Böylece kendisini zehirlemek isteyen teyzelerinin komplosunu kolayca bertaraf edebildi ve komplocular öldürüldü.

Daha sonra 714'te imparatoriçe Wu'ya destek veren Budizme karşı bir kanun çıkarıldı. Yaşlı ve hasta olanların dışındaki Budist bahşılar evlerine dönmeye yani normal vatandaş olmaya mecbur bırakıldılar fakat Buda'nın heykellerine tapınma yasaklandı.⁸⁶ Saraya karşı beslenen komplo niyetleri ortadan kalktı ve yönetim yavaş yavaş normale döndü. Birkaç yıl sonra ise T'ang İmparatorluğu ilk dö-

84 Mailla, *Histoire*, VI/201.

85 Cordier, *Histoire*, p. 453; Mailla, *Histoire*, VI/201.

86 Budizm Çin'de alt tabaka arasında yaygındı ve Konfüçyüst memur tabakası Budizmden nefret ediyordu. Onların nefreti Budizm ve Daoizm yasaklanınca Budist kitapların yakılmasına kadar vardı. (Bkz. Konrad N.I. *Naçalo Kitayskogo gumanizm*// CB. 1957, № 3, c. 78)

nemleri kadar güçlü hale geldi.⁸⁷ Onun bu durumu Tonyukuk tarafından kısa fakat manidar bir cümleyle şu şekilde anlatılmaktadır: “Gögün oğlu savaşçı; halkı tarafından destekleniyor ve yıllardır ürünü bol... Onlara dokunmak olmaz.”⁸⁸

Fakat batıda yeni bir tehlike belirmişti: Tibetliler Araplar'la ittifak akdetmiş, Kara Türgişler'in kumandanı Su-lu kendini han ilan etmişti.

500 yıldır devlet dini olarak uygulanan ve töre haline gelen Budizmin yasaklanması Kuça ve Karaşar sakinlerine ağır bir darbe indirmişti. Yerleşik bir dünya görüşünün devletin fermanıyla değiştirilmesi zordu ama emre itaatsizlik de, başarısızlığa mahkum bir isyan olarak addedilecekti. Fakat, Kuça'lılar oldukça kurnazca bir metodla bu işten yakalarını sıyırdılar. Bu konuyla ilgili bilgiyi Mug dağında ele geçirilen bir Soğd belgesinde (Belge A-9) buluyoruz: “Rivayete göre Kuçalılar ve “im” (muhtemelen Çin rivayetinde Yang olarak gösterilen Karaşar'ın eski ismi), bütün halk ve beyler ve tacirler ve işçiler ve 14000 bahşi Brahman inancına geçtiler.”⁸⁹

714 yılına ait⁹⁰ bu metnin muhtevasını tam olarak anlamak mümkün değil. Çünkü Brahmanizm kök budak salmış bir din değildir ve ona mensup olmak için kast azası olmak gerekir. Bu ise ancak kast sisteminde doğanlar için geçerlidir. Diğer yandan böyle bir değişiklik yani din değiştirme olayı gerçekten olmuş olsaydı, elbette ön T'ien-shan tarihinde iz bırakırdı. Aksine bilahere Karaşar ve Kuça halkının Budizmin salıkları olmaya devam ettiklerini görüyoruz. Kaldı ki Maniheizm ve Hristiyanlığın ancak kültür seviyesi yüksek belli bir grup arasında hayat bulduğu bu bölgede Brahmanizmin izine dahi rastlanmamıştır. Şu halde iş tamamen aksi yönde cereyan etmiş ve olay bir şayia ve rivayet olmaktan öte gidememiştir denilebilir. İmparatoriçenin fermanı Kuça'ya sınır muhafızlarıncı tebliğ edilmiş ama bu insanlar ince felsefe oyunlarına ayak uyduramamışlardır. Başka bir ifadeyle askerler emrin tebliğiyle ilgilenmiş, sonrasına bakmamışlardır. Budizmden başka herhangi bir dini izhar etmek yasaktı. Brahmanizm dogmaları ise ancak Budizmle alakası olan bir avuç üstad arasında revaç bulmuş ama sınır bölgelerine ulaşamamıştı. Dolayısıyla

87 Biçurin, *Sobraniye*, I/274; Julien, *Documents*, IV/460.

88 Livşits V.A. *Dva sogdiyskix dokumenta s gori Mug// ВДИ*. 1960. № 2, c. 79.

89 Age., s. 81.

90 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 442-444.

la Kuça ve Karaşarlılar imparatoriçenin fermanına zahiren boyun bükmüşler, batınen bildiklerini okumuşlardı. Kimse bunun aksini ispat edemez. Budizm Çin'de diğer rakip inançlarla mücadele halinde olduğu ve pek de nahoş ahvalde bulunduğu için bu yalana oralarda inanabilirler ama tek sarsılmaz dinî inancı Budizm olan Kuça'da böyle bir şey vaki olamazdı.

Fermanın yüzde yüz sıkı bir uygulamaya alınması ancak nahoş olaylara sebep olurdu ve mahallî Çin yönetimi için ise bir formalitenin yerine getirilmesi önemliydi...

XXIII

SARSINTI

Dönemeç Noktası

İmparatorluk bir yığın güçlüklerle karşılaşmasına rağmen yeni Hsüan-tsung Asya'da hegemonya mücadelesinden vazgeçmek zorunda kalmadı. Çünkü Kapagan-han bu konuda onun en büyük yardımcısıydı. Tipik bir Çin pragmatizmi ile "T'ang-shu" hanın şahsiyetindeki bu değişikliği şu şekilde açıklar: "... tebasına insana yaraşır şekilde davranmadı. Yaşlanınca öfkeli ve tutarsız biri oldu. Oymaklar onun bu tutumunu protesto edip, kendisinden uzaklaştılar."¹ Gerçekten de Kül-tegin'e karşı savaşılan Karluklar, Hu-lu-vu (Ç. Hu-vu) lar ve Shu-ni-shihler² 714 sonlarında imparatorluktan kendilerini himaye altına almasını istediler. Yedisu ve T'ien-shan civarındaki Batı Türkleri imparatorluk lehine hakanlığa isyan ettiler. Önce Tatabılar, sonra Kitanlar imparatorluk tarafına geçtiler.³ En kötüsü ise savaş yoluyla değil, kendi istekleriyle Türkler'e yaklaşan ve kitâbelerde hakanın "özel halkı" olarak gösterilen Uygurlar'ın isyan etmesiydi. Gobi, Yin-shan ve Altay'daki üç eyalet valisi de düşman tarafına geçmişti.

Türkler'in, imparatorluğun Cungarya (Bişbalık) daki destek noktasını yoketmek amacıyla başlattıkları savaş tam bir hezimetle sonuçlanmıştı.⁴ Bu hezimetle birlikte bir Türk beyi esir düşmüş; şehir

1 Biçurin, *Sobraniye*, II/272-273.

2 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 318; Julien, *Documents*, IV/455-456; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 221.

3 Biçurin, *Sobraniye*, I/365, 372

4 Julien, *Documents*, IV/454; Bilge-han kitabesi bu olayı tamamen değişik bir şekilde anlatmaktadır: "...Bişbalık'a karşı yürüdüm ve orada altı defa vuruştum. Onların savaşçılarını şiddetli bir hezimete uğrattım. Onun içinde ne kişiler var diye.. Yok olacak idi.. Çağırıp geldi..Bişbalık böylece kurtuldu." Bu açıklama fazla itimada şayan değildir. Çünkü yürüyüşün amacı düşmanın destek noktasını

surları önünde kellesi vurulmuş, diğer bir bey ise hana dönmeye cesaret edemeyerek Çin'e kaçmıştı. 715 başlarında hana sadık askerler kendilerini şiddetli bir isyan denizinin ortasında bulmuşlardı.

Ongin kitabelerinde durumun ciddiyeti hiçbir sapmaya gerek görülmeden anlatılıyor: "Tokuz-Oğuz beyleri yeniden düşmanımız oldular. Onlar güçlüydüler. Han kendini ruhaniliğe verdi. Zor durumda idik. Biz azı çoğu görmüşüz, saldıralım demiş. Fakat beyleri 'Askerimiz az' dermiş."⁵ En kötüsü ise hanın Çin'de elçi olarak bulunan üçüncü oğlunun ölmesiydi. Onun için özel bir cenaze töreni yapılmışsa da, fazla önem verilmemişti.

Aklımıza şöyle bir soru geliyor: Göçebelerin davranışlarındaki bu sert değişikliğin sebebi ne idi? Bir halkı isyana sevk etmek için genelde yabancı bir te'sir gereklidir ama görüldüğü kadarıyla steplerdeki hakanlık toprakları o kadar göze batan bir yer değildi. O halde dahili sebepler olup olmadığını araştıralım.

Çin kaynaklarının hakanın yaşlanınca çekilmez biri olup çıktığı şeklindeki tesbiti gerçekçi gözüküyor. Konuya en iyi yaklaşımı yine Orhon âbidelerinde buluyoruz. Orada da isyanların sebebi olarak halkların kendi menfaatleriyle "alçaklığı" birbirinden ayırdedemediği, bununla birlikte bütün tebaayı ve komşuları memnun edecek ideal bir devletin bulunmadığı kaydedilmektedir. Kitabenin yazarı Yollig-tegin'e göre en iyisi dört bir yanda yaşayan bütün halkları itaat altına almak; dizi olana diz çöktürmek, başı olana baş eğdirmektir. Ataları böyle yapmış, Kapagan-han da onlardan geri kalmamıştır. Onun döneminde Türk milletinin toprakları genişlemiş, Türkler yabancı ağılları işgal edip, zengin olmuşlardır. "Bu dönemde bizim kölelerimiz köle sahipleri oldular."⁶

İkinci hakanlık döneminde Türkler birinci hakanlık dönemine kıyasla askerî demokrasiye daha çok saygılıdırlar. Silah arkadaşları arasındaki hiyerarşik sistemde eşitliğe bakılmamış fakat dairenin di-

ortadan kaldırmaktı ve savaş sırasında Mogılân'ın hissi davranması beklene-
mezdi. Muhtemelen düşmanla altı defa savaşmış ve diğer kumandanlar mağlup
olurken o birliklerini kurtarmıştır.

5 Clauson G., *The Ongin inscription*. Maloff'un çevirisi biraz daha mükemmel.
"..son derece yorgun ve bitkindik. Şaşkın ve işe yaramaz haldeydik. Çoğunluk
karşısında azınlık durumundaydık. O, ben savaşacağım, dedi. Bu defa beyleri
korktuklarını ifade ederek, biz azız dediler." (Malov, *Pamâtniki*, 1959, s. 10).

6 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 36, 39.

şında kalanlar bunu bir demokrasi olarak değil soygunculuk şeklinde telakki etmişlerdir. Dolayısıyla bu tür toplum yapılarında hâkim zümre ile hâkimiyet altına alınanlar arasında daima muhalefet ve düşmanlık yer almıştır.

Ord. Prof. W.W. Barthold Türk toplumunun aristokrat mı, yoksa demokrat mı olduğu şeklinde bir soru ortaya atmıştı. Türk ordusunda “a-po ve tarhanlar” sıradan asker, beyler de kumandan olduğuna ve başka bir ayrıcalık bulunmadığına göre böyle bir soru yersizdir. Şu halde “halk” ve “asker” aynı şeyi ifade ediyorsa bu durumda aristokrasi ve demokrasiye yer yoktur. Ordu safları, Türk milletinin özel malı kabul edilen Tokuz-Oğuzlar’la doldurulmuş, diğer tebaa ise “il”i yani devleti teşkil etmiş ve hanın “kulları” olarak görülmüştür.⁷ Her ne kadar onların hürriyetleri yasaklanmamışsa da, varı yoğun da ellerinden alınmıştır. Tokuz-Oğuzlar’ın durumu iyi olmakla birlikte yine de böyle bir hayat onları sukût-u hayale uğratmıştır. Çünkü onlar hakanlık topraklarında gönüllü bir müttefik sıfatıyla kabileler konfederasyonu kurulacağı düşüncesindeydiler. Uygurlar, hür insanlar olarak sırf ganimetten pay almak için başkasının sancağı altında kahramanca vuruşmuşlar ama hiçbir zaman güçlü bir devlet kurmamışlar, buna tevessül de etmemişlerdi. Savaşlardan sonra elde edilen ganimetten Türkler’in onlara verdikleri pay hiçbir zaman memnunluk yaratmamış ve gösterdikleri itaate bile değmediği kanaatı uyandırmamıştı.

Görüldüğü gibi dil, kan, hayat tarzı ve ırk olarak aynı ortak değerleri paylaşan iki komşu kabile böylesine derin ayrılık hisleri içindeydiler. Bu yüzden Orta-Asya tarihi Türkler ve Uygurlar tarafından gâh o tarafa, gâh bu tarafa çekilip durmuştur.

Kül-tegin

Bilge Tonyukuk Türk ordusunun başına geçmek için oldukça yaşlıydı. 716 yılında yetmiş yaşındaydı.⁸ Bu yüzden hakanlığı kurtarma vazifesini Kül-tegin [Köl-tigin] üzerine aldı. Dört yıl (711-715) Karluklar’la savaşmış ve sadece 716’da mukaddes Tamağ dağında onları mağlup ederek hakanlığın itaati altına almıştı.⁹ Ancak o döneme

7 Biçurin, *Sobraniye*, I/276.

8 Age., s. 278.

9 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 47; 1959, s. 21.

kadar devlet isyancılar tarafından kuşatma altına alınmıştı ve Kül-tegin'in kabilesine giden yol üzerindeki Azlar'ın direnişiyle karşılaşmıştı. Azlar Kara Göl'de (Batı Moğolistan'daki Totoharanor Gölü) çarpışmaya girdilerse de yenildiler.

Kül-tegin yurda döndüğünde kabileler arası kavgalar zirveye çıkmıştı. Önce gazileriyle İzgiller'in üzerine yürüyen Kül-tegin onları öyle feci bir hezime uğrattı ki, bir daha İzgil ismi dahi anılmadı. Togu nehri¹⁰ sahillerinde Türkler Tokuz-Oğuzlar'la birinci defa çatışmaya girdiler. Fakat Kül-tegin elinden geleni yapmasına rağmen zafere ulaşamadı. Kuşgalak açıklarında Edizler (Ç. A-tie'ler) tamamen mağlup edilip, ezildiler. Daha sonra Bol.. önlerinde Tokuz-Oğuzlar'ın gönüllü milisleri bozguna uğratıldı. Ancak onlar Türklerin "il"i (el) oldukları için –âbidelere göre– itaat altına alınmışlardı ve Çuş dağı eteklerinde vukû bulan bir sonraki savaşta neredeyse Türk ordusunu mağlup edeceklerdi. Görünüşe göre Kül-tegin düşmanı bozdu ve takip ederek büyük kayıplar verdirdi. Muhtemelen bunlar Toñra kabillesi savaşçılarıydı. Bilahere Kül-tegin, Ezgenti-Kadaz açıklarında Tokuz-Oğuzlar'la yaptığı çarpışmayı kazandı fakat "şehre kadar varmadı."¹¹ Herhalde yeğenin elinde ettikleri başarılar hakani tedirgin etmişti ki Kadaz'ın fethiyle Alp Eletmiş görevlendirildi. Eletmiş görevini başarıyla yerine getirdi. "Sıradan askerler yakalanırken" beyler kaçmayı başardılar.¹² Kış bastırdığı için bu savaşla birlikte 715 çarpışmaları sona erdi.

716 yılında yeğenin kazandığı şöhreti kıskanan Kapagan-han bizzat Tokuz-Oğuzlar'ın üzerine yürüdü. Kül-tegin ise otağı, yani kadin ve çocukları korumak için kaldı.

Bu durum karşısında Karluklar¹³ Türkler'in iki cephede savaşmaya yetecek kadar atlarının olmadığı noktasından hareketle intikam

10 Tola nehri civarında. (Malov, *Pamâtniki*, 1959, s. 21).

11 Malov, *Pamâtniki*, s. 42. Kuşgalak, Bol..., Çuş Dağları ve Ezgenti Kadaz'ın yerleri tesbit edilememiştir.

12 Clauson G., *The Ongin inscription*, pp.188-189. 9. satırda km., "balika" (s. 182, metin) bulunmaktadır. Sayfa 186'daki haşiyede ikinci harfin d, üçüncüsünün ise l, s, i veya a olabileceği belirtilmektedir. Metinde 715-716'da Tokuz-Oğuzlar'a karşı verilen savaş anlatıldığına göre Kül-tegin kitabesiyle çakiştiği kolayca anlaşılır. 47. satırdaki Toğd, Kds= yani Kül-tegin'in son defa savaştığı şehri göstermektedir. Malov'da "Birçok şehre saldırdım, akınlar düzenledim, gele geçirdim." (1959, s.10)

13 Üç-Oğuzlar (Malov, 1959, s. 21). Krş. Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 258. Burada Karluklar üç kabile olarak gösterilmiştir ve onların saldırısının imparatorluk kumandanlarının talimatına uygun olarak gerçekleştiği belirtilmiştir.

vaktinin geldiği kanaatine vardılar. Esasî savaşı gücün doğuya gitmiş olmasından faydalanarak Altaylar'dan iki kol halinde saldırıya geçtiler. Bir kol Türkler'in dönüş yolunu tıkayacak, diğer kol ise otağı basacaktı. Fakat otağı, bir kez daha haklı şöhrete ulaşan Kül-tegin muhafaza ediyordu. Gayr-ı eşit şartlarda cereyan eden çatışmada Kül-tegin, ölüm veya köleliğe mahkum kadınları koruyarak “dokuz savaşıyı hançerleyerek öldürdü ve otağı teslim etmedi.” Bu arada Kapagan-han sahranın kuzey taraflarında âsi milisleri hezimete uğratmıştı. Geri kalan detaylar hakkında bir bilimiz yoktur.

Daha sonra sıra 716'da Tola'da mağlup edilen Bayırku kabilesine geldi. Ancak burada tarihî tesadüf biraz karışık. Zaferden sonra muhafızlarından uzak kalan han, dalgın bir şekilde orman yoluyla geri döner. Mağlup Bayırku askerleri ormanda saklanıyor olsalar gerek ki, tek başına gelen bir atlıyı görünce saldırıp öldürürler. Hanın kellesi Çin elçisine teslim edilir ve o da onu Ch'ang-an'a gönderir. Böylece hakanlık bünyesindeki âsilerle T'ang İmparatorluğu arasındaki ilişkiler ortaya çıkmış oluyor.¹⁴

Bu henüz bir şey değildi. 702-703'de imparatorluk tarafına geçmiş olan Uygur beyi aldığı direkt bir emirle “Mo-cho'ya karşı çıkar ve onu öldürür.”¹⁵ Ancak hanın ölümüne rağmen isyan yatışmaz ve imparatorluk sadece Mançurya'yı ele geçirebilirse de, Tarduş-şad Mogilân tarafından Çin ordusu Agu¹⁶ açıklarında iki defa mağlup edilir. Buna rağmen Mogilân dişe dokunur bir başarı elde edemez.¹⁷

Hanın ölümünden sonra tahta kimin geçeceği konusu gündeme geldi. Kapagan-han daha hayatta iken Küçük-han ünvanı alan büyük oğlunu halef tayin etmişti. Halbuki kadimki Türk töresine göre taht Tarduş-şad Mogilân'ın hakkıydı ve gerçekte Türk “mengü il”inin gerçek başbuğu kahraman Kül-tegin idi.

Kül-tegin insiyatifi ele alarak, askerî bir darbe gerçekleştirdi. Bizat kendisinin koruduğu otağa saldırdı. Ordudaki halefi Alp Eletmiş

14 T'ang-shu sarîh olarak Kapagan-han'ın ölümünden General Ta-wu Ho-ling-ch'üan'ın (Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 259) sorumlu olduğunu belirtiyor. Gençlik katilin ise Bayırku savaşısı Hsie-ch'i-lü (*Die Chinesischen*, p. 670) olduğu, ancak olayın Çinlilerce organize edildiği kaydedilmektedir.

15 Biçurin, *Sobraniye*, I/306. Biçurin T'ang-shu metninde bu kısımda bir atlama olduğunu kaydetmektedir. Kronolojide de bir hata var.

16 Tam yeri tesbit edilmemiştir.

17 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 40; 1959, s. 21. Buradan anlıyoruz ki Mançurya Çinliler'in hakimiyetinde kaldı ve 720'de Kitanlar ve Tatabılar Türkler'e karşı savaştılar.

isyancılar safında yer aldığından darbe başarıya ulaştı.¹⁸ Küçük-han'-dan başka Kapagan-han'ın vezirleri de öldürüldü. Hanın çocuklarından sadece A-shih-te Mi-mi isminde biriyle evli olan 17 yaşındaki kızı ve muhtemelen o sırada Çin'de bulunan oğlu Mo-tegin sağ kurtuldular. Kocasını kaybeden prenses Çin'e kaçarak kurtulmuş, tekrar saray hizmetine alınmış ancak kısa süre sonra kardeşinin evine geçerek orada ölmüştür. Prensesin kardeşi başlangıçta imparatorluk ordusunda hizmet etmiş fakat daha sonra onun ismine tarihî kaynaklarda rastlanmamıştır. Böylece Kapagan-han'ın nesli tükenmiştir.¹⁹

Eski Türk töresini bozmayan Kül-tegin han ünvanı dahi almayıp, ağabeyini Bilge-han titülü ile tahta geçirdi.²⁰ Bilge-han bu makamın adamı olmadığını farketmişti. Dolayısıyla bir süre sonra kardeşinin elinde kukla olup çıktı. Böylece onu başkumandan yani hakanlığın gerçek yöneticisi olarak tayin etti. Yeni hanı kontrol altında tutmak için eski devlet erkanından sadece Bilge Tonyukuk sağ bırakılmıştı.

Temizlik yukarda olup bitmiş, halk ise şaşkın bakakalmıştı. "*Ben hakan olduğumda imdi ölüme mahkummuş gibi üzgün olan Türk halkı ve beyler yukarıya [tahta] huzurlu nazarlarla baktılar.*"²¹ Muhtemelen birçoğu, öldürülen veliaht konusunda kardeşini suçlu görüyordu fakat merhametli bir intikamı tercih etmişlerdi. Bir süre Tonyukuk da görevinden uzaklaştırıldı. Fakat halk ona karşı saygı duyduğu ve kendisinden çekinildiği için²² 718 veya 719'da han onun "boyla baga-tarhan"lık ünvanıyla, vezîr-i azamlık rütbesini tekrar iade etti. Böylece bütün hakanlık topraklarında Çin kültürü ve T'ang siyasi hükümlerine karşı bir mücadele dönemi başladı. T'ang İmparatorluğu da bu durumda Türkler'le barış içinde yaşayamayacağını anladi.

Bilge-han tahta oturduktan sonra hemen imparatorluğa barış teklif etti. İmparatorluk bu teklifi seve seve kabul etmekle birlikte, savaş durumunu muhafaza etti. Çin kaynakları kuzey ordularının başarıları karşısında utanç içinde susmayı tercih ediyorlar. Daha sonra av bölgesi kendilerine dar gelen Batı Türkleri isyan ettiler ve batı guvernörü Chang Ch'i-yün'ü²³ esir aldılar. Çinli yardımcılarını yalvar yakar güçlkle kurtardılar onu.

18 Clauson G., *The Ongin inscription*, p. 189; Malov, *Pamâtniki*, 1959, s. 10.

19 Pelliot P., *La fille de Mo-tcho qaghan et ses rapports avec Kultegin*. Leiden, 1912.

20 Bıçurin, *Sobraniye*, I/306.

21 Malov, *Pamâtniki*, 1959, s. 20.

22 Agy.

23 Julien, *Documents*, pp. 458, 460.

Hakanlıktaki yeni yönetim rahat bir nefes almış ve önceki hakanın ölümü beklenmedik bir kurtuluş vesilesi olmuştu. Kapaganhan'ın katı politikası T'ie-le kabileleri için bir felaket olmuştu. Türklerle girdikleri savaşlarda yedikleri bozgunlar sonucunda çoğu güneye kaçıp Çin'in tebaalığına geçmişti. Ancak hakanlıkta bir darbe gerçekleştiğini öğrenince yeni efendilerini terkederek kabiledaşlarına dönmeye başladılar. Çin tarihî kaynakları, Tonyukuk döneminde kendi saflarına geçen göçebelerin, Bilge-han'ın uyguladığı yeni politika sebebiyle tekrar eski saflarına dönmelerini ters bir akıntı olarak açıklamaktadırlar.²⁴

Öyle veya böyle Tölesler'in geri dönüşü hakanlığın gücünü artırırken, imparatorluk diplomasisinin elde ettiği başarıları da gölgeledi. İmparatorluk kuvvetlerinin yapacağı tek şey galiba sönen savaş ateşini yeniden yakmaktır.

Ne var ki 714'te Tibetliler saldırıya geçip, Nan-shan ve Alashan yaylalarındaki devletin yılmalarını gasp ettiklerinden bu mümkün olmadı. İkinci Tibet saldırısı imparatorluğu Ho-hsi'deki düzenli güçlerini çekip düşmana saldırıda kullanmaya mecbur bırakmıştı. Tibetliler mağlup olarak dağlara çekildiler. Çinliler'in kayıpları daha çok olduysa da, önceden Tibetlilerce çeyiz olarak verilen bir miktar toprak işgal edilmek suretiyle, Huang-ho sahilleri yeni sınır olarak belirlendi ve 718'e kadar bütün Tibet saldırıları püskürtüldü.²⁵ Bu arada rahat bir nefes alan Türkler, önlerine çıkan fırsattan yararlanmaya giriştiler.

Bilge-han hiç zaman yitirmeden, bir taraftan "kendi topraklarını terkederek Tabgaçlar'a teslim olan" Tokuz-Oğuzlar'a çağrıda bulundu. Onları Tabgaç hanın saldırı için kullandığını, Tabgaçlar'ın güneyinde nam ve şöretlerinin yokolduğu²⁶ konusunda uyardı. Ayrıca geri dönmeleri halinde vaktiyle han amcasını terkedip gitmiş olmalarından dolayı herhangi bir ceza vermeyeceğini açıkladı.

Diğer taraftan, steplerde kalan ve direnmeyi sürdüren Uygurlar'ın üzerine bütün gücüyle yüklendi.²⁷ Selenge'ye kadar uzanarak,

24 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 321-22.

25 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, I/159-160.

26 Malov, *Pamätniki*, 1959, s. 22.

27 Türkler'in itaat altına aldıkları halkın Tokuz-Oğuzlar, karşı çıkanların ise Uygurlar şeklinde gösterilmesi dikkat çekicidir. Muhtemelen aynı halkın iki değişik isimle zikredilmesi bu semantik nüansın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Uygurlar'ı sürüp, Hamar-daban taygalarına çekilmeye mecbur bıraktı. Uygur yilkıları isyanlar sırasında atlarını kaybeden Türk savaşçıları tarafından ganimet olarak alındı. Yedi Uygur kabilesi esir alınarak, Türk hakanının "kulları" arasına dahil edildi. Uygur ilteberi yüz atlısıyla birlikte doğuya kaçmayı başardı.

Saldırı temposunu muhafaza eden Bilge-han Kingan'a uzanıp, Tatabılar'ı hezimete uğrattı. Bu yürüyüş sonunda yine yüzlerce at ölmüşse de, Türk ordusu hareketlilik ve performans kazanmış oldu. Fakat Türk tudunu Yaştar'ın Karluklar'ı tarumar ettiği batıda daha gerçekçi başarılar elde edildi. Kuzey Cungarya Türkler'in eline geçmiş gibi görünüyordu ve 717'de bozkırlar yeniden Türk hakanının ayakları altına serilmişti.

Tereddüt

Tahtı ele geçirip, devleti yeniden tanzim ettikten sonra Bilge-han ne kendi mütevazi zekası, ne de kendini tehlikeden sakınmayan kardeşinin zekasıyla halledemeyeceği problemlerle karşı karşıya gelmişti: Bundan sonra ne yapılabilirdi? Uygurlar'ı tebaalığa aldıktan sonra yeni savaşlara girilebilirdi ama arka tarafta tekrar güçlenmiş Türgişler duruyordu. Bu yüzden ordayı sağlamlaştırıp, savunma hattını güçlendirmek daha pratik görünüyordu. 714'te çıkan fermanndan sonra T'ang yönetimine düşman kesilen Budistlerin hâmilliğini yapmak suretiyle müdafaa hattının güçlendirilmesi düşünüldü. Sürgünden geri çağrılan Tonyukuk her iki planı da reddetti. Çin'de "son yıllarda mahsul iyi olduğundan halkın devletle bütünlük halinde bulunması"²⁸ sebebiyle saldırıya geçmenin perspektif bir tarafı yoktu. Ordanın çevresini surla çevirip, Buda tapınaklarını silahlandırmak da felaketle sonuçlanabilirdi. Çünkü Budizm insanlara mülaimlik ve hümanizm aşılarken, savaş kabiliyetlerini ve gücü ortadan kaldırıyordu.²⁹ Bu durumda Budizmi desteklemek T'ang İmparatorluğu'nun saldırısına çanak tutmak demekti ki, Tonyukuk'a göre bunun zamanı değildi.

Böylece her iki planı da reddeden Tonyukuk handan barış yapmasını istedi. Fakat imparatorluk yönetimi hanın sadece vakit kazan-

28 Biçurin, *Sobraniye*, I/274; Julien, *Documents*, pp.460-461.

29 Konrad, N.I. *Naçalo kitayskogo gumanizma*.

mak istediği düşüncesine kapıldı. Bu durum gerçek ahvalin hangi noktada olduğunu bize göstermektedir.

Gerçekte üç güçlü kişinin –Bilge-han, Kül-tegin ve Tonyukuk– misyonu, T'ang İmparatorluğu'nu Çin hükümdarlığı haline getirecek ve imparatorluğun Çinli tebaasıyla girdiği mücadelede sırtını dayadığı göçebeleri hanedandan koparacak bir hakanlık tesis etmektir. Ama daha önce de gördüğümüz gibi bu sonuncular en az hanedandan düşmanları kadar acımasız ve katı idiler. Bozkır, Çin için olduğu kadar, T'ang İmparatorluğu için de gerekiyordu. Dolayısıyla barış kapısı kapalı olduğuna göre Tonyukuk kalabalık düşmanına karşı yeni bir mücadele yolu bulmalıydı. Ve sonunda şu çıkış yolunu buldu: Prensip olarak yakın dönemde Türkler aktif müdafaaya çekilecek, ama Çin'e karşı mücadelesini ideolojik ve politik yönden sürdürecekti.

Bu program politik seyirde ince bir değişiklik demektir. Moçur kendini Çin halkının değil, yönetimin düşmanı olarak göstermek istemiş, bu yüzden barış akdedip kültürel yakınlaşmayı tesis maksadıyla oğlunu Çin'e göndermişti. Hatta Budizmi İmparatoriçe Wu desteklediği için oğluna anti-budist gruplarla dostluk kurmasını dahi tenbihlemişti. Öyle görünüyor ki yeni hanın, düşmanımın düşmanı dostumdur prensibinden hareketle güçlü Budist toplumunu desteklemek için haklı sebepleri vardı. Fakat o bunu yapmadığı gibi, Tonyukuk dahi politik davranışlarında veya planlarında birtakım değişiklikler yapmaya mecbur kaldı. Problem, herhangi bir savaş halinde, çarpışmaların seyrini değiştirecek olan Uygurlar'ın nasıl bir tavır takınacakları noktasındaydı. Onlar bütün Çinliler'i menfur bulduklarından imparatorluk sınırlarından kaçmışlardı. Budizm ise bu dönemde T'ang hanedanının yeni politikasıyla uyuşum içinde olduğundan Çin muhalefetiyle kenetlenmişti. Bu yüzden, şayet, Türk hakanı Budistleri desteklerse Çin aleyhtarı göçebeler nezdindeki itibar ve desteğini kaybetmek zorunda kalacaktı. Bu yüzden Kutlug –esasen Yollıg-tegin tarafından formüle edilen– Çin aleyhtarı programı uygulamayı uygun gördü. Yollıg-tegin'in görüşüne göre –Tonyukuk'un da belirttiği gibi– hediyeler ve para ile satın almalar Türk yiğitlerini mülahim ve hümanist yapmıştı. Bu yüzden Türkler Buda ve Lao-tse bahşıklarını kovmaya başlamışlardı.³⁰

30 Biçurin, *Sobraniye*, I/274.

Böylece zaferler kazanarak düşmanı barışa mecbur etme programı uygulanmaya alındı. Yani Türkler'in hedefi ancak çetin savaşlardan sonra bir barış anlaşması sağlamaktı.

Tonyukuk

İmparatorluk 717 yılında yine en akıllıca yolun Türkler arasında bir iç savaş çıkartmak olduğu kanaatine varmış, fakat vukû bulan başka olaylar yüzünden buna fırsat bulamamıştı. 716 yılında batıda güçlenen Türgişler, kumandanları Su-lu idaresinde açıkça imparatorluğa karşı cephe almışlardı. Bu düşmanlığın sebebi ise, imparatorluğun Batı ucundaki Türgişler'in hâkimiyet altına almak istedikleri Açına prenslerini yani kanunî Türk hanlarını kendi temsilcileri olarak kabul etmesiydi. A-shih-na Hien Çin'den destek istemiş fakat eli boş dönmüştü. Çünkü imparatorluk Su-lu ile anlaşmak istemiş ve onu başkumandan olarak tanıyarak prenslik titülü vermeyi teklif etmek maksadıyla bir elçi dahi göndermişti. Ama daha elçi yavaş yavaş yol alırken, bundan habersiz bulunan Su-lu, böyle bir kargaşadan yararlanmak amacıyla askerî üstünlük kazanmaya çalışıyordu.³¹ Kuça genel valisinin yardımcısı Karluklar'ı Türgişler'e karşı kışkırtarak, A-shih-na Hien'le birlikte Su-lu'ya saldırdıysa da, ne başkente ulaşabildi, ne de başarı kazanabildi. Hien, Ch'ang-an'a geçip, orada öldü. 717'de Su-lu Ch'ang-an'a bir elçi göndererek, barış yapılması teklifinde bulundu. Ona 719'da Chung-shung-han yani güvenilir, sözüne itimad edilir han ünvanı verildiyse de bu rütbe işletilmeye konulmadan Araplar'ın saldırısı Türgişler'in elini kolunu bağladı ve onları imparatorluk için tehlike olmaktan çıkardı.

Diğer bir düşman doğuda meydana çıktı. Kitan kumandanlarından Kê-t'u-kan Çin'in yerleştirmiş olduğu prensi öldürdü. 718'de kendisini cezalandırmak için gönderilen bir Çin-Tatabı birliğini de hezimete uğrattı. Bu olayın yarasını sarmak için bir yıl uğraşmak zorunda kalan imparatorluk ordusu ancak 720'de Türk Hakanlığı'na karşı saldırıya geçme imkanını yakalayabildi.

31 Biçurin'in çevirisinde bir bulanıklık var ve bu gayr-ı vuzuhiyet müfessir tarafından da farkedilmemiş. Su-lu'nun kuşatma altına aldığı Ta-shihler'in P'o-huan şehri ne demek? (*Sobranie*, I/295). Halbuki Chavannes (*Documents*, p. 284, n. 2) bunun Ak-su olabileceğini tahmin etmektedir.

Çinli diplomatlar Cungarya'nın güney batısında yaşayan Basmallar'ı Türkler'e karşı kıskırtmayı başardılar.³² Esasen Basmallar Büyük Türk Hakanlığı'nın bâkiyeleri idiler ve Açına sülalesinden gelen prensler tarafından yönetiliyorlardı.³³

Ch'ang-an'da hazırlanan plana göre Kitanlar, Tatabılar ve Basmallar ayrı ayrı yollardan yola çıkacak fakat aynı anda Bilge-han'ın ordasına hücum ederek, onu ele geçireceklerdi. Öncü birliklerini takviye için 300 bin kişilik bir imparatorluk ordusu da yola çıkarılmıştı. Kuvvetlerin Mançurya ve Kazakistan'da ikiye taksim edilmesi akıllıca bir strateji olmadığı için bu planın başarıya ulaşması imkansız görünüyordu. Ayrıca sadece göçebe prensleri değil, imparatorluk generalleri arasında da bir uyuşum yoktu.³⁴ Bunu çok iyi bilen Tonyukuk hakana sakin olmasını tavsiye ederek, düşman harekete geçmeden üç gün önce kuzeye yönelip beklemeyi, Çinliler henüz yemeklerini yiyip bitirmeden kendilerinin geri döneceklerini belirtti. Fakat başka bir şey oldu: Türk ordasına müttefiklerinden önce gelip, diğerlerinin geciktiğini gören Basmallar ileri atıldılar. Türkler Tonyukuk'un tavsiyesiyle onları oyalayıp, atlarının yorulmasını, süvarilerin bitkinleşmesini beklediler. Bir yandan da cebrî bir yürüyüşle P'eit'ing-Beşbalık'a yönelip âni bir saldırı ile şehri ele geçirdiler. Bozulan Basmallar saldırı üssü olarak kullandıkları Bişbalık'a sığınmak istediler fakat orada dinlenip, iase temin edeceklerini umarken düşmanı karşılarında buldular. Başkentlerinin surları önünde kuşatma altına alınan Basmallar teslim oldular ve böylece kampanya başarısızlıkla sonuçlandı.

Fakat Türkler bununla yetinmediler. Cungarya'dan Kan-su'ya geçerek Çin ordusunun arkasında beliriverdiler. En dayanıklı Çin şehirlerinden Hang-chou, Yüan-chou ve diğerleri yağmalandı. Liang-chou kumandanı Yang King-shu Töles kabilelerinden Ch'i-piler'le³⁵ birleşerek düşmana darbe indirmek üzere kaleden çıktı. Türkler savaşı kabul ettiler. İmparatorluk ordusunda Ch'i-pi piyadeleri iyi idi fakat Türkler'de de mızraklı süvariler mükemmeldi. Dondurucu bir soğuk vardı ve Çin okçuları donmuş parmaklarıyla yaylarını kullanamadılar. Tabii bu durumda Türk süvarilerince tepelenmeleri son derece kolay oldu. Türkler'in elde ettiği zafer haberleri kısa zamanda

32 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 256.

33 Biçurin, *Sobraniye*, I/347.

34 Age., s. 274.

35 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 259.

steplerde duyulunca isyan eden göçebeler yeniden Türk hakanının kurtbaşı sancağı karşısında baş eğdiler.

Şimdi sıra Kitanlar'a gelmişti. Türkler 721 kışında Kitanlar'ın üzerine yürüdüler. Bilge-han'ın kitabesinde bu olayla ilgili bir detaya rastlanmadığına göre Kitanlar'ı yenmek Türkler için önemsiz bir olay addedilmiş olmalı. Fakat 722'de Türkler Tatabılar'a saldırıp öyle bir dehşet saçtılar ki, esir alınan kadınlar dahi kılıçtan geçirildi.³⁶ Bu olaydan sonra T'ang İmparatorluğu'nun steplerde müttefikleri kalmadığı gibi, kendisinin de savaşı sürdürecektir ahvalde olmadığı kesinlik kazandı.

Zaferin Yankıları

Beşbalık zaferi Hoyto-Tamir³⁷ küçük kitabesinde tasvir edilmektedir: "Maymun yılının yedinci ayında (720)³⁸ yirmi...Tabgaçlar'a³⁹ (imparatorluk güçlerine) yürüdüm. (Aynı yılın) dokuzuncu ayında Koşular'ın karabaşlarını ezdim. Sonbaharda Tabgaçlar'a (bastırıp geldim)²⁶². Askerlerle gittim.⁴⁰ Teñri yarlıkasın... (Türkler) savaşta ölmesinler!"⁴¹ Muhtemelen bu bitik, savaşta ölen bazı Türk beyleri namından dikilmiştir ve milliyetçilik duygularıyla Türk ordusuna başarılar dileyip, moral vermeyi amaçlamaktadır.

Bu satırlar Bişbalık operasyonunu metheden diğer bir kitabeyle aynı tasviri yansıtmaktadır.⁴² Diğer kitabelerdeki tasvirin mahiyeti şu şekildedir:

36 Malov, *Pamätniki*, 1959, s. 22.

37 Radloff W., *Die altturkischen*, p. 268.

38 Jt. ncal - yanlışlıkla im funf ten Monate şeklinde çevrilmiş.

39 Bu kelimeyi tahlil etmek mümkün olmamıştır. Ancak son harflerini Moğolca çoğul eki olarak kabul edersek Orhon metinlerinde bey ünvanları olarak kullanılan yapıya uygun düşmektedir. Bu durumda şöyle bir genel mana çıkarabiliriz: Bazı [subaylar veya üst düzey memurlar] imparatorluğun hükümranlılığı altına girdiler. Maloff'da ise bu ibare "Sen Babıçağ'ın üstüne yürüdün" şeklinde. Bu durumda kitabenin kime hitap ettiği açıklık kazanmıyor. (Malov, *Pamätniki*, 1959, s. 53).

40 Qsoj- Radloff'ta tercümesiz bırakılmış. Bunun Nuşibi ittifakından Koşu (K'o-shu) kabilesi olduğu düşünülebilir. (Bkz. Biçurin, *Sobranie*, I/289; Chavannes, *Documents*, pp. 35, 66). Koşu kabilesi, bünyesinde kırk oymağı barındıran Basmallar'ın arasında yer almaktaydı. (Grimaylo, *Zapadnaya*, s. 256) Daha sonraki yıllarda bağımsız bir birim olarak K'o-shu kabilesinin ismine rastlanmıyor. Maloff'da ise : Kuşu'da [üzerinde?] köleleri ezdim..şeklinde. Buna göre Kuşu kelimesini bir tebaa olarak değil, toponim şeklinde anlamak gerekir.

41 Maloff'un teklifi. Age., s. 54.

42 Maloff'da : Savaşlara gitmesinler şeklinde. Tercümede biraz zorlama var ve kitabenin ilk satırlarıyla uyusmuyor.

"Maymun yılının dokuzuncu ayında Bişbalık taygalarına vardık.Kutlu yiğit zor durumda;⁴³ onun askeri muhasarada. Orada mutlu erkek olsun!"⁴⁴

Burada diktin yazımından önce yaşanan moral bozukluğu anlatılmak isteniyor. Çünkü Bişbalık operasyonu bir felaket olmuştur. Bu metin, kale surları arkasında dinleneceğini ve yiyecek bulacağını zanneden fakat kuşatma altında kalan bir Basmal tarafından yazılmış olmalı. Muhtemelen bu kişi ordu kumandanı değildi. Çünkü son cümle kumandanın asker toplayarak mutlu olması temennisinde bulunuyor, ki bu, yazarın da kuşatma altında kaldığını gösteriyor. Ama şans bir kere Basmallar'dan yüz çevirmiştir ve görüldüğü kadarıyla diktin yazarı da esir düşmüştür. Bu dikt hem tarihî bir belge, hem de kültür kalıtı olmak cihetinden enteresandır.

Bir kere bu ölçülü ve kafiyeli ilk Türk şiiri sayılabilir. Hece sayısı 4, 5, 8'dir.⁴⁵ Üç satır bir kıta teşkil ediyor. Ancak birinci satırı okuyuşta nefes fazla geldiği için ikincisiyle birleştirip, sekiz heceli olarak okumak daha doğru olacaktır. Çünkü iç kafiye de buna uygundur. Yahut bir kıtayı bir beyitmiş gibi düşünmek gerekir.

Bu ölçü günümüze kadar Tatar folklarında korunmuştur. Mese-la:

Attım karga
Taştı karga
Karga taşte ak karga..⁴⁶

43 Radloff W., *Die altturkischen*, p. 261-262.

44 "Yük" kelimesi üzüntü, ağırlık, zorluk manasına geldiği gibi (Ruşcadaki vyuk-yük, ağırlık kelimesi de oradan gelmektedir) dağ tepesi manasına da gelir. Buna göre Basmal kumandanının savaşı bırakıp dağa kaçtığı da söylenebilir. Metni her iki şekilde anlamak mümkün.

45 Maloffun detay çevirileri mükemmel. (1959, s.48) ise de, prensipte diğer çevirilerden çok farklı değil.

46 Görüldüğü kadarıyla ikinci kıtayı anlam yönünden ele aldığımızda düşmüş bulunan 4 ve 5. satırlar günümüz Rus şiirinde olduğu gibi bir ilave yapılmaya ihtiyaç duymaktadır. Bu beyitler Orhon yazıtlarıyla aynı döneme aittir ki F. Korş son satırlarda üst satırlarla uyumluluk arzetmeyen bir veya muhtemelen iki kafiye tesbit etmektedir. (Korş F. Y. *Drevneyşiy narodnyy stix türetskix plemen*, SPb., s. 1-2). Son tesbitler oldukça doğrudur ama bunlar Orhon metinlerini incelediğimiz zaman onun manzum değil, uyumlu bir nesir halinde olduğunu görmemizi engellemez. Igor Destanı sözleri de böyle bir nesir diline sahip ama Gogol'un nesri daha kafiyeli. Şu halde kafiyeli nesirlerin mevcüdiyeti Türkler'in heyecanlı ritmik nutka yani şiire yabancı olmadıklarını göstermektedir. Hoyto Tamir yazıtı Korş'un tahminini teyid etmektedir. Stebleva V. V. 1965'de

Ses uyuşumu mükemmel. Kafiye uyuşumu: a, a, a, b, b, c'dir. Dikite son satır kendi arasında iki mısraya bölünmüştür ki, manzum kompozisyon cihetinden doğrudur. Birinci mısra giriş, ikinci mısra gelişme (tez/antitez); son mısra ise göndermedir ve “olsun” unsuru taşıyarak kurtuluş temennisi içerir ki, olağanüstü güçlerden medet beklenmektedir.

Bu tarz kafiyeli kısa şiir orta asırlarda daha önce sadece Arap şiirinde vardır.⁴⁷ Elimizdeki belgeler Orta-Asya'da Araplar'la temasa geçen Türkler'in bu tarzı onlardan mı aldıkları, yoksa daha önceden mevcut muydu şeklindeki bir soruyu aydınlatmaya yetmiyor. Öyle veya böyle, halk ozanları VIII. Yüzyılın ortalarında eski Türkler'in keçe çadırlarında misafir olmuşlardır.

Bilge-han

Kazanılan zaferler iç ve dış düşmanları yatıştırmış, ülke huzura kavuşmuştu. Ancak dış düşmanları cezalandırmak için ne kadar sefere çıkmışsa, içerde de o kadar politik değişiklikler husûle gelmişti. Bilge-han şöyle yazıyor: “Ben hiç bir zaman zengin bir halka hakan olmadım. Ben, karnı aç, üstü çıplak, düşkün ve sefil bir halka hakan oldum.”⁴⁸ Herhalde Kengu-Tarman steplerinden Kadirkan taygalarına (Kingan) kadar saçılmış olan Türk çobanları bozkır isyancılarının ilk kurbanları olmuşlardı. Kendileri kurtulup ordaya sığınmış olsalar bile sürüleri düşmanlarının eline geçmişti.

Kül-tegin otağı bastığında Kapagan-han'ın bütün taraftar ve vezirlerini, özellikle de Tokuz-Oğuzlar'a kötü davrananları kılıçtan geçirmişti. Çünkü bunlar Kapagan-han'ı yanlış yönlendirerek isyanlara sebep olmuşlardı. Bilge-han halka karşı davranışlarda değişiklikler yaptığını belirterek şöyle diyor: “Halkımızı su ve ateş (gibi birbirine düşman) kılmadım.” Yani onları birbiriyle uyuşum içinde yaşattım.

yayınladığı “Altıncı Onüçüncü Yüzyıllar Arası Türk Şiiri” isimli monografisinde Kül-tegin ve Tonyukuk diktilerinin beyitler halinde yazıldığını ve kahramanlık poemaları olduğunu ileri sürmektedir. Bütün bunlara rağmen biz, diktilerin şiirsel bir özelliğe sahip olmadığı görüşünü ileri süren Şçerbak'la aynı fikri paylaşıyor ve manzum bir eserde mutlaka bulunması gereken kafiye uyumunu diktelerde hissedemediğimizi kaydediyoruz. (Şçerbak A.M. *Sootneşeniye al-literatsii i ritmi v türskom stixoslojenii*// Народы Азии и Африки, 1961, № 2, c.145)

47 M. Salaheddinoff'un açıklaması.

48 Kračovskiy I. Yu. *Arabskaya poezziya*// Izbrannye sochineniya M.-L., 1956, T. 11, s. 250.

“İline ve kağanına sadık olanlara iyi davrandım. Dört bir bucakta yaşayan halkı barışa mecbur ettim ve onları düşman kılmadım. (Bu yüzden) onların hepsi bana itaat ettiler.”⁴⁹

Alınan tedbirlerin neticeleri kısa sürede kendini gösterdi. Bilge-han'ı dış seferler konusunda eli kolu bağlı hale getiren iç isyanlar genel afklar sonunda derhal yatıştı.

Bilge-han iç problemleri bu şekilde başarıyla halletmişti. Birçok Türk 716 darbesi esnasında devletin vezirleri tarafından kıyımaya uğratılmış ve bunlar “ateş püskürmeye başlamışlardı.”⁵⁰ Bilge-han Tonyukuk'u tekrar göreve çağırmakla küskün beylerden kurtulmuştu. Fakat buna karşılık “ölü halkı diriltti, çıplak ayaklarını giydirdi; fakir halkı zengin etti, az halkı çoğalttı.”⁵¹ Onun elde edilen ganimetlerin dağıtımını sırasında oldukça cömert davrandığını da burada kaydetmek gerekir. Üst rütbeli kişilere geniş suyrkallar vererek onları otağın hizmetine bağlamış, yani cömertliği ile muhalif unsurları yokedip, kendi tahtını ve ordasını güçlendirmişti.

Diğer yandan Bilge-han kararlı bir şekilde devletin dış politikasında da değişiklik yaparak imparatorlukla barış sürecine girdi. İhtişamlı zaferlerden sonra imparatora elçi göndererek “oğulun atasını saydığı gibi göğün oğluna saygı göstereceği vaadinde bulundu. İmparator da seve seve buna razı oldu.”⁵² Bu bir siyasetti. Çünkü böyle bir itaat hana hiçbir şey kaybettirmedi ve aksine huzurlu bir yönetim sağladı. Bu sözde itaatle imparator kendini güya bozkırın hâkimi gibi gördü ve prestijini korudu. Ama bir Türk rehin alması gerekirdi. Hassa ordusunda görev yapması için erkân-ı devletten birinin gönderilmesini talep etti. Bu, bütün göçebe tebaaların yaptığı gibi imparatora askerî itaati sembolize edecekti.

Son teklif 722'de, T'ai-shan dağında bizzat imparatorun yöneteceği geleneksel kurban takdim merasimi için Bilge-han, Kül-tegin ve Tonyukuk'un Çin'e davet edilmesiyle noktalandı. Maksatları hanı ve yardımcılarını rehin alarak alıkoyup, diğer davetlilerle birlikte imparatora fiilî itaati sağlamaktı.⁵³ Bilge-han bu talebe prensesin kendisine verilmesi isteğiyle karşılık gösterdi. İmparator bu teklifi hakanlı-

49 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 39.

50 Age., s. 40.

51 Malov, *Pamâtniki*, 1954.

52 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 40.

53 Bıçurin, *Sobraniye*, I/275.

ğın, yani güçsüzün resmî olarak tanınması manasına geldiği düşüncesiyle reddetti. Han bu olayı içine atıp, her yıl devlet erkanından birini Ch'ang-an'a "hizmet etmeye" gönderdi. Her ne kadar barış sağlanmamışsa da sükûnet temin edilmişti.

En nihayet Bilge-han mahallî problemlerin hallinde de tavizler verdi. Her ne kadar abartılı olarak "Tufan (Tibet hükümdarlığı) itten türemiştir; Kitanlar ve Hi'ler benim kulum ve tebaamdır"⁵⁴; "Türkiş hanı küçük bir han ve Türklerin vassalıdır"⁵⁵ deniliyorsa da, (ancak burada Bilge-han'ın kızını anlı şanlı bir merasimle⁵⁶ Türkiş hanına verdiğini, onun da kızını yine anlı şanlı bir merasimle oğluna aldığını nazarda tutmak gerekir)⁵⁷ Bilge-han, Tibetliler'in taşkınlıklar yaptığı T'ien-shan'ın güneyinde herhangi bir toprak elde etmek yahut Yedisu'yu kendine bağlamak için acele etmedi. Hatta Orta-Asya Hunları'nın torunları olan Sha-t'o Türkleri'nin yaşadığı Güney Cungarya dahi 714'te imparatorluğun hâkimiyetine geçtiği günkü statüsünü muhafaza ediyordu. Hakanlıktan kopan Sayan Kırgızları 713-715 arasında Hsüan-tsung'a dört defa elçi göndermişlerdi.⁵⁸ Kırgızlar'dan kalan tek zafer işareti 710'da öldürülen Kırgız hanının Kapagan-han'ın salarına dikilen balbalıydı.

Bilge-han'ın verdiği bu taviz kendi halkını ve devletini 722'den 741'e kadar yirmi yıl barış ve huzur içinde yaşattı.⁵⁹

Barış

Bilge-kagan'ın taviz politikası sayesinde imzalanmamış bir barış anlaşması fiilen uygulanmaya başlanmıştı. 723'de imparatorluğa karşı yeniden savaş açan Tibet, hakana, müşterek düşmana karşı işbirliği teklifinde bulunmuştu. Bilge-han, sadakatini ispat etmek maksadıyla Tibet'in teklifinden imparatoru haberdar etti. İmparator da minnet ifadesi olarak 724'de Shuo-fang'da (Ordos) sınır ticaretini serbest bıraktı. Bunun manası, tahtın, kendine ait bazı gelir ve haklardan fedakarlık etmesi demektir. Çünkü daha önce ticaret devlet tarafından yapılıyor ve at karşılığında ipek ve altın veriliyordu.⁶⁰

54 Hirth F, *Nachworte zur Inschichte des Tonjukuk*, p. 8.

55 Bıçurin, *Sobraniye*, I/276.

56 Age., s. 296.

57 Malov, *Pamâtniki*, 1959, s. 23-24.

58 Bıçurin, *Sobraniye*, I/276.

59 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 260.

60 Bıçurin, *Sobraniye*, I/276; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 454.

Fakat çok geçmeden imparatorluk yönetimi ticareti tekrar teke-line aldı. 725'de hanın otağına gelen imparatorluk elçisi Yüan Ch'eng muhteşem bir karşılanmadan sonra Bilge-han, Kül-tegin ve Tonyukuk'la görüştü.⁶¹ Varılan anlaşma 723'de yapılan anlaşmadan farklıydı. Buna göre Türkler verecekleri atlar karşılığında her yıl Çin'den 100 bin top ipek alacaklardı⁶².

Gerek Çin'de ve gerekse hakanlıkta sınır ticaretinden faydalanan halk tekrar bu haktan mahrum edilmişti. Ancak Türkler atın, Çinliler de ipeğin fiyatını yükselttikleri için varılan anlaşma uygulanamadı.

731'de Kül-tegin öldü. İmparator derin üzüntüsünü bildiren bir hatla birlikte özel bir elçilik heyeti gönderdi. Bu heyette Orhon sahilinde muhteşem anıtı diken usta da vardı. Yapılan barkın duvarları savaş tasvirleriyle bezendi. Türk ve Çin dilinde yazılan diktirler 1889 yılında N.M. Yadrintseff tarafından bulundu. Bunlardan Kül-tegin'in cenaze töreninin nasıl yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak VIII. Yüzyılda uluslararası münasebetlerin ne kadar kıvrak olduğunu göstermesi açısından bu olay enteresandır.⁶³

"Yuğ merasimi için Udar Sengun idaresinde Çinliler ve Tatabılar geldi ve Tabgaç hakanlığından Is'i ve Likeng [Ch'ang Kui ve Liu Hsien]⁶⁴ geldi ve pekçok hediyeler ve sayısız altın ve gümüş getirdiler; ve Tibet hakanlığından Bölen geldi ve gün batımı memleketlerinde yaşayan halklardan, Soğd'dan, Berçeker'den ve Buhara'dan Neng Sengun ve Oğul Tarhan geldiler. On Ok halkından ve benim hakanımın Türgiş oğlundan nişancı Makaraç ve nişancı Oğuz-bilge geldiler; Kırgız hanından Çur-Tarduş-Inançu geldi. Bark inşası için dikiti kayaya oyan, ifarı [müm veya çıra-çev.] yerleştiren memurlar (P.M. Melioranski'ye göre kaya oyucudan maksat ressamlardır.-L.G.) ve Tabgaç hanından Çıkan ile Ch'ang-sengun geldi..."

Burada 732'de hakanlığın bütün sınırlarında barış tesis edildiği için taziye bildirmeye gelen komşular birbir sayılmaktadır. Ancak 553'teki cenaze törenine gelen bazı halkların elçilerinin isimleri geçmiyor. Mesela Bökli veya Mukri (Mo-ho) ve Purum-Rim yani Bizans halkı gibi.⁶⁵

61 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 415.

62 Age., s. 395.

63 Malov, *Pamätniki*, 1951, s. 43.

64 Biçurin, *Sobraniye*, I/277.

65 Malov, *Pamätniki*, 1951, s. 36.

İkinci hakanlık, hanların son derece güçlü ve kabiliyetli olmalarına rağmen, birinci hakanlığın gölgesi durumundaydı ve 734'te yapılan Bilge-han'ın cenaze merasimine gelenler arasında genelde yabancı ülke temsilci isimleri değil, sadece Türk devlet erkanı zikredilmektedir.⁶⁶ Daha önce zikri geçen Abarlar, Üç-Kurikanlar ve Otuz-Tatarlar gibi bazı kabileler temsilci göndermiyorlar. Ancak bunun sebebini izah etmek zor değil: Abarlar İli nehrinin orta akımında yaşıyorlardı ve Kapagan-han tarafından itaat altına alındıktan sonra halk olarak varlıkları sona ermişti. Yakutlar'ın ataları Üç-Kurikanlar Türkler'den uzaklaşıp Sibiryaya taygalarına yerleşmişlerdi ve komşularıyla ilişkiye girmeye ihtiyaç hissetmiyorlardı. Muhtemelen Amur boylarındaki taygalara yerleşen Otuz-Tatarlar da aynı durumdaydılar. Yeni ve esrarengiz bir şekilde ortaya çıkan halk ise Berçeker⁶⁷ halkıdır. Türgiş hakanından "oğul" olarak bahsedilmesi ilginçtir ve bu kelimenin altında bir çeşit bağımlılık ifadesi yatmaktadır. Muhtemelen Türgiş hakanlığının Türkler'in vassalı olduğu gösterilmek istenmektedir.

Bütün bunlar Türkler'in steplerde barışçı bir dünya kurmak istediklerini ve bunu başardıklarını göstermektedir. Gerçekten de onlar VIII. Yüzyılda barbar ordasından bir devlet meydana getirmişlerdir.

Güneydeki Uygurlar

Güneye göç etmiş olan Uygurlar Çinliler'le geçinemediler. Yönetim onlara iyi şartlar hazırlamaya çalıştıysa da, Çinli memurların entrikaları her zamanki gibi devreye girmişti ve şüphesiz Uygurlar da karşı koymaya ve hesap sormaya girişeceklerdi.

Wang Ch'ün-cho isimli birisi Uygurlar'ın reisi Ch'eng-tsung'la münakaşa etmişti. Bu olaydan sonra Ho-hsi valiliğine atanan Wang Ch'ün-cho görünüşte kanunlara uygun olarak Uygurlar'a baskı yapmaya başlamış, Uygurlar şikayette bulunmuşlarsa da vali, Ch'eng-tsung'un infirak peşinde olduğu şeklinde yukarıya bilgi vermişti. Bürokrat üslubuna uygun olarak söylenen bu yalan göçebelerin nankörlük ettiği şeklinde yorumlanıp, Ch'eng-tsung'un sürgüne gönderilmesi Uygurlar'ı çileden çıkarmıştı.

O sırada Çin'le Tibet arasında savaş çıktı ve Wang Ch'ün-cho cepheye gönderildi. Sürgüne gönderilen reisin oğlu Ho-shu, Uygur

⁶⁶ Malov, *Pamâtniki*, 1959, s. 23.

⁶⁷ Klâstorniy S. G. *Sogdiyski v Semireç'ye*//C3. 1959. № 1. C. 7-11. Yazar bunların Yedisu Soğdları olduğunu tahmin etmektedir.

savaşçıları toplayıp, pusu kurarak valiyi öldürdü. İsyan eden Uygurlar Çin-Kuçâ kervan yolunu da kestiler.⁶⁸

İmparatorluk devlet yönetiminin ne kadar bozulduğunun gösterilmesi konusunda esasen çok detaylı bir olay özet olarak verilmiştir. Çinliler ve göçebeler hiçbir zaman ortak bir dil konuşamadılar. Hatta birbirlerine ihtiyaçları olduğu halde, farklı karakterlere sahip olduklarından bir türlü anlaşamadılar. Halkıyla birlikte Ho-hsi'den kuzeye göçeden Ho-shu tekrar Türkler'in hâkimiyetine girdi ve kısa süre sonra öldü. Yerine oğlu K'u-li Pei-lo geçti.

Yukarda anlatılan olaylar Uygurlar için çok önemliydi. O ana kadar dokuz kabile ittifakının en güçlü azasıydılar. Güneye dört kabile gitmişti: Hoyhu [Hoei-ho] (yani Uygurlar), Ch'i-piler, Sih-kieler ve Hunlar. Daha sonra Tuñlo (Toñra) ve Baysi [Pai-hsi]ler onlara katıldılar. Aradan yarım yüzyıl geçtikten sonra Uygurlar Alashan ve Nanshan dağları eteklerinden Halha'ya tek millet halinde göçtüler. Sürekli savaşlar, kendini yabancılara karşı koruma zarureti, başkalarının örf ve kültür tesirlerinden kurtulma gayretleri ayrı bir kabile olarak kalmalarını ve halk içinde kabile yapısını muhafaza etmelerini sağlamıştı.

Ancak daha önce Çin ve Tibet kültüründen ayrılan Uygurlar, Türkler'den de dil cihetinden ayrıldılar. Uygurlar'ın türeyişleriyle ilgili efsanelerde de farklılıklar var. Türkler bir prensle dişi bir kurdun, Uygurlar ise bir prensesle erkek kurdun birleşmesinden türediklerine inanıyorlardı. Detaydaki bu ufak nüans psikolojik cihetten hissedilebilir bir farklılıktır.

Daha ilerde de göreceğiz ki, Türk ve Uygur kültürleri çeşitli yönere kaydığı gibi farklı desenler kesbetmiştir. Mesela Türkler isyan ederken "kendi gücünü ve emeğini yabancıya vermemeyi" şiar edinmişler; Uygurlar ise kendi reislerine yapılan hakaretin intikamını almak için isyan etmişlerdi. İşte size bir nüans daha. Fark bu defa karakter cihetinden. Etno psikolojinin belli belirsiz nüanslar meydana getirmesi normaldir. Biz şimdi bunları bir yana bırakıp tarihî gerçekleri ameliyat masasına yatırmaya dönelim.

Hanın Ölümü

Uygurlar gibi Kitanlar da baş kaldırdılar. Kitan kumandanı Kê-t'u-kan Çin'in yerleştirdiği prens Shao-ch'ü'yü öldürerek, yerine Kui-lo isminde birini getirdi ve 730'da Tatabılar'la birlikte Türkler'in hâ-

⁶⁸ Biçurin, *Sobraniye*, I/306.

kimiyetine geçti⁶⁹. Ona karşı sekiz tûmenden müteşekkil bir ordu sevkedilmişti. Tatabılar itaat arzederken inatçı Kitanlar 732'de hezime uğratıldılar. Fakat bir sonraki yıl Kê-t'u-kan Türk savaşçılarıyla geri döndü.⁷⁰ 10 bin kişilik bir tûmen Tatabı savaşçılarından da yardım alarak düşmana hücum etti. Ancak Tungker dağındaki çarpışma sırasında Tatabılar savaştan çekilince imparatorluk güçleri kılıçtan geçirildi. Yeni tayin edilen general Shie-wu-kui, Kê-t'u-kan'ın münşisi Li Kuo-hsi'yi –ismi Çinli olması ihtimalini kuvvetlendiriyor– satın aldı. Li Kuo-hsi gece yarısı “Kê-t'u-kan, Kui-lo ve birkaç on kadar yakınlarını öldürerek geri döndü.”⁷¹ Bu hain, mükafaat olarak Sungmo (Sungari eyaleti) guvernörü tayin edildi. Fakat öldürülen Kê-t'u-kan'ın silah arkadaşları haini yakalayarak aile azalarıyla birlikte parça parça ettiler. İsyan edenler yeniden silaha sarıldılar. Çinli general She-wu-kui 734'te iki defa Kitanlar üzerine yürüyüp, hezime uğrattıysa da olayları bastıramadı. General She-wu-kui bu defa özel mücadelesini Ch'ang-an'a taşıdı. 734'te Çin'de elçi olarak bulunan Türk beyi –ki bilahere 727'de Hsüan-tsung tarafından cömertçe ödüllendirilmiştir–⁷² Bilge-han'ı zehirledi. Han ölürken hainin ve bütün sülalesinin katledilmesini emretti. İmparator izleri yoketmek için taziyelelerini sunmak maksadıyla bir elçilik heyeti gönderdi.

Fakat savaş çıkmadı. Bilge-han'ın varisi olan oğlu Yollig-tegin hakanlık beylerinin kâhir ittifakıyla tahta oturdu. İşte her iki Orhon metnini hazırlayan tarihçi hakan da bu Yollig-tegin'dir. Babasının politikasını sürdüren Yollig, gergin durumdan kurtuluş yolları araştırmaya başladı ve bu maksatla Çin'e üç elçi yolladı. Bunun yanında Mançurya'da devam eden gerilla savaşında Kitanlar'ı desteklemeyi de sürdürdü.

Batıda 30 yıl boyunca Türgiş hanı Su-lu hâkimdi. Su-lu bütün gücünü Araplar'a karşı mücadeleye hasrettiği için kendisine Ebû Muzâhim “toslayıcı, azab ve zahmet veren” lakabı verilmişti.

İmparatorluk Tibet savaşıyla ve ordusunu yeniden düzenlemekle meşgul olduğundan olaylara fazla burnunu sokamamıştı. Yollig 739'da huzurlu bir şekilde öldü. Yerine kardeşi Bilge Kutlug-han geçti. İmparatorluk onu ve yeni ünvanı Teñri-han'ı resmen tanıdı. 740'da han Çin'e cevabî elçilik heyeti göndermişti ama barışın uçuğunun kenarında gezindiğini kim kestirebilirdi?

69 Age., s. 367; İsmi okunuşu konusunda bkz. Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 670.

70 Malov, *Pamâtniki*, 1959, s. 23.

71 Bıçurin, *Sobraniye*, I/367-68.

72 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 420.

XXIV

KENDİ EVLERİNDE TÜRKLER

Kül-tegin Kitabesi

Kül-tegin'in yanmış külleri, İmparator Hsüan-tsung'un gönderdiği Çinli usta tarafından dikilen muhteşem dikitle gizlenmişti. Daha önce belirtildiği gibi bu barkın harabeleri 1889'da N.M. Yadrintsev¹ tarafından bulunmuş, 1891'de W.W. Radloff² tarafından incelenmiş, turistlerce tekrar tekrar ziyaret edilmiş ve en nihayet 1958'de Moğolistan Halk Cumhuriyeti ve Çekoslovakya ortak arkeoloji heyetinin çalışmaları sırasında dikiti tetkik eden Çek arkeolog Jisl tarafından detaylı olarak tasvir edilmiştir.³

Hey'et 1958'de dikitin planını çizerek,⁴ orjinaline yakın olarak yeniden kurulmasına imkan verecek şekilde detaylara inebilmiştir.

80 x 40 m. ebadındaki korgan doğudan batıya doğru uzanmaktadır. Çevresi hendeklerle çevrilidir ve sadece ana giriş kapısı ile kesilmektedir. Pişmiş tuğla ile kaplı kil duvarlar sıvalı ve badanalıdır. Kapıda birbirine dolanmış ve mermerden yapılmış iki koyun heykeli yer almaktadır. Onun arkasında döşeme bir yol ve seramik büzlelerin taşıdığı yağmur suyuyla beslenen bir havuz bulunmaktadır. Havuzun gerisinde ise Çin ebedilik sembolü olan mermer tosbağa âbi-deyle birlikte farkedilecek bir şekilde tesbit edilmiştir. Arkeoloğa göre bu taş kiremitle kaplı bir pavyona yerleştirilmiştir. Pavyonun duvarları sıvalı ve badanalıdır. Pavyondan mabede uzanan bir yol bulunmaktadır. Yolun her iki tarafına, tabii büyüklükte şerefli muhafızlardan teşekkül etmiş, yüksek orun sahibi görevliler ve hizmetçilerin

1 Yadrintsev N.M. *Predvaritel'nyy otçet.*

2 Radlov V.V. *Predvaritel'nyy otçet.*; Atlas drevneysey Mongolii.

3 Jisl L., *Vyzkum Kul'teginova pamatniku*, s. 86-113.

4 Age., s.93.

heykelleri dikilmiştir. Mabet 10,25 x 10,25 m. ebadında ve kare şeklindedir. Beyaz duvarları kıvıll bezeklerle süslüdür. Kiremit çatı sedef zıhlıdır. Kil duvarlar üzerinde ejderha maskeleri bulunmaktadır. Mabedin içinde ocaklarla birlikte kurban kesme taşları, Kül-tegin'in ve hanımlarının heykelleri yer almaktadır.

Kül-tegin heykelinin kellesi hakikate tamamen uygun bir şekilde yapılabilmektedir: Moğol çene yapısı, yine Moğol göz kapakları, uzun düz burun ve çekik gözler Açına soyunun ırkî özelliklerini kesinlikle taşımaktadır. Başın üzerinde beş dişli bir taç, onun üzerine ise kartala benzeyen bir kuş resmi tasvir edilmiştir. Kül-tegin'in yüzü huzurlu bir görünüm arz ediyor. Muhtemelen ressam öldükten sonra onu görmüştür.

Kül-tegin'in hanımlarının başları sadece fragman olarak saklanabilmiştir ve Mongoloid bir görünüme sahiptirler. Özellikle dikkat çekecek şekilde sert yumuk dudaklar bu kadınların son derece kararlı ve iradeli olduklarını göstermektedir.

Saydam gölü dirseğinden başlayarak 3 km. boyunca uzanan bir balbal zinciri dikite kadar ulaşmaktadır. Bugüne kadar 169 balbal bulunabilmiştir ama herhalde bu rakam daha fazladır. Bazı balballar elleri kesilmiş, beli kılıçtan geçirilmiş kaba erkek görünümündedir. Doğudaki hendek boyunca ikinci bir balbal zinciri uzanmaktadır. Jisl onların duvara daire şeklinde dizildiği kanaatindedir.⁵ Ancak bunun muhtemelen daha önce oraya defnedilmiş bir diğer mevtaya ait bir sıra olduğu da düşünülebilir.

Orhon Metinleri, Dikiliş Tarihi ve Yayınlanması

Biz iki dikiti de inceleme imkanı bulabildik: Büyük ve küçük olmak üzere iki Kül-tegin mezar taşı ve Selenge kenarındaki Tonyukuk dikiti. Bu metinlerle Orhon sahillerinde⁶ ebedileştirilen Çin Kül-tegin ve Bilge-kağan taşlarının metinleri arasında bir paralellik vardır. İkinci dikit fragmanlar halinde günümüze yetip gelmiştir. Ancak birincisi özellikle daha çok alaka uyandırmaktadır.

Cevaplanması gereken ilk soru bunların dikiliş tarihidir. Büyük Kül-tegin dikitinde barkın kuruluş tarihi kesin olarak "Maymun yılının (732) yedinci ayının yirmiyedinci günü"⁷ gösterilmektedir. Çin

⁵ Age., s.95.

⁶ Vasil'yev V.P. *Kitayskiye nadpisi*, s. 1-36.

mezar taşının tarihi de aynı.⁸ Muhtevasından anlaşıldığı kadarıyla Çince metin de, cenaze töreni yapılp, mezar taşı dikildiği zaman yazılmıştır. Halbuki Türkçe metnin yazılış ve dikiliş tarihi bu değildir. Çünkü dikitlerde gösterilen tarih 716'ya kadar geçen olayları anlatmaktadır ve söz konusu alakalı yerle kopukluk arz etmektedir. Kül-tegin'in başarıyla gerçekleştirdiği darbe ve amcazadelerinin öldürülüşü zikredilmemiştir ve muhtemelen bu tesadüfî değildir. Bu dikitin metni 719'a kadar geçen olayları hâvidir ve mesela 720'deki büyük zafer zikredilmediği gibi, Basmallar'ın ismi dahi geçmemektedir. Demek ki taşa 732'de geçirilerek ebedileştirilen bu metin 716-720 arası ve büyük bir ihtimalle 717-718 yıllarında hazırlanmıştı. Yokolmaya yüz tutan devleti yeniden ayağa kaldıran Bilge-han daha geniş bir topluma yönelmişti. Bu, tarihin akışı içinde halkın ve beylerin yüceltilmesi şeklinde kendini gösteriyor. Büyük ve küçük dikitlerin yön gösterici programı, ölümü üzerinden 14 yıl geçmesine rağmen Kül-tegin'in mezkur taşına işlenmiştir. Öyle görünüyor ki bu metinler yeniden yapılanmanın programı olduğu kadar, edebî bir metin olarak da kabul edilebilir. Bu yüzden halka yönelmenin gerçekten Bilgehan'a iyi neticeler sağladığını, popülarite kazandırdığını ve bunun da taşlara geçirilerek ebedileştirildiğini söyleyebiliriz.

Ne var ki tarihî dikitlerin yazarlarından hiçbirisi kendisiyle ilgili vakıaları yazma fırsatını kaçırmamıştır. Yollığ-tegin de bu konuda istisna sayılmaz. Bilge-kagan, Kül-tegin'in mezar taşına kazıttığı savaşlar ve yürüyüşleri kendi mezar taşına da yazmıştır. Burada o, 700'de Tankutlar üzerine yürüdüğünü, 709'da Çikler'i hakimiyet altına aldığını, 714'de Türk birliklerinin Bişbalık surlarından hezimete uğramadan geri çekildiğini, 715'de Agu'da Tokuz-Tatarlar'la savaştığını, 720'de Liang-chou açıklarında imparatorluk ordusunu hezimete uğrattığını, 721, 722 ve 723'de Kitanlar ve Tatabılar üzerine seferler düzenlediğini zikretmektedir. 716'daki darbenin ve baştaki yöneticilerin öldürülmesinin üzerine örtü çekilmesi ve zikredilmemesi özellikle dikkat çekicidir. Mezar taşı o tarihten itibaren hazırlandığı için bu boşluk farkedilmektedir.⁹ Bu yüzden Kül-tegin dikitinde anlatılan

7 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 43.

8 Vasil'yev, *Kıtayskiye nadpisi*, s. 7.

9 Malov, *Pamâtniki*, 1959 .Maloff birinci satırda mesnetsiz bir yorum yapıyor: "Atamın ölümünden sonra Türk'ün tanrısı ve Türk'ün mukaddes yer-suyunun isteğiyle ben han oldum." (s. 2) Halbuki 16. satırda sadece (tü)rk ta(n)rı kelimeleri vardır ve Mogilan da atasının 693'de ölümünden sonra değil, 716'da amcasının ölümü üzerine han olmuştur.

olaylar canlı ve yoğundur. Geçmişin tekrarı enteresan olmayacağından mazi üzerinde durulmamıştır. 734'te ölen hanın hayatında baştan geçen ve hatta daha sonra vukû bulan olaylarla ilgili bilgilerden başka, hanın "toñuz yılının beşinci ayının yirmiyedinci günü (755 yazı) defnedildiği" de haber verilmektedir. Dikinin metni o dönemde "bir ay dört günde"¹⁰ hazırlanmıştır. Yazıtlarda genelde görüldüğü gibi Yollığ-tegin de kendinden ve kabiliyetlerinden bahsetmektedir. Şu halde Bilge-han dikitini Kül-tegin'in dikitinin bir nevi devamı ve mütemmimi olarak kabul edebiliriz.¹¹

Bundan başka Tonyukuk'un dikiti de esasen Kül-tegin dönemine aittir. Bilge-han'ın halkına dönüşüne yani 720'ye kadar geçen olaylara ait bilgileri kapsayan bu anıt da 716'dan sonra hazırlanmıştır.¹² Çünkü Bilge Tonyukuk Basmallar'la yapılan savaştan hiç bahsetmez. Diğer yandan bu dikit itibardan düşen Tonyukuk'un, halkla bütünleşme sürecinde hanın yeniden onu göreve çağırmaya mecbur kalmasından sonra hazırlanmıştır. Hakan, Su-lu Çin'den han ünvanını aldığı anda yani 719'da Tonyukuk'a çağrıda bulunmuştur.¹³ Dolayısıyla metin 717-718 yılları arasında hazırlanmıştır. Çünkü her iki dikitte aynı konuyla ilgili değinmelere sık sık rastlanmaktadır.

Üçüncü belge ejderha¹⁴ yılında yani 716 veya 728 senesinde¹⁵ yazılmış olan "Ongin Kitabesi"dir. Zikredilen olaylar Bilge-han'ın tahta geçtiği 716 yılına kadar olan hadiseleri gösteriyor olsa dahi, birinci tarih inandırıcı görünmüyor. Çünkü hazırlanan metin 12 yıl sonra kayalara kazınmıştır.¹⁶ Bu dikit okuma güçlükleri sebebiyle ilmi bir şekilde incelenemeyecek kadar ağır bir tahribata uğramıştır ancak yapılan tamirler onu türünün üçüncü nümunesi olarak Kül-tegin ve Tonyukuk dikitleri seviyesine getirmiştir. 719'da (koyun yılında) ölen Alp Eletmiş imzasını taşımaktadır. Dikitte Eletmiş, oğul ve kardeşlerine 716 darbesinden sonra iltihak ettiği Bilge-han'a saygı göstermelerini ve itaat etmelerini tavsiye etmektedir.¹⁷ Bu belge daha ziyade Kül-tegin'in dikitine bağlanabilir.¹⁸

10 Malov, *Pamâtniki*, 1959, s. 23-24.

11 Kuli-çur kitabesi değişik bir özelliğe sahiptir ve ayrıca ele alınacaktır.

12 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 70.

13 Bıçurin, *Sobraniye*, I/273, 298.

14 Radloff, *Die Alttürkischen*, III/252; Malov, *Pamâtniki*, 1959, s. 10.

15 Melioranskiy, *Pamâtnik v çest*, s. 40.

16 Clauson, *The Ongin inscription*, pp.191-192.

17 Koyun yılında (Bkz. Clauson, age., p.187, 189).

18 Clauson'un çevirisinin yayınlanmasından sonra Bernchtam'ın yaptığı yorumların tutarsız olduğu ortaya çıkmıştır.

Her üç dikit de Türk milletinin geniş bir kitlesine seslenmektedir. Halkı ikna etmek maksadıyla bu mesajlarda hiçbir şeyin gizlenmemesi amaçlanmıştır. Yani tarihî olayların sergilenmesi ve ajitasyon unsuru özellikle seçilmiştir. Bu yüzden T'ang-shu'da da paralel olayların zikredilmiş olması bizim için bilhassa değerli bir dayanaktır. Tahkik edildiği zaman da, dikitlerde zikredilen olayların yüzde yüzü değilse de, büyük kısmının doğru olduğu görülmektedir. Ajitasyon belgelerinde birazcık sapma olması kabul edilebilir bir şeydir. Ancak bir husus özellikle belirtilmelidir ki, Türkler nezdinde "sözün gücü" gerçek bir güç olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla Türk toplumu parçalanmış ama ulus düşüncesi yine varolmuştur.

Kompozisyon

Dikitlerin kompozisyonlarının incelenmesi bize enteresan sonuçlara ulaşma imkanı vermektedir. Daha önce belirtildiği gibi Yollig-tegin ve Tonyukuk'un dikitleri polemik belgeleridir. Bunların karşılaştırılması bu konuda şüpheye mahal bırakmayacaktır.¹⁹

"Amirlerini hoş tutmak" için haddinden fazla itina gösteren Alp Eletmiş'in dikiti bu konuda dikkate şayandır. Tarihin resmî olaylarıyla başlayıp, kendi kabiledaşlarından olan devlet erkanını göstermekte, daha sonra kendisinin Kapagan-han'a ve İlteres-han'a sadakat gösterdiğini, ancak Bilge-han'a daha da sadık kalacağını kaydetmekte, çocuklarının dahi bu yolda yürüyeceklerini belirtmektedir. Kısacası Kadaz açıklarındaki savaştan sonra Kül-tegin'in beyleri arasına giren kendinden başkası olmadığını kaydederek popülaritesini gözler önüne sermeye çalışmaktadır. Gerçekten de Moçur'un taraftarları arasında sağ kalan tek kişi odur.

19 Orhon kitabeleri üzerinde tartışmalar yapılırken N.N. Kozmin'in (Koz'min N.N. *Klassovoye litso atısı Yollig-tegin*, s. 269-277.) Türk toplumunun feodal bir yapıya sahip olduğu nokta-i nazarından hareketle Yollig-tegin'in kendi menfaatlarını ve hanedan çıkarlarını kollayan bu feodal aristokrasinin lideri olduğu (s. 273); Tonyukuk'un ise yerli halkla ve Ötügen-yiş'le daha az ilişki içinde bulunduğu şeklindeki iddiası elbette olayların seyriyle ters düştüğü gibi, Doğu Türkleri'nin dokuz kabile olarak gösterilmesinin yanısıra sosyal ve politik yapı açısından Türkler'le Frankları kıyaslamaya kalkışması da başka bir hatadır.

Yollig-tegin**Bilge Tonyukuk****Alp-Eletmiş**

1-Yazar,hanın okuyucularına kendini ve silah arkadaşlarını takdim ediyor. (§ 1-2)

2-İlteres ve Kapagan hanların yaptıkları savaşlar anlatılıyor. (§ 3-4)

3-Çin kültürünün tenkidi. (§ 5-6)

4-Halk davranışlarının tenkidi. (§ 6-9)

5-Hakanın halka verdiği hizmetlere işaret. (10) "Hakan olunca fakir halkı yüelttim, zengin ettim. Nüfusunu artırdım. Ya sözlerim yalan mı?"

6-Kitâbeden tavsiye: "Türk beyleri ve halkı bilin ki.." ve yazarın imzası: "Bu kitâbenin yazarı, onun torunu Yollig-tegin.."

1-Yazar kendini "Ben Bilge Tonyukuk.." diye rek tanıtıyor.(§1)

2-Birinci hakanlığın tarihine genel bir bakış. (§1-3)

3-Kutlug'un kabiliyetlerinin tenkidi. (§ 4-7)

4-Halkın belli bir kısmını sürgün etme. (§6)

5-Tonyukuk'un kumandanlık ettiği savaşların zikri. (§ 8-48) "O zaman veziri de, savaşçısı da bendim. Gece uymayıp, gündüz oturmayıp, kara derimi kurutup emeğimi, gücümü verdim. Uzaklara bas-kınlar düzenleyip durdum ben.." (§ 52)

6-Yazarın imzası ve kitâbenin tavsiyesi: "Ben Bilge Tonyukuk, Bilge Kağan'ın Türk halkı için yazılmasını emrettim. İlteres-kağan ve Bilge Tonyukuk'un gayretleri sayesinde Kapagan hakan ve Türk-sir halkı varlığını sürdürüyor.." (§61)

1-Yazar bütün nesebini sayıyor. (§ 3-4)

2-Tarihe genel bir bakış. (§ 1-3)

3-Sadakat yemini: "Ben Kapagan ve İlteres halkı için yetiştirildim.." (§3-4)

4-Halkın davranışlarını sık sık kınama. (§ 6-9)

5-Atasının (§ 5-6) ve kendisinin (§ 10) gerçek sadakatine işaret.

6-Kitâbenin tavsiyesi: Çocuklarına Bilge-han'a sadakati muhafaza etmeleri (§ 3) ve oğula atasına saygı duyma çağırısı. (§ 4)

Görüldüğü gibi ele alınan konularda ve bunların izahında di-
ametrik farklar ve tenakuzlar vardır. Yollığ-tegin hanı methetmekte,
Tonyukuk "Semiz boğa ile zayıf boğayı birbirinden ayırt edebilecek
kadar zeki olmadığını" belirterek doğrudan tenkit etmektedir."²⁰ Yol-
lıg-tegin Çin kültürünü itham ediyor; Tonyukuk, Çin kültürüyle ye-
tiştiğini ve bozulmadığını ileri sürüyor. Yollığ-tegin beyleri ihanete
niyetlendikleri için azarlıyor, Tonyukuk itirazda bulunuyor: "Bu
Türk halkına silahlı düşmanı getirmedim, techizatlı süvariye sokma-
dım."²¹

Bu örnekleri çoğaltmak mümkün fakat biz bu kadarıyla yetin-
dik.²² Orda içinde²³ menkub prensler ve başarılı beyler birbiriyle çe-
kişen iki kutbu temsil ettiklerinden Yollığ-tegin ve Tonyukuk'u mu-
kayeseli olarak incelemek gerekir.

Tonyukuk Bilge-han'la barışınca başka biri hakkında kumpas
yapmaya başlamıştır: "Mogilan ordanın çevresini duvarla çevirmek,
Buda ve Lao-tse'nin mabetlerini kurmak istedi. Tonyukuk dedi:

20 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 65.

21 Age., s. 69.

22 R. Giraud Kül-tegin ve Tonyukuk kitabelerinde anlatılan olaylar arasındaki benzerlikleri karşılaştırarak, detaylarda bazı eş zamansızlıklar tesbit ettiğini ve bunlara istinaden bir defa gibi görünen bazı olayların aslında iki defa vukû bulduğunu" iddia etmektedir. Mesela "Kögmen üzerinden Kırgızlar'a karşı iki defa sefer tertiplenmiştir. (Giraud R., *L'empire des turcs*, p.35) ve keza Po-lü açıklarında Türgişler'le de bir değil iki çarpışma (a.y. s.36-37) vukû bulmuştur. Çünkü iki ayrı anlatımdan birinde hakanın öldüğü, diğerinde esir alındığı kaydedilmektedir. Gerçekte ise Türgiş hanı önce esir alınmış sonra kellesi vurulmuştur. Keza ona göre çarpışmaların tarihleri de farklıdır. Mesela Wu-chi-lê 698'de Tonyuyuk tarafından esir alınmış, daha sonra 701'de Soğdiana üzerine bir sefer düzenlenmiştir (A.y., s. 43) Halbuki bu mümkün değildir. Çünkü metin iyi incelendiğinde bu çıkışın prensipte doğru tesbit edilmediği görülecektir. Değişik yazarların bir olaya bakışı veya görgü tanıklarının aynı olayla ilgili şahadetleri birbirinden farklı olabilir. Tıpkı bunun gibi kitabeler de uzun yıllar boyu muhtelif amaç ve niyetlerle incelenmiştir. Görüş ayrılıkları kaçınılmaz ama hakikat, bir cümlemin analiziyle ve tarihi kaynağın gramer yönünden incelenmesiyle değil, tarihçilerin konuyla ilgili tenkit ve tahlilleriyle ortaya çıkar.

23 A. N. Bernchtam (Социально-экономический строй, с. 40, 45) Tonyu-
kuk'un tenkidinin Mo-cho kağana yönelik olduğunu, hakan nezdinde önemli bir yer işgal etmesine rağmen 716 darbesinde Mogilan'la evli olan kızı sayesinde hayatta kaldığını ancak yeni hakan tarafından sürgün edildiğini (Bıçurin, *Sobranie*, I/273) kaydetmekle birlikte, onun beylerin itibarlarının yükselmesi-
ne karşı çıkan muhafazakar görüşün önderliğini yapuğunu ileri sürmektedir. Yazarın bu iddiasını ispat edecek delilleri olmaması konuyu polimiğe açmak-
tan öte bir netice sağlamaz.

"Türk halkı Çin'de kendinden yüz misli kalabalık olan halkla başe-demez ve Türkler mera ve su kaynaklarını izleyip bir yere bağlanma-dıklarından ve sadece savaş işlerinde kullanıldıklarından bütün bir imparatorluğa karşı duramazlar. Onlar güçlü olduklarından bir şey-ler elde etmek için ileriye yürürler, zayıf olduklarında ise çekinirler ve gizlenirler. T'ang hanedanının ordusu çok kalabalıktır ama hiçbir yerde kullanılamaz. Bundan başka Buda ve Lao-tse'nin öğretileri in-sanlara sadece hümanizm ve zaaf aşıyor; cengaverliği ve güçlü olma duygusunu yok ediyor."²⁴

Kurnaz imparator hükümrانlığını şirin göstermek amacıyla po-litik ayak oyunlarına baş vurdu. Fakat bu oyunda Bilge-han'ın yanın-da yaşlı veziri vardı. Tonyukuk'un aldığı saray terbiyesi dikite de yan-sımış. Dikite ölmüş olan bütün hakanların başarılarını kendine maletmekte ama hayatta olanlar konusunda dikkatli davranarak "Bilge-han Türk-sir halklarını ve Oğuz halkını yüceltti."²⁵ demektedir.

Kül-tegin'in büyük dikitinde iki ana tema işlenmektedir: 550-718 yılları arası Türk tarihi ve Kül-tegin'in kendi anıları. Nakiller bizzat Bilge-han'ın ağzından yapılıyorsa da galip bir ihtimalle Yollig-tegin tarafından yazılmıştır. Büyük ve küçük dikitleri ideoloji yönün-den idantiktir.

İlk önce dünyanın yaratılışından bahsediliyor; sonra ilk hakanla-rın verdikleri hizmetler sayılarak, birinci hakanlığın parçalanışı ko-nu ediliyor. Türkler'in T'ang İmparatorluğu hâkimiyetine girişinin çok kısa fakat manidar hikayesi ve Fu-nien isyanına bir cümleyle işa-ret. Sonra kurtarıcı İltiş-han tarafını tutuyor fakat onu methetmek istemiyor. Kapagan-han'ın savaşları enine boyuna ele alınıyor, sonra hakanın davranışlarına isyan eden ve "uçmasına" yani ölümüne se-bep olan halk uyarısı dile getiriliyor. Ondandır bizzat Bilge-han'ın yaptığı hizmetler (savaştan ziyade iç ıslahatlar) konu ediliyor. Metin daha önce hazırlandığı için 720 savaşı ve Basmallar'la ilgili tek bir ke-lime yok. Ancak en çok zikri geçen düşmanlar arasında Tata ve Kı-tanlar sayıldığı göz önünde tutulursa, büyük dikitin, küçük ve Ton-yukuk dikitlerinin dikildiği 718-719 yılında yazıldığı anlaşılacaktır.

Kül-tegin dikitinin bu kısmındaki kompozisyon ve ideoloji Yol-lig-tegin dikitinin bir nevi tekrarıdır. Çünkü birinci kısım Tonyu-kuk'un cevap verdiği küçük dikittir. Tonyukuk'a karşı cevap vermek

²⁴ Biçurin, *Sobraniye*, V/274.

²⁵ Malov, *Pamätniki*, 1951, s. 70.

için ise büyük âbide dikilmiştir diye düşünülebilirse de, bu sadece bir faraziye'dir.

İkinci kısım Kül-tegin'in anılarıdır. Mütercim, babası Kutlug öldüğünde Kül-tegin'in 7 yaşında olduğunu ileri sürüyorsa da, muhtemelen 693'de o 9 yaşında ve hatta belki de 10 yaşında idi.²⁶ Daha sonra 700'den 716'ya kadar vukû bulan savaşlar tasvir ediliyor. Muhtemelen metnin bu kısmı Kül-tegin'in 716 yılında katliâmı ile ilgili kendisine yöneltilen suçlamalardan aklanmak amacıyla hazırlanmıştır. Çünkü Kül-tegin'in dış düşmanlara karşı gösterdiği kahramanlık büyük bir özenle anlatılmıştır. Bu metne Kül-tegin'in ölümüne ağıt ve cenaze töreniyle ilgili bir ilave konulmuştur.

Kül-tegin'in 716'daki dillere destan kahramanlıkları ile 731 yılındaki ölümü arasında herhangi bir mantıkî bağlantı bulunmadığı gibi, aradaki 15 yıllık kronolojik kesintinin haklı gösterilmesi de güçtür. Bunun bir tek izahı olabilir: Hazırlanmış olan metin –en kötü ihtimalle– mezar taşına göre ayarlanmıştı ve bu yüzden de değişiklik son kısmında yapılmıştır. Dikit, Kül-tegin'in ölüm tarihi ve cenaze merasimiyle sona ermektedir. Metnin heyecan verici kısımları ahfâda nâsihat olarak yazılmıştır. Polemikler ise didaktik niteliktedir.

Tarihi Kaynak Olarak Dikitler

Şimdi en önemli soruya geçelim: Dikitlerde verilen malumatlara güvenilebilir mi; güvenilirse ne ölçüye kadar? Daha önce belirtildiği gibi dikitler tarafgir kişiler ve mevcut problemleri halleden insanlara kaleme alındığından hakikatleri aydınlatmaz, sadece onların kendi hedeflerini gösterirler. Bu yüzden Yollıg-tegin ve Tonyukuk'un değerlendirmeleri hakkanî olmayabilir. Bütün olaylar kaleme alınmış olsa dahi, "T'ang-shu"da kaydedilen hadiselerin tamamı dikitlerde geçmemektedir. Bununla birlikte VIII. Yüzyıldaki Türkler'in kültürü, dinleri, idealleri, zevkleri ve en nihayet savaş taktikleri ve müdafaa sistemleriyle ilgili kaynak malumatlar bulmaktayız ki, bunlar Çin kaynaklarının verdikleri bilgilerden daha üstündür. Dikitlerin teşkili sırasında bu hedefler genel olarak tesbit edilmişti ve bu konu eleştirilemeyecek kadar açıktır. Ancak bilinçli tahrifler yer almıştır. Bu yüzden dikitleri Türkler'in kültür ve ideoloji denemesi olarak kabul etmek mümkündür.

26 Age., s. 40.

Hakanlık tarihinin politik ve stratejik problemleri yukarda tetkik edilmiş ve bunların tashih kaynağı olarak da "T'ang-shu" esas alınmıştır. Bu yüzden bu konuyu burada bırakıp, bugüne kadar Türkler'in hayatının dikkatlerimizden kaçan manevî yönlerine ve yine kadim Türkler'in ortadan kaybolma noktasına gelen kültürlerinin orjinalliğine bir göz atalım.

İkinci Türk Hakanlığı bir savaş devletiydi ve bu yüzden de Kül-tegin'in dikitlerinde savaşlara daha fazla yer ayrılmıştır.

Türk bagatırlarının dış görünüşü "Voland Şarkısı"nda tarif edilen şövalyeleri hatırlatıyor. Savaşın kaderi ise açık nizam savaş taktiği uygulayan hafif silahlı piyade ve süvari birliklerinin ataklarına bağlıdır. Süvariler arasında kendilerinin tayin ettiği belli bir mesafe vardır. Demek ki savaşta başarı her bağımsız birliğin şahsî gayretleriyle sağlanıyordu.

Daha önce belirtildiği gibi Kül-tegin bu konuda fazlasıyla bir ayrıcalığa sahiptir. "Kül-tegin Bayırku'nun ak aygırına bindi, atağa geçti. Bir savaşçıyı okla öldürdü, iki savaşçıyı mızrakla deşti. Bu atak sırasında Bayırku'nun ak aygırının uyluğunu kırdı.²⁷ Arkasından Başgu isimli boz ata bindi ve Türgiş saflarına daldı. Alp Şalçı'nın boz atına bindi, iki Karluk'u mızrakla öldürdü. İzgiller'le yapılan savaşta Şalçı'nın atını kaybetti. Beyaz Azman akına binip altı oğuzu hançerle öldürdü. Yedinci askeri kılıçla biçti. 716'da otağı savunurken beyaz Ögsiz'e binip 9 kişiyi kılıçtan geçirdi ve otağı teslim etmedi."²⁸

Demek ki yeke yek çarpışma savaşın önemli bir kısmını teşkil ediyordu. Bahadırların çok fazla olmadığı gözönüne alınacak olursa, bu taktikle bir bagatırı öldürmek, sıradan on askeri öldürmekten daha çok şey ifade ediyordu. Çünkü bahadırlar ordunun vurucu gücünü teşkil ettiklerinden onların ölümü panik ve bozguna yol açıyordu.

Ne yazık ki, takriben de olsa, orduların gerçek asker sayısını tesbit edemiyoruz. Çin kaynaklarının verdikleri bilgilere güvenemeyiz. Çünkü bozkırda yüzbinlerce askeri beslemek kolay iş değildir. Tonyukuk dikitinde Yariş bozkırındaki Türgiş ordusunun sayısı 100 bin kişi olarak gösterilmektedir. Bunu gerçek manada bir rakam kabul etmemek gerekir. Çünkü bu "çok çok" fazla bir rakamdır. Halbuki

²⁷ Age., s. 40-41.

²⁸ Age., s. 42.

Tonyukuk 697'de Türkler'in Ötüken taygalarındaki askerî gücünü gösterirken daha küçük rakamlar, mesela 2000 kişi, vermektedir ve ayrıca bunu iki ordunun toplam rakamı diye açıklamaktadır.²⁹

Savaşlar çok şiddetli geçiyor ve taraflar kadın ve çocukları dahi koruyamıyorlardı. Neticede ya utanç verici köleliğe mahkum oluyorlar, ya da öldürülüyorlardı.³⁰ Kabileler arasında çıkan savaşlarda, eskiden beri olduğu gibi, kadınlara dokunulmazdı.

İdeoloji

Hakanlığın resmî ideolojisi iki prensibe dayanıyordu: Çin kültürünün dışlanması ve komşular üzerinde mutlak hakimiyetin tesisi. Bu iki prensip Göktürk Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar sıkı sıkıya uygulanmıştır.

Birinci konuda Yollığ-tegin ve Tonyukuk aynı görüşü paylaşıyorlar. Yollığ-tegin şöyle yazıyor:

*“Altın, gümüş, şarap ve ipeği böylesine bol veren Tabgaç halkının dili şirin, ipeği nefis imiş. Şirin dili, nefis ipeği ile aldatıp, uzak milleti bu şekilde kendine yaklaştırmış. Yakın komşu olduktan sonra kendi kötü ilimlerini öğretirmiş.”*³¹

“Kötü ilimlerin” veya “çirkin davranışların” ne olduğunu Kül-tegin şöyle açıklıyor: *“... Tabgaç halkı hilekar, kötülüğe doymayan, aldatıcı olduğu için, ağabey kardeşi birbirine düşürdüğü için, beyle halkını birbiriyle vuruşturduğu için Türk halkı sahip olduğu devleti yoketti.”*³² Tonyukuk ise özlü bir şekilde şöyle diyor: *“Ben Bilge Tonyukuk, Tabgaç kültürüyle eğitildim. Han bana dedi: ‘Bana katıl.’ Ve ben Bilge Tonyukuk ona katılmışım.”*³³ Tonyukuk seçimini yaptı ve bozkırı şehir hayatına tercih etti.

Çin yazıtları “savaş heyecanını canlı tutmak” tabir edilen bu tür eğilimlerin Türkler'de de mevcut olduğunu, kendi varlığını korumak için Çin kültürünü kötileyici sert beyanatlar verdiklerini kaydetmektedir. “Onun (Kül-tegin'in) ebeveynine ve silah arkadaşlarına gösterdiği saygı dillere destan oldu ve sonunda bu büyüklüğü ve cö-

29 Age., s. 66, 68.

30 Age., s. 43; 1959, s. 22.

31 Age., s. 34.

32 Age., s. 36-37.

33 Age., s. 64-65.

mertliği onu töreleri bozmaktan kaçınmaya mecbur bıraktı.”³⁴ Doza-ji biraz kaçık olsa da, bu nazikane izahat, eskiye karşı çıkan yabancı kültürün bilinçli bir şekilde reddedilmesi gerçeğini göstermesi cihetinden önemlidir.

Bu dönem oldukça önemlidir: Ortadaki sadece iki ayrı devletin savaşı değil, iki ayrı kültür, iki dünya görüşü ve iki ayrı felsefenin çatışmasıdır. Büyük Bozkır Çinlileşmek istemiyor, kendi milli kimliğiyle kalmak istiyordu. Esasen bu mücadele Yabgu Me-te döneminde Hunlar tarafından başlatılmış, ancak şimdi formüle edilerek, belgelere geçirilmişti. Çin'in iradesine teslim olmamak için tepede güçlü kişilerin bulunması gerekiyordu ve Göktürkler bunu Kutlug, Tonyukuk, Kül-tegin ve Yollig-tegin'le başarmışlardı.

Eğer kültür emperyalizmi göçebeler arasında yaygınlaşıp, Göktürkler Çinliler'e boyun eğerek, verecekleri birkaç kuruş sadaka ile yetinmeye kalksalar, hakimiyet ve varolma mücadelesi hiçbir zaman tam olarak benimsenmez ve taraftar bulamazdı. Kendi içinde birlik halinde bulunan Türk milleti, idea cihetinden komşu kabileler üzerinde hakimiyet kurmak zorundaydı. Tonyukuk'un bütün mücadelesi “Türk milletini” hakim kılmak ve yüceltmek içindi.³⁵ Türk hakanlarının sağladıkları “düzen” sayesinde “köleleri köle sahipleri, cariyeleri carie sahipleri” haline geldiler.³⁶

Bilge-kağan “Tufan* (Tibet hükümdarlığı) itten türemiştir ama Kitanlar ve Hiler benim kölemdiler.”³⁷ diye açıklamıştır. Türgiş hanlığını Türkler kendi vassalları saydıkları için Ch'ang-an'daki bir ziyafette Türk elçisi Türgiş elçisinden daha aşağıda oturmayı reddetmiştir.³⁸ İdare kadrosunda bulunan Türkler kendi görevlerinin şuurundaydılar. Bu görev bozkırı düzene sokmak ve kendi asli kültürünü yaymaktı. Ancak bu, tebaanın çoğaltılması ve iskaniyle mümkündü. Bu durum itaat altına alınmak istenenleri, hakanlığı çoktan yoketmeye kararlı imparatorluk ittifakında kurtuluş yolu aramaya itekliyordu.

Şimdi uzun mızraklı, keskin kılıçlı Göktürkler'in yaymaya çalıştıkları kültürün ne olduğunu görelim.

34 Vasil'yev V.P. *Kitayskiye nadpisi*, s. 6.

35 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 69-70

36 Age., s. 39.

37 Biçurin, *Sobraniye*, I/276.

38 Tam 'e, s. 298.

Tarih

Kendi tarih ve kimliğini bilmeyen, bunun şuurunda olmayan hiçbir kültür gelişemez. Bir takvimin başlangıç dönemi, eğer bir başka millettten alınmamışsa, tarihî etnogeneze prosesinin başlangıcını gösterir. Yani söz konusu milletin vücut buluşu o tarihten itibaren başlar ve o döneme kadar yaşamış olanlar söz konusu milletin “tarih öncesi” diye hesap edilir.

Türkler tarihlerini dünyanın varoluşundan itibaren başlatırken, onun çok yaşlı olmadığı görüşündeydiler. Kül-tegin dikiti bir tarihî bakışla başlar: “Yukarıda gökyüzü, aşağıda kara toprak yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu varedildi. İnsanoğullarının üzerine ata-babam Bumın hakan ve İstemi-kağan yaratılmışlar.”³⁹ Buna göre dünyanın varoluşu M.S. VI. Yüzyılda başlamaktadır. Yani dünyanın ömrü 200 yıldır. Ancak bunu esas alırsak o zaman Orta-Asya Hun dönemi ortadan kalkmış olur. Yahut bir kopukluk husule gelir. Çingis-han'ın Moğolları nasıl Türkler'le ilgili hiç bir şey bilmemişlerse, Hunlar'ın torunları Türkler de atalarıyla ilgili bir şey bilmediler. Eğer birbirinden kopuk iki tradisyonu incelemesek Orta-Asya tarihini anlayamayız. Bu iki kopuk tradisyon Hunlar'la Türk hakanlığı ve Türk hakanlığıyla Cengiziler arasındadır. Kopukluk dönemlerinde obsküratist periyotlar yatar.

Fakat Çinliler için tarih düz bir çizgi teşkil eder ve hadiseler zincirinde kopukluk yoktur. Bu yüzden propaganda amacıyla kullanılmış olsa bile, Çin mezar taşlarındaki metinler daha değişik tarihî konsepsiyonlar sunmakta; her şeyden önce ben-i âdemin Yin ve Yang⁴⁰ arasındaki aşk oyunundan türediğini kabul etmektedir. Birlik ideali sadece ilk İdil'in yeniden şekillenmesine matuf olduğu için bu görüş T'ang hanedanı imparatorlarının hayli işine yaramıştır. Diğer yandan Türkler'in Hunlar'ın torunları olarak adlandırılması ve bunun Hunlar'ın Çin'in hakimiyetinde bulunduğu bir döneme istinad ettirilmesi, doğrusunu söylemek gerekirse, her iki milletin tarihi için bir episod sayılır. Bunun ne demek olduğunu iyi eğitim almamış okuyucular dahi kolaylıkla anlayacaktır. Türk Hakanlığı'nın 630'da fethedilmesi bir karışıklığın bertaraf edilmesi olarak gösterilmiş, hele askeri şecaatleri gereksiz şeylermiş gibi takdim edilmiştir. Hakanlığın yeniden kuruluşu ve onu müteakip savaşlar zevkle sineye çekil-

39 Malov, *Pamätniki*, 1951, s. 69.

40 Vasil'yev V.P. *Kitayskiye nadpisi*, s. 3.

miş; “daha fazla istilaya ve huzursuzluk çıkarmaya yeltenmeseler, yay ve oklar sadağına sokulsa, onlar [Türkler] benim [imparatorun] umurumda değil; biz onların yalanını görmedik.”⁴¹ denilerek barış müzakerelerine geçilmiştir. Metnin daha sonraki kısmında “hakan benim oğlum gibiydi” denilmekte, yani zaten hiç gerçekleşmeyen tebaa olmaya yanaşmadığı belirtilerek, “sadık ve saygılı” olduğu imajı verilmek istenmektedir.⁴²

Tarihi perspektif muasır politik çizgilerin prensiplerinin tesbiti için mesnet olarak kullanılmıştır ama aynı Çinliler Kül-tegin'in mezar taşını tarihî vesikalar arasına koymaya yanaşmamaktadırlar.

VIII. Yüzyılda bir ilm-i tarih polemığının mevcudiyeti ve onun karakteri bizim için diğer bir önemli konudur. Türkler'in kendi tarihlerine bakışları Çinlilerinkinden çok daha mükemmeldir.

İkinci enteresan bir konu Türkler'in doğuşuyla ilgili olarak diktelerle Çin kroniklerinin verdiği bilgilerin birbirini tutmamasıdır.⁴³ Çinliler iki mitolojik versiyon sunuyorlar. Bunlara göre Türkler çocuk yaşta bir prensle bir dişi kurttan türemişlerdir. Diktelerde ise ef-sane ve hikaye yerine “qulun” yani yaratılmak fiili geçmektedir.⁴⁴

Çin kitabesi gerçekten bu etnogenetik izah tarzını tekrarlar, açıkça onu kadimki dikt efsanelerine tercih ediyor. Şimdi Türkler'in türeyişi “kahramanların çok çıktığı”⁴⁵ Ting-ling tarafına bağlanmaktadır. Yani olayın mahiyeti bölgesel tabiat unsurunu teşkil eden primitif materyalizmle sınırlandırılıyor. Her iki ahvalde de, Türkler'de bilimsel düşünce gelişiminin tesbitine esas teşkil eden Türk takdim şekli görülmektedir. 2000 yıllık tarihleri boyunca Türkler herhalde tarih ve rasyonalist zihniyet nümunesi olan mitoloji yokuşunu tırmanmışlardır.

Daha sonra hayli yükseklerde yer alan birinci hakanlık tarihi geliyor. Ne var ki burada Türkler'e has taht tevarüs sistemi müşahade ediliyor. “Onlardan sonra kadeşlerin en küçükleri hakan oldu, daha sonra ise onların oğulları hakan seçildi.” Bilahare Tabgaçlarca “teshir edilen”, “halklar ve dolaylı yöneticiler” konusunda şikayetler kendini gösteriyor. Türk halkı, 50 yıl boyu Tabgaç hakanına emek ve gü-

41 Age., s. 5-6.

42 Age., s. 6.

43 Biçurin, *Sobraniye*, I/221.

44 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 416.

45 Васильев, Китайские, с. 7.

cünü vermek zorunda kalışı neticesinde “kendi ilini ve hakanını yoketmekle” itham ediliyor. Dikitte Tabgaçlar kesinlikle suçlanmamaktadır. Çünkü onlar düşmandır ve adavet vazifesini yerine getirmekle mükelleftirler. Böylece birinci hakanlık dönemi kapanıyor.

Ne var ki kitabelerdeki tarihî bilgi cıvıllığı genel bilgisizlik olarak nitelendirilemez. Kitabenin yanısıra bizim bulamadığımız şeyler veya metinden zayi olan pekçok muhtevanın var olduğu düşünülebilir. Belki de runik metinlerin büyük bir kısmı ağaçlara işlenmiş ve çürüyüp gitmiştir.⁴⁶

Salnamesiz tarihin bir anlamı yoktur. Zamanın devrelerinden kalıcılığa geçiş, tarihte ilkellik devrelerinden geçiş demektir. VI. Yüzyılda Türkler takvim sistemine sahip değildiler “ama zamanı sadece yeşil otlarla ayırdedebildiler.”⁴⁷ VIII. Yüzyılda “hayvan takvimi”ni aldılar. Yani her yıl bir hayvanın ismiyle belirlendi ve 12 yıldan sonra aynı sistem yeniden tekrarlandı. Orta ve Uzak Asya'da bu sistem hâlâ da kullanılmaktadır. Hayvan takviminin nasıl ortaya çıktığı konusu aydınlatılmış değildir. Sadece hayvanlar arasında maymun da bulunduğu için güney orjinli olduğu söylenebilir. Türkler'in bu takvimi kabul edişleri, uluslararası ilişkilerinin güçlü olduğunu gösterir.

Bu takvimin yanısıra ömür kronolojisi de kullanılıyordu. Mesela “Kül-tegin 26 yaşında iken Kırgızlar'ın üzerine yürüdük.” veya “kagan amcam tahta oturduğu zaman...” vb. Yaş kronolojisinin mevsim takviminden (ilk bahardan ilk bahara) hayvan takvimine geçişte bir merhale olduğu da söylenebilir. Tarihin başlangıcına kadar Türkler bu konuda hiç kafa yormamışlardır.

Türklerde tarih felsefesi vardı ve hatta birbirinden farklı iki yöneliş mevcuttu. Çin eğitimi almış olan Tonyukuk pragmatisttir. O, yaptığı her şeyi Türk halk ve hakanının menfaati için yaptığı kanaatindedir. Ene'yi birinci planda tutması tam volanterizmdir. Tonyukuk dinî unsuru katmayı da ihmal etmemiştir. “*Teñri*⁴⁸ bana hikmet

46 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 13.

47 Biçurin, *Sobraniye*, I(231).

48 Teñri kelimesinin ilahi bir güç olarak çevrilmesi daha uygundur. Ama hiç bir zaman gözle görülen mücerred gökyüzü saygı ifadesiyle kullanılmamıştır. Zaten Türk hanlarının da gökten değil bir prensle bir dişi kurdun birleşmesinden türediğine inanılır. Halbuki aynı dönemde yaşayan Moğollar'da gökyüzü ilahi bir anlamda kullanılmıştır. Meseya Tayçın-teñri yani savaş tanrısı Mars gibi. En iyisi kelimeyi yaklaşık bir mana ile tercüme etmeden olduğu gibi kullanmaktır. Alp İletmiş (Eletmiş)te “gök teñri Türk halkı yok olmasın dedi..”

verdiği için" gibi cümleler bunu göstermektedir⁴⁹ ancak anlaşıldığı kadarıyla Tonyukuk'un ülkesinde hemen hemen deizm hüküm sürüyordu. Zaten Tonyukuk'un kendisi de Çin eğitimi aldığını bizzat söylemektedir. Böyle bir mekanik tarihi proses anlayışını aşağı-yukarı Çin kitabesinde Yin ve Yang'ın anlamsız güç savaşlarında görüyoruz. T'ai-tsung karmaşıklığı ortadan kaldırarak yerine bilgiyi koymuştur. Burada volanterizm daha çok ön plana çıkmıştır.

Yollig-tegin'in eğilimi ise tamamen başka. O bir teist. Türkler ölümüne gittiklerinde "Türk'ün teñrısı ve Türk'ün mukaddes yer-suyu.. şöyle dediler: Türk halkı yok olmasın, halk olsun..."⁵⁰ Böylece Tanrı İleriş-hakanı başa geçirir, yüceltir; savaşçısına güç verir ve komşularına karşı zafer ihsan eder. Tanrı her zaman bağışlamaz, bazan yukardan azap da gönderir. O zaman yer-suya müracaat edilerek, yalvarıp yakarmak suretiyle Tanrı'nın affına mazhar olunabilir.⁵¹ Tanrıya yakarışın faydası olur, çünkü "zaman [yani kader] Tanrı tarafından önceden takdir edilmiştir."⁵² Töre gereği tahta oturan han "*Tanrının gölgesidir. Türk'ün bilge hakanı Tanrı katındandır.*"⁵³ Görüldüğü gibi Yollig-tegin dindar bir kişidir.

Coğrafya

Göktürkler'in askerî hücumları sebebiyle coğrafi kavramları oldukça geniştir. Doğuda Kitanlar, Tatabılar (Hi'ler) ve Otuz-Tatar'dan⁵⁴ başka –ki bunlar Mançurya'daki eski Moğol kabileleridir– Türkler Ön Amur yakınlarındaki Mukriler'i de⁵⁵ tanımışlardır.

ifadesi Tanrı'ya bir mekan tayin etmekte; fakat yerini gökyüzü olarak göstermektedir. (bkz. Clauson, *The Ongin*, pp. 188-189; Radloff, *Die alttürkischen*, p. 251; Malov, *Pamätniki*, 1959, s. 10).

49 Malov, *Pamätniki*, 1951, s.65.

50 Age., s. 37.

51 Age., s. 38-40.

52 Age., s. 43.

53 Age., s. 27.

54 Otuz-Tatarlar: Çin kroniklerinde Shih-wei olarak geçer ki eski bir Siyenpi kelimesinin bozulmuş şekli olmalı. (Viktorov L.L. *K voprosu o rasselenii mongol'skix plemen na Dal'nem Vostoka*// Ученые записки ЛГУ. 1958, № 256, c. 54-62)

55 Malov şu şekilde çevirmiş : Güneşin doğduğu ülkeden Bökli bozkırlarının halkı. (*Pamätniki*, 1951, s. 36) Orginalde geçen "Bökli sol (l) ıg il" ibaresindeki sol (Moğol. Türkçe) kuru, susuz çöl fakat "sogli" uzak demektir. İkinci okuyuş daha muteberdir. Çünkü Orta Moğolistan'ın doğusunda 552 yılında hiçbir halkın yaşadığı görülmemiştir. "Il" devlet manasında olduğuna göre

Türkler'in doğusunda, denizden uzak olmayan ve Sarı Nehir ve diğer nehirlerle⁵⁶ sulanan "Shan-tung Vadisi" uzanır. Burası Kuzey-Doğu Çin'dir. Türkler'in güneyinde iki büyük ve güçlü devlet yer almaktadır. Onların Tabgaç dediği Çin ve Tibet. Ancak Türkler'in Sibiry⁵⁷ konusundaki bilgileri fazla sayılmaz. Muhtemelen tayga denizi onlara fazla cazip gelmemiştir. Onlar sadece bozkırla sınır olan bölgelerdeki halklar ve kabileleri tanıdılar: Baykal'ın doğusunda Bayırkular, o dönemde Baykal civarında yaşayan Kurikanlar, Sayan dağlarının batısında Kırgızlar, Yukarı İrtiş'te Karluklar. İrtiş tanımı (kitabelerdeki "Artis") zamanımıza kadar değişmeden gelmiştir.

Batıdaki ülkeler konusunda daha fazla tanımlar var. Göktürkler Orta-Asya'ya Soğdak ismini verdiler. Yen-chu denilen Sırderya, İnci Nehri'dir. Buzgala ise Temir Kapıg ismiyle geçer. Mesela Buhara gibi birçok şehir ismi ise bilinen adıyla zikredilmektedir. Türklerle sınır olmayan bazı bölgelerden mesela Kürdan yani Kuzey Türkmenistan Çölü, Toharlar, Tazik-Araplar ve Purum-Rum (Rim) yani Bizans imparatorluğunun adı geçmektedir. Göktürkler'in bu kadar geniş coğrafı tanımları Birinci Hakanlık Türkleri'nden miras aldıkları muhakkak. Türkler'in batıyla olan bağları koparılmış olsa da, tanımlar gelenek olarak saklanmış ve Türk kültürüyle birlikte gelişmiştir.

Yukarda zikredilenlerden başka kitabelerde geçen bazı tanımlar hâlâ çözülememiştir. Esrarengiz millet Azlar kuzey-batı Moğolistan'da yaşamışlar, onların yakınında İzgiller (?) ve varlığı yokluğu şüpheli Berçekerler. Kül-tegin dikitinde zikredilen Abarlar tarihten silinen Mukriler'le birleşmişlerdir.

T. Simokatta "Tarih"inde Mukriler'den bahsetmektedir.⁵⁸ O, Mukriler'i "Taugast" yani T'o-palar'a yakın ve çok savaşçı bir millet

bunu "Uzak Bökli Devleti" diye çevirmek mümkün. Çünkü Bökli kelimesi mana itibariyle Mukri (Mo-ho) tanımına da ses uyumunu bakımından uygun düşmektedir.

56 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 34,38, 66.

57 Sibir kelimesi miladi V. Yüzyılda kullanılmaktaydı. Obi havzası ve civarında Mansa (Vogul)larla birlikte yaşayan Ugor kabilelerine Sibir deniliyordu. (Hernetsov V. P., Усть-полуйское время в Приобье// МИА, 1953, № 35, с. 238; Patkanoff S., *Über die Sabiren*// Korosi Csoma Archivum. 1900, № I, 4, s. 259-277; Fecher G., *Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V-XI. Jahrhunderten*// Korosi Csoma Archivum. B. XIX, 2, s. 55-56, 69-70). Sibir ismi veya tanımı iki Türk hakanının isminde de geçmektedir. Sih-pi-han ve Shih-pi-han (Çince). Fonetik fark S ve Ş baş harflerinin değişik diyalektlerinden kaynaklanmaktadır.

58 Feofilakt Simokatta. *İstoriya*, s. 160. Krş. Chavannes, *Documents*, p. 230.

olarak kabul ediyor. Biz bu kabileyi So-ko ve A-li-shê'lerle birlikte yanyana yaşayan Türgişler'in bünyesinde buluyoruz.

Chavannes Mukriler'i=mou-ki Çinliler'in Mo-ho dedikleri Tunguz grubuna dahil eder.⁵⁹ Marquart⁶⁰ Mukriler'i Merkitler'le özdeşleştirmektedir. Ancak her iki araştırmacı da Mukri mi, yoksa Mekri mi olduğuna dikkat etmeden tesbitlerini yapmışlardır. VII. Yüzyıl Çin salnamelerinde Mo-ho ismiyle zikredilen Mukriler, So-ko'yla birlikte İli nehrinin yukarı akımında ve Hami'ye kadar Tanrı Dağları'nın kuzeyinde yaşayan Türgişler'in bir kolunu teşkil ederler. Keza Mukriler, Merkitler olamazlar. Çünkü Merkitler hiç yer değiştirmediklerinden Ch'ang-an Taugastları'na yakın bir halk olarak adlandırılmaz. Mukriler ise Tanrı Dağları ve P'ei-shan'ın doğu kollarındaki Wei İmparatorluğu'nun batı sınırlarına çok fazla sokulmuşlardı. Görünüşe göre Guçen ve Urumçi arasında bulunan Mo-ho şehri ismini burada yaşayan kabileden almıştır.⁶¹ İli vadisinden Karluklar tarafından sıkılıp çıkartılan Mukriler T'ien-shan'ın (Tanrı Dağları) kuzey eteklerindeki bölgenin güney tarafına sığındılar.

Reşidüddin onlarla ilgili şu bilgiyi verir: "Bekrin kabilesine Mukrin de denilir. Uyguristan'da kesif dağlık bölgelerde yaşarlar. Onlar ne Moğol, ne de Uygur'dur."⁶² Reşidüddin'e göre farklı bir lehçe konuşan bu kabile, bu sebepten ötürü Kabrin halkı diye de adlandırılır. Yine ona göre Mukrinler Moğollar'a benzeyen ve mitolojik Oğuzhan'ın amcasının kabilesinden türeyen bozkır kabilelerine mensuplardır. Kerayit, Nayman, Öngüt, Tankut, Bakrin ve Kırgızlar yani etnik yönleri farklı ve pek de vazıh olmayan muhtelif kabileler bu gruba girerler.⁶³ Ebu'l Gâzi'nin⁶⁴ Mukrinler hakkında verdiği bilgiler de muhtemelen Reşidüddin'e dayanmaktadır.⁶⁵ Ve en nihayet Plano Karpini ve Ming-shih de Mukrinler'le ilgili bilgi verirler.⁶⁶

Moğollar döneminde Mukrinler'in toprakları Ügedey'in torunu Kaydu'nun ülüsünü teşkil etti. Daha sonraları ise Çağatay ulusuna

59. Chavannes, *Documents*, p. 230.

60. Marquart J., *Eransahr*, s. 54.

61. Chavannes, *Documents*, 271, 346.

62. Reşid ed-din. *Sbornik letopisey*, İ.N. Berezin çevirisi, s. 129.

63. Age., s. 70-78.

64. Berezin İ.N. *İstoriya Abul'-Gazi*, Kazan, 1854, Ç.I, s. 40.

65. Rubruk G. *Puteşestviya v vostoçniye strani*, M., 1957, s. 37.

66. Pokotilov D. *İstoriya vostoçnix mongolov v period dinastii Min*. SPb., 1893, s. 135.

geçti. Çağatay hanlarının hakimiyeti yıkılıp steplerde Özbek kabilelerinin ittifakı vücuda geldiğinde, ittifakı teşkil eden kabileler arasında Mukrinler de vardı.⁶⁷ Bugün Mukrinler yok. G. Grjimaýlo 1896'da Karlıktağ'da Moğolca, Çince ve Türkçe karışımı bir dil konuşan⁶⁸ bir kabilenin kalıntılarına rastlamışsa da, bunların son Mukrinler mi, yoksa başka birileri mi olduğunu tesbit etmek mümkün olmamıştır.

Türgişler'le savaşıyan Kengeresler, Sırderya'nın⁶⁹ aşağı akımında yerleşmiş ve batıya göç edişlerine kadar mert ve cesur anlamına gelen "Kangar"⁷⁰ ismiyle anılan Peçenekler'den başkası değildirler.

Ve en nihayet Tonyukuk kendi halkını Türk-sir –Türk-sir budun– ismiyle tanımlamaktadır. Hirth'in "sir" kelimesini Seyanto etnoniminin bir kısmını teşkil eden Çince "hsie" kelimesine bağlaması⁷¹ G. Grjimaýlo tarafından reddedilmiş fakat henüz tenkit edilmeyen Bernchtam'ın çalışmaları sayesinde ilmî olarak kökleşmişse de, biz "sir" konusunu tam vuzuhiyet kesbetmemiş halde bırakalım.

Batı Türkleri daima On Oklar olarak tesmiye edilmiştir. Bu bir etnonim değil, sadece 635'te Batı Türk hanı İşbara Tölis-şad'ın yönetim tarzının bir neticesidir.⁷² Altı Çub ise Orta-Asya Hunları'nın torunları olan Çu-yu kabileleri olarak yorumlanmaktadır. Bunlar Çu-yu, Çumi, Çumugun, Çuban'dır. Çuban VII. Yüzyılın ortalarında iki kola ayrılmış,⁷³ Çu-yu'lardan ise Sha-t'o'lar çıkmıştır.

Çu-yular'ın (Çub) Çin kitabelerinde doğrudan batılı Türk komşular olarak zikredilmesi bu tahmini yoruma esas teşkil etmektedir.⁷⁴

Netice itibariyle Göktürk coğrafî tanımları genel hatlarıyla Çinlilerinkinden ve Greklerinkinden biraz geride ise de, muasır Batı Avrupalılarinkinden şüphesiz ilerdedir.

67 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 353.

68 Grjimaýlo, *Opisaniye puteşestviya*, s. 484-485.

69 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 314.

70 Konstantin Bagrănorodniy. *O fėmax i o narodax*. M., 1899, s. 142.

71 Hirth F., *Nachworte zur Inschichte*, s. 129.

72 Biçurin, *Sobraniye*, I/286. Çince okunuşu: Sha-po-lo Hi-li-shih Han.

73 Biçurin, *Sobraniye*, I/289.

74 Vasil'yev, *Kitayskiye*, s. 6. Çub- Halkın bir kolunun ismi. (Malov, *Pamätniki*, 1951, s. 376; Radlov, *Opit slovaryä türskix nareçiy*, 1893-1911, III/2184).

Sözlü Edebiyat

Etnoğrafik verilerin analizine devam ederken, folklorla da göz atmak zorundayız. Ancak burada daha ziyade, birçoğu Oyratlar döneminde⁷⁵ ortaya çıkmış konular yani eski devirlere ait destanlar üzerinde durulacaktır. Tarihî araştırmalarda folklor materyallerinden çok dikkatli bir şekilde faydalanmak gerekir.

Bazı folklor unsurlarının tarihini ta Açına dönemlerinden başlatmak mümkündür. N. Ulağaşeff'in derlediği yazılı destanlar arasında bir tanesi "Say-Solong"-çok eski dönemlere ait detaylar ihtiva eder. Destanların konusu sıradan ve orjinal olmayan şeylerdir: Bagatırlar kahramanlıklar sergiler, cinleri ve düşmanları mağlup ederler. Diğer önemli bir husus: Ulağaşeff'in çalışmalarında, mesela kızkardeşi tarafından Erdene'ye verilen ve kahramanın sihirli para olarak kullandığı paralar ve Altay dillerinde mevcut olmayan -örneğin "Ermen"-kelimelerinin kullanıldığını görüyoruz. Fakat en önemlisi Altay kahramanı Say-Solong'un yardımına Bagatır İrbis-Burkan (belki de Burhan)⁷⁶ ın gelmiş olmasıdır. Yorumcuya göre bu "destanlar özünde eski mitolojinin mevcudiyeti"ni göstermektedir.

Bu İrbis-Burkan kendisi hakkında "kalın kayalıkları yarıp geçtim ve ben ışığa ulaştım"⁷⁷ şeklinde bir açıklamada bulunuyor. Yorumcu bunu pekçok milletin, ama özellikle Kafkaslıların kullandığı bir motif olarak izah etmektedir. Ancak bu motifin Amiran ve Küçük Mrek⁷⁸ destanlarında geçen şekli, İrbis efsanesinde tersinedir: Kafkaslarda kahramanlar dağa girerler, İrbis ise dağdan çıkar. Bundan başka Kafkaslarla Altaylar arasında bir bağlantı olması çok karışık bir meseledir.

Efsaneler arasında görülen benzerlikler bilhassa Altaylar'da birbirine oldukça yakındır. Reşidüddin Türkler'in türeyişi konusunda, onların bir dağa sürüldüklerini ve oradan çıkamadıklarını, bir araya gelip çoğaldıktan sonra demir dağı eriterek dışarı çıktıklarını dinlediğini kaydeder.⁷⁹

75 Potapov L.P. *Geroičeskiy epos altaytsev*// СЭ. 1949, № 1, с. 120 и сл.

76 Malçı-Mergen. *Altayskiy geroičeskiy epos*. Oyrat bölgesi, millî yay. 1947, s. 228-229, dn. 24, 31.

77 Age., s. 190, 193.

78 Age., s. 229.

79 Reşid ed-din. *Sbornik letopisey*, s. 136-137.

Burada varyantlar gerçekten birbiriyle çakışmaktadır. Türk İrbis-Burkan Altaylı Say-Solong'u felaketlerden kurtarır, kızkardeşiyle evlenir, sonra birlikte fakat kardeşçe yaşarlar. Gerçekten bu motif tâli derecedeki aynı destanlar için tarihî bir ehemmiyete sahiptir. Bu motif Altay yerlilerinin, Türk kalıntılarıyla hiçbir zaman karışmadıklarını teyid etmektedir. Aynı İrbis yani Bars ismine Orhon kitabelerinde de rastlanmaktadır.⁸⁰ Fakat şüpheler ismin diğer yarısı Burkan üzerinde yoğunlaşmaktadır. Tanrısal yani olmayan İrbis kendi başına hiçbir şey yapamaz ama galiba onun böyle bir ünvan alma hakkı güya yoktur. Mesele nedir? Galip bir ihtimalle manası daha sonraki devirlerde yeniden gözden geçirilmiştir: Burhan, Burihan yani Kurt-han'dan alınmıştır. Kurt kelimesiyle ise Türkler isimlendirilmiştir. Şamanizmin yerleşmesi ve Moğollar'la Oyratlar'ın kaynaşmasıyla İrbis'in de manasında değişiklik meydana gelmiş, hiç yaşamamış gibi mistik bir anlam kazanmıştır.

Bu motif –Ak-tayça ve Erlik'i kurtaran ve maralları kendi sütüyle besleyen beyaz kurt– L.P. Potapoff tarafından Türklerin türeyişiyle ilgili efsaneye bağlanmış ve bu efsane bugünkü Altaylıların atalarının temsil ettiği kadimki totemizmin aksisedası olarak görülmüştür.⁸¹

Türk hakanlığı dönemine dayanan ikinci bir konu Alpamış destanıdır.⁸² Bu destanın birçok varyantı varsa da, N. Ulagaşeff tarafından derlenen “Alıp-Manaş” versiyonu en eski Altay versiyonudur.⁸³ Destanın muhtevası Türk tarihi için önemli şekliyle burada kısaca verilmiştir.⁸⁴ Alıp-Manaş büyük bir kahramandı. Anne babası ona Kırgız hanının kızını alırlar. Ancak Alıp-Manaş karısını sevmez ve Ak-han'ın kızı, güzeller güzeli Erke Karakçı'yı (Eşkiye Erke'yi) aramaya koyulur. Çeşitli sergüzeştlere sonra Ak-han'a esir düşer ve bir yaban kazının kanadına mektup sıkıştırarak evinden yardım ister. Fakat yardıma gönderilen üvey kardeşi onu kurtarmaktan vazgeçip, esire verilen sihirli yemeklerden yer ve Alıp-Manaş görünümüne girer. Geri dönerek arkadaşının hanımını almak ister. Kahraman, büyülmeyen atı tarafından kurtarılır. Sonra o ve atı Ak-han'ı yenerek pekçok yiğidin kanını dökmüş olan kıızıyla birlikte öldürürler.

80 Melioranskiy, *Pamätnik v čest*, s. 69.

81 Potapov L.P. *Geroičeskiy epos altaytsev*, s. 122.

82 Jirmunskiy V.M. *Skazaniye ob Alpamişe v bogatırskeya skazka*, M., 1969, s. 9.

83 Age., s. 140.

84 Hikayenin farklı çevirileri için bkz. Ulagaşev I., *Altay-Buçay*. Novosibirsk, 1941, s. 79-126; Graf A., Kuçiyak P. *Altayskiye skazki*. M., 1939, s. 73-83.

Kahraman, Ak-han'ın halkını ve sürülerini ceplerine koyarak memleketine götürür. Altay masallarında düşmandan alışımlı halk ve sürü çalma şekli.⁸⁵ Fakat eve kel kafalı, uyuz bir ihtiyar suretinde döner. Bu kıyafetinden faydalanarak hain üvey kardeşinin ayıbını ortaya çıkarır. Kardeşi korkudan turna şekline dönüşür ve uçar gider. Çarpışmalar neticesinde ele geçirdiği halkı ve sürüleri kendi memleketine yerleştiren Alıp-Manaş halka şenlik düzenler.⁸⁶

Burada enteresan unsurlar çok: Ak-han'ın kötü kalpli güzel kızının arkasından gitmek-Orhon kitabelerinde kendi yurdunda yani Ötüken'de kalmak, diktelerde zikredilmemiş olsa da, önemli rol oynaması gereken dilberlerin de aralarında bulunduğu lüks eşyalara sahip Tabgaç hanına aldanılmamasını tavsiye edilmesini hatırlatıyor. Yaban kazının kanadındaki mektup Han döneminde Su-wu'dan sonraki devirle ilgili Çin didaktik masallarını çağrıştırıyor. Destanda geçen en ibretli konu üvey kardeşin hainliğidir. Biz birinci hakanlık döneminde Çin'le yapılan bütün savaşların, Çin'li casuslar vasıtasıyla satın alınan Türk prens ve bağıatırları yüzünden çıktığını daha önce görmüştük. Esasi rolü kahramanın seçkin ve kaliteli atı oynadığı için Türkütler birbirlerine güvenmemişlerdir. Masallar kahramanın ulaşmak isteyip de ulaşamadığı amaçlarla gelişirler. Güzel kızla evlenmek onun için alması gereken intikamdan daha az önemlidir. Nitekim kahramanımız da Ak-han'ı, kızı ve yakınlarıyla birlikte yokeder. Fakat çektiği azap ve korkulara karşılık elde ettiği ganimet onun tabii bir hakkı olarak takdim edilir. Böylece alicenaplağın övüldüğü, safahatın yerildiği mutlu sona ulaşılır. VIII. Yüzyılda güneş altında intikam savaşlarının yapıldığı bir dönemde bu didaktik unsurlar oldukça önemlidir ve bunlar bir noktada Yollıg-tegin ve Tonyukuk'un eğitici programlarını çağrıştırmaktadır. Bizim ele aldığımız varyantta geçen belli belirsiz süjeler belki de birinci ve ikinci hakanlık döneminde doğmuş, oradan Altaylar'a yerleşerek günümüze kadar gelmiştir. Yaşlı insanların anlattıkları kıvrıntılar sayesinde bizler sadece Türk yöneticilerin söylediklerini değil, onların halklarının dinleyip anlattıklarını da kendimize örnek olarak alabiliriz.

⁸⁵ Jirmunskiy, *Skazaniye*, s. 144.

⁸⁶ Elbette bu tür rivayetler aşırı abartılar ve gerçek duyumlar birbirine karıştığı için estetik ölçüler söz konusu olamaz.

XXV

TİBETLİLER VE TÜRGİŞLER

Tibetliler Batı Yolunda

Çin'le Tibet arasında devam eden çetin, kanlı ve pahalı savaş 718'de imparatorluğun zaferi ile noktalandı. Tibetliler geldikleri yere dönmek zorunda kaldılar ve hızla akan Huang-ho nehri iki millet arasında tabii sınır oldu.¹ Tibetliler savaşa devam edecek durumda değildiler. Aslına bakılırsa Tibet yönetimi de savaştan güce sahip değildi. Tahtla kumandanlar arasındaki iç kavga Tibet'i parçalamıştı. Hükümdarlar sınır ötesi bir öğretiden yani Budizmden medet ummakta, erkân-ı devlet ise kaderlerini yerli "Bon" [Bhon-po] itikadına bağlamaktaydılar.

"Bon" itikadı Tibet'e Orta-Asya'dan gelmişti. Bon, kainatın büyü ayinleri ve ölümlerin ruhlarının yardımıyla teshir edilebileceğini telkin ediyordu. Tibetliler gök, yer, güneş, ay, yıldız ve dört yön tanrılarına ibadet ediyorlardı. Amansız düşmanları tarafından istila edilen Am-do'da onlara karşı savaşan yarı mitolojik kahraman Guesar efsanesi de bu dinle bağlantılıdır.² Guesar savaşı kaybeder ama hiç olmazsa bu mücadelenin rövanşını yapabilecek taraftarlar edinir.

Budizm ise egzotik bir şekilde gelmişti. Salıklarından entellektüel tekamül talebinde bulunduğu Hint veya Çin kültürünün zevkine varmış küçük bir grup arasında yayılabiliyordu.

Sadece Budistlerin değil, "Bon" salıklarının de omuz omuza Tibet ordusu saflarında savaştıkları muhakkak. Her iki din salıklarının barış ve muahedeler sağlanınca kurban kesmek için at, öküz veya kö-

1 Biçurin, *İstoriya Tibeta*, I/159.

2 Roerich G. N., *Trails to Inmost Asia*. New Haven, 1931, pp. 354-355. Burada Bon itikadının eski ve primitif şekilleri anlatılmıştır. Bugünkü Bon-po itikadı onlardan tamamen farklıdır. (p. 355 vd.)

pek, domuz ve koyun getirdikleri bilinmektedir.³ A. Stein Lob-nor'dan çok uzakta olmayan Miran'da, Hoten-Derya'nın sol sahillerinde VIII. Yüzyıl veya IX. Yüzyıl başlarına ait Tibet belgeleri buldu. Bu belgelerin kesinlikle Budizmle alakası yok. Çünkü bu belgelerde zikredilen Tibet isimlerinin büyük kısmı Budistlere ait değil ve bugün kullanılmıyor. Bazı ünvanlar Budist bilgelerine kadar dayanıyor; gamalı haçlar Bon itikadına ait. Lama kelimesine ve "am-manipal-mahum" duası terminine rastlanmıyor. Bundan başka kullanılan dil ve üslub dinî literatür lisanından oldukça farklı.⁴

VII. Yüzyılın başlarından itibaren devlet erkânı ve Bon rahipleri tahta oturtulan yedi yaşındaki⁵ hükümdar namına ülkeyi yönetmeye giriştiler. Sırtlarını orduya dayamış olan beyler ise sadece dış düşmanlara karşı değil, kendi başına buyruk yöneticilere karşı da korumasız durumda bulunan hükümdarı devirmek niyetindeydiler. Boş oturan ordu çok çabuk dağılacağı için onu elde tutmak zordu. Bu yüzden savaşmak, kazanılan zaferlerle komşuların sırtından orduyu beslemek gerekiyordu ve o dönem için başka bir yol da yoktu.

Hadiselerin gelişimine göz atmadan önce VIII. Yüzyıldaki Tibet ordusunun durumunu inceleyelim. Çünkü onun sahip olduğu özel durum, Tibet yayılışının kaderinin izahıyla ilgili tahlilde bize yardımcı olacaktır.

Kadim Tibet silahları konusunda bilgilerimiz çok azdır. Sadece Çin kronikleri Tibet "miğfer ve zırhlarının sade ve renkli olduğunu; gözler hariç bütün vücudu örttüğünü" kaydetmektedir.⁶ Saldırı silahlarıyla ilgili herhangi bir kayıt geçmiyor. Aynı kaynaklar sadece ok-yay ve sapanı bahsediyorlar.⁷ Tibet ordusunun kazandığı zaferler göz önünde bulundurulursa elbette bunlar zaferlerin sebeplerinin izahı konusunda yetersiz bilgilerdir. Burada sapanlardan bahsedilmesi Tibet ordusunda piyade sınıfının olduğunu söyleyebilmek için önemli bir unsurdur. Çünkü süvarinin at üzerinde sapan kullanması, eğilip yerden taş alması mümkün değildir. Tibetlilerin ataları –Junglar– da Çinliler'e karşı piyade savaşmışlar ve çoğunlukla galip olmuşlardır.⁸

3 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, I/189.

4 Bell C., *The religion of Tibet*, Oxford, 1931, p. 4.

5 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, I/155.

6 Age., s. 129.

7 Age., s. 197, 201.

8 Govern, *The early empires of Central Asia*, London, 1939, p. 87.

Fakat Çin annaları, Tibetliler'de karşı konulamaz saldırıları ve sırt darbelerini başarıyla gerçekleştiren süvari sınıfının olduğunu kat'i olarak bildirmektedir. Muhtemelen Tibet süvarileri VIII. Yüzyılda attan inmeden savaşmışlardır. Bunun okuyucuyu şaşırtmaması gerekir. Çünkü Tölesler'in (Seyanto ve Uygurlar) dört eyerlenmiş atla savaşa gittikleri, acil saldırılarda kalanların gemlerinden tutarak yedekte beklettikleri bilinmektedir.⁹

Süvari birlikleri teşkil etmek ve savaşı onlarla sürdürmek ilk olarak VI-VIII. Yüzyılda Türkler tarafından başlatılmış,¹⁰ engelli arazi şartlarında ufak değişikliklerle devam etmiştir.

T'ang ve Tibet ordularının taktik imkanlarına göre zaferin gâh o tarafa, gâh bu tarafa müyesser olduğunu tahmin edebiliriz. Geniş vadelerde imparatorluk zırhlı süvari birlikleri Tibet saflarını yarıp geçmiş, ama dağlarda engebeli araziye iyi kullanabilen Tibetli sapan ve ok atıcıları karşısında darmadağın olmuşlardır. Binaenaleyh Tibet ordusu Çin'de, şayet imparatorluk başka bir yerde meşgulse başarılı olmuş, Çin ordusu onları sadece dağlara kadar takip edebilmiş ve neticede hiçbir şey elde edememiştir. VIII. Yüzyıldaki taktikler sayesinde Tibetliler'in fetihleri T'ang İmparatorluğu'nu fazla sarsmamış; Çinliler onları Sarı Nehir'in öte tarafına itmekle kalmamış, onların âni saldırılarda bulunmalarını da engellemiştir.

Ne var ki dış cephelerde savaşmayan Tibet ordusu çabuk çözülmüş ve ülkenin birliği tehlikeye girmiştir. Yöneticiler doğu yolunun bir noktaya kadar tıkalı olduğunu bildiklerinden savaş güçlerini batıya yönelttiler. Böylece burada yani sarp kayalıklar ve dik yamaçlarda Tibet ordusu kendine has kabiliyetlerini kullanma fırsatı bulabilmekti.

Tibet ordusu tek yürek halinde, bir kabileden çıkmış gönüllüler gibi düzenli bir orduydı. Bu, çok zekice hazırlanmış bir organizasyonun sonucu idi. Bütün Tibet dört büyük savaşçı gruba (Ru) ayrılmış; her bir grup yine kendi arasında üst ve ast olarak taksimlenmiş, bunlar da tekrar dört savaşçı birime (tongde) bölünmüş; bazan bir kabile savaşçıların tek birlikte toplandığı da olmuştur.¹¹ Şayet kabile fertleri çok kalabalıksa bunlar dört birime tevzi edilmiş, böylece ge-

9 Biçurin, *Sobraniye*, I/341.

10 Gumilëv, *Statuetki*, s. 242.

11 Uray G., *The four horns of Tibet according to the royal annals*// *Acta Orientalia Hungaricae*, T. X, I, 1960, pp.31-57.

rek devlet ve gerekse askerî işlerde kullanılmaları kolay olmuştur. Lhasa civarındaki birlikler doğrudan hükümdarın emrinde olduklarından bünyesindeki bölge ve kabile unsuru nazar-ı itibara alınmamıştır. Diğer birlikler beylere bağlıydılar ve bazı hallerde de beylerin haleflerinin emrine girmek zorundaydılar.¹²

Feodallar ve kabile reisleri merkezî idareye bağlı olduklarından Tibet ordusunun gücü o zamana göre çok büyüktü. Bu yüzden batılı komşularından Tibet'e karşı çıkacak olanlar, neticede savaş ganimeti olmaya mahkûm sayılmaz mıydı?

Batı Tibet

İndus Nehri ve kolları tarafından sulanan Batı Tibet VIII. Yüzyıl başlarında Tibet hükümdarlığı bünyesinde değildi. Bu bölgede Tibetlilerden ve Dart kabilelerinden teşekkül eden halkların başında ufak prenslikler hüküm sürüyorlardı. İndus Nehri sahillerindeki Leh prensliğinde yarı mitolojik Guesar'dan türediğini ileri süren bir hanedan iş başındaydı. Saspol hakimi kendine Bandel ünvanı almış, Kalats'ta ise Dart kinazlığı hanedanı tahta yerleşmişti. Bundan başka köylerdeki kabileler kendi reisleri tarafından yönetiliyordu ve bunlar hiç kimseye bağlı değildiler.¹³ Bu prenslikler birbirlerine düşmandılar ve bu yüzden Tibetlilerin 718 ve hatta 722'de T'ang İmparatorluğu'yla sulh akdedip Batı Tibet ve Baltistan (Büyük Po-lü) üzerinde hükümdarlık sağlayıncaya kadar "Küçük Po-lü/Gilgit-üzerine hücum tertipleyişlerine"¹⁴ şaşmamak gerekir.

Baltistan ve Gilgit, dağ patikalarını tutarak Orta-Asya yolunu Tibetlilere tıkamışlar, bu yüzden onlarla yapılan diplomatik müzakereler oldukça sert geçmişti. 717'de Tibetliler Kuça'ya saldırmak için Ön Pamir dağlarını aştılar ancak yine aynı yıl Büyük Po-lü Tibet ordusunun geçitlerden geçmesine izin vermeme kararı aldı. Bu olaydan sonra tarih kitaplarında Büyük Po-lü ismine rastlanmaz, ama coğrafi cihetten "T'ang-shu" onun Tibet hâkimiyeti altındaki bir ülke olarak gösterir.¹⁵

12 Bogoslovskiy, *Oçerki istorii*.

13 Francke A. H., *History of Western Tibet*, London, 1907, pp. 48-49.

14 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, I/162.

15 Chavannes, *Documents*, p.150, n. I. Age., s. 325.

Dağlık Ülkeler

Dağlık Ön Pamir bölgesinde pekçok küçük prensliklerin yanı sıra Kaşmir ve Toharistan gibi birkaç büyük prenslik de mevcuttu. VI-II. Yüzyılın başlarında bu prenslikler doğudan Tibetliler'in, batıdan Araplar'ın baskılarına maruz kaldılar. Bağımsızlıklarını korumak isteyen hakimler yardım için imparatorluğun kapısını çaldılar. 710'da Batı Hindukuş'ta bulunan küçük Hsi-yeh prensliğinden, Çin'e bir elçilik heyeti geldi.¹⁶ Onun arkasından 713'te Tibet'e karşı ittifak akdetmek için Çin'le diplomatik alaka tesis etmek niyetiyle Kaşmir elçisi de imparatorluğun kapısını tıklattı. Kaşmir hâkimi iâşesi kendi tarafından karşılanmak üzere bir yardım ordusu gönderilmesini istedi.¹⁷ Elçi, 720'de prensipte ittifak sağlandığı belirtilerek Ch'ang-an'dan yola çıkarıldıysa da, bunun Kaşmir'e de, Çin'e de herhangi bir faydası olmadı.

718'de Toharistan cabgusunun kardeşi Ch'ang-an'a geldi. O, Eftalitler'den Zabulistan, Kapisa, Huttel, Kuran, Shu-mang, Shug-nan hükümdarları ve Vahan, Cüzcan, Bamiyan, Kabadiyan ve Badahşan prenslerinin başına geçeceğini, birinci gruptakilerin 200 bin, diğerlerinin ise toplam 50 bin süvari çıkartacağını bildirdi. Yine de asker sayısının 900 binden daha az olduğu iddiasıyla Tibetliler'e ve Araplar'a karşı ısrarla yardım talebinde bulundu.¹⁸ İmparator, dağlılara, Arap ve Tibetliler'e karşı savaşma izninden başka, her birine mutantan tı-tüller verdi (720). Fakat 727'de Zabulistan'dan Ch'ang-an'a bir mektup daha geldi. Araplar'ın iyice bastırdıkları belirtilerek acil yardım isteniyordu.¹⁹ Sonrası tam bir sessizlik.

Küçük Po-lü elçisi en başarılı olanıydı. Batı Tibet'te Indus Nehri sahilinde yer alan bu prenslikte Monlar ve Dartlar –dağlık Ari kabileleri yani Hintliler'in akrabaları yaşıyorlardı. Tibetliler, ondan Kaşkar ve Kuça'da Çinliler'e âni bir baskın yapmak için Batı ucuna serbestçe geçmelerine izin vermesini istediler. Fakat daha önce Tibetliler dokuz şehri elinden çekip aldıkları için Po-lü prensi onlara inanmadı. Çin'in P'ei-t'ing'deki eyalet valisi hemen harekete geçerek Po-lü'ye Kaşkar'dan dört bin savaşçı kaydirdi.²⁰

16 Biçurin, *Sobraniye*, II/323.

17 Age., s. 325.

18 Chavannes, *Documents*, pp. 200-202.

19 Age., p. 293-294.

20 Age., p.150, 293.

Cesaretleri yerine gelen Po-lülüler Tibetliler'i bozguna uğratarak önceki şehirlerini tekrar ele geçirdiler.²¹ Po-lü'nün imparatorluk ittifakı bir süre devam etti. Ancak acı gerçek şu idi ki, Çin geçici bir yardım vermekle yetiniyor, halbuki Tibet kapı bir komşu olarak bu prensliklerin yanbaşında duruyordu. Suca-Raca (Hsu-shih-li-chi) isimli bir Po-lü prensi Tibetli bir prensesle evlenmiş ve Pamir'in doğusundaki 20 prenslik Tibet'in hâkimiyetine geçmişti. Batı bölgesindeki Çin guvernörünün düzenlediği üç yürüyüş başarısız olmuş ve Tibet sürekli yayılmayı sürdürmüştü. İmparatorluk yönetimi Tibet'in batıda yayılmasını önlemek için 724'te doğuya bir sefer düzenledi. Savaş, 730'da barış akdedilene kadar münavebeli başarılarla devam etti. Ancak bu defa Tibet, Po-lü'nün işini bitirirken imparatorluk pek de faydası olmayan diplomatik bir protesto ile yetindi.²²

Tibetliler Po-lü'den döndükten sonra Toharistan üzerine yürüdüler, fakat Çin kuvvetlerince püskürtüldüler.²³

Hindistan'dan da Ch'ang-an'a elçi gönderilerek Tibetliler'e ve Araplar'a karşı yardım istendi. Benzer bir yardım talebi 713 ve 719'da Gibin'den geldi.²⁴ Eğer Türk süvarileri "kendi güç ve canlarını Tabgaç hanına vermeye devam etselerdi" T'ang hanedanı Müslümanları durdurabilir, Tibet'i fethedebilir, birbirine düşmüş Hindistan'ı ele geçirebilir ve bütün Asya'nın hâkimi olabilirdi. Fakat onlar hanedana karşıydılar ve ya hanedan onları mağlup edecek, ya da onlar hanedana niyet yok edeceklardı.

İmparatorluk Feodal Sistemi

Orta-Asya'ya çıkış Tibetlilere çok geniş perspektifler sunmaktaydı. Henüz 715'de Araplar'la anlaşmışlardı. Buna göre Tibet Araplar'ın Sırderya Vadisi'nde yani Soğdiyana'da hakimiyetini tanıyacak, Araplar da onun Tarım Havzasını ele geçirmesine göz yumacaklardı.²⁵ T'ien-shan'ın kuzeyindeki stepler Türgişler tarafından işgal edilmiş, imparatorluk ise bu taksimden zırnık koparamamıştı. Fakat o dönemde Orta-Asya, T'ang sülalesinin özel ilgi alanı içindeydi. Daha

21 Biçurin, *Sobraniye*, II/320.

22 Biçurin, *İstoriya Tibeta*, I/169.

23 Biçurin, *Sobraniye*, II/322.

24 Age., s. 307, 309.

25 Chavannes, *Documents*, p. 291.

önce belirtildiği gibi T'ang sülalesi Çin ve Türk kültür unsurlarını bünyesinde topladığı için, bu avantajdan faydalanmak istiyordu. Gelenekler, üstünlük kurmaya çalışan Çinliler'le buna isyan eden Türkler tarafından bozulmuş, fakat Hsüan-tsung tahta geçtikten sonra kadimki gelenekleri canlandırmıştı.

Ne var ki bozkır bir daha bağlanmayacak şekilde imparatorluktan kopmuştu. 720 yılı Türkler'in zaferlerine ve Türgişler'in yeniden yapılanma kabiliyetine şahit oldu. Bu durumda imparatorluğun Çinli tebaalarının menfaatlerini kollayacak yeni bozkırlı müttefikler bulmak gerekiyordu. Muhtemelen imparatorluk yönetimi alternatif arayışını Soğdlular ve Toharistan prensliği üzerine teksif etmişti. Çünkü bu ikisi imparatorlukla müttefik olduklarında büyük menfaatlar elde edecekleri kanaatindeydiler. İmparatorluk yönetimine itaat, daha önce Hsüan-tsung'un da kurmaya çalıştığı feodal sisteme temel teşkil eden yargıdan kaynaklanıyordu ve bizzat Çin'de menfaat taksimiyle yetinen “ommaj, fua ve investura”²⁶ prensibi yani tımar sisteminden dikkat çekecek ölçüde faydalanıyordu.

Ch'ang-an yönetiminin karşılıklı ilişkilerde esas kabul ettiği bu sistem, neticede imparatoru tek kanuni merci haline getirmişti. Bu durumda imparator yabancı prensi sadece tanımakla kalmıyor, ona ünvan verip, özel toprağını miras olarak devredip etmeyeceğini yahut sadece üzerinde yaşayıp yaşamayacağını da belirliyordu ve imparatorluk sistemine giren prens, onun hükümranlığını kabul etmek zorundaydı. Buna karşılık yabancı prenslerden vergi alınmıyor, aksine onlara lüks hediyeler ve özellikle de ipek gönderiliyordu. Çinliler prensliğin iç işlerine karışmıyorlar ve görüldüğü kadarıyla ünvan ve investura hakkını alan prens bunun bedelini sadece imparatorun hakimiyetini (ommaj) kabul etmekle ödemiş oluyordu. Bu yüzden 714-740 yılları arasında Türgiş hanı, aşağı yukarı bütün Soğdiana ve Toharistan prensleri ve hatta bazı Hint racaları bu ittifaka dahil olma isteğiyle Ch'ang-an'a elçi göndermişlerdir.

Fakat imparatorluk yönetiminin böyle bir durumda ne gibi bir menfaati vardı? O, Türkler'in vermeyi reddettikleri emek ve gücün yerine kendi istekleriyle vassal haline gelenlerin “emek ve güç”lerin-

26 Ommaj (homagium)- Küçük ve güçsüz devletin büyük ve güçlü devletin himayesine alınması; Fua (fides) Küçüğün büyüğe itimat etmesi; Investura-Vassalın feod hakimiyetine geçmesi. Bunların hepsine birden feodalizm anlaşması denilir.

den faydalanmak istiyordu. Sadakat prensibinden faydalanmak isteyen imparatorluk yönetimi büyük bir ordu teşkil ederek, onun vasıtasıyla Tibet'i yutmak, Araplar'ı kovmak, itaat arzetmeyenleri, asileri dize getirmek için kolları sıvadı. Maksudı doğu sınırlarından bir tek tümeni dahi yerinden oynatmadan, mahallî güçlerle bu işin üstesinden gelmekti. Onun hesabı, Tibet ve Arap yağmalarının bütün Orta-Asya halklarını kendisine gelmeye iteleyeceği ve böylece organize bir başlangıç imkanı yakalayacağı şeklindeydi.²⁷

Fakat Orta-Asyalı prensler imparatorluktan hiç de böyle bir girişim beklemedikleri gibi, aksine düşmanlarından korunma istediler. Eğer, Fergana güvernörünün elinde birkaç on bin iyi mızrak kullanan askeri olsaydı gerekli desteği sağlamış olacaktı. Ama elindeki askerler çok kötü eğitilmişti ve Araplar'a ve Tibetliler'e karşı kullanılmak üzere gönderilen müttefik kuvvetleri de dökülüyorlardı. Müttefikler ellerindeki kuvvetlerin savaşlarda eridiğini belirterek yardım için tekrar Çin'e yöneldiler.²⁸ Halbuki Çinliler de onlardan yardım alabilecekleri ümidindeydiler. Soğdlular durumu farkederek hemen Araplar'a karşı direnmeye son verip, ümitsiz savaşı durdurdular. Böylece zaten ölü doğan çocuk durumundaki imparatorluk feodal sistem hülyası suya düştü ve Su-lu'nun idaresindeki yeni şekillenene Türgiş Hakanlığı bu ittifaktan ilk kopan taraf oldu.

Kara Türgişler

Daha önce belirtildiği gibi Türgişler Mukri ve Abarlar olmak üzere iki ayrı kabileden teşekkül etmiştir. Hatta VII. Yüzyılda Türgişler Sarı (Mukriler'in torunları) ve Kara Türgişler (Abarlar'ın torunları) şeklinde ikiye bölündüler. Burada şunu hatırd tutmak gerekir ki, sarı renk Asya'da devlet erkanını, kara ise halkı sembolize etmiştir. Bu

27 Bir temel teşkil etmesi bakımından o dönemde özel tımar sahibi olmak için yalvaran Orta Asya prensliklerinin listesini veriyorum: 705'de Çaç (Taşkent) hakimı Bahadur-tudun ve Fergana hükümdarı tımar istediler; 718-719'da Buharalı Tuğşada ve Semerkandlı Gurek kendilerinin ommaja alınmalarını ve Araplar'dan kurtulmak için asker gönderilmesini talep ettiler; 720'de ise Zabulistan ve Gibin hükümdarları tımar talebinde bulundular ve nihayet 727'de Araplarla sıkı temas halinde bulunan Toharistan Yabgusu vasallığının kabul edilmesini istedi. Buna benzer istek ve ricalar epey süre devam etti. Haritaya bkz. (Grousset R., *Histoire de l'Extreme-Orient*, pp. 281-282; Chavannes, *Documents*, pp. 290-296)

28 Chavannes, *Documents*, p. 292.

taksimın kendine göre dayanakları vardı fakat, VIII. Yüzyılda atalar-
dan mevrûs karşılıklı antipati hariç bırakılırsa, sarılarla karalar ara-
sında herhangi bir ayrılık müşahade edilmemiştir. Wu-chi-lê ve So-
ko sarı ırktandı; Türkler'in istilasından sonra ordayı yeniden tanzim
eden Su-lu ise kara (esmer) ırktandı. Su-lu çok özel bir şöhret peşin-
de koştı. "Her meydan muharebesinden sonra ganimeti kendisine
itaat edenlere dağıttığı için, boylar severek ona bağlanıp, emrine
muntazır hale geldiler."²⁹ Batıdan bastırıp gelen Araplar'a karşı sava-
şan Su-lu önce Türk hakanı, sonra Tibet tsanposu ve de 722'de im-
paratorun damadı oldu. Üstelik sonuncusu ona Açına soyundan bir
prenses vermişti. Bu kız imparatorluk ordusunda hizmet veren han-
lardan birinin (Huai-tao) kızıydı. Bu evlilik sayesinde sadece o değil,
kocas da aristokrat bürokratlar ve gözde mevkeb arasına girmiş ve
737'ye kadar her şey yolunda gitmişti.

Türgiş hakanlığı ile T'ang İmparatorluğu arasındaki ilişkiler yu-
karda izah edilen tımar sisteminin tipik bir nümûnesini teşkil eder.
717'de kendini hakan ilan eden Su-lu, Arap ve Tibetliler'le birlikte
P'o-huan (Yeke Arık) ve Ta-shih (Aksu)'de imparatorluk garnizonla-
rına saldırdı. Ancak zamanında müdahale eden Türk prensi A-shih-
na Hien, Karluklar'ı devreye sokarak durumu kurtardı. 718'de yine
bir rütbe ve prenslik ünvanı alan Su-lu, bir sonraki yıl resmen "sadık
ve itaatkar han" ismiyle anılmaya başladı.³⁰ Bu tarihten itibaren
Araplar'la çarpışmaya başlayan Su-lu, Arap kaynaklarında "Çin im-
paratorunun yeğeni" ismiyle geçecek ve milliyetiyle zikredilmeye-
cekti. Kuzey komşuları Karluklar imparatorluğun güdümünde oldu-
ğu için Türğişler bu ittifakla arkalarını emniyete almış oldular.

Araplar da Türğişler'i müttefikleri arasına almak istediler fakat
onların metodları Müslüman olmaya çağırması idi. Halife Hişam (724-
743) Su-lu'ya mübeşşirler göndererek Müslümanlığı kabul etmesini,
bütün Müslümanların manevî ve siyasî lideri olan hilafete itaat arz-
mesini istedi. Han, elçinin önünde bir askerî geçit yaptırarak tercü-
man aracılığı ile şöyle dedi: "Bu elçiye efendisine şu sözlerimi iletme-
sini söyle: Bu insanlar arasında berberler, demirciler ve terziler yok.
Müslüman olurlarsa geçinmek için parayı nereden bulacaklar?"³¹

29 Biçurin, *Sobraniye*, I/298.

30 Chavannes, *Documents*, p. 284, n. 2.

31 Bartol'd, *O xristianstve v Türkèstane v domongol'skiy period*//ZVORAO, T. 8,
1893, s. 9.

Türgiş hanı mü'minlerin halifeye neden gerekli olduğunu çok iyi anladığını ifade etmeye çalışmıştı. Araplar o sıralarda insanları İslami-yete tergib için vergi muafiyeti uygulayarak haraç almıyorlardı. Bu uygulamanın bir amacı da savaşı saflarını doldurmaktı. Bu yüzden bir yandan imparatorluk, diğer yandan Soğdlu dihkanlar Türğiş-leri ipek ve altınla sürekli takviye ediyorlardı. Çünkü Su-lu, Araplar'a karşı başarılı bir direniş göstermiş ve onların ilerlemelerini durdurmuştu.

Türgişler'in güçlenmesi Araplar'ın katı öfkesinden kurtulmak isteyen Soğdluları ümitlendirdi. 720-21 yıllarında Soğdiyana'da çıkan isyan Araplar tarafından kolaylıkla bastırılmıştı. 724'te Soğdlular tekrar isyan ettiklerinde Türğişler yardıma geldiler. Araplar son derece kararlıydılar. Isyancıların reisi dihkan Divastiç esir edilip, boynu vuruldu. Buna rağmen Türğişler ve cesaretleri yerine gelen Soğdlular Arap karargahını yerle bir ettiler. Fakat 728'de Araplar yeni bir saldırıyla Soğdiyana'yı tekrar ele geçirdiler.

Türgişler'in Soğdiyana'daki icraatlarına baktığımız zaman öyle büyük meydan muharebelerine girmediklerini, ağır darbeler vurmadıklarını veya planlı operasyonlar yapmadıklarını görüyoruz. Aksine Türğişler küçük çarpışmalara girdiler. Seyyar süvari birlikleri Araplar'ı mincıklayıp durdular ve sürekli terlettiler. Soğdiyana halkını desteklemek amacıyla uygulanan bu taktik, neticede Arap garnizonunu devamlı diken üstünde bıraktı.³² Araplar sadece ele geçirilen şehirlerdeki halkı ve ufak ataklar karşısında boyun bükten müdafasız köyleri itaat altına almışlardı. Dağlılar ise İslamiyet ve ödemeleri gereken vergilerle ilgili sözleri dinlemediler bile. 737'de Esed ibni Abdullah, Huttelan'a saldırdıysa da hezimete uğradı. Bunun üzerine Soğdiyanalılar bağımsızlık vakti geldiği kanaatine varırken, Semerkand, Çaç ve Fârâb böyle bir teşebbüsü ertelemeyi tercih etti. Bu defa Soğdlular kurtulabileceklerdi fakat doğuda meydana gelen hadiseler onların ellerini, kollarını bağladı.

Türgiş hanşası Prenses Aşina (A-shih-na) bir defasında herhangi bir konuyla ilgili olarak Kuça'ya ulak göndermiş; istediği şeyi hanlığa yaraşır bir vakarla emreder bir şekilde bildirmişti.

Batı bölgesi guvernörü Çinli Tou Hsien ulağın ses tonundan küplere binmiş ve "Açınaların kızı bana nasıl emir verebilir?!" diye kar-

32 Detaylı bilgi için bkz. Bartol'd, *Türkistan*, s. 190.

şılık vermişti. Tabii bu olay iki taraf arasındaki münasebetlerin kopmasına yol açtı. Hanın itibarı zedelenebilirdi ve bozkırda prestijinin sifıra inebileceği şeklinde dedikodular çıkmıştı.

Çinli Tou Hsien'in gururu zedelendiği düşüncesiyle savaş açmayı düşündüğünü sanmam. Burada daha ziyade Çin ve Türk psikolojisi arasındaki fark kendini gösteriyor. Çin'de güçlü tanıdıkları olan Tou Hsien aleyhinde yapılacak ihbarlardan korkmuyordu; Orta-Asya'da ise öfkeden küplere binen Su-lu, Tibetliler'le ittifak akdederek Kuça'yı muhasara etti. Tou Hsien kalede değildi. Terfi alarak Çin'e gitmişti. Vekili kalede kalıp sınırlı bir müdafaa yapmak zorundaydı. Çünkü açık alana çıkarsa hezimet kaçınılmazdı. Batı bölgesindeki Çin kolonisini yağmalayan Su-lu, kendisini gücendiren kişinin erişilemeyecek bir yerde olduğunu öğrenince kuşatmayı kaldırdı. Ancak iki cephedeki savaş ve Araplar'la sürdürülen çarpışmalardaki başarısızlık, galiba Türgişler'e acı gelmişti. "Ganimetlerin giderek azaldığını gören Su-lu, onları taksim etmeksizin elinde tutmaya başlayınca, tebaası ondan uzaklaşır." ³³ Bu durumda Türgiş Hakanlığı yere düşen ayna gibi parça parça oldu. Barbarlar kendi aralarında sadece yağma işbirliği ruhuyla bağlanmazlar, bazan da "asil" ve "kara" atalarından devraldıkları parçalanma hasletiyle birbirlerinden uzaklaşırlardı. ³⁴

Türgişler bütün güçlerini hanın enerjisinden alıyorlardı. 738'de Su-lu felç olunca, hemen otağda ayrılık yelleri esmeye başladı. Çumugun kabilesinden olan ve Külüg-çur ³⁵ ünvanı da taşıyan Baga-tarhan (gerçek ismi bilinmemektedir) bir gece hanı otağında öldürerek iktidarı ele geçirmeye teşebbüs etti. ³⁶

33 Biçurin, *Sobraniye*, I/299.

34 Agy.

35 Chavannes'da Kül-çur (*Documents*, p. 2857). Clauson tarafından da doğrulanmıştır. (*A Propos du manuscrit*, vol. 255, N° 1, 1957 (*Extrait*), p. 16)

36 T'ang-shu oldukça değişik bir versiyon zikrederek (bkz. Chavannes, *Documents*, p. 285) Su-lu-han'ın Kursul tarafından öldürüldüğünü kaydeden Taberi'deki bilgileri tashih etmektedir. Tahkik için bkz. Marquart J., *Historische Glossen*, s.181-182; Marquart J., *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s.38; Barthold W., *Die alttürkischen Inschriften*, s. 27; Bartol'd, *Türkistan*, II/195). Mo-ho (Chavannes'da Baga) hiçbir şekilde özel isim olmaz. Çünkü Wu-chi-lê dahi Mo-ho Ta-kan ünvanını almıştır. (Biçurin, *Sobraniye*, I/296 ; Chavannes, *Documents*, pp. 43, 79) Nitekim Bernchtam Uygur harfleriyle darbedilniş bir Türgiş sikkesini neşretti. Bu sikke üstündeki yazı şöyle: "turgus qagan bai бага" (Mr. Ermitaj'ın Doğu Çalışmaları, 1940, II/105) Transkripsiyonda da görüldüğü gibi g harfi q ile aynı. Bu durum-

Bu olay Sarı ve Kara Türgişler arasında küllenmiş olan düşmanlığı yeniden yüzeye çıkardı. Sarı Türgişler'in başında Baga-tarhan vardı. Diğer grubun başındaki Tou-mo-chi bey Su-lu'nun oğlu Tou-huo-hsien Chu-ch'o'yu [Tuhosyen Guço okunur) han ilan etti. Türgiş beyleri ve Sarı Türgişler'den başka batı bölgesi milisleri, Fergana, Çaç ve Keş gönüllüleri; keza Büyük Kum Çölü'nün batısındaki imparatorluk orduları başkumandanlığına bağlı güçler toplandılar.³⁷ Çu nehri kenarında vukû bulan çarpışmalarda Kara Türgişler mağlup edildi ve Tou-huo-hsien esir düştü. Fergana ve Kaşkarlılar Talas'ı yerle bir edip Jih-wei Han'ı öldürdüler. Su-lu'nun ve Jih-wei'nin dul hanımları galiblerin eline düştü. Esireler hürmetle karşılandıkları Çin'e gönderildiler ve hatta Tou-huo-hsien'e dahi bir rütbe verildi. Böylece 739'da imparatorluk Orta-Asya'da hâkimiyet sağlamaya bir defa daha teşebbüs etmiş oldu. Sarı Türgişler Soğdlular'dan müttefikler buldular. Hatta Türgiş aristokratlarının Soğd kültürüyle kucaklaştıkları da söylenebilir.

Fakat imparatorluk yönetimi bir kere daha hata yaptı. Status quo'yu yeniden tesise çalışan imparator "On Ok" prensi Aşina (A-shih-na) Hin'i yönetici olarak tayin etti. Türgişler'in ona itaat etmeleri gerekiyordu, fakat Baga-tarhan isyan ederek kendisinin bu görevi getirilmesini istedi. Bunun üzerine Türgişler, Baga-tarhan için On Oklar'dan ayrıldılarsa da, bu umulan neticeyi sağlamadı. 740'da Çin'den gönderilen A-shih-na Hin, Chü-lan³⁸ şehrinde Türgişler'in saldırısına uğradı ve öldürüldü.³⁹ İmparatorluk bu harekete sessiz kalamazdı. Nasıl olduğu bilinmemekle birlikte Baga-tarhan yakalanıp katledildi. Batılı göçmenlerin yönetimi ise rakipleri olan Tou-mo-chi'ye bırakıldı. Ancak Kara Türgişler 742'de İl-İdmiş-Kutlug Bilge'yi (Ç. İ-li-ti Mi-shih Ku-tu-lu Pi-chia) han ilan ettiler. İmparatorluk yö-

da бага бaka qagan, Mukrin'in diğer bir deyiş şekli Bakrin etnoniminin ilk hecesi olabilir. Çinliler'in kabile ismiyle tarhan ünvanlarını tek şekilde yazdıkları biliniyor. Demek ki Mo-ho-baga, kabileye nisbetle Mukrin-Bakrin'i gösterir ki Mo-Ho Ta-kan da ancak Mukri kabilesine mensup tarhan demek olur. Keza Türgiş yönetim sisteminde kül-çur ünvanı taşıyan ve Çumugun kabilesini yöneten beyler vardı. (Chavannes, *Documents*, p. 285, n. 3)

37 Biçurin, *Sobraniye*, I/299.

38 Yedisu'daki Kulan. Daha sonra Lugovoe köyü olmuştur. (Biçurin, *Sobraniye*, III/210).

39 Biçurin, *Sobraniye*, I/296, 300. Hin'i öldüren kişinin ismi Mo-ho-t'u'dur. G. Grjimaýlo onunla Çaç hakimiyiyle aynı kişi olduğu görüşündedir. (Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 329). Ancak Mo-ho-t'u bahadır (kahraman) demektir ve burada sadece bir cins isim durumundadır.

netimi de buna herhangi bir itirazda bulunmadı. 741'de Çaç hâkimi imparatorluktan, Araplar'a karşı kendisine asker göndermesini istemiş; imparator ordusunun başka bir yerde olduğu gerekçesiyle bu talebi reddetmişti. İşte Türgişler'le uğraşacak halde olmamasının sebebi de bu idi.

O dönemde Horasan ve Mâverâünnehir'e yeni genel vali olarak tayin edilen Nasr ibni Seyyâr takviye kuvvetlerle Soğdiyana'ya saldırıp Haristan açıklarında 737'de isyancıları tarumar etti. Nasr, Semerkand, Çaç ve Fârâb'daki direnişi bastırıp, 738'de tıpkı deniz korsanları veya çöl haydutları gibi şiddetli yağmalar gerçekleştirdi. Su-lu'nun ölümü, Türgişler'in birbirleriyle boğuşmaya başlaması, Araplar'ın yolunu açmış, Soğdlular'ın ise ümit çıralarına katran dökmüştü. Araplar'ın Orta-Asya fetihleri aşağı-yukarı tamamlanmış gibiydi.

Nasr b. Seyyâr seleflerine kıyasla daha ince bir politika uyguluyor gibi görünüyordu. Tedhiş hareketlerini durdurarak 740'da barış teklif etti ve dinî müsamaha sınırlarını sonuna kadar zorlayarak mürtedler için genel af çıkardı. Zira son savaşlar sırasında pekçok Soğdlu atalarının dinine dönmüş ve yeni din tarafından cezalandırılacakları korkusuyla çölde Türgişler'e sığınmışlardı. Umumi af onlara geri dönme ve yeni yönetimle barışma imkanı hazırlamıştı. Bir daha savaşmaya gerek bırakmayacak bir barış tesis edilmiş, Soğdiyana step-lerden koparılmış ve Horasan'la birleşmişti.

Tibet-Çin Savaşı

Hiç şüphesiz Tibet VIII. Yüzyılda savaş gücünün zirvesindeydi ama T'ang hanedanının güvendiği dağı olan Çin sınır muhafız birlikleri de bütün komşularına fark atacak kadar savaş tecrübesine erişmişlerdi. Bu askerlerin tek işi savaşmak ve sürekli hareket halinde bulunmaktı. Tıpkı Tibetli çobanlar gibi daha önce evlerine kapanıp kalmış olan Çinli askerler de sonunda hayatlarını renklendirmişlerdi. Bir önceki savaşta uğradıkları hezimetten sonra Tibetli kumandanlar müdafaa şekillerini değiştirerek toprak istihkamlar⁴⁰ kurmuşlardı. Çünkü Tibetliler Çin sınır muhafızlarından ne kadar korkuyorlarsa, Çinli köylüler de Tibetli göçebelerden o kadar çekiniyorlardı. Bu yüzden Tibetliler'in imparatorluk kuvvetlerinin kumandanı Ts'ui Hsi-mien'in, ruhunun verilen sözü bozmamayı sağladığına inanılan

40 Biçurin, *İstoriya Tibeta*, I/169.

beyaz bir iti öldürerek, üzerine yemin etmek suretiyle barışın yenilenmesi şeklindeki teklifini sevinçle karşıladılar. Bundan sonradır ki Tibet halkı teyakkuz durumuna son vererek yeniden hayvancılıkla uğraşmaya başladı.⁴¹

Ancak sınır muhafaza birliklerindeki teyakkuz durumu muhafaza ediliyordu. Sonunda saraya sunulan bir raporda, gevşemiş olan Tibetliler'in âni bir saldırıyla tarumar edilebileceği belirtildi. İmparator muhtemelen kuvvetler dengesindeki farkı gözönünde bulundurarak bu fikri tasvib etti.⁴² Ho-hsi'deki karargah kumandanına gönderilen talimatla, hiç bir şeyden şüphelenmeyen Tibetliler'e saldırmaması ve edilen yeminin hilafına hareket edilmesi gerektiği bildirildi.

737'de düzenlenen saldırı başarılıydı ve Tibetliler'in misilleme olarak bir yıl sonra düzenledikleri saldırı ise püskürtüldü. Fakat Çinli kumandan yemini bozduğu, ahde vefasızlık ettiği için vicdan azabı çekiyordu. Rüyasında sürekli beyaz itin hayalini görüyordu ve nihayet "vehimeden öldü"⁴³ veya sinir krizinden hayatını noktaladı. Askerleri, safdil ve aldatılmış insanlara karşı şiddetli saldırılarda bulundular. Ancak Tibet'in istilası söz konusu bile olmadı. Hatta Kuku-nor Gölü civarındaki şiddetli çarpışmalarda Tibetli askerler münavebeli başarılar dahi kazandılar. Açık arazilerde geçen çarpışmalarda imparatorluk güçleri genelde başarılı oldularsa da, kale kuşatmalarında büyük güçlüklerle karşılaştılar. 749'da birkaç yüz Tibetli tarafından müdafaa edilen dağ kalesine yapılan saldırı onlara birkaç onbin kurbana maloldu.⁴⁴ Tibetliler gerçekleştirdikleri bir karşı saldırıyla Çin'in vadideki kalesini yerle bir edip garnizonu kılıçtan geçirdiler.

Savaşı başlatmak daima bitirmekten çok daha kolay olmuştur. Kuzey ve batıdaki başarılarla rağmen imparatorluk ordusu, oyuna yeni bir partnerin katıldığı ve kuvvetler dengesinin değiştiği 751 yılına kadar Tibet'te oyalanıp kalacaktı.

Kuzey ve batıda ortaya çıkan problemlerin halliyle meşgul bulunan imparatorluk 738'den sonra güneydeki Yünnan'da teşekkül eden Nan-ch'ao prensliğini dikkatinden kaçırmıştı. Prensliğin enerjik yö-

41 Age., s. 170.

42 Hsüan-tsung yaşlanınca özellikle görme özelliğini kaybetmişti. (Pulleyblank, *The background of the rebellion of An-Lu-shan*, p. 45).

43 Biçurin, *İstoriya Tibeta*, I/171.

44 Age., s. 174.

neticileri dağınık kabileleri birleştirerek, 748'de Çin'e karşı bağımsızlıklarını ilan etmekle meşgul oldular. 751'de çıkan savaşa kadar 60 bin kişilik Çin ordusu bölge sakinlerinin topyekün direnişiyle karşılaştı ve hatta 751'de Sier Gölü savaşında neredeyse tamamen kılıçtan geçirildi. Nan-ch'ao hükümdarı Kuo-lo-fon, savaşı başka bir şekilde devam ettirme kararı alarak Tibet'ten yardım istedi. Varılan anlaşmadan sonra Tibet ordusunun yardımıyla imparatorluk güçleri 754'de hezimete uğratıldı. Daha sonraki olaylar Çin'i intikam alma imkanından mahrum etti ve Nan-ch'ao bağımsızlığını korudu.⁴⁵

İmparatorluk çok büyük zayıatlar karşılığında Ho-hsi'de belli başarılar kazandı. 753'te bölge Tibetliler'den temizlenerek süratle imparatorluk yönetimine katıldı.⁴⁶

Tibet ve Hindistan

Nan-ch'ao, Çin'in güney ormanlık alanlarında yaşayan kabilelerin muhalefeti sonucunda ortaya çıkmış; bugünkü Sih-ch'uan'ın güney kesiminde yer alarak Çinliler'in Tonkin'e açılan yolunu tıkamıştır. Güneyde Bengal Körfezi'ne kadar uzandığından Hint kültürü ve Budizmin tesiri altında kalmıştır.

Ancak Tibet'in yardımıyla bağımsızlığını koruyacağını anlayan Nan-ch'ao böyle bir ittifaka gitti ve bu ittifak sayesinde Tibet Doğu Hindistan'a yayılmayı başardı. Yaptığı işlerden bahseden bir kitabe diken Kuo-lo-fon, takip ettiği politika sayesinde kazanılan zaferlerin kalıcı olmadığına inandığından torunlarına kendisinin hatasını yargılamalarını öğütledi.⁴⁷

O dönemde Hindistan'ın batı bölgesinde Kaşmir hükümdarı Lalitaditya Muktapida (700-736) Pencab, Kanauc, Badahşan'ı ele geçirip 703'de Tibet'e karşı başarılı bir savaş çıkartmıştı.⁴⁸ Ancak daha sonra Hindistan içlerindeki gelişmeler Kaşmir'i Tibet'le sulh akdetmeye mecbur bıraktı.⁴⁹ Gerçekten de o dönemde Budizmin düşmanı

45 Chavannes, *Documents*, p. 298.

46 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, I/175.

47 Chavannes E., *Une inscription au royaume de Nan-tchao*// JA, 1900, T. XVI, pp. 338-390.

48 Prasad I., *History of Medieval India from 647 A. D. to the Mughal Conquest*. Allahabad, 1928, p. I; Gwasha Lal Kaul. *Kachmir through the ages*, Srinagar, 1954, p.32.

49 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, I/155.

olan rajputlar Kuzey Hindistan'ı ele geçirmişlerdi.⁵⁰ Hint Budistleri organize bir direniş gösteremediler ve Brahman Kumarilla Bhata tarafından yeniden şekillendirilen eski din tekrar canlandı. Ne Tibet, ne de Kaşmir kendi dindaşlarının yok edilmesi karşısında bir şey yapamadılar. VIII. Yüzyılın sonlarında Kaşmir hükümdarı Ja-ya Pi-ta Kuzey Hindistan'a saldırarak Bengal'i itaat altına alıp, Kanauc'a doğru sarktı. Bu yüzden kendisine “öğretinin hamisi” ünvanı verildi.⁵¹ Tibet kroniklerinde de Bengal'in Ganga'ya kadar fethedildiği zikredilmekte ise de tarih belirtilmiyor. Ancak güney sınırındaki ülkelerin Tibet'in doğudaki stepler kadar dikkatini çektiği, rajputlara karşı çıkarak Hindistan'da Budizmi kurtarmaya çalıştığı ve Asya devletleri arasında birinci sırada yer almaya gayret ettiği açıktır.

50 Prasad I., *History of Medieval India*, pp. 26-28.

51 Gwasha Lal Kaul. *Kachmir*, pp.36-37.

XXVI

HAKANLIK VE İMPARATORLUK

Yıllar geçtikçe Ch'ang-an yönetimi hakanlıkla yanyana yaşayamayacağını çok iyi anlamıştı. Hakanlığın vücuda gelişi T'ang İmparatorluğu ideasını ortadan kaldırmıştı. Genel olarak Asya imparatorluğu yerine sadece surların arkasına çekilmiş bir Çin İmparatorluğu haline gelmiş, kuzey stepleri, imparatorluğun muhteşem savaş gücünün kontrolünden çıkarak düşmanlarının hâkimiyetine geçmişti. Bundan başka daha önce Tibetliler'e ve Araplar'a karşı Türk ve Uygurlar'ı gönderirken şimdi Türk ve Uygurlar'a karşı Çinliler'den müteşekkil ordular gönderilmek zorunda kalınmıştı.

Enerjik Hsüan-tsung nihayet kararını vermişti. 742'de, imparatorluğu içine düştüğü açmazdan kurtaracak askerî bir reform konusunda tamim çıkarıldı. Yeniden yapılanma hamlesiyle on askerî garnizon kurulması kararlaştırıldı. Haritaya bir göz atıldığı zaman bu garnizonların kime karşı ve nerede kurulduklarıyla ilgili şu tesbitleri yapabiliyoruz:

1- An-hsi Garnizonu: Karargahı Kuça'da olmak üzere Batı ucunu korumak amacıyla kuruldu. 2- P'ei-t'ing Garnizonu: Türgiş ve Hakaslar'a karşı kuruldu. Karargahı Bişbalık'ta İli nehrinin orta akımlarındaydı. 3- Ho-hsi Garnizonu: Tibetliler ve Türkler arasındaki irtibatı kesmek için kuruldu. Karargahı Liang-chou-fu'daydı. 4- Shuo-fang Garnizonu: Türkler'e karşı kuruldu. Karargahı Ling-chou'da, Huang-ho sahilindeydi. 5-Ho-tung Garnizonu: Shou-fang garnizonunu takviye için kuruldu. Karargahı T'ai-yüan-fu (Ordos) da idi. 6- Fan-yang Garnizonu: Hi ve Kitanlar'ı frenlemek maksadıyla kuruldu. Karargahı Ordos'un merkezinde Yü-chou'daydı. 7- P'ing-lu Garnizo-

nu: Shih-wei ve Mo-holar'ı zaptetmek için kuruldu. Ying-chou'da, Güney Mançurya'da mevzilenmişti. 8- Lun-yü Garnizonu: Karargahı Ying-chou'daydı ve Tibet'e karşı kurulmuştu. 9- Hin-nan Garnizonu: Batıdaki Tibet'e, güneydeki Manlar ve Leao'ları teskin için kuruldu, Yünnan'ın Ying-chou kasabasında mevzilendi. 10- Beşinci Fu Tümeni: Laos'u barış içinde tutmak maksadıyla Lin-nan'da mevzilendi.

On garnizondan başka ayrıca üç adet taharrî birliği teşkil edildi. Sınır muhafaza birliklerinin toplam asker sayısı 490 bin 432 kişiydi¹ ve 80 bin ata sahiptiler. 713 yılına kadar sınır muhafaza birliklerinin yıllık bakımı çok masraflı değildi, fakat 742'den itibaren yılda 10 milyon 200 top ipek kumaş ve 690 bin hu* ekmek gerekiyordu. Elbette bu kadar masrafın karşılanabilmesi için halkın ilikleri soruluyordu.²

Fakat imparatorluk yönetimi Orta-Asya'da hegemonya tesis etmek ve ilk planda da hakanlığın işini bitirmek için bütün bu meşakkatlere katlanıyordu. İmparatorluğun bahtına hakanlık da refah içinde değildi.

Türkler

Hakanlığın yaşadığı sıkıntılı dönemlerde dahilî huzursuzluklar kendini göstermişti. Türk ordasında iktidarı ele geçirmek isteyen klikler birbirleriyle çekişmekteydi ve rakipler arası bir hesaplaşma kavgası başlayabilirdi. Bilge-han ve oğlu Yollığ inatçı beyleri bastırmayı başarmışlar, fakat Teñri-han döneminde Tonyukuk'un kızı han-şa-ana P'o-beg [P'o-fu] ipleri ele geçirmişti. Orda mütad Türk yönetim şekline göre tanzim edilmişti: Han merkezi, doğu ve batı şad'ları kanatları yönetiyorlardı. Şadlar veliaht prenstiler ve aynı zamanda müdafaa birliklerinin kumandanydılar. Hanşanın yönetiminde sadece tarhanlara ağırlık vermesi üst rütbeli beyler arasında mırıldanmalara yol açtı. Hanşa huzursuzluğu bastırmak için oğlunu batı şadını öldürmeye ikna etti. Doğu şadı P'an-kul askerleriyle ordayı basarak hanı öldürdü ve tahta onun kendi halindeki oğlunu geçirdi. P'an-kul'un rakibi yabgu Kut (ç. Ku-tu) da yeni hanı öldürerek onun kardeşini

1 Geri hizmet birlikleri ve takviye güçleri de bu rakama dahildir. 742'de imparatorluk nüfusu 42 milyonu. 80 bin at ise elde edilen başarılarla göre gerçekten azdır.

* Hu: Yaklaşık 12,5 kg. (çev.)

2 Bıçurin, *Sobraniye*, I/308.

tahta oturttu. Hanedan bir tehditle karşı karşıya kalmıştı. Bir süre sonra Kut kendi eliyle tahta oturttuğu kişiyi öldürerek, kendisi iktidara geçti (741). Tahtın bu şekilde gaspedilmesi kırıncıları harekete geçirmeye yetti ve bozkırdaki otlar yine kanla sulanmaya başladı.

Bu dönemde vukû bulan olaylar Çin kroniklerinde son derece kısa ve eksik olarak zikredilmekte ise de, Uygur hanı Moyançur'un kahramanlıklarını ebedileştiren "Selenge kayaları"³ kitabesi eksik bilgilerimizi tamamlamaktadır. Kötü muhafaza edilmesine rağmen, olaylara Uygur nokta-i nazarından bakması hasebiyle bu tarihî kaynak oldukça büyük ehemmiyeti haizdir. Uygur hakanının anlattığına göre, kendisi bağımsızlığını elde etmek için Türkler'e karşı savaşmaya başlamıştır. Türkler'in Uygurlar üzerindeki hâkimiyeti (688-741) elli yıl devam etmiştir. Atasından şad titülü alan Uygur kumandanı 742'de halkını toparlayıp, Tokuz-Oğuzlar'ı birleştirmeyi başarmıştır.⁴

742'de Uygurlar, Karluklar ve Basmallar aynı anda isyan ettiler. Çin kaynaklarındaki bölük-pörçük bilgilere göre bunlar mütegalibe saldırarak, çıkan savaşta onu öldürdüler. Peki acaba bu çarpışmayı, böylesi trajik bir gerginlik sırasında bütün halkın öldürüldüğü şeklinde anlayabilir miyiz? Allah'tan fragman halindeki Türk kitabesi, Çinli tarihçinin duygusuzca tasvir etmeye çalıştığı bu felaketin boyutlarını bize anlatmaktadır.

Hakanlığın batı sınırları tarduş beylerbeyi Bagatır Kuli-Çur tarafından korunmaktaydı.⁵ Kuli-çur 80 yaşındaydı. Kutlug Eltereshan'ın silah arkadaşları arasındaydı; ondan sonra da oğullarının yanında seferlere refakat etmişti. Tabgaçlarla Bişbalık'ta, Araplar'la ve Tatarlar'la Kingan eteklerinde savaşmıştı. Gösterdiği kahramanlıklardan dolayı "İşbara"-güçlü ve "Bilge" isimlerini almıştı. Gerçek bir kahraman ve bahadır idi.

735'de Kuli-Çur batı sınırlarının hâkimi sıfatıyla kariyerinin zirvesine ulaşmıştı. Yedi yıldır bu görevde idi ve Karluklar saldırdığında "atuna atlayarak hücumla geçti, yendi; atı ölünce bir diğeri aldı. Askerleri Karluklar'ın üzerine sürdü.. Evine dönerken yine savaşta.

3 Ramstedt G.I. *Pèrèvod nadpisi Selenginskogo kamnya*, s. 40-47; Malov, *Pamàtniki*, 1959, s. 30-44. Metin, transkripsiyon ve çeviri.

4 Ramstedt G.I. *Pèrèvod nadpisi Selenginskogo kamnya*, s. 30; Malov, *Pamàtniki*, 1959, s. 38-39.

5 Malov, *Pamàtniki*, 1959, s. 23.

Karluklar at bindiler; böyle savaşçılarla..doru...Karluklar...Karluklar...Elteber'in kendisi geldi, onun arkadaşı da geldi. Erkin'in yiğit oğlu Yi-t'ien-çur...onun savaşçılarıyla vuruştı, darmadağın etti, fakat onun ilini, oğlunu, karısını aldı... Onun kaganı İşbara Bilge Kuli-Çur... oldukları gibi öldüler. Düşmana tek başına saldırdı, grubun içine daldı ve son nefesine kadar vuruştı..."⁶ Burada, kitâbelerde zamanın acımasızlığı ve düşmanın kötü muamelesine rağmen, Göktürkler'in ana vatanlarını savunmak için eşeddi düşmanlarına karşı sergiledikleri kahramanlıkları anlatan kısımlar muhafaza edilmiş: Yaşlı Göktürk kılıçla yaralanıyor, atını kaybediyor ama yiğitliğini muhafaza ediyor. Kitâbe bozulmuş olsa da, step ilgımları gibi bölük pörçük saklanıp kalmış kelimeler, çevresi süvarilerle sarılmış, ama hepsi de düşman olan atlılar arasında, ufukta onun silüetini tasvir edebilmektedir. Kuzey, güney ve batı yönleri Karluklar'ca tutulmuş ama yarıp çıkmak gerek. Otağın arka tarafında han var. Ama işte.. han da öldürüldü.. ailesi esir alındı. O zaman artık kaybedeceği bir şey kalmayan yaşlı bahadır düşmanın arasına dalıyor, vuruyor, kesiyor. Çünkü ikinci hakanlığın doğuşunun şahidi olan o, aynı hakanlığın sonunu görmeye tahammül edemez. İşte Türkler Kuli-Çur misali, bir daha kimse kendilerini huzursuz etmesin diye savaşa bu şekilde giden tehlikeli komşulardı. Ama elbette bütün Türkler kumandanlarını kendilerine örnek almadılar. Sağ kalanlar Uygurlar'ın takibinden kurtularak "kara kumlara"⁷ saçıldılar.

Müttefikler elde ettikleri zaferlerden faydalananarak, hemen kendi devletlerini kurdular. Basmal kumandanı han olurken, Uygur kumandanı doğu, Karluk ilteberi ise batı yabgusu oldular. Türk beyleri yeniden toparlanıp P'an-Kul'un oğlunu Ozmış⁸ ünvanıyla başlarına han olarak seçtiler. 716 yılının kanlı günleri geri dönmüştü ama Türkler artık farklıydılar. Kül-tegin'in fetihlerini sürdürmek veya o fetihlerin açtığı çığırdan gitmek çocuklarının elinden gelmemiştir.

6 Age., s. 29.

6 Ramstedt (*Pêrevod nadpisi*, s. 41) bu kelimeyle Gobi'nin kastedildiği görüşündedir. Ancak savaş Halha'da geçtiği için bu doğru olmasa gerek. Üstelik Uygurlar'ın Karluklar ve Basmallar'la çarpıştığı yer de bu Cungarya Çölü'dür.

7 Çinliler Wu-su-Mi-shih Han olarak teleffuz ediyorlar. Uygurlar ise hanı Ozmış-tegin ismiyle tesmiye etmedikleri gibi, kabul da etmezler. Ramstedt onun Uygurlar'a esir düştüğü görüşüne şu cümleyle istinaden varmaktadır: ..esir aldım, kansını da kendime aldım.. Bu tarihten itibaren inkıza uğrayacak olan Türk hanedanı Ozmış'tan sonra Baymey-han'ı başa geçmiştir.

8 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 261.

Gerçi yine önceki gibi hükümlerliklerini sürdürdülerse de, Türkler'in köşeye sıkıştıklarını gören imparatorluk yönetimi Ozmış-han'a kendisinin vassalı olmasını teklif etti. Ozmış-han bu teklifi reddetti, fakat Basmal, Uygur ve Karluklar'ın birleşmiş olması onu ordayı bırakıp kaçmaya mecbur bıraktı. Türkler'in bir kısmı (5 bin çadır) han'ın oğlunun idaresi altında imparatorluğa boyun eğmeyi ümitsiz bir savaşa tercih etti.

Artık Türkler yakın geçmişteki şanlı zaferlerini ve ihtişamlı günlerini yadederek iç geçirmek zorundaydılar. 744'de Basmallar Ozmış-han'ı öldürüp kellesini Ch'ang-an'a gönderdiler.⁹ Fakat teslim olmayı kabul etmeyen Türkler silahlarını bırakmayarak halim selim Baymey-han'ın kardeşi Kulun-beg'i tahta geçirdiler.¹⁰

Ne var ki bütün Türkler artık kaybedilmiş bir davanın arkasından gitmeye yanaşmıyorlardı. Bazıları "millî duygularını" kaybederek Basmal reisini han olarak seçmiş,¹¹ Baymey-han'la sadece eski Türk gururuna sahip belli bir grup kalmıştı. Böylece 744'de çarpışmalar yeniden başladı.

Bu arada müttelikler birbirlerine düştüler. Uygur beyi Pei-lo Basmallar'a saldırarak hezimete uğrattı. Basmal kumandanı Hsie-té I-shih-kagan'ın¹² (Sede Işi Kagan okunur) kellesini kesip, Pei-lo'nun Kutlug-bilge Kül-han titülünün tanınması talebiyle Ch'ang-an'a gönderdiler.¹³ Basmal beyi geride kalanları toplayarak P'ei-t'ing'e geçtiyse de, orada tutunamayacağını anlayınca halkını bırakıp Çin'e gitti. Karluklar tarafından tazyik edilen Basmal kalıntıları Uygurlar'ın hâkimiyetine girdiler.¹⁴

Türkler bu kargaşalıktan faydalanamadılar. İmparatorlukta ki askerî reform da meyvelerini vermeye başlamıştı. İmparatorluk güçleri Türkler'in doğu kanadına Sa-ho-nei dağlarında bir darbe indirerek Apa Tarhan (başkumandan) idaresindeki onbir oymağı tarumar ettiler.

9 Baymey-han'ın Çincesi Hu-lung-fu'dur. Beyaz sakallı demektir.

10 Biçurin, *Sobraniye*, I/278.

11 Vasil'yev, *Kitayskiye nadpisi*, s. 28. Çinli Tsung-li Ya-meng (Tarih Araştırma Komitesi)'nin Uygur dönemine ait Çince kitâbeyle ilgili yorumu.

12 Biçurin, *Sobraniye*, I/307-308.

13 Age., s. 348. Burada T'ang-shu metninde bir tenakuz göze çarpıyor. Sayfa 307'de Basmal kumandanı öldürüldü, 347-348'de ise P'ei-t'ing'e kaçtı deniliyor. İnsanın bir defa öldükten sonra, başka bir yere kaçması inanılacak bir şey değildir.

14 Biçurin, *Sobraniye*, I/278.

Baymey-han imparatorluk ordusunca takviye edilen Çin üssünden uzağa yani batıdaki topraklarına geçerek tehlikeden korunmak istediye de, Karluk ve Uygurlar arkasından yetiştiler. Türkler çok ağır bir yenilgiye uğradılar. Pei-lo, Baymey-han'ın kellesini Ch'ang-an'a göndererek kendini imparatorun vassalı ilan etti.¹⁵

Türkler vahşi kurtlar gibi takip edilip, yakalandıkları her yerde öldürüldüler ve altın kurt başlı tuğlar artık stepelerde hiç görünmedi.

Geride kalan Türkler, Tonyukuk'un kızı ve aynı zamanda Bilgehan'ın dul karısı P'o-beg idaresinde teslim şartlarında anlaşarak Çin'e geçtiler. Türkler sınır muhafaza birliklerinde görev alırken, Po-beg de prenses ünvanı ile himaye altındaki bir prensliğin başına geçti.¹⁶ Po-beg insanları kurtarmış ama halkını kurtaramamıştı. Türkler diğer göçebeler gibi Tabgaçlar'ın arasına karışıp, asimile edildiler.

Düşmanlarının, hışımlarından kurtulmuş olmalarından küplere binen Uygurlar bu hınçlarını kitâbelerden aldılar. Türk bahadırlarının suretlerinin oyulduğu kayaları yerlerde sürüyüp, Kül-tegin'in kitâbesini parçaladılar. Heykelini de kırdılar. Öyle ki parçaları bir araya toplama imkanı dahi kalmadı.¹⁷ Maksatları sadece bu kitabeleri yakıp yıkmak değil, aynı zamanda onlarla bağlantısı olan Türkler'in yeniden toparlanmalarını da engellemekti. Uygurlar gizli emellerine ulaştılar ve neticede kadim Türkler'den geriye sadece isimleri kaldı.

Kıtanlar

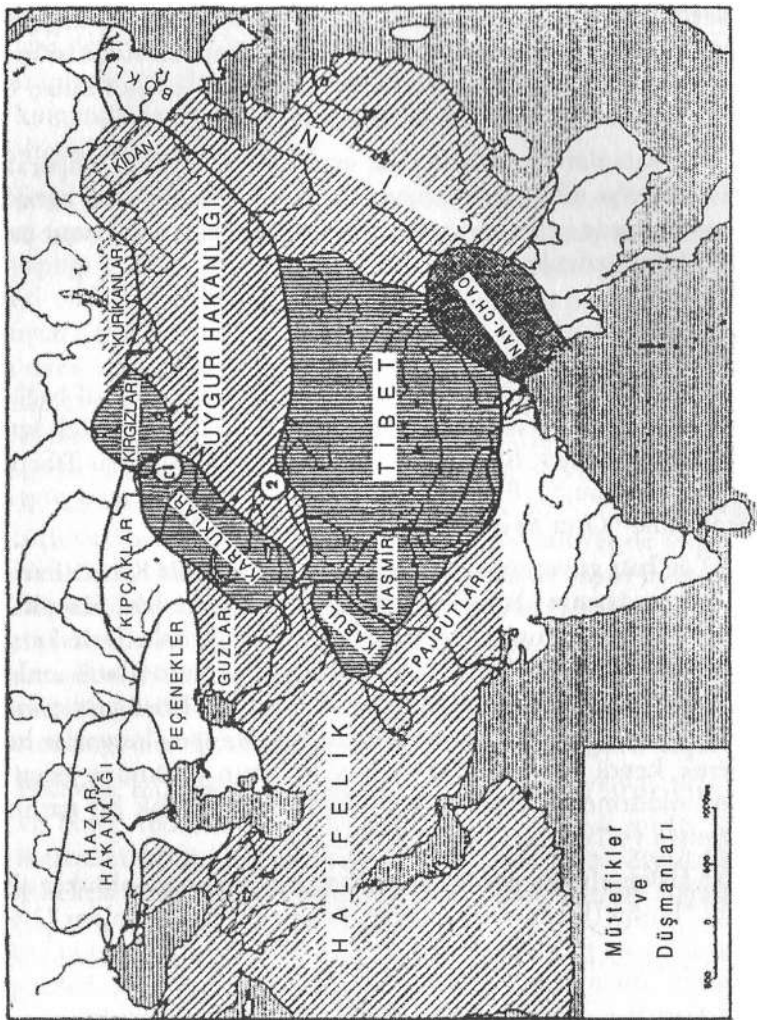
Kıtanlar Göktürkler'in sadık müttefikleriydiler. Ancak hakanlık mevcudiyetini kaybettikten sonra direnişlerinin bir manası kalmamıştı. 745'de Kıtan başkumandanı çarpışmalara son vererek Sungari eyaletinin genel valisi oldu.

Ancak Mançurya'daki sınır garnizonu kumandanı An Lu-shan Kıtanlar'a saldırıp, katletmeye devam etti: Öfkeye kapılan Kıtanlar isyan ettilerse de, yine mağlup edildiler. Kumandanlarını değiştiren Kıtanlar çarpışmalara devam ettiler. Bu savaşın başlatıcısı olan Çinliler, isyancıları bastırıp, hizmet altına alması için An Lu-shan'ı ileri sürerek tahrik etmişlerdi. Elbette bu arada sınır muhafaza birliklerinin en

¹⁵ Julien, *Documents*, p. 475.

¹⁶ Jisl L., *Vyzkum Kul'teginova pamatniku*, s. 109.

¹⁷ Biçurin, *Sobraniye*, I/368.

az göçebeler kadar savaş tutkunu, yağmalamadan zevk alan kabilelerden teşekkül ettiğini nazarda tutmak gerekir. Bu yüzden ufak bir tahrik savaşı kaçınılmaz hale getirebilirdi. Neticede 751'de An Lu-shan Tatabı rehberlerin yardımıyla 60 bin kişilik bir orduyla Kitanlar'a karşı saldırıya geçti.

Katedilecek mesafe yaklaşık 1000 li (400 km.) den az değildi ve yağmurlar sebebiyle yay kırımları gevşemişti. Tatabılar Kitanlar'ın yanında yer aldılar ve Şara Müren nehri yakınlarında vukû bulan çarpışmada imparatorluk güçleri hezimete uğratıldı.¹⁸

754'te Kitanlar Uygurlar'a itaat arzettiller ve böylece imparatorluk Mançurya'yı nihai olarak kaybetti. Bundan sonra sınır savaşları durdu ve neticede kellesini kaybedenlerin göçebeler değil, sınır çatışmalarını tahrik edenler olduğu anlaşıldı.

Batı Ucu

Türkler üzerinden kazanılan zafer ve Uygurlar'ın fiktif bağlılığı imparatorluğa çok pahalıya malolmuştu. Çünkü imparatorluk kuzey problemini halletmek istediğinde, batıda karşısında güçlü Tibetliler ve Araplar'ı bulmuştu. Fakat güçlü ve düzenli Çin ordusuna güvenen imparatorluk¹⁹ Orta-Asya'nın kuzeyine doğru sarktı.

747'de batı guvernörünün yardımcısı Kore asıllı Kao Hsien-chi, Tibet hükümdarının damadı Suca Raca yönetimindeki Küçük Po-lü'ye bir yürüyüş tertipledi. Küçük Po-lü'ye bağlı askerlerle karşılaşan Kao Hsien-chi, yerli sakinlerden savaşçılar satın alarak onların yardımıyla So-i (?) üzerindeki köprüyü koruyan Tibet garnizonunu kılıçtan geçirdi. Po-lü'de Kao Hsien-chi Suca'ya ipek kumaşlar hediye ederek, kendi tarafına geçmesini ve Raca'nın yardımına gelen Tibetliler'i öldürmesini teklif etti. Po-lü'de 1000 kişilik bir garnizon kurulmuştu ve Tibetliler'e batı yolu tıkanmıştı.

Kao Hsien-chi'nin yazdığı askerî raporda bu başarı oldukça abartılmıştı: "Fu-lin (Bizans), Ta-shih'ler (Halifelik) dahil toplam 72 vilayet yarıscasına gelip Çin'e itaat arzettiller."²⁰ Görüldüğü gibi Hsien-chi sadece yönetimi değil, kendi kendini de aldatıyordu. Fakat elde ettiği başarıların coşkusuyla Araplar'la dahi savaşa girecekti.

Bazı Soğd prenslikleri vaki olabilecek Müslüman saldırılarına karşı yardım almak ümidiyle tekrar imparatorluk hâkimiyetine girdi-

¹⁸ Grosset R., *Histoire*, p. 283.

²⁰ Bıçurin, *Sobraniye*, II/321.

ler. Fakat 748'de P'ei-t'ing guvernörü Wang Ch'eng-hsien Buharalılarla savaşa tutuştu²¹ ise de, ancak Issık Göl'den uzaktaki Süyab'ı ele geçirebildi.²² Şehir yerle bir edildi. Fakat bu dahi şişirme bir başarıydı. Çünkü bilahare Kao Hsien-chi, Wang Ch'eng'le birlikte Çaç ve Fergana'ya karşı savaşa girip, 749'da Çaç'ı işgal etti.²³

Soğdlular Arap yağmacılara karşı Çinliler'den yardım alayım derken, bu defa bizzat Çinli istilacıların eline düştüler ve üstelik Çinliler Araplar'la karşılaşmaktan dahi kaçındılar. Halbuki olayların mantığı kumandanların çarpışmayı çok istedikleri ve bu tür çarpışmaların olmuş olduğu şeklindedir.

Soğd prenslikleri felaketin kucağına itilmişti ve sadakatlerini önceden ispat etmeleri isteniyordu. Kao Hsien-chi Çaç hâkimini hainlik yaptığı gerekçesiyle tutuklayıp Çin'e gönderdi. Hâkimin Çin'de kellesi vuruldu. Halbuki gerçek sebep öldürülen prensin hazinesine el koyan Çinli kumandanın açgözlülüğü idi. Bu olay Soğdluları Araplar'a daha fazla yakınlaştırmaktan başka bir netice getirmedi. Katledilen prensin oğlu Soğdlular silah arkadaşlarıyla birlikte Arap kumandan Ziyad bin Salih'in birliklerine katılarak Talas şehrini kuşattı. Kao Hsien-chi yardım etmek için harekete geçerek imparatorluğun vassalı olan Karluk yabgusuna bağlı süvarileri gönderdi. Fergana, Kaşkar ve Kuçahlar'dan müteşekkil 30 bin kişilik bir kuvvet de imparatorluk birliklerine katıldı. Arap ve Soğdluların asker sayısı bilinmiyorsa da, düşmandan az olmasa gerek. İki ordu 751 Temmuzunda Talas nehri civarında Atlah'ta karşılaştı. Göğüs göğüse çarpışmalar beş gün boyunca devam etti. Sonunda taraflardan biri kesin neticeye ulaşacağı sırada Karluklar Kao Hsien-chi'yi arkadan vurdular ve böylece imparatorluk güçleri hezimete uğradı. Kao Hsien-chi Çin'e kaçtı.²⁴

Halifelik bu zaferin meyvelerini toplayamadı. 750'de Ebû Müslim ve Ebu'l Abbas isyanları hilafetin bütün gücünü sordu. Sayısız entrikalardan birine adı karıştığı sanılan Talas fatihi Ziyad bin Salih'in kellesi celladın kütüğüne yatırıldı. Fakat Çinliler uğradıkları hezimetlerle öyle bir korkuya kapılmışlardı ki, sonunda batıyı ele geçirme sevdasından vazgeçtiler. Bir başka tabirle imparatorluk iflas etmişti.

21 Biçurin, *Sobraniye*, II/314.

22 Grjımaylo, *Zapadnaya*, s. 303.

23 Bartol'd, *Türkistan*, Ç. II, s. 200.

24 Chavannes, *Documents*, p. 142-143, 297.

Gerçekte Talas savaşı İslam kültürünün Orta-Asya'da Çin kültürünü bastırdığı şeklinde düşünülmelidir. Fakat bir tek hezimetin bütün ülkenin kaderini belirleyemeyeceği de muhakkak. T'ang İmparatorluğu batıya Çin kültürünü taşımayı başardıysa da, politik yönden hükümlerlik sağlamada yetersiz kaldı. Göçebe hanlıklarının –Uygurların ve Karlukların– düşmanlığı ortadan kaldırılamamıştı. İmparatorluk ordusu 751'de her tarafta darbelere maruz kaldı: Doğuda Kitanlar imparatorluk güçlerini hezimete uğrattılar; güneyde Tibetliler ve yeni şekillenmiş Nan-ch'ao Çin'e ağır darbeler indirdiler. Bunlardan başka dahili politik muhalefetler imparatorluğu kendi sınırları içine kapanmaya mecbur bıraktı. Binaenaleyh Talas hezimetini de darbeler zincirini teşkil eden halkalardan sadece bir tanesi olarak kabul edilmelidir.

Karluklar

Karluklar etnik yönden Türkler'e daha yakın iseler de, onlarla fazla karışıp kaynaşmadılar. 650'de Türk –tölöslerin Altay kolunun tasfiyesi döneminde Karluklar'ın imparatorluk ordusuna destek verdiği görülüyor. Bu destek Çin'de bir nevî tebaalık olarak yorumlandıysa da, gerçek manada onlar ancak 657'de²⁵ Batı Türk Hakanlığı zaptedildiği zaman T'ang İmparatorluğu bünyesinde yer aldılar.

İmparatorluğa bağlı olmak Karluklar için ağır bir şey değildi. Reisleri bir Çin ünvanı almış fakat diğer hususlar önceki gibi kalmıştı. İkinci Hakanlık döneminde Karluklar ümitsizlik içinde bağımsızlıklarını korudular ve en sonunda tam zafere ulaştılar. Fakat Kao Hsien-chi ordusuna indirdikleri sırt darbesinin Talas savaşının kaderini belirlemesine rağmen Karluklar imparatorluk bünyesinde kalmak istediler. Çünkü 744'de imparatorluğun tebaalığına geçen Türk yabgusu Abusi 752'de isyan başlatarak Shuo-fang'ı talan edince, 753'de Karluklar onlara karşı çıkıp batıdan darbeler indirerek Türk isyancıların tamamen bertaraf edilmesinde aktif rol oynadılar. Karluklar'a esir düşen A-pu-sih (Abusi) Çinliler'e teslim edildi ve yeraltı zindanına kapatıldı.²⁶ Karluk yabgusu ise "Altay hükümdarı" olarak tanındı.

Bu tarihten itibaren Karluklar dağlara çekildiler. Yegane rakipleri olan Türgiş hanlığı belini doğrultamayacak şekilde çöküp kalmış-

²⁵ Bıçurin, *Sobraniye*, I/347.

²⁶ Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p.. 261.

tı. Çünkü 756'da Sarı ve Kara Türgişler arasında çıkan kanlı çatışmalar²⁷ sebebiyle bütünüyle zayıflayarak Türgiş hanlığı 759'da saldırıya geçen Karluklar'a karşı koyacak güçten mahrumdu. 766'da Karluklar Yedisu, Talas ve Çu vadisinin zaptını tamamlayarak Batı T'ien-shan'a kadar sarktılar.²⁸ Türgişler'in bir kısmı Karluklar'a itaat arzederken, diğer bir kısmı doğuya göç ederek Uygurlar'a katıldılar. Artık Orta-Asya'da bozkır kültürünün yegane koruyucusu olarak Karluklar kalmıştı.

Karluklar 200 yıl İslamiyete karşı direndilerse de sonunda 960'da kendi istekleriyle Müslüman oldular. Karluklar artık Çinliler'le olan münasebetlerini kesmişlerdi ve görünüşe göre buna ihtiyaçları da kalmamıştı.

Ne var ki Çinliler batıdaki Kuça, Karaşar, Hoten ve Kaşkar'dan başka Cungarya'daki P'ei-t'ing kalelerini muhafaza ettiler. Sha-t'o Türkleri imparatorluğa sadık olmalarına rağmen Uygurlar tarafından Çin'den koparıldıktan sonra fatih Tibetliler'e bağlandılar.²⁹

Böylece T'ang İmparatorluğu'nun batı politikası iflas etti ve VIII. Yüzyılın ikinci yarısında Çin ve Büyük Bozkır iki düşman cephe olarak karşı karşıya dikildiler.

27 Biçurin, *Sobraniye*, I/300.

28 Age., s. 347.

29 Age., s. 359.

XXVII

UYGUR HAKANLIĞININ KURULUŞU

Uygurlar

Uygurlar kendi devletlerini Türklerinkinden tamamen başka prensipler üzerine kurmuşlardı. Dokuz boy, yönetici olmayan fakat ana unsurları teşkil eden Tokuz-Oğuz'u meydana getiriyordu. Basmallar ve Doğu Karlukları'nı itaat altına alan Uygurlar onları kendileriyle eşit tutuyorlardı.

Diğer altı Töles kabilesi –P'u-ku, Hun, Bayırku, Toñra, Sih-kie (Sıgie okunur) ve Ch'i-pi (Kibi okunur) hukuk ve mecbûriyetler konusunda Tokuz-Oğuzlar'la aynı statüye sahiptiler. Hanın otağı Hangey ve Orhon nehirleri arasında yer almıştı. Sınırları doğuda Batı Mançurya, batıda ise Cungarya ile belirlenmişti. Uygurlar'la Karluklar arasındaki sınırlar 745'deki çarpışma sonunda çizilmişti. Türkler'in hezimetinden sonra Karluklar Türgiş ittifakında yer alarak Uygurlar'a karşı savaşmışlar fakat mağlup olmuşlardı.¹ Bunu müteakiben Kara İrtiş boylarındaki doğulu göçebe Karluklar Uygur Hakanlığı'nın bünyesinde yer aldılar.

Gobi'nin güneyindeki stepleri, Uygurlar imparatorluğa bırakmışlardı. Ancak bir süre sonra Uygurlar hâkimiyet alanlarını kuzey-batıya doğru genişlettiler ama genel anlamda kesin olarak belirlenmiş sınırları olmadı. Kabileler konfederasyonundan teşekkül eden Uygur Hakanlığı'nın yapısı hanların daha fazla ordu toplamasına ve federasyon azalarını yeterince kontrol etmesine imkan sağlamıyordu. Kabi-

1 Ramstedt G.I. *Pèrevod nadpisi*, s. 41; Malov, *Pamâtniki*, 1959, s. 39. Metinde on kabileden yani Batı Türkleri'nden bahsedilmektedir. Ancak Batı Türkleri'nin son hanı Aşina (A-shih-na) Hin 740'da öldürülüp, kalanların Türgişler'le birleşmiş olması hasebiyle ben 745'ten itibaren on kabileyi Kara Türgiş Hanlığı olarak belirtmeyi uygun görmekteyim.

leler zaten barış severdi. Esasen Türkler'in sürekli savaşlar sebebiyle yüzeye getirdikleri sarsıntılardan usanmışlardı ve huzurlu bir hayat istiyorlardı. Bu moral bozukluğu sebebiyle, yeni çatışmalara meydan vermemek için Pei-lo kendini imparatorluğun vassalı olarak ilan etmişti. 747'de tahta geçen oğlu Moyançur Ho-lie Han ise Ch'ang-an'da tek taraflı elçilik açarak, pekçok hediyeler aldı ve imparatora bağlı kaldı.²

İç Savaş

Prens Moyançur-şad'ın Uygur tahtına oturması halkın beklenilmeyen muhalefetine sebep oldu. Isyancıların başında Yabgu T'ai Bilge-tutuk vardı ve o bu ünvanı bir süre önce ölen hanın elinden almıştı. "Kara halk olayı kabullendi ama bazıları T'ai Bilge-tutuk tarafını tutarak, han ilan ettiler.³ Kitanlar⁴ ve Tatarlar da isyancılara katıldılar. Ancak atasının, Uygur silah arkadaşları olarak kabul edebileceğimiz kişiler han tarafında çarpıştırlarsa da, pekçok bey hana düşman kesildi. Kısa süre önce Türkler'i hezimete uğratan gaziler, doğulu komşuları tarafından desteklendikleri için olsa gerek, geniş halk kitlelerinden daha müessir bir güce sahiptiler. Bügekük (?) civarında iki gün devam eden çarpışmalardan sonra Moyançur, Kitan ve Tatarlar'ı kaçıncı geriye kalan kendi kabiledaşları kâmilten itaat arzettiler. Beyler ağır bir şekilde cezalandırıldılar ve galip bir ihtimalle kelleleri vuruldu.⁵ Sıradan insanlar ise affedildiler. Buna rağmen han geri dönünce, yine Kitan ve Tatarlar'dan yardım çağıran halk tekrar isyan etti. Ancak Kitan ve Tatarlar bir ay gecikince han tebaasını hezimete

2 Pei-lo'nun ölüm tarihi ve Moyançur'un tahta geçiş yılı T'ang-shu'da gösterilmemiştir. (Biçurin, *Sobraniye*, I/309). E. Bretschneider sarih olarak 756 yılını göstermekte (Bretschneider E., *Medieval researches from eastern asiatic sources*, London, 1910, p. 240) ise de, gerçek tarihin Selenge kayalarında belirtilen domuz yılı yani 747 olması gerekir. (Ramstedt G.İ. *Pèrèvod nadpisi*, s. 41; Malov, *Pamàtniki*, 1959, s. 39).

3 Ramstedt'de böyle (p. 41). O, tebaanın Moyançur'a bazı istisnai şartlarla teslim olduğunu varsayıyor. Malov'da ise şu şekilde: "Kara halk benim sultama vermişti." Tebaanın büyük çoğunlukla hana karşı çıktığı ve katı şekilde cezalandırıldığı gözönünde bulundurulursa bu açıklama kitabeye ters düşmektedir.

4 Kast edilen Sekiz-Oğuz yani sekiz kabile halkıdır. O dönemde sadece Kitanlar böyle bir federasyona sahiptiler.

5 Metindeki "Gök (Tanrı) suçlu beyleri (veya meşhur beyleri) elime teslim etti" cümlesini ben bu şekilde anlıyorum. (Ramstedt G.İ. *Pèrèvod nadpisi*, s. s. 41; Malov, *Pamàtniki*, 1959, s. 39).

uğrattı. Fakat bu defa ceza olarak onların sürülerini ve karılarını alıp götürdü.

Uygur ordusu Kitan ve Tatarlar'la Selenge nehrinin kuzey-batısında karşılaştı. Düşmanı tarumar eden Uygurlar onları nehir sahillerine doğru sürdüler. Kaçmaya başlayan Kitan ve Tatarlar yolda ikiye ayrıldılar. Kitanlar çarpışmadan teslim oldular fakat Tatarlar "Key-ra kaynağında ve Üç-Birku çayında (?)"⁶ sıkıştırılıp, savaşçıların yarısını kaybettikten sonra esir edildiler.

Han seferde iken halk yeniden isyan etti. Hanın bir uzlaşma yolu bulmak için bütün imkanlarını zorladığını mutlaka nazarda tutmak gerekir. Esir alınan isyancıları serbest bırakıp, manidar bir çağırıda bulundu: "T'ai Bilge-tutuk alçaklığından, iki asilden birinin alçaklığından sen, benim kara halkım, ölüm ve felaketle karşı karşıya geldin. Fakat sen ölmek zorunda, azap çekmek mecbûriyetinde değilsin!" dedim. "Gücünü ve desteğini yeniden bana ver!" Ama sonrasında esefle şöyle devam ediyor: "Gelmediler!..."⁷

Asiler Tuzlu Altır (?) gölü civarında tekrar mağlup edildiler ve böylece iç savaş sona erdi.

Bu iç savaşların sebepleri ve amaçları tam olarak bilinmiyor ancak iç savaş uzmanı Farinata delli Uberti bu gibi durumlarda "bir tek savaşçının dahi sebepsiz olarak harekete geçmeyeceğini" belirtiyor. Benzeri savaşlarda görüldüğü şekilde, burada da belli bir grubun kendi çıkarlarını kanla savunması söz konusudur.

Kitâbelerde beylerin halka öncülük ettikleri, iki yerde özellikle belirtildiğine göre, bu savaşı alt tabakanın beylere karşı bir mücadelesi olarak kabul edemeyiz. Diğer yandan hanın ordusu herhalde sadece aristokratlardan teşekkül etmemişti. Bu yüzden olayların seyrinde başka sebepler aramak gerekir.

VII. ve VIII. Yüzyılda bütün Asya proselit dinlerin intişar alanı haline gelmişti.⁸ Batıda İslamiyet süratle yayılmış, doğuda Budizm taraftar bulmuş, kuzeyde ise İran'dan itilen Hristiyanlık ve Maniheizm yer almıştı.

Hristiyanlık propagandası Türk Hakanlığı sınırları içinde hemen hemen hiçbir netice getirmemişti. Çünkü Türk devlet politikasında

6 Ramstedt G.I. *Pèrevod nadpisi*, s. 41-42; Malov, *Pamâtniki*, 1959, s. 40.

7 Malov, *Pamâtniki*, 1959, s. 40.

8 Dante Aliğ'yeri. *Ad. Pesn' X. Sitixi* 89-90.

Türkler'in kendilerine has bir dünya görüşü zaten vardı. Ancak hakanlığın çöküşü, savaş ideolojisine bağlanan ümitlerin boşa çıkması, muhtelif kolların zaferler elde etmesiyle Hristiyan misyonerleri başarılı olmaya başladılar. Türkler'in steplerdeki halefleri Karluklar ve Basmallar idi. Bilhassa Basmallar' hakanlık bakiyelerinin büyük bir kısmını bünyelerine kabul etmişlerdi⁹ Basmallar'ın torunları Argınlar arasında muhafaza edilen Hristiyanlık XIII. Yüzyıla kadar başarılı oldu denilebilir.¹⁰ Halbuki doğuda, Uygurlar arasında daha sonra göreceğimiz gibi Hristiyanlık kabul görmüştür.

Sınır Problemleri

İç savaş problemini başarıyla halleden Moyançur -han, bir başka politik problemle karşı karşıya kaldı. Hangi kabileler devlet bünyesine alınacak, hangileri sınırlara yerleştirilecekti? Step coğrafyası ve göçebe hayat şartlarında bu, özellikle kompleks bir problemdi. Çünkü, mesela sıradağlar gibi kesin bir sınırı olmak zorundaydı ve bunun için Sayan'ın güneyinde ve Altay'ın batısında yaşayan kabileleri itaat altına alması gerekliydi. Aksi halde daha önceki savaşlarda görüldüğü gibi, Uygur göçebeleri komşu saldırılarına açık kalacaklardı.

Moyançur var gücüyle bu meseleyi hallettmeye girişti. 750 sonbaharında Kem yani Yenisey'in yukarı akımlarında yaşayan Çikler'i mağlup ederek mutlak itaat altına aldı. Aynı yılın ilkbaharında kuzey-batı Mançurya'daki Tatarlar'ı mağlup etti. Ancak bir sonraki yıl kuzey-batıdaki bir kabile¹¹ Uygurlar'la savaşmak üzere Kırgız ve Çikler'le birleşti. En kötüsü Karluklar'ın Kırgız ve Çikler'i desteklemek için harekete geçmeleri idi. Neyseki Uygurlar'ın bahtına onlar yola çıkmakta gecikteler. Moyançur Çikler üzerine bir yıldırım hareket birliği gönderdi. Yine fazla kalabalık olmayan bir Uygur birliği Kırgızlar'ı tarumar etti. Han ana kuvvetlerle Kara İrtişi¹² sallarla geçerek Karluklar'a saldırıp, Kül-tegin ve Tonyukuk'un Türgişler'e karşı bir şey yapamadığı Bolçu (Urungu) nehri civarında hezimete uğrattı. Ancak isyanı yönlendiren ve kimliği bilinmeyen grup ortadan kaldırılmadığı için savaş sona ermedi.

9 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 256.

10 *Kniga Marko Polo*, s. 94.

11 Selenge yazılarının bu kısmı bozulmuş ve düşmüş.

12 Ramstedt G.I. *Pèrevod nadpisi*, s. 44; Malov, *Pamàtniki*, 1959, s. 41.

Kitabede zaferin tarihi onbirinci ayın 18. günü olarak gösterilmektedir. Peki Uygurlar ayları nasıl hesap ediyorlardı? Gerek Çin ve gerekse Avrupa kaynakları İrtiş'in onbirinci ayda buzlarla kaplı olduğunu kaydetmektedirler. Bu metin Barthold ve Melioranski'nin "kadim Uygurların ay hesaplamasını Çinlilerden aldıkları"¹³ şeklindeki faraziyesini çürütmektedir. Türkler bir yılı sadece on ay kabul ettiklerinden, onlardaki birinci ay Çinliler'in üçüncü ayına tekabül etmektedir. İlk iki ayın ismi Ulug ay ve Kçük ay idi.¹⁴ Binaenaleyh söz konusu Türk takvimi bu tarihe tekabül etmemektedir. Keza Yazdigerd döneminin takvimi de Pers takvimiyle uyuşmaz. Çünkü onun döneminde yıl 15 Marttan başlar ve II. ay –bahman– 9 Ocağa tekabül eder.¹⁵

Maniheiztler Babil takvimini değiştirdiler. Babil takviminde yılın ilk ayı –Nisan– 3 Nisandan başlardı ve 11. ay –Şubat– Şubata tekabül ederdi. Bu takvimin de yukardaki tarihe uymadığı görülmektedir. Doğu Hristiyanları Nesturiler tarafından kullanılan Suriye takviminde yıl 1 Ekimden başlardı ve 11. ay –âb– Ağustos'a tekabül etmekteydi.¹⁶ Sadece bu takvim yukarda zikredilen olayın tarihiyle uyuşmaktadır. Eğer bu doğruysa, o halde kitabenin banisi Moyançur-han Hristiyandı ve katıksız bir Uygur olduğu için bundan Uygurlar arasında Hristiyan toplumu bulunduğu manası çıkartılabilir.

Bu mülâhazada inanılmayacak bir şey yok. V. Yüzyılda Herat ve Merv'de Nestûrî piskoposları olduğu bilinmektedir. 635'de A-lo-pien isimli bir Hristiyan misyoneri Çin'e gelerek bir cemaat teşkil etmişti.¹⁷ Neticede Çin'le Provence arasındaki ticareti tekeline alan Hristiyan tacirler belli bir süre Avrupa'yla rekabete girmişlerdi. Hatta ticaret öylesine canlılık kazanmıştı ki, Hazarlar'da Çince ticaret dili haline gelmişti.¹⁸ Türk Hakanlığı güçlü bir politik ve ideolojik eğitim sistemine sahip olduğu için yabancı dinler hakanlık topraklarında kendilerine yer bulamamışlardı. Ama Cungarya'daki göçebe Türkler kervan yolları ve ticarî şehirlerle sıkı bağlara sahip olduklarından, bütün

13 Melioranskiy P.M. *Pamâtnik v çest*, s. 142; Barthold W. *Die altturkischen*, p. 4

14 Melioranskiy P.M. *Pamâtnik v çest*, s. 141.

15 Katanov N.F. *Vostochnaya xronologiya*// Известия Северо-Восточного археологического и этнографического института. Казань, 1920, Т.1, с. 216-218.

16 Puech H., *Le Manicheism*. Paris, 1949, p. 29; Katanov N.F. *Vostochnaya xronologiya*, 1/209-211.

17 Pelliot P., *Les chretiens*, p. 624.

18 Needham J., *Science and civilization of China*. III. Cambridge, 1959, pp. 681-682.

dünyadan gelen mallarla birlikte fikirlerin de istilasına uğramışlardı.

Olayların gelişimi bu görüşü umulmadık bir şekilde desteklemektedir. Bir sonraki yıl yani 752'de tekrar savaş çıktığında Basmallar, Türgişler ve "Üç Iduk"lar¹⁹ Uygur karşısı kalisyonunda yer aldılar.

Bu, etnik temele dayanmayan tuhaf tanımın bir tek izahı olabilir ki, o da triniteyi (teslis) okumuş olan Hristiyan cemaatinin varlığıdır. 751'de Çikler'i ve Kırgızlar'ı ayaklandırarak kafir hakana karşı şiddetli muhalefet hareketinin içinde yer alanların da bunlar olduğu düşünülebilir. Çünkü ancak bu durumda kitabede geçen şu sözlerin manası anlaşılabilir: "Karluklar'a kendi adamlarını gönderdi... Taygada isyan çıkaracağım dedi ve siz dışardan... Sizinle birleşmek istiyorum dedi o."²⁰

Durum oldukça ciddî idi ve Moyançur, gazilerden müteşekkil savaşçılara güveniyordu. Arap tarihçisi Kudama on Tokuz-Oğuz'un yüz Karluk'la başedebileceğini kaydetmektedir.²¹Savaş Ötüken makiplerinde, yani Hangay'da, Uygurlar'ın tam merkezinde meydana geldi. Müttetikler yenildiler. Uygurlar Karluk ve Türgişler'i takip ederek, bütün ağırlıklarını ele geçirdiler. Tarihi kaynaklar bu savaştan sonra

19 Tam olarak Üç-Iduk. Metin şöyle: Dış (düşmanlardan) Üç Karluk, Üç-Iduk, tat... (7 harf düşmüş). Türgişler..Elbette burada Uygur hanının düşmanları sayıldığı için Iduk kelimesinin kendisini takip eden "tat" kelimesiyle bir bağlantısı olamaz. Metinde silinmiş olan harflerin de Üç-Iduk'tan ayrı bir etnik tanımlamayı gösterdiği kabul edilmektedir.

Burada geçen "tat" kelimesi "Tatar" kelimesinin ilk hecesine ait olamaz. (Malov, *Pamätniki*, 1959, s. 36, 41). Çünkü Uygurlar'ın batı sınırlarında bir kalisyon teşkil edildiğinde Tatarlar doğuda yaşamaktaydılar. Çük büyük bir ihtimalle "Türgişler" kelimesinden önce düşen harfler bir diğer kabilenin ismini gösteriyordu. Belki de Cungarya'da yaşayan küçük bir kabilenin ismidir. Eski türk metinlerinde geçen Iduk kelimesi mukaddes yer manasında kullanılmıştır. (Kül-tegin, 10; Tonyukuk, 38) Uygur metinlerinde ise gökten gönderilen nur, kader Tanrısı tarafından gönderilen mübarek, hayırlı, kutlu anlamındadır. (Radlov V. *Opit slovary turskix nareçij*, I, II, s. 1382). Kelimenin üç rakamıyla birleştirilmesini Türkizeban halklar arasında teslis olarak bilinen mukaddes inanç sistemiyle bir alakasının bulunduğuna hamletmek zordur. Binaenaleyh Bacot'un (*Reconnaissance*, p.147) Basmal topraklarında yani Cungarya'da gösterdiği Hi-dog-kas boyu yerinde bir tesbittir ve fonetik açısından Iduk-kas boyunun Hristiyan toplumunu gösterdiği görüşü Clauson'un *Ne cag-* tanımını Moniçjou yani (Uygur topraklarındaki Maniheiztler) şeklindeki tesbitiyle kıyaslanabilir. (Clauson G., *A propos du manuscrit*, p.15)

20 Ramstedt G.I. *Pêrêvod nâdpisi*, s. 44. Yazar buradaki o kelimesinin Basmal kumandanına delalet ettiği, Basmallar'ın henüz Uygurlar'a iltihak etmediği dönemde dış düşman olarak telakki edildiği, çünkü komplocu ve fesatçılar gibi iç düşmanların da ayrıca zikredildiği kanaatindedir.

bir daha “Üç İduk” isminden bahsetmediklerine göre, muhtemelen onlar burada son nefeslerini verdiler.

Metnin bundan sonraki kısmı ciddi şekilde hasar görmüş. Anlaşıldığı kadarıyla 753 yılında, 650'de Altaylara sığınmış olduğu sanılan bir Türk kabîlesinin de kendilerine katıldığı Karluklar ve Türgişler'le Uygurlar arasında tenkil savaşları devam etmiştir.²² Savaş, Saur ve Tarbagatay'a kadar uzanan topraklarda yaşayan Karluk göçebelelerini itaat altına alan Uygurlar'ın kesin zaferiyle 755'de sona erdi. Uygurlar, o sıralar Aşağı Volga'ya kadar saçılmış bulunan Peçenekler'i de batıda rahat bırakmadılar.²³ Bu savaşçı millet yani Peçenekler bütün komşularıyla, Hazarlar, Kıpçaklar ve Guzlar'la savaşmışlardı. Bu yüzden Uygurlar'la onlar arasındaki savaş bir solukta bitmedi ve Uygurlar onların batı sınırına yerleşmelerine rıza gösterdiler.

Kıtanlar'ın kendi istekleriyle boyun eğmeleri Uygur Hakanlığı'nın doğu sınırlarını emniyet altına almıştı. Ama An Lu-shan isyanı ve akabinde Çin'e tertiplenen yürüyüşler neticesinde alınan ganimetler Uygurlar'ın zenginleşmesini sağlamış, geriye kuzeyde 758'e kadar direnmeyi sürdürmüş olan Kırgızlar kalmıştı. Uğradığı yenilgilerden sonra itaat arzetmeyi kabul eden Kırgızlar yine de otonomilerini kaybetmediler. Reisleri Uygur hakanından sadece “Bilge-tong-erkin”²⁴ titülünü aldı ve “kağan” ünvanı verilmedi. Muhtemelen burada vassallık denilebilecek bir bağımlılık söz konusu değil. Çünkü Uygurlar müstakil azalardan ve savaşçı gruplardan oluşan toplulukta feodal yönelişlerin vücut bulmamasını istiyorlardı.

Kesin sınırlar tesbit etmek maksadıyla batıya ve kuzeye doğru yayılma hareketleri durduruldu. Uygurlar kendileriyle ittifak eden kabilelere “misafir” diyorlardı ve mağlup Türkler'i devletin ikinci basamağı olarak kabul ediyorlardı. Çünkü onlara göre tahttaki “han tebaasını kendi çocukları gibi görmeli”²⁵ veya “yumurtasının üzerine kuluçkaya yatmış anaç tavuk”²⁶ gibi hareket etmeliydi.

21 Bartol'd, *O xristianstve*, s. 22.

22 Gumilëv, *Altayskaya vetv'*, s. 105-114.

23 Vacot J., *Reconnaissance*, p.147; Bartol'd, *Otçet..приложение (перевод главы о тюрках из книги Гардизи Украшение известий)* с.120.

24 Biçurin, *Sobraniye*, I/355. Çince P'i-ch'i-yeh-tung-iyeh-hin'. Yani bilge, büyük yeğen veya saygıdeğer kumandan. (Clauson G., *A propos*, p.14).

25 Васильев В. П., *Китайские надписи*, с. 21-22.

26 Schlegel G., *Die chinesischen Inschriften*, s.128.

Uygurlar ve Komşuları

Daha önce belirtildiği gibi Uygur kabileler konfederasyonu hâkimi, daha doğrusu Basmallar ve Doğu Karlukları yani yönetimde eşit hukuka sahip altı Töles kabilesi (P'u-ku, Hun, Bayırku, Toñra, Sih-kie ve Ch'i-pi) ve keza itaat arzeden mezkur birkaç kabileden müteşekkil Tokuz-Oğuz yöneticilerinden teşekkül etmişti. İtaat altına alınan kabileler, Tokuz-Oğuz kabileleri bünyesinde bulunan Yaglakar han ailesi için muayyen bir vergi ödemekle mükellef kılınmışlardı. Bu kabile sadece ittifak kabileleriyle eşit sayılma konusunda değil, ayrıca “savaşlarda daima ön safta bulundukları”²⁷ için fazla sevilmeyen ve dışlanan Karluk ve Basmallar'la da aynı haklara sahip olma hususunda ayrıcalıklı bir husûsiyete malikti.

En mühim konulardan biri Uygurlar'ın komşu ve tebaalarıyla olan ilişkileridir. Bu konuyla ilgili bilgileri henüz hiçbir yerde iktibas edilmemiş VIII. Yüzyıla ait bir Tibet coğrafi belgesinde buluyoruz.²⁸ Belgeye göre Non-ni (kuzey-doğu Uygurya) sahillerinde yaşayan Kitanlar belli bir noktaya kadar bağımsızlıklarını muhafaza ettiler. Reisleri hakan titülünü kullanmaya başladılar ve zaman zaman Uygurlar'la çatışmaya girdilerse de, –Çinliler'le kadîmden beri düşman oldukları için– genelde ittifak halinde yaşadılar. Keza Tatabılar ve Kara Ch'i-piler²⁹ yani Uygur konfederasyonuna dahil olmayan Ch'i-pi kabilelerinin bir kısmı. Bu kabilelerin daha kuzeyinde Amur boylarında, o dönemde dahi balıkçılıkla uğraşan Tatarlar, Baykal'ın arka tarafında ise hayvancılıkla geçinen T'o-lie-man (bu isim haşiyelerde geçmemektedir)³⁰ kabilesi yaşamaktaydı. Uygurların kuzey sınırlarında, onlara vergilerini samurla ödeyen Kırgız Hanlığı vardı. Görünüşe göre Kırgızlar 711 hezimetinden sonra birkaç kola bölündükleri³¹ için Uygurlar'ın onları itaat altına almaları çok kolay olmuştur. Fakat Güney Sibiry'a'da Kırgızlar'dan başka birkaç büyük kabile [Yedi Yedre (muhtemelen Şors'ların ataları Sayan-Altay Ugorları) ve Ku-

27 Biçurin, *Sobraniye*, I/308.

28 Bacot J., *Reconnaissance*, p.147.

29 Age., p. 151 (notes de P. Pelliot)

30 Clauson G., *A propos du manuscrit*, p. 22.

31 Clauson Khe-rget, Hir-kis, Gir-tis ve Hir-tis'i Kırgız kelimesinin farklı transkripsiyonları olarak göstermektedir. Bir milletin farklı isimlerle zikredilmesinin farklı coğrafi durumlardan kaynaklandığı noktasından hareketle ben bunu VI-II. Yüzyılda birleşik bir Kırgız hanlığının mevcut olmayışına ve Kırgız halkının çeşitli siyasi birliklerden teşekkül etmesine hamlediyorum.

çugur –Ku-kiji– Altay Lebedinleri]³² berhayat idi ve bunlar Uygurlar'la sürekli savaşıp duruyorlardı.

Bu savaşlar Uygurları yordduğu için, durumun belli bir ölçüye kadar nazık olduğu diğer sınır bölgeleriyle ilgilenememişlerdi. Bu arada Sibiryâ taraflarında fantastik masallar anlatılmaya başlanmıştı. Güya kuzeyde insan yiyen öküz bacaklı yaratıklar, ölümsüz devler, insanlara saldıran korkunç yırtıcılar vardı. Bu masalların bir tek manası olabilirdi: Kuzeyde mevcut olan tehlikeye işaret. Ancak Uygurlar bu söylentilerin altında yatan gerçekleri zaten biliyorlardı.³³Burada Tibetli coğrafyacı Altaylar'da ve Altaylar'ın güneyinde yaşayan iki halkı birbiriyile karıştırmaktadır.

Birisi Karluklar'ın ulaşamayacağı kadar kapalı bir bölgede yaşamaktaydı. Reisleri İki İl-kür Erkin³⁴ yani iki birleşik kabilenin reisi ünvanı taşıyordu. Bunların Güney Altaylar'a sığınan, Töles Gölü [Altın Göl] ve Çu Vadisi civarında yaşamış olan tölis ve tödöşün bir kolunun temsilcisi sıfatıyla orada “tölös-tarduş” sistemini kuran Türk bakiyeleri olduğu şüphesizdir.³⁵

Diğeri Külüg-Kül-çur³⁶ Türkleri'nden türeyen İbil-kür halkıdır ki bunlar, Türgiş ve Karluklar arasında kalmalarına rağmen VIII. Yüzyılın ortalarına kadar bağımsızlıklarını koruyan yegane Çu-yu kabilesi Çumugunlardır.³⁷ Bunların toprakları Tarbagatay'ın batı taraflarına kadar uzanıyordu.³⁸ Cungarya'da kimlikleri çok iyi bilinen Karluk ve Basmallar'dan başka Bayırkular berhayat idiler. Muhtemelen bunlar 747'de Uygurlar'a karşı Basmallar'ın yanında savaşan ve dostlarıyla birlikte iskan edilen kalabalık kabilelerin bir kısmıydı.³⁹

32 Krş. Bacot J., *Reconnaissance*, p.152 (notes de P. Pelliot).

33 Kuzey çöllerindeki kum tepelerinde yaşayan kurt başlı insanlar'la ilgili masal aslında Türklerce fethedilmeye çalışılmasına rağmen bağımsızlığını muhafaza etmeyi başaran Guzlar tarafından ortaya atılmıştı. (Bacot J., *Reconnaissance*, p.147; Clauson G., *A propos*, p.15)

34 Hi-kil-rkor-hir-kin (Bacot J., *Reconnaissance*, p.147)

35 Baskakov N.A. *Altayskiy yazık*, s. 28-29.

36 Bacot J., *Reconnaissance*, p.147.

37 Clauson G., *A propos*, p.16.

38 Gerdizi bu bölgeye Kimaklar'ı yerleştiriyor. (Bartol'd, *Otçet*, s. 105-107). Kimak ismi Ortaçağ Çin coğrafi kaynaklarında geçmez. Keza Çumugun kelimesine de Arap ve Fars coğrafi kaynaklarında rastlanmaz. Bu yüzden bu kelimeleri tekbir kabilenin ismi olarak kabul etmek lazım gelmektedir. Gerdizi Kimaklar'ın X. Yüzyılda Tatarlar'dan türediğini kabul eder fakat onları Tatarlar'a değil Kitanlar'ı itaat altına almış olan Tatabılar'a bağlar. (Grigor'yev V.V. *Vostochniy ili Kitayskiy Turkestan*, s. 209).

39 Clauson G., *A propos*, p. 14.

Diğer bir kabile Oğraklardır. Bunlar Türgişler'in doğusunda yaşamışlardır ve M.Ö. I. yüzyılda dahi Wu-chie ismiyle maruf, çok eski Cungarî kabilelerinden biridirler.⁴⁰ Türgişler, daha doğrusu bunların bakiyeleri olanlar Orta-Asya vahalarında hâkimiyet kuran Araplar'a karşı düşmanlığı devam ettirerek Uygur konfederasyonunda yer almışlardır. Daha batıda Uygurlar'a düşman olan Peçenekler ve Kara Türgişler olarak kabul edebileceğimiz "kara süvariler"⁴¹ yaşıyorlardı. Tam olarak ifade edecek olursak bu Türgişler Uygurlar'a kendi rızalarıyla itaat etmemişlerdir.

Her yerde –doğuda, kuzeyde ve batıda– VIII. Yüzyılda kabileler parçalanmış, bölünmüş ve bilahare yeni kombinezonlarda birleşmişlerdir. Çünkü İran üzerinden steplere sızan kültür yeni problemler çıkardığı kadar, insanların birleşmeleri hususunda yeni prensipler de getirmişti. Bu prensipler din ve mezhepler konusunda özellikle kendini gösterdi.

Din Değişimi

Uygur hakanlığının doğuşuyla birlikte gelişen olayların ideolojik değişikliklerle bağlantılı olduğu söylenebilir. Çünkü bu dönemde ilk defa bir din Uygurlar'da devlet dini olarak kabul ediliyordu ki, böyle bir durum İç Asya için alışılmadık bir şeydi. Hunlar, Türkler ve kadim Moğollar "Ebedî Gökyüzü"nü maddî "mavi gökyüzünden"⁴² ayırarak ve ona tapınmayı atalar kültürüyle özdeşleştirmeyerek hayatın ve dünya düzeninin kaynağı olarak kabul etmişlerdir. Bu iki kültü tabiatı itibarıyla proselist olamazdı. Ebedî gökyüzü bütün insanlığa aitti ve herkes ona inanabilirdi. Ama atalar kültü belli bir gruba aitti ve başkaları ona saygı duymak mecburiyetinde değillerdi.⁴³ Gök-yer kültü Uygurlar'da da vardı fakat İ-ti-kan Han döneminde yerini Maniheizme bıraktı.⁴⁴ Uygur Hristiyanları iç savaş sırasında hana karşı

40 Biçurin, *Sobraniye*, I/91; Gumilëv, *Xunnu*, s. 169.

41 Tibet metninde Ha-Lu-yun-log, Kalabalık ve müreffeh bir Türk kabilesi. En güzel atları bunları yetiştirirlerdi. (Bacot J., *Reconnaissance*, s. 147) Clauson bu kabilenin Uruşana ve Fergana'da (bkz. Clauson G., *A propos*, p. 17) yani o dönemde Türgişler'e ait bölgelerde yaşadığını kaydeder. Ben bu kelimenin kara yun(t)lık olarak okunmasını teklif ediyorum. Çünkü yunt at demektir. Binaenaleyh kara athılar/süvariler kelimesi de o bölge ve o dönemde sadece Türgişler'i gösterebilir. (*Gerdizi o tırgeşax*, bkz. V. Bartol'd, *Otçet*, s. 125).

42 Banzarov D. *Çernaya vera*, s. 6, 15.

43 Ramstedt G.I. *Përëvod nadpisi*, s. 41.

44 Pelliot (Bkz. *La Haute Asie*, p. 17) Maniheizmin Moyançur-han tarafından kabul edildiğini ileri sürmektedir.

çıkanlar arasında yer alarak meş'um bir hata işlediler. Büyük kısmı öldürüldü ve bu Maniheizmin yolunu açtı.

Moyançur-han eski dine bağlı kaldı. Bunu onun kitabesindeki sözlerinden anlamak mümkün: "O yazı çıtımda yaşadım ve orada bir yaka kurdum (yaka yakaladım)"⁴⁵ "Yaka" kelimesi Ramstedt tarafından tercüme edilmeden bırakılmıştır fakat Maloff buna "ödeme" bazan da "kira" manası vermektedir.⁴⁶ Bu da olsa olsa savaşta muzaffer olabilmek için yapılan dua manasındadır.

Çin dilindeki Orhon kitabesinde hanın Maniheizmi kabul ettiği kaydedilerek "Teng-li lu-ch'u (üi) muo-mi-shih hsie-t'u Teng mi-shih ho Kui-lu"⁴⁷ denilmekte ve 763'den sonra Shih Chao-i isyanının bastırılması anlatılmaktadır. Ki bu Huai En isyanı sırasında Çin-Uygur ittifakının bozulduğu döneme uygun düşmektedir. Çin'de Maniheizmin kötü ama Hristiyanlığın katlanılabilir kabul edilmesi tesadüfî değildir ve bunun sebebi dinî ve politik çatışmaların aynı anda vukû bulmasıdır. Böylece Uygurlar'daki değişikliğin 766-767 yılları olduğunu söyleyebiliriz. Maniheistler VII-VIII. yüzyılda bütün Asya'da propaganda yaptılarsa da, ancak Uygurlar arasında başarılı olabildiler.⁴⁸ Üstelik Uygur hanları Çin⁴⁹ ve Orta-Asya'daki⁵⁰ dindaşlarını desteklediler de,

Binaenaleyh Uygurlar'ın radikal bir ideoloji değişikliğine uğradıkları şüpheye mahal bırakmayacak şekilde ortadadır. Ne yazık ki Çin ve Arap kaynaklarının son derece bölük-pörçük olması bu değişikliğin nasıl, ne zaman, ve hangi şartlarda vukû bulduğunu açıklamak imkanı sağlamamaktadır. Ancak Orhon Vadisi'ndeki Çince dikilmiş Uygur kitabesi yeni dinin kabûlü konusunda daha fazla ve enteresan bilgiler vermektedir. Dikit çok kötü muhafaza edilmiş olmasına rağmen yine de yeniden yapılanma konusuyla ilgili sorularımıza enteresan cevaplar bulabiliyoruz.⁵¹ Anlaşıldığı kadarıyla I-ti-kan⁵²

45 Ramstedt G.I. *Pèrèvod nadpisi*, s. 44.

46 Malov, *Pamàtniki*, 1951, s. 384.

47 Teñri uluk küç munmış kat Denmiş kat küçlük ho-kan: Tanrının büyük güç verdiği büyük Denmiş (?) çok güçlü han.

48 Bartol'd, *O xristianstve*, s.18.

49 Pelliot P., *La Haute Asie*, p.17.

50 Bartol'd, *O xristianstve*, s.13.

51 Vasil'yev, *Kitayskiye nadpisi*, s.13.

52 Gerçekten de bu kişi Pelliot ve Vasilyeff'in teklif ettiği gibi Moyançur değil I-ti-kan'dır. Soğd metinleri de kitabe ile mutabakat halindedir. Kul-bilge-han yani Moyançur'un oğlu han olup, din değiştirdiğinde "Tengride olmuş il-itmiş bil-

misyonerleri huzuruna kabul etmiş ve onların devlet memurları nezdinde din propagandası yapmalarına imkan sağlayacak fermanlar çıkarmıştır. Bu durum onun muhteşem kitabesinde de yer almaktadır: “Onun Uygurlar’a hakikat yolunu açacak konuşmaları da çağlayan nehirler gibi akıcı idi.”

“Uygur devlet erkanı şöyle dedi: ‘Biz eski günahlarımızdan pişmanız.’ Bu akideyi yayma konusunda buyruk aldılar: Bu ülke sıcak kan içicilik gibi barbar âdetini bırakarak sebze ile beslenen bir memlekete dönüşsün.⁵³ Bu cinayet işlenen topraklar iyiliklerin hüküm sürdüğü hükümdarlığa dönüşsün.”

Dini bir reform gerçekleşti: “Sema yukardakilere güç ve kuvvet verir. Tebaa onları taklit eder. Babil’deki Mani patriği olarak kabul edilen “din kralı”⁵⁴ onların bu dine bağlılıklarını methetti ve kadın ve erkek din adamlarını dini yaymaları için bu ülkeye gönderdi.”

Cüveynî’nin Uygurlar’daki din değişimi hakkında anlattıkları şeyler, kitabenin metinleriyle tamamen tetabuk etmektedir. Cüveynî Uygurlar’da büyücülük ilminin mevcut olduğunu ve bölgedeki büyü mütehassıslarına “kam” denildiğini kaydetmektedir. Ona göre Uygurlar’daki uygulama dinî bir olay değil, sadece cinlerle ve ruhlarla bağlantı kurarak yapılan bir “icra-i faaliyet”tir. Biz de bunu dinî bir olay değil, sadece büyücülük olarak adlandırmıştık. Kamlar son derece önemli bir mevkiye sahiptiler. Hastaları iyi ederler, gelecekte haber verirler ve müneccimlik özellikleriyle han ve prenslerin müşavirleri arasında yer alırlardı ki bu pek de orjinal olmayan klasik şamanizmdir.

Cüveynî Maniheistleri “tuyna”lar yani “nom” –yasa kitabı– hakkında bilgisi olan kişiler olarak gösteriyor. “Nom” Farsça bir kelimedir ve bugüne kadar Moğol dilinde “mukaddes kitap” manasında kullanılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla Maniheizm propagandacısı Ha-t’ai’dan gelmiştir. Cüvenî döneminde Yedisu’nun ismi Ha-t’ai idi.

ge-hakan” ünvanını almıştır. Soğd metinleri, fragmanlar halinde olmasına rağmen Çin metinlerinden farklıdır:...bizler zamanevi kanuna sahibiz. Ne zaman ki... semavi kudret...Mani’nin ilahi öğretisininin parlak ışığını idrak etti...Bundan sonra semavi kudret...herkese...orada dedi: İdrak edin! Böylece...biz tapınmaya başladık...(Hansen, O., *Zur sogdischen Inschrift*, s.16-18)

53- Herhalde manevi gıda ülkesi anlamındadır.

54 Budistlerde böyle bir ünvan yoktu.

Cüveynî'de Maniheistlerle kamlar arasındaki tartışma oldukça etraflıca anlatılmaktadır: "... her iki taraf galip gelecek yüksek akide öğretilerini okumak için karşı karşıya geldiler. Nomcular kendi "nom"larını okumaya başladılar. Onların "nom"u, hikaye ve safsatalardan teşekkül etmiş bilim ve dogmatikleri, bütün peygamberlerin öğrettikleri şeyleri ve faydalı öğretileri ihtiva eder. Mesela insanları incitmek, haksızlık etmemek, kötülüğe karşı iyilikle cevap vermek, canlılara zarar vermekten kaçınmak v.s. Onların itikatları ve öğrettikleri şeyler arasında farklar varsa da, genelde reinkarnasyon taraftarlarının öğretilerine benzemektedir. Onlar "nomdan" bir miktar okuyunca kamlar kireç gibi oldular. Bu yüzden [Uygurlar] putperestliği [Maniheizmi, çünkü Cüveynî şamanizmi dahi kafirlik olarak kabul etmemektedir] kabul ettiler ve halkın büyük kısmı onların arkalarından gitti."⁵⁵

Cüveynî'nin anlattıklarıyla kitabedeki metinler birbirine oldukça yakın ve kesinlikle ayrı olayı gösteriyor olsalar da, XIII. Yüzyıl tarihçisinin, kendi döneminde Orta-Asya'da yıldızı kararan ve Budizm tarafından saf dışı bırakılan Maniheizmin kaynaşmasını karıştırdığı gün gibi ortadadır. Cüveynî Maniheist "mübeşşirleri" "tuyna"lar diye isimlendirmektedir. Tuyna kelimesi Türkçedir ve aslen "yoldaki adam (budist bahşısı)" manasına gelen Çince "tao-jen" kelimesinden gelmiştir. Diğer yandan o, kendi dönemindeki Budist Uygurları, kadimki Maniheistlerden ayırarak, söz konusu din değiştirme sebebiyle onların doğuda İslama en fazla düşmanlık gösterdiklerini iddia etmektedir. Ancak nakilci ve epigrafik tarihçilerin verdikleri bilgiler bu din değiştirmelerin Budizmde değil, Maniheizmde olduğunu göstermektedir.⁵⁶

Bu tahavvül öylesine süratli gelişmiştir ki, 768'de Uygurlar, Çinliler'den dört şehirde⁵⁷ Mani sanemlerinin dikilmesine izin vermemelerini dahi istemişler ve zar-zor izin almışlardır. Maniheizm seçkin ki-

55 W. W. Radloff'tan iktibas edilmiştir: *K voprosu ob uygurax*, s. 60-61. (Krs. Ata Malik Juvaini, *The History*., pp. 59-61). Cuveynî Uygur hanının ismini Bukuhan, Sağd metni ise Buğu-han olarak göstermektedir. Bu da Cuveynî'nin bize kadar gelmeyen Sogd belgelerinden faydalandığını gösteriyor. (Hansen O., *Zur sogdischen Inschrift*, s.18).

56 Radloff'un teklif ettiği gibi (age., s. 60) H. Puech Maniheizmin 763'de Uygurlar arasında yayıldığını kaydetmekte, ama bu tesbitiyle ilgili nəsnet göstermemektedir.

57 Bartol'd, *O xristianstve*, s. 33; E. Chavannes et P. Pelliot, *Traité manicheen*, p.193.

şilere aileyi yasaklayarak Çinliler'i diğer bütün dinlerden daha fazla şoka sokmuş, kollektif tefessüt dolayısıyla ezilmiş insanlara da serbesti tanımıştır. Bunun yanında böylesine zor bir dönemde diğer dinlere tahammülsüzlük örneği sergileyen Maniheiztler kendilerine bu şekilde katı davranılmasına bizzat sebep olmuşlardır.

Kitabenin metninde bu konuda aradığımız bilgiyi bulabiliyoruz: "Cehaletleri sebebiyle inanmayanlar Buda'ya şeytan dediler."⁵⁸Budistleri kafir kabul eden ama şeytana tapmakla suçlamayan Hristiyan ve Müslümanların ithamları yanında elbette bu, ifrata kaçan bir görüştür. Sonra Mani sanemleri içinde şeytanın karar kıldığı ve budanın onun ayaklarını yıkadığı şeklinde söylentiler çıkarıldı.⁵⁹ Herhalde Budistler bunu işitilmemiş bir dinî hakaret olarak telakkî etmişlerdir. Bu yetmiyormuş gibi Maniheiztler, kendilerini üstün görerek, galip rakiplerine kendi uydurdıkları şeyleri yakıştırmaya başladılar. "Kabartma ve restmetmek suretiyle yapılan bütün şeytan tasvirlerini yakmalısınız. Cinlere dua eden ve şeytanlara secde edenlerle birlikte..."⁶⁰ Binaenaleyh Budistlerin Uygurlar arasında barınması hiç de kolay değildi.

Maniheizmin muvaffakiyeti Uygurlar'ın bütün komşularıyla bozuşmasına sebep oldu: Orta-Asya'da Müslümanlar, Tibet'te Budistler, Çin'de Konfüçyanistler, Kırgız Hanlığı'nda şamanistler. Bunların hepsi de yeni dini vahşî bir sapıklık olarak kabul ettiler. Maniheizmin vücudu riyazetle terbiye etme ve mistisizmi teşvik gibi doktrininin bizzat Uygur hakanlığında kabul gördüğü de şüphelidir. Ancak "tarih, Hoei-hu kağanının Maniheizmi devlet dini yaptığını"⁶¹ yani hal-

58 Vasil'yev, *Kitayskiye nadpisi*, s. 23; Chavannes et P. Pelliot, *Traité manicheen*., p.193. Schlegel başka bir şekilde tercüme ediyor: Tanrılarının ruhları diye adlandırdılar. (Schlegel G., *Die chinesischen Inschriften*, s. 130) fakat bu anlayış metnin mazmunu ile fazla uyuşmamaktadır.

59 Vasil'yev, *Kitayskiye nadpisi*, s.34, dn. 2.

60 Vasil'yev, *Kitayskiye nadpisi*, s. 23; Schlegel G., *Die chinesischen Inschriften*, s.130; E. Chavannes et P. Pelliot, *Traité manicheen*, p.194. O dönemde Uygur devleti sınırları içinde pekçok Türk heykelinin kellesi koparılmıştı. Bu nokta-i nazardan bakıldığında A.D. Graç'ın balbal, öldürülen düşmanları temsilen Türk mezarları üzerine dikilen taş heykeldi görüşüne yer vermek doğru olacaktır. (Graç A.D. *Drevniye-türskiy izbayaniya*, s. 76-77). Ancak burada şunu kaydetmek gerekir: Her şeyden önce Uygurlar'ın kendi atalarının heykellerini ortadan kaldırmış olmaları mümkün değil. Diğer yandan Türkçede mezar üzerine dikilen taşlara balbal değil sin taşı denilir. Çünkü balbal sadece öldürülen düşmanı temsilen dikilen yontulmuş taşlardır. Grjimaýlo, *Zapadnaya*, III/776.

61 Vasil'yev, *Kitayskiye nadpisi*, s. 33.

kı iktidar ve altar ittifakı haline geldiği için Uygur hanının Maniheist toplumla ilişki içinde bulunduğunu kaydetmektedir.

Maniheizmin Uygurlar arasında yayılmasıyla alfabe değişikliği de yaşandı ve Uygur kalemi denilen yeni bir alfabe kabul edildi. Bu alfabe yeni Soğd alfabesinden alınmıştı ve önceki sade ve kolay Uygur yazısından farklılık arz ediyordu. Kelimeler yukarıdan aşağı ve soldan sağa doğru yazılıyordu.⁶² Maniheizm, Hristiyanlık ve İslamiyetle ilgili metinler bu alfabeyle yazıldı. Ancak Turfan'da bulunan Maniheist hukuki metinlerin fonetik ve grammer cihetinden Budist-Uygur ve Müslüman-Uygurlar'inkinden daha fazla Orhon-Yenisey runik diktelerin diline yakın olduğu görülmektedir.⁶³

En eski tarihî metinlerden Çince yazılmış 795 yılına ait Orhon kitabesinde dört satır bulunmaktadır. Kitabe çok kötü muhafaza edilmiş olmakla birlikte, aynı taşın üst kısmına hâkkedilen Çince metinle alakalı olduğu şüphesizdir.⁶⁴

Elimizde bulunan Ortaçağ Farsçasında Huastuanift denilen tövbe duasıyla ilgili metin, muhtemelen Suriyeli Maniheistler tarafından Uygurcaya yapılan tercümesidir. S.Y. Maloff bunun V. yüzyılda tercüme edilmiş olduğunu tahmin etmektedir. Fakat bu tarihin akışına tamamen terstir. Çünkü Uygurlar arasına ancak VII. yüzyılda girdiği tesbit edilen Maniheizm Türkler tarafından benimsenmemiştir. Binaenaleyh Mani dini, Araplar Soğd direnişini bastırdığında Maniheistlerin canlarını kurtarmak için çiçekli vadilerden vahşî steplere kaçmak zorunda kaldıkları VII. Yüzyılın ikinci yarısında Büyük Bozkır'a gelmiştir. Duanın altındaki imza şöyle: "Beturmuş-tarhan Huastuanift'i-tövbe duasını-bitirdi."⁶⁵ Muhtemelen bu Beturmuş-tarhan bir Mani "kâmil"i (Maniheizmde hiyerarşi rütbesi) idi. Keza Maniheizmin aristokrat temsilciler vasıtasıyla yayılmış olması da oldukça dikkat çekicidir.

Ne var ki sıradan Uygurlar yeni dinin tesirlerini görmeye başlamışlardı. Çünkü Mani akidesi perhiz günleri tesbit etmiş ve o günlerde yağ ve süt dahi yasaklanmıştı. Bu yüzden Uygur çoban ve avcılar açlıktan ölmek için bostan tarlaları meydana getirmek zorunda kaldılar. Böylece steplerde ziraat gelişmeye başladı.⁶⁶

62 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 105.

63 Age., s. 108.

64 Radlov V.V. *Titul i imena*, s. 269-270.

65 Malov, *Pamâtniki*, 1951, s. 125.

66 E. Chavannes et P. Pelliot, *Traité manicheen*, p. 268.

Maniheizm mübeşşirleri ulaştıkları başarıları bu kelimelerle ifade ediyorlar: "Kan deryasına dönmüş, vahşi âdetler ülkesi, sebze yetiştirilen bir ülkeye; cinayet işlenen topraklar iyiliklerin hâkim olduğu bir memlekete dönüşsün."⁶⁷ Bu geniş çaplı müdahale hitabının olayların seyrinde gerçekten müessir olduğu şüphelidir. Çünkü Uygurlar'ın fitraten sahip oldukları savaş istidatları, perhiz günleri ve ibadetler sebebiyle yok olmadığı gibi, Uygur dış politikası da aktivitesini muhafaza etmiştir.

Steplerde sağlanan istikrar ticaretin gelişmesi için gerekli zemini hazırlamıştı. Kroniklerde bu konuda bilgi verilmiyorsa da, numizmatizm şaşırtıcı bilgiler sunmaktadır. Minusinsk Havzası'nda T'ang dönemine ait pekçok Çin nukûdu bulunmuştur. Sibirya'da 641'de darbedilen 45 metal sikke bulundu. Muhtemelen bu paralar Türkler'in T'ang İmparatorluğu'na itaat ettiği 630-680 yılları arasında tedavülde kalmıştı. Daha sonra ikinci hakanlık döneminde bir kesinti süresi göze çarpıyor. Bilahare 758-759 dönemine ait 12 sikke ve onun arkasından IX. yüzyıla ait 6 sikke bulundu.⁶⁸

Ticaretin VII. Yüzyılın sonlarında kesildiği düşünülemez. Aksine daha da gelişmiştir ama Arap ve Tibet tacirleri Çinli rakiplerini bastırmışlardır. Her yıl halifelik topraklarından üç defa 20-24 deveden müteşekkil kervanlar Minusinsk Havzası'na desenli kumaş getiriyordu.⁶⁹ Bu kervanlardan bazıları Uygur şehirlerine gidiyorsa da, bazıları tezgahını hakanlığın merkezinde açıyordu.

Uygur başkenti Türk hakanların otağlarına benzeyen keçe çadırlardan kurulmuş bir karargah değildi. Uygurlar Türkler'den farklı olarak büyük şehirler kurdular ve üstelik Çinli ve Soğdlular'dan mimari cihetten etkilendiler. 758 yıllarında Selenge sahillerinde Baybalklık⁷⁰ şehri kuruldu. Yine aynı dönemlerde Uygur başkenti Karakum'da Çin kitabe taşları dikildi.⁷¹

Kısacası Uygurlar çok süratli bir kültür değişimi yaşadılar.

67 Grousset R., *L'Empire des Steppes*, p.174.

68 Kiselev S.V. *Drevnaya istoriya*, s. 591-592.

69 Bıçurın, *Sobraniye*, I/355.

70 Ramstedt G.I. *Pêrevod nadpisi*, s. 46.

71 Vasil'yev, *Kitayskiye nadpisi*, s.19.

XXVIII

AN LU-SHAN İSYANI

Büyük Çin

751'de doğuda ve batıda uğradığı başarısızlıklar İmparatorluğun çok ciddi sarsıntılar geçirmesine yol açmıştı. 754'deki su taşkınları¹ ve tabii âfetler sebebiyle açlığa ve ağır vergilere mahkum edilen ülke sakinlerinin durumu sadece yöneticileri değil, ordu mensuplarını da tedirgin etmişti. İmparatorluk ordusu okçu süvarilerden ve zırhlı birliklerden oluşan vurucu güçlerden başka, büyük bir kısmı piyade, atlı arabalar, geri hizmetleri ve levazımcılar gibi yardımcı kuvvetlerden müteşekkildi. Ordunun bu kadar kalabalık olmasının bir sebebi de işe yaramaz pekçok insanın askere alınmasıydı. Ne var ki bu yardımcı kuvvetler olmadan da zırhlı birlikler ve okçu süvariler savaşamazlardı. Çünkü şayet onlar atlarına kendileri bakıp, onun yemi ve suyuyla kendileri ilgilenseler ve silahlarını kendileri temizleselerdi elbette yorgun olacaklarından savaş sırasında yayı kulaklarına kadar çekemezler veya ağır kılıcı rahatlıkla sallayamazlardı. VIII. Yüzyılın taktik şartlarında bir savaşın kaderi ordunun vurucu gücünün bir anda göstereceği bir performansla belirlenirdi. İmparatorluk ordusunun vurucu gücünün büyük kısmı çocukluğundan beri at sırtında büyüyen, ok-yayla haşır neşir olan göçebe savaşçılardan teşekkül etmişti. Ama bunların bir kısmı 682'de Kutlug'la birlikte Ordos'tan gitmişti. Gerçi onların yerine getirilenler yine bozkırlıydı² fakat onlar

- 1 Pulleyblank E., *The Background...*, p. 25. Lohan'a sadece aç köylülerin değil, aralarında pekçok gayr-ı Çinlinin bulunduğu düzenli orduların da gittiği noktasından hareket eden Pulleyblank, Heifer (bkz. Heifer, *Die vierte der fünf grossen Heimsuschungen Chinas*) in An Lu-shan isyanının açlık ve ümitsizlikten kaynaklanan bir köylü hareketi olduğu şeklindeki açıklamasının gerçeklerle bağdaşmadığını şaşırtıcı bir şekilde ortaya koymaktadır.
- 2 718-720'de Ho-pei'deki sınır ordusu Ho-tung'daki ordudan azdı fakat Lu-shan başkumandan olur olmaz ordu saflarını göçebelerle doldurmuştu. (Pulleyblank E., *The background*, p. 80).

da 75 yıl önce Türkler'in sahip oldukları muhteşem devirlerin hayaliyle yaşıyorlardı. Kazanılan bir savaştan sonra ganimet ve ödül dağıtarken kendilerine cömertçe davranıyorlardı ama zafer kazanamayacaklarını anlayınca suçlu arıyorlar ve elbette her zaman olduğu gibi tepedeki yönetim suçlanıyordu. Ch'ang-an'daki Çinli memurlar ve saray hadimleri sınır boylarında savaşanlar nazarında yabancı ve sevimsiz tiplerdi. Halbuki kumandanlar bozkırlıydı yani kendilerini. Bunlar uzun süre terfi ettirilmemiş ve güvenilmedikleri için eyaletlerdeki savaşçıların başına getirilmemişlerdi.³ Onlara saygı dahi duyulmuyordu. Bu durumda sınır boylarındaki orduların saraya karşı olmaları tabii idi.

Sınır ordularından başka bir de başkentde T'ang hanedanıyla kenetlenme döneminde türeyen aristokrat ailelerden alınan Çinli askerlerin yığıldığı hassa ordusu vardı. Hassa ordusu yeterinden fazla kalabalıktı. İyi silahlanmıştı ama savaş tecrübesinden yoksundu. Başlangıçta imparator taraftarlarından teşkil edilen ve İmparator T'ai-tsung'un iktidara gelişini kendilerine borçlu olduğu Kuzey Ordusu da hassa birliklerine katılmıştı. Genelde gazi çocuklarından teşekkül ettiği için ona "Babalar ve Oğulların Ordusu" denilmekteydi. Bu ordu ya daima zaferler kazanmış, ya da saray darbelerine yahut ihtilal girişimlerine önayak olmuştu. Kuzey ordusundan ayrı olarak bir de savaş esirlerinden ve adi kölelerden teşekkül etmiş, doğrudan Li ailesine bağlı özel muhafız süvari alayı vardı.

Dahili ordu çok büyüktü fakat siyasi bağımlılığı daima şüphe uyandırmıştı. Saray ve onun entrikalarıyla iç içeydi ama mesela 731'de yönetim tarafından terfi etmeleri uygun bulunmayan bir grup subay intihar etme kararı alınca, imparatorla bile ters düşmüştü.

Tibet cephesinde karşılaştığı güçlükler imparatoru dış düşmanlara karşı Kuzey Ordusu'ndan⁴ yardım istemek zorunda bırakmış ama bu ordu dahi pek yararlılık gösterememişti. Dolayısıyla her iki ordu hakkında VIII. Yüzyıl Çin şiirine yansıyan bazı eleştirilere burada yer vermek yerinde olacaktır.

Mesela 751'de General An Lu-shan [Ngan Lu-shan] kumandasında bulunan farklı boylardan toplama ordunun düzenliliği, disiplini ve savaş ruhu şu şekilde tasvir edilmişti:

3 Yüe, *Oçerki*, s. 235.

4 Pulleyblank E., *The background*, p. 66.

Büyük Sed Ötesine Sefer

Bir sabah kışladan, çıktık Lo-yang kapısından
 Vardık Ho-yang köprüsüne, kimseler uyanmadan.
 Erguvani renkleri göz alıyor altın tuğların,
 Raksediyor rüzgar hemâhenk sadasıyla atların.
 Diktik çadırlarımızı her yere, hatta düz ovaya,
 Saf saf dizildi asker, “hazır” diye haykıra,
 Gece sessiz; huzur veriyor askerlerin ruhuna,
 El sallıyor ayın şavkı gecenin bir yarısında.
 İşte ötüyor birkaç flüt, ezik, içli şarkılarla;
 Bir tatlı huzur alıyor asker amâk-ı hayallarda.
 Şayet sorarsanız askere: Kim kumandanın senin?
 Herhalde şu olurdu tek cevabı: Huo Ch'ü-ping! ⁵

Yukardaki şiir bu askerlerin 755'deki isyanından birkaç ay önce yazılmıştı. Ordu kumandanı vaktiyle Hunlar'ı mağlup etmiş olan Han döneminin meşhur kumandanlarıyla kıyaslanıyor, başka bir şiirde ise şahine benzetiliyordu.

Tıpkı vahşi bir şahin gibi keskin bakışlar,
 Parçalamaya hazır kuşları; kanatlar gergin.
 Nara atacaksın, avının üzerine çullanırken,
 Zaten yardımına muntazır savaşçı ruhlar.
 O bir kere daldı mı serçe sürüsünün içine,
 Tüyle dolmaz, kan gölü olmaz mı sahralar? ⁶

Halbuki 749'da Tibetliler'e karşı harekete geçen Ho Shu-ling'in ordusunda bulunan Çinli savaşçıların moral ve ruhî gücü hiç de böyle değildi.

Şiir askerlerin “doğup büyüdükları topraklarla mahzun bir şekilde vedalaşmaları” ama memurların kaçaklara çıkışmayı dahi akıllarından geçirmediıklarını vurguluyor. Çin süvarilerle ilgili rivayetlerde bir süvari “doludizgin giderken” arkasından okun bile yetişemediği gururla anlatılır.⁷ Elbette sadece bozkırlılar değil, biz dahi böyle bir söze güler geçeriz. Çünkü neticeler ortada! Devamla bir kumandana verilen ahlak dersi yer alıyor: “O bilmelidir ki biz insanız, hayvan de-

⁵ Du Fu, *Sitixi*, s. 41-42.

⁶ Age., s. 20-21.

⁷ Age., s. 23-24.

ğil..Buraya kamçı yemeye gelmedik.”⁸ Onu dağlık bölgelerde yapılan seferlerin güçlüğünden yakınmalar izliyor ve en nihayet askerlerin düşman süvarilerinin atlarının ayakları altında ölüp gittiği savaş manzaralarının tasviri takip ediyor. Sonrası acı bir sukût-u hayal:

Ordudayım on yıldır,
On yıldır askerim arkadaş.
Acaba diyorum bazan,
Bir kuru nişan da mı çoktu?⁹

Sıradan bir hikaye! Rütbe ve ödül için girilen savaşlarda asker daima galip gelir. Bunun aksi nadiren vukû bulur. Çinlilerin VIII. Yüzyılda korkak olduklarını düşünemeyiz. Aksine gençlik oldukça ateşliydi ama Türk, Kitan ve Tibet dağlıları gibi sebatkar değillerdi. Çinliler kale müdafaalarında fena değildiler ama mânevra savaşları onların özelliklerine uymuyordu. Çin ordusu baştaki yönetime bağlı olsa bile, ona dayanılarak güçlü bir taht ve yönetim sağlanamazdı.

Yine de ordu saray nezdinde itibarlı bir mevkiye sahip değildi.¹⁰ Yaşlı Hsüan-tsung Çinli Yang'a delicesine aşık olmuştu.¹¹ Bu kadın devlet dairelerine kendi Çinli soydaşlarını doldurmuş ve savaşçı generalleri tahttan nihai şekilde uzaklaştıran bir grup çevresini sarmıştı. Böylece iktidar kışlalardan bürokrasinin, generallerden hadımların eline geçmişti. Vergiler ve yenilgiler herkesi canından bezdirmiş; rüşvet ve yolsuzluklar ayyuka çıkmış, emekçi kesim ihmal edilmiş ve lüks içinde yaşayan soydaşları bile Yang Kui-fei'e bir ağızdan lanet okumaya başlamıştı. Ancak bu kördüğümü çözebilecek bir kişi çıkmıştı: An Lu-shan.¹²

8 Age., s. 25.

9 Age., s. 29.

10 Politik gruplanmalar ve bunların özellikleri konusunda bkz. Pulleyblank E., *The background*, ch. 4.

11 Soylu bir ailenin kızıydı ve Hsüan-tsung'un onsekizinci oğluna nişanlanmıştı. İmparator sevimli hadımı Kao Li-shih'ye kendisi için güzel bir kız bakmasını emretmiş, o da prensin nişanlısını imparatorun haremine getirmişti. Böylece Yang 745'de gözde cariye anlamına gelen kui-fei lakabını aldı ve iktidarı imparatorla paylaşarak yarı imparatoriçe olarak bir takım haklar elde etti. (Çen' Xun, *Povest' o biskoneçnoy toskè*, s. 125)

12 Politik bir uzak görüşlülükten mahrum olan Yang Kui-fei, kaba şakalarına ve önemsiz kişiliğine gülerek subay An Lu-shan'ın yükselmesine yardım etmişti. Bu gözdenin imparator vezirleri arasına giren kardeşi Yang Kuo-chung An Lu-shan'ı şuurlu hainlikle itham edince Yan Kui-fei onu evlatlığa aldı ve bu da kumandanın yarı imparatoriçenin sevgilisi olduğu şeklinde dedikoduların çıkmasına yol açtı.

Sınırdı

An Lu-shan Çin'in tebaalığına geçmiş göçebe bir ailenin çocuğuydu.¹³ 736'da kumanda ettiği tümenlerle Kitanlar'a karşı bir zafer kazanmıştı. Vaktiyle ölüme mahkum edilmiş bir kişi olarak bu defa imparatorun huzuruna çıkarılmıştı. An Lu-shan Türkler'den ataklığı, Çinliler'den ise kurnazlığı miras almıştı. Hem pohpohlanmaya, hem mücadelele, hem de riyakarlık ve emretmeye alışmıştı. Sarayda yükselmek için rüşvet verilmesi gerektiğini anlayınca hiç düşünmeden kesenin ağzını açmış ve şöhret basamaklarını hızlı bir şekilde tırmanmıştı.

O sıralar sarayda “aristokratlar” yani varlıklı ailelere mensup kişilerle, imtihanlara girmek suretiyle üst düzey memurluklar elde eden “ustadlar” arasında bir mücadeledir gidiyordu. İkinci grubun lideri ve yönetimin başı durumunda bulunan Li Ling-fu rakiplerini alt ederek, tehlikesiz kabul ettiği cahil göçebelerin liderliğine oynamaya başlamış; bu dalga An Lu-shan'ın yükselmesine zemin hazırlamıştı.¹⁴ 744'de yapılan askeri reformlar sırasında Mançurya'daki P'ing-lu taburunun başına getirilmiş ve yine aynı yıl kısmen Ordos'un merkezinde bulunan Fan-yang taburu ona bağlanmıştı. Buna 751 yılında Ordos'un kuzeyinde yer alan Ho-tung taburu ilave edildi. An Lu-shan 754'de süvari birlikleri teşkil etmek için devletin haralarındaki atları istedi. Kendisine bağlanan bölgelerin getirdiği önemli miktardaki gelirlere güvenen An Lu-shan Kitan, Tatabí ve Toñra kabilelerinden sekiz bin seçkin asker toplamış; ayrıca daha önce belirtildiği gibi 753'de meydana gelen deprem sırasında öldüğü tahmin edilen Türk kumandan A-pu-sih'in (Abusu okunur) silah arkadaşlarından sağ kalanları kendi ordusuna almıştı.¹⁵

An Lu-shan'a bağlanan Sogdianalı tacirler “her taraftan getirdikleri ticari malları” onun ayağının altına sermişler fakat bir yandan

13 Grumm Grjimaýlo onun Hun asıllı olduğunu tahmin etmektedir. (Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 336). H. Cordier ise Kitan olduğunu kaydeder. (Cordier H., *Histoire*, p. 474) Pulleyblank da babasının Soğd asıllı, (*A sogdian colony*, pp. 317-336) annesinin ise A-shih-tê boyundan bir Türk beyinin kızı olduğunu ileri sürüyor. (*The background*, p.7) Diğer rivayetlere göre An Lu-shan'ın babası güneyli göçebe bir çobandı ve oğlu Sogdianalı bir bey tarafından evlat edinilmişti. (Age., s. 14) Gençliğinde bir toprak ağasına saldırıda bulunmuş, bunun için ölüm cezasına çarptırılmış fakat sonra asker olması şartıyla cezası affedilmiş ve böylece kariyer hayatı başlamıştı. (Age., p. 8).

14 Pulleyblank E., *The background*.

15 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen*, p. 261-262.

da durumu kurtarmak için onun haracını ayırmışlardı. Hatta Çinli üst düzey bürokratlar arasında dahi An Lu-shan'ı destekleyenler vardı.¹⁶

Aşırı bir faaliyet neticesinde sınır muhafaza birliklerini de tek idare altında toplayan An Lu-shan ordusunu büyütmüş, fakat onun bu hareketleri vezir Yang Kuo-chung'u başkumandan aleyhine dava açmaya mecbur bırakmıştı. Ne var ki tek başına başkente gelen An Lu-shan hiçbir şeyden tınmadan, başarılı bir şekilde kendini savunmuş,¹⁷ üstelik girişeceği isyan hareketinde kendisine lazım olacak 2500 subayın terfi etmesini de sağlamıştı. 755'de ise 32 üst düzey subayın görevden alınarak yerlerine göçebe beylerin atanmasını talep etti. Yang Kuo-chung'un itirazlarına rağmen imparator bu talebi severek yerine getirdi. Fakat An Lu-shan da daha ileriye gitmenin mümkün olmadığını anlamıştı. 755 Kasımında Ho-peı eyaletinin Yü-yang kasabasında trampetlerin gürültüsü arasında Yang sülalesinin hakimiyetine karşı isyan çağrısı yapılırca 150 bin asker subayı ve komutanlarıyla tek yumruk tek yürek oluverdi. Muhtemelen An Lu-shan'ın danışmanları arasında Türk prensi Aşına (A-shih-na) Cheng-ch'in da vardı. Burada Yang Kui-fei'in uygulamaya aldığı mütevazı program kimseyi yanıltmamıştı. Askerler kendi haklarını korumak için tahtı ele geçirmek üzere yola çıktıklarını biliyorlardı. Çinliler, "hu" dedikleri, yokedilmeleri gereken barbarların gitmekte olduklarını ve imparatorluk birliğinin pamuk ipliğine bağlı olduğunu anlamışlardı.

İmparatorluk isyan hareketine An Lu-shan'ın Ch'ang-an'da yaşamakta olan oğlunun kellesini vürdurmakla karşılık vermiş; biri 60 bin, diğeri 110 bin kişiden meydana gelen iki orduyu isyanı bastırmak üzere göndermiş fakat her iki ordu da yenilmişti.¹⁸

An Lu-shan vakit geçirmeden başkente saldırdı. Doğu eyaletlerinin başkenti Lo-yang göz açıp kapayıncaya kadar zaptedildi. Ch'ang-

16 Yüe, *Oçerki*, s. 236.

17 Wieger L., *Textes historiques*, p. 1676.

18 Cordier H., *Histoire générale de la Chine*, p. 475. Eyaletlerde durum o noktaya gelmişti ki askeri görevleri yapacak bir tek asker bile kalmamıştı. Askerler ve subayların listesi kağıtlara geçirilmişti ama silahlar, yük beygirleri, yemek yapmakta kullanılan tencereler, ayrıca çadırlar ve erzaklar hazırlanmamıştı. Silah deposundan dağıtılan kalkanlar delik, mızraklar ve kılıçlar kördü. Diğer yandan zengin çocuklarının teşekkül eden hassa ordusu ise disinsiz ve eğitimsizdi. (Bkz. Yüe, *Oçerki*, s. 236-37).

an'a giden Shen-si yolu dağlık Tun-huang girişindeki karakol tarafından tutulmuş, doğuda yani Ho-pei ve Ho-tung'da ise Kitan prensinin oğlu Li Huan-pi âsilere karşı ciddi bir direniş göstermişti. 756 yazında Li Huan âsi kumandan Shih Sih-ming'i (Şisinin okunur) hezime te uğrattınca Ho-pei'nin bir kısmı An Lu-shana karşı isyan etmişti.

Ne var ki imparatorluk güçlerinin ağır bir yenilgiye uğradıkları Lang Pao savaşı T'ung-Kuan garnizonunda panik yaratmıştı. Girişi tutan askerler kaçışmış ve böylece 10 Temmuz 756'da âsiler Shen-si'ye girmişlerdi.

Fakat o ana kadar imparatorluğa şüpheii gözle bakan ve yönetim hakkında pek de güzel düşünceleri olmayan Çin halkı birden iktidarın ateşli savunucuları haline gelerek profesyonel askerlerin gösterdikleri vahşet karşısında âsilerin karşısına dikilmişti. 756 kışında meydana gelen çarpışmalar Tou Fu tarafından dahiyane ve özlü bir şekilde tasvir edilmiştir:

Cheng Tao Ağıtı

Yola düştü kahramanlar, karlı bir kış günü
Kahramanlıklar sergileyecekler beyhude,
Kanlarıyla kıpkırmızı oldu göl suyu,
Ve al-kızıl aktı Cheng Tao gölü.

Koyu bir sis, sarmaladı gökyüzünü,
Savaş meydanı esir olmuş sessizliğe
Ama; işte sana kırkbin Çinli savaşçı
Kelleleriyle kucakladılar ölümü.

Bir barbar sürüsü geçip gitti buradan,
Beyaz karla yıkadılar uzun oklarını.
Karınları tok, sendeliyorlar sarhoşluktan
Ve mırıldanarak o barbar şarkılarını.

Fakat başkentin zavallı sakinleri,
Saç baş yoluyorlar Kuzey Çin için.
Yok başka çareleri duadan gayrı,
Keşke zafer getirse imparator seferi.¹⁹

19 Du Fu, *Stixi*, s. 45- 46.

Daha önce hep methiyeler yazdığı orduya karşı şairin tutumu nasıl da birden değişmiş! Şimdi o kendi askerlerini barbar yani "hu" kelimeleriyle niteliyor. Düne kadar kendi orduları olan bu askerler birden mel'un kişiler, halkın ve yönetimin düşmanları oluverdiklerinden şairimiz onları yermek için "beşyüz kelimelik bir şiir yazıyor."²⁰ Bu ani değişiklik sadece şairde değil, bütün Çin halkında ve saray çevresinde de görülür. Ama gazi An Lu-shan'ın başlattığı isyana karşı başarılı bir cephe oluşturmak için Çinli milliyetçilerin hiçbir aktif gücü yoktu.

İmparator mevkebiyle birlikte saraya kapanmıştı fakat onu şahsen korumakla yükümlü bulunan hassa ordusu dahi itaatten çıkmıştı. Olayların seyrine bakılırsa onlar ne reformdan, ne de hanedan değişikliğinden yana idiler. Ama bütün felaketlerin müsebbibi olan Yang Kui-fei uğruna ölmek niyetinde de değillerdi.

İmparatorun maiyetinde bulunan üst düzey yöneticilerin teklifine binaen vezir Yang Kuo-chung'a hoşnutsuzlukları bastırmak amacıyla kendisini öldürmesi bildirildi. Vazifesine sadık olan Kuo-chung yolun ortasında asıldı. Üst düzey yöneticiler tatmin olmuştu ama askerler Yang Kui-fei'in de kellesini istiyorlardı. İmparatorluk arabasının içinden Yang'ı yolarcasına çekip alan askerler, kalın bir ipek-kordonla boğarak öldürdüler. Hayli yaşlanmış olan imparatoru ise (ölümünden sonra Su-tsung ünvanı alan) oğlu Li Heng lehine tahttan feragat etmeye zorladılar. Böylece değerli bir imparator hayatını kurtarabildi.

Tahtından edilen imparatoru Sih-ch'uan'a götürerek orada bir dağ şatosuna hapsedtiler. Ch'ang-an ise savaşız An Lu-shan'a teslim olmuş,²¹ başkentteki Çinliler oraya buraya kaçışmışlardı.²²

Hatta Türkler ve Toñra kabilesi mensupları dahi asilerden kaçmışlardı. Bunlar Prens Aşına (A-shih-na) Tsung-li riasetinde Ordo'sa yönelmişler, oradaki göçebeleri ayaklandırarak gelecek olan isyancılara bir sırt darbesi indirmek maksadıyla Shen-si'ye saldırma konusunda anlaşmaya varmışlardı. Bu muhalefet saldırıyı durdurmuş ve yeni güçlerin devreye girmesine imkan hazırlayarak kampanyanın başarısız olmasına yol açmıştı.

20 Age., s. 31-40.

21 Biçurin, *Sobraniye*, I/309 vd.

22 İsyancılar ele geçirdikleri her şehirde elbise, altın ve kadınları toplamış; güçlü kuvvetli erkekler hamal yapılmış, güçsüz olanlar, yaşlılar ve çocuklar ise bal-talarla doğranmıştı. (Yüe, *Oçerki*, s. 237).

Batıdaki taburlar iktidara sadık kalmıştı. Shou-fang kumandanı Kuo Tse-i, Batı ucu kumandanı Li Sih-yie ve veliaht prens Li Heng muhalefetin başına geçmişler ancak ellerindeki kuvvet az olduğu için komşu ülkelerden yardım almak amacıyla elçiler göndermişlerdi. 756 Eylülünde Uygurlar ve Tibetliler isyanı bastırmak için yardım teklifinde bulundular. Tabi herkesin kendine göre bir hesabı vardı. Asilerin ortadan kaldırılması aynı zamanda imparatorluk ordusunun ortadan kaldırılması demekti fakat Çin içlerinde yürütülecek bir savaş çok zengin ganimetler anlamına geliyordu. Li Sih-yie kendi düzenli ordularından başka Hotenliler, Sha-t'o Türkleri ve "kara gömlekli ta-shihler" yani Abbasi Arapları'ndan beş bin kişilik ek bir güç daha toplamıştı. Su-tsung da güneydeki yarı vahşi Manlar'dan yardım istemişti.

756 Ekiminde Uygurlar harekete geçtiler. Moyançur-han önce hangi şartlarda yardım edeceği konusunda anlaştı. Onun şartı savaş sonrasında yapılacak bir barış ve dostluk anlaşmasıydı. Elbette bu anlaşmayla o, göstermelik vassallık statüsünden kurtularak, eşit statüye sahip bir müttefik durumuna gelecekti. Yeni imparator Su-tsung bu şartları kabul ettikten başka bir Uygur prensesiyle evlenerek, ona "Bilge prenses" ünvanı da verdi.

Anlaşma sağlandıktan sonra Uygur hakanı önce An Lu-shana iltihak eden Toñra kabilesini kılıçtan geçirdi²³ ve 756 Aralığında Hu-yang-k'u vadisinde Kuo Tse-i ile birleşti.

Toñra kabileleri arasındaki ihtilaf isyanın steplerde yankılar uyandırdığını göstermektedir. Toñra isyancılarının başında İmparatorluğun generallerinden P'u-ku Huai-en'in oğlu P'u-ku Ping vardı. P'u-ku Huai-en oğlunu ele geçirmiş ve ihanetinden dolayı kendi elleleriyle öldürmüştü. Demek ki iç savaşın şiddeti ta sınırlara kadar yayılmıştı. Ancak Toñra isyanının başarısızlığı tesadüfi değildi: İmparatorluk ordusunun yarısının ortadan kaldırılması Uygur hakanlığına tam bağımsızlık kazandırmıştı fakat bu da T'ang hanedanının kurtuluşuna ve yeniden yapılanmasına yol açmıştı. Uygur hanları bunu çok geçmeden anlayacak ve hissedeceklerdi.

Hakan öncelikle Çinli kumandanları "kurt başlı bayraklar"ın önünde eğilmeye zorladı ve ancak bu tören yerine getirildikten sonra onları huzuruna kabul etti. Bir tören sırasında kendisine tahsis

23 Biçurin, *Sobraniye*, I/345.

edilen protokol yerini beğenmeyen Uygur büyükelçisi imparator tarafından tahta yakın bir yere getirildi ve taltif edildi. Ancak bundan sonra Uygur veliahdı cabgu (yabgu) imparator karşısında saygılı davranmayı kabul etti. Ama sıradan Uygurlar bu olayı namus ve izzet-i nefis meselesi yapmışlar ve ev sahibine güler yüzle karşılık vermemeleri talebi karşısında küplere binmişlerdi. Onların hizmetlerini kılması için süvari birlikleri komutanı General P'u-ku Huai-en görevlendirilmişti. Huai-en Çin taraftarı bir politika takip ettiği için kabiledaşları tarafından öldürülen P'u-ku kabilesi reisinin oğluydu. Gerçi katil hemen öldürülmüş ve maktûlün oğlu da yetiştirilmesi için Çinlilere verilmişti. Ve bu oğul çok kabiliyetli ve sadık olduğunu ispat etmişti.²⁴ Ne var ki yabancı yardımı Çin'e çok pahalıya malolmuştu ve Tou Fu bunu şu mısralarla dile getirecekti:

İmparator hassa ordusuymuş; öyle diyorlar.
Belki öyledir; savaşta da cesurdur ihtimal;
Amma bu askerlerin amansız barbarlığıyla
Kimbilir; ancak yarışabilir belki Tufanlılar*!

Duyuyorum, bunlar Çin halkının feryatları,
Ağlıyorlar büyük nehirdeki şehitlerine.
Esir alınmış kadınlar ve genç kızlar,
Bir de eski günler için dökülen gözyaşları.²⁵

Kiralık müttefikler ne düşmana acıdılar, ne de dostlarına. Onlar Çin'e tek bir amaçla gelmişlerdi: Zengin olmak. Tabii bu zenginliğin tek çıkar yolu da yağmalamaktı. Zavallı halk ise sonunda asileri müttefiklerine tercih etmeye başlamıştı.

Bu arada asilerin kampında da anlaşmazlık başgöstermişti. Artık doğru karar verme melekesini kaybetmiş olan An Lu-shan gittikçe acımasız olmuş ve katılaştı. Bazan ceviz kabuğunu doldurmaya-cak meseler yüzünden kendisine boyun bükenlerin dahi kellesini vurduruyordu. Ama bunlar iradeli insanlardı ve bir gece, yani 30 Aralık 757'de danışmanı Yen Ch'üan ve hadım Li Chou-êr başkumandanın çadırına girerek onu öldürdüler. Katiller kaşla göz arası ortadan kayboldular ve An Lu-shan'ın kesilmiş başını imparatora, esasen onun akıl tahtası düşük veliaht oğluna getirmeyi başardılar. Bun-

24 Age., s. 344.

* Tufanlı : Tibetli (çev.)

25 Du Fu, *Stixi*, s. 161.

lar arkasından da imparatorun öldüğünü açıklayarak oğlunu tahta çıkardılar. Duruma tam anlamıyla hâkim olan ise Yen Ch'üan'dan başkası değildi.

Bu esnada yönetim düzenli imparatorluk ordularına karşı Çin'in koruması altına giren Uygurlar, Araplar, Hotenliler, Sha-t'o Türkleri ve Birmenyalılar'dan müteşekkil yeni bir ordu kurmuştu. 757 Eylü-lünde Feng-shui Nehri sahillerinde düşmanlar karşı karşıya gelmiş ve Uygurlar'a kumanda eden Huai-en asilerin ordusunu tepeleyip geçmişti. Aynı sıralarda Hotenliler, Araplar ve Sha-t'o'ları kumanda eden Li Sih-yie diğer bir cepheden asilere saldırıya geçmiş; âsiler 60 bin kişi kaybetmiş ama alışılmış kanunların aksine isyan dalgası durmamıştı. Elbette asiler esasi güçlerinin yalnızca %40'nı kaybetmişlerse isyan durmayacaktı. Burada bunların arka tarafının mutlaka Uygurlar ve Kitanlar tarafından korunduğunu da nazarda tutmak gerekir.

Doğu orduları kumandanı Shih Sih-ming Ho-pei'i kuşatmış ve imparatorluk başkumandanlığını -Kitan prensi Li Huan-pi'yi- T'ai-yüan kalesinde muhasara altına almıştı. Ama çok ağır kayıplar vermesine rağmen kaleyi bir türlü ele geçiremeyince, isyanın ve asilerin merkezi olan Fan-yang'a geri dönmüştü.²⁶ Onun kendi başına buyruk hareket etmesi Yen Ch'üan'ı şüphelendirmişti. Böylece Yen Ch'üan Shih Sih-ming'i yakın takibe almak maksadıyla bazı subayları casus olarak göndermişti ama Shih Sih-ming'in casuslara tahammülü yoktu. Hemen gelen casusları tutuklayıp Su-tsung'a itaat arzemiş, Fan-yang'ı teslim etmiş ve 80 bin askeriyle karşı tarafın yanında yer almıştı. Tabii bu hareketi ödölsüz kalmamış ve kendisine ihtisamlı bir ünvan verilerek başkumandanlığı tasdik edilmişti.

Geriye Ho-nan'daki âsileri karşı saflarda yer almaya çağırma işi kalmıştı.

Feng-shui'deki çarpışmayı kazanmış olan Huai-en emrindeki Uygur, Arap ve Birmenyalı askerlerle Ch'ang-an'ı ele geçirdi²⁷ ve arkasından Shan-chou'ya yürüyerek Hsin-t'ien sarayı önlerinde âsileri mağlup etti. Tarihçiler bu savaşın neticeleri konusunda ıkına sıkıla susmayı tercih etmektedirler.

26 Cordier H., *Histoire*, p. 478.

27 Uygur yabgusu Ch'ang-an'ın yağmalanmasına izin verilmesini istemiş ancak Çinli prensin ricası üzerine askerin şehre girmesine müsaade etmemiştir. Herhalde yabgu askerin şehre girmesi halinde yağma ve tecavüzü kendisinin de önleyeceğinden emin değildi. [Wieger I., *Textes historiques*, p. 1688].

Bu arada Uygur birlikleri Nan-shan eteklerinin güney kesimindeki âsilerin yok edilmesi konusundaki emirleri yerine getirerek, düşmanı mahvettikten sonra tekrar kuzeye yöneldiler. Aynı anda Kuo Tse-i ordusu hareketlendiyse de âsiler tarafından kısıpaca alındı. Bunu öğrenen Uygur ordusu âsilerin arkasını dolanarak bir sırt darbesi indirdi. Bu beklenmedik darbe paniğe yol açtı ve asiler dağıldılar. Lo-yang'ı terkeden Yen Ch'üan An Lu-shan'ın basiretsiz oğluyla birlikte Sarı Nehir sahillerine çekilince Uygurlar Çin'e niçin geldiklerini göstermek istercesine yağma ve tecavüzlere başladılar. Halk sözde "kurtarıcılar"ın korkusundan Budist tapınaklarına sığındı. İki tapınağı yakan Uygurlar, onbin kişiyi de öldürdüler. Bu katliamdan sadece kendilerine rehberlik eden Çinliler sağ kurtulabildiler. Fakat katliam, yaşlı Çinliler Uygur kumandanına on bin top ipek kumaş getirip teslim edinceğe kadar devam etti. Böylece kampanya 757 yılında sona ermiş oldu.

Su-tsung zaferi kazandıktan sonra babasını başkente getirerek iktidar ve tahtı ona teslim etti. Ama bu olayın hemen ardından taht için mücadele ve entrikalar başladı. Shih Sih-ming'in hareketlerini gözlemek için de casuslar gönderildi fakat o böyle bir davranışı içine sindiremeyip gönderilen casusların hepsinin kellesini vurdurdu. Bu davranış yönetimle ters düşmek ve isyanı yeniden başlatmak demektir.

Bu olay isyanın sadece askeri rütbe peşinde koşanlar arasında yayılmadığını, aksine bu durumda ordunun uzun yıllar ölümcül bir savaşa sokulma imkanının kalmadığını göstermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla sadece Shih Sih-ming değil, emrindeki savaşçılar dahi elinde silah savaş meydanında olmayı muhbirlerin ve bürokratların eline düşmeye tercih ediyorlardı. Onlar çıkarılacak bir genel affa inanmıyorlar ve bahtlarını savaş meydanında bir kere daha denemek istiyorlardı.²⁸

Böylece savaş tekrar alevlendi.

758'de Uygurlar Kırgızlar üzerine yapılan seferlerle meşguldüler ve üstelik bir defa müracaat edilip, yardım istenmişti. Bu defa âsiler yeniden saldırıya geçerek Ho-nan'ı hâkimiyet altına almışlardı. İmparator onların "asilerden daha beter davrandıklarını" biliyor olmakla birlikte tekrar Uygurlar'ın kapısını çalmak zorunda kaldı.²⁹

28 An Lu-Shan ve Shih Sih-ming'in Ho-pei halkı tarafından ilahlaştırıldığını ve bu ikisinin ülkenin koruyucusu bilge ruhlar olarak görüldüğünü de burada kaydetmek gerekir. (Pulleyblank E., *The Background*, p. 17).

29 Biçurin, *Sobraniye*, I/319.

Çin'in Tükenişi

Olaylar Uygurlar'ın hoşuna gidecek şekilde gelişmekteydi. Asile-ri mağlup etmeleri halinde kendilerine heryıl için 20 bin top ipek ve-rileceği belirtilmişti. İmparator 758'de küçük kızını yaşlı Uygur ha-kanına vermiş, onun hakanlık ünvanını kabul etmiş yani Uygur'la Çinli eşit statüye kavuşmuştu. Artık imparatorla hakan akraba ol-muşlardı. Olayların bu şekilde gelişiminden son derece memnun olan Uygur hakanı imparatora 500 at, samur kürkleri, beyaz deri ku-maş hediye etmiş ve ayrıca asilere karşı savaşması için üç bin süvari göndermişti.

759'da Kuo Tse-i ve sekiz kumandan An Lu-shan'ın oğlunu Ho-nan bölgesindeki Yie-ch'eng şehrinde kuşatma altına almışlardı. Ca-nını dişine takıp direnen asiler herhalde bir yardım bekliyorlardı ve gerçekten de bir süre sonra Shih Sih-ming imdada yetişti. Shih Sih-ming'in süvarileri düşmanı arkadan çevirerek ağır bir darbe indirip, neredeyse tamamen işini bitireceklerdi. Fakat savaşın en kızgın dö-neminde ağaçları bile kökünden söküp sürükleyen şiddetli bir tayfun çıktı. Tabiatıyla her iki tarafta da yönetim kalmadı. Asiler kuzeye, im-paratorluk kuvvetleri ise güneye kaçıştılar. Ne var ki kabiliyetli bir kumandan olan Shih Sih-ming dağılan ordusunu hasmından daha önce toplamayı başararak, hücumla geçti. Kuo Tse-i ise dağılan ve ça-pulculuğa başlayan ordusunu bir türlü toparlayamadığı için Lo-yang'ı bırakarak batıya yöneldi. Bu durumda Shih Sih-ming 759 Ma-yısında An Lu-shan'ın basiretsiz oğlunu öldürerek kendisini impara-tor ilan etti.

Doğudaki imparatorluk güçlerini kumanda eden Li Huan-pi Ho-yang açıklarında âsileri biraz hırpaladıysa da, Shih Sih-ming tarafın-dan mağlup edildi ve böylece Sih-ming Ho-yang ve Huai-chou şehir-lerini ele geçirdi. Kuvvetler arasındaki gerginlik tekrar alevlendi ve neticede ülke tamamen talana açık hale geldi.

Çinliler'in durumu son derece karışık bir hal almıştı ve bu du-rumda daha önce görevinden el çektirilen imparator Hsüan-tsung Ch'ang-an'a dönerek kahraman oğlu Su-tsung'u tahtan indirdi. Ken-dine "ataların efendisi" ünvanını alan Hsüan-tsung önce Lo-yang'a yerleştiyse de, daha sonra Ch'ang-an civarındaki batı kalesine geçti. Kendisini ve hanedanı kurturmak amacıyla Yang Kui-fei'yi öldüren taraftarlarıyla hesaplaşmak maksadıyla bütün yönetimi fiilen ele aldı.

Bu yaşlı halinde son derece acımasız biri oluvermişti. İlk üç kurbanı bizzat kendi oğulları oldu. Çağdaş anlayışa göre aklını yitirmiş sayılırdı. "Herkesi öldürüp, bir başına yaşamak istiyordu."³⁰ Kimsenin de Shih Sih-ming'e daha fazla yardım etmek suretiyle iç savaş ateşini söndürebileceği gibi bir ümidi yoktu.

Böylece âsilerin bütün çabaları boşa gitmiş oldu. Çinliler tüm gayretlerini Sih-ch'uan'a teksif etmişlerdi. Tou Fu neredeyse çocuk yaştaki gençlerin cepheye sevkedilişini ve hizmet aşkıyla cepheye koşan kadınların milliyetçiliğini tüyler ürpertici sahnelerle tasvir eder. General Kuo Tse-i askere baba-oğul muamelesi yaptığı için eline kırbaç dahi almadan acemi erleri kısa zamanda eğitmeyi başarmıştı.³¹ Asilerin gücü genelde gönüllü halk milislerine bağlı olduğu için savaş sadece Ho-nan'da kızışmış ama Shen-si'ye sıçramamıştı.

759'da Uygur hakanı Moyançur ölmüş; tahtın varisi olan büyük oğlu bir hatasından dolayı katledildiği için tahta ikinci oğlu I-ti-kan Mê-wu-yü Han geçmişti.³² I-ti-kan P'u-ku Huai-en'in kızıyla evliydi fakat iki yıl zarfında T'ang hanedanı uğrunda mücadele davasına ihanet eden kayınpederinin yolundan gitmeyi reddetmişti. Bu esnada Shih Sih-ming de boş durmuyordu. Yie-ch'eng'de kazandığı zaferden sonra Tibetliler'in Kan-su'daki Shan-chou şehir ve kalesini ele geçirdikleri batıya yönelmişti. 761'de komplocular tarafından öldürülünce asilerin başına büyük oğlu Shih Chao-i geçmişti. Chao-i Uygur hanına imparatorun ölümünden faydalanarak gizli hazineyi ve tacı alıp gitmesini ama ülkeyi ve halkı kendisine bırakmasını teklif etti. Uygur hanı yapılan teklif karşısında bayağı iştahlanmıştı ve Çin'den gelen elçilerin 757'de Uygurlar'la birlikte asileri hezimete uğratmış olan T'ai-tsung'un tahta geçtiğini haber verdiğinde güneye hareket etmeye hazırды.³³

30 Çen' Xun, *Povest' o biskoneçnoy toskè*, s.127.

31 Du Fu, *Stixi*, s. 60-65.

32 Gerdizi de bu isyandan söz etmiştir. Onun anlatığına göre Maniheistler tarafından öldürülmekten kurtulan küçük kardeş Kür-tegin isyan ederek ağabeyini öldürmüştür. (Bartol'd, *Otçet*, s. 114-115). Fakat Gerdizi'deki detay çevirileri itimada şayan gözükmediği için daha fazla alıntı yapmaktan kaçınılmıştır.

33 Shih Chao-i'nin teklifinden Uygur kitabesi de bahseder. (Vasil'yev, *Kitayskiye nadpisi*, s. 22). Fakat kitabe ne yazık ki imparatorun gösterdiği merhamet ve lutuflara karşı nankörlük ettikleri için asilere ateş püsküren Uygur hanının şairi bir şekilde bu teklifi reddettiğini kaydetmektedir. Büyük bir ihtimalle burada bir takım siyasi hesaplar vardı: Uygurlar imparatorluk seyyar birliklerini kılıçtan geçirerek kendi vatanlarında bir hezimet yemekten kurtulamazlardı ve en iyi ihtimalle yeni bir savaşın çıkmasını önleyemezlerdi.

34 E. Chavannes et P. Pelliot, *Traité manicheen*, p. 190.

762'de Uygur ordusu yola çıktı ve bu defa kurbanının kim olacağını kimse bilmiyordu. Çinde 100 bin Uygur askerinin Çin sınırlarına doğru ilerlediği şeklinde korkunç dedikodular çıkmıştı. Halbuki Uygurlar'ın topu topu 4 bin vurucu gücü, onbin de yardımcı güçleri vardı ve ispirler de bu rakama dahildi. Müzakereler için P'u-kü Huai-en gönderilmiş ve P'u-kü damadını asiler üzerine yönelmesi konusunda ikna etmişti.³⁴ Çin birliklerinin başında veliaht prens³⁵ vardı ve 762 yazında Shan-chou'nun kuzeyinde Uygurlarla buluşmuştu.

Han tam bir diktatör kesilmişti. Veliaht prens, huzurunda Uygur âdetlerine uygun olarak eğilmeyi reddedince iki Çinli devlet âyanın sopa ile öldüresiye dövülmesini emretti. Çinliler uğradıkları bu hakarete lanetler yağdırdılar. Yine de Uygur-Çin kuvvetleri 762 sonbaharında âsilerle ağır bir darbe indirerek, ordularını darmadağın ettiler. Kang-mu'ya göre âsilerden 60 bin kişi öldürülmüş, 20 bin kişi de esir alınmıştı. 20 Kasım'da Uygurlar Lo-yang'a girdiler.³⁶ Shih Chao-i, Mo-chou'ya sığınarak, kuvvetlerin başına bir kumandan bırakıp, kendisi takviye güçler toplamaya gitti. Fakat yerine bıraktığı kumandan kaleyi P'u-kü Huai-en'e teslim etti. Arkasından Fan-yang kuvvetleri komutanı da teslim olunca asiler savaşı kaybettiler. Vahşi bir hayvan gibi ortada kalan Shih Chao-i ormanda kendini astı ve böylece iç savaş sona erdi.

Çin tam bir harabeye dönmüştü. Uygurlar halkı yağmalamış, köylerde evler yakılıp yıkılmış, canını kurtarabilenler ise bütün elbiseleri alındığı için kağıtlara bürünmek zorunda kalmışlardı. Ölü blançosu çok korkunçtu. 754 yılına ait kayıtlara göre imparatorlukta 52 880 488 kişi yaşıyordu ve 764'de bu rakam 16 900 000'e düşmüştü. İktidarın gazabına çarpılıp ülkeyi terkedeni de elbette hesaba katmak gerekir. T'ang hanedanının medar-ı iftihar olan ordu dağılmış ve geriye sadece gönüllülerle, paralı askerler kalmıştı. Artık bir imparatorluk ideasından bahsedilemezdi. Çünkü varlığını hissettirebilmek için ne gücü, ne parası, ne de iradesi kalmıştı. İç savaşların sonuçlarını büyük Çinli şair Po Chü-i çok güzel tasvir etmişti:

35 Agy.

36 Biçurin, *Sobraniye*, I/318 ; E. Chavannes et P. Pelliot, *Traité manicheen*.

37 Bo Tszu-i, *Stixi*, s. 56.

Kısa bir savaşın dokuzuncu ayında, bütün Sü-chou'da
Hava boğucu nehir ve dağlarda, bir de sam yeli
Ve görüyorum, sadece Lu-kuo-wu'da, dağaltı tapınakta
Yine o girişte, parlıyor bulutlar tıpkı önceki gibi.³⁷

Tibetliler'in Doğuya Yönelişi

An Lu-shan isyanı Tibetliler'in daha fazla insafına terkedilemezdi. Kanlı bir şekilde tahta oturan yeni monarşist Srong-brtsan-sgam-po ilk önce barışın sağlanarak mahvedici savaşın sona erdirilmesini istemiş fakat 755'de yaptığı barış teklifleri reddedilmişti.³⁸

Ne var ki imparator büyük bir hata yapmıştı ve Çin bunun faturasını çok ağır bir şekilde ödemişti. İsyan çıktığında onu bastırmak amacıyla Tibet sınırındaki bütün ordusunu çekmiş ve Tibetliler hiç zorlanmadan Çin'in batı bölgesinde yer alan Ho-hsi ve Lun-yü'yü ele geçirip yedi yıl boyunca hükümrانlık altına almışlardı.

Tibetliler 763'de de saldırılarını sürdürmüşlerdi. Tibetliler, Tonglular (Moğollar) ve Tang-hsien (Tankut) lerden meydana gelen ordu Shen-si'ye saldırarak, hiç kimsenin beklemediği bir anda başkente kadar gelmişlerdi. İki gün devam eden çarpışmalardan sonra Tibetliler imparatorlarını dahi kaderiyle başbaşa bırakan Çin ordusunu çekilmeye mecbur bırakmış, Ch'ang-an talan edilip yağmalanmıştı. Hezimetten sonra dağılan Çin ordusunun civar bölgelerde yaptıkları yağmalar ise Tibetlilerinkinden daha az değildi. Fakat başkenti yağmalayan Tibet ordusu geri çekilmiş, bunun üzerine doğudan gelen Çin birlikleri saflarını yeniden düzeltme imkanı bulmuşlardı. Elbette Tibet ordusunun geri çekilmesinde Feng-hsien şehrinde ezeli düşmanlarına karşı başarılı bir direniş göstererek Tibetlileri adım adım takip eden doğu sınır muhafaza birlikleri önemli bir rol oynamışlardı. Yerli halkın direnişini bastırma konusunda eski performanslarını gösteremeyen Tibetliler bu defa Sih-ch'uan şehrini ele geçirmek istemişler; hatta 764 başlarında başarılı olmalarına rağmen bilahere Güney Çin ordusu karşısında hezimete uğrayarak geri çekilmek zorunda kalmışlardı.³⁹

38 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, s. 175.

39 Age., s. 178.

40 Age., s. 322.

Cephelerde durum tam istikrara kavuşacağı bir sırada çıkan bu isyan Çin'i şiddetli bir şekilde sarsmış ve yokolmanın eşiğine getirmişti.

Bir Kahramanın Kaderi

Her Çinli T'ang hanedanını Başkumandan P'u-ku Huai-en'in kurtardığını biliyordu. Canla başla Çin'e hizmet eden bu barbar prensle güç, cesaret ve kabiliyet konusunda kimse boy ölçüşemezdi. Daima en ön safta bizzat savaşmıştı. Çarpışmalarda kırkaltı kabiledaşı ölmüştü. Düşman tarafında yer aldı diye öz oğlunu kendi eliyle öldürmüş, kızlarından ikisini çok uzak bölgelerde yaşayan iki prense gelin olarak vermiş ve başkente iki defa uğramasına rağmen kendi damadı olan Uygur hanını dahi öldürmüştü. Ama herkesin düşmanları olurdu. T'ai-yüan kalesinin kumandanı, Huai-en'in kumandası altında bulunan Uygur askerlerini ağırlayıp, huzuruna kabul etmeyi reddetmişti. Bozkır âdetlerine göre böyle bir davranış hem ona karşı çok ağır bir hakaretti, hem de misafirperverlik töresine sığmazdı. Uygur askerlerin ağırlanmamasına eyvallah demişti ama şahsına yapılan hakareti affedemezdi. Huai-en saraya şikayette bulunmuş, olayı tahkik için gönderilen hadım koynuna sokulan rüşvetin tesiriyle Huai-en'in ihanete niyetlendiği şeklinde sunmuştu raporunu. Aleyhindeki tezgahı öğrenen Huai-en hadımın ve kumandanın kellelerinin vurulmasını istemiş fakat konunun savaş sonrasına bırakılması uygun görülmüştü. Ama Çinlilerin karakterini iyi bilen Huai-en 764 Mayısında isyan bayrağını açıvermişti.

Başlangıçta başarılı olamamıştı. T'ai-yüan'ı ele geçirme denemesi âni bir saldırı yüzünden başarısızlıkla sonuçlanmış, emrindeki askerler arasından Çinli olanları Kuo Tse-i tarafına geçince, o da Huang-ho'ya geçerek bozkırlı dostlarına iltihak etmişti. Çevresinde daha ziyade gönüllüler kalmış, bunun üzerine o da 765'de Tibetliler ve Uygurlar'dan yardım istemişti.

Gerek Uygurlar ve gerekse Tibetliler bu çağrıya cevap verdiler ancak müttefiklerinin karakterini iyi bilen Huai-en onlarla birleşmediyse de, Ch'ang-an'ın talan edilmesine göz yumdu. Kuzey'den Tanghsien, batıdan Tibetliler ve güney-batıdan Togonlular hücumla geçtiler. Uygurlar yedekte bekliyorlardı ve Huai-en Ordoslu savaşçılarıyla onların arkasından geliyordu.

Önce Tibetliler saldırıya geçti. Fakat Çinliler mancınık ve diğer mızrak fırlatma makinalarıyla onları püskürtmeyi başardılar. Pekçok kayıplar vererek geri çekilen Tibetliler bu defa Uygurlar'la birleştiler. Bir sonraki saldırı işi bitirmeliydi. Bu sırada başkentte teslim olmaktan yana tavır koyanlar çıktı ve her on kişiden sekizi firar edince şehirdekileri barbar saldırılarına karşı koruyacak kimse kalmadı. Ne var ki aynı sırada P'u-ku Huai-en öldü.

Onun ölümü Çin'i kurtarmıştı. Çünkü onun görüşleri birbirine benzemeyen bu kabileleri bir noktada birleştirmekteydi. Uygurlar'la Tibetliler arasındaki düşmanlık yeniden alevleniverdi. Göçebelerin saygısını kazanmış olan Kuo Tse-i bu fırsattan yararlanmayı başardı. Hiç çekinmeden Uygur karargahına kadar gelerek, bir takım hediyeler ve özel imtiyazlar vaat etmek suretiyle onları imparatorla yaptıkları anlaşmayı bozmamaya ikna etti. Uygurlar'ın Çinlilerle müzakere halinde olduğunu öğrenen Tibetliler, onlardan ayrılarak batıya yöneltiler. Tabii bu durum Uygurlar'ın hiç hoşuna gitmedi. Hemen Çinli kumandanın teklifini kabul ederek, bir gece saldırısıyla Tibetliler'i darmadağın ettiler.⁴⁰ Huai-en'in itaat arzeden yeğeni P'u-ku Minch'en affedilerek bir mevki ile ödüllendirildi. Huai-en'in sarayda bir prenses gibi eğitilmiş olan kızı Uygur hanına verildi. Huai-en'in hikayesi, saray entrikalarına karışan kişilerin akibeti hakkında bir örnek olarak Çin tarihinde yerini almıştır. Fakat bizi burada ilgilendiren başka bir şey: Çinliler ile bozkırlıların Huai-en konusunda anlaşmazlığa düşüp, birbirine düşman hale gelmeleri mantıkla ilgisi olmayan bir sevk-i tabii olayı idi. Diğer yandan verilen hizmetler eşit şekilde takdir edilmemişti. Üçüncü bir yönden ise -imparatorun iyi niyetlerine rağmen- iki taraf arasında bir düşmanlık vardı ki, bunların yanyana yürümeleri mümkün değildi. T'ang hanedanını yücelten bozkırlılar sırf bu yüzden ya âsilerin saflarında yer almışlar, ya da bozkıra kaçarak eski düşmanları Uygurlar ve Kitanlar'a sığınmışlardır.

Çalkalanan su ve yağ nasıl kendi özgül ağırlıklarına göre ayrışır- sa, T'ang hanedanı ve Çinliler de, kendi dünyalarında yaşamak istediklerinden çok ulusluluk hülyalarını bir yana atıp yollarını ayırmışlardı.

Tarih içinde nasıl çok büyük imparatorluklar yıkılmış ve keza Avrupa'da kendisinden önce Carlos Magnus İmparatorluğu nasıl par-

⁴⁰ Age., s. 322.

çalanmışsa, bu “dünya imparatorluğu” da çökmüştü. An Lu-shan ve Huai-en isyanı Kutlug isyanıyla açılan bir dönemi kapatmıştır. Belki de bu dönemi merkezi güçlerle ve merkezkaç güçlerinin mücadele süreci olarak adlandırmak daha doğru olur. Sonuncular galip gelmişler ama belki de Çingis-han'ın askerlerini taşıyan atların tırnaklarından çıkan tozların arasına karışıp gidinceğe kadar Orta Asya'da varlığını sürdüren bir kültür gelişimi ve patlamasını gerçekleştirme imkanını yakalamışlardır. Ancak Çingis-han'ın dönemi yeni bir devirdir, kendine özgü bir ritmi vardır ve onu anlayabilmek için değişik bir metod kullanmak gerekecektir.

Tarihi Panorama

Bir dönem kapandı! T'ang İmparatorluğu'nun çelik kafesi yırtılınca, birbuçuk asır o kafes içinde yaşayan halklar dışarı çıkarak dört bir yana dağıldılar. Çin'de başlayan “rönesans”⁴¹ kendi orjinal kültürünü yarattı. Tibet, Budizmi benimseyip güçlendirerek hem kendi halkına, hem de başka dinlerin propagandasını yapanlara karşı onu ileri sürdü. Yabancı kültürlerin etkisi altına giren Uyguristan, özellikle Maniheizt “din ulularının”, sonra Nesturi azizlerin, Budist bahşışların ve Müslüman mollaların sesine kulak astı. Daha önce savaşlarda oluk gibi akan kanlarla sulanan bozkır artık âsude bir hayata çekiliyor ve âciz hanların yumşak yönetimi altında hürriyet havasını tadıyordu.

Soğdiyana ölmüştü. Taş taş üstünde bırakmayan köleler onun tekrarlanmaz kültüründen eser bırakmamışlar ama enkazın külleri üzerinde parlak bir geleceği hazırlayan Tacik kültürü yeşermeye başlamıştı. Batı bozkırları Kıpçak ve Karluklar'ın parlak kılıçlarına boyun eğmiş, Volga boylarında ise Batı Türkleri'nin torunları güçlü Hazar Devleti'ni meydana getirmişlerdi. Hazarlar ve Karluklar geleneksel bozkır kültürünü koruyarak İslam'ın ilerleyişini durdurmuşlardı. Mansur'un güçlü kolları haline gelen yeni İslami kuvvetler Arap kabile reislerinin iktidarına son vermiş; Persler ise iktidara yakın durarak Bağdat halifeliğine yeni bir kültür çehresi kazandırmışlardı. 756'da dökülmüş olan İspanya hariç tutulursa, Gibraltar'dan Pamir'e kadar uzanan topraklar tek bir merkezi idare altında birleştiğinden kimse onun düzenli parçalanışını önceden kestiremiyordu.

41 Konrad N.I. *Naçalo kitayskogo gumanizma.*

Arap ve Bolgar hücumlarını durduran muzaffer Bizans ateşli ikonoborcuların pençesine düşmüş fakat nisbeten Asya kültürü ve askerî geleneğine sırtını dayayan Konstantin Kopronim helenizmin son izlerini de ortadan kaldırmış ve kimse ona itirazda bulunmamıştı.

Batı Avrupa terakki yolunda atağa kalkmış ve Roma papalığı ile birleşen Frank kralı orada hegemonya kurmayı başarmıştı. Lango-bardlar, Avarlar ve Saksonlar gibi bazı kalabalık nüfusa sahip devletler beyhude yere ona karşı çıkmışlarsa da, darmadağın edilmişler; 768'de tahta oturan Carlos Magnus kendinden önce T'ai-tsung Li Shih-min'in yaptığı gibi çok uluslu bir imparatorluk kurmuştu. Belki Carlos Magnus'un bu denemesi başarısız olmuştu ama Avrupa'yı barbarlık devrinden alıp geniş bir orjinal kültür yoluna iletmişti. Bu arada Laba'dan Dinyeper ve Oka nehirlerine kadar uzanan gür ormanlarda ise önlerinde büyük bir gelecek duran Slavyan kabileleri güçlerini birleştiriyorlardı.

İşte çiçeklerle bezeli Uyguristan'ı çevreleyen dünyada durum bu merkezde idi.

XXIX.

VIII. ASIRDA TİBET

767-781 Savaşı

Tarihte bilinen her dönemi incelemek için özel anahtarlara ihtiyaç vardır. VIII. Yüzyılın ilk yarısında Asya'nın politik tarihinde muayyen bir süre Türk Hakanlığı, onun ortadan kalkmasından sonra An Lu-shan isyanıyla T'ang İmparatorluğu'na karşı sürdürülen muhalefet Tibet'e hareket serbestisi sağlamıştı.

Bundan sonra imparatorluk ordusu Ho-pei ve Ho-nan arasında çöküp kalırken Türk ordası dağılmış, Tibet ordusu ise gerek Çinli mobilize köylü savaşçıların, gerekse Uygur süvarilerinin durduramayacağı en güçlü rakib haline gelmişti. Üstelik Çinliler ve Uygurlar 765'deki muvakkat anlaşmanın dışında hiçbir zaman sağlam bir ittifak tesis edememişlerdi.

Bu durumdan faydalanmayı başaran enerjik ve kabiliyetli tsan-po Srong-brtsan-sgam-po Batı ucunu yeniden fethetmeye girişti. Başardığı zaman kervan yolunu kontrol altına alacağı ve doğu-batı arasındaki ticareti tekeline geçireceği ümidindeydi. Eğer bu imkan sağlanabilirse daha önce Türk Hakanlığı'nın yaptığı gibi Tibet de Orta-Asya'nın hâkimi olabilecekti.

Çin'e karşı bağımsızlığını korumak isteyen ve Tibetliler'le kan bağı bulunan güneydeki Nan-ch'ao da Tibet tarafından destekleniyordu. Nan-ch'ao büyük bir devlet değilse de, güçlüydü. Yöneticilerin başarılı bir diplomasi sergileyerek Tibet'le uyuşum içinde olması sebebiyle Çin'in güney bölgesi sükûnete kavuşmuştu.

767 güzünde yirmibin kişilik Tibet ordusu Huang-ho'nun aşağı tarafına doğru kuzeye sarkarak Ling-chou kalesini kuşattı. Kao Tse-i 30 bin kişilik seçme savaşçıyla Tibetliler'i püskürtebildiyse de, çok

ağır kayıplar verdi ve bir sonraki yıl Tibet ordusu Ling-chou'yu tekrar muhasaraya girişti. Fakat Tibet başkumandanının “yaşlılık sebebiyle”¹ geri çekilmesi Çinliler'i kurtardı. Esasen yaşlılık bir bahaneydi ve asıl sebep Srong-brtsan-sgam-po'nun sarayında kendini gösteren klik çatışmalarıydı. Öyle veya böyle, yeni kumandan saldırının yönünü değiştirdi. Stepte bir çevirme hareketi yerine düşmanın merkez kanadını yani Shen-si eyaletini (Ha-chou, Lung-hsi, P'ing-chou ve Hing-chou) vurdu. Bu eyalet sakinleri Tibetlilerin can düşmanı Ch'in hükümdarlığının torunları olan haydut hudut Çinlileriydi. Onların yardımıyla Çin düzenli birlikleri, halkın desteğini sağlayamayan Tibetliler'i iki defa hezimete uğrattı. Keza güney Çin'de de 10 bin kişilik bir Tibet ordusu başarısız bir istila denemesi yapmıştı.

773'de 60 bin Tibetli süvari Kuzey Kan-su'ya girerek ekin tarlalarını çiğnediler. Arkasından yeniden merkeze saldırdılar. İki Çin ordusu ağır darbeler aldıysa da, toparlanıp karşı saldırıya geçerek Tibetliler'i sıkıp çıkardı. Tibetliler geri çekilirken esirler de dahil bütün ganimetlerini kaybettiler. Sabık iç savaşın yaralarını henüz saramamış olan Çin barış teklifinde bulundu. 774'de karşılıklı elçilerin gelip gidişiyle başlayan müzakerelerden bir sonuç çıkmayınca savaş 775'de yeniden başladı.

Bir yıl boyunca Tibet ve Çin birbirlerini tekmeleyip durdu fakat zafer ve hezimet dengesinde bir değişiklik olmadı. Başlangıçta Çin'i destekleyen Nan-ch'ao prensliği 778'de Tibet tarafını tuttu. 779'da güneyde Tibetliler'i hezimete uğratan Çinliler, onları adeta felç ettiler.² Fakat Çin'in Uygurlar'la savaşa girmiş olması Tibet'e kuzeye saldırma imkanı sağladı. Bu arada Uygurlar Kuzey Çin'e girip Çin ordusuyla karşı karşıya gelirken³ Nan-shan'ın kuzey sırtlarına ulaşan Tibetliler Tun-huang'ı muhasara ettiler.

Uygurlar geri dönüp gittiler fakat Tibetliler kalarak 780'de Tun-huang'ı ele geçirdiler.⁴

Ashına bakılırsa savaşı kaybeden taraf Çin idi ve yeni imparator Te-tsung bunu farketmişti. Te-tsung esasen savaş esiri olmayan ve tutuklanan elçilik heyeti üyesi esirlere kadın entarileri giydirerek evlerine gönderdi. Onlarla birlikte gönderilen üst düzey bir görevli de Srong-brtsan-sgam-po'ya barış akdedilmesi teklifinde bulundu.

2 Age., s. 186.

3 Biçurin, *Sobraniye*, I/323

4 Age., s. 27.

5 Biçurin, *İstoriya Tibeta*, I/187.

Başlangıçta karşı tarafa pek güvenmeyen⁵ Tibet yönetimi, sonunda barış şartlarını açıkladı. Buna göre Çin önceki sınırlarına çekilecek ve her iki ülke birbirine denk kabul edilecekti. Bu şartlar Çin için utanç vericiydi ama imparator kabul etti. Esasen başka bir tercih hakkı da yoktu. Çünkü 780'de Çinli sınır amirlerinden birinin emriyle Uygur tacirlerin katledilmesi bütün Uygurlar'ı atlandırmıştı. Han savaş tehdidinde bulunmuştu ama aslında Batı ucu bütün orduyu avare ettiği için kuzey sınırına gönderecek yeterli askeri yoktu. Bu yetmiyormuş gibi 781'de Ho-pe'i'de isyan çıkmıştı. Resmî vazifelerin torunlarına tahsis edilmesini isteyen üst düzey görevliler baş kaldırmışlardı.⁶ Taht yeniden sallanmaya başlamıştı. Bu yüzden imparator galip olmayan tarafın bütün barış şartlarını kabul etti ve böylece Tibetliler faturayı Çin'e ödetmiş oldular.

Barış anlaşması Ch'in nehri sahilinde akdedilmiş; kurban edilen köpek, domuz ve koyun kanıyla da kutsanmış, bunu kurbanların yanına dikilen Buda heykelinin huzurunda yapılan andiçme töreni takip etmişti. Anlaşma Ch'ang-an'da imparator tarafından "Büyük Batı Tapınağı"nda⁷ tasdik edildi. Bu sadece bir barış değil aynı zamanda ittifaktı.

Gerçekte bu işten en karlı çıkan Tibet olmuştu: İpek yolunun önemli bir kısmı Tibetliler'in kontrolüne geçmiş, Kuça ve Hoten tarafına doğru yayılma imkanı elde edilmişti. Çin'le Uygurlar arasındaki düşmanlık her iki ülkeyi de yiyip bitirmişti. Ho-pe'i isyanı ve Nanch'ao'nun Tibet tarafına geçmesi Srong-brtsan-sgam-po'yu gelecekteki sınırlarını genişletmeyi düşünmeye sevk etmişti. Çünkü Tibet gücünün zirvesine ulaşmıştı.

Uyguristan

Moyançur'un başarılı savaşları sayesinde Uyguristan istisnaî derecede iyi şartlara sahip olmuştu. Çünkü çevresinde güçlü bir düşmanı kalmamıştı. Doğuda Kitanlar, kuzeyde Kırgızlar Uygur hakanına itaat arzetmişlerdi. 766'da batıda Karluklar güçlenmişlerse de, bütün dikkatlerini güney-batıya çevirdiklerinden Tarbagatay sınırına kadar hiç gelmemişlerdi. Güneydeki Çin garnizonları Kuça, Karaşar, Ho-

6 Cordier H., *Histoire générale*, p. 494.

7 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, I/189-191.

8 Yakinf Biçurin'in tarihinde görülen, D. Pozdnyeff tarafından da kaydedilen

ten, Kaşkar ve P'ei-t'ing'de mevzilenmişlerdi. Bu kaleler 755-760 yılları arasında Çin'in kuzey batı yörelerini (Kan-su ve Shen-si eyaletlerini) işgal altında tutan ve şimdi Batı ucunun fethine girişen Tibetlilerle Uygurlar arasında tampon vazifesi görüyorlardı.

Çin ve Tibet birbirinin can düşmanıydı ve Uygurlar ikisi arasında bir tercih yapmalıydılar. Uygurlar Çin'i sağmal inek gibi görüyorlar ve mümkün olduğunca çok süt almaya çalışıyorlardı. Bu yüzden Tibet'le ittifak yapmak pek cazip görünmemişti. Maniheistlerle Budistler arasındaki şiddetli rekabetten galip çıkan Mani papazları kendi saflarına çekemedikleri Tibetliler'e "budanın şeytanları" ismini vermişlerdi.

Bu katı taassub iki taraf arasında ileride çıkacak bir savaşın çok şiddetli geçmesine yol açabiliirdi. Orta-Asya'da din savaşları reformistlerin başı altından değil aksine mezheb parçalanmalarından kaynaklanmıştır. Haçlı seferleri sırasında Latinler, Grekler, Karmatiler ve Sünnî Müslümanlar zaman zaman ittifaklar yapmışlarsa da, psikolojik cihetten birbirlerine yabancı olduklarından, aradaki düşmanlık sebebiyle, -kısmî irtida hareketleri müstesna- herhangi bir uzlaşma imkanı olmamıştır. Bazı konularda Asya, Avrupa'dan üçyüz yıl ilerde olmuştur. Mesela Tibet VII. Yüzyılda teokratik bir devlettir. Uyguristan ise VIII. Yüzyılın ikinci yarısında bu noktaya ulaşmıştır.

Mani propagandistlerinin faaliyetlerine rağmen Uygurlar yeni dini hemen kabul etmediler. Uygur devletini kuran ilk hakanlar, Pei-lo (744-745), Moyançur (745-759) ve I-ti-kan (759-780) kendi kabilelerine dayanarak Göktürk hanlarını taklit etmeye giriştiler. İç savaş sırasında Çin'i yağmalayarak bölgenin hâkimi haline geldiler. Ch'ang-an'a kadar gelip kızları, devlete ait yıllık sürülerini alıp götürdüler ve kötü intiba bırakmak için ne lazımsa yaptılar. 762 anlaşmasıyla üstü örtülü bir vergi de aldılar: Geri verilen her at için 40 top ipek! Uygurlar bir defasında altı bin iyi at yerine 40 bin lagar beygir gönderince ödeme yapılmadı. Bunun üzerine pazarda üst rütbeli bir memur öldürüldü. Katiller yakalanıp müebbet hapse mahkum edildiler. Uygur beyleri savaşçıları toplayarak hapishaneyi basıp, kabiledaşlarını kurtardılar. Tabii olay sırasında hapishane muhafızlarının kimisi öldürüldü, kimisi yaralandı.⁸ Gerek başkent sakinleri ve gerekse Çin yönetimi durumun böyle devam edemeyeceğini çok iyi anlamışlardı.

8 Yakinf Biçurin'in tarihinde görülen, D. Pozdnyeff tarafından da kaydedilen Uygur tarihiyle ilgili gerçekler bunlar. (Исторический очерк уйгуров, s. 75)

788'de Çin'de tahta geçen Te-tsung Uygur hakanına itaat etmeyi reddetti ve bu yüzden vezirleri dahi sopadan geçirildi.⁹ Onun Uygurlar'a sempati beslemediği açıktı. Bunu farkedene I-ti-kan Han imparatoru diz çöktürmek amacıyla 778'de kuzey Çin'e saldırdı. Yang-kui civarında meydana gelen ilk çarpışma Uygurlar'ın zaferiyle sonuçlandı. Çinlilerin kayıpları 10 bin kişi etrafındaydı. Fakat T'ai-chou (Shen-si'de) genel valisi Uygurlar'ı mağlup ederek geri çekilmeye mecbur bıraktı. Uygurlar ancak onbinlerce koyun ele geçirebildiler ve onlar da yolda kesilip yenildi.¹⁰ Han, Çin'in hâlâ güçlü olduğunu ve statükoyu korumak için daha büyük bir savaşa hazırlanmak gerektiğini anlamıştı. Gerçekten de Çin halkı 764-780 arasında yarım milyon daha (tam olarak 485 bin kişi)¹¹ çoğalmıştı ve bu da ona 768 bin kişilik bir ordu kurma imkanı sağlamıştı.

İyice güçlendiğini anlayan Te-tsung ağır bir yükümlülüğe daha son verdi. Tokuz-Oğuzlar başkentte devletin hesabından misafir gibi besleniyorlardı¹² ve buna iyice alışmışlardı. İmparator 780 yılında bunları Çin'den kovdu. Sınırdaki yapılan kontrolda çuvallar içinde küçük Çin kızlarını kaçırmakta oldukları anlaşıldı. Onların üstünü arama hakkı olmayan sınır muhafaza kumandanı Tutuk'u tahrik etmesi için bir memuru görevlendirdi. Tutuk küfürler ederek kırbaça memura vurunca Çinliler aradıkları bahaneyi bulmuşlardı. Hemen Tokuz-Oğuzlar'ı çevirip üstlerini aradılar ve kız çocuklarını buldular. Akabinde hiçbir şey söylemeden bütün "misafirlerin" kellesini vurdular.

Olayı öğrenen imparator hemen sınır muhafaza birlikleri kumandanını başka bir göreve atayıp, durumu izah etmesi için Uygur hakanına bir elçi gönderdi. Han, öldürülen Uygurlar'ın kanına karşı Çin'li kanı alması gerektiğini biliyordu; bununla birlikte Uygurlar'ın varılan ticarî anlaşmanın sağladığı avantajlardan vazgeçmeyeceklerini, ancak Te-tsung'un yaptığı şeyleri, hesabını kitabını, yaptıktan sonra göze aldığını anlamıştı.

Bu arada Uygurlar oldukça önemli değişiklikler geçirmişlerdi. 779'da Çin'le ilişkiler gerginleştiğinde savaşın gerekli olup olmadığı konusunda görüş ayrılıkları kendini gösterdi. Tokuz-Oğuzlar belki

9 Biçurin, *Sobraniye*, I/318, 326-27.

10 Age., s. 323.

11 Age., s. 325.

12 Eski Rusçadaki meylu kelime gost (misafir/tacir) manasında kullanılır. (Bkz. age., s. 283).

de ganimetten aslan payı aldıklarından savaştan yanaydılar. İttifakı teşkil eden diğer kabileler ise savaştan bir fayda beklemiyorlar, aksine tehlike görüyorlardı.¹³ Han çoğunluğun görüşünden yana tavır koymayınca âyânlardan T'un-ma-ka Tarhan isyan başlattı. Han, vezirleri ve Tokuz-Oğuz ileri gelenlerinden iki bin kişi öldü. Gâsıp Kat Kutlug-Bilge-han ünvanıyla tahta oturdu. Manası "Tanrıdan büyük kut almış, bilgili han"dır.¹⁴

Elbette burada Çin diplomasisi devreye girmiştir. Çünkü gasıp isyan için Çin elçisinden para almıştı. Bundan başka halkın büyük kısmı, memleketin dertleri yerine sadece haremın lüksü için saraylar kurulmasından hoşnut değildi ve yabancıları oldukları bir ihtişam için vergi ödenmemesi gerektiği görüşündeydi. Tokuz-Oğuzlar'ın hegemonyası da işin tuzu biberiydi. Bu yüzden Çinliler'in "misafirlere" yaptığı kötü muameleye karşı bir tepki duymamışlardı.¹⁵

Yeni hakan bütün gücüyle barıştan yana tavır takındı. 781'de öldürülen "misafirler" için fidye almayı kabul etti. 783'de varılan anlaşmanın şartları şöyle idi:

- 1- Han Çin'in vasalı olmayı kabul edecek.
- 2- Uygur elçiliği personel sayısı 200'ü aşamayacak.
- 3- Takas için getirilen at sayısı 1000'i geçmeyecek.
- 4- Çinliler sınır ötesine götürülemeyecek.

Bu anlaşma 788'de bir düğün ve Tibet'e karşı kurulan bir ittifakla pekiştirildikten sonra durum istikrara kavuştu.¹⁶

T'un-ma-ka ülke içinde terör estirmeye başlamıştı. Sabık hane-dan üyesi bir prensin iki oğlu hanın emriyle öldürüldü.¹⁷ Kitâbe T'un-ma-ka'yı mert bir kişi olarak göstermektedir.¹⁸ Herhalde halk tarafından çok sevilmekteydi. Çünkü 789'da öldükten sonra T'o-lo-sih'in (Dolosu okunur) tahta geçmesi kimsede mutluluk yaratmadı.

¹³ Age., s. 323.

¹⁴ Radlov V.V. *Tituli i imena*, s. 266-67.

¹⁵ Biçurin, *Sobraniye*, I/324-325. Pozdnyeff misafirlerin katledilmesinin Çin sınırları dahilinde yaşayan Uygurlar'ın tahrikleriyle vukû bulduğunu; yeni han yandaşlarının Çin'den sabık han taraftarlarının teslimini istediklerini, Çin'in ise bu hesaplaşmadan faydalanıp her iki kesimi de imha ettiğini kaydediyor. (Исторический очерк уйгуров, s. 77-78)

¹⁶ Biçurin, *Sobraniye*, I/327.

¹⁷ Age., s. 330.

¹⁸ Vasilyev, *Kitayskiye nadpisi*, s. 24; Schlegel, *Die chinesischen Inschriften*, s. 130-131.

Beyler tarafından tahta oturtulan yeni han, yine onların teklif ettiği "Aydınlık uluğ küç-munmuş Küçlük Bilge-han"¹⁹ ünvanını aldı.

Böylece Uygur devleti monarşist bir yönetime geçti.

Ho-peı feodallarının isyanı kısa sürede bastırılmışsa da Çin'e bir dış savaştan daha fazla zarar vermişti. Kimse saraya itaat etmek istemiyordu ve nihayet 783'de Te-tsunğ Ch'ang-an'dan kaçmak zorunda kaldı.

Tisrondetsan duruma müdahale ederek Çin imparatorunun yardımına koştu. 784'de imparatorluğa bağlı kuvvetlerle Tibet'in gönderdiği güçler birleşerek, Wu-ting-ch'uan açıklarında isyancı güçleri mağlup ettiler. Başkente dönmeye hazırlandıkları sırada bütün Çin'i saran ölet salgını yüzünden Tibetliler işi sonuna kadar götürmeden geri dönünce, isyancılarla işbirliği içinde oldukları düşünüldü.

Neyseki imparatorun şansına isyancıların lideri 786'da hekimi tarafından zehirlendi ve isyan sona erdi.

Başlangıçta varılan anlaşmaya göre Tibetliler başkentin geri alınması için verecekleri yardım karşılığında yeni toprak tavizleri koparacaklardı. Ancak onların vaktinden önce geri çekilmeleri, imparator tarafından verilen sözden dönmek için haklı bir sebep olarak değerlendirildi. Tibetliler ise isyanın bastırılmasında çok emekleri olduğu kanaatindeydiler. Vaadin bozulmasını bir çeşit aldatılma olarak kabul ettiklerinden sınır bölgesini yağmalayıp insan ve sürüleri götürdükten başka ekin tarlalarını da çiğnediler. Ancak bu defa hiç beklemedikleri bir şekilde, sınır boylarında yaşayan can düşmanları Çinliler'i ezmeye ve o ana kadar Tibet'in kuzey ve batıya doğru yayılmasına engel teşkil eden Yang-chou, Ling-chou ve Hsia-chou²⁰ kalelerini ele geçirmeye muvaffak oldular.

Tibetliler almaları gerekeni aldıktan sonra tekrar barış teklifinde bulundular. Tibetli başkumandan tarafından ayartılan Çinli general Ma Sui bir ön anlaşmaya rıza göstererek, hazırladığı raporla Ch'ang-an'a gitti. Tibet genelkurmay başkanı Shang Ch'ie-tsang bir sırt darbesi vurmaya hazırlanmak için oyalama taktiğine başvurmayı uygun bulmuştu.

19 Biçurin, *Sobraniye*, I/328; Radlov, *Tituli i imena*, s. 266-67.

20 Kuzeyde Huang-ho'nun giriş kısmında yer alan bu kaleler bugünkü Kan-su eyaleti sınırları içindedir.

Ch'ang-an müzakerelerin başlatılmasına rıza gösterdi. Böylece barış şartlarını görüşmek ve Tibet'in işgal ettiği toprakların iadesini sağlamak maksadıyla üst düzey askerî erkandan müteşekkil bir heyeti yola çıkardı. Heyet âzâları arasında isyanı bastırılan voyvoda Huang Hsien de vardı ve bu kişi Tibetlilerce daha önce varılan anlaşmanın bozulmasından sorumlu tutulmaktaydı.²¹ İmparator, barbarlarla müzakereye, onların can düşmanını göndererek diplomatik bir hata işlemekle itham edildi ve bu durum olayların seyrini de etkiledi.

Süratle harekete geçen Shang Ch'ie-tsang haini ele geçirmek maksadıyla Çinlilere saldırdı ve Huang'ı esir aldı. Fakat Huang Hsien gemsiz bir ata atlayarak kaçtı ve karargaha varmayı başardı. Arkasından kovalayanların attıkları oklardan hiçbiri de isabet etmedi. Artık herhangi bir barış müzakeresinden söz edilemezdi.

Shang Ch'ie-tsang kabiliyetli bir kumandandı. Elde edilen başarlardan faydalanarak bütün cephelerden Çin'e hücum etti. Çin kuvvetleri ya geri çekildiler, ya da teslim oldular ve Tibetliler her yeri yağmaladılar. Shen-si'nin Batı ucunda yaşayanlar neredeyse tamamen imha edildiler ve yahut Tibet'e götürüldüler. Esasen o güne kadar Tibet saldırılarına set çekenler de bunlardı.

Çinliler'in bu savaştan tekrar galip çıkacakları kesindi. Çünkü ortada Çin diplomasisinin her zamanki kıvraklığı vardı. 788'de Tibet'in güçlenmesinden ve kuzey-batıya yayılmasından korktuğu için Çin, Uygur Hakanlığı'yla bir savunma ittifakı akdetti. Güneyde, yani Sih-ch'uan'da savaş iki cephede birden başladı. Batı tarafından Tibetliler, güneyden ise Tibet'in müttefikleri Nan-ch'ao prensliği hücumu geçmişti. Müttefikler tarafından sıkıştırılan Çin'li kumandan Wei Kao düşmanı yanlış bilgilerle aldatma yoluna gitti. Nan-ch'ao prensine gösterdiği sıcak misafirperverlik için şükranlarını bildiren bir mektup yazarak Tibetliler'in eline geçmesini sağlayacak şekilde gönderdi. Tibetliler bir ihanetle karşı karşıya oldukları kararına vararak, Sih-ch'uan yolunu kesmesi için bir tümen gönderdiler. Böylece müttefikler arasında ihtilaf çıktı. Nan-ch'ao savaşçıları geri çekilince yalnız kalan Tibet 789'da hezimete uğradı ve Sih-ch'uan da kurtulmuş oldu. Wei Kao bununla yetinmedi. Küçük kalelerin kuşatılması şeklinde ufak çaplı çatışmalara devam ederek, Nan-ch'ao prensi I-mo-sun'a bir elçi gönderdi. Elçi, prensi, Çin'in yanında yer alarak güne-

yi kontrol altında tutan Tibet ordusunu arkadan vurması konusunda ikna etmeyi başardı. Böylece bir sırt darbesi beklemeyen Tibetliler 793'de hezimete uğradılar ve bir sonraki yıl boyunca da başarısız olunca kendi topraklarına geri çekildiler.²²

Uygurlar'ın savaşa iştiraki olaylara ve kuzeye yeni bir seyir kazandıracaktı.

Savaşın Şiddeti

Uygur Hakanlığı Çin'e itaat arz etmekle kaybettiginden daha fazlasını kazanmıştı. Gerçekte Uygurlar Çin'e bağlanmamış, aksine Çin onlara bağlanmıştı. Batı bölgesinin Çin başkentiyle olan bağlantısı Uygur topraklarından sonra Tibet ordusunun kontrolündeydi. Batıda savaşı sürdürebilmek için yeterli süvariye sahip olmayan Çin'in ümidi Uygurlar'daydı. Onlar yardım etmeye hazırdı ama her bir savaşçı için ödeme yapılmasını istiyorlardı ve "göçebelerin isteklerinin sınırı yoktu."²³ Çin gerekli ödemeyi yapınca Uygurlar Tibetliler'le savaşa girdiler. Fakat Tibetli diplomatlar da boş oturmamış ve kendilerine müttefikler bulmuşlardı. Uygurlar'ın kadim düşmanları Batı Karlukları ve hatta ağır vergilerden kaçarak Güney Cungarya'ya yerleşmiş olan Sha-t'o'lar Tibetliler'in yanında yer aldılar. Diğer yandan Uygurlar'dan illallah diyen Türkler, Doğu Karlukları²⁴ ve Bayan kabilesi Tibetliler'i bir kurtarıcı olarak görüyorlardı. En nihayet Tibet taraf-tarlığı, Moyançur-han tarafından itaat altına alınmakla birlikte parçalanmamış olan Kırgızlar arasında da revaçlanmıştı. Uygurlar'ın bo-yunduruğundan kurtulabilmek için Karluklar ve Araplar'la dost olmak istemişlerdi. Fakat Araplar uzakta, Karluklar ise zayıf ahvalde

22 Age, s. 205-206.

23 Biçurin, *Sobraniye*, I/329.

24 Bunlar, Cungarya'da yaşadıklarının dışında haklarında hiçbir bilgi bulunmayan Ho-lu kabilesi mensupları idi. Vasilyeff (*Kitajskie nadpisi*, s. 25-26) Radloff (*Die Alttürkischen Inschriften*, s. 289-290), Schlegel (*Die chinesischen Inschriften*), Bretschneider E., (*Mediaeval Researches*, p. 28) ve G. Grjımaylo (*Zapadnaya*, s. 341-342) Ho-lular'ın daha sonraları Altaylar'a sığınan diğer Türk kabileleri arasında yer aldıklarını kaydederek onları Karluklar'la özdeşleştirmektedirler. Bu hükmü doğru kabul etmek gerekir. Ancak Ho-lu, Karluklar'ın sadece bir kısmının yani Uygurlar'a itaat eden Doğu Karlukları'nın ismidir. Gerdizi'de Karluklar'dan bir kolun Uygur Hakanlığı'na sığındığını ve başlarında Uygur topraklarında yaşayan bütün Karluklar'ın yabgusu kabul edilen bir kumandanın bulunduğunu kaydeder.

idiler ve bu durumda tek ümit Tibetlilerdi. Tibet gizli ajanları Karluk toprakları üzerinden Yenisey'e saçılmışlardı.²⁵

Bundan başka Tibetliler Gibin²⁶ ve Eftalitler'i de itaat altına alarak Pamir'in batı kesimini hâkimiyet alanları içine dahil etmişlerdi. Artık onların ilaç ve iâşe olarak²⁷ ödedikleri vergiler Tibet ordusuna gidiyordu.

Tibetliler güney-batıda kendileriyle aynı akîdeyi paylaşan Pamir hükümdarlığı ile de dostluk kurmuşlardı. O dönemde Kaşmir Kuzey Hindistan'ın fethi için aktif bir politika takip ediyordu.²⁸ Elbette bu durum Tibetliler'i bir sırt darbesi endişesinden kurtarmaktaydı.

789 sonunda Tibet ordusu Bışbalık'a (P'ei-t'ing) yöneldi. "Chie-kien-kas"²⁹ ünvanı taşıyan Uygur kumandan şehrin yardımına geleerek Sha-t'o'ların ihanetinden de faydalanmak sûretiyle Tibet ordusuna ağır bir darbe indirdi. Fakat P'ei-t'ing 790'da düştü. Bu olay Çinliler'in yerli halkla kaynaştığı Kaşkar, Hoten, Karaşar ve Kuça'nın kaderini de belirledi. Ch'ang-an bundan sonra kendisinden koparılan bu şehirlerle ilgili herhangi bir haber alamadı. Fakat muhtemelen bölge halkı kendi savunmasını organize etmiş olacak ki, Tibet Güney T'ien-shan eteklerinde hâkimiyet sağlayamadı. Hatta Turfan vadisini de içine alan Sih-chou, metropol olma özelliğini muhafaza etti.³⁰ Bundan, V. Yüzyılda Turfan'a yerleşen Çinlilerin, yerli halkı Çinlileştirdikleri manası çıkarılabilir. Ancak Sih-chou'nun göçebe denizinde bir ada mesabesinde olduğu nazarda tutulursa oradaki Çin garnizonunun bölge kaderini etkileyecek bir rol oynayamayacağı kendiliğinden anlaşılır.

Bir sonraki yıl Tibetliler, kendi bağlantılarını sağlamak amacıyla Huang-ho'nun aşağı akımı yönünde kuzey doğuya saldırılarını sürdürdülerse de Uygurlar tarafından Ling-chou'da bozguna uğratıldılar. Fakat Uygurlar döndükten sonra Tibetliler yeniden toparlanıp

25 Biçurin, *Sobraniye*, I/329, 355.

26 Lamermu, Gibin hükümdarlığındaki Lamgan yani Kapisa olsa gerektir. (Chavannes, *Documents*, p. 277)

27 Thomas F. W., *Tibetan literary texts*, p.273.

28 Sinxa N.K. ve Banerdji A.Ç. *Istoriya indii*, s. 100-101.

29 H. Ecsedy, (*Uigurs and Tibetans*, p. 98) bunun bir hükümdar veya vezirin ismi olan İl Ügesi kelimesinin bozulmuş şekli olduğunu ileri sürmektedir. Kesinlikle hayır! Bu kelimeyi bir isim olarak kabul etmek mümkün değildir. 180 yıllık Uygur tarihinde bu tür kumandan isimleri kullanılmıştır. Acaba Farsça cihangir kelimesinin muharref şekli olamaz mı?

Shui-ko-wu-chai kalesini ele geçirerek, bir daha Çinliler tarafından saldırı üssü olarak kullanılmayacak şekilde yakıp yıktılar. Böylece sınır savaşları saldırganların mağlubiyeti ve yıkılan kalelerin yeniden inşasıyla devam etti.³¹

Kurbanlar arasında her nedense Tibet tarihçilerinin Türk³² olarak kabul ettikleri Guesar'ın³³ torunları da vardı. "Kızıl çehreli, şeytan görünümlü Tibet savaşçıları bu Türk hükümdarlığına dalarak onun siyah otağını yerle bir ettiler. Ülkeleri harap edilen halk kendilerine bağrını açan Monlar'ın topraklarına sığındılar."³⁴ Bu olaydan sonra Batı Tibet'te Guesar'dan türeyen prenslerin hanedanı vücuda geldi.³⁵

Yine 791 yılında Cungarya'da hareket halinde bulunacak bir destek gücü temin etmek yerine diğer bir Tibet ordusu Hoten'i zaptetti.³⁶ Bu durumda kendi gücüne güvenini kaybeden Çinliler yardım almak ümidiyle Araplar'a yöneldiler. Harun er-Reşid çok güçlenmiş olan Tibet ordusuyla ciddi bir savaşa girmeye razı oldu ve neticede olayların bundan sonraki seyrinin değişmesine yol açacak şekilde Tibet güçlerinin yarısını yoketti.³⁷

Kuzey Savaşı

Bu arada Cungarya'nın kilit noktası P'ei-t'ing kalesinin ele geçirilmesi için ümitsiz bir savaş yeniden başladı. 790'da uğradığı hezimet-

30 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, I/203; H. Cordier, *Histoire*, p. 495; H. Escedy, *Uigurs and Tibetans*, p. 87.

31 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, I/204-205.

32 Muhtemelen yazar bu noktadan hareketle sözü edilen kabilenin Uygurlar tarafından desteklendiği görüşündedir.

33 Guesar-bagatır: IV-V. Yüzyıllar arasında Amdo'daki göçebe Ch'iang kabilelerinden kaçan bir çetenin lideri. (Ch. Bell, *The religion of Tibet*, p. 14) Bu liderin ismiyle ilgili birçok efsaneler türetilmiş ve meşhur Gueseriad romanı ortaya çıkmıştır. (A. David-Neel et Lama Jongden, *La vie surhumaine de Guesar de Ling*).

34 Thomas F. W., *Tibetan literary texts*, p. 273.

35 A.H. Francke, *History of Western Tibet*, p. 47. Bu manada S. Damdinsuren'in Guesar'ı XI. Yüzyılda yaşayan Tibet prensi Gosra ile özdeşleştirme denemesi şaşırtıcıdır. (Bkz. Damdinsuren Ts. *Istoriçeskiye korni Geseriad*).

36 Hoten'in fethet tarihi kaynakta gösterilmemiş, ancak Sam'ye tapınağının temelini atılması kararı açıklandıktan sonra Hoten üzerine yürünmüştür ibaresinden 787 yılı olarak hesaplanabilir. Çünkü Uygurlar 792-793 yıllarında düşmanlarının, yani Tibetlilerin elinde bulunan Hoten'i geri almak için karşı saldırılara geçmişlerdir.

37 Cordier H., *Histoire*, p. 461.

ten sonra Çinli general ve aynı zamanda P'ei-t'ing guvernörü Yang Hsi-k'u askerleriyle birlikte Ch'i-chou'ya (?) –muhtemelen Issık Göl civarında T'ien-shan dağlarındaki Kızıl Vadi Ch'i-ku'dur– kaçtı. Chie-kien-kas Yang Shih-k'u'ya birlikte hareket ederek Tibetliler'i kovma teklifinde bulundu. Fakat Tibetliler tam bir zafer sağladılar ve Uygur-Çin ordusunun üçte ikisi savaş meydanında öldü. Kalan askerlerini toparlayan Chie-kien-kas Çin'in Sih-chou³⁸ kalesini yağmalamak istediye de guvernör Çin'e gitmeyi teklif etti. Ancak çok geçmeden durumun ümitsizliğini görünce gururunu yenemeyerek intihar etti. Bu arada Tibet'in müttefiki doğu Karlukları Cungarya'yı ele geçirdiler.³⁹ Uygurlar ise dört Çin kalesini elde tuttukları güneye itildiler.

Bu kaleleri kendilerine üs yapan Uygur kuvvetleri Tibetliler'e sırt darbeleri indirerek onların kuzeye saldırılarını üç yıl süreyle engellediler.⁴⁰ Būgūr⁴¹ civarında Tibet ordusu için çok önemli olan yıllık sürülerini ele geçirdiler ve arkasından Ch'iktam⁴² ve Ch'ongra'daki⁴³ Tibet birliklerini mağlup ettiler. Hoten⁴⁴ tarafından gerçekleştirilen başarılı şaşırtma hareketleri Tibetliler'in güneyden yardım almalarını engelledi. Sonunda 795'de Uygur ordusu P'ei-t'ing civarında Tibetliler'e ağır bir darbe indirerek Tibet saldırılarını nihaî olarak durdurdu.⁴⁵

Kendi steplerine dönen Uygur ordusu, hakanlık bünyesinde yer alan Karluk ve Türgişler'in Tibetliler lehinde takındıkları gereksiz tavrı düzeltmek mecbûriyetinde kaldı.⁴⁶ Tibet'in mağlup olması bu kabilelere serbesti sağlamış ama Uygur ordusunun geri dönmesi sevinçle karşılanmamıştı. Görüldüğü kadarıyla Tibetliler'i desteklemeye kalkışmışlar fakat onlar gibi Bolçu Nehri civarında mağlub olmuşlardı.⁴⁷ Neticede üç yıllık bir savaştan Uygurlar galip olarak çıkmışlardı.⁴⁸

39 Şen'tuçu'an' (?) (Bkz. Biçurin, *Sobraniye*, I/329).

40 Şçerbak A.M. *Nadpis na drevneuygurskom yazıke*, s. 24.

41 Metinde Bur-Ulug (bkz. Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, s. 559).

42 Metinde Tıtam bkz. age., s. 555.

43 Metinde Ch'ong. Age., s. 550.

44 Metinde Yarmagan. Klâstornıy S.G. *K istoričeskoj otsenke Ulankomskoy nadpisi*, s. 276.

45 Biçurin, *Sobraniye*, I/330; Şçerbak A.M. *Nadpis na drevneuygurskom yazıke*, s. 24, çev. 5. s.

46 Türgişler'in bir kısmı hanlıkları yıkıldıktan sonra Uygurlar'a iltihak ettiler.

47 Kırgız-nor Gölü'ne dökülen Urungu Nehri.

48 Ulankom kitâbesi canlı bir kronolojidir. Bur-Ulug (Būgūr) üzerine tertiplenen sefer Bogaz-tegin 17 yaşında iken, Omoz üzerine tertiplenen sefer ise 21 yaşında iken Türgişler'in Bolçu Nehri'nde teslim olmalarından sonra gerçekleşmiştir.

49 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 345 krş. Vasil'yev, *Kitayskiye nadpisi*, s. 24. Tsung-li

Bu savaş sırasında her iki devlette de bir takım değişiklikler vukû buldu. Tibet'te başkumandan Shang Ch'ie-tsang 796'da, Srong-brtsan-sgam-po ise 797'de öldüler. Uygurlar'da Yuo-luo-ko hanedanı son bulurken, 795'de beyler kabiliyetli kumandan Kutlug'u, iktidarın hâkimiyet sahasının sınırlanması konusunda söz alarak han ilan ettiler.⁴⁹

Kutlug tahta geçince kolay kolay üstesinden gelemeyeceği problemlerle karşı karşıya geldi. Çünkü Tibetli diplomatlar boş durmuyorlardı. 758'de varılan anlaşmayla sağlanan otonomi statüsünü muhafaza etmekte olan Kırgızlar Uygurlar'ın arka bahçesinde isyan ediverdiler. "Kutlug Kırgız Hanlığı'nı yerle bir ederek taş üstünde taş bırakmadı."⁵⁰ Aradan yirmi yıl geçip yeni nesiller yetişinceye kadar Kırgızlar'dan bir daha ses seda çıkmayacaktı.⁵¹ Şu anda Minusinsk Müzesi'nde 22 no. ile kayıtlı bulunan Tuva yadgârlık taşlarının dikilmesine de bu olaylar sebep değil midir? Dikit 3, 4 m. yüksekliğinde dört köşeli olarak kilden yapılmış. Geniş cephelerinin birinde yukardan aşağı üç satır yer almaktadır. Onun altında, satırın alt kısmına düşen yay şeklinde bir çizgi uzanmakta ve bir haçın ortasına inmektedir. Metnin muhtevası şöyle:

"Benim yüz iyi dostlarım, sizden ve halkımın altı kolu, sizden ayrıldım [yani öldüm] Benim yiğitlik ismim Ak-baş-at-ıh. Ben 17 yaşında ateş inâl [oldum].

Benim kahraman yiğitliğim! Benim kemerim kırk iki süslü tokadan yapılmış! Düşmanlar arasında 30 kahramanı öldürdüm ben!"

Kitâbenin mütemmimi ise taşın yan tarafında:

Ya-meng'in bu hanın ismini A-cho değil Kutlug olarak göstermesinin sebebini tahmin edebiliyorum. Çünkü kitabelerde A-cho gibi çocuk yaştaki hanların değil, büyük hakanların isimleri zikredilir. Diğer yandan A-cho han ünvanı almamış, sadece Çin menseb lakabı olan Feng Ch'eng'i taşımıştır. Kutlug'un ünvanı ise oldukça mutantandır: Aydınlık ulukmuş kat Küçlûg Bilge kagan. (Radlov, *Tituli i imena*..).

50 Schlegel G., *Die chinesischen Inschriften*, p.132; Vasil'yev, *Kitayskiye nadpisi*, s. 25.

51 Kırgız kaganının okçu sayısı 200 bin idi. O bunları çeşitli yönlere göndererek kendi hükümdarlığını kurmuştur. (Hansen O., *Zur sogdischen Inschrift*, p.19-20) [Kanatimizce orjinalde geçen 200 bin kelimesi bir matbaa hatasıdır. Belki 20 bindir. Çünkü Kırgız hanlığı için 200 bin kişilik ordu dahi çok büyük rakamdır ve dolayısıyla küçük bir hanlığın 200 bin okçu bulundurması imkansızdır. Çev.]

52 Malov, *Yeniseyskaya pis'mennost' turkov*, s. 97-98.

“Halkımın altı kolunun gücüyle o, taşı buraya dikti...”

Aşağıdaki varsayım kabul edilirse kitâbenin muhtevası anlaşıl-mış olacaktır: Altı –beg-budun yani altı beyin halkı– bunlar 780'den sonraki Uygurlar'dır. Ak-baş-at-ıh muhtemelen yüzbaşı idi ve savaşa öldü. Altı beyin halkının muzaffer hakani yani Uygur hanı bu anı-tı dikti. Böyle bir şey ancak zafer halinde mümkündür ama IX. Yüzyılda Kırgızlar Uygurlar'ı hezimeye uğratmışlardır. Kitabe taşı üzerindeki haç işareti hipotezimizi doğrulamaktadır. Çünkü Christ'in anısına hürmet gösteren Maniheistler de haç kullanıyorlardı. Yazının yukardan aşağı yani düşey şekilde yazılmış olması Mani karakterini göstermektedir. Zira uygurlar X-XI. yüzyılın son zamanlarında Mani yazı şeklini kullanmışlardır. “Kitabede kullanılan harfler kesinlikle Orhon âbidelerindeki harfler değil.”⁵² Yukardaki varsayımımız kabul edilirse, bu kitâbe –şayet yerinden sökülüp Minusinsk Müzesi'ne götürülmemiş olsaydı– bize savaşın vukû bulduğu yeri göstermiş olacaktı.

Uygurlar bilahare Tibetliler ve Karluklar'ın hareket halinde bulunduğu P'ei-t'ing civarına tekrar döndüler.⁵³

Kitâbede oldukça muğlak bırakılan uzun ve zorlu çarpışmalardan sonra Uygurlar galip geldiler ve Bişbalık şehrini yeniden kuran halk onların hâkimiyeti altına girdi. Uygur hanı burayı üs olarak kullanmak suretiyle Tibetlilerin kuşatması altında bulunan Kuça'nın imdadına koştu.⁵⁴ Düşmanı çember içine alarak bir tümeni tamamen kılıçtan geçirdiler. Fakat kurtulan Kuçalı Çinliler müteşekkire olacakları yerde, galip tarafın istediğı vergi miktarınca ticaret yapmaya kalktılar. Öfkeden küplere binen han cimri müttetik kumandanının kellesini uçurttu. Çinliler baş kaldırdılarsa da, hezimeye uğrayıp Fergana'ya kadar kaçtılar. Orada, Narın nehri⁵⁵ kenarında Uygurlar kaçaklara yetişip hepsini kılıçtan geçirdiler. Sağ kalanlar yalvarıp yaka-

52 Malov, *Yeniseyskaya pis'mennost' turkov*, s. 97-98.

53 Tibet ordusunun ve dört Tohar'ın ve diğer birçoklarının gücü... taht... böylece... Karluklar.Tibet. Daha alt kısmında yine Türgiş hanı zikredilmektedir. (Hansen O., *Zur sogdischen*, s. 20) Ulankom kitâbe metni şöyle: Ben Tibet'i, Tunlug'u (?) ele geçirdim, sonra Bolçu Nehri'nde Türgişler'i... Burada tam tarihi tesbit etmek mümkün gözüküyor.

54 Muhtemelen halefi Bogaz-tegin Omoz'a saldırdığı zaman. (Çincece Ho-mo. Tarım'ın aşağı akımındaki vahanın ismi)

55 Nehir kitâbede Chen-chu olarak geçiyor. (bkz. *Poyasneniya Tszun-li yamunya-Vasil'yev* V.P. *Kitayskiye nadvpisi*, s. 32).

arak bağışlanmalarını ve verecekleri verginin kabul edilmesini istediler. Uygur hanı onları bağışladı. Böylece bölgede kalan Çinliler Uygur hanlığının bünyesinde yer aldılar.

Bu olayın hemen ardından Batı Karlukları'yla⁵⁶ savaşmayı uygun gören Uygurlar cenk meydanından galip olarak ayrıldılar. Kutlug hanın son kahramanlığı Doğu Karlukları'nı bastırıp, onların desteklediği Tibet ordusunu hezimete uğratmak oldu. Doğu Karlukları'nın yabgusu tahtından edilerek kovuldu. Bu çarpışma T'ien-shan'ın güneyinde vukû bulmuş ve işaret edildiği gibi han kaçanları kovalayarak Fergana'ya kadar gelmiştir.⁵⁷

Bütün bu olaylar 795-805 yılları arasındaki herhangi bir zaman diliminde vukû bulmuştur. Kitâbe olayların kesin tarihleriyle ilgili bir kronoloji vermemekte, Çin salnameleri ise bu konuda susmayı tercih etmektedirler. Kitâbe tarihî bir boşluğu dolduruyor.⁵⁸ Anlaşıldığı kadarıyla Uygurlar Tibetliler'in batıya yaptığı saldırıyı sadece durdurmakla kalmamış, ayrıca onları Cungarya'dan da sıkıp çıkarmışlardır. Tibetliler geri çekilirken kendi müttefikleri Sha-t'o'ları da götürerek Huang-chou eyaletindeki Nan-shan dağı eteklerine iskan ettiler.⁵⁹ Bu, Sha-t'o'ların hayatını kurtardı. Zira P'ei-t'ing düşmeden önce Uygurlar ihanetlerinin hesabını sorma kararı almışlardı.

Bütün bu kanlı ve acımasız savaşlara rağmen tarafların güç dengesinin birbirine eşit olduğu ortaya çıkmıştı. Çünkü Uygurlar Kuça ve Karaşar'ı elde tutarken, Tibetliler de Hoten ve Kaşkar'ı bırakmadılar.⁶⁰

Doğu ve Batı Savaşları

Tibet ordusunun önemli kısmının batıyla meşgul olmasını fırsat bilen Çin yönetimi yeni hükümdar Mu-ne-btsan-po'nun barış teklifini geri çevirerek bütün cephelerden saldırıya geçti.

Tibetliler 798'de kuzeyde Hua-ma-chi civarındaki Yang-chou'da ve 800'de Ling-chou'da hezimete uğradılar. Güneyde ise Wei Kao

56 Ta-shih-li: Üç Batı Karluk kabilesinden birinin ismi. (Biçurin, *Sobraniye*, I/347).

57 Васильев В. П., Китайские надписи, с. 26.

58 Tsung-li Ya-meng'in kitâbeye yazdığı şerhte bu şekilde kaydedilmektedir. Age., s.32.

59 Biçurin, *Sobraniye*, I/359.

60 Schlagintweit T., *Die Konige von Tibet*, p.55.

Sih-ch'uan'da iki kaleyi Tibet'in elinden yolup aldı. Tibet ordusunun 801'de giriştiği zorlu misillemeler neticesinde Ling-chou kalesi tekrar el değiştirdi ve Çinliler bir saldırı üssünden mahrum kaldılar.

Bozgunun ülke dahiline yansımından korkan Çin yönetimi, Wei Kao'ya Güney Tibet'e yönelmesi talimatı verdi. Bu davranışın bir tek amacı vardı: Düşman kuvvetlerini kararlı bir yürüyüşten alıkoy-mak. Wei Kao yirmi bin kişilik bir orduyla Sih-ch'uan'daki Tibet topraklarına yürüyüp tamponu ortadan kaldırdı ve yedi şehirle beş kale-yi ele geçirdi, fakat Wei-chou ve K'un-ming'de direnişçiler tarafından durduruldu. Tibetli kumandan Ma Ting-te hezimete uğrayıp sürgün edileceği korkusuyla Çinliler'e teslim oldu. Ancak halefi doğu ordu-ları kumandanı Lun-mang-jo Mu-lung-tsi-sime Çin kuşatmasını yar-maya çalışırken yenilip esir düştü. Ama kale direnmeye devam etti ve böylece Çin'in güney hücumu semeresiz kaldı.⁶¹

Yine de 802'den itibaren Tibet, Çin'le barış anlaşması sağlamaya çalıştı. 806'da esir mubadelesi konusunda bir anlaşmaya vardılar da. Bunun sebebi Tibet-Arap münasebetlerinin gerginleşmesiydi. Eğer 777'de Tibet hükümdarı halifeyi tanımış olsaydı 785'de Orta-Asya Arap-Tibet sınır savaşlarına⁶² şahit olurdu. Halbuki 806'da Tibetliler ve Karluklar bütün güçleriyle Semerkand'daki Rafi b. Leys isyanını desteklemişlerdi.⁶³

Daha sonra ne olduğu bilinmiyor ama 811'de Halife Me'mun kar-deşi Emin ile girdiği iç savaşın başlangıcında şu acı yakınmada bulu-nacaktı: "Karluk cabgusu itaatten çıktı; Tibet padişahı ve (Uygur) ha-kanı da başeğmekten vazgeçti; Kabul hükümdarı saldırıya hazırlanı-yor. Otrar hükümdarı da vergi vermeyi reddediyor."⁶⁴

Burada Karluk cabgusu, Uygur hanı, Tibet hükümdarı ve Çin imparatorunun "böyle bir durumda itaat arzetme" ibaresiyle birlikte zikredilmesini, sadece diplomatik münasebeti kesip savaşa hazırlan-mak olarak anlamak mümkündür. Metin, Tibet'in dış politikasında bir dönüş yaparak Arap aleyhtarı kalitesinde yer aldığını gösteriyor ise de, doğudaki olaylar Tibet'in yeniden yayılma politikası takip et-mesini imkansız hale getirmişti.

61 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, s. 209.

62 Biçurin, *Sobraniye*, II/333 ; Gaubil, *Abrégé*, p.140; Grigor'yev V.V. *Vostochniy ili kitayskiy Turkestani*, s. 194-195.

63 Bartol'd, *Turkestani*, s. 205.

64 Age., s. 207.

Takriben 806'da⁶⁵ saldırılarını devam ettiren Uygurlar Liang-chou kalesini ele geçirerek Tibetliler'le temas sağladılar. Sırtlarını verdikleri Sha-t'o'lara güvenilemeyeceği kanaatine varan Tibetliler, onları Çaydam yaylasına tehcir etmek istediler.⁶⁶ Bir zamanlar, başları dik dolaştıkları günlerde Çinliler'e verdikleri hizmeti göz önünde tutan Sha-t'o'lar Tibetliler'e karşı isyan ettiler. 808'de bütün kabile –30 bin çadır– Nan-shan sıradağlarının kuzey eteklerini takip ederek Çin'deki Tao-shui nehri sahillerine yerleştiler. Tibetliler onlara saldırarak Çin sınırına kadar takip ettiler. Her gün amansız çarpışmalar vukû buldu ve Çin sınırına ancak iki bin süvari ile bir miktar sürü sağ salım ulaşabildi. Çinliler kendilerine sığınan bu kahramanları koruyup onlardan özel bir sınır birliği teşkil ettiler.

Sha-t'o desteğinden mahrum kalan Tibetliler saldırılarına son verdiler. O sırada Uygurlar Çin'le bozuşmuş ve iki taraf arasında yeni bir savaş başlamıştı.

Uygurlar'la Çinliler arasındaki çarpışmalar Tatabılar'ın işine yaradı. 788'de Tatarlar'la birlikte Çin'e hücum ettiler. 795'de Çinliler onlarla hesaplaşarak “60 bine yakın kişiyi”⁶⁷ katlettiler. Bunun üzerine Tatabılar Uygurlar'la birleşerek 806'da Çin'e başarılı saldırılar gerçekleştirdiler. Tatabılar'ın Uygurlar'la işbirliği 830'a kadar devam etti. Yani saldırılar sırasında Tatabılar hezimete uğrayıp, kumandanları esir düşünceye kadar. İmparator esire miğferini, kemerini ve askerî ünvanını bağışladı. Uygurlar kendi iç problemleriyle meşgul olduklarından durumu memnuniyetle karşıladılar.

809'da Tibet-Çin barış müzakereleri yeniden başladı fakat Tibetliler Uygurlar'la bir barış sağlamak maksadıyla Çin'e bir saldırı düzenleyerek orada esir tutulan Uygurları kurtarıp yurtlarına gönderdiler.⁶⁸ Uygurlar uzayıp giden müzakereler sırasında Çin'in sessiz sedasız diktiği batı surları⁶⁹ içinde kalan “I-wuo-wu Vadisi”ne 813'de bir yürüyüş gerçekleştirerek Tibetliler'e şükranlarını gösterdiler. Bu defa Çin, Tibet'in karşılıklı sınır ticaretinin yeniden başlatılması şeklinde-

65 Tarih şu şekilde hesaplanmıştır: Kitâbede Kutlug hayatta iken böyle bir yürüyüş olduğundan bahsedilmiyor. Demek ki onun ölümünden sonra vukû bulmuştur. (805). 806'da Uygurlar Çin'e saldırdılar. Halbuki Çin-Uygur çatışmaları başlayınca kadar 806 başlarında Liang-chou ele geçirilmişti.

66 Biçurin, *Sobraniye*, I/359.

67 Age., s. 374.

68 Biçurin, *Istoriya Tibeta*, s. 211.

69 Biçurin, *Sobraniye*, I/361.

ki teklifini olumlu karşıladı.⁷⁰ İhtiyaçları olan malları Çin'li memurlardan değil, doğrudan halktan daha ucuza alabilecekleri için bu ticaret Tibetliler'in menfaatineydi. Ancak bu arada Tibetliler'in Shuo-fang civarında Huang-ho nehri üzerine bir köprü kurmaları Çin'in hiç hoşuna gitmemişti. Çünkü Tibetliler bu köprüyü kullanarak Ordos'a her an saldırabilir, oradan Çin'in diğer bölgelerini vurabilirlerdi. Tabii yıllardır isyan eden eyalet guvernörlerinin, bundan böyle hareket edemeyecek ve savaşı sürdüremeyecek olmaları da Çinliler'in hoşuna gidiyordu.

Savaşın Hitamı

Tibet ordusunun Uygur-Çin kalitesini bozmaktan âciz kalması karşısında Tibet diplomasisi devreye girerek, iki devleti birbirine düşman hale getirdi. Böylece Tibet ordusu her biriyle teke tek savaşma imkanı yakalamış oldu. Uygurlar'ın yardımıyla kendilerini doğu tarafından emniyet altına alan Tibetliler, Çin'i barış anlaşmasına mecbur bıraktıktan sonra 816'da kuzeye yönelerek doğrudan Uygur başkenti Karakurum'a saldırdılar.⁷¹ Aynı anda Kırgızlar Uygurlar'ın arka bahçesinde isyan başlattılar. Ama bu defa isyan başarılıydı.⁷² Bütün bu olanlar karşısında müttefiklerin birbirleriyle koordine halde bulunmadıkları düşünülemez.

Hiç hesapta olmayan bir durumun zuhuru bu seferin tam başarıya ulaşmasını engelledi: 816'da Tibet'in "isimsiz sgam-po'su"⁷³ ölünce Tibet başkumandanı Shang Sha-tsang kendi menfaatlarına uygun düşen bir prensi tahta geçirmek maksadıyla ülkeye dönme-ye mecbur kalmıştı.⁷⁴ Ancak 20 yıldır sessiz sedasız duran Kırgızlar'la savaşa girdiğinden Uygur Hakanlığı bu fırsattan faydalanamayacaktı.

Çin'de bulunan tezvil edilmiş Uygurlar, hakanlıkla sürdürülen ittifakın ağır sonuçlarından kurtulmak amacıyla kullanıldılar. 806'da Ch'ang-an'a ilk ağızda bir Uygur elçilik heyeti geldi. Fakat bu heyet

70 Biçurin, *İstoriya Tibeta*, s. 212.

71 Age., b. 221-22.

72 Biçurin, *Sobraniye*, I/335.

73 Biçurin, *İstoriya Tibeta*, s. 210. (Popov İ. *Lamaizm v Tibete*, s. 158). Schlagintweit'de Sadnalegs olarak geçiyor. (Bkz. *Die Könige von Tibet*, s. 56) Schulmann'da ise Khri-srong-lde-brtsan şeklindedir.

74 Biçurin, *İstoriya Tibeta*, s. 212, 221-222.

azaları Maniheist ruhban sınıfına mensuptular.⁷⁵ Heyet azalarının dinî propagandanın yanısıra günah çıkartma faaliyetleri gibi bütün menfî davranışlarına rağmen Çinliler Uygurlar'la olan münasebetlerinin bozulmaması için onların başkentte kalmalarına katlanmak zorundaydılar. Uygurlar'ın zayıfladığı, Tibet'le barış sağlandığı açıklanınca Çin yönetimi Maniheistleri Uygur tacirlerle işbirliği yapmak ve ticareti suistimal etmekle suçlayarak 817'de sınır dışı etti. Yapılan it-hamlarla ilgili kesin deliller olmadığı için olayın mahiyeti anlaşılamadı. Konfüçyanistler hem mistiklere, hem de göçebe kültürüne karşı savaş açmışlardı fakat bu ikisinin imtizaç ettiği de ortadaydı. Neticede elçilik azalarının sınır dışı edilmesi Çin-Uygur ittifakının bozulmasına yol açtı.

Tibetliler'in de beklediği buydu. Aynı yıl, elçiliğinin Ch'ang-an'dan çekilmesini dahi beklemeden Çin'e saldırdılar. Yeniden bütün cephelerde çarpışmalar başladıysa da Çinliler Tibet saldırılarını durdurmayı başardılar.⁷⁶ Çin ve Uygur yöneticileri bu güçlü düşmana karşı birleşmek noktasında anlaştılar. 821'de iki devlet arasındaki ittifak yenilendi ve bir düğünle de pekiştirildi.⁷⁷ Tibet kumandanı Shang Ch'i-sir Orhon Vadisi'ne⁷⁸ bir saldırı düzenledi ama o sırada Tibet'in müttetiki Karluklar'ın⁷⁹ Fergana'da Araplar'la savaş halinde olması sebebiyle başarılı olamadı ve Uygurlar Tibet saldırısını püs-kürttüler.

Artık daha fazla savaşa devam etmenin anlamsız olduğu kanaatine varan Tibetliler toprak bütünlüğüne saygı gösterileceğini kaydederek Çin'e barış teklifinde bulundular. Süvari birliklerinin olmayışı yüzünden karşı saldırıda bulunma imkanına sahip olmayan Çin bu teklifi seve seve kabul etti ve böylece savaş 821'de sona erdi.

75 Biçurin, *Sobraniye*, I/331. Ben bu ibareyi şu şekilde anlıyorum: İlk defa Mon-lar kendi kanunlarını koyduklarında. Maniheistler daha önce de Çin'de vardı ama şimdi resmi olarak misyoner okulları açmalarına ve ülkenin diplomatik statüsüne girmeye hak kazanmışlardı. (E. Chavannes et P. Pelliot, *Traité manicheen*, p.264-266)

76 Biçurin, *İstoriya Tibeta*, s. 213-215.

77 Age., s. 216; Biçurin, *Sobraniye*, I/332.

78 Biçurin, *İstoriya Tibeta*, s. 223; krş. Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 347.

79 Grenard M., *La legende de Satok Boghira Khan*, p.26. Barthold bunların Guzlur olduğunu ileri sürmekte(bkz. Türkistan, s. 206, 217) fakat herhangi bir delil göstermemektedir.

VII-IX. YÜZYILLAR ARASI UYGURİSTAN

Yeni Düzen

780 darbesi Tokuz-Oğuz kabilelerinin durumunu kökten değiştirdi. Altı galip kabile eski günlerin yeniden gelmesi dışında bir şey istemiyorlardı. Tek istedikleri hürriyetlerini engellemeyecek zayıf bir iktidarın başta bulunması, kendilerininse her şeye sahip olmalarıydı. Gerçekte Uygur Hakanlığı monarşizme son verip, hakanın ölümüne kadar geçerli bir cumhuriyete dönüşmüştü. Gerçek iktidar ise hakanı seçen kabile reislerinin elindeydi. Bu hakanlar, tarih kitaplarında fazla zikredilmediğine bakılırsa, öyle dikkat çekici kişiler değillerdi. 789-794 arası otağı gaspeden kişinin oğlu olan P'an-kuan tahtı işgal etti. Fakat P'an-kuan tahta tevarüs yoluyla değil "beylerin intihabıyla"¹ cülûs etmişti. 794'de hakan, karısı tarafından zehirlenince tahta geçme hakkı olmayan küçük kardeş "kendini"² han ilan etti. Bu, politik olmaktan çok bir aile dramıydı. Ancak beyler bu duruma karşı çıkarak onu öldürdüler ve hanın küçük yaşlı oğlunu iclas ettiler.

İktidarın gücü bölünmüş; asıl güç gerçek ismini bilmediğimiz fakat tarihî kaynaklarda Chie-kien-kàs olarak kaydedilen ve o sırada Tibetliler'le çarpışmakta olan başkumandanın eline geçmişti. Chie-kien-kàs savaştan dönünce han ve devlet erkanı onu karşılamaya çıktılar. Kendilerini öldürmemesini isteyerek yere kapandılar. Han kumandanı yumuşatmak için Tibet savaşına katılma payı olarak Çin tarafından gönderilen bütün eşyaları ona verdi. Chie-kien-kàs genç hanı yerden kaldırıp, kendisine itaat edeceğini bildirdi ve verilen eşyaları askerlerine dağıttı. Böylece herkes durumundan memnun oldu. Fakat aradan bir yıl geçmeden han öldü (herhalde yaşlılıktan değil).

1 Biçurin, *Sobraniye*, I/328.

2 Çinliler'in tahtı zorbalıkla ele geçiren kişileri vurgulamak için kullandıkları bir tabir.

Chie-kien-kàs bir daha tarih sahnesinde görülmedi ve devlet erkânından birinin evlatlığı olan ve sabık han döneminde askerî kariyerini ispat etmiş bulunan Kutlug tahta geçirildi.

Mûtaad tahta cûlûs töreninden başka, bir de anayasa mahiyetinde bir düstur belgelendi: “Beyler, erkân-ı devlet³ ve diğerleri şu teklifi yaptılar: ‘Sen, ulu hükümdar, ejderhalı tahtta kollarını gererek otur ama vezir, yönetimde deniz ve dağ kadar özel bir yetkiye sahip olmalı. Devlet idaresinde, kanunlar ve âmirilere itaat edilmeli; ilahî merhamet ve inayete güvenilmelidir. İşte bizim erkan-ı devletten istediklerimiz bunlar.’”⁴

Bu metin oldukça önemli. Bununla hanın iktidar sınırı çizilmek; Araplar'ın vezir, Çinliler'in ch'eng-hsien dedikleri bir baş yönetici (başbakan) ona yardımcı kılınmaktadır. İkinci talep yargı konusundadır ve kanunların, zorbalığın kökünü kurutacak şekilde hazırlanması istenmektedir. Ve en nihayet devletin kiliselerle mutabakat halinde bulunması yani Mani cemaatı pişvalarına hesap vermesi talep edilmektedir. Bu durumda han ancak savaş işlerine bakabilecektir. Gerçekten de Kutlug-han her zaman ordusunun başında gitmiştir.

Ancak o konuda da rahat bırakmadılar. Kitâbe ondan “bütün yeryüzündeki benî âdemin, canlıların, temiz ve pak kişilerin korunması, kötülerin yok edilmesi”ni⁵ istediklerini kaydediyor. “Huastanift”in yazarı Beturmuş-tarhan'da da ifade edildiği gibi, terminoloji tamamen Mani lûgatından alınmıştır.⁶ Böylece Manilerin hayır ve şer konusu üzerinde durduklarını bu metne istinaden görmekteyiz. Muhtemelen bu durum, Kuça'daki kadar Çh'ang-an'daki Çinliler'i de Uygurlar'a karşı nahoş davranmaya itmiştir.

Bu arada Araplar'ın da Çinliler'den geri kalmadıklarını belirtmek gerekir. Horasan emîri topraklarında birkaç yüz zındığın yani Mani-heistin yaşadığını öğrenince onları öldürmek ister. Emîr henüz bu işe girişmeden Tokuz-Oğuz hakanından gelen bir elçi şu mesajı iletir: “Benim tebaam arasında, senin tebaanda bulunan zındıklardan üç misli daha fazla Müslüman var. Eğer bir tek zındığın kılına dokunur-

3 Muhtemelen Türkler'deki “buyruk beyleri”dir.

4 Schlegel G., *Die Chinesischen Inschriften*, p.131. Vasil'yev, *Kitayskiye nadpisi*, s. 24.

5 Schlegel G., *Die chinesischen Inschriften*, p.132. Vasil'yev, *Kitayskiye nadpisi*, s. 25.

6 Malov, *Pamâtniki*, s. 120-125.

san, bütün Müslümanları keserim.” Böylece gerek zındıklar ve gerekse Müslümanlar güven içinde yaşarlar.

Görüldüğü gibi her iki bağımsız tarihî kaynak Uygur hanının Müslüman, Hristiyan ve Zerdüştilerin ülkelerinde takibe uğrayan, işkence gören Manilerin hâmilliğini üstlendiğini; keza Uyguristan'daki Manilerin, iktidarı, muhtelif dinlere mensup kişilere baskı yapmak için kullandıklarını kaydetmektedir.

Sadece Tibet ve halifelik topraklarında değil, Hindistan,⁷ Çin⁸ ve Uyguristan'da dahi hoşgörüsüzlük zamanevî eğilimler haline gelmişti. Belki de Uygurlar Türkler'den daha çok komşularının muhalefetiyle karşı karşıya kalmışlardır. Çünkü Türkler komşularının sadece kendilerine itaat etmelerini ve vergi vermelerini istiyorlar; Uygurlar ise göçebelerin hiçbir zaman anlayıp, kabullenemeyeceği bir şeyi, ruh, hayat tarzı ve dinî inançlarını değiştirmelerini talep ediyorlardı. Bu yüzden Uyguristan uzlaşma kabul etmez düşmanlarla çevrilmişti.

Maniheizm ve Uygurlar

Mani tapınaklarının Uygur topraklarında yok olmasını tarihî bir tesadüfe bağlamak asla mümkün değildir. Maniheizm başlangıçta maddî anlamda ısrarla nefse karşı savaş açmış, salıklarının fizikî varlıklarına son vermelerini engellemekle zafere ulaşmıştır. İntihar olayları sünî olarak azalmışsa da, bu da bir çeşit intihardır.

Maniheizmde en üst fazîlet, kaçınılmaz olarak yeise yol açan kanaatsizlik ve hayatın zevksizliği ilkesi idi.

İkinci fazîlet, rahmet ve şefkati ortadan kaldıran nefsani istekleri menetmek ve bu suretle şehvetin prensipte sebebiyet verdiği acımasızlığın önüne set çekmekti.

Üçüncü basamak riyazet ve dünya nimetlerinden faydalanmayı bir arada uygulayarak nefsi köreltmekti. Bu basamakta aile kurmak mukaddes bir amaç değilse de müsamaha ile karşılanabiliyordu.

Bu üç umdeyle Maniheizm Hristiyanlıktan diametrik farklarla ayrılır. Hristiyanlıkta yeis-büyük günah, merhamet -fazîlet ve tek evlilik- inanç ve sırdır. Maniheist doktrinlerin Mani tapınaklarına bel

7 Prasad I., *History of Medieval India*, pp.26-28; Sinxa A.I. ve Banerdji A.Ç. *Istoriya İndii*, s. 98, 102, 104.

8 Konrad N.I. *Naçalo kitayskogo gumanizma*.

bağlayan toplumlarda ne gibi değişikliklere yol açtığını tahmin etmek zor değildir.

Evveleminde şunu kabul etmek gerekir ki, Maniheizm özellikle aristokrat kesim arasında yayılabilirdi. Uygur çobana veya kültürsüz savaşçıya doğup büyüdüğü bozkır hayatının, sevgili karısının ve nur yüzlü çocuklarının uzak durulması gereken kötü şeyler olduğu anlaşılabiliyordu. Onu kılıcının kabzasından, ok-yayından ve defalarca hayatını kurtaran, bütün yükünü çeken atından nefret ettirmek mümkün müydü? Açıkça görülüyor ki Uygur göçebelerin büyük kısmı alıştığı hayat tarzını sürdürmeye devam eden ve alışkanlıklarından vazgeçemeyecek olan sıradan Maniheistti yahut Maniheizmi öylesine benimsemişti. Muhtemelen Mani ilahileri onun oldukça ilgisini çekmişti.⁹

Bu durumun halkla erkan-ı devlet arasında bir uçurum meydana getirmesi kaçınılmazdı. Halk kendi beylerini anlamak dahi istemiyor, hakan ve beyler ise bu kültürsüz kitleye ne diyeceklerini bilemiyorlardı. Bu ise ancak devletin gücünü zayıflatabilirdi. Uygur halkının önde gelen kesimi mühtedilerin ihtirasıyla yeni dini benimsemişti. Üstelik yapılan dinî propagandaların temelinde savaşçı bir Uygur neslinin teşekkül ettirilmesi amacı yatıyordu.

Tibetliler, Karluklar ve Kırgızlar'a karşı yürütülen savaş artık Uygurlar için çok önemli bir mana ifade ediyordu: Onlar din için savaşıyorlardı! Bunun neticesinde dış politika meseleleri alabildiğine çıkmaza girdi. Savaşlar, uğruna çarpışmalara girmekle birlikte bu dinin yabancıları olan halkın gücüne muhtaçtı. Neticede dahili ve harici problemlerin dağ gibi yığılması beklenen felaketti.

Maniheizmin sebep olduğu felaketlerin en kötüsü ailelerin yıkılması idi. Halbuki Uygur toplumunun büyük bir kesimini ilgilendiren bir meseleydi bu. Çünkü bu insanlar İran ve Akdeniz kültüründen geniş çapta etkilenmişler ve hatta bu kültürle kaynaşmışlardı. Bekarlık dönemlerinin mutluluk ve sefahatıyla sağlıklı bir nesil sağlanamazdı. Uygurlar'ın belli bir kesiminin kültürüne sokulan unsurlar ancak sağlıklı bir nesil yaratabilirdi. Kısacası Uygur toplumu soysuzlaşmaktaydı.

9 Bu tür ilahiler düğün ayinlerinde (Biçurin, 1/333) ve runik metinlerde (Maloff, *Pamâtniki*, 1951, s. 80-92) muhafaza edilmiştir.

Elbette soysuzlaşma çok yavaş gelişen bir prosestir ve en az üç neslin yani yaklaşık 80 yılın geçmesi gerekir. Yahut Maniheizmin Uyguristan'da tutunduğu süre kadar bir zaman dilimi.

Her şeyden önce Maniheizmin olumsuz yönlerine rağmen, batı kültürüyle bütünleştirmek gibi bir fayda sağladığı ileri sürülmektedir.

Çin'in manevî kültürü, göçebelerin istemediği ve kabullenemediği hususiyetlere sahipti. Örneğini gördüğümüz Tonyukuk dahi Çin kültürüyle eğitilmiş olmasına rağmen, Çin dünya görüşüne karşı çıkmıştır. Tibetliler de kendilerini muhafaza ettiler ama Uygurlar bu istisna katagorisine giremediler. Çünkü kültür değişikliği döneminde Soğdiana ve İran'dan gelen akımlara kapılarını açarak, bu kültürü Çin kültüründen daha mükemmel buldular.

İbni Hurdadbih Uyguristan'ı en geniş Türk ülkesi olarak gösterir: "Tokuz-Oğuz hakanı 12 demir kapısı olan büyük bir şehirde oturur. Şehir halkı Mani dinine mensuptur. Hakanın ikametgahı yüksek bir tepe üzerindedir. Kalesinde 900 kişiyi alabilecek bir altın otağ vardır. Bu otağ beş fersah genişliğinde bir alanı kaplar."¹⁰ Bu ihtişamlı kalede, kendilerinden geriye sadece mutantan ünvanların kaldığı zayıf ve kabiliyetsiz hanlar oturdular. Ülkeyi ise kabile reisleri veya isimleri tarihe geçmeyen Maniheizt "ruhanîler" yönettiler.

Kırgızlar'ın 815'deki isyanlarıyla, 820'lerde Tatarlar'ın Amur ve Yin-shan'dan yürüyüşleri nazar-ı itibare alınmazsa 839'a kadar Uyguristan'da önemli bir hadise vukû bulmamıştır.¹¹ Tabiatıyla bu durum devletin gücünün zayıfladığını gösterir ve her zayıf devlette olduğu gibi çeşitli grupların birbirleriyle mücadeleye giriştiklerini düşünmek gerekir ama biz bu grupların kimler olduğunu tahmin dahi edemiyoruz. 832'de Ko-sa isimli han "kendi tebaası tarafından"¹² öldürüldü; yerine Hu ismindeki yeğeni tahta geçti ve onun döneminde felaket çanları çalmaya başladı.

10 Millet S., *Sur le nom de céréales*, p. 207. 839'da Uygur ve Kırgız hanlarının başkentlerine Altun Orda denilirdi. Bkz. Biçurin, *Sobraniye*, I/355.

11 Biçurin, *Sobraniye*, I/337.

12 Age., s. 333.

Uygur Hakanlığının Yıkılışı

IX. yüzyılın ortalarında Uygur Hakanlığı'nın gücü artık mazide kalmış; aristokratların soysuzlaşmasının neticeleri görülmeye başlamıştı. Devlet erkanı birbirinin kuyusunu kazmaya girişince, itaat altında tutulan kabileler kıpırdanmaya başladılar. 794'de Sha-t'o'ların kopuşunu görmüştük. 835'de Tatabılar itaatten çıktılar. Fakat en tehlikelisi Kırgızlar'ın isyanıydı. Bağımsızlık için kılıcını kuşanan Kırgız prensi Arap, Tibet ve Karluklar'la muhabere halindeydi. 818'de Kırgız prensi A-jo kendini han ilan etmişti. Annesi Türgiş prensliğine mensuptu; hanımı ise Tibet başkumandanının kızkardeşiydi. Tabiatıyla her iki tarafla da akrabalık bağları vardı. Uygur hanı Pao-i'nin isyanı bastırma denemesi başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Yabancı boyunduruğundan kurtulmuş olmakla iktifa etmeyen A-jo, düşmanının kayıtsız şartsız teslim olmasını da talep etti: "Senin devrin geçti" diye yazdı Uygur hanına. "Yakında senin altın ordanı ele geçirip, önüne atımı bağlayacağım ve tuğumu dikeceğim. Eğer benimle boy ölçüşebileceksen gel; değilsen hemen çek git."¹³ Aynı günlerde güneyde kendi savaşçıları olan Sha-t'o kuvvetleri isyan etmiş ve Uygurlar'ı tehdit etmeye başlamışlardı.¹⁴

Uygurların böylesi zor duruma düşmelerine yine kendileri sebep olmuşlardı. Onlar daha önce var güçleriyle Göktürkler'e karşı bağımsızlık mücadelesi vermişler fakat elde ettikleri bağımsızlığın kadrini bilememişlerdi. Hürriyetperverlikleri ve diyalektik esneklikleri daha başlangıçta üst teşkilatlanmanın olumsuz bir şekilde yapılanmasına yol açmıştı. Hakanın yetki sınırlarını öylesine fazla daralttılar ki, sonunda her şeyi ele geçirmelerine rağmen saltanat yüce anlamını kaybetmişti. Böylece Uygurlar doğrudan gelebilecek herhangi bir tehlike karşısında konsolide güçten mahrum kalmışlardı. Kuzey ve güneydeki düşmanlarının bastırılması yerine, Uygur beyleri arasında Kırgız ve Sha-t'o'lara karşı sempati besleyenler çıktı. 832'de Karakurum'daki altın tahta Kut-tegin geçerek (Ç. Hu To-lo; Farsça Hutuglan-hakan)¹⁵ Aydınlık ulug Munmış Külüg Bilge Ch'ang-hsin Han ünvanını aldı. Tıpkı selefleri gibi o da hatun olarak bir Çinli prensesi¹⁶ gelin getirdi ve tabii şiddetli bir öfke dalgasıyla karşılaştı. Bundan son-

¹³ Age., s. 355.

¹⁴ Age., s. 355-56.

¹⁵ Age., s. 361.

¹⁶ Muhtemelen Kut-oğlan. Bkz. Bartol'd, *Otçet*, s. 105.

ra olanlar "T'ang-shu"da bölük- pörçük anlatılmaktadır ki bunlardan ancak olayların sebeplerini değil genel seyrini takip edebiliyoruz.¹⁷

839'da Külüg-beg (Ç. Kui-luo-fu) kendine yardıma gelen Sha-t'olar'ın desteğiyle Karakurum'u bastı. Han intihar edince, isyancılara sempati besleyen beyler onun çocuk yaştaki oğlu Kesi-tegin'i tahata geçirdiler.¹⁸

O yıl kışın çok az kar yağmıştı. Koyun sürüleri ve atlar hem salgın hastalıklar, hem de açlık sebebiyle telef oldu. 840 baharında Uygurlar açlık, epidemi ve komploların yol açtığı kargaşalıklar sebebiyle zayıfladılar. Külüg-tegin'in düşmanı Külüg-buga bey Kırgızlar'ı yardıma çağırarak Karakurum'u ele geçirdi. Han ve Külüg-beg öldürülürken, taraftarlarının evleri yakıldı. Uygurlar panik içinde kaçıştılar. Bir kısmı güneye kaçarak Tibetliler'e baş eğdiler. P'ang Töre bey 15 oymağı Cungarya'ya götürüp Karluklar'a iltihak etti. Hana bağlı dokuz oymak ise (muhtemelen Tokuz-Oğuzlar'ın torunları) 841 Martında Üge-tegin'i han ilan ederek Kırgızlar'a karşı savaşmaya karar verdiler. Fakat bütün Halha,¹⁹ Karakurum ve hatta tüm Uygur kaleri düşmanın elindeydi. Sadece doğuştan savaşçı olan enerjik Uygur kesim halkı karşı koymaya teşvik ediyorlardı.

Kırgızlar'ın Karakurum'da ele geçirdikleri savaş ganimetleri arasında Uygur hanının hanımı olan bir Çin prensesi de vardı.

Çin'le aralarının bozulmasını istemeyen Kırgızlar prensesi mayetiyle birlikte Ch'ang-an'a gönderdiler. Üge-tegin kervana saldırarak, bütün Kırgızlar'ı öldürüp, kendi hanşası olmuş olan prensesi kurtardı. Ancak Halha'da tutunamayacağını anlayınca Gobi'ye geçti. Huang-ho sahillerinde oldukça büyük, fakat aç ve morali bozuk bir ordanın başına geçti. Çin yönetimi savaş istemeyen Uygur beyleriyle anlaşmaya çalıştı. Ancak aç göçebeler müzakerelerin sonuçlanmasını beklemeden yiyecek temin etmek maksadıyla çevreyi yağmalamaya başladılar. Beyler, durumun trajik bir hal almaya başladığını, Üge-tegin'in kardeşi Umüs'un müttefik Sha-t'o'nun kumandanı Ch'i-hsin'i²⁰

17 Uygurlar kadim kadın tarafından üreme adetlerini muhafaza etmişlerdir.

18 Biçurin, *Sobraniye*, I/334.

19 Gerdizi isyana Uyguristan'daki Karluklar'ın da katıldığını kaydeder. Ona göre Karluklar 12 beyi ve Hutuglan-hakan tesmiye edilen Uygur hanının bütün taraftarlarını öldürdüler ve bu olaydan sonra iktidar Karluk İlmalmasıncabgu'nun eline geçti. (Barthold W., *Otçet*, s. 105)

20 Halha. Bugünkü manasıyla. Bu tanımlama XIV-XV. Yüzyıllarda ortaya çıkmıştır.

öldürüp suçu Üge'nin üzerine attığını gördüler. Bunun üzerine Ch'i-hsin'in yerine geçen Naseçur 7 bin çadır savaşçıyı alarak Mançurya'ya götürdü. Orada Çinliler tarafından bozguna uğratılınca tekrar Üge'ye döndü fakat bu defa da onun emriyle katledildi. Diğer Uygur beyleri Çin imparatoruna itaat ettiler.

Tebaasını doyurma imkanı bulunmayan Üge, Shan-si'ye saldırı-maya karar verdi (841). Çin ordusu bozguna uğratılarak Shan-si ve Ordos yağmalandı. Bu olay Uygurlar'ın sonunu hazırladı: Çin yönetimi verdiği desteği çekerek onların üzerine büyük bir ordu sevketti. 842'de mağlup olan Uygurlar Ordos'un kuzey doğu tarafından Mançurya'ya atıldılar. O güne kadar Uygurlar'a mutî olan Kitanlar, onların aç kaçaklar olduğunu, önlerine gelen yeri yağmaladıklarını öğrenince isyan ederek Çin'e bağlandılar.²¹ 843'de Uygurlar bir bozgun daha yiyince, yaralanan Üge, taraftarlarıyla birlikte kaçarak "Kara Araba" kabilesine sığındı, fakat kabile reisi onları teslim etti. Üge öldürülünce Uygurlar'ın büyük kısmı o tarafa bu tarafa dağıldılar.²²

Üge'nin kardeşi En-yang Tegin kalan Uygurlar'ın başına geçti ve Tatabı beylerinin himmetine sığınmak zorunda kaldı. 857'de Tatabı-lar Çinliler tarafından mağlup edilince En-yang bu defa da Tatarlar'a (Shih-wei) sığındı. Çinliler onun iadesini istediler. Bunun üzerine Uygurlar'ın son lideri karısı, çocukları ve dokuz süvarisiyle birlikte bilinmeyen bir yere çekip gitti ve bir daha da ondan haber alınamadı.

Kırgız hanı son Uygurlar'ın Tatarlar arasında barındığını haber alınca on bin kişilik bir orduyla saldırdı. Kurtulanlar "orman ve dağ-larda saklanarak, yağmacılıkla karınlarını doyurup"²³ batıda bulunan P'ang Töre'ye iltihak ettiler.

Ve Sonrası

Uygurların yıkılışı sadece askerî ve politik yönde gerçekleşmedi. Uygur ordusunun tarumar olmasından sonra Çin yönetiminin hemen "Moni kitaplarını (Mani eserleri ve idolları) toplayıp daha yol-dayken yakması, mal varlıklarının hazineye aktarılması"²⁴ tesadüfî

21 Yazar Uygur veziri Ch'i-hsin ile Sha-t'o kumandanı Ch'i-hsin'i özdeşleştirmeyi düşünmüşse de, belki zayıf bir ihtimalle bunlar farklı kişilerdi.

22 Biçurin, *Sobraniye*, I/369.

23 Age., s. 335-337.

24 Age., s. 337.

değildi. Çinli dindarların böyle bir karar almalarının sebebi olayı oldukça ciddi olarak telakki etmelerinden kaynaklanabilir. Ne yazık ki Çinliler'in Maniheizmlere neden böyle davrandıkları konusunda elimizde çok az malumat vardır. Her halükarda Mani toplumu ortadan kaldırıldı ve bu da Budistlerin propaganda yolunu açtı.

X. yüzyılda Uygur diline çevrilen "Altun Yaruk" sutrası²⁵ büyük bir okuyucu kitlesi tarafından edebî metin olarak değerlendirildi. Fakat daha sonrasında Budizm, Manihaeizmi büsbütün o bölgeden kovacaktı.

Uygurlar'ın tarumar edilmesinden sonra Kırgızlar'ın güçlenmesine karşı çıkan Çinliler'le Kırgız hanlığı arasındaki münasebetler gerginleşti ise de herhangi bir savaş vukû bulmadı.²⁶

Kırgızlar'ın Uygurlar üzerinden kazandıkları zafer "Yenisey âbidesi"²⁷ olarak bilinen çift taraflı bir mezar yazıtında da gösterilir: "Elim, efendilerim, oğullarım, halkım sizden, sizin hepinizden 60 yaşında [ayrıldım=öldüm] Benim ismim El-Tugan-tutuk. Ben ulu halkın elçisiydim. Altı beyin halkının beyi bendim."

"Altı beyin halkı" veya "altı kabileden teşekkül eden halk" tabiri 780 yılından sonraki Uygurlar'ı gösterir. Beyleri ve "alci"si El-tugan-tutuk idi. "Alci" kelimesi "elçi" demekse de, muhtemelen burada "temsilci" manasında kullanılmıştır ki, bir kişinin halkının aynı anda hem beyi hem de elçisi olmasında bir anormallik yoktur. O hana değil, quncui'ye=hatuna yani hanın hanımına hitap etmektedir. (Quncui kelimesi Çince'den alınmıştır ve Göktürkler tarafından kullanılmıştır.) Bu, tarih tesbiti açısından önemlidir. A-jo 847'de ölmüştür. Demek ki El-Tugan-tutuk ondan sonra yaşamış ve onun halefine hitap etmiştir. Böylece biz Uygurlar'ın nasıl bir duruma düştüklerini, Halha'da kalarak Kırgız halkının bünyesinde yer aldıklarını öğreniyoruz. Çünkü tutuk ünvanı sadece bir millete itaat ederek, onun bünyesi içinde yaşayan zümrelerin idarecilerine verilirdi.²⁸

Uygur devletine "uluğ el" ismi verilmiş olması oldukça önemli bir bilgidir. Yukarda da izah edildiği gibi, P'ang Töre'nin halkın bir kısmını batı bölgesine alıp götürdüğü göz önünde bulundurulursa

25 Agy.

26 Malov, *Pamâtniki*, s. 140.

27 Biçurin, *Sobraniye*, I/357.

28 Malov, *Pamâtniki*, s. 78-79.

Kırgız kitabesinin Uygur Hanlığı'nın teokratik bir yönetim olarak göstermesi doğru bir tesbittir.

Karluklar'a sığınan Uygurlar kısa süre sonra iki gruba bölündüler: Büyük kısmı Kuça'ya yerleşerek Tibetliler'den uzak durdular. Diğer kısmı ise Bişbalık civarında Tibet sınırına yerleştiler.

Tibet'i yıpratın iç savaşın diğer bölgelere sıçramaması mümkün değildi. Aksine fatih Tibetliler zaman içerisinde güçlerini kaybettiler. 848'de Tun-huang'da yerli Çin halkı isyan etti. İsyançıların başında kabiliyetli bir subay olan Chang I-ch'ao vardı. I-ch'ao taraftarlarına "fetihle vazifeli savaşçılar" ismini vermişti ve 850'de Uygurlar'ın yardımıyla Hami ve Turfan'ı ele geçirdi.²⁹ Fakat Hang-chou'da tutunan Tibetliler'i tamamen kovmayı başaramadı ve bu çarpışmalar en az on yıl devam etti.³⁰

Bu süre zarfında Uygurlar biraz güçlenmişlerdi. Bilgiler yeterli olmamakla birlikte yeni Uygur hanlığı Çin'e itaat etmekle kendine hayat hakkı elde etmiş oldu. 856'da Kuça'da Mengli isimli biri han ilan edildi. Mengli, Çin'in müttefiki olmaktan yanaydı.³¹ Fakat henüz bir yıl geçmeden Uygurya tekrar parçalanma sürecine girdi.³² Muhtemelen Tibetliler karşı saldırıya geçmişlerdi.³³ Tam o sırada Cungarya Uygurları işe karıştılar. Bişbalık'ta güçlenen Prens P'u-ku Tsung³⁴ Tibet Budistlerinin kumandanı Shang Pi-pi'nin silah arkadaşısı Togonlu T'o-pa Huai Huang'ı başlarına geçiren bon dini taraftarlarını destekleyen Tibet yönetimine karşı Çinlilere yardım etti. Bon savaşçıları karşısında Maniheiztler, Budistler ve Konfüçyanistler arasındaki ihtilafları bir yana bırakarak, tek güç halinde kahramanca direndiler. Tibet diktatörü, başkumandan Shang Kung-jo,³⁵ ne pahasına olursa olsun düşmanlarını birbirine düşürmeyi denediyse de, arkasından gidecek kabile bulamayınca³⁶ Tibet saldırısı bir netice getir-

29 Kızlasoff bu kitabenin tarihini analogik olarak tesbit etmiştir. Şu farkla ki o, "altı bey" ibaresiyle bütün Uyguristan'ın değil sadece Tuva bölgesinin kastedildiğini ileri sürmektedir. O dönemde Tuva Kırgızlar tarafından ele geçirilmişti. (Кызласов Л. Р. Новая датировка памятников, с. 114) Ancak IX. Yüzyılda Uyguristan ile Tuva arasında sınır yoktu.

30 Hamilton J. R., *Les Oighours*, pp.10-11.

31 *Age.*, s. 12.

32 Minorsky V., *Hudud al-Alam*, p.85.

33 Hamilton J. R., *age.*, s.10.

34 *Age.*, s.10.

35 *Age.*, s.15-16.

36 Hamilton onu Mengli-han'ın halefi olarak görmektedir.

medi. P'u-ku Tsung, Hsi-chou (Turfan vadisi) P'ei-t'ing (muhtemelen Bişbalık'a sınır), Luang-tai (Urumçi civarında) ve Ching-ch'eng'deki (Urumçi'nin 250 km. batısında) Tibet kalelerini ele geçirdi. Böylece Tibet'in, T'ien-shan eteklerindeki hâkimiyeti sona erdi.

Çinli kumandan Chang Ch'i-yung da Kan-su'da aynı Shang Kung-jo'yu hezimete uğrattı, pekçok esirin yanısıra o sırada arızalı olan bir yığın silah ele geçirdi.³⁷

Shang Kung-jo Huang-ho tepelerinden güneye çekildi. Fakat onu sevmeyen yerli halk, mu'tasibin içine düştüğü zor durumdan T'o-pa Huai Huang'ı haberdar ettiler. T'o-pa Huai onun Tibet içlerine çekilmesine izin vermedi. Süratle güneye, Kukunor'a ve Hsi-ning'in güneyindeki Kuo sırtlarına kaydırılan Uygur ve Çin kuvvetleri Tibetliler'e ağır bir darbe indirdiler. Bozguna uğrayan Shang Kung-jo esir düştü. Önce ayaklarını kestiler. Daha sonra işlediği bütün suçları birbir sayıp kellesini vücudundan ayırdılar. 866 Aralık ayında Ch'ang-an, Kung-jo'nun kellesiyle birlikte Tibet'in nihaî olarak mağlup edildiği haberini aldı.

Böylece iki asır devam eden Çin-Tibet savaşları sona ermişse de, Çin bu zaferin meyvelerini toplayamadı. Çünkü T'ang monarşizmi bir daha geri dönmeyecek şekilde uğurlanmış ama son T'ang imparatorlarının uyguladığı dış politika sayesinde yabancıların Çin'in iç işlerine karışmaları önlenmişti.

Bu fırsattan yararlananlar Uygurlar oldu. P'u-ku Tsung, Bişbalık ve Turfan vadisinden başka Kuça, Lub-nor Gölü'nün kuzey sahilleri ve Manas'a kadar uzanan Cungarya'yı içine alan küçük ama güçlü bir prenslik kurdu.³⁸ Bu küçük hükümdarlık hanlık ismini kullanmadı ve hükümdarı sadece "İdikut" titülü aldı. Ancak bu çekirdekten orta çağların Uyguristan'ı doğacaktı.

37 Bazan vezir Sha-jo olarak da geçmektedir. Biçurin, *Sobraniye*, I/338.

38 Hamilton J. R., age., s.14.

39 Age., s.14.

40 Grjimaýlo, *Zapadnaya*, s. 362.

SENKRONİK TABLO

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
545	Doğu ve Batı Wei İmp.lukları arasında savaş.	Türkler Ju-jan hakimiyeti altında. Batı Wei'den Bumin'a elçi geldi.	Bizans-İran savaşı.
546	Eftalit elçisi Batı Wei'de.	Batı Wei'e Türkler'den karşı elçi gönderildi.	
547			Bizans Kuzey Afrika'yı fethetti.
550	P'ei-Ch'i İmp.nun kuruluşu.		Lazlar İran'a karşı Bizans'ın yanında yer aldılar.
551		Bumin Batı Wei'den bir prensesle evlendi.	Kuturgurlar'ın Bizans'a Uturgurlar'ın Kuturgurlar'a hücumu.
552		Bumin Ju-janlar'a karşı isyan etti. A-na-kui intihar ederek hayatına son verdi. Bumin'in ölümü. Tahta Kara İssig Han geçti.	İran'dan Bizans'a doğru gelen Sabırlar Agvania'yı zapteddiler. Bizans İtalya'yı itaat altına aldı.
553	Ch'iler Kitanlar'ı mağlup etti. Eftalit elçisi Batı Wei'de.	Ju-janlar'ı mağlup eden Kara İssig Han öldü. Kardeşi Mukan Han Ju-janlar'ı Ch'i İmp.na sürdü.	Bizans'a ipek satışlarının başlaması.
554	Ch'i'de yağmalama yapan Ju-janlar Çinlilerce mağlup edildiler.	İstemi Han'ın batı seferi.	Persler Sabırlar'ı Agvania'da mağlup ettiler. Bizans İspanya'yı itaat altına aldı.
555	P'ei-Ch'i'den kovulan Ju-janlar Batı Wei'e sığındılar fakat Türkler'e teslim edilip, kelleleri vuruldu. Liang'ın P'ei-Ch'i'ye hücumu.	P'ei-Ch'i'ye karşı Hakanlık ile Batı Wei ittifak anlaşması. Türkler Abarlar'ı mağlup etti. Eftalitler'le ilk çarpışmalar.	İran elçisi Batı Wei'de.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
556	Togon'a saldırı.	Togon'a hücum ve Shu-tung şehrinin zaptı.	
557	Batı Wei'in yerine P'ei-Chou'nun kuruluşu.	Var, Huni ve Ogorlar'ın Türkler tarafından bozguna uğratılışı.	
558		Ogorlar'ın itaati; Var ve Huni yani Pseudo-Avarlar'ın batıya kaçışı.	Avar elçisi Bizans'da. Avarlar'ın Sabır ve Antlar'ı mağlup edilişi.
559	P'ei-Choular Togonluları mağlup etti. Kao-ch'ang elçisi P'ei-Chou'da.		Kuturgurlar'ın Bizans'a saldırısı.
560	İran'a giden Türk elçilik heyeti yolda Eftalitler tarafından öldürüldü.		
561	Kuç elçisi P'ei-Chou'da.	Türkler'in P'ei-Ch'i'ye karşı P'ei-Chou ile ittifakı.	Sabırlar'ın Hüsrev Anuşirvan tarafından mağlup edilişi.
562		Eftalitler'in Türkler tarafından ilk inhizamı. Eftalitler'e karşı Türk-İran ittifakı.	Pers-Bizans barışı. İkinci Avar elçisi Bizans'a geldi.
563	P'ei-Chou-P'ei-Ch'i savışı.	Türk elçisi Bizans'da. Türkler'in P'ei-ch'i üzerine yürüyüşü.	Persler'in Eftalitler'i inhizamı.
564	Karaşar elçisi P'ei-Chou'da. P'ei-Chou ordusu Ch'iler tarafından mağlup edildi.	Türkler Çaç'ı ele geçirdiler.	
565		Türkler Nesef açıklarında Eftalitler'i mağlup ettiler.	Avar elçisi hediyelerin artırılması talebiyle Bizans'a geldi.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
566		Eftalit topraklarının Türk ve Persler arasında taksimi.	
567		Türk elçisi İran'da. Elçilik mensuplarının ölümü.	Avar-Langobard ittifakı.
568		Türk elçisi Maniah Bizans'da.	Avarlar Pannonya'yı işgal ettiler.
569		Türkler'in İran üzerine seferi.	Zemarkos Türkler'e elçi olarak geldi. Persler Yemen'i ele geçirdiler.
571		Pers-Türk Hakanlığı barışı.	Ermeniler Persler'e karşı isyan ettiler.
572	P'ei-Ch'i-Türk barışı.	Mukan Han öldü. Taha T'o-po Han geçti.	Ermenistan yüzünden Bizans-İran savaşı.
573		Bizans'dan Türkler'e Eutihius, Hiredion ve Kilikyalı Pavlos elçi olarak geldi.	
574	Hoten elçisi P'ei-Chou'da.		
575		Uturgurlar Türkler'in müttefiki oldular.	Bizans-İran müzakereleri.
576	P'ei-ch'i Choular tarafından mağlup edildi.	Bospor (Kerç) Türkler tarafından muhasara ve zaptedildi. Valentinus Türkler'e elçi olarak geldi. İstemi Han'ın ölümü.	Persler Ermenistan'a saldırdılar.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
577	P'ei-Ch'i'nin yakılışı.	Türkler Kırım'ı istila ettiler.	
578	Kao Pao-ning Ça-har'da.	Hakanlık-P'ei-Chou savaşı.	
579		Türkler Çin'i istila ettiler.	Hüsrev Anuşirvan'ın ölümü.
580	P'ei-Chou-Hakanlık barışı.	Türkler Lazika'ya girdiler.	
581	Yang Chien'in devlet darbesi. Sui hanedanının kuruluşu. Togon saldırısı püskürtüldü.	T'o-po Han öldü. Töremen'in tahttan uzaklaştırılması. Amrak'ın tahttan uzaklaştırılıp, Sha-po-lío'nun tahta çıkışı.	
582	Kao Pao-ning'in Sui'ye karşı isyanı.	Türkler'in Çin'e hücumu püskürtüldü.	
583	Togonlular'ın Lin-tao açıklarında bozuluşu.	Töremen orduları bozuldu. Sha-po-lío galip geldi. Ch'u-lo-hou Çin'e teslim oldu.	Avarlar Bizans'a saldırdı.
584		Hakanlıkta iç savaş. Sha-po-lío ve Kara Çürin Çin'le ittifak yaptılar.	
585	Kıtanlar Çin tarafına geçtiler.	Abarlar'ın isyanı. Sha-po-lío Abarlar'ı ve Töremen'i mağlup etti.	
586		Töremen Buhara'ya çekildi.	

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
587	Sui Hou-Liang İmparatorluğu'nu zapteddi.	Sha-po-lio öldü. Tahta Ch'u-lo-hou geçti. Mağlup olan Töremen esir edilerek katledildi. Ch'u-lo-hou batı seferi sırasında öldürüldü.	Bizans-Avar barışı.
588	Türk-Çin sınırında serbest ticaret bölgeleri kuruldu.	Tahta Yün Ulug çıktı.	Bizans Bospor'u (Kerç) istirdat etti.
589	Sui imp. Ch'en İmp.ğunu zapteddi.	İran üzerine sefer. Herat savaşı. Persler Paykend'i ele geçirdi. Türk-İran barışı.	Hazar, Grek ve Gürcüler'in Agvania'ya hücumu Perslerce püskürtüldü.
580		Kao-ch'ang Türkler'in hâkimiyetine geçti.	Behram Çûbin isyanı.
591	Togon hanı K'ua-lü öldü.		Behram Çûbin'in ordusu bozuldu. Hüsrev Perviz taç giydi.
593		Doğu ve Batı Türkleri arasında barış ve hâkanlığın yeniden birleşmesi.	Bestam'ın isyanı.
594	Çin'de açlık.	Ch'ang Sung-sheng elçi olarak Türkler'e geldi.	
597	Güney Çin'de köylü isyanları. Togon Çin'e tarafsızlık sözü verdi.	Cangar'ın ihaneti. Chou hanedanından bazı prenslerin katli. Türk-Çin çarpışmaları yeniden başladı. Asi Ugorlar Türklerce te'dip edildi.	
598	Koreliler Leao-hsi'yi ele geçirdi. Çinlilerin hezimetini.	Çin orduları Türkler'e hücum etti.	Kara Çürin Türk'ün elçisi Konstantinopol'da.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
599	Ordos'da başarılı çarpışmalar.	Cangar'ın hezimetini. Yün Ulug'un öldürülüşü. Tahta "Böke-han" ünvanı alan Kara Çürin Türk geçti.	
600	An-chou'daki köylü isyanları bastırıldı.	Türkler'in Çin'e hücumu.	
601		Çinliler'in Ch'ang-an'da bozuluşu.	Bizanslılar Avarlar'ı münhezim kıldılar.
602		Çin'e karşı başarısız akınlar.	Foka isyanı. Mavriki-os'un ölümü. Bizans-Pers savaşlarının yeniden başlaması.
603		Kara Çürin'e karşı 10 T'ie-le kabilesinin isyanı. Ni-li Han'ın ölümü.	Kuşanlar'ın Türkler'in desteğiyle Persler'e karşı isyanı. Toharistan'ın İran'dan kopuşu.
604	Yang Chien'in âni ölümü. Tahta Yang-ti geçti.	Kara Çürin Togon'a kaçtı. Hakanlığın ikiye taksimi. Doğu Hakanlığı Cangar'a, Batı Hakanlığı Taman'a kaldı. Bası Tegin Çin'de tutuklandı.	Persler'in Bizans'a saldırısı. Dara şehrinin zaptı.
605	Kitan isyanı bastırıldı.	Cungarya'da Töles hanlığının kuruluşu. Batı Dulu Türkleri Töles kabileleri K'i-pi ve Seyanto tarafından mağlup edildi.	
607	Türkler'le sınır ticareti yasaklandı. Tibet'in birleşmesi.	Cangar'ın Lo-yang'da ağırlanışı.	Persler Mardin ve Amid kalelerini ele geçirdiler.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
608	Kao-ch'ang hâkimi Po-ya Çinliler'le müzakerelere başladı. Çin ordusu Togon'a girdi.	Cangar öldü. Tahta Şibir-han geçti. Cungar Tölesleri Batı Türkleriyle anlaşarak Togon'a saldırdılar.	Persler Suriye'yi ele geçirip Khalkedon'a kadar ilerlediler.
609	Yang-ti Togon, Kao-ch'ang ve 27 prensliği itaat altına aldı		
610	Lo-yang'daki halk isyanı bastırıldı. Gi-bin'den Çin'e elçi geldi.	Lo-yang'da Türkler için muhteşem bir ağırlama şöleni düzenlendi.	Héraclius'un isyanı ve Foka'nın ölümü.
611	Yang-ti'nin Kögüryo seferi.	Shé-kui Han'ın isyanı. Taman Han Kao-ch'ang'a kaçtı.	
612	Çin ordusu Kögüryo'da bozuldu.	Çin tarafına geçen Taman taraftarları üç ayrı ordaya bölündü.	Persler Kesariya ve Kapadokya'yı ele geçirdiler.
613	Kögüryo'ya ikinci sefer. Yang Hsüan-k'ai'nın isyanı. Köylü isyanları Çin'in her tarafına yayıldı.	Şibir-han Çinli asker kumandanları destekliyor. Çinli casusların Türkler arasında bozgun çıkarma teşebbüsleri ortaya çıkarıldı.	
614	Kögüryo ile barış anlaşması.		
615	Çin'de halk isyanları yayıldı. Togon bağımsızlığına kavuştu.	Şibir-han'ın Yai-men'e hücumu. Savaş.	Persler Kudüs'ü ele geçirdiler.
616	Yang-ti güneye kaçarak Chien-tu kalesine kapandı.	Kıtan, Shih-wei, Togon ve Kao-ch'ang Şibir-han'a itaat arzettiller.	

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
618	T'ang hanedanının kuruluşu.	Shé-kui Han öldü. Tahta T'ung Cabguhan geçti.	
619	T'ang-Türk ittifakı bozuldu. Ho-hsi'nin zaptı. Wang Shih-ch'ung'un Shan-si'de, diğer kumandanların başka bölgelerde T'ang hanedanına karşı isyanları ve bu isyanların Türkler tarafından desteklenişi.	Şibir-han'ın Ordos'a girişi ve ölümü. Tahta Ch'u-lo Han geçti. Cungan Tölesleri T'ung Cabguhan'a itaat arzetttiler. Tölesler-Uygurlar'ın Ch'u-lo Han'a karşı isyanı.	Hun prensinin konstantinopol'da vaftiz oluşu. Avarlar'ın Konstantinopol surları önüne kadar gelişi.
620	Li Shih-min Liu Wu-chou'yu mağlup ve katletti.	Ch'u-lo Han Sui hanedanı taraftarlarıyla ittifak akdetti. Ch'u-lo han'ın ölümü. Tahta Kat İl-han geçti. Liang-chou'ya saldırı.	Avarlar'ın püskürtülüşü.
621	Lu Hei-ta'nın Ho-peii isyanı.	Türkler T'ai-chou ve Yüan-chou'ya saldırdılar.	
622	Lu Hei-ta-Türk ittifakı.	Türkler Kuzey-Doğu Çin'e girdiler.	Héraclius Persler'e karşı atağa geçti.
623	Lu Hei-ta öldürüldü. Togonlar Çinlilerce tarumar edildi.	Doğu Türkleri Çin'e saldırdı. Geri çekiliş. Batı Türk Hakanlığı-Çin ittifakı.	Héraclius Atrpatakan'a girdi.
624	T'ang hanedanı bütün Çin'i tek bir yönetim altında birleştirdi.	Shan-si'nin işgali.	Héraclius Kilikia'ya çekildi.
625			Bizans ile Batı Türk Hakanlığı arasında karşılıklı elçilik heyetlerinin gelip gidişi.

Yıl	Uzak Doğ	İç Asya	Yakın Doğ
626	Li Shih-min'in devlet darbesi. Türkler'le Wei Nehri'nde barış anlaşması yapıldı.	Batı Türkleri Derbent üzerinden Kafkas-ötesini istila ettiler.	Grekler ve Türkler Tbilis'i kuşattılar.
627	T'ung Cabgu-han'a gönderilen elçi Kat İl-han tarafından tutuklandı.	Seyantolar Batı Türkleri hakimiyetinden çıkarak Doğu Türkleri'ne bağlandılar. Şiddetli kar sebebiyle açlık.	Avarlar ve Persler Konstantinopol'ü kuşattılar. Grekler Ninevia açıklarında Persler'i münhezim kıldılar.
628		Tiflis Batı Türkleri ve Hazarlar tarafından zaptedildi. Agvania'nın fethdi. Seyanto, Uyгур, Bayırku ve Kıtanlar'ın Kat İl-han'a karşı isyanı. Yukukşad ve Tölis-han'ın Uyğurlarca inhizamı. Tölis-han'ın Kat İl-han'a isyanı.	Hüsrev Perviz'in katli. Bizans ordusunun Ctesiphon'dan çekilişi. İran'da Kawad Şiruya'nın askeri diktatör Şahrvaraz'a rağmen taç giyişi. Sarayda suikastların başlaması.
629	Ordos'taki Ma-i kalesinin zaptı. Bütün cep-helerde Türkler'e karşı hücumların başlaması. Tibet tahtına Srongbrtsan-sgam-po'nun çıkışı.	A-shih-na She-ni Bişbalık'ı ele geçirdi. Karluklar T'ung Cabgu Han'a karşı isyan etti. Seyanto lideri İ-nan "han" ünvanı aldı. Bayırku, P'u-ku ve Toñra kabileleri Çin tarafına geçti. Kat İl-han Lingchou önlerinde mağlup oldu. Prenslerin ihaneti. O-yang-ling dağlarında hezimet.	Bizans-İran barışı.
630	Hami T'ang İmp.nun hâkimiyetine geçti.	Kat İl-han mağlup ve esir edildi. Doğu Türk Hakanlığı'nın sonu. T'ung Cabgu Han Külüg Sibir-han tarafından öldürüldü. Nuşibiler Külüg'e karşı isyan ettiler.	Batı Türkleri Ermenistan'ı işgal ederek Persleri mağlup ettiler. Batı Türkleri Transkafkasya'yı düşmanlardan temizlediler.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
631	Türkler arasında yaşanan 80 bin Çinlinin Çin'e iade edilişi.	Sibir-han öldürüldü. Tahta Sih-Cabgu-han geçti. Hami bozgunu. Çebi-han Altay dağlarına çekildi.	Kuturgurlar'ın Avarlar'a karşı iyanı ve Avarlar tarafından inhi-zamı.
632	Karaşar ve Hoten elçileri Çin'de.	K'i-piler T'ien-shan'dan Çin içlerine göçtüler.	
633	Tibet elçisi Çin'de. Savaş.	Çu-yu ve Çumiler İli'den Çin'e göçtüler. Sih-Cabgu tahttan indirildi. Tahta Ni-shu Tu-lu Han geçti.	Bolgarlar Türk hakimiyetinden çıktılar. Bolgar kabileleri Kubrat tarafından birleştirildi.
634	Tibet ile T'ang İmparatorluğu arasındaki çarpışmaların başlaması.	Ni-shu Tu-lu Han öldü. Tahta İşbara Tölis-şad-han geçti. A-shih-na She-ni Uygurlar tarafından mağlup edildi.	Araplar Suriye ve Mesopotamya'ya girdiler.
635	Togon ve Tibetliler imparatorluk süvarilerince bozguna uğratıldı.	Batı Türk Hakanlığı'nda reform: Dulu ve Nuşibi kabilelerinin hukukunun tanınması.	Araplar Dımeşk'i zaptettiler.
636		A-shih-na She-ni T'ang İmp.na teslim oldu.	Yermuk savaşı.
637			Kadisiye savaşı.Kudüs'ün şartsız teslimi.
638	İran elçisi Çin'de	Yukuk-şad'a bağlı Türkler ve Kao-ch'anglılar Karaşar'ı mağlup ettiler. Batı Türklerinin başına Yukuk İrbis-Tu-lu Han geçti. İç savaş.	Araplar Suriye'deki Bizans kalesini ele geçirdi.Mesopotamya ve Huzistan Arab hakimiyetine geçti.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
639	Srong-brtsan-sgam-po Nepalli prensesle evlendi.	Türk esirler arasında görüş birliği. A-shih-na Sih-mo Türk esirler tarafından reis olarak seçildi. Sürgüne gönderilen İşbara Tölis-şad öldü. Nuşibiler İl-külüg-şad İrbis-han'ı tahta çıkardılar.	
640	Kao-ch'ang'ın fethi.	İl-külüg-şad İrbis-han öldü. Tahta İrbis İşbara-cabgu-han geçti.	Araplar Mısır'a girdiler.
641	T'ang-Tibat anlaşması ve Srong-brtsan-sagam-po ile Çin prensesin nikahı.	İrbis İşbara-cabgu-han İrbis Tu-lu-han tarafından öldürüldü. Doğu Türkleri steplere döndüler. Onlara saldıran Seyantolar mağlup oldular.	
642	Hami'deki imparatorluk garnizonu Batı Türk hanı İrbis Tu-lu Han'ı mağlup etti.	İrbis Shé-kui Han'ın kışkırtması sonucu İrbis Tu-lu-han'a karşı isyan.	Nehavend savaşı. İskenderiye'nin düşüşü.
643	Kögüryo ve Paekçe Silla'ya saldırdı.	İrbis Tu-lu Han Toharistan'a çekildi.	
644	Srong-brtsan-sgam-po Batı Tibet'deki Shangshung kabilesini itaat altına aldı.		Araplar İsfahan'ı zaptettiler.
645	Kögüryo seferi.	Seyantolar'ın Çin'e hücumu.	Agvania'lı Cevanşir'in Persler'e karşı isyanı.
646	Batı türk Hakanlığı'yla olan ittifakın bozuluşu.	Seyantolar'ın imparatorluk güçleri ve Uygurlar tarafından inhi-zamı.	

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
647	Kögürö'ya karşı yeni bir sefer.	Uygur, Bayıku ve Kurikanlar T'ang İmp. na itaat arzetttiler. Çebi-han Çin'e elçi gönderdi.	Araplar Kuzey Afrika'ya girdiler.
648	Tibetliler'in Hindistan seferi. A-shih-na Shen'in Batı ucuna yürüyüşü. Kuça'nın zaptı.	A-shih-na Hallıg T'ang İmp. na teslim oldu.	
649	Hoten'in zaptı. T'ai-tsung Li Shih-min'in ölümü. Tahta Kao-tsung'un çıkışı.	Çebi-han'a karşı Çin orduları gönderildi.	Araplar Kıbrıs'ı ele geçirdiler.
650		Çebi-han esir edildi.	Araplar İstahr (Persopolis) i zapteddiler.
651	Batı Türkler'i Bişbalık'ı ele geçirdiler.	İrbis Shé-kui Han'ı öldüren Hallıg İşbarahan titülü aldı.	Yezdigerd III öldü. Bi-jan ve Mahuy'un inhi-zamı. Araplar Horasan'ı ele geçirdiler.
652	İmparatorluk kuvvetleri Çu-yu ve Çumiler'i mağlup ettiler.	İşbara-han Mahuy Suri'yi mağlup ve katletti.	Araplar Cüzdan ve Toharistan'a girdiler.
653	İmparatorluk kuvvetleri Bişbalık'ı istirdat ettiler.	Yukuk İrbis Tu-lu-han öldü.	
654	İmparatorluk kuvvetleri Karluk ve Çumunlar'a saldırdı.	Chen-chu'nun başarısız isyanı.	Araplar'ın Belh, Maymürg ve Harezmi'e hücumu.
655		İşbara-han imparatorluk kuvvetlerinin ilerlemesini durdurdu.	Piruz Araplar'ı Seyistan'dan çıkardı.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
656	İmparatorluk kuvvetleri Batı Türk Hakanlığı'na saldırdı. Bayırku, Sih-kie, P'u-ku ve Toñra kabileleri T'ang İm.a isyan ettiler.	Işbara-han İli nehri civarında mağlup oldu.Nuşibi ve Dulular'ın kapitülasyonu. Batı Türkleri'nin inhi-zamı.	Halife Osman'ın katledilmesi. Hilafette taht kavgaları. Hazar Hakanlığı'nın şekillenışı.
657		Işbara-han'ın kaçışı ve esir edilişi.	
658		Ebinor ve Kuça'daki son Türk birliklerinin inhizamı.	
659		Chen-chu'nun mağlup ve katledilişi.	
660	Kögüryo ve Paekçe Silla'ya saldırdı.	Merkezi T'ien-shan'daki Nuşibiler imparatorluğa itaat ettiler.	Agvanialı Cevanşir Hazarlar'ı mağlup etti.
661	İmparatorluk ordusu Kögüryo'ya girdi. P'hin-yang'ın başarısız muhasarası.		Araplar Agvania'yı fethettiler. Ümeyye hanedanının kuruluşu.
662	Tibet orduları isyan eden Türkler'i desteklemek amacıyla Batı ucuna girdiler.	Töles kabilelerinin isyanı bastırıldı. Mi-she'nin katli. Kung-yüe ve Yagma kabilelerinin isyanı.	Arap-Hazar savaşı. Araplar Kabul'u ele geçirdiler.
663	Tibetliler Togon'u zaptetti.Paekçe ve Japon filosu imp.luk güçleri tarafından talan edildi.	Batı Türk isyancıları Turfan ve Hoten'e saldırdılar.	
664		Batı Türklerinin isyanı bastırıldı.	Araplar Pencap'a girdiler.
665	Tibet-çin savaşı.		

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
666	Kögüryo'da iç savaş.	Pu-chien öldü.	
667	Tibet göçebe Ch'iang-lar'ı itaat altına aldı.		
668	İmparatorluk güçleri Kögüryo'yu zapteddi.		Araplar Khalkedon'u ele geçirdiler.
669	Kögüryo'daki isyanlar bastırıldı.		
670	İmparatorluk güçleri Buhayn Göl açıklarında Tibetlilerce mağlup edildi.	Tibet ve Hotenliler Kuça'yı mağlup ettiler.	Hazarlar Bolgarlar'ı mağlup ettiler.
671		T'u-ch'i Batı Türkleri'nin başına getirildi.	Araplar Merv, Belh ve Herat'ı tamamıyla ele geçirdiler.
672	Tibet'in imparatorluğa yaptığı barış teklifi reddedildi.		
673			Araplar Konstantinopol'u kuşattılar.
674	Kögüryo'da halk isyanı.		Araplar Paykend'e saldırdılar.
675			Bolgarlar Asparuh kumandasında Tuna sahillerine geldiler.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
676	Tibet'in Çin'e hücumu.	T'u-ch'i Tibet'le anlaşarak kendisini han ilan etti.	Araplar Semerkand ve Harezmi'e saldırdılar.
677		Tibetliler ve Batı Türkleri Kuça'yı ele geçirdiler.	
678	Tibetliler Kuça'ya imparatorluktan yolup aldılar.		Bizans-Hilafet barış anlaşması.
679	Mang-ro-mang-brtsan öldü. Tahta Dus-srong geçti. İmparatorluk kuvvetleri Kukunor'da mağlup edildiler.	İmparatorluk kuvvetleri T'u-ch'i Han'ı tutukladı. A-shih-na Ni-shu-bek'in isyanı.	Bolgarlar'ın Trakya'ya girişi.
680	Yünnan Tibetlilerce fethedildi.	Ni-shu-bek isyanı bastırıldı. Fu-nien isyanı.	
681	Wen-ch'eng Tibet'te öldü.	Fu-nien isyanı bastırıldı. Kutlug'un Uygurlar'a saldırısı.	Selim b. Ziyad Maveraünnehr'e saldırdı.
683	İmparator Kao-tsung öldü.	Kutlug'un isyanı genişliyor.	Hazarlar Ermenistan'a saldırdılar.
684	Çin'de devlet darbesi. Chung-tsung tahttan indirilerek sürgün edildi.		Hazarlar Kafkaz-ötesine saldırdılar.
685			Bizans ile Hilafet arasında barış anlaşması imzalandı.
686		Çin orduları Hsin-chou açıklarında bozguna uğratıldı.	

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
687		Mağlup olan Kutlug Gobi Çölü'ne çekilerek, kendisini takip eden Çin kuvvetlerini kılıçtan geçirdi.	
688	Veliaht prenslerin suikastı ortaya çıkarıldı.	Türkler Türgişler tarafından bozguna uğratıldı. Türkler Uygurlar'ı itaat altına aldılar.	Bizanslılar'ın Kafkaz ötesini işgali.
689	Çinliler'in Tibet'e hücum ve inhizamı.		Abdullah ibn Hazim'in halife Abdul Melik'e karşı isyanı.
690	İmparatoriçe Wu imparator ünvanı aldı. T'ang hanedanı lağve edildi.		Abdullah ibn Hazim Horasan'daki Türk birliklerini tarumar etti.
691	Tang-hsienler e Manlar Çin tarafına geçtiler.		Abdullah ibn Hazim'in Maveraünnehir seferi. Hilafet hakimiyetinin Horasan'da tekrar ikamesi.
692	Tibet orduları imparatorluk güçlerince Batı ucunda mağlup edildi.		Araplar Derbent'e gidi-ler.
693	Tibet orduları Çin kuvvetleri tarafından Batı ucundan çıkarıldı.	Kutlug öldü. Yerine Moçur geçti. Uygurlar, Sih-kie ve Hunlar Hoshi'ye göçettiler.	
694	Kurikanlar'dan Çin'e elçi geldi. A-shih-na Sui-tse isyan ederek Tibetliler'le ittifak akdetti. İmparatorluk kuvvetleri Tibetliler, Türgişler ve Batı Türkleri'ni mağlup ettiler.	Moçur Ling-chou'ya saldırdı.	

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
695	Tibet kuvvetleri Kan-su'ya girdi.	Moçur imparatorluk tebaasına geçmeyi teklif etti.	Justinianos II'nin tahttan indirilişi.
696	Tibetliler Liang-chou'yu ele geçirdiler. İmparatorluk-Tibet müzakereleri.	Kıtanlar Çin'e karşı isyan etti. Hiler Türkler'le müttefik oldular.	
697	P'o-hai Devleti'nin kurulu.	Moçur'un Çin'e saldırısı. Kıtanlar Türkler'in hâkimiyeine girerek Lu-ch'eng'i zapteddi-ler.	
698	Chung-tsung'un sürgünden dönüşü.	Moçur Çin'e girerek imparatorluk ordusunu tarumar etti. Türkler ganimet alarak geri döndüler.	
699	Tibet'te devlet darbesi. Kıtanlar imparatorluk güçlerince mağlup edildiler.	Fu-ch'ui Küçük Han ilan edildi. 70 bin Batı Türk'ü Çin'e göçetti. Türgiş hanlığının kuruluşu.	Araplar'ın Keş'e hücumu.
700	İmparatorluk kuvvetleri Tibet'i mağlup ettiler.		
701		Moçur tekrar Çin'e saldırdı. Kül-tegin'in Cungarya seferi. İdukbaş savaşı.	
702	Pei-t'ing (Cungarya) de askeri bölgelerin kuruluşu.		
703	Tibet hükümdarı Dusrong Nepal seferi sırasında öldü. Tahta 7 yaşındaki oğlu Meagtsom geçirildi. Çin'de Chung-tsung tahta çıktı.	Moçur, Chung-tsung'a kızını vermek istedi. Müzakereler. Türkler Cungarya'daki Bas-mallar'ı itaat altına aldılar.	

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
704	A-shih-na Hien imparatorluk için Yedisu'yu fethetti. Sha-t'o savaşsız teslim oldu. Batı Türkleri itaat arzettiler. Karluklar, Hu-vu ve Nuşibiler teslim oldular.		Hilafet ordusu Termiz'i fethetti. Abdullah b. Hazim'in ölümü. Kuteybe b. Müslim Horasan valisi tayin edildi.
705	Çin'de devlet darbesi. İmparatoru Çe Wu'nun ölümü. T'ang hanedanının yeniden kuruluşu.		Kuteybe Belh'i zaptetti fakat Çaganıyan'dan geri çekilmek zorunda kaldı.
706	Türkler'le yapılan müzakereler kesildi. Ch'ang-an'da başarısız bir darbe.	İmparatorlukla yeniden savaş başladı. Ming-sha eteklerinde Kül-tegin Sha-ch'a Chung'u (Ça-ça Sengun) mağlup etti.	
707	Tibet elçisi Çin'de. İmparatorluk Manlar'ı destekliyor.	Türkler Bayırku kabilesini itaat altına aldı.	Ramitan'ı zapteden Kuteybe Soğd, Ferganalılar ve Türgişler tarafından geri atıldı.
708	Türkler'e karşı Huangho'nun kuzeyinde üç kale inşaa edildi.	Türgiş hanı Wu-chi-lê öldü. Tahta oğlu So-ko geçti.	Muhammed b. Mervan Derbent'i fethetti. Kuteybe Buhara'dan çıkarıldı.
709			Kuteybe Buhara'yı aldı. İhsid Tarkun Araplardan yana tavır takındı. Tahta Gurek geçirildi.
710	İmparatoriçenin hazırladığı suikast sonucu Chung-tsung zehirlendi. T'ang taraftarları katledildi Suikastçılar askerler tarafından katledildi. Man isyanı bastırıldı.	Türkler Kırgız ve Azlar'ı kılıçtan geçirip, Türgişler'i ve Sodiyanları Yedisu'da mağlup ettiler. Mo-ho, Tatabı ve Kitanlar Türklere itaat arzettiler.	Kuteybe Shou-man, Nesef ve Keş'i zaptetti. Kengeresler Türgişler'e saldırdılar.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
711	Tibet-İmparatorluk barışı ve sıhrî yakınlık.	Karluk , Az ve İzgil-ler'in Türkler'e karşı isyanı.	Türkler isyan eden Tür-gişler'i destekledi. Ha-rezm'de iç savaş.
712	Chung-tsung'un taht-tan feragatı. Tahta Hsüan-tsung geçti.	Tatabılar imparatorluk ordularını mağlup etti-ler.	Kuteybe Harezm'i itaat altına aldıktan sonra Semerkand'ı fethetti. İmparator Mo-ho-t'u Tutuk'u Semerkand hâkimi olarak tanıdı.
713	Po-lü ve Kaşmir'den Çin'e elçiler geldi.		Kuteybe Hocend ve Fergana'yı zapteddi.
714	Budizm aleyhtarı fer-man yayınlandı. Türk-ler Bişbalık'ta mağlup oldular. Sha-t'olar T'ang hanedanının ha-kimiyetini kabul etti. Tibet istilasası püskür-tüldü.	Kıtanve Tatabılar T'ang imparatorluğuna teslim oldular. Moçur oğlunu Çin sarayına hizmet etmesi için gönderdi. Hakanlık bünyesindeki bütün kabileler isyan ettiler.	Kuteybe Çaç'a taarruz etti.
715	Türkler'in Pei-t'ing hü-cumu püskürtüldü. Arap ve Tibetliler'in Fergana'ya hücumu durduruldu.	Uygur ve Karluk is-yanları genişledi.	Kuteybe'nin isyanı ve öldürülmesi.
716	Liu,ch'eng Kıtan-lar'dan zaptedildi. İm-paratorluğa karşı isyan eden Türgişler Çinlile-ri ve Karluklar'ı hezi-mete uğrattılar.	Bayırku isyanı bastırıl-dı. Moçur'un pusu ku-rularak öldürülüğü. Bilge-han tahta geçti. Kül-tegin Moçur'u bü-tün ailesini katletti. Az, İzgil ve Uygur-lar'ın inhizamı.	
717	Su-lu imp.luğa barış teklif etti. Arap ve Ti-betliler Kaşgar'a tarruz ettiler.		Araplar'ın Konstantino-pol kuşatması.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
718	Tibet-T'ang barışı.	Kıtanlar isyan ederek Çinlileri ve Hiler'i kılıçtan geçirdiler.	Hazarlar'ın Azerbaycan'ı istilasını.
719	Karaşar birleştirildi.	Su-lu'nun hanlığı onaylandı.	Araplar Akvitanya'ya girdiler.
720	Türkler imp.luk kuvvetlerini mağlup etti. Kaşmir racasına wang ünvanı verildi.	Basmal, Çin, Kıtan ve Hiler'in ittifakı. Basmallar'ın inhizamı.	
721		Çin-Türk barışı.	
722	Tibet Po-lü'ye saldırdı. T'ang İmp. ile savaşlar yeniden başladı.		Sogdiyana'da Araplar'a karşı isyan bastırıldı. Divaştıç'in ölümü.
724	İmparatorluk orduları Tibet'e girdi.		
725			Esed b. Abdullah Hutelan'da dağlıları mağlup etti. Türgişler Arap birliklerine hücum etti. Belh yeniden kuruldu.
726	Tibet Hang-chou'ya girdi.	Tibetler Çin'e karşı Türkler'e ittifak teklif ettiler. Bilge-han teklifi reddetti.	
727	Tibetler'in geri çekilişi.	Kan-su'ya iskan edilmiş bulunan Uygurlar isyan ederek Batı ucuna giden yolu tıkadık-tan sonra Türkler'in safına geçtiler.	Hazar'ın Azerbaycan'a girişi. Mesleme'nin Hazarlar'a karşı seferi.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
728	Tibetliler Lun-yü'de hezimete uğradılar.		Türgişler Soğdiya-na'daki Arap aleyhtarı isyanı desteklediler.
729	İmparatorluk kuvvetleri Tibet'in Huang-ho'daki kalesini ele geçirdiler.		Araplar Buhara'yı tekrar zapteddiler.
730	Tibet-Çin barışı.	Kıtanlar ve Hiler Türkler'e teslim oldular.	Araplar Hazarlar'ın Azerbaycan saldırısını püskürttüler.
731	Tibet Po-lü'yü zaptetti.	Kül-tegin'in ölümü.	
732		Kıtanlar mağlup oldu. Tatabılar ise imparatorluk kuvvetleri tarafından itaat altına alındı.	Bizans İmparatorunun Hazar prensesi ile evliliği.
733	Tibet'e karşı Çin-Kaş-mış ittifakı.	Kıtanlar ve Türkler imparatorluk ordularıyla Tatabılar'ı mağlup ettiler. Kıtanlar bilahere Çinlilerce münhezim kılındı.	Mervan'ın Belencer seferi.
734		Bilge-han'ın zehirhenişi. Tahta İ-jan-han geçti.	Haris'in Horasan'da isyan bayrağı açışı.
735			Soğdianlarve Türgişler Araplar'a karşı kıyasıya savaşa girdiler.
736		Kıtanlar Çinliler'i kılıçtan geçirdiler.	Mervan'ın Alanya seferi.Lakialıların Mervan'a itaati.
737	Çin Tibet'e, Türgişler Kuça'ya saldırdılar.	Kıtanlar Çinlilerce iki defa mağlup edildiler.	Mervan Hazarlar'ı Volga'da mağlup etti. Mervan'ın Serir seferi.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
738	Tibetler'in Ho-hsi iş-gali püskürtüldü. İmparatorluğun Tibet iş-gali püskürtüldü.	Su-lu öldürüldü. Kara ve Sarı Türgişler arasında savaş. İmparatorluk Sarı Türgişler'i destekledi.	Nasr b. Seyyar Semerkand, Çaç ve Farab'daki isyanı bastırdı.
739	Tibetliler'in Çin'e hü-cumu püskürtüldü.	I-jan-han öldü. Tahta Bilge-Kutlug-han geçti.	
740	On Oklar'ın başına yönetici olarak tayin edilen A-shih-na Hsin'in Batıya yönelişi ve öldürülüşü.	Türgişler'in başına Mükripler'in bir tarhanı han olarak geçti. fakat kısa süre sonra Çinliler tarafından öldürüldü.	
741	A-shih-na Hsin'in yerine üç kabilenin yab-gusu Tou-mo-chi atandı.	Türk hakanlığında taht kavgası. İç savaşın başlaması. Bilge-Kutlug ve Hsüan-han öldürüldü.	
742	Sınır muhafaza birliklerinin yeniden organizasyonu. Uygurlar Çin tebaalığına geçti.	"Kara" Türgişler'in isyanı. İl İtmış Bilgehan. Uygur, Basmal ve Karluklar'ın isyanı. Firar etmiş olan Ozmış han olarak seçildi.	
743	İmparatorluk güçleri Tibet'e girdi. Münavebeli zaferler.	Basmallar Ozmış-han'ı öldürdüler. Tahta Bay-mey-han geçti.	Mervan Transkafkasya'yı terketti.
744	Tibetliler'in inhizamı.	Çin taburu Türkler'i kılıçtan geçirdi. Uygurlar ve Karluklar Basmallar'ı mağlup ettiler.	
745	İmparatorluğa itaat etmiş bulunan Kitanlar isyan ettilerse de bastırıldılar.	Uygurlar Baymey'i öldürdüler. Türk Hakanlığı'nın sonu. Uygur Hakanlığının kuruluşu.	

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
746		Karluklar ve Türgişler'in Uygurlarca inhi-zamı.	
747	Çin Po-lü'yü itaat altına aldı.	Pei-lo öldü. Tahta Mo-yançur geçti. Karluklar'ın bir kısmı Uygur hakimiyetini kabul etti.	Ebû Müslim isyanı.
748	Çin kuvvetleri Kuku-nor, Suyab ve Çaç'ı hakimiyet altına aldılar.		
749	Çin orduları Tibet ka-lesini ele geçirdiler.		
750	Çin ordularını Kuku-nor'dan atan Tibetliler Yünnan'daki Man is-yanını desteklediler.		
751	Kıtanlar imparatorluk ordularını ezdiler.	Tokuz-Tatarlar'ın itaat altına alınışı.	Ziyad b. Salih Kao Hsi-en-chi'yi Talas'ta Tür-gişler'in yardımıyla mağlup etti.
752		Çik, Kırgız, Karluk ve Basmallar'la savaş.	Buhar-hudat ve Ustru-şana şahının Araplar'a karşı yardım talebi im-parator tarafından red-dedildi.
753	Manlar'ın isyanı bastırıldı.		İlmiş Kutlug "Kara" Türgişler'in başına geç-ti.
754	Meag-tsom öldü. Tah-ta Dus-srong-brtsan geçti.	Kıtanlar kendi istekle-riyle Uygur hakimiyet-i-ne geçtiler.	

Yıl	Çin	İç Asya	Orta Asya
755	An Lu-shan isyanı. Hsüan-tsung'un tahttan uzaklaştırılışı. Tibetliler doğu Kan-su'yu, Sih-ch'uan'ın ve Hsi-ning'in bir kısmını işgal ettiler.	Karluk ve Basmallar'ın itaat altına alınışı.	Sumbad Ebû Müslim'in intikamını almak amacıyla isyan etti.
756	Tahta Su-tsung geçti. Uygur, Tibet ve Araplar'dan yardım istenmesi uygun görüldü.	Uygurlar An Lu-shan'a karşı imparatorluğa yardım teklifinde bulundular. Türgiş hanlığı "Kara" ve "Sarı Türgişler olarak ikiye bölündü. İç savaş	
757	Asiler Feng nehri sahilinde mağlup edildiler. An Lu-shan öldürüldü. Tahta aklı dengesi yerinde olmayan oğlu geçirildi.		
758	Tibetliler Güney Shen-si'yi ele geçirdi. Arap korsanlar Kanton'u yaktılar.	Uygurlar Kırgızlar'ı itaat altına aldı. "Kara" Türgişler'in zaferi.	
759	Asilerin Yie-ch'eng zaferi. Asilerin lideri Shih Sih-ming iktidarı ele geçirdi	Moyançur-han öldü. Yerine İ-ti-kan geçti. Karlukların güçlenişi ve güneye hücumu.	
760	Tibetliler Shan-chou (Kan-su'da) ele geçirdiler.		
761	Shih Sih-min öldürüldü. Tahtı oğlu Shih Chao-i ele aldı.		

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
762	Mağlup olan âsiler Lo-yang'ı terkettiler. T'ai-tsung tahta geçti.	Uygurlar âsi Shih Chao-i'nin bastırılması konusunda Çin'e yardım ettiler.	Hazarlar Kafkaslar'a girdi.
763	Tibetliler Ho-hsi ve Lun-yü'yü işgal ederek Ch'ang-an'ı ele geçirdiler. İsyan bastırıldı.		
764	Çinliler Tibetliler'i Chien-nang'dan kovdular. Huai-en isyanı.		Hazarlar Tiflis'i zaptetti.
765	Huai-en isyanı yatışı. Liang-chou Tibet'e terkedildi.	Tibetliler'le savaş Tibetliler'in mağlubiyeti.	
766		Karluklar Yedisu'yu fethettiler.	
767	Tibet'in Ling-chou işgali kırıldı.		
768	Tibet'in Kan-su istilasını. Tibetliler Sih-ch'uan'da mağlup oldular.		
772		Karluklar Araplar tarafından Fergana'da mağlup edildiler.	Grek-Bolgar savaşı. Hazarlar'ın Alanlar'la birleşmesi.
773	Tibet'in Kan-su işgali kırıldı.		
774	Çin-Tibet müzakereleri.		

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
775	Tibet ordusu Sih-ch'uan'a girdi.		
776	Tibet Chin-yang'ı zaptetti. Manlar'ı kılıçtan geçiren Çin Nan-ch'ao ile ittifak akdetti.		Soğdiyana'da Mukanna isyanı.
777	Tibetliler bütün cephe-lerde mağlubiyete uğradılar.	Karluklar, Uyguristan, Tibet, Çin, Soğdiyana, Fergana, Usruşana ve Çaç halifeliği resmen tanındılar.	
778	Te-tsung'un tahta çıkışı. Tibet Kan-su'ya girdi. Nan-ch'ao Tibet tarafına geçti.	Uygur-Çin savaşı. Uygurlar bol ganimet alarak geri çekildiler.	
779	Nan-ch'ao ve Tibet orduları yenildi.		
779	Nan-ch'ao ve Tibet orduları güneyde mağlup oldular.		
780	Varlık vergisi konuldu. Tibet Tun-huang'ı ele geçirdi. Çin'deki Uygur tacirler katledildi.	T'un-ma-ka hanı ve ikibin beyi öldürerek kendini hakan ilan etti.	
781	Çin-Tibet barış anlaşması imzalandı.		
782	Ho-peï'de isyan.		
783		Uygur-Çin barış anlaşması.	

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
784	Tibet Çin'deki isyanı destekliyor.		Mukanna isyanı bastırıldı.
786	Çin-Tibet savaşı. Tibet Kan-su'yu işgal etti.		
787	Tibet Shen-si'ye girdi.		
788	Tibet ordusu Sih-ch'uan'a girdi. Nan-ch'ao'da politik kargaşa.	Tatabı ve Tatarlar Çin'e hücum ettiler.	
789	Sih-ch'uan'da mağlup edilen Tibet ordusu Pei-t'ing'de Uygurlar'ı hezimete uğrattı.	T'un-ma-ka öldü. Oğlu P'an-kuan tahta çıkarıldı.	
790	Sha-t'o Türkleri Tibet hhakimiyetine geçti. Tibet ordusu Pei-t'ing ve Kuça (an-hsi) yı zapteddi.		
791	Tibet Hoten'e ele geçirdi.	Uygurlar Tibetliler'i Kan-su'da kılıçtan geçirdiler.	
792	Tibet ordusu bir kez daha Kan-su'yu yakıp yıktı.	Karluklar Araplarca Fergana'da mağlup edildiler.	
793	Nan-ch'ao Çin tarafına geçti. Tibet ordusu güneyde münhezim oldu.		
794	Tibetliler Uygurlar'ı mağlup etti.	Han zehirlendi. Kardeşi öldürüldü. Tahta küçük yaştaki oğlu A-jo geçirildi.	

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
795	Tatabı ve Tatarlar Çinliler tarafından mağlup edildiler.	Uygurlar Tibet ordusunu mağlup etti. A-jo han öldü. Tahta Kutlug bey sınırlı yetkilerle geçirildi. Kutlug Kırgız isyanını bastırdı. Tibet ve Karluklar'ın elinden Bişbalık'ı zaptetti. Tibet ordusunu Kuça'dan kovarak Kuça'daki Çinliler'in direnişini kırdı.	
796	Çin ordusu Tibet'e girdi.		
797	Dus-srong-brtsan öldü. Tahta oğlu Mu-ne-brtsan-po geçti.		
798	Tibet'in Yang-chou'ya saldırısı püskürtüldü. Mu-ne-brtsan-po öldü. Tahta Khri-lde-brtsan-po geçti.	Batı Barluklar'ı Tashih-li'yi mağlup etti.	
799		Fergana'ya giren Tibet ordusu Hsi-yü'nün kuzey kısmından çıkarıldı.	
800	Tibetliler Ling-chou'da mağlup oldular.		Carlos Magnus'un taht giyişi.
802	Çin-Tibet müzakerele-ri.		
804	Khri-lde-brtsan-po öldü. Tahta Dus-srong-brtsan'ın kardeşi geçti.		Avar hakanlığı güçlenen Frank ve Bolgar orduları tarafından mağlup ve yokedildi.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
805	Shih-tsung öldü. Tahta Hsien-tsung geçti. Çin-Tibet müzakerele-ri.	Kutlug-han öldü. Külüg-Bilge-han başa ge-çirildi. Uygurlar Li-ang-chou'yu ele geçir-diler.	
806	Ch'ang-an'a Uygurlar tarafından gönderilen Mani din adamları gel-di.	Tatar ve Uygurlar'la işbirliği yapan Tatablar Çin'e saldırdılar.	Semer kand'da Rafi b. Leys halifeye isyan et-ti. İsyan Çinlilerce des-teklendi.
807			Bolgar-Bizans savaşı.
808	Tibet'e isyan eden Sha-t'olar Çin sınırları-na kadar kırgına ura-tıldılar.	Külüg-Bilge-han öldü. Pao-i-han.	
809	Çin-Tibet barış müza-kereleri.		
810	Wang Ch'eng-tsung is-yanı bastırıldı. Çin-Ti-bet sınırında serbest ti-caret bölgeleri kurul-du.		Rafi b. Leys isyanı bas-tırıldı.
812	Tibet-hilafet ilişkileri gerginleşti.	Karluklar Araplar'a karşı hücumla geçtiler.	
813	Tibetliler Huang-ho üzerine köprü kurdu-lar.	Uygurlar Kan-su'da İ-wuo-wu vadisine sal-dırdılar.	Bolgarlar Hadrianopo-lis'i ele geçirdiler.
814	Yuan-tse isyanı Sha-t'o Türklerince bastırıl-dı.		
816	Khri-lde-srong-brtsan öldü. Tahta Ral-pa-çan geçti.		Bolgar-Bizans barış an-laşması.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
817	Mani din adamları Uyguristan'a geri gönderildi. Tibet'in Ling-chou işgali kırıldı.		
818	Tibet ordusu Hsia-chou'ya girdi.	Uygurlar'a karşı isyan eden Kırgızlar kılıçtan geçirildi.	
819	Yang-chou'yu kuşatan Tibetliler geri atıldılar.		
820	Tibet ordusu Çin'e girdi.	Çin'le dostluk ve sıhrî yakınlaşma.	
821	Mu-tsung tahta çıktı. Ho-pe'i'de isyan. Tibet işgali kırıldı.	Pao-i Han öldü. Ch'ing-tê han ilan edildi. Tibetler Uyguristan sınırlarından içeri girdi.	Tahir horasan emîri tayin edildi.
822	Çin-Tibet barışı.		Tahiriler Horasan ve Mâverâünnehir'i hilaftetten ayırdılar.
824	Kao-tsung tahta çıktı.	Ch'ing-tê öldü; tahta oğlu Ch'ao-li-han geçti.	
827			Bolgar-Frank savaşı.
830	Çin ordusu Tatabılar'ı hezimete uğrattı.		
832		Ch'ao-li Han komplocular tarafından öldürüldü. Yeğeni Hu-to-lo iclas edildi.	

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
835	Tatabılar Çin'e itaat arzettiler.		
839	Ral-pa-çan boğularak öldürüldü. Tahta Lang-dar-ma geçti.	Sha-t'oların yardımıyla isyan eden Külüg-beg hanı öldürdü.	
840		Kui-lu Mo-ho Kırgızların yardımıyla Karakurum'u ele geçirerek Külüg-beg'i katletti. P'ang Tê-lê 15 oymağı alarak batıya giderek, Tibet'te herhangibir yere kaçtı. Geri kalan Uygurlar Üge'yi han ilan ettiler. Üge aç kaçaklarını doyurabilmek için Çin sınırlarını yağmaladı.	
841	Wu-tsung tahta çıktı. Kırgız elçisi Çin'de.		
842	Lang-dar-ma öldürüldü.	Üge-han Çinliler tarafından mağlup edildi. Kitanlar Uygurlar'a karşı baş kaldırdılar.	
843	Tibet'te iç kabileler arası iç savaşlar başladı.		Verden andı.
845	Budist manastırları kapatıldı.		
846	Wu-tsung öldü. Tahta Hsüan-tsung geçti. Mani din kitapları ve sanemleri yakıldı.	Üge-han öldürüldü. En-yang Tê-lê han ilan edildi.	

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Yakın Doğu
851	Ch'ing-yang Tibet'ten istirdat edildi. Tibet Ho-hsi valisi Çin'e teslim oldu.		
852	Tibetliler'e karşı kaleler inşa edildi.		
861	Çinliler Tibet'ten Liang-chou'yu istirdat ettiler.	Uygur P'u-ku Tsung Tibetli gasıp K'un-jo'yu öldürdü. Daha sonra Turfan, P'eit'ing, Karaşar ve Bügür'ü Tibetliler'den istirdat ederek Uygur İdukut hanlığını kurdu. Karluklar Kaşkar'ı ele geçirdiler.	

ANOMASTİK TABLO

Sıra	Çince Okunuşu	Grekçe, Arapça, Farsça, Ermenice, Soğdca	Türkçe	Mânâsı ve Sebebi
1	T'u-men İ-li Hokan	— —	Bumin (or) İl-han	552'de Ju-janlar'ı yendikten sonra aldığı ünvan. On- dan önce yabgu denilirdi.
2	Shi-t'ien-mi Shê-ti-mi veya Sê-ti-mi Mo-ho-t'u Shê- hu Shih-hsing P'u- luo Hokan	Silzivil//Dizavul (gr) Sincibu (ar). Hakan-ı Çin (frs) Stembi-hakan (gr)	İstemi (or), Ba- hadur-cabgu — —	Krş. Ugorca "İs- ten" Ata ruhu. Bahadur: Han yardımcısı. (İki heceli titül) On kabile hanı (Çince cins isim tanımlaması)
3	K'o-lo I-hsi-chi Hokan	Askel (gr)	Kara Issık-han	Kara-sıcak Han
4	Mu-kan (Mu- yü)-Hokan Sih-chin//Ki- chin Tsu-shu//Ku-shu Yen-tou	— — — —	— — Kuşu Yen-dı	?; Mu-yü-yanlış okuma. "Yegen, torun"- Ünvan. Kuş-İsim. "Galip"- Lâkâb.
5	T'o-po Hokan	— Arsila	T'a-pu Han(?) Arslan	"Patra" [Budist bahşıların dilen- me tabağı]- Lâkâb. "Arslan"- İsim.

Sıra	Çince Okunuşu	Grekçe, Arapça, Farsça, Ermenice, Soğdca	Türkçe	Mânâsı ve Sebebi
6	Ju-tan Pu-li Hokan	— Bo-han (gr)	Yohdan Böri-han	Olmüş, yokolmuş. "Kurt" (Belki baba ve oğuldur)
7	T'an-hu//T'an-chü T'a-tou Hokan Pu-chia Hokan	Kara Cürin Türk (frs) Tardu (gr) Biyagu(frs)	Kara Çürin Türk(tr) Tarduş-han Böke-han	Sakat, Cüzzamlı Türk Devletin batı kânadı hanı. Kahraman, güçlü.
8	Hsi-mien Hokan T'an-han Hokan	— Türksanf (gr)	— Tamgan-han (?)	Batı bölgelerinin hanı. Özdeşleştirme mevcut esasi donelere göre yapılmıştır. Türkçe karşılığı ise farazidir.
9	She-t'u//Niye-t'u ve Ti-t'ou//Yeh-t'ou Er-fu Han//Şad İ-li Kui-lu shé Mo-ho Sha-polo Hokan	— — — —	— Er-beg-şad İl-külüg Şad Baga İşbara-han	Er-bey, erkek kişi. Devletin namdâr şadı. Tanrıdan kut almış güçlü han "Yağmacı"-Tahkir eki..
10	Ch'u-lo-hou Shê-hu Hokan Mo-ho Hokan	— — —	Çulu//Çöllig Cabgu-han Baga-han	"Taşlı Çöl" Hêu//hou Çince ikinci derece prenslik ünvanı Türkçe karşılığı bilinmiyor.

Sıra	Çince Okunuşu	Grekçe, Arapça, Farsça, Ermenice, Soğdca	Türkçe	Mânâsı ve Sebebi
11	Ta-lo-pien A-po Hokan	Turum (gr.) Abruy (frs)	Töremen Apa-han	“Kanon benim” Uyarıcı isim. En büyük, hür- metli han.
12	Yan-lo//An-lo Ti-erh Hokan	— —	Amrak —	Mülaim, barışse- ver. İkinci derece han.
13	Ti-lie-ch'a/Ti- chin-sha	—	Tegin-şad	Ünvan.
14	Mo-ho-t'u-hou Kui-li Sih-pi Hokan	Organa (gr)? —	Uragan veya Urag? Külüg Sibir-han	Bahadır-prens Bora veya ana ta- rafından ulu ki- şi.-Farazi. Sibiryanın namlı hanı.
15	Yang-su Tê- lê//Tegin Tou-lu Hokan	Souh//Soya//Sa- vo Şaba (ar) Şir-i Kışvar	Yeng-Souh-te- gin Dulu-han Alp-Arslan	Yeni//büyükbuz Halkın arslanı. S.P. Tolstov'un varsayımı.
16	Yung Yü-lü Tou-lan Han	Nürmizd'in akra- bası olmayan han. —	Yun Ulug	Kader-i ilah- hi/Kısmet- Lâkâb. (Yüceltil- miş ülüş).

Sıra	Çince Okunuşu	Grekçe, Arapça, Farsça, Ermenice, Soğdca	Türkçe	Mânâsı ve Sebebi
17	Tu-si-lu/Tu-su-lu	—	Tüzlük	“Düzleyen, yatıştıran”. - Lâkâb. Özel ismi bilinmiyor.
18	Jan-kan T'u-li Hokan Ch'i-min Hokan Ch'i-jin Hokan İ-li Mi-tou	— — — — —	Cangar Tölis-han İl birdı	“Fhatih, muzaffer- Hürmet ismi. Doğu kanadı hanı. Devleti verdi..
19	Sha-po-lo Su-ni-sihih Şad	—	İşbara Sunişi-şad	Shu-ni-shih kabilelerinin güçlü prensi.
20	Ni-li Hokan	Yal-tegin (ar). Parmuda (frs.)	İl-tegin Buyuruk	Veliahd prens. Ünvan. Babasının ordusunda aldığı resmi ünvanVleiahd ünvanı almasının sebebi tahtın babasının ölümünden sonra amacasına geçmiş olmasıdır.
21	Po-shih Tê-lê	—	Bası-tegin	Kendini feda eden prens
22	Shê-kui Hokan	—	Şeguy-han	Siyenpice bir kelime. Manası anlaşılamadı.

Sıra	Çince Okunuşu	Grekçe, Arapça, Farsça, Ermenice, Söğdca	Türkçe	Mânâsı ve Sebebi
23	T'ung-shê-hu Hokan Pa-hsi-yü	"Tschar Severa (erm.) —	Tong-cabgu-han —	Güçlü, büyük Cabgu- Ünvan. Batı bölgesi hâkimi.
24	Mo-ho-shê	— Zigevil	Baga-şad İlteber	Tanrıdan kut al- mış prens. Naib.
25	Shih-pi Hokan Chi-ch'i-shê Sih-li-fuo-shê	— — —	Şibir-han Cigit-şad Silig-beg-şad	Sibiryâ hanı.- Motamot çeviri- siyle. Yiğit, genç prens. Yakışıklı bey- prens.-Ünvan.
26	T'u-ch'i/Tuo- chi-shê Ch'u-lo Hokan	— —	Türk-şad(?) Çulu/Çöllig-han	Kendi ulusunun Türk Prensi. Ünvan. № 10'a bkz.
27	Hie-li/Sie-li Ho- kan Tou-pi Mo-ho-t'u-shê	— — —	Kat Il-han Tugbir (?) Bahadur-şad	Devletin Ulu ve güçlü hanı. Sancak veren? Bagatır-prens.
28	Ta-man Ni-ch'ü-Ch'u-lo- han Ho-sa-na	— — —	Taman//Tam- gan(?) — Arslan(?)	? ? Arslan

Sıra	Çince Okunuşu	Grekçe, Arapça, Farsça, Ermenice, Soğdca	Türkçe	Mânâsı ve Sebebi
29	Chiu Ta-t'ou-shé T'u-wu Ho-pa Chüe Hokan	—	Kül Tarduş, Şad —	Titül (bkz. N°7) —
30	Ta-t'ou	—	Tarduş-şad	Titül (bkz. N°7)
31	Shih-li Tê- lê//T'ie-li-tê-lê İ-pi Po-lo- lû//(shé) Po-lo-sih Shé-hu Hokan Sih-shé-hu Ho- kan	— — — —	Tölis-tegin İrbis İşbara Sı-cabgu-han Sı-cabgu-han	Doğu kanadı prensi. Güçlü pars. Hiçe sayan, mü- tecaviz (hakaret ünvanı) cabgu- han.
32	Tou-lu Hokan Ni-shu Chiana-she T'ung-alo-wu Pa-li-pi//Sih-li- pi Tou-lu-han	— — K'ana (frs). —	Dulu-han — — Tong Alıp Silig- bir (?)	Han ünvanı. (Kı- saltılmış). Prenslük ünvanı. Büyük kahra- man, yakışıklı Dulu-han-Hanlılık ünvanı (külliye)
33	T'ung-vuo/T'on- ga-shé.	—	Tong-şad	Büyük-prens - Ünvan.

Sıra	Çince Okunuşu	Grekçe, Arapça, Farsça, Ermenice, Sogdca	Türkçe	Mânâsı ve Sebebi
	Sha-po-lo Hi-li-shih/T'ie- li-shih Hokan	— —	Işbara Tölis-şad,han	Titül
34	Pu-li-shé İ-pu-li-shé Shé-kui-tegin Chüe	— Şad (erm.) — —	Böri-şad İl-böri-şad Şeguy-tegin Kül (or).	Kurt. Devletin kurdu.
35	Shih-po-pi Ni-pu-şad T'u-li Hokan	— — —	— — Tölis-han	? ? Doğu kanadı ha- nı.
36	Yü-shé-shé Shé-ni//Shor	— —	— Şono (moğ.)	? Kurt.
37	Yü-ku-shé İ-pi Tu-lu-Ho- kan	— —	Yukuk-şad İrbis Dulu-han	Baykuş. Beyaz pars.
38	Cheng-chu Shé- hu İ-nan Sih-pi-ta-t'ou- şad	— — —	Jençu İnan Sibir-tarduş-şad	İnci Ünvan. mnm. "Barbar erkek" (çin.) "Sıcak kanlı" (Türkçe) Gerçekle ilgisi olmayan bir ün- van. Aslında To- haristan cabgusu idi.
39	İ-mi Ni-shu Sih- li-pi Li Sih-mo Shuai	— —	?? alıp —	??kahraman Meşhur bir Çin ailesinin ve ku- mandanının so- yadı.

Sıra	Çince Okunuşu	Grekçe, Arapça, Farsça, Ermenice, Soğdca	Türkçe	Mânâsı ve Sebebi
40	Pi-ho-t'u(yanlış); (doğrusu) [Nu-shih] pi [mo] ho-t'u sé-hu. İ-pi Sha-po-lo sé-hu-Hokan	— —	? Bahadur-cabgu İrbis İşbara cab-gu-han	Nuşibi bahadırı-lâkâb. Titül (bkz. N° 31)
41	İ-kui-li-shih İ-pi-Hokan Sha-po-lo-Hokan	— — Bijan (frs).(Belki de X. Yüzyıldaki tarih kitabında geçen gayr-ı sahih bir isimlendirme)	İl-külüg-şad İrbis-han İşbara-han	Devletin namlı prensi-Ünvan. Ünvan-Güçlü han.
42	Mo-ho-t'u İ-pi-Hokan Ho-lu Sha-po-lo-shé-hu	— — —	Bahadur, İrbis-han Hallıg (?) İşbara-han	— İsyan eden(?)-Müstear isim; adı bilinmiyor.
43	Mi-she Ch'i-li-pi//Sih-li-pi Tu-lu-Hokan Hin,hsi-wang-Hokan	— — — —	?...miş alıp — —	Sadece son ek biliniyor. Kahraman (titül) Yıkılanı yeniden kuran büyük han (Çince lâkâb)

Sıra	Çince Okunuşu	Grekçe, Arapça, Farsça, Ermenice, Soğdca	Türkçe	Mânâsı ve Sebebi
44	Pu-chien Dou-lu-shé-hu Ki-wang-chüe- Hokan	— — —	— Dulu-cabgu —	Hakperest, muh- bir-(Çin.) Ünvan. Çince lâkâb.
45	İ-pi Shé-kui- Hokan	—	İrbis Şeguy-han	—
46	Tê-yün//Hi-yün Mo-ho-t'u-shé- hu	— —	T'ye-in Bahadur-cabgu	Butalak-Alaycı isim. Ünvan
47	Yüan-ching	—	—	Yıkılanı yeniden kuran büyük kişi.
48	Hien	—	—	?
49	Hu-shê-lo Pu-li-she	— —	Kuşrak Böri-şad	Küçük kuş. Kurt-prens.
50	Huai-tao	—	—	?
52	Hu-po İ-chu Che-pi- han	— —	İlçur Kübo-han	Altay kolu.
53	Ni-su-fu	—	Nişu-beg	—

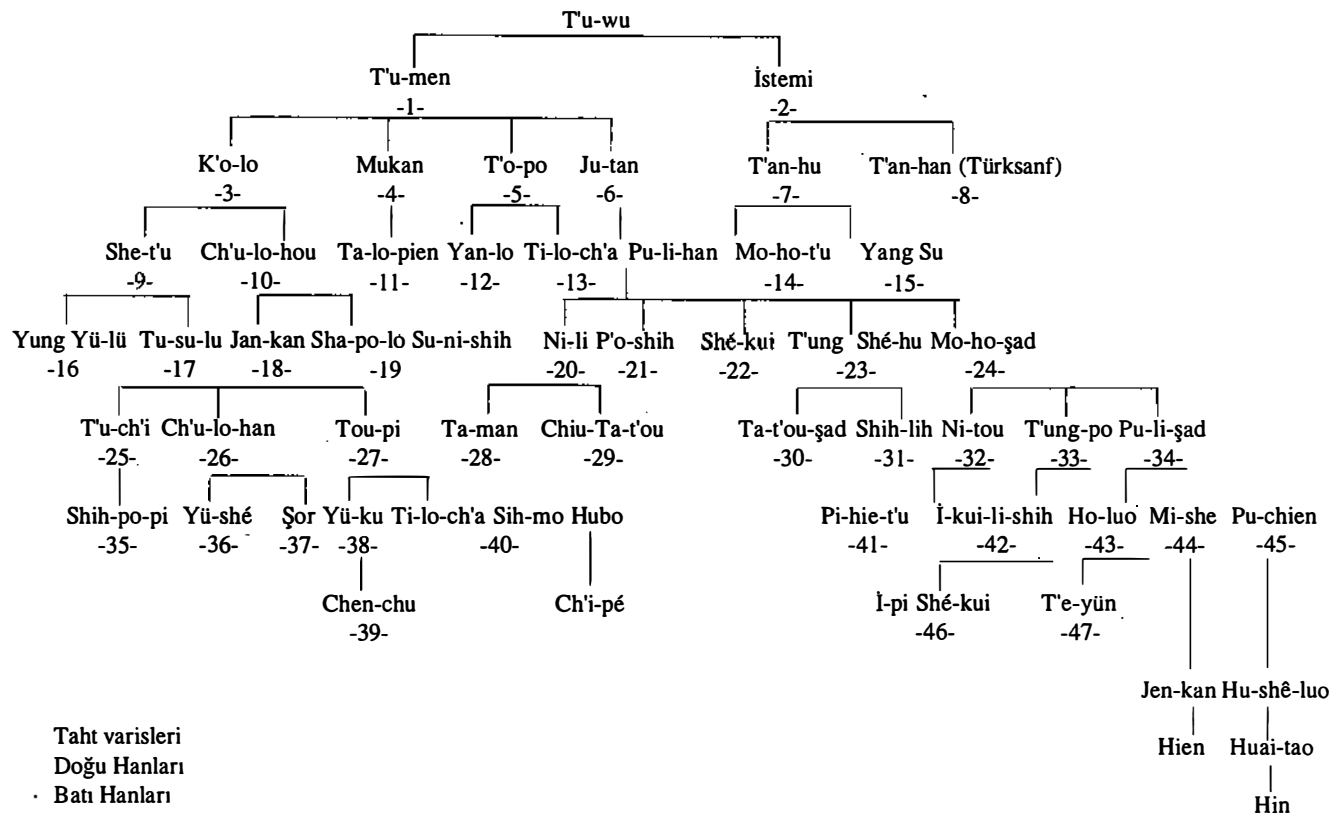
Sıra	Çince Okunuşu	Grekçe, Arapça, Farsça, Ermenice, Soğdca	Türkçe	Mânâsı ve Sebebi
54	Fu-nien	—	—	?
55	Ku-tu-lu	—	Kutlug	Kutlu, kut almış.
56	Mo-cho	Moçur	Kapagan-han	Avcı, yırtıcı han
57	Fu-ch'üi Ch'ü-hsi-han	— —	Böğü —	— Doğrusu “Tuo- hsi”-lâkâb “Batı Hâkimi” (çin.)
58	Yen-vo-ch'i	—	Yagıçı	Voyvoda
59	İ-ne-han	—	İnel-han	—
60	Mo-tegin	—	Bek-tegin	—
61	Tou-hsi-fu	—	Tüzel-bek	Savaşı yatıştıran, aracı.
62	Mogilân Pi-chia-han Mo-ch'ui	— — —	Bilge-han Böğü	Bilge han; kahra- man
63	Ch'üe tê-lê (Kui tê-lê)	Kür-tegin (ar.)	Kül-tegin	—

Sıra	Çince Okunuşu	Grekçe, Arapça, Farsça, Ermenice, Soğdca	Türkçe	Mânâsı ve Sebebi
64	I-jan-han	—	Yollığ-tegin	—
65	Pi-chia (Pu- chia) Ku-tu-lu- han	—	Bilge Kutluk- han	"Bilgili, kut al- mış han".
66	P'an-ch'üe-tê-le	—	P'ang Kül-tegin	—
67	Wu-su Mi-shih	—	Ozmuş-tegin Ozmuş-han	—
68	Pai-mei-han Hu-lung-fu	— —	Kulun-bek	"Beyaz sakallı" Kulun, tay-bek

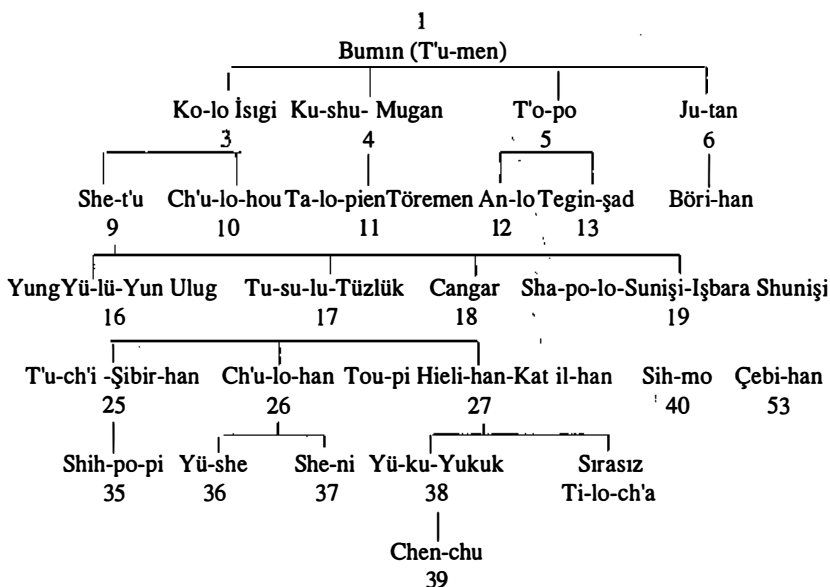
Anomastik tablo birinci hakanlık hanlarının isimlerini çeşitli okunuşlara göre dikte etmeye ve doğu Türk Hakanlığı isimlerini, farklı dillerdeki yazılışlarını gösterme cihetinden faydalıdır. M.F. Khwan'a bu çalışmamızda esirgemediği yardımlarından dolayı teşekkür ederiz.

Kısaltmalar: Ar-Arapça; Erm.-Ermenice; gr.-Grekçe; or-Orhon metinleri; frs.-Farsça; Çin. Çince; ?-Henüz kesinlik kazanmayan, ilerideki çalışmalarla aydınlığa kavuşacak manasındadır.

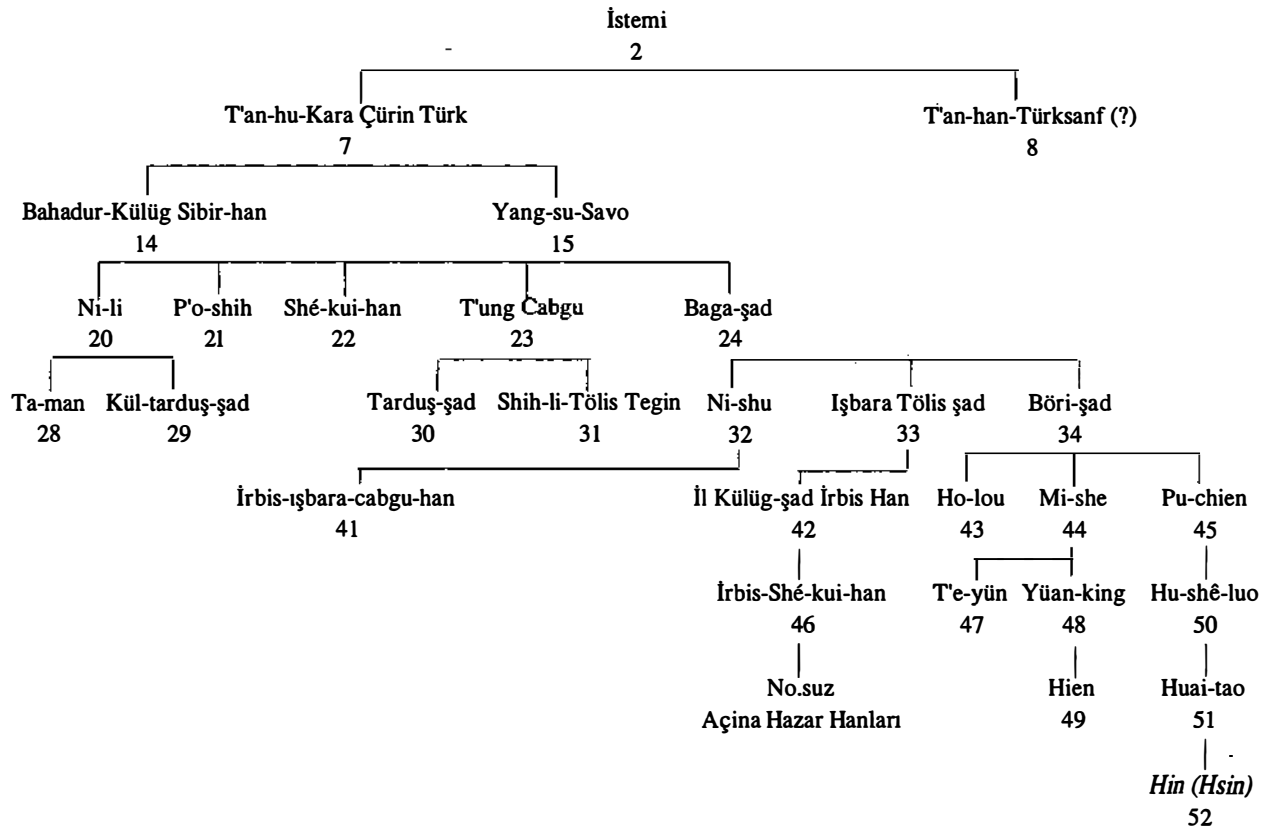
AÇINA HANEDANI

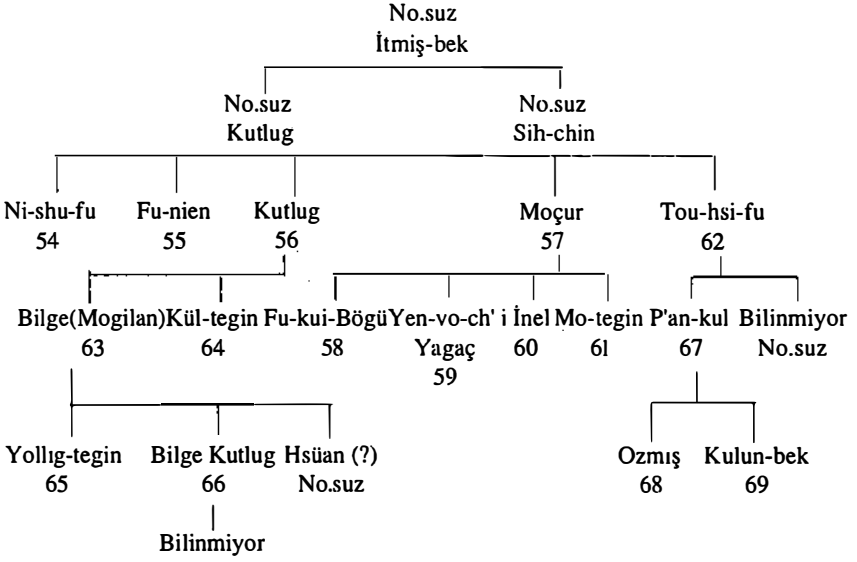
DOĞU HAKANLIĞI HANLARI (550-640)

BAŦI HAKANLIĞI HANLARI (550-660)

İKİNCİ HAKANLIK HANLARI

KISALTMALAR

ВВ	: Византийский Временник
ВГО	: Всесоюзное географическое общество
ВДИ	: Вестник древней истории
ГАИМК	: Государственная академия истории материальной культуры
ЖМНП	: Журнал министерства народного просвещения
ЗВОРАО	: Записки Восточного отделения Русского археологического общества
ИВАН	: Институт Востоковедения Академии наук
ИНА	: Институт народов Азии
ИРГО	: Императорское русское географическое общество
МАЗ	: Музей Антропологии и этнографии
МИА	: Материалы и исследования по археологии СССР
РГО	: Русское географическое общество
СА	: Советская археология
СВ	: Советское Востоковедение
СЭ	: Советская этнография
ЮТАКЭ	: Южнотуркменская археологическая комплексная экспедиция
ATIM	: Alttürkische Inschriften in der Mongolei
JA	: Journal Asiatique
JRAS	: Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland

KAYNAKLAR

(Rusça)

- Алексеев В.М. Древние китайцы на страже своих границ// Известия АН СССР Отд. литературы и языка 1945 Т. IV Вып. 5.
- АНОХИН А.В. Материалы по шаманству у алтайцев, собранные во время путешествий по Алтаю в 1910-1912 г.г. по поручению Русского Комитета для изучения Восточной Азии//Сборник Музея антропологии и этнографии при Российской Академии наук. 1924.Т. IV (б.м) № 2.
- Антология китайской поэзии. М. 1957 Т.2
- Анучин В.И. Очерк шаманства у енисейских остяков//Сборник Музея антропологии и этнографии при Академии наук. СПб 1914 т.I
- Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности//Живая старина Х.Т.I IV. 1896 (отдельный оттиск).
- АРТАМОНОВ М.И. Древний Дербент//С А. VІІІ. 1946
- АРТАМОНОВ М.И. История хазар. Л., 1962
- АРТАМОНОВ М.И. Очерки древнейшей истории хазар. Л. 1936
- БАЛДАЕВ С.П. Культ археологических находок у бурят//Доклады I/ІІІ в отделе Сибири МАЭ. 1949.
- БАЛЯМи. Тарихи Табари. Готсвая рукопись (на перс. яз).
- БАНЗАРОВ Д. Чёрная вера. СПб., 1891
- Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана СПб., 1903
- БАРТОЛЬД В.В. Кыргызы. Фрунзе, 1943
- БАРТОЛЬД В.В. Новые исследования об орхонских памятниках//ЖМНП 1889г. Вып. 9-10.
- БАРТОЛЬД В.В. Отчёт о поездке в Среднюю Азию с научною целью СПб, 1897г.
- БАРТОЛЬД В.В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период//ЭВОЗАО. Т.8. 1893.

- БАРТОЛЬД В.В. Томсен и история Средней Азии. Пг., 1926.
- БАРТОЛЬД В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия СПб, 1900
- БАСКАКОВ Н.А. Алтайский язык. М., 1958
- БАСКАКОВ Н.А. Тюркские языки. М. 1960
- БЕЛЕНИЦКИЙ А.М. Историческая топография Герата VI века. Алишер Навои Сборник статей М-Л 1946.
- БЕРЕЗИН И.Н. История Абуль-Гази. Казань 1854.Ч.I.
- БЕРНШТАМ А.Н. Археологический очерк Северной Киргизии. Фрунзе у тюрков VIIIвв.н.э.//Сборник статей к 50-летию книги Энгельса "Происхождение семьи, частной собственности и государства" М-Л, 1936
- БЕРНШТАМ А.Н. Родовая структура ту-гю VIIIв (к исследованию памятника Кюль-Тегина)//Известия ГАИМК 1934 Вып. 103
- Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков в VI-VIIIвв.Л., 1946
- БОГОСЛОВСКИЙ В.А. Очерк истории тибетского народа М. 1962
- БО Цю-И.Стихи. Пер.Л.ЭЙДЛИНА. М., 1953
- БИЧУРИН Н.Я. (Иакинф). Записки о монголии. СПб, 1828. Ч.III
- БИЧУРИН Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в средней Азии ... т. I-III.
- БИЧУРИН Н.Я. Собрание сведений по исторической географии Срединной и Восточной Азии. Чебоксары 1960
- ВАСИЛЬЕВ В.П. Буддизм.I.СПб, 1859-1869
- ВАСИЛЬЕВ В.П. Китайские надписи в орхонских памятниках в Кошоцайдаме и Карабалгасуне//Сборник трудов Орхонской экспедиции СПб, 1897 т.III
- ВИКТОРОВА Л.Л.К вопросу о расселении монгольских племен на Дальнем Востоке//Ученые записки ЛГУ. 1958. № 256
- ГАВРИЛОВА А.А. Кудырге. Автореферат кандидатской диссертации.М-Л 1951Г
- ГАФУРОВ Б.Г.Тарихи мухтасари халки тацик (Душанбе), 1947
- Гелиодор. Эфиопика. Пер. Егунова М-Л 1932
- Голубовский П.Печенеги, турки и половцы до нашествия татар СПб, 1884
- ГРАЧ А.Д.Древне-тюркские изваяния Тувы М. 1961
- Граф А., Кучняк П.Алтайские сказки М. 1939
- Григорьев В.В.Восточный или Китайский Туркестан СПб 1873
- ГРУММ-ГРЖИМАЙЛО А.Г.Дела и дни Григория Ефимовича

- ГРУММ-ГРЖИМАЙЛО.М., 1947 г.
- ГРУММ-ГРЖИМАЙЛО Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край.Л. 1926 т.2
- ГРУММ-ГРЖИМАЙЛО Г.Е. Материалы по этнологии Амдо и области Кукунора СПб., 1903
- ГРУММ-ГРЖИМАЙЛО Г.Е. Описание путешествия в Западный Китай СПб. 1896г
- ГРУММ-КРЖИМАЙЛО Г.Е. Рост пустынь и гибель пастбищных угодий и культурных земель в Центральной азии за исторический период//Известия Гасударственного общества 1933 т. 65 вып. 5
- ГУМИЛЁВ Л.Н. Алтайская ветвь тюрков-тугю//СА. 1959 № 1
- ГУМИЛЁВ Л.Н. Бахрам Чубин//Проблемы востоковедения 1960 № 3
- ГУМИЛЁВ Л.Н. Биография тюркского хана в "Истории" Феофилакта Симокатты и в действительности//ВВ. 1961 т. XX.
- ГУМИЛЁВ Л.Н. Великая распря в Первом тюркском кагадате в свете византийских источников//ВВ. 1961 т. XX.
- Гумилёв Л.Н. Величие и падение древнего Тибета//Страны и народы Востока: Сб., посвященный памяти акад. В.В. Струве
- ГУМИЛЕВ Л.Н. Война 589 г. и Гератская битва//Известия отделения общественных наук Академии наук таджикской СССР 1960 № 2 (23)
- ГУМИЛЁВ Л.Н. Китайская хронологическая терминология в трудах Н.Я. БИЧУРИНА на фоне всемирной истории//Н.Я. БИЧУРИН. Собрание сведений по псторической географии Восточной и Срединной азии. Чебоксары 1960
- ГУМИЛЕВ Л.Н. Легенда т действительность в древней истории Тибета//Вестник истории мировой культуры 1960 № 3
- ГУМИЛЕВ Л.Н. Орды и племена уд ревних тюрков и уйгуров//Материалы по этнографии ВГО.Л. 1961 № 1
- ГУМИЛЕВ Л.Н. подвиг Бахрама Чубина. Л. 1962
- ГУМИЛЕВ Л.Н. Маршак Б.И, Хван М.Ф.Спор о древних тюрках//Доклады по этнографии ВГО.Л. 1965 № 1 (4)
- ГУМИЛЕВ Л.Н. Статуэтки воинов из Туюк-мазара//Сборник Музея Антропологии и этнографии Л. 1949 Т-12
- ГУМИЛЕВ Л.Н. Три исчезнувших народа//Страны и народы Востока М. 1961 т-II
- ГУМИЛЕВ Л.Н. Удельно-лествичная система у тюрков в vI-vIIIвв (кв опросу о ранних формах государственности)//СЭ 1959 № 3

ГУМИЛЕВ Л.Н. Хунну. М. 1960

ГУМИЛЕВ Л.Н. Эфталиты и их соседи в IV веке//ВДИ 1959 № 1

ДАМДИНСУРЭН Ц. Исторические корни Гэсэриады. М. 1957

ДАНТЕ АЛИГЬЕРИ. Ад. Песнь X. Стихи 89-90

ДЕСУНИС С. Византийские историки СПб, 1960

ДЖАВАХИШВИЛИ И.А. История Грузинского народа. Тбилиси 1951
Т.1

ДИЛЬ Ш. Юстиниан и византийская цивилизация в VI в. СПб, 1908

ДУ ФУ. Стихи Пер. А. Гитовича. М. 1955

ЕВТЮХОВА Л.А. Каменные изваяния Северного Алтая//Труды
Государственного исторического музея М. 1945 Т. XVI

ЕВТЮХОВА Л.А. Киселев С.В. Чаа-тас у села Копены//Труды Госуд-
арственного исторического музея М. 1940 Т. XI

ЖИРМУНСКИЙ В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка.
М. 1960

ИНОСТРАНЦЕВ К.А. Сасанидские этюды СПб, 1909

ИНОСТРАНЦЕВ К.А. Хунну и гунны Л. 1926

ИАКИНФ. Землеописание Китайской империи. Рукопись. Госуд-
арственный архив Татарской АССР. Ф. 10. Д. 830

ИАКИНФ БИЧРИН. История Тибета и Хухунора СПб 1833 Т. 1.

ИАКИНФ БИЧУРИН. История Китая. Рукопись ЛОИНА. Ф. 7

ИСТОРИЯ АГВАН МОИСЕЯ КАГАНКАТВАЦИ, писателя X века Пер. с
армянского К. Патканова СПб., 1861

КАБАНОВ С.Н. К вопросу о столице кидаритов//ВДИ 1953 № 2

КАРМЫШЕВА Б.Х. Этнографическая группа "Тюрки" в составе
узбеков//СЭ. 1960 № 1

КАТАНОВ Н.Ф. Восточная хронология//Известия Северо-Восточ-
ного археологического и этнографического института.
Казань 1920 т. 1

КИСЕЛЕВ С.В. Древняя история Южной Сибири М. 1951

КЛЮКИН И.Н. Новые данные о племени толисов и тардушей//
Вестник Дальневосточного отделения Академии наук СССР
1932 № 1-2

КЛЯШТОРНЫЙ С.Г. к исторической оценке Уланкомской надписи//
этнография Востока 1961 XIV.

КЛЯШТОРНЫЙ С.Г. Согдийцы в Семиречье//СЭ 1959 № 1.

Книга Марко Поло М. 1955

КОЗИЦ С.А. Монголия и Амдо. М-Пг, 1923

КОЗЬМИН Н.Н. Классовое лицо атысы Йоллыг-Тегина, автора
орхонских памятников//С.Ф. Ольденбургу Сб.Л. 1934

- КОНОНОВ А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана хивинского М-Л 1958
- КОНРАД Н.И. Начало китайского гуманизма//СВ 1957 № 3
- КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНЫЙ. "Офемах" и "Он ародах" М. 1899
- КОРШ Ф.Е. Древнейший народный стих турецких племен. СПб., 1909
- КУЛАКОВСКИЙ Ю. История Византии. Киев, 1915 Т. III
- Корейская классическая поэзия М. 1956
- КРАЧКОВСКИЙ И.Ю. Арабская поэзия//Избранные сочинения М-Л 1956 Т. 2
- КУЗНЕЦОВ Б.И. Тибетская летопись "Светлое зеркало царских родословных" Л. 1961
- КЫЗЛАСОВ Л.Р. Новая датировка памятников енисейской письменности//СА. 1960 № 3
- КЫЗЛАСОВ Л.Р. Тува в период тюркского каганата (v-vIII вв)//Вестник Московского университета 1960 № 1
- КЮНЕР Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока М. 1961
- ЛЕССАР П.М. Пути из Асхабада в Герат в 1882г//Сборник географических и статистических материалов по Азии СПб 1883 Вып. VI.
- ЛИВШИЦ В.А. Два согдийских документа с горы Муг//ВДИ. 1960 № 2
- МАЛОВ С.Е. Енисейская письменность тюрков М-Л., 1952
- МАЛОВ С.Е. Памятники древне-тюркской письменности Монголии и Киргизии. М-Л, 1959
- МАЛОВ С.Е. Шаманский камень "Яда" ут юрков Западного Китая//СЭ 1947.
- МАЛЧИ-МЕРГЕН. Алтайский героический эпос. Ойротское обл. нац. изд. 1947
- МАНАНДЯН Я.А. маршруты персидских походов Ираклия//ВВ. 1950 Т. III
- МАРГУЛАН А.Х. Казахская юрта и её убранство//vII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. М. 1964
- МАССОН М.Е. Фрагмент из истории распространения в древности шелкопряда//Белек. Сб. в честь С.Е. Малова. Фрунзе, 1946
- МЕЛИОРАНСКИЙ П.М. Памятник в честь Кюль-тегина. СПб, 1899
- МЕНЕНДР//Византийские историки. Пер. С. Дестуниса. СПб, 1860
- МЕСХИА Ш.А., Гвртишвили Д.В., Думбадзе М.К., Сургуладзе А.Н. История Тбилиси. Тбилиси, 1958 (на груз. языке)

- М.К. Азхеологические экспедиции 1959 г //Вестник Московского университета. 1960. Сер. IX № 3
- МОЛНАР Э. Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа. Будапешт, 1955
- НАРШАХИ. История бухары. Пер. Н. Лыкошина. Ташкент, 1897
- ОКЛАДНИКОВ А.П. История Якутской АССР. Якутия до присоединения к русскому государству. У-Л, 1955
- ОКЛАДНИКОВ А.П. Далекое прошлое приморья. Владивосток, 1959
- ОКЛАДНИКОВ А.П. Неолит и бронзовый век Прибайкалья. М-Л, 1955
Т. III
- ПАЛЛАДИЙ КАФАРОВ. Примечания к Юан-чао-ми-ши//Труды чин-ов Российской духовной миссии в Пекине, СПб., 1872. Т. IV
- ПАТКАНОВ К. Ванские надписи//ЖМНП. Ч. 230. Отд. 2
- ПИГУЛЕВСКАЯ Н.В. Византийская дипломатия и торговля шёлком//ВВ. 1947. Т. I (XXVI)
- ПИГУЛЕВСКАЯ Н.В. Византия на путях в Индию. М-Л, 1951
- ПИГУЛЕВСКАЯ Н.В.К вопросу о городах Ирана в раннем средневековье//СВ. 1955 № 6
- ПИГУЛЕВСКАЯ Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР//Труды ИВАН СССР. 1941. Т. IV
- ПЛАНО КАРПИНИ. История монголии. Пер. А.И. Малеина. СПб., 1911
- ПОЗДНЕЕВ Д. Исторический очерк уйгуров СПб, 1899
- ПОКОТИЛОВ Д. История Восточных монголов в период династии Мин. СПб, 1893.
- ПОПОВ А.А. Нганасаны. Л., 1948
- ПОПОВ А.А. Тавгийцы. М-Л, 1936
- ПОПОВ И. Ламаизм в Тибете, его история, учение и учреждения. Казань 1898 г.
- ПОТАПОВ Л.П. Героический эпос алтайцев//СЭ. 1949. № 1.
- ПОТАПОВ Л.П. Культ на Алтае//СЭ. 1946 № 2
- ПОТАПОВ Л.П. Ранние формы феодальных отношений у кочевников//Записки хакасского научно-исследовательского института языка, истории и литературы. Абакан, 1952. Вып. 1
- ПРОКОПИЙ КЕСАРИЙСКИЙ. История войн римлян с персами. Пер. С. Дестуниса. СПб., 1876г, Ч. 1.
- ПТИЦЫН Г.В.К вопросу о географии "Шах-Намэ"//Труды отдела Востока Государственного Эрмитажа. 1947. Т. IV
- Путешествие в Восточные страны Плано Карпини и Вильгельма Рубрика. М., 1957г.

- РАДЛОВ В.В. Атлас древнейшей Монголии. СПб., 1892-1899гг.
- РАДЛОВ В.В. К вопросу об уйгурах. СПб., 1893г.
- РАДЛОВ В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1899. Т. II
- РАДЛОВ В.В. Предварительный отчёт о результатах снаряжённой свысочайшего соизволения Императорской Академии Наук экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхона//Сборник трудов Орхонской экспедиции. СПб., 1892. Т. 1. № 7.
- РАДЛОВ В.В. Титулы и имена уйгурских ханов//ЗВОРАО. 1891. № 5.
- РАМСТЕДТ Г.И. Перевод надписи "Селенгинского камня"/Труды Троицкосаиско-Кяхтинского отделения Приамурского отдела ИРГО, СПб, 1941г, Т. XV. Вып. 1
- РАТЦЕЛЬ Ф. Народоведение СПб., 1901. Т. II
- РАШИД ЭДДИН. Сборник летописей. Пер. И.Н. Березина. Введение. СПб, 1858.
- РАШИД ЭДДИН. История Чингис-хана. Пер. Березина. СПб, 1868.
- РАШИД-АД-ДИН. Сборник летописей. М.-л., 1952. Т. 1.
- РОБОРОВСКИЙ В.И. Путешествия в Восточный Тянь-Шань и в Нань-Шань. М., 1949г.
- РУБРУК Г. Путешествия в Восточные страны. М. 1957.
- РУДЕНКО С.И. Культура населения Центрального алтая в скифское время. М.-Л., 1960г.
- СЕБЕОС. История императора Иракла. Пер. с армянского К. Патканьян. СПб., 1862г.
- Синха Н.К., Бенерджи А.Ч. История Индии. М., 1954
- СТЕБЛЕВА И.В. Поэзия тюрков VI-XIII веков. М. 1965
- СТРУВЕ В.В. Рец. на Тревер К.В. Очерки...//ВДИ. 1960. № 3
- СТРУВЕ В.В. Родина зороастризма//Труды ЮТАКЕ. М.-Л., 1948. Т. 1.
- Такайшвили Е. Источники грузинских летописей. П. Жизнь и известия о Багратидах//Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа. Тифлис, 1900. Вып. 28
- ТОКАРЕВ С.А. Пережитки родового культа у алтайцев//Труды Института Этнографии АН СССР. М., 1947. Т. 1
- ТОЛСТОВ С.П. Древний Хорезм. М. 1949
- ТОЛСТОВ С.П. Новогодний праздник "Каландар" у хорезмских христиан//СЭ. 1946 № 2
- ТОЛСТОВ С.П. Тирания Аброя//Исторические записки. 1933 № 3
- ТРЕВЕР К.В. Очерки по истории и культуре кавказской Албании М.-Л., 1959 г.
- УЛАГАШЕВ И. Алтай-Бучай. Новосибирск, 1941г.

- УМНЯКОВ И. История фахрэддина Мубаракшаха//ВДИ. 1938. № 1
- УСПЕНСКИЙ В. Страна Кукэ-нор и Цин-хай//Записки ИРГО по отделению этнографии. СПб., 1880. Т. IV (отдельный оттиск)
- ФЕОФАН ВИЗАНТИЕЦ. Летопись византийца Феофана. Пер. В.И. Оболенского и Ф.А. Терновского. М., 1890
- ФЕОФАН ВИЗАНТИЙСКИЙ//Византийские историки. СПб., 1860.
- ФЕОФИЛАКТ СИМОКАТТА. История. М. 1957.
- ФИРДОУСИ. ШАХ-НАМЭ. Изд. Бехара. Тегеран, 1934-1935 (на перс. яз.)
- ХЕННИГ Р. Неведомые земли. М., 1961. Т. II.
- ЧАРЫКОВ Н.В. Описание поездки по берегам Теджена-Герируда//Сборник географических и статистических материалов по Азии. СПб., 1884. Вып. XIII.
- ЧЕРНЕЦОВ В.П. Усть-полуйское время в Приобье//МИА. 1953 А 35
- ЧЭНЬ ХУН. Повесть об есконечной тоске//Танские новеллы. Пер. О.Л. Фишман. М., 1955г.
- ШАН ЮЭ. Очерки истории Китая. М., 1959
- ШЕР А.Я. Памятники Алтайско-орхонских тюрок на Тянь-Шане//СА 1963 № 4.
- ШМИДТ А.Н. Материалы пщ истории Средней азии и Ирана//Учёные записки Института востоковедения. М-Л., 1958г, Т. XVI.
- ШТЕРНБЕРГ Л.Я. Избранничество в религии//Первобытная религия в свете этнографии. Л., 1936г.
- ШТЕРНБЕРГ Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. Л. 1936г.
- ЩЕРБАК А.М. Надпись на древнеуйгурском языке из Монголии//Эпиграфика Востока. 1961. Т. XIV
- ЩЕРБАК А.М. Соотношение аллитерации и рифмы в тюркском стихосложении//Народы азии и Африки. 1961 № 2
- ЭНГЕЛЬС Ф. Происхождение семьи, частной сабственности и государства//Маркс К., Энгельс ф. Сочинения. Т. 21.
- ЯДРИНЦЕВ М.Н. Предварительный отчёт о поездке с археологической и этнографической целью в Северную Монголию и верховья Орхона//Известия Восточно-сибирского отдела Русского Географического общества. 1889. Т. 20. № 4, 1.
- ЯКОВЛЕВ Е.К. Этнографический обзор инородческого населения долины Южного Енисея и объяснительный каталог этнографического отдела музея. Минусинск, 1900.
- ЯКУБОВСКИЙ А.Ю. Из истории изучения монголов периода XI-XIII вв//Очерки истории русского востоковедения. М., 1953г.

BATI DİLLERİNDE

- Ata-Malik Juvaini; The History of the World-Conqueror. Vol. I. Manchester, 1958
- Appelgren-Kivalo H.; Alt-altaische Kundstdenkmaler, Briefe und Bildermaterial von J.R. Aspelins Reisen in Sibirien und der Mongolei 1887-1889. Hrsg. von H. Appelgren-Kivalo, Helsingfors, 1931.
- Aspelin J.R; Types des peuples de l'ancienne Asie Centrale, Helsingfors, 1890.
- Bacot J.; Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés ouïgours au VIII siècle//JA. Vol. 254. No. 2. 1956.
- Bang W.; Zu den Kokturkischen Inschriften//T'oung Pao. IX. 1898.
- Barthold W.; Die Altturkischen Inschriften und die arabischen Quellen. SPb, 1899-1-2.
- ____; Die historische Bedeutung der altturkischen Inschriften. SBb, 1897.
- ____; Histoire des Turcs d'Asie Centrale. Paris, 1945.
- Bell C.; The religion of Tibet, Oxford, 1931.
- Bretschneider E.; Medieval researches from eastern asiatic sources. London, 1910.
- Brosset M.; Histoire de la Georgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle. SPb., 1894.
- Cahun L.; Introduction à l'histoire de l'Asie, Paris, 1896.
- Chavannes E.; Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux//Orhon Misyonu Çalışmaları. SPb., 1903. 4. Fas.
- ____; Les pays d'Occident d'après Wei-liou//T'oung Pao. Ser. 2. Vol. 7. 1905.
- ____; et Pelliot P. Traité manicheen retrouvé en Chine//JA Ser. XI. Vo. I. 1913.
- ____; Une inscription au royaume de Nan-tchao//JA. 1900. T. XVI.
- ____; et Pelliot. Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux//T'oung Pao. Ser. II. Vol. V. 1904.

- Christensen A.; L'Iran sous les Sassanides. Copenhague, 1936.
- _____; L'Iran sous les Sassanides. Copenhague, 1944.
- _____; A Propos du manuscrit Pelliot tibétain 1283/JA. Vol. 255. No. 1. 1957. (Extrait).
- Clauson G.; The Ongin Inscription//JRAS. 1957.
- _____; Turks and Wolves//Studia Orientalia. XXVIII. Helsinki, 1964.
- Cordier H.; Histoire Générale de la Chine. Vol. I. Paris, 1920.
- Deguignes J.; Histoire générale des Huns, des Turks, des Mongols et des autres Tartars occidentaux avant et depuis J.C. jusqu'à présent. Paris, 1756. T. I-II.
- Ecsedy H.; Uigurs and tibetans in Pei-t'ing//Asta orientalia. 1964. 17(1).
- Firdousi.; Le livre des rois. Ed. J. Mohl. Paris, 1868, VI, VII.
- Fecher G.; Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V-XI. Jahrhunderten//Korosi Csoma Archivum. B. XIX. 2.
- Franckhe A.H.; History of Western Tibet. London, 1907.
- Gaubil; Abregé de l'histoire chinoise de la grande dynastie Tang. Memoire concernant l'histoire, les sciences, les arts, les moeurs, les usages etc. des Chinois, par les missionnaires de Pekin. Paris, 1791. T. XV.
- Gibert L.; Dictionnaire historique et géographique de la Mandchourie. Honkong, 1934.
- Giraud R.; L'Empire des Turcs célestes. Paris, 1960.
- Govern; The early empires of Central Asia. London, 1939.
- Grenard M.E.; La légende de Satok Boghra Khan/JA. Ser. 9. XV. 1900.
- Grousset R.; L'Asie Orientale des origines au XV siècle. Paris, 1941.
- _____; L'Empire des Steppes. Paris, 1960.
- _____; Histoire de l'Extrême-Orient. I. Paris, 1929.
- Gratenauer.; Nekai vprasani iz dobe naseljevania juznih Slovanov//Zgodovinski casopis. Liubliana. T. IV. 1959.
- Ghirschman R.M.; Les Chionites-Hephthalites. Le Caire, 1948.
- Grunwedel A.; Mythologie du Buddhism. Leipzig, 1900.
- Gwasha Lal Kaul. Kachmir through the ages. Srinagar, 1954.
- Gyorffy G.; Du clan hongrois au comitat de la tribu au pays Il Szazadok. Budapest, 1958. T. 92. Fas c. 5-6.
- Hamilton J.R.; Les ouighours à l'époque des cinq dynasties d'après les documents chinois. Paris, 1955.

- Hannestad K.; Les relations de Byzance avec la Transcaucasie et l'Asie Centrale aux V et VI siècles//Byzantion. 1957. Vol. 25-27.
- Hansen O.; Zur sogdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun. Helsingfors, 1930.
- Haussig J.; Theophylacts Exkurs über die skythischen Völker//Byzantion. Bruxelles. T. 23. 1953.
- Heifer; Die vierte der fünf grossen Heimsuchungen Chinas//Ostasiatische Zeitschrift. XI. 1924.
- Hirth F.; Nachwort zur Inschrift des Tonjukuk//ATYM. 1899.
- Hoffmann H.; Quellen zur Geschichte der tibetischen Bon-Religion. Wiesbaden, 1950.
- Jisl L.; Vyzkum Kul'teginova pamatniku v Mongolske Lidove Republice//Archeologiske rozhledy. Roc. XII. 1960. Ses. I.
- Julien S.; Documents historiques sur les Tou-kiue (Turcs). JA. 1864. Vol. 3, 4.
- Justy F.; Iranisches Namenbuch. Marburg. 1895.
- Kljastorny S.; Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken Ural-Altaische Jahrbucher. Bd. XXXIV. H. 1-2. 1962.
- Lalou M.; Les religions du Tibets. Paris, 1957.
- Laufer B.; Chinese clay figures. I. Chacago, 1914, XVIII.
- ____; Über ein tibetisches Geschichtswerk der Bonpo//T'oung Pao. Ser. II. Vol. 2 1901.
- Lebeau.; Histoire du Bas-Empire. Paris, 1828.
- Liu Mau-tsai.; Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken. Buch I-II. Wiesbaden, 1958.
- Macoudi.; Les Prairies d'or. Paris. 1861, I.
- Mailla J.A.; Histoire générale de la Chine ou annales de cet empire traduites du T'oung-Kien-kang-Mou, père Joseph-Anne-Marie de Mariac de Mailla. Paris. 1777-1785. Vol. 1-3.
- Marquart J.; Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Catalar und in der altbulgarischen Fürstenliste//Izvestiye ruskavo arheologičeskavo instituta v Konstantinopole. 1900. T. 15.
- Marquart J.; Eransahr, nach der Geographie des Ps. Moses Horenac'i//Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu

- Gottingen. N.F. Bd. III. Berlin, 1901.
- ____; Historische Glossen zu den altturkischen Inschriften//Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Bd. XII. 1898.
- ____; Die Chronologie der altturkischen Inschriften. Leipzig, 1898.
- ____; Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig. 1903.
- ____; Wehrot und Arang, Leiden, 1938.
- Millet C.; Sur le nom de céréales chez les Anciens et particulier chez les Arabes//JA. 1865. T. V.
- Minorsky V.; Hudud al-'Alam. London, 1937.
- Mirkhond.; Histoire des Sassanides (texte persan), Paris, 1843.
- Needham J.; Science and civilization of China. III. Cambridge, 1959.
- Noldeke Th.; Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden. Leiden, 1879.
- Noldeke Th.; Aufsätze zur persischen Geschichte. Leipzig. 1887.
- Patkanoff S.; Über die Sabiren//Korosi Gosma Archivum. 1900. No. 1, 4.
- Pelliot P.; Les chrétiens de l'Asie Centrale et de l'Extrême-Orient//T'oung Pao. 1914.
- ____; La fille de Mo-tch'o qaghan et ses rapports avec Kul-tegin. Leiden 1912.
- ____; La Haute Asie. Paris (S.a).
- ____; Le nom turc de "Mille sources" chez Hiuen-tsang//T'oung Pao. 1930.
- ____; L'origine des Tou-kiue, nom chinois des Turks//T'oung Pao. 1915. Vol. XVI.
- ____; L'origine du nom de "Chine"//T'oung Pao. 1912. Vol. VIII.
- Prasad I.; History of Medieval India from 647 A.D. to the Mughal Conquest. Allahabad, 1928.
- Pritsak O.; Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker//Ural-Altaische Jahrbücher. Bd. 24. 1952. H. 1-2.
- Puech H.; Le manichéisme. Paris, 1949.
- Pulleyblank E.G.; The Background of the rebellion of An Lu-Shan. London, 1955.
- ____; A Sogdian colony in Inner Mongolia//T'oung Pao. 1952. Vol. 41. No. 4-5.

- Radloff W.; *Altürkische Studien. IV. Einleitende Gedanken zur Untersuchung der alttürkischen Dialekte*//*Izvestiya AN. Ser. IV.* 1911.
- ____; *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*//*ATIM. SPb.* 1894, 1895, 1897, 1899.
- Remusat J. P.; *Histoire de la ville Khotan.* Paris, 1820.
- ____; *Blue annals.* Calcutta, 1949.
- ____; *Trails to Inmost Asia.* New Haven, 1931.
- Schlagintweit E.; *Die Könige von Tibet,* München, 1966.
- Schlegel G.; *Die chinesischen Inschriften auf dem Uigurischen Denkmal in Kara Balgassun.* Helsingfors, 1896.
- Schott W.; *Über die achten Kirgisen.* Berlin, 1865.
- Schulemann G.; *Geschichte der Dalai-Lamas.* Leipzig, 1958.
- Shiratori K.; *Über die Sprache der Hiung-nu und der Tunghu-Stämme.* SPb., 1902.
- Stein A.; *Intermost Asia.* Oxford, 1928.
- Tabari; *N'oldeke. Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden.* Leiden, 1879.
- ____; *Chronique de Abou Djafar-Mohamed ben-Djarir-ben-Jazid-Tabari, traduite sur la version persane D'Abou-Ali-Mohamedd Bel'ami, d'après les manuscrits de Paris, de Gotha, de Londres et de Canterbury par Hermann Zotenberg, Paris, 1869.*
- Tha'libi; *Histoire des rois des Perses, traduite par H. Zotenberg, Paris, 1900.*
- Thomsen V.; *Inscriptions de l'Orkhon*//*Memoires de la Societe Finno-Ougrienne Helsingfors, 1896, Vol. 5.*
- Thomas F.W.; *Tibetan Literary texts and documents concerning Chines Turkestan.* London, 1935.
- Tucci G.; *The Tombs of the Tibetan kings*//*Serie Orientale.* Roma, 1950.
- Uray G.; *The four horns of Tibet according to the royal annals*//*Acta Orientalia Hungaricae. T.X. I.* 1960.
- Vernadsky G.V.; *Ancient Russia.* New Haven. 1952.
- Waddel L.A.; *The Budism of Tibet or lamaism.* London, 1895.
- Wiger L.; *Textes historiques. Hien-Hien, 1905-1907.*
- Wolff F.; *Clossar zu Firdousis Schahname.* Berlin, 1953.

DİZİN

İSİMLER

A

- A-fu-chi-lo, 28, 29
A-hsien-shê bkz. A-shih-na
A-jo, 510, 513
A-li Pu-shih-pi bkz. Haripuşpa
A-lo-pien, 453
A-pa Tarhan bkz. Tonyukuk
A-po Han (Töremen), 140, 145, 146, 149, 150
A-pu-sih (yabgu) bkz. Abusı
A-shih-na bkz. Ačina
A-shih-na Cheng-ch'in, 470
A-shih-na Chung, 262
A-shih-na Hallıg bkz. Hallıg İşbara-han
A-shih-na Hien (Kien), 363, 371, 388, 429
A-shih-na Hin, 432, 449
A-shih-na Hu-so-luo, 358, 360, 362
A-shih-na Kibu-çur bkz. Kibu-çur
A-shih-na Mi-she (Mi-she), 276, 291, 303, 305-307, 316, 317
A-shih-na Pu-chien (Pu-chien), 276, 303-307, 317
A-shih-na She-ni, 112, 250, 251, 267, 268, 282, 284, 291, 292, 294, 296, 346
A-shih-na Sih-mo (Ssu-mo), 280-282, 286, 291, 333
A-shih-na Sui-tse, 317, 319, 350
A-shih-na T'u-ch'i, 316
A-shih-na Tsung-li, 472
A-shih-te Yüan-chen, 124, 340, 341, 342, 349, 360
A-shih-tê Mi-mi, 384
A-shih-tê Tegin, 237
Abdullah ibn Amir, 302
Abraz, 302
Abruy (Abaruy) bkz. Töremen
Abusı (A-pu-shih) (Yabgu), 446, 469
Ačina (Prens) (A-shih-na), 35, 36, 37, 38, 39, 91
Afrasiyab, 193
Ak-baş At-ih, 497, 498
Alp Eletmiş, 348, 382, 383, 402, 403, 413
Alp Şalçı, 408
Aluda, 372
Amrak (An-lo, Yan-lo), 81, 137, 140, 141
An Lu-shan, 442, 455, 465, 466, 468-472, 474, 480, 483, 485,
An Nuo-p'an-t'o, 41
An-lo bkz. Amrak
An-sui-chia, 177
Anahuan (Anaboy, A-na-kui), 33, 34, 41, 42, 91
Anangast, 67
Andreas, 234
Anuşzad, 161
Apa Tarhan, 441
Ardaşir Babagan, 159
Arsila bkz. T'o-po Han

Arslan bkz. T'o-po Han
 Assık Kul-Sığın (Sih-chin), 272
 Attila, 37
 Auguste, 62
 Aydınlık uluk kat-munmış küçlük bil-
 ge-han bkz. T'o-lo-sih
 Azma Mugan, 207

B

Babür, 195
 Baga-cabgu Han (Baga-şad, Mo-ho-shê),
 265
 Baga-şad bkz. Baga-cabgu Han
 Baga-şad Ho-leng bkz. Ch'u-lo-hou
 Baga-tarhan (Mo-ho Ta-kan), 431, 432
 Bahadır bkz. İrbis İşbara Cabgu Han
 Bahadır-cabgu bkz. İstemi
 Bahadır-tudun (Mo-ho-t'o T'u-t'un),
 371, 374, 428
 Balaş, 161
 Bars-bek, 77
 Bası-tegin (P'o-shih Tegin), 100, 184,
 198
 Bayan (Avar hanı), 56
 Baymey-han (Kulun-bek, Hu-lung-fu),
 441, 442
 Baz-kagan, 348, 349, 365
 Behram Cübin, 112, 165, 166, 167, 168,
 169, 170, 171, 177, 203
 Behram Gür, 161
 Belisarios, 56
 Beturmuş-tarhan, 463, 506
 Bijan Tarhan (Nizak Tarhan), 301
 Bilge Kutlug-han (Teñri-han), 398, 438
 Bilge Tonyukuk bkz. Tonyukuk
 Bilge-han (Mogilân, Tarduş-şad), 85,
 340, 370, 384-390, 392-396, 308,
 400, 401, 403-406, 410, 438, 442
 Biyagu bkz. Kara Çürin
 Bogatır Prens bkz. Külüg Sibir-han
 Bogaz Tegin, 496, 498
 Bögü Han bkz. Kara Çürin Türk
 Böke bkz. Kara Çürin

Bölen, 395
 Böri-han, 81, 139, 141, 142
 Böri-şad (Pu-li Şad, Bu-li Şad), 204,
 228, 247, 252-256, 271, 276,
 Buda, 348, 375, 386, 387, 405, 406,
 462, 487
 Buga-han bkz. Kara Çürin
 Bumın (Il-han, T'u-men), 41, 42, 44,
 50, 51, 75, 79, 134, 193, 411
 Büzürk Dabir, 168

C-Ç

Cabgu-hakan (Cebu-hakan), 204, 205,
 234, 252, 254, 256
 Cangar (Jan-kan, Ch'i-min Han), 177,
 178, 179, 180, 181, 183-186, 189,
 198 211, 212, 259
 Carlos Magnus, 41, 482, 484
 Cebu-hakan bkz. Cabgu-hakan
 Cembuhu bkz. T'ung Cabgu
 Cettu bkz. Sha-po-liao
 Ch'ang Kui (Is'i), 395
 Ch'ang Liang, 291
 Ch'ang Su-sheng, 137, 145, 146, 177,
 178, 180-184, 217
 Ch'ang-ch'i bkz. Ho-ch'i Ch'ang-chi
 Ch'ang-ko, 350
 Ch'ang-lo (prens), 44
 Ch'ang-pu, 318
 Ch'ang-Sengun, 395
 Ch'eng-tsung, 396
 Ch'i-hşin, 511, 512
 Ch'i-min Han bkz. Cangar
 Ch'i-pi Ho-li, 284, 285, 291, 300, 346
 Ch'i-to-lo bkz. Ki-ta-ra
 Ch'ien Lung, 324
 Ch'in Ling, 315, 318, 319, 320
 Ch'ing-tê, 241
 Ch'u-lo Han (Chi-ch'i Şad), 76, 227,
 228, 229, 267, 280
 Ch'u-lo Han Taman bkz. Taman
 Ch'u-lo-hie-wu, 181
 Ch'u-lo-hou (Baga-han Ho-leng, Mo-ho

Han, Ch'u-lo Prens), 138, 139, 141,
146, 149, 150-153, 155, 212,
Ch'üan Pao-pi, 344
Chang Ch'i-yün, 384, 515
Chang I-ch'ao, 514
Chao Weng-hai (Ç. kumandan), 355
Che-wu-nu, 30, 31, 33
Chen-chu-shé-hu bkz. Cheng-chu
Cheng-chu, (Chen-chu shé-hu, T'ie-in
Bahadur-cabgu), 275, 301, 303,
305
Chi-ch'i Şad bkz. Ch'u-lo-han
Chie-kien-kàs, 496, 505, 506
Chie-nu, 358, 371
Chie-shih-shuai, 280, 281
Chin-chung, 355
Chlodwig Meravingue, 41
Chung-tsung, 343, 358, 369, 372, 375
Cuçi-han, 327
Çağatay, 416, 417
Çamuha, 113
Çebi (Ché-pi) Han, 288, 289, 290, 324,
326
Çıkan, 395
Çingis-han, 13, 113, 133, 411, 483
Çorpan-tarhan, 254
Çur Tarduş Inançu, 395

D

Dagober, 257
Dahak, 209
Danial, 247
Datayan, 172
Divastıç, 430
Dizavul bkz. Istemi-han
Dontsang, 314, 315
Dus-rong-mang-po-rje bkz. Dus-srong
Dus-srong (Tü-song, Dus-rong-mang-
po-rje), 318, 320, 321

E

Ebü Müslim, 445
Ebu'l Abbas, 445

Eflatun, 159
El-Tugan-tutuk, 513
Elias, 114
Elteres-kagan bkz. Kutlug
Emin, 500
En-yang Tegin, 512
Er-beg Han bkz. Sha-po-lıo
Er-fu Han bkz. Sha-po-lıo
Esed ibn Abdullah, 430
Eudokia, 247, 256
Eurepidus, 159
Eutihius, 67

F

Fagonış, 59, 67
Fan Yün-lun, 284
Fêi Ch'ü, 217
Feng-bek (Feng-fu), 339
Fouché, 295
Fu Yün, 179, 186, 187, 236, 283
Fu-ch'üi (Küçük Han, İnel-kagan, İne-
han, İni İl-kagan), 354, 369, 383,
384
Fu-nien, 339, 340, 343, 406
Fu-tu, 29

G

Gatfar, 58, 59
Gayşah, 246
Gonagn, 254
Guarami Bagratuni (Guram Bagritid),
70, 158, 163, 165
Guesar, 421, 495
Gurek (Semerkandi), 428

H

Hallıg İşbara-han (A-shih-na Hallıg,
Sha-po-lo-han Ho-lu), 276, 293,
297, 298, 299, 300, 302, 303, 304
Han Hung (Ç. gen.), 183
Haripuşa (A-li Pu-shih-pi), 293
Harun er-Reşid, 495
Henri VI. 47

Héraclius, 232, 233, 234, 235, 245, 247-249, 251, 252, 256, 257
 Hie-li Han Tou-pi bkz. Kat-il-han Tug-bir,
 Hie-li Kui-li Shih-hsie-Sha-t'o-ni Han bkz. I-man
 Hien (Kien) bkz. A-shih-na Hien
 Hien-ch'eng bkz. Li Hien-ch'eng
 Hirodion, 67
 Hişam (halife), 429
 Ho Shu-ling, 467
 Ho-ch'i Ch'ang-chi (Ch'ang-chi), 317, 318, 344
 Ho-leng bkz. Mo-ho Han
 Ho-luo-hu, 281, 325
 Ho-sa-na bkz. Taman
 Ho-shu, 396, 397
 Hornüzd Gurabzin, 167
 Hsia (Sui hanedanına mensup kadın), 284
 Hsiang Wang, 360
 Hsie Jin-kui, 315
 Hsie T'eng, 357
 Hsie-ch'i-lü, 383
 Hsie-ni-fa, 34
 Hsie-po A-na-chi, 293, 294
 Hsie-té I-shih-kagan (Basmal kumandanı), 441
 Hsien-shih (prens), 100, 184
 Hsü (Albay), 179
 Hsü-shih-li-chi bkz. Suca-raca.
 Hsüan Tsang, 209, 219, 266
 Hsüan-tsung, 375, 379, 394, 398, 399, 427, 434, 437, 468, 477
 Hsüan-wu-ti, 30
 Hu, 509
 Hu-hsi, 217
 Hu-lung-fu bkz. Baymey Han
 Hu-shê-luo, 317
 Hu-to-lo bkz. Hutuglan-hakan
 Huai-en bkz. P'u-ku Huai-en
 Huai-tao, 363, 429
 Huang (Ç. Prens), 147, 148

Huang bkz. Yang Huang
 Huang Hsien, 492
 Hung-hsüan (şaman), 33
 Huo Ch'ü-ping, 457
 Hurrad Burzin, 166, 167, 168
 Hutuglan-hakan (Kut-tegin, Hu Tê-lê), 438, 439, 510, 511
 Hü-lü, 25
 Hürmizd, 57, 161, 162, 163, 165, 170, 209
 Hüsrev Anuşirvan, 53, 57, 59, 63, 64, 66, 67, 69, 70, 161, 162, 245
 Hüsrev Perviz (Perviz), 171, 172, 173, 203, 235, 236, 248, 249

I-I

Işbara Su-ni-shih Şad, 259
 Işbara Şad Su-ni-tov bkz. Işbara Su-ni-shih Şad
 Işbara Tölis-şad-han (Tong-şad, Tongo-şad, Sha-po-lo Tie-li-shih Han), 268-272, 275, 417
 Işbara-cabgu (Toharistan Türklerinin reisi), 275
 Işbara-han Hallıg bkz. Hallıg Işbara-han
 I-ch'eng, (Ç. prenses), 211
 I-fu, 33 34
 I-hsi-ch'i Han bkz. Kara-Issık-han
 I-kui-li-shih I-pi-han bkz. II-Külüg-şad İrbis-han
 I-li-ti Mi-shih Ku-tu-lu Pi-chia bkz. II-İdmiş Kutlug Bilge
 I-lü-kui-lu Shê-mo-ho bkz. Sha-po-luo
 I-man (Hie-li Kui-li Shih-hsie-Sha-t'o-ni Han), 287
 I-mo-sun, 492
 I-nan, 259, 251, 263, 279, 280, 285, 286, 287
 I-pi Po-lo-lü Shê-hu Han bkz. İrbis Bolun-cabgu Han
 I-pi Sha-po-lo Shê-hu bkz. İrbis Işbara Cabgu-han

l-pi Sha-po-lo Sih-shé-hu Han bkz. lrbis
 Bolun-cabgu Han
 l-pi Shé-kui Han bkz. lrbis Shé-kui Han
 l-pi Şad bkz. lrbis-şad
 l-shih-po (İşbay), 185, 201
 l-tih-kan Han (l-ti-kan, Mê-wu-yü),
 458, 459, 478, 488, 489
 l-ti-kan bkz. l-tih-kan Han
 ll-han bkz. Bumın
 ll-ldmiş-Kutlug Bilge (l-li-ti Mi-shih
 Ku-tu-lu Pi-chia), 432
 ll-Külüg-şad Baga İşbara bkz. Sha-po-lo
 ll-Külük-şad lrbis-han (l-kui-li-shih l-
 pi-han), 272
 ll-tegin, 170
 llmalmasın-cabgu (Karluk), 511
 llteres-kagan (Kutlug), 403, 404, 406
 lnel-kagan [Ini-el Kagan] bkz. Fu-ch'üi
 lrbis Bolun-cabgu-han (l-pi Po-lo-lü
 Shé-hu-han, Sih-cabgu, l-pi-Sha-
 po-lo Sih-shé-hu Han), 265, 266,
 270
 lrbis İşbara Cabgu-han (Bagadur, l-pi
 Sha-po-lo Shé-hu-han), 272
 lrbis Shé-kui-han (l-pi Shé-kui-han),
 275, 276, 293, 294, 297-299, 302
 lrbis T'u-lu Han bkz. Yukuk-şad
 lrbis-şad (l-pi-şad), 270
 ls'i bkz. Ch'ang Kui
 lsemi (Bagadur-cabgu, Dizavul), 50-53,
 57, 58, 64-67, 75, 76, 79, 81, 139,
 191, 193, 411, 476

J

Ja-ya Pi-ta, 436
 Jamaspi, 161
 Jan-kan (çince) bkz. Cangar
 Je-hai, 237
 Jih-pa-yeh-ch'i, 25
 Jih-wei Han, 432
 Ju (Çinli), 30
 Justinianos, 53, 54 62, 63, 65
 Justinos, 56 57 65 68
 Jü-tsung, 375

K

K'ai Su-weng, 291
 K'ang-su-mi, 259
 K'o-lo l-hsi-ch'i Han bkz. Kara-Issık-
 han
 K'u-li Pei-lo, 397
 K'ua-lü, 21, 41, 46, 143, 178
 Kam Hong, 321
 Kambur Abbas, 162
 Kao Ch'e-ho (Böri-şad), 221
 Kao Fang, 180
 Kao Hsien-chi, 444, 445, 446
 Kao Huan, 20, 21, 41
 Kao K'ai-tao, 236
 Kao Kan, 289, 290
 Kao Li-shih (hadım), 468
 Kao Pao-ning, 49, 50
 Kao Shao-i, 49
 Kao Yang, 20
 Kao-tsu bkz. Li Yüan
 Kao-tsung, 296, 303, 305, 306, 315,
 317, 318, 346, 347
 Kao-yüan Tsung, 49
 Kapagan-han (Mo-cho, Moçur), 353-
 357, 365-367, 369, 371, 379, 380,
 382-385, 387, 392, 394, 396, 403,
 404, 406
 Kara Çürin (Biyagu, Böke, Bögü-han,
 Buga-han, Ta-t'ou-han, T'an-hu,
 Tarduş-han), 81, 139-141, 145,
 146, 148, 150-157, 165, 177 -183,
 186, 188, 191, 198, 199, 201, 202,
 313
 Kara-Issık-han (Isi-han, K'o-lo l-hsi-
 ch'i-han), 45, 79, 138
 Kat Kutlug-Bilge-han bkz. T'un-ma-ka
 Kat-ll-han Tugbir (Hie-li Han Tou-pi),
 229, 231, 232, 236-239, 241-243,
 245, 249-251, 258, 259, 261, 262,
 269, 280, 282, 288, 325, 337, 340
 Katulf, 58, 64
 Kawad Şiruya, 235, 248, 251
 Kawad, 161

Kaydu, 416
 Kê-t'u-kan, 388, 397, 398
 Kêsi-tegin, 511
 Ki-nü Şad, 175
 Ki-ta-ra (Ch'i-to-lo, Ki-to-lu), 25
 Ki-to-lu bkz. Ki-ta-ra
 Kibu-çur (A-shih-na Kibu-çur), 345, 346
 Kilikyalı Pavlos, 67
 Ko-sa, 509
 Konfüçyüs, 144
 Konstantin Kopronim, 484
 Koşu (Ko-shu) Tutuk, 371
 Kserkses (Xerxes), 158
 Ku-tu bkz. Kut
 Ku-tu-lu bkz. Kutlug
 Kubrat, 255, 256, 257
 Kui Liu-hou, 22
 Kui Wen-t'ai, 269, 270, 271, 284, 285
 Kui-lo (Kitan prensi), 397, 398
 Kui-luo-fu bkz. Külük-bek
 Kuli-çur (Kui-li-t'u, Ch'üe-cho), 369
 Kuli-çur (Türk kahramanı), 293, 402, 439, 440
 Kulun-bek bkz. Baymey-han
 Kumarilla Bhata, 436
 Kuo Hsiao-ko, 293
 Kuo Tse-i, 473, 476, 477, 478, 481, 482, 485
 Kuo-lo-fon, 435
 Kursul, 431
 Kut (Ku-tu), 438
 Kut-tegin bkz. Hutuglan-hakan
 Kuteybe, 301, 364, 373, 374
 Kutlug (Ku-tu-lu, Ilteres-han, Elteres), 340-346, 348, 349, 350, 353, 387, 404, 407, 410, 439, 465, 483
 Kutlug (Uygur hanı), 497, 499, 501
 Kutlug-Bilge-Kül-han (Pei-lo), 441, 442, 450,
 Kuzey Hanı bkz. T'ung-cabgu Han
 Küçük-han bkz. Fu-ch'üi
 Kül-şad (tarduşey), 265

Kül-tegin (Köl-tigin), 41, 76, 101, 337, 358, 360, 365, 368, 370, 371, 379, 384, 387, 392, 393, 395, 399-411, 415, 440, 442, 452
 Külüg Sibir-han (Mo-ho-t'u Hou, Sih-pi Han, Bogatır-prens, Organa), 206, 255, 256, 265, 266, 415
 Külüg-beg, 511
 Külüg-buga, 511
 Külüg-çur, 431, 457
 Kür-tegin, 478

L

Lalitaditya Muktapida, 435
 Lan Kien-fang, 300
 Lao-tse, 387, 405, 406
 Li Ch'eng-ch'ien, 224
 Li Chia, 286, 291, 292
 Li Chin-hsüan, 317, 318
 Li Chou-er, 474
 Li Hou, 218
 Li Heng bkz. Su-tsung
 Li Hien-ch'eng, 237, 238, 240, 241
 Li Huan-pi 471 475 477
 Li-keng, 395
 Li Kuo-hsi 398
 Li Ling-fu 469
 Li Lung-ki, 238, 240, 241, 375
 Li Shih-min (T'ai-tsung), 219, 220, 222, 223, 228, 232, 237-242, 254, 260, 261, 334, 484
 Li Sih-yie, 473, 475
 Li Yüan (Kao-tsu), 179, 215, 216, 217, 219, 220, 222, 223, 241, 260, 346
 Liang Shih-tou (Tardu Bilge-han), 217, 221, 222, 227, 228, 258
 Liu Hei-ta, 221, 237, 238
 Liu Hsien bkz. Li-keng
 Liu Pang, 223
 Liu Wu-chou, 217, 221, 222, 227, 228
 Lun-mang-jo Mu-lung-ch'i-hsi-mie, 500
 Lü Chang-tse, 49

M

- Ma Sui (general), 491
 Ma Ting-te, 500
 Mahuy Suri, 300-302
 Makedonyalı Iskender, 261
 Manah (Maniah), 64, 65
 Mang-ro-mang-brtsan, 318
 Mani (Peygamber), 104
 Mansur (halife), 483
 Mavigöz Amr, 162
 Mavrikios, 141, 143, 152, 179
 Me'mun (Halife), 500
 Me-te (Hun Yabgusu), 321
 Mê-wu-ŷü bkz. l-tih-kan
 Meag-tsom, 321
 Meng-Wei, 30
 Mengli Han, 514
 Mezamir, 55, 56
 Mi-she bkz. A-shih-na Mi-she
 Mi-wu-t'u, 29, 30
 Mihirakula, 47
 Mo-cho bkz. Kapagan-han
 Mo-ho bkz. Ch'u-lo-hou
 Mo-ho Şad, 204
 Mo-ho Ta-kan bkz. Baga Tarhan
 Mo-ho-shê bkz. Baga-cabgu Han
 Mo-ho-t'u Hou bkz. Külüg Sibir-han
 Mo-tegin, 384
 Moçur bkz. Kapagan-han
 Mogilân (Tarduş-şad, Bilge-han), 354, 358, 365, 367, 369, 380, 383, 401
 Mo-ho Han Ho-leng (Ch'u-lo-hou), 185, 187, 201
 Moyançur Ho-lie-han, 370, 439, 450, 452, 453, 454, 458, 459, 473, 478, 487, 488, 493
 Mu-junğ Shun, 282, 314
 Mu-ne-btsan-po, 499
 Mu-pi Tarhan, 266
 Muhalleb b. Ebû Sufra, 359
 Muhammed (Peygamber), 41
 Mukan-han (Yen-tih), 35, 45, 46, 48, 51, 79, 80, 81, 137, 138, 140

N

- Na-kai, 29
 Na-li, 294
 Nam-ri, 313
 Napolyon, 132, 295
 Naseçur, 512
 Nasr ibn Seyyar, 433
 Né-tu bkz. Sha-po-lio
 Neng (Nek) Sengun, 395
 Ni-ch'ü Ch'u-lo-han bkz. Taman
 Ni-li Han (Parmuda, Yal-tegin), 100, 153, 170, 177, 179, 183, 184, 198, 199
 Ni-shu Chia-na-şad, 204
 Ni-shu Çur, 274
 Ni-shu Şad (Tou-lu Han, T'ung-alıp Ir-bis, T'ung-alo-wu Pa-li-pi Tuo-lu-han), 265, 266, 270
 Ni-shu-bek (Ni-shu-fu), 338
 Ni-shu-fu bkz. Ni-shu-bek
 Nizak-tarhan bkz. Bijan
 No-hê-po, 282, 314, 315

O-Ö

- Oğul-tarhan, 395
 Oğuz-Bilge, 395
 Oğuz-han (efsanevi kahraman), 86, 416
 Ong-Tutuk, 359, 360
 Organa bkz. Külüg Sibir-han
 Ozmuş-han (Wu-su-mi-shih Han), 440, 441

P

- P'an-kuan, 505
 P'an-kul, 438, 440
 P'ang Tê-lê bkz. P'ang Töre
 P'ang Töre (P'ang Tê-lê), 511, 512, 513
 P'ei King-hien, 338, 339, 343
 P'i-ti, 34
 P'o Han bkz. Böri-han
 P'o-beg (P'o-fu), 367, 438, 442
 P'o-lo-meng, 33, 34
 P'o-shih-tegin bkz. Bası-tegin

P'u-ku Huai-en (Huai-en, general), 459,
473, 474, 475, 478, 479, 481, 482,
483
P'u-ku Min-ch'en, 482
P'u-ku Ping, 473
P'u-ku Tsung, 514, 515
P'u-lu-chen, 25
P'u-sa, 230, 249, 250, 279
Pa-cho, 287
Pao-i-han, 510
Parmuda bkz. Ni-li Han
Pei-lo bkz. Kutlug Bilge-Kül-han
Perviz bkz. Hüsrev Perviz
Pi-su-t'u, 306
Piruz, 301
Po-yü Suo, 215
Prenses A-shih-na, 430
Prokopios Kesariyski, 67
Pu-chien bkz. A-shih-na Pu-chien
Pu-li Şad bkz. Böri-şad

R

Rafi b. Leys, 500
Rahzad, 247
Romanos (başkumandan), 165

S-Ş

Sadnaleg, 502
Sandilh, 56
Sarosiy, 54, 55
Savo-şah (Yeng Souh), 162, 163,
165, 166, 168, 170
Sha-po-la Hi-li-shih (T'ie-li-shih)-han
bkz. İşbara Tölis-şad Han
Sha-po-lo (Cettu, Yetü-Ti-t'ou, I-li Kui-
lu-shé Mo-ho, II-Külüg-şad, Baga
İşbara, Né-tu, Sha-po-lo Han, Shé-
tu, Erbeg-han, Er-fu Han), 37, 140,
141, 143, 145-149, 153-155
Sha-po-lo Han bkz. Sha-po-lo
Sha-po-lo Su-ni-shih bkz. İşbara Su-ni-
shih Şad
Sha-po-lo-han Ho-lu bkz. Hallig İşbara-
han

Shang Ch'i-sir, 503
Shang Ch'ie-tsang, 491, 492, 497
Shang Kung-jo, 514, 515
Shang Pi-pi, 514
Shang Sha-tsang, 502
Shao-ch'ü, 397
Shé-kui-han, 179, 199, 200, 201, 202,
212, 234, 235
Shé-lun, 24
She-t'u, 45, 79, 81, 138-140, 146
She-te-mi (İstemi-han), 42
Shé-wu-kui (general), 398
Sheng Rap, 312
Shih Chao-i, 459, 478, 479
Shih Sih-ming, 471, 475-478
Shih-fa, 33
Shih-fu (Togon prensi), 178
Shih-li Tê-lê, 265
Shih-pi-han bkz. Şibir han
Shih-po-pi (Tölös-han, T'u-li Han), 236,
238, 250, 251, 259, 262, 280, 281,
326
Shun-yü K'hien-p'ing, 344
Sibir-han bkz. Külüg Sibir-han
Sigezbert, 56
Sih-cabgu bkz. İrbis Bolun-cabgu-han
Sih-mo (Ssu-mo)-han, 75
Sih-pi-han bkz. Külüg Sibir-han
Smbat Bagratuni, 172
So-ko, 363, 368-371, 429
So-t'o-hui, 315
Strong-brtsan-sgam-po, 283, 313, 480,
485-487, 497
Strong-brtsan-tsan-po, 314, 315
Stephanos (İverli), 233, 246, 248
Su Huai-cheng, 307
Su Ting-fang, 303, 305, 315
Su-lu, 374, 375, 388, 399, 402, 428-
431, 433, 432
Su-tsung, 472, 473, 475, 477
Suca-raca (Hsu-shih-li-chi), 444
Sui-tse bkz. A-shih-na Sui-tse
Suwarnadewa bkz. Swarnatep

Süleyh Müslim, 374
 Swarnatep (Suwarnadewa), 293
 Şa-ça Chung-i, 365
 Şahin, 248, 249
 Şahrârâz, 248, 254
 Şibir-han (T'u-ch'i Tugbir, Shih-pi Han), 212, 215-218, 220, 221, 222, 227, 229, 236, 280, 415
 Şir-i Kışvar bkz. Yang Souh

T

T'ai Bilge-tutuk, 450
 T'ai-tsung (Li-shih-min), 112, 241, 242, 243, 250, 256, 257, 259, 262, 263, 268, 270, 272, 275, 279-282, 284, 285, 287, 289, 290-295, 298, 306, 314, 315, 325, 414, 466, 478
 T'ai-wu-ti bkz. T'o-pa Tao
 T'an-han bkz. Türksanf
 T'an-hu bkz. Kara Çürin
 T'iye-in Bahadur-cabgu bkz. Cheng-chu
 T'o-lo-sih (Aydınlık uluk kat-munmış küçlük bilge-han), 490
 T'o-pa Huai Kuan, 514, 515
 T'o-pa Kui, 223
 T'o-pa Tao, 27
 T'o-po-han (Arslan, Arsila, Tabak-han), 48-50, 81, 110, 137, 139-141, 204
 T'ou Hien-tê, 228 237
 T'ou-lan Han (Yun Yollig), 176, 180, 181
 T'u-ch'i bkz. A-shih-na T'u-ch'i
 T'u-ch'i bkz. Şibir Han
 T'u-ki-ch'i (Karaşar hâkimi), 270, 293
 T'u-li-han bkz. Shih-po-pi
 T'u-men-han bkz. Bumin-han
 T'u-mi-tu, 288
 T'un-alo-wu Pi-li-pi Tuo-lu-han bkz. Ni-shu-şad
 T'un-ma-ka, 490
 T'ung-alıp lrbis bkz. Ni-shu-şad
 T'ung-cabgu Han (Cembuhu, T'ung Shê-hu, Kuzey Hanı) 172, 183,

200, 203, 204, 206, 208, 209, 210, 231, 234, 235, 243, 239, 245, 247, 249-251, 254-256, 265, 275
 T'ung-shê-hu bkz. T'ung-cabgu Han
 T'ungo-şad bkz. İşbara Tölis-şad
 Ta-lo-pien bkz. Töremen
 Ta-man bkz. Taman
 Ta-t'an, 27
 Ta-t'ou Han bkz. Kara Çürin
 Ta-wu Ho-ling-ch'üan (Ç. general), 383
 Tabak-han bkz. T'o-po Han
 Tağma Tarhan, 66
 Taman (Ho-sa-na, Ta-man, Ni-ch'ü Ch'u-lo-han, Ch'u-lo-han), 184, 185, 186, 192, 200, 207, 212
 Tardu Bilge-han bkz. Liang Shih-tou
 Tarduş-han bkz. Kara Çürin
 Tarduş-şad bkz. Mogılân
 Tê-tsung, 486, 489, 491
 Tê-wu-hun Divan, 33
 Tê-wu-t'ai-han Shê-lun, 24, 41
 Tegin-şad, 81, 141, 146
 Teng-shu-tse, 45
 Teñri-han bkz. Bilge Kutlug-han
 Ti-lie-ch'a bkz. Tegin-şad
 Ti-t'ou bkz. Sha-po-lío
 Timur, 195
 Tong-şad (İşbara Tolis-şad), 267
 Tonyukuk (A-pa Tarhan), 120, 124, 333, 339, 341, 342, 343, 344, 348, 349, 455, 357, 366-370, 375, 381, 384-387, 389, 392, 293, 395, 400, 402-410, 413, 414, 417, 420, 438, 442, 452, 509
 Tou Fu, 471, 478
 Tou Hsien, 430, 431
 Tou-hsi-fu (Tüzel-bek), 340
 Tou-huo-hsien Chu-ch'o, 432
 Tou-mo-chi, 432
 Tou-wu-lun, 28, 29
 Tölös-han bkz. Shih-po-pi
 Töremen (A-po-han, Abruy, Ta-lo-pien, Turum), 81, 101, 124, 137, 140, 145-148, 151-155

Ts'ui Hsi-mien, 433
 Ts'ui-yün, 318
 Tsetek, 104
 Tu-ho-ch'eng 27, 28
 Tu-kai-ch'i, 365
 Tu-lu Han bkz. Ni-shu Şad
 Tu-su-lu bkz. Tüzlük
 Tugbir bkz. Şibir-han
 Tuğsada, 428
 'Tun-tudun, 271 272
 Turum bkz. Töremen
 Tü-song bkz. Dus-srong
 Türksanf (T'an-han), 69, 70, 81, 139,
 141, 146
 Tüzel-bek bkz. Tou-hsi-fu
 Tüzlük (Tu-su-lu), 180

U-Ü

Udar-Sengun, 395
 Ulug Erkin, 365
 Umüs, 511
 Üge-tegin, 511, 512
 Ügedey, 416

V

Valentinos, 54-56, 68, 69
 Velid, 374
 Viro (Katolikos), 253

W

Wang Ch'eng-hsien, 445
 Wang Ch'ün-cho, 396
 Wang Fang-i, 346
 Wang Hsiao-ch'ie, 360
 Wang Hsü-pa, 216
 Wang Shih-Ch'ung, 215, 227, 228, 237
 Wang Wen-li, 340
 Wang Yün, 355, 356
 Wei Kao, 492, 499, 500
 Wei Tao-er, 216
 Wei-Hsiao Ming-ti, 31
 Wen Yen-po, 282
 Wen-ti, 41, 42, 47, 125, 142

Wu (Wu-shih, Wu-hou, imparatoriçe),
 343, 346-348, 353, 356, 375, 387
 Wu-chi-lê (Baga-tarhan, Mo-ho Ta-
 kan), 349, 358, 362, 363, 429,
 431
 Wu-hou bkz. Wu
 Wu-mi, 270
 Wu-shih bkz. Wu
 Wu-su-Mi-shih Han bkz. Özmiş-han
 Wu-ti, 27, 47, 185

Y

Yang Ch'en-tao, 227
 Yang Chien, 50, 71, 72, 73, 138, 143-
 146, 150, 175, 184, 188, 219
 Yang Hin, 176, 177, 181, 254
 Yang Hsi-k'u, 496
 Yang Hsü, (Ç. kumandan), 180, 181
 Yang Hsüan-k'ai, 214
 Yang Huang bkz. Yang-ti
 Yang Kui-fei, 468, 470, 472, 477
 Yang Kuo-chung 468 470 472
 Yang Su-tegin (Save, Şir-i Kışvar, Yeng-
 su-tegin), 151, 165, 177
 Yang-lo (Prenses), 375
 Yang-su (Souh) bkz. Yang Su-tegin
 Yang-ti, 184, 186-189, 211-216, 219-
 221, 292
 Yaşar, 386
 Yen Ch'üan, 474, 475, 476
 Yen-lo-ch'eng, 44
 Yen-tih bkz. Mukan-han
 Yezdigerd, 297, 300-302, 453
 Yi-t'ien-çur, 440
 Yin-nai Tegin, 259
 Yollig-tegin, 120, 260, 348, 368, 380-
 383, 387, 398, 401-407, 409-412,
 414, 420, 450-452
 Yukuk-şad (İrbis T'u-lu Han, Yü-chü),
 250, 262, 268, 271-276, 285, 292,
 298, 301, 303
 Yun Yollig (T'ou-lan-han, Yung Yü-lü),
 149, 152, 153, 155, 175, 178, 438

Yung Yü-lü bkz. Yun Yollıg

Yü Wen-chü, 46

Yü-ch'eng, 28

Yü-chü bkz. Yukuk-şad

Yü-chü-lü, 22, 23

Yü-she Şad, 259

Yü-wen T'ai, 20, 21, 41, 46, 58, 71

Yüan-ch'eng, 395

Yüan-king, 317, 363

Yüe-ch'ui, 34

Z

Zabergan, 55

Zama-Kagan (Zama Mogan), 46

Zemarkos, 66, 76, 92, 114

Ziyad b. Salih, 445

YAZAR ADLARI

Burada sadece metin içinde ve dipnotlarda geçen isimler alınmış, eserleriyle birlikte referans olarak gösterilen yazarlara yer verilmemiştir. Bunların tam listesini kitabın sonundaki Rusça ve Batı Dillerindeki Yazarlar kısmında bulabilirsiniz.

A

Aristoff N. A., 38, 125, 126, 127, 129, 131, 194, 252, 324, 331

Artamonoff M.I., 125, 127, 194, 252

B

Bacot J., 206, 207, 454

Bartold W.W., 127, 129, 130-132, 143, 194, 323, 329, 381, 503

Baskakoff N. A., 326

Belazuri, 57

Bernchtam A.N., 87, 132, 134, 135, 331, 335, 402, 405, 416, 431

Biçurin N.Ya. (Yakinf), 76, 79, 118, 120, 122, 125, 180, 229, 298, 302, 336, 341, 383, 388, 488

Bogoslovskiy V. A., 311

Bretschneider E., 493, 450

Brosset M., 70

C

Cahun L., 131

Cavahişvili I., 252

Chavannes E., 51, 118, 122, 123, 124, 194, 205, 229, 298, 304, 324, 358, 388, 416, 431

Chtenberg L.Y., 107

Clauon G., 337, 431, 456

Cordier H., 469

Cüveyni, 460, 461

D

Damdinsuren S., 495

Dinaveri, 167, 170

E

Eberhard W., 8

Engels F., 88

Escedy H., 494

F

Firdevsi (Firdousi), 57, 58, 112, 113, 157, 166, 169

G

Gabain A., 350

Gerdizi, 478, 493, 511

Ghirschman R.M., 25
 Giraud R., 323, 364, 405
 Graç A. D., 462
 Grigoryeff V.V., 122, 125, 126
 Grumm-Grjimaylo G.Y., 44, 122, 125,
 128, 129, 130, 148, 187, 324, 333,
 335, 341, 358, 359, 360, 416, 432,
 469, 493

H

Hennigue R., 124
 Hirth, 134, 194, 324, 336, 341, 355,
 416

I

Ibni Hurdadbi, 57, 509
 Inostrantseff K.A., 125, 126

J

Jisl L., 399
 Julien S., 76, 229, 336

K

Kabanoff S.K. 25
 Kalankaytlı Moses, 78, 223, 246
 Karmışeva B. H., 194
 Khwan M. F., 121, 229
 Kızlasoff L.R., 325, 514
 Kiseleff S.V., 95, 325, 328
 Klukin I.N., 83
 Kononoff A. N., 36, 84, 85, 133
 Korş F., 391
 Kozmin N. N., 335, 403
 Küner N. V., 126
 Kuznetsoff B.I., 122

L

Liu Mau-tsai, 124, 130, 131, 340, 341
 Lomouri N.Y., 252

M

Maloff S.Y., 122, 134, 332, 337, 340,
 342, 352, 355, 358, 359, 368, 380,
 390, 391, 401, 414, 450, 459, 463

Manandyan Ya. A., 252
 Masson M. Y., 68
 Melioranskiy P.M., 129, 134, 324, 359,
 395
 Menandros (Menander), 65, 107, 114,
 141, 142
 Meshia Ş.A., 252
 Mirhand, 112,

N

Narşahi, 148, 150

O-Ö

Okladnikoff A.P., 92
 Ögel Bahattin, 51

P

P'ei Ch'en, 213
 Pelliot P. , 46, 123
 Pelliot P., 459
 Pigulevskaya N. V., 65, 68
 Po Chü-i, 98, 224, 225
 Potapoff L. P., 108, 419
 Pozdneyeff D., 44, 488, 490
 Pozdnyeff D., 44
 Pritsak, 84, 132, 133, 134
 Puech H., 461
 Pulleyblank E.G., 258

R

Radloff W.W., 51, 129, 132, 134, 194,
 337, 341, 390, 399, 461, 493
 Ramstedt G. I., 440, 450, 454, 459
 Ratsel F., 114
 Reşidüddin, 38, 109, 113, 134, 416, 418
 Roborovski V. I., 61
 Rudenko S. I., 125, 126

S-Ş

Saalibi, 72, 112
 Schlegel G., 462, 493
 Sebeos, 112, 172
 Sebeos, 112, 172

Shan Yüe, 213

Stebleva İ. V., 391

Stein A., 284, 422

Struve V. V., 11,

Şçerbak A.M., 370, 392

T

Tabari, 57, 70, 101, 102, 112, 165, 166,
301, 431

Theophanes Vinantiyski (Bizanslı) 68,

Theophylactos Simokatta, 52, 125, 257

Thomsen V, 132, 134, 324

Tokareff S. A., 107, 111

Tolstoff S. P., 77, 135, 152

Trever K. V., 252

U

Ulagışeff N. U., 418, 419

Umnâkoff İ. İ., 196

V

Vasilyeff V.P., 459, 493

Vernadsky G.V., 54

Vladimirtsoff B.Ya., 97

Y

Yadrintseff N.M., 395, 399

Yakinf Biçurin bkz. Biçurin A.Ya.

Yakubovskiy A. Yu., 130

Yevtuhova L. A., 325

COĞRAFİ YER ADLARI

Çin, Orta-Asya, Uzak Doğu, İç Asya gibi çok sık geçen kelimeler alınmamıştır.

A

Ab-ı Verd, 302

Abakan, 38

Abeskun bkz. Hazar

Abhazya, 143

Abraşehr (Nişapur), 172, 302

Abu, 38

Afganistan, 203

Agu, 383, 400

Agvanya bkz. Atrpatakan

Ahalsih, 247

Ak-termel, 368

Akdeniz, 14, 59, 62, 104, 232, 508

Aksu (Ta-shih), 429

Aktag (Ektag), 140

Alakçin, 328

Alashan [Ala-tav], 97, 181, 263, 319,
330, 332, 334, 365, 385, 397Altay, 24, 28, 29, 31, 37, 38, 39, 81, 91,
92, 97, 98, 105, 108, 109, 115,
273, 280, 289, 294, 303, 323-327,
344, 372, 379, 383, 418-420, 446,
452, 455, 457, 493

Altayın-nuru, 184, 370

Altın Göl bkz. Töles Gölü

Altın Tag, 288

Altun (altın) Ormanı, 366, 369

Amankûh bkz. İskelce

Amdo, 187, 206, 311, 314, 421, 495

Amuderya (Behrûd, Ceyhun) 51, 66,
171, 191, 202, 203, 275, 303, 332

Amul (Mu), 200, 272

Amur, 336, 414, 456, 509

An bkz. Buhara

An-hsi(Kuça), 218, 437

An-shih, 292

Ana, 368
 Anadolu (Küçük Asya), 232, 488
 Angara, 230, 328, 329, 330
 Antioch, 68, 70
 Ar-Rohac (Arahoziya), 67
 Arabistan, 67
 Araks, 78, 247, 253
 Aral Gölü, 51, 52, 349
 Arsah, 253
 Astana, 284
 Atlah, 445
 Atrpatakan (Agvanya, Azerbaycan), 76,
 162, 163, 165, 203, 232, 234, 235,
 252, 253,
 Avaza, 170, 203
 Avrupa, 13, 19, 62, 63, 80, 98, 204, 232,
 257, 453, 488
 Avustralya, 114
 Azerbaycan bkz. Atrpatakan

B

Babıçag, 390
 Babil, 453, 460
 Badahşan, 425, 435
 Badgis, 165
 Bağdat, 483
 Balhas, 207, 345
 Balkan Yradası, 19, 55
 Baltistan, 424
 Bamyān, 425
 Bargöl (Bars-Göl), 269, 331, 372
 Baroron Geçidi, 167, 169
 Başkaus, 323
 Batı Denizi bkz. Aral Gölü
 Batı ucu, 28, 37, 213, 307, 316, 318,
 319, 345, 425, 430, 473, 485, 487,
 492
 Bauligah, 167
 Bavaria, 114
 Baybalık, 464
 Baykal, 44, 109, 110, 125, 280, 330,
 334, 365, 414, 456
 Bayşunhu (İsfıcab), 274, 275
 Belh, 165, 172, 208, 266, 301, 363
 Bengal, 435, 436

Berçeker, 395
 Beyrut, 68
 Bin Pınar bkz. Miñ Bulak
 Bişbalık (Kagan-havanı, Ting-chou)
 128, 209, 251, 255, 267, 268, 300,
 379, 389, 391, 400, 437, 439, 494,
 498, 514, 515
 Biya, 38, 328.
 Bizans (Purum, Rum, Fu-lin), 14, 19,
 51-54, 57, 62-70, 92, 121, 127,
 139, 141, 143, 157, 160, 162, 163,
 171-173, 179, 203, 205, 209, 224,
 232, 236, 243, 252, 254, 415, 444,
 484
 Bodın-inli bkz. Po-teng-ning-li),
 Bolçu (Bolçu-ögüz, Urungu), 331, 452,
 496, 498
 Bolgaria, 257, 265
 Borotola, 305
 Bosphorus (İst. Boğazı), 56
 Bospor(us) (Kerç), 67, 70, 141, 153
 Bost, 67
 Bozbulanık Nehir bkz. Huang-ho
 Bökli-kagan, 336, 415
 Brahmaputra (Tsan-po), 311
 Buhara (An, Paykend), 51, 148, 150,
 151, 177, 196, 200, 202, 204, 265,
 301, 302, 373, 395, 415
 Buhayn Göl, 315, 316
 Buzgala bkz. Temir-Kapıg
 Bügegük, 450
 Bügür (Bur-Ülög), 496
 Büyük Po-lü, 424

C-Ç

Ceyhun (Amuderya), 163, 170, 302
 Ch'ang-an, 20, 42, 46, 50, 57, 61, 188,
 220, 237, 240, 242, 251, 258, 259,
 268, 286, 289, 298, 305, 314, 316,
 395, 339, 341, 374, 388, 394, 410,
 416, 425-427, 437, 441, 450, 466,
 470, 472, 475, 478, 481, 488, 491,
 492, 494, 502, 503, 506, 511, 515

Ch'ao bkz. Uşruşana
 Ch'i-ch'ik Chung-hsien, 373
 Ch'i-chou, 496
 Ch'i-ku (Kızıl Vadi), 496
 Ch'i-ku, 46
 Ch'iktam (Tıtam), 496
 Ch'in, 284, 304, 486, 487
 Ch'ong-ra (Ch'ong), 496
 Ch'u-hsi (Ch'u-yeh), 38
 Ch'ung-ling, 276
 Cha-pu, 320
 Chao-hsien, 373
 Cheng Tao, 471
 Chien-tu (Yang-chou), 217
 Chih-li bkz. Ho-peı
 Chin-yang, 48, 228,
 Ching-ch'eng, 515
 Chu-ch'ü (Kökyar), 305
 Chu-ch'ü-po, 276
 Chung-ch'ai-shan, 340, 344
 Chung-yüan, 228
 Chü-ch'ü, 364
 Chü-ch'üan, 41
 Chü-lan (Kulan, Lugovoye), 432
 Ctesiphon, 55, 104, 112, 248, 297
 Cungar Kapısı, 197
 Cungar(ya) (Shen-tu-ch'uan), 23, 42,
 44, 78, 115, 184, 185, 187, 193,
 201, 208, 232, 256, 267, 269, 273,
 285, 291, 297, 300, 303, 304, 331,
 358-360, 362, 373, 379, 389, 394,
 449, 453, 454, 457, 493, 495, 496,
 499, 511, 514, 515
 Cürcan, 66, 68, 70, 297
 Cüzcan, 302, 425
 Çaç bkz. Taşkent
 Çaganian, 67
 Çahar, 50, 288
 Çaydam, 21, 186, 206, 501
 Çerçen-derya, 187
 Çırçık, 58
 Çibitsu, 323
 Çimkent, 274

Çin Denizi, 61
 Çor bkz. Derbent
 Çu (Nehir), 133, 150, 269, 272, 276,
 300, 323, 349, 363, 364, 432
 Çu Vadisi, 61, 191, 196, 447, 457
 Çulışman, 323
 Çuş, 382

D

Dağıstan, 53, 70
 Dara, 67
 Darlistan, 67
 Daryal Boğazı, 162
 Davan bkz. Fergana
 Derbent (Çor), 67, 70, 245, 252
 Deşt-i Kıpçak, 195, 331
 Deylem, 159, 297
 Dimeşk (Şam), 373
 Dinyeper (Danapr), 52, 69, 484
 Don, 54, 67, 69, 125, 204, 256
 Dvin, 232, 247

E

Ebinor (Zbinor), 205
 Ergisi(Lazika), 139
 Ermenistan, 162, 265, 171, 232, 254
 Ermitaj, 93
 Evliya-ata, 197
 Ezgenti Kadaz, 282

F

Fan-yang, 49, 437, 469, 475, 479
 Farab, 430, 433
 Feng-chou, 237
 Feng-hsien, 480
 Feng-shu, 216, 475
 Fergana (P'o-han, Davan), 197, 200,
 202, 272, 301, 305, 372-374, 428,
 432, 445, 458, 498, 503
 Fırat, 64, 159, 162
 Fu-lin bkz. Bizans
 Fu-yang, 316
 Fu-yü, 373

G

Ganga, 436
 Ganzak [Gence], 232
 Gibin, 200, 256, 426, 428, 494
 Gibraltar, 483
 Gilgit bkz. Küçük Po-lü
 Gobi Altayları, 42, 96
 Gobi, 27, 35, 36, 77, 128, 144, 229,
 263, 280, 281, 286, 289, 327, 331,
 334, 365, 372, 379, 511
 Gorban-sobarga-hoto, 144
 Guçen, 360, 416
 Gur, 208
 Gülzariyun bkz. Sırderya
 Gürcistan, 163

H

Ha-chou, 486
 Ha-i, 242
 Ha-t'ai (Yedisu), 460
 Hagasya (Hakasya), 91, 329
 Halha (Kalka), 22, 42, 78, 109, 348,
 350, 353, 366, 511, 513
 Halis Denizi bkz. Hazar
 Hamar-daban, 386
 Hamcurd, 373
 Hami (Hami Vadisi), 30, 61, 185, 187,
 270, 274, 151, 155, 262, 294, 416,
 514
 Hamukat, 151, 155
 Hang-chou, 389, 514
 Hang-hua-shan, 344
 Hangay [Han-hai], 22, 98, 128, 230,
 289, 290, 330, 348, 449, 450, 454
 Harezmi, 51, 302, 373
 Haristan, 433
 Harkan Denizi bkz. Hazar Denizi
 Hazar (Kaspi, Harkan, Halis, Abeskun)
 Denizi, 51, 125, 127, 179, 203,
 205, 245, 252, 299
 Hei-sha, 344
 Hei-shan, 338
 Hem-ch'eng, 46

Hemedan, 61
 Hen-t'u, 302
 Hen-tei, 98, 230
 Herat, 165-170, 301, 453
 Hersones, 56
 Himalaya, 314
 Hindistan (Hint), 13, 14, 195, 197, 202,
 203, 313, 321, 421, 427, 435, 436,
 494, 507
 Hindukuş, 101, 191, 425
 Hint Okyanusu, 63
 Hirirüd, 166-168
 Ho bkz. Kuşanya
 Ho-hsi, 27, 35, 41, 218, 267, 312, 314,
 318, 363, 396, 397, 434, 435, 437,
 480
 Ho-mo bkz. Omoz
 Ho-nan, 94, 475-478, 485
 Ho-pei (Chih-li), 188, 227, 303, 465,
 470, 471, 475, 485, 487, 491
 Ho-tung, 437, 465, 469, 471
 Ho-yang, 467, 477
 Hocent, 374
 Horasan, 58, 61, 165, 168, 172, 205,
 252, 301, 302, 305, 307, 359, 373,
 433, 506
 Hoten (Hotan), 28, 142, 187, 197, 202,
 270, 272, 276, 283, 294, 306, 307,
 360, 447, 487, 494, 496, 499
 Hoten-Derya, 422
 Hoyto-Tamir, 121, 390, 391
 Hroxt, 172
 Hsi Liang, 218
 Hsi-ning (Si-ning), 515
 Hsi-yeh 425
 Hsia-chou, 491
 Hsin-chou 344
 Hu-chou, 282
 Hua-ma-chi, 499
 Huai-chou, 477
 Huan-ch'en, 216
 Huang-chang-k'o, 355
 Huang-chou 499

Huang-ho (Mors Nehri, Sarı Nehir, Boz-
bulanık Nehir), 19, 35, 239, 259,
281, 283, 285, 286, 344, 355, 362,
365, 385, 437, 481, 485, 491, 502,
511, 515

Huttel, 425

Huttelan, 430

I-I

Iduk-baş, 360, 362

Irak, 159

İsfahan, 172

İsfara, 61

İssık Göl, 61, 193, 341, 345, 346, 360,
496

I (Yih) (kasaba), 242

I-wu bkz. Hami

i-wuo-wu, 501

Ibar, 368

Idan, 202

İli (nehir, vadi), 24, 61, 198, 272, 273,
303, 332, 346, 349, 358, 362, 416,
437

İnci Nehri bkz. Sırderya

İndus, 424, 425

İran (Po-sih, Persiya), 13, 14, 47, 55,
57, 58, 61, 63-66, 70, 83, 110, 113,
117, 141, 142, 157, 158, 162, 265,
268, 169, 171, 173, 175, 202, 203,
205, 232-236, 243, 246, 248, 249,
251, 252, 254, 255, 267, 297, 302,
451, 458, 508, 509

İren-şabirgan, 61

İrtiş, 28, 191, 251, 255, 289, 360, 415,
453

İsficap, 274

İskelce (Amanküh), 167

İspanya, 483

İsparta (Sparta), 89

İşim, 191

İtalya, 65

İver, 252

İznik, 104

J

Japonya, 290

Jerusalem bkz. Kudüs

K

K'ai-mu-cheng, 291

K'ai-ping, 292

K'ang-chü, 266, 274

K'un-ming, 500

Kabadyan, 425

Kabul, 307, 500

Kac(g)arbaşı bkz. Kaşkar,

Kadaz, 403

Kadırgan ormanı bkz. Kingan

Kadisiye, 297

Kafkas(ya), (lar), 54, 55, 67, 70,
139, 143, 163, 179, 191, 203, 204,
209, 246, 252, 328, 418

Kagan-savanı bkz. Bişbalık

Kan bkz. Semerkand

Kan-su, 37, 144, 242, 259, 314, 345,
348, 389, 486, 488, 491, 515

Kanauc, 435, 436

Kao Kui-li bkz. Kore

Kao-ch'ang, 30, 31, 47, 61, 83, 108,
187, 198, 200, 201, 209, 268-271,
274, 284, 285

Kao-ch'ang-Lei, 198

Kao-kui, 29

Kapisa, 425, 494

Kara İrtiş, 331, 359, 370, 371, 449

Karadeniz, 52, 54, 127

Karakanda, 11

Karakum, 344

Karakurum, 464, 502, 510

Karalak, 232

Karaşar, 47, 61, 185, 187, 202, 204,
266, 270-272, 285, 293, 360, 376,
447, 487, 494, 499

Kargalık, 305

Karlık-tağ, 417

Karpat-lar, 256

Karşı bkz. Nesef

- Kartli, 70, 233
 Kaspi Denizi bkz. Hazar
 Kaşkar (Kac(g)arbaşı, Su-le), 187, 196,
 202, 276, 302, 305, 306, 345, 360,
 374, 445, 447, 488, 494, 499,
 Kaşmir, 57, 435, 436, 494
 Katun, 289, 323
 Kazakistan, 51, 206, 331, 389
 Kem bkz. Yenisey
 Kengu-Tarman, 392
 Kerulen, 44, 330, 365
 Keş (Şehrisebz, Shih), 202, 272, 359,
 373, 432
 Kette Korgan bkz. Kuşanya
 Keyra, 451
 Khalkedon (Kadıköy), 104, 233, 238
 Kıpçak Bozkırı bkz. Deşt-i Kıpçak
 Kırım, 70, 139, 143
 Kitan 348
 Kızıldeniz, 63
 Kien bkz. Yenisey
 Kilikia [Çukurova], 233
 Kin'ya, 304
 Kin-huo, 211
 Kingan (Hingan) (Kadırgan ormanları),
 22, 172, 230, 263, 280, 289, 392,
 439
 Kobdo, 289
 Konstantinopol, 54, 55, 61, 65, 68, 179,
 233, 245, 252, 255
 Kopeni, 95
 Kore (Kao-Kui-li, Kora, Kögüryo), 47,
 201, 213, 282, 284, 286, 290, 293,
 294, 296, 303, 373
 Kögmen, 367, 405
 Kögüryo bkz. Kore
 Kökyar (Chu-ch'ü), 305
 Krasnoyarsk, 332
 Ku-mo, 272
 Kubadru, 323
 Kuban, 53, 78, 191, 204, 294
 Kuça, 47, 61, 187, 196, 197, 200, 202,
 272, 276, 293-295, 305, 306, 360,
 372, 376, 377, 388, 397, 424, 425,
 447, 487, 494, 498, 506, 514, 515
 Kudüs (Jerusalem), 232
 Kuhistan, 166
 Kui-hua-ch'eng, 344
 Kukunor, 21, 34, 46, 186, 187, 317,
 318, 434, 515
 Kuma, 53
 Kunduz, 266, 275
 Kuo, 216, 515
 Kuo-shan, 262
 Kura, 78, 253.
 Kuran, 425
 Kurkara-usu, 61
 Kurumçi 330
 Kuşan(ya) (Kette Korgan, Ho), 171,
 202, 272, 305, 359
 Kuşgalak, 382
 Kuzey Kutbu, 106
 Küçük Asya (Anadolu), 62
 Küçük Po-lü (Gilgit), 424, 425, 426,
 444
 Kürdan, 349, 415
 Küz-çugay, 344
- L
- Laba, 484
 Lai-shan, 45
 Lamgan bkz. kapisa
 Laos, 438
 Lazika (Ergisi), 54, 139, 143
 Leh, 424
 Lena, 330
 Lhasa, 424
 Liang-chou, 144, 283, 315, 319, 365,
 380, 400, 437, 501
 Liao-ho, 49
 Liao-shu(i), 214, 291
 Liao-tung, 213, 214, 291
 Lin-nan, 438
 Lin-tao, 145
 Ling-chou, 259, 355, 437, 485, 486,
 491, 494, 499, 500

Lo-yang, 20, 48, 189, 213, 214, 227,
228, 237, 467, 470, 476, 477, 479
Lob-nor, 187, 213, 272, 422, 515
Lu-chou, 237
Luang-tai, 515
Lukçun Çukuru, 61, 285
Lun-yü, 438, 480
Lung (Lung-hsi), 71, 284, 486

M

Ma-i, 217, 221, 237
Ma-li-shan, 250
Mahya, 144
Maitreya, 213
Makedonya, 56
Manas, 61, 331, 515
Mançurya, 31, 33, 61, 78, 331, 336,
350, 354, 356, 362, 372, 373, 389,
398, 414, 438, 442, 452, 469, 512
Marsilya, 128
Martiropol, 162
Mâverâünnehir, 154, 373, 433
Maymürg (Mi), 58, 200, 202, 274, 305,
359
Medine, 41
Mekke, 41
Meriç, 69
Merv (Wu-na-ko), 202, 297, 300, 302,
453
Mesopotamya, 66, 159, 160, 165, 171
Meşelik, 324
Mısır, 62, 232
Mi bkz. Maymürg
Miñ-bulak (Bin Yol), 198
Ming-sa-fu, 355
Ming-sha, 365
Minusinsk Havzası, 273, 464
Miran, 422
Mo-chou, 479
Moğol(istan) Altayları, 38, 232
Moğolistan, 14, 23, 128, 206, 289, 323,
382, 399, 415
Mors Nehri bkz. Huang-ho

Mu bkz. Amul
Mug Dağı, 376
Murgab, 172

N

Nahiçevan, 232, 233
Nan-ch'ao, 434, 435, 446, 485-487, 492
Nan-shan, 46, 61, 144, 385, 397, 476,
486, 499, 501
Narin (Chen-chu), 498
Nehavend, 297
Nepal, 320, 321
Nesa, 302
Nesef (Karşı, Na-se-po), 58, 61, 359,
373
Nesevia bkz. Nizip
Nimfiy, 162
Ninevia, 248
Ning-hsia-fu,
Nişapur, 172
Nişumus, 350
Nizip (Nesevia), 62, 67, 162
No-se-po bkz. Nesef
Non-ni, 456
Norilsk, 11
Nuo-chen, 286

O-Ö

Obi, 415
Oka, 329, 484
Okba, 162
Olhon, 330
Omoz (Ho-mo), 498
Ongin, 336, 344, 380, 402
Onon, 133, 365
Ordos, 23, 105, 125, 181, 185, 221,
222, 258, 262, 263, 280, 286, 330,
331, 334, 350, 353, 355, 356, 366,
394, 437, 465, 469, 472, 481, 502,
512
Orhon, 76, 101, 133, 230, 260, 323,
324, 330, 331, 360, 380, 390, 395,
398, 400, 403, 419, 420, 459, 463,
498, 503

Orpen, 367

Orta Deniz bkz. Akdeniz

Otrar, 500

Ötüken (Tu-chin), 103, 289, 330, 353,
409, 420, 454

Ötüken-yış, 403, 450

Özbekistan, 298

P

P'ei-shan, 30, 334, 416

P'ei-ting, 372, 425, 437, 441, 445, 447,
448, 495, 496, 498, 515

P'ing-chou, 76, 228, 355, 360, 486

P'ing-lu, 437, 469

P'ing-yang, 49

P'o-han bkz. Fergana

P'o-huan bkz. Yeke-arık

Pækçe, 290, 291

Pamir, 424, 425, 426, 483, 494

Pannonia, 56, 68, 179,

Partav, 128, 256, 253

Parthia, 158

Paykend (Buhara, An), 148, 153, 170,
270, 364

Pekin, 49

Penc, 208

Pencab, 57, 307, 435

Pers (iya) (Iran), 14,

Pien-kan, 373

Ping-chou, 259

Po-hai 373

Po-lü, 25, 405

Po-sih bkz. Iran

Po-teng-ning-li (Bodininli), 103, 108

Provence, 453

Pu-lei, 30

Purum bkz. Bizans

R

Rey, 61, 172

Roma, 19, 77, 87, 484

Rum bkz. Bizans

S-Ş

Sa-ho-nei, 441

Salayır, 328

Sam'ye, 495

Sarı Deniz, 47, 89, 104, 232

Sarı Nehir (Yeşil Ögüz, Huang-ho), 104,
109, 318, 340, 344, 415, 423, 476

Saspol, 424

Saur, 455

Sava, 67

Sayan, 106, 108, 329, 367, 394, 415,
452

Sayan-Altayları, 78, 456

Saylugem, 289

Sebasteia [Sivas], 233

Selenge, 23, 184, 185, 230, 330, 332,
385, 400, 439, 450, 451, 464

Semerikand (Kan), 61, 196, 200, 202,
272, 274, 301, 305, 359, 373, 430,
433, 500

Sha-t'o, 269

Shan-chou, 475, 478, 479

Shan-shan, 272

Shan-si, 144, 215, 221, 227, 237, 239,
242, 259, 303, 512

Shan-tung, 71, 214, 237, 242, 355, 357,
415

Shen-si, 238, 471, 472, 478, 480, 486,
488, 489, 492

Shen-tu-ch'uan bkz. Cungarya

Sheng-chou, 355

Shih (Keş, Şehrisebz), 200

Shih-min, 144

Shu bkz. Sih-ch'uan

Shu-mang, 425

Shu-tun, 46

Shug-nan, 425

Shuo-fang, 221, 258, 394, 437, 446, 502

Shuo-mang, 373

Sırderya (Gülzariyun), 51, 331, 415,
417, 426

Sibirya, 14, 25, 104, 109, 117, 206, 259,
273, 327, 328, 330, 396, 456, 457

Sier, 435

Sih-ch'uan (Shu), 50, 214, 345, 435,
472, 478, 480, 492, 500
Sih-chou, 285, 494, 496
Silla, 290, 291
Sind, 67
Sisavran, 162
Soğd bkz. Soğdiana
Soğdak, 415
Soğdiana (Soğd), 15, 51, 57, 59, 66,
67, 78, 83, 104, 125, 127, 157,
171, 177, 196, 197, 200, 273, 274,
294, 301, 302, 305, 358, 360, 362,
372, 373, 376, 395, 405, 426, 427,
430, 433, 444, 445, 483, 509
Sovyetler Birliği, 119
Su-le bkz. Kaşkar
Sung-mo (Sungari eyaleti), 398, 442
Suriye, 61, 63, 245, 248, 453
Sü-chou, 480
Sülek (Yukarı Yenisey), 95
Süyab, 445
Şam bkz. Dımeşk
Şara müren, 444
Şaş bkz. Taşkent
Şehrisebz (Keş, Shih), 305

T

T'ai-chou, 489
T'ai-shan, 286, 393
T'ai-yüan, 49, 219, 437, 475, 481
T'an-ling-chou, 350
T'ao-mi (Mi), 274
T'ien-shan (Tanrı Dağları), 28, 61, 97,
98, 128, 183, 184, 193, 197, 202,
250, 269, 294, 307, 331, 345, 358,
376, 379, 394, 416, 426, 447, 494,
496, 499, 515
T'ung-kuan, 471
Ta-i, 242
Ta-shih (Aksu), 429
Ta-t'ung-fu, 227, 344
Tabaristan, 297
Takla-Makan, 197
Talas (nehir), 66, 199
Talas (şehir), 432, 445

Talas Vadisi, 61, 304, 446, 447
Talekan, 165, 373
Tamag, 381
Tanrı Dağları bkz. T'ien-shan
Tao-shui, 501
Taraz, 151
Tarbagatay, 109, 183, 273, 331, 359,
371, 455, 457, 487
Tarım, 184, 189, 191, 196, 307, 315,
360, 426, 498
Taşkent (Çaç, Şaş), 51, 58, 179, 196,
198, 202, 209, 272, 301, 305, 348,
371, 373, 374, 428, 430, 432, 433,
445
Tbilisi bkz. Tiflis
Temir Kapı (Buzgala), 336, 415
Temir-Kapı (Buzgala), 336, 370
Terek, 205, 299
Tibet, 21, 92, 93, 122, 197, 283, 284,
307, 311-320, 344, 345, 350, 364,
371, 385, 394-398, 410, 415, 421,
423, 425, 426, 428, 433-438, 444,
456, 458, 462, 464, 466, 468, 480,
483, 485-495, 499, 500, 502, 505,
507, 514, 515
Tiflis, 231, 247, 251
Tigros, 248
Ting-chou (Bişbalık), 285, 298
Ting-hsien, 227, 263
Ting-ling, 412
Tire bkz. Tyros
Tizsa, 56
Togla bkz. Tola
Togon (T'u-yü-hun), 21, 22, 41, 71,
143, 172, 178, 183, 186, 197, 236,
238, 242, 313, 314, 319
Togu, 382
Toharistan, 78, 171, 172, 202, 256, 272,
274, 275, 302, 372, 426, 427
Tokmak, 210, 306, 358, 371
Tola (Togla), 230, 330, 341, 349, 350,
353, 365, 383
Tomi, 328
Tonkin, 435

Torei, 365
 Totoharanor, 382
 Töles Gölü (Altın Göl), 289, 457
 Trakya, 52, 56
 Transkafkasya, 70, 233, 245, 251, 256, 271
 Tsabhan, 330
 Tsan-po bkz. Brahmaputra
 Tu-chin bkz. Ötügen
 Tufan bkz. Tibet
 Tun-huang, 218, 320, 471, 486, 514
 Tuna, 52, 69, 232
 Tungker, 398
 Turfan, 31, 47, 78, 93, 95, 104, 185, 196-198, 200, 209, 262, 305, 307, 315, 345, 463, 494, 514, 515
 Turgu-Yargun, 365
 Tus, 302
 Tuva, 91, 497, 514
 Tuzlu-altır, 451
 Türingia, 56
 Türkistan, 93, 150, 151, 197, 269, 270, 293, 298, 305, 318, 374
 Türkmenistan, 415
 Tüyük Mezâr, 93
 Tüyük Tepe, 93
 Tyros (Tire/Sur), 68

U-Ü

Ulankom, 370, 498
 Ural, 52
 Uranha, 128, 329
 Urumçi, 61, 416, 515
 Urungu bkz. Bolçu
 Uruşana (Ch'ao), 200, 202, 359, 458
 Uyguristan, 416, 484, 487, 488, 507, 509, 511, 514, 515
 Üç-birku, 451
 Ülegen (Ulagan), 323

V

Vahan, 425
 Vitim, 125
 Vladivostok, 125

Volga, 52, 68, 80, 81, 125, 179, 191, 205, 299, 455, 383

W

Wei, 242, 245
 Wo-ye, 34
 Wu-na-ko bkz. Merv
 Wu-ting-ch'uan,
 Wuo-yang-ling, 259

Y

Yai-men, 216, 237
 Yang-chi-chien,
 Yang-chou (Chien-tu), 389, 491, 499
 Yang-tse, 19
 Yarış bozkırı, 370, 408
 Yarkend, 276
 Ye-tie, 304
 Yedisu (Ha-t'ai) 51, 81, 191, 193, 194, 196, 331, 358, 379, 432, 447, 460
 Yeh-ch'eng bkz. Yie-ch'eng
 Yeke Arık (P'o-huan), 305, 429
 Yemen, 63
 Yenisey, (Kien, Kem) 38, 273, 289, 323, 328, 329, 367, 463, 494, 513
 Yeşil-ögüz (Sarı Nehir), 355
 Yılanlıdağlar, 333
 Yie-ch'eng (Yeh-ch'eng), 49, 477, 478
 Yin-chou (kale), 49,
 Yin-shan, 331, 344, 379, 509
 Ying-chou (kasaba), 356, 438
 Yulduz, 61, 267, 294, 360
 Yü-chou, 144, 356, 437
 Yü-yang, 470
 Yüan-chou, 389
 Yün-chung, 263
 Yünnan, 318, 345, 364, 434, 438

Z

Zabulistan, 425, 428
 Zarafşan, 272, 305
 Zemeynagorsk 332
 Zemeynayagorsk, 333
 Zencir-gâh, 167, 168

ETNONİMLER

Çinli, Türk, Göktürk, Açına ve Türküt gibi çok sık geçen kelimeler alınmamıştır.

A

- A-chen bkz. E-chi
 A-li-shê, 362, 416
 A-shih-tê (boy), 469
 A-tie (Edizler), 86, 330, 334, 340, 382
 Abar-lar (Apar, Mo-ko), 51, 139, 183,
 194, 332, 362, 396, 425, 428
 Abazgi, 233
 Agvanlı-lar, 232, 233, 245, 246, 253,
 256
 Ahemenid, 158
 Alan-lar (Lo-lad), 53, 54, 69, 205, 207,
 209, 323
 Alman-lar, 7
 Altay-kiji bkz. Altaylı
 Altaylı-lar, 108, 323, 326, 419
 Anglo-sakson, 62
 Ant-lar, 54, 55, 56
 Apar bkz. Abarlar
 Apurim (Apar, Avar), 51
 Araplar (Ta-shih/Tazik), 38, 41, 66, 69,
 111, 118, 121, 122, 159, 161, 162,
 163, 165, 203, 205, 235, 297, 299,
 300, 302, 308, 316, 360, 363, 364,
 370, 372-376, 388, 392, 398, 415,
 425, 426, 428-431, 433, 437, 439,
 445, 454, 459, 463, 464, 475, 483,
 484, 493, 495, 500, 505, 510
 Argın (boy), 331, 452
 Assın-lar bkz. Ostyaklar
 Avar-lar (Var, Varhonit), 52-57, 67, 68,
 113, 124, 179, 205, 232-235, 255,
 257, 484

Avazlar, 203

Az-lar, 323, 332, 367, 382, 415

Azeri-ler, 15

B

- Bakrin bkz. Mukri
 Balkarlar bkz. Bolgar, Bulgarlar
 Barlas-lar, 195
 Barsil-ler, 209
 Basım bkz. Basmal
 Basmal (Basım)lar, 269, 273, 294, 331,
 360, 389-391, 401, 402, 406, 439-
 441, 449, 452, 454, 456, 457
 Bayırku-lar, 86, 185, 212, 229, 230,
 250, 258, 288, 306, 330, 340, 365,
 383, 415, 449, 456, 457
 Baysi-ler, 86, 330, 397
 Berçekker, 396, 415
 Birman-lar, 475
 Bizans-lı (Grek, Rum, Rim, Rumi,
 Prum, Romalı) lar, 19, 51, 61, 68,
 70, 71, 87, 122, 140, 142, 153, 157,
 158, 165, 205, 235, 245, 257, 297,
 395
 Bolgar (Bulgar, Balkar) lar, 39, 52, 204-
 206, 255, 256, 267, 484
 Boma, 273, 328, 329, 333
 Bot-lar, 283, 311
 Brahman(izm) lar, 376
 Bu-ku-lar (P'u-ku), 86, 185, 212, 229,
 230, 258, 286, 289, 306, 330, 449,
 456, 474
 Budist (Budizm), 31, 47-49, 71, 104,
 209, 210, 212, 240, 266, 295, 312,

321, 347, 348, 375-377, 386, 387,
421, 422, 435, 436, 451, 461, 462,
476, 483, 488, 514

Burgund-lar, 19,

Buryat-lar, 109, 110, 114

C-Ç

Ch'en (hanedan ve devlet) 21, 175, 176,

Ch'i-ku bkz. Kırgız

Ch'i-ler (P'ei-, hanedan ve devlet), 20,
21, 42, 44-49, 71, 143, 212

Ch'i-pi (K'i-pi) ler, 86, 184, 201, 267,
283-285, 330, 340, 365, 389, 449,
456, 495

Ch'ianglar bkz. Tankut

Chou-lar (P'ei-, hanedan ve devlet), 20,
21, 42, 46-50, 71, 72, 143, 147,
150, 152, 176, 178, 218, 219, 314

Çik-ler, 46, 81, 332, 367, 401, 452, 454

Çu-kiji, 323

Çu-yu kabileleri, 358, 359, 362, 417,
457

Çu-yular, 108, 269, 271, 273, 274, 294,
297, 299, 300, 331, 417

Çub-lar (Altı Çub) lar, 358, 417

Çuban-lar, 359, 417

Çumi, 269, 271, 273, 274, 294, 297,
299, 300, 331, 359, 417

Çumugun (Kimak) lar, 273, 299, 300,
304, 331, 359, 417, 431, 432, 457

Çurçen-ler bkz. Mukri

Çuvaş-lar, 15

D

Dabo-lar, 86,

Dao (ist.- izm), 47, 71, 240, 375

Dart-lar, 311, 314, 425

Deylemi-ler, 161, 297

Didoy-lar, 163,

Dubolar, bkz. Tubalar

Dulgas, 205

Dulu (Tu-lu) lar, 24, 55, 84, 193, 198,
200, 205, 206, 255, 256, 265, 268,

269, 272, 274-276, 300, 305-307,
316, 319, 360, 362

E

E-chi (A-chen), 329

Edizler bkz. A-tie

Eftalit-ler, 25, 29, 30, 31, 34, 51, 53, 58,
59, 61, 64, 67, 139, 141, 142, 171,
208, 494

Ehirit-Bulgat-lar, 109, 110,

Ermeni-ler, 67, 121, 159, 161, 203, 206,
232, 233, 246, 254

Etiopyalı-lar, 63, 67

Evenk-ler, 329

F

Ferganalı-lar, 374

Frank-lar, 113, 257, 403, 484

Fransız-lar 41, 117, 196,

Fu-fu-lo, 51,

Fu-lo, 185

G

Gar, (Tibet kabilesi), 314, 320

Gepid-ler, 56, 68

Germen-ler, 88, 157, 224

Gnostik-ler, 159 160

Got-lar, 19,

Grek bkz. Bizanslı

Gun-lar (Batı Hunları), 39, 126

Guz (Kara-guz, Türkmen) lar, 15, 39,
85, 332, 455, 457, 503

Gürcü (İber)ler, 67, 141, 158, 203, 231,
232, 233, 246, 247, 252

H

Hakas (Hagas) lar, 15, 329, 437

Han (Hanedan ve devlet), 19, 198, 212,
218, 222, 366, 420, 467

Harezmşahlar, 205

Hazar (Ko-sa) lar, 66, 69, 152, 163,
205, 234, 247, 251, 255, 257, 299,
453, 455

Hi bkz. Tatabi,

Hi-kie (Hi-chie), 86,
 Hintliler (Induslar), 171, 314, 321
 Hionit (Huni) ler, 52
 Ho-lu, 493
 Ho-wei, 25
 Hoei-hu bkz. Uygur
 Holiat-lar bkz. Huvalis
 Hor-lar bkz. Togonlular
 Hotenli-ler, 315, 473, 475
 Hou Liang (hanedan ve devlet), 21
 Hristiyan (lık) lar, 159, 160, 376, 451
 Hsi, 258
 Hu-hsie, 86
 Hulusi, 331
 Hu-lu-vu, (Hu-vu), 371
 Hu-vu (Hu-lu-vu), 360, 379
 Hun-lar, 15, 19, 22, 25, 28, 35, 36, 38,
 81, 86, 109, 112, 126, 133, 198,
 201, 218, 222, 269, 318, 330, 331,
 334, 358, 365, 366, 394, 397, 410,
 411, 417, 449, 456, 458, 467
 Huni bkz. Hionit
 Huvalis-ler (Holiatlar), 51
 Hyung-nu (Hun), 37

İ

Iber-ler bkz. Gürcü
 Ibil-kur, 457
 Ihşid-ler, 373
 İngiliz, 117
 İranlı-lar (Persler) 29, 68, 95, 112, 172,
 245, 248, 253, 297
 Irkit -ler, 108
 İtalyan, 87
 İzgil (Sih-kie, Sih-Ch'ie) ler, 86, 306,
 330, 382, 408

J

Japonlar, 290
 Ju-jan-lar (Cucen, Avar, Juan-juan), 21-
 31, 33, 34, 37, 38, 41, 42, 44-46,
 51, 58, 59, 87, 91, 113, 194, 198
 Jung-lar, 311

K

K'ie-ku bkz. Kırgız
 K'o-shu, 390
 Kaçagır, 179
 Kaçın-ler, 105
 Kafkashılar, 165, 418
 Kangar bkz. Kengeres
 Kañlı, 39, 333
 Kao-ch'anglı-lar, 218, 284, 285
 Kao-kui bkz. Teleüt
 Kao-kui-lar bkz. T'ie-le
 Kapçak bkz. Kıpçak
 Kara Arabalı-lar, 512
 Kara Ch'i-pi-ler, 456
 Kara Tatar (Yiş-kiji) [Agaçeri, Tahta-
 cı]lar, 323
 Kara-guz bkz. Guzlar
 Karaşarlı, 201, 285, 377
 Karluk (Ko-lo-lu, Ko-lu, Üç-Oğuz), 85,
 111, 195, 251, 255, 288, 289, 300,
 328, 331, 352, 360, 363, 371, 379,
 381, 382, 386, 388, 408, 415, 429,
 439-442, 445-447, 449, 452, 454-
 457, 483, 487, 493, 494, 496, 498-
 500, 503, 508, 510, 511, 514
 Karmati, 488
 Kaşgarlı-lar, 432
 Kazak-lar, 93, 94, 323, 326, 331
 Kelte-tay Türkleri (boy), 195
 Kengeres-ler (Kangarlar, Peçenekler),
 331, 331, 417
 Kerait-ler, 416
 Kesamir-ler, 195
 Ketler, 329
 Kıpçak (Kui-yüe-shê, Kapçak, Kıpçak)
 lar, 76, 81, 91, 196, 269, 273, 283,
 288, 289, 331, 455, 483
 Kırgızlar (Yie-ku, Ch'i-ku), 15, 25, 38,
 45-47, 328-330, 352, 353, 366-
 368, 394, 395, 413, 415, 416, 419,
 452, 454-456, 462, 476, 487, 493,
 502, 508-514
 Kitan-lar, 78, 85, 138, 147, 177, 186,

205; 212, 218, 236, 250, 291, 320,
326, 328, 349, 352, 354-357, 362,
379, 383, 388-390, 394, 397, 401,
406, 410, 414, 437, 442, 444, 450,
451, 455, 456, 467, 469, 471, 475,
482, 487, 512

Kitay, 208

Kidarit (Kušan) lar, 25

Kimak-lar (Çumugun) lar, 457

Ko-lo-lu.bkz. Karluk

Ko-lu bkz. Karluk

Ko-sa (Ho-sa)bkz. Hazarlar

Koçagir, 179

Kolkhi-ler bkz. Lazlar

Konfüçya(nizm) nistler, 104, 240, 295,
375, 462, 503, 514

Koreli (Kora, Kögüryolu), 47, 214, 215,
260, 292, 308, 317

Koşu (K'o-shu) bkz. K'o-shu

Kotrog bkz. Kuturgur,

Ku-hsie bkz. Hu-hsie

Ku-kiji bkz. Lebedinler

Ku-li-kan bkz. Kurikan

Kuan-lung (Siyasi grup), 71, 72, 213,
219, 240

Kuçalı-lar, 201, 294, 296, 376, 377, 445

Kuçugur bkz. Lebedin

Kui-lo-p'o, 330

Kui-yüe-shê bkz. Kıpçaklar

Kuman (Polovets) lar, 85, 331, 332

Kumandin-ler, 38, 50

Kung-yüe (Gun-yüe), 308, 345

Kurikan (Ku-li-kan)lar, 15, 86, 92, 230,
288, 328, 329, 330, 415

Kuşanlar (Kidaritler), 171, 172, 208

Kuturgur-lar, 42, 54-56, 68, 232, 255,
257,

L

Lakay-lar, 195

Langobard-lar, 56, 65, 484

Leao, 438

Latin, 488

Laz (Kolkhi) lar, 143, 233

Lebedin-ler (Ku-kiji), 38, 50, 457

Liang (hanedan ve devlet), 21, 34, 221

Lo-lad bkz. Alan

M

Macarlar, 52

Mag-lar, 104

Man-lar, 318, 319, 364, 438, 473

Maniheist (-izm), 376, 451, 453, 458-
464, 478, 488, 498, 503, 508, 509,
513, 514

Mansa (Vogul) lar, 415

Mauri-ler, 124

Mayma, 323

Mazdekiler, 161

Mekrin bkz. Mukri

Merkit (Mi-li-ch'ie) ler, 329, 416

Mesaget -ler, 205

Mısırlı-lar, 158

Mo-ho bkz. Mukri

Mo-ko bkz. Abarlar

Moğol-lar, 23, 35, 38, 39, 84, 94, 102,
113, 114, 195, 295, 354, 411, 413,
414, 416, 419, 458, 479

Mon-lar, 311, 425, 495, 503

Mu-jung-lar, 21

Mukri (Bakrin, Mekrin, Mukrin, Mo-ho,
Mohos, Çurçen)ler, 286, 291, 292,
320, 336, 362, 371, 395, 414-417,
428, 432, 438

Musa-bazar-lar, 195

Müslüman, 111, 426, 483

N

Nayman-lar, 113, 327, 416

Neşeti (Ne-she-ti), 331

Nesturi, 453, 483

Nganasan-lar, 106, 107, 108

Ngolok-lar, 311

Ni-ch'ü, 207

Norman-lar, 88, 124

Nuşibi (Nu-shih-pi) ler, 85, 193, 197-
199, 203, 205, 235, 255, 256, 265,

266, 268, 269, 271-275, 299, 301,
303-306, 316, 319, 371, 390

Rumi bkz. Bizanslı
Rus-lar, 7, 114, 117, 126, 205

O-Ö

Ogor (Ugor)lar, 194
Ograk (Wu-ch'è) lar, 458
On Ok-lar, 85, 268, 273, 287, 297, 298,
304, 316, 348, 358, 360, 366, 360,
370, 374, 395, 417, 432
Onogur-lar, 204
Os-lar bkz. Osetin
Osetin- (Os) ler, 163
Osmanlı-lar, 15
Ostyak-lar, 323, 329
Otuz-Tatar-lar, 396, 414
Oyrat-lar, 424, 418, 419
Öngüt-ler, 416
Özbek-ler, 194, 195, 196, 417

P

P'u-ku bkz. Bu-ku
Pa, (Tibet kabilesi), 321
Pa-ye-ku bkz. Bayırku
Pai-hsi bkz. Baysi
Pamirli-ler, 311
Parthlar, 158, 159, 165, 332
Patan-lar, 101
Peçenek (Kengeres) ler, 39, 331, 417,
455, 458
Pers (İranlı) ler, 13, 17, 25, 53, 63, 67,
71, 121, 162, 163, 166, 167, 169,
170, 203, 205, 209, 232, 251, 256,
483
Po-lülüler, 426
Pobi, 276
Polovets bkz. Kuman
Prum (Rum, Bizanslı), 395, 415
Pseudo-Avar-lar, 52, 124

R

Rim bkz. bizans
Romalı-lar bkz. Bizanslı

S-Ş

Sabır-ler, 53-55, 206
Saka [Sakes]-lar, 162
Sakson (Saks) lar, 484
Sâmâni-ler, 208
Sarmat (Yan, Yan-ch'ai) lar, 208
Sâsâni-ler (Pers hanedanı), 57, 62, 159,
161, 171, 172, 235, 236
Semiz-ler, 195
Seyanto (Sir) lar, 86, 124, 184, 185,
194, 201, 207, 249, 250, 241, 266,
267, 279, 280, 281, 284-291, 303,
333, 334, 417, 423
Sha-t'o Türkleri, 269, 331, 358, 363,
372, 394, 447, 473, 475, 499, 401,
510, 511
Shih-wei bkz. Tatar
Shu-ni-shih (Şunişi) 331, 360, 371, 379
Sih-kie (İzgil) ler, 330, 365, 397, 449,
456
Sir-ler bkz. Seyanto
Siyenpi, 19- 23, 35, 36, 37, 47, 71, 72,
110, 143, 206, 312, 414
Sklavin-ler, 56
Slavyan-lar, 56 484
So (Kumandin kabilesi), 37, 38
So-ko (boy), 362, 416
Soğdak- (Soğdlu, Soğdiyanalı)lar, 63,
104, 157, 177, 193, 196, 198, 199,
201, 235, 258, 260, 267, 305, 352,
358-360, 364, 370, 374, 415, 427,
428, 430, 432, 445, 469
Soyon, 108, 323
Sui (Hanedan ve devlet), 29, 50, 72, 76,
138, 144, 146, 148, 156, 176, 177,
179, 184, 187-189, 191, 221, 223,
227, 229, 234, 236, 240-242, 257,
259, 269, 270, 281, 284, 295, 314,
Suni, 208, 211. 262
Suri, 208

Suriyeli-ler, 114, 158, 463
 Şar-şaraygol-lar, 206
 Şeybaniler, 195
 Şors-lar, 50, 456
 Şuşedi, 276

T

T'ang (hanedan ve devlet) 15, 29, 76, 101, 179, 209, 215, 220-239, 240, 260, 267-269, 273, 276-277, 281, 283, 284, 290, 295, 308, 312, 314, 315, 319, 327, 337, 346, 356, 357, 375, 383, 384, 386, 387, 390, 406, 411, 424, 426, 429, 433, 446, 447, 464, 466, 473, 478, 479, 481, 483, 485, 515
 T'ie-le (Kao-kui, Ti-li, Töles, Teleüt)ler, 8, 24, 28, 30, 33, 34, 38, 39, 86, 109, 182, 183, 184, 194, 198, 229, 251, 324, 346, 385
 T'o-lie-man, 456
 T'o-pa (Taugast) lar, 19, 22, 23, 24, 27, 28, 35, 71, 188, 215, 415
 T'ung-lo bkz. Toñra
 Ta-shih bkz. Arap
 Tabgaç-lar, 76, 215, 218, 219, 223, 227, 228, 236, 239, 258, 259, 263, 286, 304, 336, 338, 350, 366, 369, 385, 390, 408, 412, 413, 415, 420, 426, 439, 442
 Tacik-ler, 195, 483
 Tang-hsien bkz. Tankut
 Tankut (Tang-hsien, Ch'iang)lar, 283, 311, 312, 315, 318, 319, 334, 358, 401, 416, 479, 481
 Tarniah, 179
 Tatabi- (Hi) lar, 34, 47, 138, 177, 183, 186, 212, 236, 258, 286, 291, 334, 352, 354, 356, 372, 373, 379, 383, 386, 388-390, 394, 395, 397, 398, 401, 406, 410, 414, 444, 456, 457, 469, 501, 510, 512
 Tatar-lar (Shih-wei), 47, 177, 391, 439,

450-452, 454, 456, 457, 501, 509, 512
 Taugast-lar bkz. T'o-pa
 Tazik (Arap), 415
 Telengit (T'o-lan-ko) ler, 24, 86, 108, 323, 324, 326, 330
 Teleüt (T'ie-le) ler, 24, 38, 39, 30, 33, 34, 86, 198, 324
 Ti, 19, 231
 Ti-li bkz. T'ie-le
 Ti-tou-wu-kan, 31, 33
 Tibetli-Ch'ianglar, 283
 Tibetli-ler, 29, 35, 183, 208, 223, 283, 303, 308, 312, 316, 317, 319-321, 345, 350, 360, 364, 372, 374-376, 385, 394, 421-426, 429, 431, 434, 435, 437, 444, 446, 447, 467, 473, 478, 481, 482, 485, 486, 488, 491-496, 498, 499, 501, 508, 509, 511, 514
 Ting-ling, 333
 Togonlu (T'u-yü-hun, Hor) lar, 21, 22, 41, 46, 144, 145, 206, 218, 282, 283, 315, 479, 481
 Tohar-lar, 415
 Tokuz-Oğuz bkz. Uygur
 Tokuz-Tatar-lar, 401
 Toñra (T'ung-lo), 86, 185, 212, 229, 230, 258, 286, 306, 330, 340, 382, 397, 449, 456, 469, 472, 473
 Tödöş, 326
 Töles (T'ie-le, Ti-li, Teleüt,) ler, 23, 24, 27, 35, 42, 44, 51, 78, 82, 86, 87, 108, 109, 184, 185, 187, 200, 205, 230, 231, 249, 256, 263, 279, 288, 291, 294, 300, 327, 329, 330, 348, 362, 389, 423, 449, 456,
 Tölis, 324
 Tölös, 323, 326
 Tro, 321
 Tu-chüe (T'u-chüe, Türkler), 31, 36, 37, 122,
 Tubalar (Dubu, Tuvın), 86

Tugyen Türkleri, 195
 Tung-hu-lar, 23, 111
 Tuo-lan-ko bkz. Telengit
 Tunguz, 416

Turfanlı-lar, 235

Tuvalar, 323, 367

Tuvin-lar bkz. Tubalar

Türgiş (Türgeş) ler, 317, 331, 332, 349,
 350, 359, 360, 362-364, 366-371,
 373, 374, 376, 386, 388, 394-396,
 398, 405, 408, 410, 416, 417, 426-
 433, 437, 446, 447, 449, 452, 454,
 455, 457, 458, 496, 510

Türkmen-ler bkz. Guz

U-Ü

Ugor-lar (Ogor, Ugur), 50, 65, 78, 106,
 179, 194, 267, 415, 456

Ugor-Samoyed, 329

Unnogundur-lar, 205

Uturgur-lar, 52-46, 69, 70, 78, 204

Uygur-lar (Tokuz-Oğuz, Hoei-hu, Yü-
 an-kie), 15, 16, 24, 85, 86, 94,
 109, 133, 185, 206, 212, 229, 230,
 231, 236, 249, 259, 260, 279, 280,
 286-289, 303, 304, 306, 314, 327,
 328, 330, 332-334, 339, 340, 345,
 346, 348, 349, 353, 365, 366, 370,
 379, 381, 383, 385-387, 396, 397,
 416, 423, 431, 437, 439-463, 473,
 496, 498-507, 509-512, 514, 515

Üç Iduk, 454, 455

Üç-Kurkan-lar, 396

Üç-Oğuz bkz. Karluk

V

Vandal-lar, 19,

Var bkz. Avar

Varhonitler bkz. Avar

Vogul bkz. Mansa

W

Wei, (T'o-pa-, Hanedan ve devlet) 19,
 20, 21, 41, 42, 44, 45, 46, 48, 218,
 219, 223, 416

Wu-chie bkz. Ograk

Wu-lou, 362

Wu-sun, 199, 207,

Y

Yaglakar, 229, 230, 456

Yagma (Yen-mien) lar, 269, 307, 345

Yahudi, 159, 160

Yakut-lar, 15, 24, 86, 329, 396

Yan bkz. Sarmat

Yan-ch'ai bkz. Sarmat

Ye-lo-çiler, 328

Yedre, 456

Yegur bkz. Uygur

Yen-mien bkz. Yagma

Yie-ku bkz. Kırgız

Yuo-luo-ko (boy), 497

Yü-wen-ler, 72

Yüan-ko bkz. Uygurlar

Yüeban-lar, 25, 113

Yüeçi, 25

Yüeh-chih bkz. Yüeçi

Zabender, 179

Zal-lar, 54

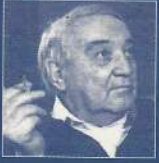
Zerdüşti(zm), 114 158, 160, 161, 507

Zurzuk-lar, 163

ESKİ TÜRKLER

L. N. Gumilëv

Lev Nikolayeviç Gumilëv 1912, Petersburg doğumludur. Babası N.S. Gumilëv ve annesi Kırım Türklerinden Anna Ahmetova, zamanın en gözde şair ve şairesidir. Baba Gumilëv, rejim muhalifi olmak suçlamasıyla Stalin döneminde kurşuna dizilmiştir. Gumilëv, 1935-1949 yılları arasında üç defa tutuklanmış, en sonuncusunda 10 yıla mahkum edilmiş fakat 1956'da Stalin'in

çıkardığı "çocuk, ebeveyninin hatasından sorumlu değildir" kararıyla tahliye edilmiştir. İlk tutuklanmasından itibaren üniversite kapıları yüzüne kapatılmış fakat masumiyeti anlaşılınca, tekrar okula kaydedilerek öğrenimini tamamlamasına izin verilmiştir. Genç yaşında birkaç dil biliyor olması, eski Türkçe'nin dışında, Hun tarihine de vakıf bulunması sayesinde zamanın ünlü akademisyenlerinden destek görmüş; özellikle M.İ. Artamonov ve V.V. Struve'nin yardım ve teşvikleriyle Eski Türkler adlı doktora çalışmasını tamamlamıştır. 1986'da emekli olmuş, 1992 sonunda da ölmüştür. Şu anda sevenleri tarafından Rusya'da onun adına **Gumilëv Dünyası Vakfı** adında bir vakıf kurulmuş ve bütün eserleri yeniden yayınlanmıştır.

Eski Türkler, yazarın baş yapıtıdır fakat onun hayatında, bu eseri kadar önemli olan bir diğer çalışması Etnogenez ve Biosfer'dir. Halkların teşekkül, yükseliş ve düşüş sebeplerini incelediği bu eserinden başka onbeş civarında kitabı ve yayınlanmış yüzlerce makalesi vardır.

Diğer eserleri arasında şunlar sayılabilir:

Hunlar, Hazar Çevresinde Bin Yıl, Hazarya'nın Keşfi, Eski Ruslar ve Büyük Bozkır, Etnogenez ve Biosfer, Muhayyel Hükümdarlığın İzinde, Sarı Haçlı Seferi veya İblis Nesli Efsanesi, Son ve Yeniden Başlangıç, Avrasya Trajedisi, Rusiden Rossyaya, Etnos, Tarih ve Kültür, Büyük Hazar Tarihi.

ISBN 975-8839-05-5

9 789758 839056